

**AZƏRBAYCAN
PUBLİSİSTİKASI
ANTOLOGİYASI**

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI

2007

Tertib edən:

Cəlil Bəydili (Məmmədov)
filologiya elmləri namizədi

ISBN 978-9952-34-158-4

079.4754-dc22

Azərbaycan ədəbiyyatı – Publisistika

Azərbaycan publisistikası antologiyası.

"Şərq-Qərb", Bakı, 2007, 688 səh.

Bu kitab Azərbaycan publisistikasının görkəmli nümayəndələri Həsən bəy Zərdabi, Məhəmmədəğa Şahaxtılı, Fəridun bəy Köçərli, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nəmanzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Hüseyn Cavid, Şəfiqə Əfəndizadə, Səliman Turxan, Əli Razi Şamçızadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Xəlil İbrahimin əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

KLASSİK PUBLİSİSTİKAMIZ: DÜNƏNİN, BU GÜNÜN, SABAHIN SƏNƏT ÖRNƏYİ

Azərbaycanın klassik ziyalıları xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə soslamak, milli özünüdöndürməyə azərbaycançılıq ideyalarını toblığ etmək, imperiya başqılarının ən ağır çağlarında belə əsrlərdən süzülüb gələn milli-mənəvi dəyərlər sistemini zənginləşdirmək və onu qoruyub nəsilərə çatdırmaq işində ədəbi yaradıcılığın bütün növlərindən istifadə etmişlər. M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, Ü.Hacıbəyov və bu kimi digər yaradıcı ziyalıların bir zamanda poeziyaya, digər zamanda nosro, başqa bir moqamda dramaturgiya və ya publisistikaya söykənmələri təsadüfi deyildi. Sözün təsir qüvvəsinin harda güclü olması zənni bu ziyalıların ədəbi yaradıcılığın bütün növlərini sınaqdan keçirməyə sövq etmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan klassikasında insanı, cəmiyyəti kamilləşdirən ən güclü ədəbi vasitə uzun müddət bədii söz olmuşdur. Böyük Nizaminin, Nəsiminin, M.F.Axundzadənin və digər klassik söz ustalarının bədii tematikası insanı kamil görmək və estetik təsir vasitəsilə cəmiyyəti maarifləndirmək işinə misilsiz xidmət göstərmişdir. Azərbaycan ziyalsının öz estetik ideallarını gerçəkləşdirmə yolunda uzun əsrlər boyu bədii sözlə üstünlük verməsi zamanın, dövrün və mühitin sənətkara diktesindən doğmuşdur. Bəlkə buna görədir ki, yaradıcılıq növünün bizdə çox erkən başlamış poeziya dövrü və onun populyarlığı indinin özündə belə davam etməkdədir. Dahi Nizaminin "Xəmsə"sində qoyulan insan və cəmiyyət, insan və zaman və s. kimi ədəbi və əbədi-əzəli problemlər əslində publisistikanın predmeti olsa da, sənətkar öz sözünü nəzmlə – o zaman yayılmağa daha çox imkanı olan poeziya ilə demişdir.

Mətbuatın yaranması və geniş arenaya çıxması, bununla da sənətkar sözünün tirajlanma imkanının genişlənməsi publisistikanın işlək, funksional xarakterini gündəmə gətirdi. Amma publisistika nə qədər böyük gücə malik olsa belə, günün – möhz bu günün aktual problemlərini gündəmə gətirməsi xarakteri uzun müddət bir çox sənətkarın yeno də ona deyil, bədii sözlə üz tutmasını şərtləndirdi.

Bədii sözün estetik təsir gücü bütün zamanlarda özünü təsdiq etmiş və sənətkar da çox zaman möhz özünü təsdiq arzusunu yaradıcılığın bu növü ilə gerçəkləşdirmişdir. Mətbuat və onun kütləvilik imkanı dünya düzəninə bir moqamı xeyli doyişməyə sərbəst olmuşdü. Mətbuatın özünü-

təsdiqi ilə, bir ictimai institut olaraq formalaşması ilə ən güclü bədii söz ustaları da bu ictimai institutun belə sütununu təşkil edən publisistikadan – günün aktual problemlərinin həllinə yönələn bu yaradıcılıq növündən kənarda qala bilməzdilər. Böyük ingilis şairi Con Milton yaşadığı əsrin ən mükəmməl poeziya nümunələri ilə İngiltərədə məşhurluq idi. XVIII əsrin birinci yarısında İngiltərə parlamenti qarşısında senzura oleyhinə söylədiyi və sonralar çap etdirtdiyi publisistik "Arcopolitika" əsəri onu yaşadığı ölkənin hədudlarından çox-çox uzaqlarda da məşhurlaşdırdı.

Azərbaycan ictimai-humanitar fikrinin korifeyi M.F.Axundzadə "Kəmalüddövlə məktublari" əsəri ilə daha çox fundamentalliq qazanmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Avropada qəzet, jurnal dünyasının yaradıldığı imkanlar isə Azərbaycanın da qabaqcıl yaradıcı ziyalıların sözü birbaşa ünvana çıxardan publisistikaya meylini gücləndirdi. Publisistik sözün H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ə.F.Nəmanzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Resulzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Hüseynzadə... kimi əl ustaları yetişdi ki, ədəbi yaradıcılığın bu növü cəmiyyətdə ən güclü təsir vasitəsinə çevrildi. Bu böyük sənət fəədilərini zamanın yetirdiyi mətbuat meydana çıxardı. Çünki publisistikanın yeni qadın qüvvəsi yalnız mətbuat vasitəsilə özünü göstərə bilirdi.

Azərbaycanın yaradıcı ziyalıların XX əsrin əvvəllərində publisistikaya güclü meyli möhz onların öz ideyalarını xalqa çatdırmaq işində məktəb səviyyəsinə yüksəlmiş "Şorqi-Rus", "Həyat" kimi qəzetlərin, "Füyuzat", "Molla Nəsrəddin" kimi jurnalların ortaya çıxması ilə böyük vüsət aldı. "Azərbaycanda milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında bütövlükdə mətbuatın, xüsusi olaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalının xalq həyatındakı roluna verilən qiymət klassik publisistikamıza və publisistlərimizə verilən qiymət kimi dəyərləndirilə bilər: "Mütorəqqi ideyaların qarçısı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumatı amansız sətirə atəşinə tutur, Azərbaycan dilinin sağlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı... "Molla Nəsrəddin" dövrünün mühüm siyasi hadisələrinə sos verir, milli oyanış prosesinə xidmət edirdi".

Bu tipli jurnallar və qəzetlər öz ətrafına ən fəal publisistləri toplayırdı. Əlbəttə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbləri hələ də bədii sözlə, bədii sənətə önəm verirdilər. Ancaq C.Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilər publisistikanın qüdrətini tez duyduqları və buna xüsusi diqqət yetirdilər.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ədəblərin jurnalistikadakı fəaliyyətləri sübut edir ki, publisistika özünü xalqa söz deməyin, milli ideyaları gerçək-

ləşdirməyin on güclü vasitəsi kimi göstörən bir zamanda klassikləşir və onun problemləri, mövzuları sonotkarlıq baxışı böyük məktəbi çevrilir. C. Məmmədquluzadə hələ XX əsrin əvvəllərində doğma dilimizin təhlükədə olduğunu, erməni xislətinin axır bir gün Azərbaycan üçün faciələrə gətirib çıxaracağını, imperiya siyasətinin milli zorqulor hazırladığını özünün "Azərbaycan", "Bizim obrazovannılar", "Axund ilə keşişin vozi" və s. kimi onlarca dəyərli publisistik əsəri ilə, Üzeyir Hacıboyov xalqın maariflənməsinə, qəflət yuxusundan oyanmasına xidmət göstörən "Bir frəng ilə səhbətüm", "Nöyümüzün vaxtidir", "Toossürət", "Fitnələr qarşısında", "Düşmənlərimizin fəaliyyəti", "Qarabağ haqqında" tipli yazıları ilə, N. Nərimanov "Yalqız oldun səs çıxmaz", "Bosdır özünüzü rüsvay etdiniz", "Həftə fəryadı", "Göz yaş tökdürən coziro", "Bir az da utanmaq lazim"... kimi məqalələri ilə, Ə. F. Nəmanzadə "Dordimiz və dərmanımız", "Dovət", "İmtahan", "Köməkçölüm", "Milliətporostlik zamanıdır", "Mozlum on böyük zalımdır" jurnalı düşüncələri ilə, Ə. Hüseynzadə "Türklər kiindir və künlərdən ibarətdir", "Ey qolom!" əsərləri ilə, Əhməd bəy Ağaoğlu "İslam və qadın", "Tənbellik mikrobu", "Fətar qadınlarının beşik mahnıları", "Mən kiməm" yazıları ilə, Y. V. Çəmonzəminli "Azərbaycan muxtarıyyəti", "Mustəqilliyimizi istəyirik" məqalələr silsiləsi ilə publisistikamızın bütün zamanlar üçün aktual olan klassik nümunələrini yaratmışlar.

Cəsarətlə demək olar ki, təkə Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin nümayəndələri özlərinin ölməz publisistik əsərləri ilə ədəbi növün bu sahəsində şədəvət sayılacaq yüzlərlə nümunəni ortaya qoymuşlar. Öz tematikasına, qaldırdığı problemlərin milli dəyərini, millətə və onun əzəmətdəkəinə qəstərdiyi xidmətlərə görə XX əsrin klassik Azərbaycan publisistikası nümunələrinin sovet dövründə yenidən çapına dəmir sənərə qadağaları imkanı verməmişdir. M. Ə. Rəsulzadənin, Ü. Hacıboyovun milli oyanışla bağlı yazıları XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının əhəmiyyətli səhifələrində qalmışdı. Qarabağa erməni iddialarını, tariximizin erməni "əlmləri" tərəfindən saxtələşdirilməsini elmi-publisistik dölillərlə xalqa anlatmağa çalışın Üzeyir Hacıboyov publisistikasının bu mövzədəki nümunələri 1918-1920-ci illərdə həmin yazıların dərc olunduğu "Azərbaycan" qəzeti ilə birgə arxivin zərzmöhlərinə atılmışdı. Bu tipli aktual və millət dərdiylə yüklü publisistikasına görə C. Məmmədquluzadənin onlarca məqaləsi ədəbi əsərlərinin külliyyatına salınmamışdır. Ə. Ə. Mirəhmədov, N. Axundov, Ş. Qurbanov, Ş. Hüseynov kimi publisistika tədqiqatçıları isə vaxtilə bu əsərləri üzə çıxarmağın cəzasını çökmüşlər.

Ardıcıl elmi ədəbiyyatda klassika epiteti daha çox yüzilləri, minilləri əhatə edən sonot nümunələrinə şamil edilir. Həqiqətən də klassika ona

görmə qiyəmətlidir ki, onun postulatları, kəmil üslubu, böyük idəalları və bu idəalların sonotkarcasına ifadə tərzini yüzillərin həqiqətə, aktual problemlərinə və nəhəyə, bu yüzillərin sonot nümunəsinə çevrilir. Ədəbi söz sonot bu statusu qazanmaqda xeyli olvermiş imkanlara malikdir. Publisistika da söz sonotudur. Lakin ədəbi yaradıcılığın bu növü daha çox günün aktual problemlərini qolomə aldığına görə ki, ünvanlı, konkret zamana və məkəna əidliyi ilə uzunmüddətli əmro səhib olmur. Ancaq tarixi təcrübə sübut edir ki, hər şey sonotkardan, onun ifadə tərzindən, qaldırdığı problemlərin cəmiyyət həyatında gərəklilik dərəcəsinə çox əsildir. Bu mənada "qəzet bir gün yaşayır" məlum təzisi ətrafında mübahisə də etmək olar. Yəni, məsələn, XX əsrin əvvəllərində meydana çıxan qəzetlərimizin səhifələrində bəzən əlo məvzular, əlo bəşəri və əloqə problemlər öz əksini tapmış və bu əsərlər əlo böyük, qədrətli qolom səhibinə məxsus olmuşdur ki, həmin qəzetlərin adını da, özünü də bu gün belə yaşatmaqdadır. Bu mənada Azərbaycanın jurnal publisistikasının da bəşəri və əhədi yaşarlığını təmin edən faktları çoxdur. "Şorqi-Rus", "Həyat", "Təməqqi" qəzetləri günün aktual məsələlərini qoyurdun, "Füyuzat", "Molla Nəsrəddin" kimi jurnallar uzunmüddətli strateji məvzuları gündəmə gətirirdi. "Füyuzat" kimi ədəbi jurnalın XX əsrin əvvəllərində gündəmə gətirdiyi türkçülük idəyaları isə yüz ilin qadağalarını dəf edərək XX əsrin sonunda yeni tokanla bir daha üzə çıxdı. Türkçülük və onun ifadəsinin klassik nümunələri "Füyuzat"ın səhifələrində parlaq yər almışdır. Bu jurnalda publisistika məsələlərdən ötrü bir məktəb soviyyəşməndir.

Xalqın milli dərdrə, milli əzəmətdərk və azərbaycançılıq idəyaları "Molla Nəsrəddin" jurnalında və molla Nəsrəddinçilər ədəbi məktəbində öz məhəməm ifadəsinə tapmışdır. Bu böyük məktəblərin əsasında isə sözlü bərbəşə və daha böyük cəsarətlə üzə dəyon əlahəzrət publisistika dəyərini.

Azərbaycan publisistikası XX əsrin əvvəllərindəki soviyyəşməndə heyət doğurur. Həmin dövrdə Azərbaycanda baş vərən ictimai-siyasi hədəsələr, milli əzəmətdərk prosesinin güclənməsi, azərbaycançılıq idəyalarının qəbərtilməsi publisistikanın həm məvzu dəirosini, həm də sonotkarlıq keyfiyyətini yüksəkələrə qaldırdı. O vaxtlar Bağçasarayda "Tərcüman" qəzetinin nəşri və baş rədarktor, türk dnyəsinin ilk milli məcəhidlərindən biri ləmayi boy Qəspralı Ə. Hüseynzadənin ona gəndərdiyi "Həyat" qəzetinin cildlənməmiş nümərələrini əlib öz fikrini belə ifadə etməmişdi: "Əziz qardağım, mənə "Həyat"ın həmisi dəmişən. Gözlə, amma bu sözün təfsiri həcətdədir. "Həyat"ın həmiyi-həqiqəsi millətdir. Mən yalnız onun "Tərcüman"ıyam. Millət sənə daim həmi olur. Fəqət, yəgəno

şartını unudara – hər nə yazacaq isən, qələmi üçqopiklik qara mürokkobo batırma, ürəyinə batırıb qanı ilə yazı yaz. Sözün ötür, vicdanlara yetər. Öks halda bismərə gələr, keçər, gedər". İ.Qasıralının Ə.Hüseynzadəyə bu "nəca"sı, bu "moslohotı" və bu "vosiyəti" XX əsrin övollarının Azərbaycan publisistlərinin kredosuna çevrilmişdir. Əli bəy Hüseynzadə özünün "Kəsp", "Həyat", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi" qəzetlərindəki publisistika nümunələrini möhz "ürəyinin qanı" ilə yazmışdır. Onun "Azərbaycanda düşündüklərim", "Gənc türklər, yaxud gənc türkçülük nə deməkdir", "Azərbaycan padşahları" və s. onlarca yazısı Vətən və onun dərdləri ilə bağlı problemlərdən çıxış yolları kimi tarixin ibrət dərsləridir.

XX əsrin övollarında yaşayıb-yaratmış publisistlərimizin yaradıcılığı bu günümüz üçün də çox aktual olaraq qalır. C.Məmmədquluzadə, Ə.F.Nəmanzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Saxtaxlı, M.Ə.Rosulzadə, N.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu... Bu böyük yaradıcı insanların adlarını sadəcə qırtarırsınız. Bu sıranı xalqa onun taleyi bəxş etmişdir. Bu xalqın on ağır problemlərlə yükləndiyi çağında tələ ona Cəlil Məmmədquluzadə kimi sözü bərbəşə uzatdıran bir publisist yetirdi. Böyük Mirzə Cəlilin xalqa yanışlığı bütöv bir nəslin həyat əmalına çevrilmişdir. Bu monada "Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan milli istiqlal odobiyətinin bəyşədağı və sərkarədsi", habelə əsərləri ilə bədii-ictimai fikir tarixində azərbaycançılıq ideologiyasını yeni vüsətlə ortaya qoyan bir sənətkərdir. Doğru olaraq C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı "dərün, monalı və həyəcanlı bir Azərbaycanname" adlandırılır. Bu monada ədəbin publisistikasının şərəf əsəri olan "Azərbaycan" məqaləsi milli oyanış və siyasi intibah dövrünün manifestidir". Həqiqətdə də "Azərbaycan" məqaləsi – xalqımızın müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesindəki ümum-millət vəzifələrinin publisistik tərcüməni, cərcisi, vətəndaşlıq həyətinin ifadəsidir. Bu məqalə Azərbaycanın vətəndaş ədəbi Cəlil Məmmədquluzadənin məhur qələmi ilə çökmüş coğrafiyasının nadir publisist əsərisidir" (İ.Həbibbəyli).

C. Məmmədquluzadə və Ə.F.Nəmanzadənin yaratdığı "Molla Nəsrəddin" jurnalının publisistikası bir sıra cəhətləri ilə bu gün üçün daha aktual görünür. Çünki "Molla Nəsrəddin" və molla Nəsrəddinçilər yatmış xalqı oyadır, özümüzü özümüzlə tanıdır, azərbaycanlıyı kamil görmək istəyirdilər. Dövrün publisist ziyalıları birləşməyi də bacarmışdılar. Ə.F.Nəmanzadə – Mirzə Cəlil bərgəliyi xalqın məariflənməsi işində misilsiz rol oynamışdır. Əmər Faiqın tokə "Dərdimiz və dərmanımız" publisist yazısını oxumaq kifayətdir ki, onun bu günümüz üçün nə qədər aktualıq kəsb etdiyi anlaşılınsın. Bu yazıda böyük publisist müsəlmanların

gəriqalma sərbəblərini açıqlayır, Avropa modəniyyətinə qovuşmaq istəyinin nəco sünə yerinə yetirildiyini ürok ağrısı ilə dilə gətirir: "Biri qisim kişilərimiz də var. Modənilərin əsərlərini və o sərbəllərlə onları rəftarlarını, haləllərini xəş görürlər, onlar kimi olmaq istəyirlər. Modəniyyəti paltarda, dildə zənn edərkən uzun arxalıqları, başmaqlarını çıxarıb jaket, dərk çəkərkən geyirlər, hər kəsin ilə yetdiyi indiki mərtəbəyə bunlar 15-20 manatla on dəqiqədə nail olurlar. Az vaxtda tərbiyəli məmurlar kimi yəko bir obrazovannı olub (qeyrətlərinə nəzor dəyməsin!) firəng köynəklərini yaxasını qulaqlarına qodur çıxarırlar, amma qafələrindən köhnə fikri, xəbərsizliyi çıxarmayırlar". Görkəmli publisist dərslərləri, əlimləri iş görməyə, məarif və modəniyyətin qayğısına qalmağa dəvət edirdi. Publisistin "Nə üçün həqiqəti istəmiriz?", "Biz də vaxta gərə çalışaq", "Ağacı qurd içində yeyər", "Məzlum on böyük zalimdir", "Millətərostlik zamanıdır", "Bizə hansı əmlər lazımdır", "İşğımız sönməyəcəkdir" və s. onlarca yazıları müəssirələrimizin də ədəbi dərsləri ola biləcərkən sənətkərlik səviyyəsindədir.

Dünya publisistikası tərbiyəsində yazıçının bu əhəmədəki fəaliyyəti bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Yazıçı publisistikası bədii publisistikadan fərqlənir, on ədəbi, on ədəbi nümunələrini ortaya qoyur. Bu publisistikada yazıçı sənədlə və bərbəşə sənətkər sözünü bədii dətalılar, daha inandırıcı təpətilər, oxucuya ünvanlanmış fakt, məzmun və bir sıra digər keyfiyyətlər – hətta bədii üslubu daha mükəmməl həyətdən stilistika, ləksikon əlémentləri ilə kəmilləşdirir, sənət səviyyəsinə yüksəldir. Azərbaycan yazıçı publisistikasında da bəle nümunələrin sayı çoxdur. XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadəyə başlayan, N.Vəzirova davam edən və XX əsrin övollarında Y.V.Çəmənzəminli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, M.S.Ordubadi, Ə.Həqverdiyev, Ə.Qəmkişar, M.Ə.Möcüz və digərləri tərəfindən davam etdirilən yazıçı publisistikası milli özünüdərk prosesinin güclənməsində mühüm rol oynamışdır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "Kiyevdən məktublarda"ndakı "İki ələm", "Zorlu məsələlər", "Azərbaycan muxtariyyəti", "Milli və modəni irsələrimiz" kimi əsərləri bu tip publisistikanın yaxşı nümunələridir. M.S.Ordubadinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində – ərmonilərin soyqırım faktlarının canlı rəportajları səviyyəsində bu gün də öz aktuallığını saxlayan əvəzlənməz "Qanlı illər" əsəri tokə sarsıdıcı və tarixin şahidlik faktına çevrilən sənədliyi ilə deyil, həm də faktların insan həsilərinə təsir edən, insanı intiqamə səsəylən və ərmoni vohətinin miqyasını göstərən üslubu ilə də xüsusi maraq doğurur. Yaxud Ü.Hacıbəyovun 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xəlk Cümhuriyyəti dövründə "Azor-

baycan" qəzetində dərc etdirəyi silsilo publisistik yazıları – yazıçı publisistikasının ölməz nümunələridir. Bu osorlorin sovet dönominde yenidən çapı qəh qadağan edilmişdi. Ögər sovet dövrü Azərbaycan gənclərinin bu osorlorə əlləri çatsaydı, indiki Qarabağ faciələrinə də yer qalmazdı. Çünki həmin osorlər erməni xislətinin və imperiya siyasətinin iç üzünü o zamanki oxucuya göstərmişdir.

Azərbaycanın müstəqillik oldə etnosilo klassik publisistikanın on koskən problemlər qoymuş nümunələri işıq üzü görməyə başlamışdır. M.S.Ordubadının ermən soyqırımının xronoloji və doqiq faktlarını şahidlərin reportajları xətiroləri ilə yəğrulmuş "Qanlı illər" osori osil həqiqəti 70 ildən sonra yenidən noşri ilə bizə çatdırdı. XX osrin ovvollarında yazıb yaratmış Azərbaycan publisistiklorinin osorlori qiymətli tədqiqatçı Ş.Hüseynovun yozumunda dövrümüzün oxucusuna çatdırılmaqdadır. İndi elə bu səviyyəsi və milli toossübkeşliyi olan hər kos bu publisistikanın gənş təbliğini özünə bərc bilir.

Azərbaycan klassik publisistikasının təqdim olunduğu bu kitabda klassik publisistikamızın milli-mənəvi dəyərrolərə, müstəqillik ideyalarına, Vətənə və müqəddəs torpağı, azərbaycanlılıq ideyalarına söykənən seçmə nümunələrinin bir qismi toplanmışdır. Bələ kitabların nosil-nosil azərbaycanlıların həyatında hadisə rolunu oynayacağı şübhəsizdir. Zaman keçəcək, onilliklər, yüzilliklər bir birini əvəz edəcək, hər şey dəyişəcək, dünya yeni yönə, yeni zövqlərə istiqamətlənəcək, ancaq xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə öz müqəddəs münasibəti heç vaxt dəyişməyəcəkdir. Deməli, hər gələcək nosil də bu kitabları böyük ədəblərimizə, ictimai xadimlərimizə, Vətən və xalqı yolunda qələm çalmış böyük publisistiklərimizə sonsuz dərin minnətdarlıq hissilə oxuyacaqdır. Oxuyacaq və mütləq dərs götürəcəkdir. Dünənün, bu günün və sabahın dərsələrini.

Cəhangir Məmmədli

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ

(1842-1907)

'DİL BİRLİYİ'

Hor tayfa elm təhsil edən vaxtda lazımdır ki, öz dilini və dinini bərk saxlasın. Həqiqət, elm təhsil etməyi başlayan tayfa qaranlıq otağın qapısını açıb çölo çıxan kimidir ki, bu zaman günün işığı onun gözlərini nurlandırmaqdan başqa, otağın da içinə daxil olub orada olan şeyləri artıq işıqlandırır bir qeyri-surotə salır. Belədən insanın rəyi də toğyir tapı bilir və oğor din bizim avam mollaların deyən kimi olsa ki, hər bir torəfdən gətirdüyümüz adətləri də dində qarışdırıblar, o vaxtda belə din ağıl ilə düz gəlmədiyinə bərbad olur. Ona görə lazımdır ki, mətləb osil din üstə olsun. Osil din işıqdan qorxmaz. Hətta dəxi artıq işıqlanıb şofəqi dəxi uzağa gedər. Pos elm təhsil etməkdən din oldən gətmez. Boşorti ki, din osil din olu. Vay elmsiz, qeyri tayfaların qarışmaların gününə ki, zikr olan hələ düşündə dəyəsiz uyuq kimi olduqlarına, bir bərk küloyə bənd-dirlər ki, onları aparıb qeyri tayfaların qarışdırın. Dil bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkündür deyil. Ələ ki qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər olu gəldi və adətlər dəyişildi, tozo sözlərin qədəri günü-gündən artmaqdır, belə sözlərin artmasının dili zorəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər torəqqi etməyə səbəb olurlar. Amma boşorti ki, tayfa birdən bu yola düşüb getsin. Ələ ki tayfa özü torənmədi, tok bir adam o yola düşdü, onların dili günü-gündən o tayfanın dilindən artıcaq aralan-dığına, bu tok yol gedənlər bir-bir lap aralanıb qeyri tayfaların qarışa bilirlər. Odur ki, elm təhsil etmək ana dilində olanda torəqqi etməyə səbəb olar və bu alətlər, yəni kitablar, məktəblər, qəzetlər və qeyrə ana dilində olduğuna tayfanın birdən torənməyəcəyinə səbəb olurlar və tok-tok kənara gedən az olur və ya heç olmur.

Biz Rusiya dövlətinə tabe olan müsəlmanların hamısı türkdürlər. Bizim osil dilimiz türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlərdə cəri olduğuna hər torəfdə bir qeyri cür şivəyə düşüb, qeyri-lərdən aralanıb, olbottə, zikr olan qayda ilə bu türk tayfaları elm təhsil etməyə başlayıb, yəni qaranlıq otaqdan çölo çıxıb torəqqi

¹ Dil birliyi

yoluna düşəndə bir-birindən doxi artıq uzaqlaşacaqdırlar. Belədo bir az vaxtdan sonra onlar bir-birinin nə ki danışığını, hətta yazdığını da anlaya bilməyəcəkdirlər. Heç insafdır ki, biz türklər bir dildə, bir dində ola-ola bir-birimizdən aralamb artıq gücdən düşməyimizə səbəb olaq. Ona görə bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən itiladi-hisan dalınca olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb-oxuya ki, vaxtilə o dil hamının yazıb-oxumaq dili olsun. Belədo Rusiyada olan türk tayfaları getdikcən bir-birlərinə artıq yavaşlaşmış, birləşməkdən artıq da güclənib tərəqqi etməyə qadir olurlar və qardaşlıqları doxi möhkəm olur.

Bu halda bizim türk dilində Bağçasarayda çıxan "Tərcüman"¹ qəzeti və Peterburqda çıxan "Nur"² qəzeti bu ümumi dil üstə bohs edirlər. "Tərcüman" 30 ildir çıxır. Bu 30 ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığını görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl boy istəyir ki, "Tərcüman"ın dili ümumi dil olsun. Amma axund Baycazidov "Nur" qəzetini tatar şivəsində çıxarır və hər türk tayfası qəzetinin öz şivəsində çıxmasını istəyir.

Çünki biz Rusiyada olan türk tayfaları üçün ümumi dil işlətmək vacibtdandır və bu halda belə ümumi dil bina etmək çox çətindir. Ona görə məsləhətdir ki, hər tayfa öz xeyrini gözləyib bir az vaxt artıq zəhmət qəbul edib uşaqlarına təlim-ülüm edəndə qeyri-türk şivələrini də yaddan çıxarmasın ki, bu uşaqlar gələcəkdə öz din qardaşlarını doxi yaxşı tanıyıb onları ilə doxi artıq yavaşlaşmış hoqiqi qardaş olmaqdan ötrü özləri üçün bir ümumi dil də bina etsinlər.

Bizim qafqazlı qardaşlarımızdan gələcəkdə ümumi dil inoqdur olmağını gözləyib, təvəqqe olunur ki, bu halda qəzeti camaat oxumaq üçün yazanda camaatın ana dilində yazsınlar ki, onları hər dost-xotti

olan oxuyub anlaya bilsin və fars sözlərini boqədri-moqdur az yazsınlar. Hoqiqət biz, ololxüsüs bizim bozi müxbirlərimiz, mollalarımız yazdığı türk dili deyil, bir qeyri, nə türk və nə fars dilidir ki, hər kos özünün artıq oxumağını göstərmək istəyir. İnsanın şərəfotinin bir dolili də nitqdir. Lazımdır ki, hər kos elə danışsın, elə yazsın ki, onu mümkün mottobə avam da başa düşsün¹. Belədo qəzətə yazanlar görək yaddan çıxarmasınlar ki, qəzət oxuyanların çoxu, ololxüsüs bizim məmləkətdə avamdır, öz türk şivəsindən başqa dil bilməyirlər və cümlə qəzətlərimizin idarələrindən təvəqqe olunur ki, qeyri müsəlman tayfalarının şivələrində çap olunan mətləblərin ora-burasını bir dərəcə bizim şivo ilə düzəldib sonra çap etsinlər ki, onları oxuyanlar anlaya bilsinlər. Hoqiqət, qəzət camaat üçündür. Camaat qəzət üçün deyildir.

"Həyat" qəzeti, 11 yanvar 1906-cı il, №9

RUSİYADA ƏVVƏLİNCİ TÜRK² QƏZETİ

Dünyada ittifaq olmasa, heç bir cəmiyyət işi bina tutmaz. Bizim sabiq cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerdə cəmləyib, zamanəyə müvafiq məktəblər açdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu zamanədə dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsüs, bizim yerlərdə ki, qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəliləyir, bizim ölkəmizdə olan mülki məlimizə sahib olurlar və bir az vaxtdan sonra biz onlara rəncbərlilik edib, onların malını dağımaqdan ötrü kərəkeşlik edəcəyik. Belədo nə qayıtmalı? Hər kəsi çağıraraq gəlməyir, gös-tərirəm görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkədən başqa bir qeyri olar yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlə eşidənlərdən heç bir qənan olmasın! Nəccə ki, bir buləğin suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bii neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş mürrə ilə əriyib dəşilir, habelə söz də, ələlxüsüs doğru söz, mürrə ilə qanmazın başını dəşib onun bəcninə osun edər. Belədo mon onları nəccə görüm

¹ "Avam" dedikdə Zərdabi əsasən səvədsiz və əzəvədlilə əhalini nozərdə tuturdu.

² Azərbaycan

və görmək mümkündürmü? Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcədə edir və sandığı doldurmaq fikrindədir. Amma otfafda müsəlman qardaşlar bir-bir düşmənimiz ejdahanın ağzına düşüb yox olduğunu görməyir və görmək də istəməyir. Belədə qəzet çıxarmaqdan savay bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoy-murdu rəxne tapar və su mürrü ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar.

Bos qəzet¹ necə çıxardım? Pul yox, çapçı yoldaşı yox, kitabxana yox, hürufat yox, əmələ yox. 1-2 yüzdən artıq oxuyan da olma-yacaq. Dövlət tərəfindən izin almaq da ki, bir böyük belədir.

Bizim qubernator mütvəffı general Staroselski¹, doğrudur xalis rus idi, amma övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yer öhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını "Əkinçi" qoyum ki, guya məhz ökin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzoruğu qəbul elosin. Bu tövr ərizə verib izin aldım.

Çünki o vaxtda yazı-pozu şikəstə xətti ilə olurdu və basma xəttini oxuyan yox idi və tamam Rusiyada işlənən hürufat çox yaman idi, ona görə mənə məsləhət elədilər ki, qəzeti daş basması ilə (litoqrafiya) basdırım. Mən buna razı olmadım. Çünki litoqrafiya ilə çıxan qəzet həftədə bir və ya iki dəfə çıxa bilər. Amma mənim ümidim var idi ki, sonra qəzeti hər gündə çıxarım və bir də Osmanlı və İran məmləkətlərində o vaxtda qəzetlər çıxırdı və onlar da hürufat ilə basılırdı və daş üstə çıxanlar da sonra hürufat ilə basıla-caqdı. Belədə yaxşı olardı ki, işin binasından oxuyanları basma xəttinə öyrədim ki, sonra dübarə zəhmət çəkib onları tozədən basma xəttinə öyrətmək lazım olmasın. O vaxtda Bakıda iki basmaxana var idi. Onların birində ki, qubernski pravleniyanın idi, birce müsəlman hürufatını alayarımcıq düzən Minasov adlı erməni var idi. Onu götürdüm danışdırdım. Söz verdi ki, nə qədər hürufat düzən lazım olsa, öyrədim mənim qəzetimdə işlədər. Sonra fikrə getdim ki, yaxşı hürufatu haradan alım? Rusiyada, doğrudur, yaxşı hürufat

yox idi, amma qəliblər qayırtıb, təzə hürufat tökdürmək mümkün idi. İş burasındadır ki, təzə qəliblər qayırtıdan kargahçı 5-10 puddan ötrü onları qayırtmağa razı olmazdı. O vaxtda İstanbulda olan bizim şir-vanlılar ilə mənə irsal-mərsulum var idi. Onların yazmağında bilirdim ki, orada bizim türk dilində bir neçə qəzet çıxır. Hətta onlardan gündə çıxanı da var. Ona görə lazım bildim ki, gedib İstanbulu da ziyarət edim və orada işlənən yaxşı hürufatdan 5-10 pud alım götürüm.

1875-ci sənənin iyul ayında gedib İstanbulda 10 pud hürufat alıb, avqust ayında qayıdib gəldim. Hürufat qışda gəlib çatdı. Əlahiddə basmaxana açmağa pulum olmadı. Ona görə Staroselski mənim hürufatımı qubernski pravleniyanın basmaxanası üçün satın aldı. Kağız və qeyri mayəhtacı hazırlayıb "Əkinçi" qəzetini çıxarmağı 1875-ci sənənin iyul ayının 22-də başladım. İyul ayına qəzetin açıl-masını salmaqdan muradım o idi ki, zikr olunan Minasovdan başqa, türk hürufatı düzən tapılmadı. O da birce bacısı oğlunu götürüb, yanında şagird saxladı. Belə labüd qalib mən özüm də ona görə kömək edəydim. Basmaxana hər nömrəni bir kiçik vərəq üstə hər səfər 1000 vərəq basmaqdan ötrü mənəndə 15 manat istədi. Hesab kəçib gördüm ki, qəzeti hər iki həftədə bir dəfədən artıq çıxara bilmərəm. Qəzet çıxarmaq elamnamosini novruzda paylamışdım və Qafqazın tamam şəhərlərinə və böyük kəndlərinə də göndərmişdim. İyul ayınacan 100 müştərim var idi ki, hərəsindən 3 manat, cümlətani 300 manat vəsül olmuşdu. Qubernator naçalniklərə hökm yazdı ki, hər kəndin yüzbaşısı qəzet alsın. Bu tövr ilə 300 də müştərim artdı ki, cümlətani 1200 manata qədər qəzet satılmaqdan vəsül oldu. Qəzeti əldə satdırmaq və elamnəmo basdırmaq da ki, o vaxtda yox idi, qəzeti 8-9 yüzə qədər basdırdım. Onun 400-nü müştəri olanlara və artıqını Bakının küçə və bazarlarında paylatmaqdan savayı, qeyri şəhərlərə də müfto göndərdim ki, qəzeti oxumağa adət eləsinlər.

Əvvəlinci nömrələri çıxarmağın zəhməti çox artıq oldu. Yayda şagirdlərim Bakıdan evlərinə getmişdilər. Mən tək qalmışdım və bir də Minasov ömründə qəzet işi görməmişdi və çox ağır işləyirdi. Ona görə özüm yazırdım, hürufatı düzməyinə kömək edirdim, qolot-lərini düzəldirdim. Əvvəlinci yarım ili, yəni yanvarın birinəcə 500 manata qədər zərəf elədim. Amma müştərilərim qədəri yüzdən üç yüzə qədər artdı. O ki yüzbaşılardı, naçalniklər onlara qəzeti vaxtında göndərmədiyinə onların qədəri azaldı.

Yanvarın 1-dən 400-ə qədər müştərim var idi, üç manatdan. Novruzdan sonra qəzetin vərəqlərini böyükləndirdim və o ilin payı-

¹ General Staroselski: 1874-1876-cı illərdə Bakıda qubernator olmuşdur.

zında qəzeti həftədə bir dəfə çıxartdım. Çünki yazıçı yoldaşlarım günü-gündən artırdı və Minasov öz bacısı oğlu ilə işə artıq öyrənmişdi. İl qurtaranda hesabını çəkib gördüm ki, 1000 manata qəder zərərim var. Üçüncü, 1877 sonədə yüzbaşılardan savay 400-ə qədər nüštərim var idi. Mənim əvvəlinci köməkçilərim şagirtdirəm idi. Onlar yazmaqdan savay qəzeti müftə paylamağa, poçta verməyə də kömək edirdilər. Onların hamısı qəzet oxumaq ilə yazıb-oxumağı öyrənmiş idilər və öz voton dilində qəzeti görəndə çox şad olurdular. O günü onlar üçün bir böyük bayram olurdu.

"Əkinçi"nin əvvəlinci bədbəxtliyi qubernator Staroselski Bakıdan gətirməsi oldu. Ondan sonra vitse qubernator bir yoğun sensor oldu. İkinci və böyük bədbəxtliyi Osmanlı davası başlanmağı oldu.

Nə qədər Osmanlı davası başlanmamış idi, bir tövr bu yoğun ilə yola gəurdim. Elə ki dava başlandı, özləri rus olmayan, amma rus dövlətinə iltis göstərmək istəyənlər öz cümlə bu yoğun hər bir cəhətdə artıq diqqət edib qəzet çıxarmağı düşər elədilər. "Əkinçi"yə ıxtiyar vermişdilər ki, siyasi xəbərləri qeyri qəzetlərdən çap eləsin. Amma onların birisini də çap etməyə qoymadılar və bir tərəfdən də nüštərilərimizə dava xəbəri istəyirdilər. Sensordan təvəqqe elədim ki, özü qeyri qəzetlərində siyasi xəbərləri də göstərsin ki, hansıları çap etmək mümkündür. Ona da razı olmayıb, izin verdi ki, dövlət tərəfindən hər gündə gələn telləri çap edim. Əlbəttə, həftədə bir dəfə çıxan qəzetdə bir həftənin müddətində gələn tellərin hamısını çap etmək mümkün deyil idi. Çünki hər gündə 2-3 yüz sətir qədər tel gəlirdi və onlardan seçib lazım olan qəderini də basdırmağa qoymadılar. Xülasə, siyasi xəbərləri basmaq mümkün olmadı və müştərilər məndən çox narazı oldular.

Müsəlmanların düşmənləri ki, Staroselskinin vaxtında bir iş görə bilmirdilər, hər tərəfdən "Əkinçi"nin üstə tökülüb onun bağlanmağına say etdilər. Jandarma polkovnikinə hər gündə məndən və "Əkinçi"dən adsız danoslar göndərdilər. Jandarma tərəfindən mənim üstümə qarovulçular qoyuldu. Onların birisi mənim rus qulluqçunun qardaşı adına gecələr mənzilimin içində yaturdı. Biri də küçə qapısında durub mən hər tərəfə gedəndə məni aparıb-gətirirdi. O vaxt mən hər gecə 1-2 saat kluba gedib bilyard oynayırdım və jandarma polkovniki də bəzi vaxtda mənim ilə oynayırdı. Onunla belə həftədə bir neçə dəfə o polkovnik məni aparıb məndən cavab istəyirdi ki, doğrudurmu filan günü axşam filankəslərin yanına gedib, filan sözü deməsin. Mən cavab verirdim ki, filan saatda mənimlə

bilyard oynayırdım. Deyirdi ki, mən özüm də yaxşı bilirom, amma neyloyim, zakon belədir, görək xəbər alım. Belə danosları birco jandarmaya versoydilər, yəni dörd yarı idi, amma onları vəzirlərə, sərdarə və qeyrilərə də göndərdirdilər ki, onların cavablarını yazmaqdan biçər jandarma yorulmuş idi. Amma bununla belə mən qəzeti vaxtlarında çıxardırıdm.

Elə ki Dağıstanda şuluqluq başlandı, "Əkinçi"nin günü dəxi artıq qara oldu: bir gün Nəcəf boy Vozirovun məqaləsini ki, Moskvadan göndərmişdi, vermişdim düzməyə. Məqalədə bir dorviş bazarda dükənlərin qabağında qəsidələr oxuyub onları elm təhsil etməyə çağırırdı. Sensor qol çəkib çap olmağa izin vermişdi. Qəzet çap olub paylanandan sonra qubernatorun hökmünə görə o nömrəni bağlayıb məni istədilər. Gedib gördüm ki, mənim Minasovum¹ oradadır. Qubernator buyurdu ki, Minasov deyir ki, dorvişin sözlərinin qeyri mənası var. Ona görə nömrəni bağlayıb sənə hökm edirom ki, bir qeyri nömrə çap edəsin. Cavab verdim ki, qeyri nömrə çıxarda bilmərom. Mən gədənəndən sonra qubernator özü bir nömrə çıxarıb paylatdı. Çünki nömrə mənim adımdan çıxmışdı, mən təvəqqe elədim ki, dəxi mənim adımdan qəzet çıxarmasınlar.

Bu tövr mən istəyirdim qəzeti vaxtilə bağlayıb dava qurtarandan sonra çıxardım. Amma müsəlmanların düşmənləri ol çəkmirdilər. Bir gün gimnaziyanın direktoru mənim məlum elədi ki, sərdarın hökmünə görə Yekaterinodar şəhərinin gimnaziyasına müəllim gədim. Ona görə mən orizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən konar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim. Dava qurtardı, amma mənim Bakıda qalmağım müşkül oldu. Padşahlıq qulluğuna məni götürmədilər və bəkilərdən heç kəs mənə qulluğa götürmədi. 1-2 yerdə comiyyət qulluğuna girmək istədim, amma məni seçkidən qaraladılar və qaralayanlar da Bakı müsəlmanları oldu ki, oraya xaricilərdən intixab etdilər. Belə mən nə ki, "Əkinçi"ni dəxi çıxarda bilmədim, hətta Bakıda da qala bilməyib öz kəndimizə köçüb gətdim.

"Hayat" qəzeti, 28 dekabr

1905-ci il, № 129, 3 yanvar 1906-cı il, № 2

¹ "Əkinçi" qəzetinin müəllifi, burjuva millətçiliyi zəhəri ilə zəhərlənmiş Minasovun qəzet barəsində qubernatorə yalan məlumat vermişinə işarədir.

ACIQ MƏKTUB

Müəllim qardaşlarımız, siz məgər qəzet oxumursunuz? Eşitmirsiniz nə qədər yazırlar, "oxuyun, elm təhsil edin". Məktəblərdə şagirdlər ağlaşırlar ki, oxumaq üçün kitablarımız yoxdur. Zavodlarda fəhlələrimiz fəryad edirlər ki, onları oxumadıqlarına görə adam hesab etməyib məvəciblərini tamam vermirlər. Xülasə, keçən ildə bir tərəfdən tətillərdən "yaşasın hüriyyətlər" sədəsi və bir tərəfdən də daşnak-Satyonun tapança, tüfəng və top gurultusu hamı müsəlmanları ayıldı, hamı oxumaq istəyir. Belə zamanda ki, hər tərəfdən "yandıq" sədəsi gəlir, "elm! elm!" fəryadı orşə bülənd olub, inəfədimi ki, siz müəllimlər guya ağzınıza su almısınız, heç bir cavab vermürsünüz. Yazın görək nə oxuyaq, necə oxuyaq, harada oxuyaq? Oxutmaq sizin işinizdir. Siz də, Allaha şükür, az deyilsiniz. Bircə Bakı şəhərinin 10 rus və müsəlman məktəblərində 40-a qədər müəllim var ki, onlara şəhər 40 min manata qədər məvəcib verir. Bu qədər adam əl-ələ verib işləməyə başlasaq, 10 o qədər də kənar-dan onların üstə gələr. Belədə bir dağı götürüb o biri dağın üstə qoymaq olar.

Bəlkə siz elə fikir edirsiniz ki, məktəblərdə verdiyiniz dərslər bəsdir. Artıq lazım deyil. Yox, yox, o vaxtlar keçibdir. Damcı-damcı ilə yaramız sağalası yara deyil. İndi sel vaxtıdır. Elm görək sel kimi axsın ki, hər istəyəndən içib doya bilsin. Belə yanğı vaxtında hər millətini istəyənin borcudur ki, birə-beş artıq işləsin və bir də bizim oxuyanımlar az olduğuna biz görək nə ki iş müftə və bitəmənnə millət üçün eləyək, hətta lazım olsa xərcini də bəqədri-məqdur özümlər görək verək. Belədə iş irəli gedə bilər. Gözlərimizi dövlətlilərin əlinə tikib onların qara sandıqlarına ümid olmaq nahaqdır.

Mən sizin üçün bir kiçik proqram yazıram. Əlbəttə, siz cəm olub onu artırıb və ya azaldıb dəxi yaxşırağını düzəldə bilərsiniz.

Mən məsləhət görürəm ki, siz müəllimlər bir oxutmaq cəmiyyəti bina edəsiniz. Cəmiyyət həftədə bir dəfə yığılıb müsəlmanların uşaqlarını və böyüklərini oxutmaq barəsində məşvərət eləsin. Hər bir rus və müsəlman məktəbində şagirdlərin dərsləri qurtarandan sonra qeyri uşaqlara və böyüklərə növbət ilə axşam dersi verəsiniz. Bu axşam dərsləri, əlbəttə, yazıb-oxumağı öyrətməkdən ötrü ələcək. Amma yaxşı olardı ki, onların, heç olmasa, birisi elm

oxutmaq üçün olsun ki, orada bu axşam dərslərini tamam edənlər və qeyri xahiş edənlər gəlib elm dərslərini də bəqədri-məqdur tamam eləsinlər.

Cəmiyyət ayda bir dəfə çıxan elm kitabçası (jurnal) çap eləsin ki, orada şagirdlər oxumaq üçün məqalələr və qeyri şagirdlərə lazım olan şeylər barəsində danışmaq olsun.

Cəmiyyət görək məktəbxanalarda oxunan elmi kitablar barəsində də sərəncam eləsin. Hansı kitab lazım isə onu tərcümə etmək, ya təzadən düzəltmək və ya qeyri türk tayfalarının kitablarını gətirib bizim Azərbaycan şivəsinə çevirmək görəkdir. Bu kitabları düzəldənlər qurtarandan sonra görək cəmiyyətə pişnəhad etsin və cəmiyyət onlara diqqət ilə baxıb qəbul edəndən sonra onları Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsinə göndərsin ki, cəmiyyət o kitabları çap elədirib, ya müftə və ya bir az, 1-2 şahı qiymət ilə oxuyan uşaqlara paylasın və qeyri şəhərlərə də göndərsin.

Ümidvaram ki, bu barədə müəllim qardaşlarımız zəhmət qəbul edib, yığılıb məsləhət edib işə başlarlar və ya bizə cavab yazarlar və onu da təvəqqe edirəm yaddan çıxarmamaq ki, biz hamımız müsəlman balasıyıq. Müsəlman südü ilə böyümüşük. Müsəlmanların içində olur. Heç inəfədimi ki, biz dərslərimizdən artıq qalan vaxtımızı onlardan müzayiqə edək?!

"Hayat" qəzeti, 14 fevral 1906-cı il, № 35

DİL VƏ DİN

Bizim zəmanəmiz elm zamanıdır və elm təhsil etmək hər tayfa vacibdir ki, zindəganlıq davasında heç olmasa özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa görək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sənən kimidir. İkisi də gedəndə tayfa qeyri tayfalara qarışır, mürur ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb tayfanın ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək mürur ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və

məzhəbsiz tayfa da görək mürr ilə yox olsun. Pəs hər tayfa elm təhsil edən vaxtda görək öz dilində və öz din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz.

Bu axır zamanacan biz Rusiyaya tabe olan müsəlmanların işi çox yaman idi. Bir tərəfdən zindəganlıq davası ilə bəil ki, şiddət edirdi və bir tərəfdən də elm təhsil etmək yolu bağlanmış idi. Çünki bizim öz milləti məktəbxanalarımız yox idi ki, orada öz dilimizdə, öz məzhəbimizdə elm təhsil etmək olaydı və dövlət tərəfindən açılan məktəblərdə rus keşişlərindən misyonerlik edənlərin məsləhəti ilə bizim dilimizi və adabi-şəriəti oxutmağı qadağan etmişdilər. Odur ki, bu məktəblərə gedən müsəlman çox az idi və olmayan kimi idi, həqiqət, o zaman biz müsəlmanlar üçün çox yaman keçirdi. Bir tərəfdən zindəganlıq davası və bir tərəfdən dövlət tərəfindən açılan məktəbxanalara gedib dil və məzhəbdən əl çəkməklə zindəganlıq davasından qaçib qurtarmaq olmaz. Ondən xilas olmaq istəyən görək dünyadan əl çəkib çəkilib bir guşədə otursun, bu da ki, olmaz və olmayanda onun var-yoxu mürr ilə əldən çıxacaq. Elm təhsil etmək ilə ondan ağıllı olanlar onları cürbəcür hiylə, fəndlər ilə onun əlindən alıb, onu tez və ya gec müflis və möhtac edəçəkələr və bir tərəfdən də dövlət açdığı məktəblər ki, oralarda elm təhsil edən dil və məzhəbdən görək əl çəkəydi. Belədə biz müsəlmanlar iki dərəcənin arasında duran gəmiydik ki, hər tərəfə meyil etsək, yığılıb qorq olası idik.

İndi Allaha şükür olsun ki, keçən ildən bizim rəhmli padşahımız hökm edibdir ki, Rusiyaya tabe olan tayfalar öz uşaqlarını öz məktəbxanalarında, öz dillərində oxuda bilərlər və onlar padşahlıq məktəblərində oxuyanda onların öz dillərini və adabi-məzhəblərini də onlara oxutsunlar.

Əgər ki, bu hökm sadir olandan bir iləon keçibdir, amma heç bir xəbər yoxdur ki, filan yerin müsəlmanları bir belə məktəb açıblar. Bucağacan biz müsəlmanlar deyirdik ki, məktəbxanalarda bizim uşaqlarımızı öz dilimizdə oxutmağa qoymayırlar. Ona görə bizlər də onları oxutmayırıq. Bəs indi nə üçün məktəbxanalar açmayırıq, uşaqlarımızı oxutmayırıq ki, biz istədiyimiz ixtiyarı bizə veriblər? Bizim ilə zindəganlıq davası edənlər itti qılını götürüb, bizim üstümüzə düşüb, hər bir nicat yolunu bağlayırlar. Kaxanalar hamısı xaricilərin əlində, sənət də onlarda. Alış-verişdi yəne bədəstür. Hətta bədəst müsləman fəhlələrinə də xaricilərə verilən məbləğin yarısını

verirlər ki, son oxumamisan, fəhləliyə qabiliyyətin yoxdur. Bəs haçan biz gözümüzü açıb bunları görəçək və bunlara bir çarə edəçək!

Padşahlıq məktəbxanalarında bizim uşaqlarımıza öz dillərini və adabi-şəriəti oxutmağa izin veriblər. Ona görə o məktəbxanaların hakimi bu yeni keçən baharda yazmışdı ki, müsəlmanlar öz uşaqlarını oxutmaqdan ötrü proqram qayırsınlar ki, onlara nə oxutsunlar və necə oxutsunlar? Amma buna bir cavab verilmədi. Odur ki, ilin başında bizdən bixəbər məktəblərin hakimi öz tərəfindən bizim dilimizi və adabi-şəriəti oxutmaq üçün müəllimlər təyin edib və bu halda onlar nə oxudurlar və necə oxudurlar, biz bilmirik. Bəs biz qonşularımıza qoşulub bu ixtiyarları istəyəndə nə üçün istəyirdik və qonşularımız o ixtiyarlardan nəfərdar olub dənə artıq elm təhsil etməyindən bizlərə bir xeyir olacaqmı?

Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikr edin, bu işlərin axır necə olacaq? Yoxsa, həqiqət, bizim ruhumuz gedib birçə cəsədimiz qalıb. Belədə vay bizim halımıza.

"Hayat" qəzeti, 6 yanvar 1906-cı il, № 5

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHİTAXTLI

(1846-1931)

DƏRDİMİZ VƏ DƏRMANIMIZ

Şükür Xudaya! Qədim cohalət dövrlərində deyilik. Adətən qeyri, lakin ümumi istiqbala xeyirli olan fikirlər, təşəbbüslər qədimdə olduğu kimi bərdən-birə söndürülmür. Bunlara daha günahkar fikir, şeytan işi deyilmir.

Bir çox vaxt zəhmətlərlə meydana gətirilən ali təşəbbüslər, işlər bəş quru sözlər ilə rədd edilmir. "Şöleyi-həqiqət müsəlimeyi-əfkərən zühur edər" qaydası ortaya qoyulur. Arzuyu-maarif, fikri-üxüvvət və insaniyyət dairələri yavaş-yavaş irəliləyir. Bu dairələr durğun suya atılan bir daşın ətrafında peyda olan dairələr kimi birləşmədən getdikcə artıq böyüyür.

Yenə şükür Xudaya ki, ən birinci bəxşəyişi-ilahi olan (ağıl) sayəsində özəmət və qüdrəti-ilahiyyəyi-fikri boşqorin yetdiyi dərəcədə anlamaq və ühdüyyəyə insanca layiq olmaq üçün keyfiyyəti-xilqət, əsrari-təbiət tədqiq və təmin olunur.

Ən həqiqət bir otun, nəbatın surəti-təkəvvünündən cənabi-həqiqin özəmət və səmədaniyyəti təqdir olunur.

"Hər vərəqəş dəflərət mərifəti-kərdigar" ilə "Olsa istedad arifi-qabil, idraki-vəhy, Həqiq irsalına hər zərərdir bir Cobrayil" hikmətlərindən boş yerə söylənilmədiyi anlaşılır.

Zühura gələn hər bir məxluqat və mövcudun mütləq bir səbəb və hikməti ilahiyyəyə müvafiq bir surətdə xalq buyurulduğu sirri bilinir. Həqiq-taala təbiətin təsir və iqtizasını bir səbəbi-xilqət olaraq bəş buyurduğu fəhm edilir. Buna binaən heç bir şeyin bilasəbəb zühuru gözəlmir. Anlamadıqları qədər təqdiri-qisməti bəhanə edən tənbellər, səfəhlər kimi həqiqin ən böyük neməti, əsrari-ilahiyyənin cəlvəgahi, təkalifi-şəriyyənin məhəlli-təhəmmülü olan ağıl boş yerə çevrəldilir.

Məsələn, su, atəş və ya bir otun, meyvənin və sürətlə Allahın verdiyi hansı səbəblə vücuda gəldiyi düşünülür.

Qışın ortasında gözəl bir çiçək, xoş bir meyvə hüsula gətirmək üçün artıq baharın gəlməsi, istinin, hərərin zühuru gözəlmir.

Neməti-ilahiyyə olan ağıl ilə təbiət tədqiq və təqlid edilir. Məxsusi bir məhəl yapılır. Soyuq olmamaq üçün üzəri çalma, ayna

ilə örtülür. Qışın ağ qar çiçəkləri arasında süni çiçəklər, meyvələr meydana gətirilir.

Beləcə təbiəti-əslinə söbəbi ilə hüsul xeyli-zamana müvafiq olan məhsulət elm və ağıl qüvvəti ilə süni olaraq zühura gətirilir.

İndi buraya qədər saydığım elm və ağıl xariqələri, əsərləri hər kəs bilər və təsdiq edər ki, haşa bizlərin deyil, mədəni-mərifət sahiblərinindir, ya bizlər bütün-bütün pərişanmıyız?

Xeyir, öylə işmi olar?

Qədim, xalis, mütdəyyəni elmi-islamların vaxtı ilə vücuda gətirdikləri əsərləri avropalılardan tərcümə edilən kitablarda oxuyuruq. Tövbə!

İndiki mədənilərin yaptıklarını görürük. Ağzımızı bir qarış açib sorsam, mədhuş qalırıq. Bu qədərmi? Xeyr, gördüklərimizdən ibret alayız.

Bəli, biz də keçmiş İslam mədəniyyətlərindən, indiki Avropa tərəqqisindən ibret alarıq. Amma nə cürə?

İştə bilincək cohet də burasıdır. Bir çox mollalarımız, oxumuşlarımız var. Qədim İslam mədəniyyətinin yalnız adı qalmış. İndiki zahiri şəraitimizlə o mətəbəyə, o kamala yetmiş-çatmış zənn edirlər və bu gün də o fəsad, kərgəməz fikirlə guya tərəqqi etmək, qabağa gətmək istəyirlər. Heyhat!

Bir qisim işlərimiz də var ki, mədənilərin əsərlərini və o səbəblə də onların rəftarlarını, hallarını xoş görüblər. Onlar kimi olmaq istəyirlər. Mədəniyyəti paltarda, dildə zənn edərək uzun arxalıqlarını, başmaqlarını çıxarıb gödək jaket, dar çəkmo geyirlər. Hər kəsin on beş-iyirmi ildə yetdiyi indiki mətəbəyə bunlar beş-on manatla on doqquqədə nail olurlar. Az vaxtda təbiiyyəti meymunlar kimi yekə bir obrazovannı olub qurtulurlar (qeyrətlərinə nəzor dəyməsin!), fərq köynəklərinin yaxasını qulaqlarına qədər çıxarırlar. Amma qafalarından köhnə fikri, xəbərsizliyi çıxarmayıblar.

Başlarında elmdən, mərifətdən, ələmdən xəbər yox. Mədəni ərəblərini;

"Əlvəqt səyfun qatəun. Əlvəqt naqdun" hikmətinə bunlar "Əlvəqt bizzövqi billabiyyə"yə çevirmişlər.

İştə bu nəzənlər nə mütləqi, nə də mədənidirlər. Arada sərsəm, əvəz, yarımcəhil (özlərincə obrazovannı), meymunca müqəllid qalmışlar. Bir sözlə, nə axirətləri var, nə dünyaları.

Qardaşlar! İndiyo qədor nə oldu, oldu, nə zorər etdik, gətdi. Bundan sonra olsun bir kərə alomə nəzəri-ibrotlə baxalım, baxalım ki, hər gündə, bəlkə də hər saatda yerdə-göydə indiyə qədor nəmoti-ilahtıyyə, qüvvəyi-təbiyyə aşkara çıxarılar:

"Nəmoti bilməz əsiri-cəhl olan,
Qismətin cəylər füzuntər ohi olan"

qaydasında həqq və əməl edilir.

Allahın ən böyük nəmoti olan ağıl səfeh və axmaqca boş yərə tələf edilməyir. Bizlərin:

Forz bil ərfañı, təhsildər ohi
Ümüründən vaqifi-əsrar ohi
Mərifət can oldu, insan cism olur,
Mərifətsiz laşəyi-biism olur.

Hikməti fərzi-insaniyyət kimi tutulur. Əqli-solim qüvvəti ilə hər anda əsrəri-təbiyyəni kəşf edib, elmi-insaniyyətə xidmət edəcək ali fikirlər, böyük işlər, faydalı alətlər, dərmanlar, ocaqlar, vasitələr meydana gətirilir. Bir kərə də özümüzdə baxalım! Həni bizdə bir maniyə-müxtəriyi-müvəccəd, aşığı-soyyahımız?

Dövləti, adlı adamlarımız yox deyil. Alimlərimiz var, ara-sıra mərhəmətə, cəsa gəlib elm və mərifətin lüzumu bərəsində minbər-də, qəzətlərdə köhnəlmiş, min kərə söylənmiş fikirləri, sözləri təkrar edirlər.

Çox gözəl! Amma iş yapmağa, görməyə ixtiyarları, qüvvətləri olan böyüklərimizdən yalnız boş fikir, quru söz gözləmiyirik. İndi Həzrəti-Adəm dövrü deyildir. Avamlar, kondilər belə elmin, mərifətin qədri, lüzumunu anlayıb, qanırlar. Amma bu gözəl səmtə getmək yolunu, qaydasını bilməyirlər. Buna görə elm yollarını bunlara sözlə deyil, işlə, öncülük olmaqla bildirməlidirlər. Yoxsa sözü hər kəs söylər, amma işi hər kəs yapa bilməz. Bu cəhətlə böyüklərimizdən bəzə quru söz deyil, ciddi ürək, qeyrət, iş lazımdır.

Öz vicdanlarında düşünsünlər ki, on beş-iyirmi il məmuriyyətində insaniyyətə, millətə nə iş görmüşlər?

Bəli, dövlətlərimiz də var, amma çoxu ömürlərini yalnız pul toplamağa vəqf etmişlər. Pul küpü, sandığı mərtəbəsinə düşmüşlər. Guya mərifət bunlar üçün lazım deyil, səhərdən axşama qədər pul hesabı

ilə, axşamdan səhərə qədər pis, qorxulu yuxu-duş ilə məşğul olurlar. Bu kimilər "insan yaşamaq üçün yeyir" qaydasını pozub, "insan yemək, pul cəmət etmək üçün yaşayır" a çevirirlər.

Xeyli İslam məmurlarımız, məlumətli kişilərimiz var. Var, amma öz dillərində qəzet oxumağa deyil, onunla söyləməyə, danışmağa belə həyə edirlər. (Sübhənəlləh)

Bir çox qəzet oxuyanlarımız var. Amma özlərindən bir qəpik verib, alıb oxumaq istəmirlər. Toylarda, məclislərdə "mənim də adımlar çoxkəsinlər" fəkr-i-cəhilənəsi üçün pul yağdırırlar. Yəkin qəzet, kitab üçün iki qəpik verməyə alışımayıblar. Həmiyyətli qonşusundan, yoldaşından araya alıb, yarımlar gözəl oxumağı adət etmişlər. Həsilo bu gün hər cürə həlimizlə keçmiş İslam məarif qəbiristanının məzar daşları hökmündə yalnız bir boy göstərsiz. Aşağıdakı bəytlər tamamilə bizim üçün səyönlənmiş:

Ləhv ilə ləhb oldu bizdə kərgər,
Əslimizdə yox nəsihətdən əsər.
Qüvvəti-dil bizdə düruğ, lafılağ.
Bizdə şər mədədir hökmi-bəlağ.
Rəncimiz izafi-əfzun istəriz,
Əql üçün dəruyi-əfyun istəriz.

Bununla bərabər aramızda iş gərən fəzillərimiz, məktəblərə, xəlyəyə kömək, yardım edən dövlətlərimiz, qəzet-kitab qədri bəlon oxuyanlarımız az deyil. Anma qonşularımıza, zəmanəyə, cəhtiyacə gərə çox azdır. Doğrunu nə üçün rədd edolım? Diyar, torpaq qonşularımız bu gün bizim istədiyimiz, xeyr, məhtac olduğumuz mədoniyyətə olli il əvvəl başlamışdılar. Bizlər hələ cəhalətin qurbəni, avropalıların nəkəri, daha açığı qonşularımızın sağılan inoyi mənzilində, məzəllətdə qalmışız.

İlahi, bizim millətin mərifət bəharı nə vaxt gələcək? Elm cəçoklərimiz nə zaman açılacaq? Həmişə belə gözə bağlı, dili ləlmə qalacağız? Bu nə halətdir ki, düşmüşük? Bu nə yükdür ki, biz cəçokiriz? Daha nə zamana qədər bu cəhalət boyunduruğundan qurtara bilməyəcəyiz? Axır biz də insanıq. Cəhalət ilə puç olub gedən, mərifət ilə səlamətə çıxan millətlərdən ibrət alalım! Edəlim ki, bizə öncülük, rəhbərlik edib, nümünə-misəl olmuşlar.

Mərifət və cəhalətin xeyir və şərini çox əvvəl pək böyük fəlakətlər ilə təcrübə üçün bir qaranlıq nöqtə olsun bərxəməmiş-

dılar. Ancaq bu gün bizə qalan vəzifə bu nemoti qənimət bilib, insanca istifadə etmək, ibrət almaqdır.

HƏZRƏTİ-MÖVLANANIN:

İndi şükür olsun bizə pərvordigar,
Verdi əslafi-üməmdən etibar.
Amil oldur kim, bilib keyfiyyəti;
Qeyrin əhvalından aldı ibrəti.
Üstixanü poşmi-gürdani-sələf,
Oldu pond hissədaranı-xələf.
Əhli-ibrət sahibi-xibrət olur,
Yoxsa halı qeyr üçün ibrət olur.

Bəli, tədbirsiz təvəkkül, səysiz qədr ilə boyun büküb durarsaq, halımız qeynlərə şəksiz ibrət olacaq. İnsaf ilə fikir edolim! Mücorrib olan bir iş, bir keyfiyyət ki, təbiətin və monon hüsulu qoti və mühoq-qiçdir daha bunda inad və israr ilə özümlü fəlakətlərə, bolalara sal-saq. nə yaraşığı var? Görülmüş və görürüz ki, istor İslam, xaçpərost, istərsə məcus, saibi olsun, salamat və rahata yetmək üçün mütloq qədim islamların, indiki avropalıların keçdikləri körpü ilə keçəcəkdir. Daha bu körpünü buraxıb boğula-boğula sudan keçmənin nə ləzzəti var?

Bu gün aləmi-İslamiyyətin işıqlı yerlərində Avropada vücuda gətirilən açıq, asan, faydalı kitablar, osorlor, alətlər gündən-günə çoxalmaqda, alimlər onlardan istifadə etməkdədir. Daha bunlara baxmayıb, on beş-iyirmi il zamanın iqtiza və icabı ilə yazılan Cami qəvaidi əzbərləmək ilə, ərəb saçına oxşayan qarışıq xırda haşiyələrle, hökəmə-ısbəti çoxdan köhnəlmiş, qoxumuş Qazi-Mir ilə, üstürləb ilə xəyal və cəfəngiyatdan ibarət olan cəfr, nücum rəmi və sairələr ilə vaxt keçirmək, ictifa etmənin nə monası var?

Keçmiş İslam mədəniyyətinin keyfiyyəti-hüsulunu tədqiq, əsərlərini yada gətirib bugünkü halımız ilə qiyas edə bilməzsən, yenə hər kəsdən ol babalarının mərtəbəsinə varmağa çalışan Misir islamları ilə vəhşi dərgəsinə düşmüş Ərəbistanın, Farsın, Sudanın hallarını, bir az daha irəli gedərək bir millət, bir məzhəb, bir qardaş olan Yaponiya ilə Çinin hallarını qiyas edolim.

Xeyr, xeyr. Bunun üçün o qədər uzağa getmək də istəməz.

Qardaşlar, acı, lakin doğru sözdən inciməyolim. Dərdini söyləməyən dərman bulmaz. Qızdırma üçün hər zaman şəkər, qonduy qəmək yerinə bir az da xıno içolim. Şükür Allaha, dünyanın halı gözüt-

müzün önündədir. Çinlilər kimi dünyanın bir kənarında deyil, dünyanın hər tərəfində, hətta modoni millətlər ilə torpaq, qapı qonşusuyuz. Çinlilər belə Avropanın bir dəfə vurduğu zərbə ilə oyanmağa başlayırlar. Biz nə qədər hissizlik ki, vücudumuz parçalanır, ürəyimiz dağılır, namusumuz ayaqlar altına alınır, hoqirliyimiz yerin dibinə keçir, keçir do yeno bir kərə olsun gözümüzü açmaq, ibrət almaq istomuruz.

Of, insan fikir edəndə divanə olmaq istəyir.

Nədir bugünkü dördimiz? Nədir qonşularımız arasmdaki həqarətimiz?

Yeri gələndə qədim ərəb mədəniyyəti ilə fəxr edirik. Avropalıları mədəniyyəti islamlardan aldılar, deyə şişiriz. Amma bir kərə fikir edolim ki, bu bizim üçün nə qədər ayıbdır. Avropa xaçpərost ola-ola qədim islam mədəniyyətini qəbul etsə də, biz öz məhəməti almada, öyrənməkdə və dərəcədə inad göstərək?

Üzrümüz qəbahətdən böyükdür. Utanalım! Utanalım!

Nuh zamanında deyiliz. Zəmanonun təsiri ilə tərəqqi nişanəsi olaraq bizim aramızda da iş görən fəzillər, kitab, qəzet yazan mühərrirlərimiz var. Amma çoxluğumuza görə heç! Kitab, qəzet yazan okson müştəri bulmadıqlarından kağız pulunu, basmaxana xərcini belə çıxara bilməyirlər. Yüz ildə bir zühur edən homiyyət-lilərimiz pok böyük məşəqqətə, fədakarlığa düçar olurlar. İşlə bunlardan biri olan qiymətli, öziz "Tərcümən"imiz min həftədir fəryad edir, qayot həkimanə bir məsləkə milləti sələmətə, mərifətə doğru sövqo çalışır. Həftədə bir dəfə çıxan bu kiçik qəzetin insanıyyəti, islamıyyəte gördüyü xidmət Allah üçün pok böyük, çox-çox alidir. Amma illərə cəhəlat qaranlığında qalan bir millət üçün iyirmi ildə kiçik bir qəzet çox azdır. İki milyon olan qonşularımızın yeddi-səkkiz qəzeti, minlərcə kitabları var. Heyif ki, on beş-iyirmi milyon biz müsəlmanların həftəlik kiçik bir qəzeti do çox görülür. Oxucularımız çox az, həqiqəti gizlətməyolim. Ülomalarımızın, böyüklərimizin çoxu lazımcına himmət göstərmirlər. Qəzet oxumağı günah hesab edən, məzhəbləri bilinməyən bozi nadan natiq mollalarda, kişilərdə işim yox, bunlar həqiqətdə deyilən:

Mordome-moqoddos ra xub şenasod hətəf,
Kəfərom mon, oğor in təyəcə dindaranond.

Xülasə, indiyo qədər min dürlü təcrübələr ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, hər millət mərifət ilə yaşar, cəhəlat ilə yox olar.

Mərifətin birinci vasitəsi, kitabı, vaizi isə məcmuələr, qəzetlərdir. Qəzet aləmin güzgüsüdür. Qəzet zamanonin ən koskin qılıncıdır. Qəzet indiki cismi-həyatın ruhudur. Qəzet aləmin ən nüfuzlu, təsirli vaizidir. Qəzet hər millətin ölçüsü, mizanıdır. Qəzet məmləkətin hamısı, vəkili, advokatıdır.

Şükür Xudaya, bizdə də dövrü-tərəqqiyə girocoyimizi bildiren əsərlər, kitablar çox gec də olsa zühur etməkdədir.

İşin çoxdan həri görülmən bir nöqsan və ehtiyacımızı ikinci bir türk qəzetimiz ikmal üçün möhtac olduğumuz "Şərqi-Rus" adında Tifisde nəşr olunmağa başladı. Qəzet sahibi üzörinə düşən homiyət və millətpərəstliyini göstərdi. Gözəl! Biz camaat da üzörinə düşən müavinət və kömək vermək vəzifeyi-milliyə və insaniyətimizi göstərüb, təzə çıxan bu işığa rəvəq verəcəyimiz?

"Şərqi-Rus", 13 aprel 1903. № 5, 6

KÖMƏK ELƏYİN!

Dilimizi, dinimizi, dünyada nəslimizin bəqasını sevon qeyrotli müsəlman qardaşlar, hər sınıfdansınız, millətin nıkbəxtliyinə vəqf olan bu müvəzə qəzetimizin intuşarına kömək eləyin! Eloməzsiniz, qəzet öldən gedər. Öldən gedərsə, özü ilə bərabər dilimizi də alomifonaya aparıb, biz türkləri bəhəyimi halında qoyar. Qəflət edirsiniz bizdən sonra gələnlərin və müasirimiz olan özgo millətlərin tənino, nıfrınına, bəd duasına, lənətinə müstəhəq olursunuz.

Qəzet bir qövme bəşikdəki uşağa süd kimi vacib olduğunu bilir-siniz. Orasını şərh və təfsilə həcat yoxdur.

Kömək edin! Bizə müştəri rusca adres yazın, yəni abunə olub qəzetin illik parasını göndərməklə kömək edin. Bizə alış-verişlərinizə dair qəzetimizdə elan qoymaqla xüsusilə kömək eləyin.

Bizə öz şəhərimizdə və ya mahalımızda vəkil olub, müştərilərin puluna yığıb, bizə göndərüb, bizdən onlara qəzet istəməklə bu cür köməyə çox artıq ehtiyacımız var.

Müsəlmanların çoxusu rusca adres yazın bilmirlər. Yazın bələnlərinə də çoxu tənəbdər ki, bir-iki sətir yazıb qəzet istəməyə damağı yoxdur. Əgər xeyrixah şəxslər cavan-mərdano meydana gırib öz əhli-vilayətlərini müştəri olmağa təşviq buyurub və abunə pullarını yığıb, müştəri sıyahıları ilə bərabər bizə göndərməsələr,

bizim olimiz müştəri puluna, müştərilərin də əli bizim qəzetimizə yetişməyəcəkdir.

Bizə vəkil olmaqdan sado nə var?

Müştərilər düşdükcə adlarını bizə yazıb, pullarını bizə göndərin! Əgər müştərilər şöhrətlilədirsə, adreslərin yazın ki, biz özümüz onlara nüsxələrimizi rahrast (birbaşə) göndərək. Əgər kondlərdə olurlar ki, poçt oraya getmir, onda onların qəzetlərini Siz bizdən öz adınıza gotirdin və zohmət çoxıb onlara fürsət düşdükcə göndərin.

Xahiş edənələrə abunələrdən yüzdə beş və elanlardan yüzdə on ücret verməyə hazırız. Əgər məccanon, yəni puluz və parasız bizə kömək edərsiniz, bizi də, bizim ilə bərabər hamı türk dili danışanları özümüzo minnətdar elərsiniz.

Ehtiyacımız var. Bizə hər tərəfdən xəbər və ofkar yazanlara ki, oxuyanlarımız millətin ohvalını öyrənib, hər gün bir təzə fikir və təzə rəy çəsisinlər.

"Şərqi-Rus", 16 aprel 1903. № 7

TÜRK VƏ TATAR QÖVMİNƏ MÜRACİƏT

Qəzetimizin nəşrini bu rus ilinin axırına bitirməyə müvəffəq olduq.

Biz nəşrə başlayanda Tifisde və Qafqazda nə qəzet var idi, nə qəzetçi var idi və nə qəzet nəşr edo biləcək mötboo. Hər şeyi özümüz yapıdıq, hazırladıq. Məsarifimiz hoddən-hosirdən keçdi. Yazı və idarə zohmətlərini millətimizə borclu olduğumuz xidmətin icabatından bildiyimizdən gözə aldırırdıq. Fəzilə olaraq bir də rəqəbat, büğz və həsəd sövqilə üzörimizə yağdırılan iftira və böhtanlara nişanə olub, ruhani əziyyətdə dıçar olduq.

Amma həmd olsun mətanotimiz fütür qəbul edənlərdən olmadığından vəzifə gücləndikcə biz xidmət yükümüzü daha ağırlandırmaq istədik.

Qonşu millətlərin; ermənilərin, gürcülərin yövmi (gündəlik) çıxan mütəəddid qəzetləri var. Biz də o fikrə düşdükcə, qəzetimizi yövmi edib, onların qəzetləri kimi hər günün ohvalını homin gün oxuyanlarımızə orz edək.

Lazım olan təşəbbüslərə iqdəm etdik ki, təzə rus ilindən "Şərqi-Rus" həflədə üç nömrə yerinə hər gün nəşr olunsun. Bu günlərə qədər qəzetimizə işbu təzə rus ili üçün abunə, yəni müştəri

olmaq dəftəri açamırdıq. Çün qəzeti həftədə qaç dofo çıxara-
cağımızı bilmürdik ki, camaata deyok.

Ümidimizi nə üçün kəsək?

İnşallah bu tozo ildən müştərilərimizin sayı diqqətə şayan surət-
də çoxalar və rəhmdil rus dövləti bu xeyirli vəqəoni ona fəli dəlil
hesab edib ki, rus müsəlmanları üçün ələm əhvalını gündən-güno
bilmək həqiqi ehtiyac olmuşdur. Qəzetimizin hər gün çıxmasına
məsələsini əsirgəməz.

Məsələkimizi hər kəs bilir. Millotimizin mədəniyyətə xidmət-
dir. Mədəniyyət ehtiyacımız fəlidir, həyatıdır. Qonşularımızın həpisi
mədəni olduqlarından kəsbü kar, ticarət, sənaye, ziraət, bir sözlə,
məişət ələmində onlarla rəqəbat edə bilib, qəvmimizin, cinsimizin
dünyada bağı qala bilməsini müdafiə edə bilməyimiz bağlıdır. Və illə
(əks halda) mədəni qonşularımız bizi özib dünyadan qəti-nəsl
edərlər. Nəcə ki Amerikanın qədim qəvmlərini Amerikaya hicrət edən
Avropa qəvmləri elədilər.

Bir millətin həqiqətən təcəddün edə bilməsi üçün ündə şort
odur ki, umumə əhd məsələlərdə hər fikirlərini, roy və oqidosini
kamali azadlıq və hərtəyyətlə bəyan edə bilsin.

Bu azadlıqdan türk və tatar qəvmi müstəfid etməkdən ötrü
"Şərqi-Rus" meydana çıxmışdır. Çıxar-çımaz məsələnin millətin
həqiqi ehtiyacına təvəfiq etdiyini görməyə müvəffəq olmuşdur.

Vəqəon qəzetin məsləki mələm olur-olmaz Rusiyanın bir başın-
dan o başına qədər türk və tatar qəvmi içində nə qədər fikir sahibi,
millətini sevmə, fəzl və vicdan yiyəsi, əhli-qələm varsa həp əfkəri-
təatəsi vasitəsi ilə millətin mədəniyyətə ən ziyadə xidmət olacağı
xususunda "Şərqi-Rus"la həməfkar olub, tozo qəzetin sütunlarını
əksəriyyəni bir-birinə zidd olan əfkarlar ilə zintəndirməyə başladıl-
lar. Ölü görünən millətimiz hərəkətə gəldi. Diriliyin əsərləri o qədər
diqqətə şayan göründü ki, "Şərqi-Rus"un rus müsəlmanları içində
ıqə etdiyi mədəni, əqli və vicdani inqiləbdən bir çox şərqşünəslər
öz millətlərinə, fransızlara, ruslara, almanlara, ermənilərə və qeyro
müfəssəl əhval şərhləri yazmağa məcbur oldular.

"Şərqi-Rus" açdığı yolunda davam edəcək kamali-qeyrot və
istiqamət, şəvq və zəvqlə türk və tatar cinsinin mədəniyyətə,
səadətine şən və şərəfinə xidmət edəcək.

Biz vəzifəmizi qüdrətimizin axır dərəcəsinə qədər ifa edəcəyiz.
İnşallah millətimiz dəxi bizə göstərəcəyi müavinəti və iltifatı ilə
mədəni üt-təb olduğunu sabit edib;

"Türk və tatarların əhvali-ələm icab etdiyi vicdanı və əqli
tərəqqiyə istedadları yoxdur. Bu qədər əslik fanatizm dəyirman
daşının altında onsuz belə zəif olan ağılları əziləb yox olmuşdur.
Bunların mədəniləşməsinə və bu vasitə ilə milli həyatlarını təmin
edə bilməklərinə nəinki çalışın və bolko ciddi ələm olaraq inən belə
əbləh və nədən olmalıdır" deyələri təkzib edər.

Himmət ediniz qardaşlar!

Bir ili üçün yəddi manat, həftədə üç koro öz dilimizdə dünya və
məfihənin həl və əhvalını göstərən bir qəzet üçün çox bir şey deyil.

Müştərilərimiz ələm edib, əbunə paralarını idarəməyə gəndər-
sinlər ki, tozo ildən qəzet əlmələrinə səkə gəlməsin. Çün para
gəlməyə qəzet mütələk kəsiləcək və hər müştəri kəndinə bir-ikisini
də rəfiq edib paralarını kəntörümüza gəndərsin.

Onda iş təbii yoluna girər.

"Şərqi-Rus", 31 dekabr 1903, № 115

ƏDƏBİYYATDA MƏSİ.ƏK

(Mənim mübahisəmə cavab)

Əvvəlki gəco bir dostum ilə bərabər, çay içdiyimiz zaman
cürbəcür maddələrdən söylədikdən sonra bəhsimiz ədəbiyyatə rücu
etdi. Müsəhibim təcir olmaqla bərabər ədəbiyyatı çox oxuyan zat-
lərdən idi.

"Ədəbiyyatda məsləki nə yolda tərəqqi edərsiniz və sizin xüsusi
bir məsləkiniz varmıdır?"

Dəyo dostum məndən sual etdi. Mən işə həfəhən lazım olan iza-
hatı verdikdən sonra dostuma vəd etdim ki, fikirlərimi qəzet vəsi-
təsilə ərz edəyim. İştə icrayı-vədə müsarifət ediyorum.

Hər adamin dünyada yaşamaq və keçinmək üçün biror məsləki,
biror hərəkət təriqi olması mümkün ola bildiyi kimi üdəbə sınıfinin
dəxi ədəbiyyatda nəmüsü və vicdan dəirəsində biror məslək ixti-
yarı lazımdır. Hər millətdə mətbuat ələmində üdəbənin bir qismi-
nin biror məsləki vardır. Bir qismən də həç bir məsləki yoxdur.
Məsələksiz ədəblər icra ələdikləri işin xəlq üçün faydalı olub-olma-
masına əhəmiyyət verməzlər. Yalnız bir həmkar, bir sənət sahibi

adam kimi bir iş görüb, bədəlinə ücrət alır, keçirirlər. Bunların bir tağını zətan məsləkin nə olduğunu belə dərk etməzlər.

Məslək sahibi adamlara gəlincə bunlar da təbii iki növdür. Biri odur ki, tutduğunu məsləkindən heç bir vaxt inhiraf etməz.

Məsələn:

Mühafizəkar isə həmişə mühafizəkar qalır, hüriyyət-pərvarına isə həmişə hüriyyət-pərvar qalır.

Bir növü də odur ki, məsləkində sabit-qədəmlik göstərməz. Gah bu fikrə tərəfdar olur, gah o fikrə. Gah hüriyyət-pərvar olur, gah mühafizəkar.

Məslək haqqında belə cüzi bir məlumat verdikdən sonra indi ədəbiyyatda kəndi məsləkimdən qonuşalım:

Mənim qəzətdəki məsləkim çox sadə, çox xeyirli bir yol göstərir. O dərəcə ki, ondan heç bir kəs xoşnudsuz qalmayacaq etiqadındayam. Millətində məhəbbət və digər millətlərə də xeyirxahlıq göstərmək – mənim yazdığım bəndlərdə belə hərəkət etmişəm.

Məsələn, İrəvandan "Məşəq"-a A.D. imzası ilə yazılan iki məktubu tərcümə və o məktublardan birinin axırına olavə və orz etmiş olduğum kəndi mütaliə, kəndi fikir və hissiyyətim ifadələrinə dəlidir.

Bəni-bəşər haqqında budur mənim məsləkim və belə olacaq həmişə.

"Şərqi-Rus". 8 iyul 1904, № 96

RƏDDİ-ŞƏRR VƏ FƏSADIN ARDI

"Panislamizmin mənəvi zərəri xristian-təbəliyyində olan müsəlmanlara odur ki, panislamistlər xristian dövlətlərini islam dininə düşmən göstərirlər və o səbəbdən müsəlman təbəələrini millət-hakimləri olan xristian dövlətlərindən tövhiş edirlər. Halanki ədyana riayəti, özgənən din və ayininə qarışmamağı hamı avropalılar özlərinə müqəddəs bilirlər. Ondən olavə panislamistlər Avropa mədəniyyətinə düşmənlik göstərən, Avropa dövlətlərinin müsəlman təbəələrini Avropa mədəniyyəti kəsb etməkdən geri salırlar. Amma bu əqidənin ən böyük zərəri dini siyasət mənafeyi üçün vəsilo ittixaz etməsidir.

Osmanlılar zəif olmuşlar. Öz məmləkətlərini özləri müdafiə etməirlər. Çox həyif. Qeyrət etsinlər. Avropalılar kimi onlar da məmlə-

kətlərinin islahına çalışsınlar. Əşəddi-çhtimal odur ki, o surətdə onlar da məmləkətlərini öz qüvvətləri ilə saxlamağa qadir olurlar. Və illə bir hindistanlının Osmanlı səltənətinin bəğa və izmihləlinə nə kən var?

Osmanlı səltənətinin dünyada bağı olsun və ya olmasın, ondan islamıyyəto zərər gəlməz. İslamıyyət on dörd əsrdir mövcud olub, gətirdikə daima mətoqidlərinin sayı çoxalmaqdadır. Şimdi Almanıya imperatorunun rovayətinə görə üç yüz milyondur. Bunun olmalısa bir 15-20 milyonu Osmanlıya təbədir.

Din davalarının vaxtı Avropada altı yüz ildir keçmişdir. Avropalılar Osmanlılar ilə heç vaxt din davası etməyəcəklər. Siyasi və ya ekonomi davaların isə dinə heç dəxli yoxdur. Əgər Xuda nəxəsto Osmanlı səltənəti dünyadan qayıb olsa, Məkkə və Mədinənin mühafizəliyi Misir xədivinə keçəcəkdir. Məkkəyə həcc etmək və Mədinədə peyğəmbərin qəbri-mütəhərrini ziyarət etmək əvvəlkindən olsun ki, daha asan və daha izdihamlı olacaq.

Müsəlman xilafəti katolik papalığı deyil. Xəlifə dinin ayin və çkəmi ilə uğraşmaz, dini heç bir vəzifə icra etməz. Xəlifəlik ancaq məhtorəm bir loqəbdir. Əgər Osmanlı səltənətində olmasın, Məkkə şərifinə və ya Misir xədivinə ittiqal edər. İndi belə səltənən vücudu ilə Fas, yəni Marok sultani özünə xəlifəlik ünvanı verir.

Bir sözlə, əgər panislamizmə ofkarına təəccüb etməməli, türk qəzetini çıxaranlarda "Şərqi-Rus" məhərriri kimi Avropa fənun və fəlsəfəsi ilə fikirlərini təsvir edib, əlomi-siyasiyətə nəfsi-əmri xəyalətdən ayıracaq qədər əhli-zəkədirilər. Çün zəkəvatli dərəcədə əhəmiyyət və həbbi-hoqəyiqələri var. Doğru sözlə millətlərinin nicatı üçün söyləməkdən çəkinməzlər. Avamın bu söz nəxəsinə gedəcəkdir, qəzet az satılacaq.

Olsun. Nə olur? Para mənfəəti üçün millətə yalan söz deyib, xəlqi gümrah etmək haləzadə adam işi deyildir.

Haq quluq, haləzadəlik qalsın. Mal və dövlət gədersə, böyük zərər olmaz.

Bizim əleyhimizə 78-ci nömrəsində yazdığı şərr və fəsad-nəməsində "Tərcüman" bizə bu iftiranı nisbət verir:

Guya ittihad-i-islam əqidəsi Rusiyada olan şio və sünni əhəlisini biri-birinə yaxınlaşdırmış imiş. "Şərqi-Rus" bunu sevmir. Günki fəsid xəyalına görə, bu növ yaxınlıq rus dövlətinə görə müzərr imiş. Ona görə bu yaxınlığı şiddətli təəyyüb edir ki, rus dövləti müsəlmanlardan xəyif olsun. Ona görə müsəlmanlar ki, rus dövlətinə

xəyanət fikrindən çox şikəstəxatir olmuşlar. Lihaza onların "Şərqi-Rus" dan intiqamını almaqdan ötrü "Tərcüman xahinəxahi" "Şərqi-Rus" u rüsvayi-ələm eyləməyə iqdām buyurmuş.

Mən heç söz özümdən deməyəcəyəm və ona qənaət edəcəyəm ki, əvvəl "Tərcüman"ın sözlərini cənən nəql edib, sonra şiələr ilə sünnilərin münasibətlərinə dair həmin 162-ci nömrədə dərc olan fəqərəni cənən nəql edəm. Hər kəs oxusun, insaf ilə söyləsin. Aya dünyaya yaradılardan bəri bir kəsin sözlərini Qasprinski tək mənim sözlərimi etdiyi kimi büsbütün tərsinə çevirib dediyinin tamamilə əksini söz sahibinə nisbət verən olmuş, ya yox!

Bələ bir açıqdan-açığa, qıpqırmızı yalan, həm də müziri və müfsid yalan söyləyən adamlar nə növ mübahisə və mübadiləyi-əfkar olur?

Mən şahadəət verirəm ki, (La ilahə illəllah, Məhəmmədən rəsulullah) Qasprinski qəzetində fransızlar dedikləri kimi "Tamam hərufla" basır ki, Şahtaxinski deyir:

"Nə Allah var, nə peyğəmbər". "Tərcüman"ın sözləri:

"162-ci nüsxəsində "Şərqi-Rus" yalnız bohs ilə iktifa etməyib, bilməm kimsə, bilməm nə üçün müsəlmanlara qarşı şükva dərc etmişdir. Zaman ilə yekdigərinə əks olan əhli-şio ilə əhli-təsənnü şindi məhəbbət etmişlər. Hətta yekdigərinin cənəzəsində bulunurlarmış (Bu da Rusiya dövlətinə naməqbul ittihadı-islam fikrinin səmərəsi imiş!)

Bu bizim qəzətəyə nə cavab verəlim?

Bir çox cənəzələrə təsadüf etdik ki, vəfat etmiş bir Əhmədin arxasından təzimən məzarına qədər rus dövlətindən adamlar gedirdilər. Cənəzələrə təsadüf etdik ki, vəfat etmiş bir İvanın arxasından məzarına qədər təzimən müsəlmandan bulunan aşınalari gedirdilər.

"Şərqi-Rus" məntiqinə bu dinsizlik və qövmsizlik "kosmopolitizm" olmaq iqtizadır. Halbuki bunların hepisə asari-tərbiyə, nəzakət və mədəniyyətdir. Rusiya idarəsində yaşayan oqvanın hissiyyəti-vətənpərvəranəsidir.

Bunu "Şərqi-Rus" bilirmi? Görmürmü?

Bilir. Amma rahat-rahat qələm çökib taala maarifi-qövmiyyəməzə çalışacağı yerdə malı ürkdüb dağdan aşağı atdıracaq çoban kimi.

De öz icadi əlifbanı milli əlifba məqamına qaim etməyə.

De babilikdən dəm vurmaya.

De "İttihadi-İslam" ilə rusları ya ki, hökuməti ürəkütməyə. Qeyrat ediz.

Alim Allah, biləməris "Şərqi-Rus"çuların motlobi nodir?"

Həmin 162-ci nömrədə yazılan "Şərqi-Rus"un sözləri:

"Şiələrin mühafizəkarlarına və ya konservatorlarına müteşərrərin deyirlər. Bunlar bəşəriyyəti ələminin fəvqündə olan oimmoyi-ətharə fəzail olduğuna mətəqiddirlər. Amma ondan ziyadə qülvi sözlərimiz şiələrin yüzdə səksənini müteşərrəcindir. Axır vaxtlarda İranda bir tərəfdən şiələri bir qisminin oimmoyi-ətharın fəzayili bərəsində olan qülvi və o tərəfdən də babilik kimi təzə məzhəbin və bəlkə dinin zühuru mətəşərrəcində, ələlümüm sünnilərə nisbət bir növ dilxahlıq, bir növ təqərrüba arzu peyda etmişdir. Zəbani halla müteşərrəte sünniyə deyir:

"Biz şiələrin aramızda zühur edən təzə əqidələrinizdən az uzaq görünməyir. Öz qülvçülərimizlə xoş keçinməyə məcburuz. Nə üçün sizlə də hüsni-maəşirət etməyək? Vəqəhi ki, şiələrlə sünniləri irəlilə vaxtlarda bir-birlərinə düşmən edən maddələrdən din əqidələri fərqiindən ziyadə siyasi qərəz və təmayülətin etirafnəpəzir olduğu idi. Həmd olsun bu siyasiyat aradan çıxımsız. Sizin dörd məzhəbiniz var. Hər sünni özlüyündə qaim və sabit olmaqla bərəbər o biri məzhəblərin salıqları ilə də xoş keçinir. Kimsəni təkfir deyil, təəyyüb də etməyir. Biz cəfərilər də nə olur ki, özümüzü sizə nisbət beşinci məzhəb hesab edib, biz də sizin xüsusunuzda həmin etirafpərvor əqidədə olaq ki, siz özünüz biri-birinizə nisbət varsınız".

"Ayin və əməli-din maddələrində vaxt mürur ilə məzhəblərin bürüzə gəlməsi labüddür. Dinin təsis vaxtından zaman uzaqlaşdıqca əməlin vəze din tərəfindən nə yolda icra olduğu xüsusunda təşəttüs və tonəvvüara çoxalır. Rəylər biri-birinə zidd olurlar. Dinin təsis zamanını bizim zəmanəmizə gətirmək və ya bizim zamanımızı o zamana qaytarmaq qeyri-mümkündür. Nə qalır?

O qalır ki, münazəyi-fih müsəyil üzərinə üləmə tətəbbə edib, rəy verələr.

Yeni məsələni imami-əzəm buyurur:

"Mənim tətəbbəimə görə, namazı cənab peyğəmbər əbanəruzda beş vaxt qıladı. Həminə biri-birindən ayrı. Biz də o yolda etməliyiz".

İmam Cəfəri-Sadiqin rəyi-şerifləri o olur ki, peyğəmbər (ə) bu beş vaxtı üç yerdə yığardı. Hər iki müctəhid dinin sütunlarındandır. Hər ikisinin sözümdə hoqiqətə mərkəz olmaq cəhtimalı çoxdur. Millət nə yapısın? Peyğəmbəri vəfatından sonra görmək mümkün deyildir ki, bu iki sözün hankı mütləq doğru olduğu bilinsin. Labüda millət ikiyə bölünüb, biri Cəfəri, o biri Hənəfi olur.

Şiələr ilə sünnilər arasında bir fərq də var ki, nozorida. Şiələr vilayəti, yəni əimmöyi-othann mövrison və bilafosl xilafotini və din işlərində hüccəti-mütloqə olduqlarını dini-islamın labüd cüi hesab edirlər. Bu əqido sırf mənəvi və vicdani bir iş olub, heç bir ayın və ya ehkam bundan çıxmır ki, şiələri sünnilərdən ayırsın.

Bu səbəblərə görə sünni qardaş! Dost olaq, qardaş kimi keçinok. Siz məzahibi-orboonizdə, biz də öz Cəfəri məzhəbimizdə qala-qala".

"Bu etilafpərvər, mədəniyyətə, simpatik və dilnəvaz cümbüş bizim Zaqafqazda axır vaxtlarda çox tərəqqi etmişdir. Tiflisdə iş o hala gəlmişdir ki, bərabər labüdə sünni üləmasını da dəvət edirlər. Məmləkətin adətinə görə, üləməyə ohli-toziyo həqqi-zohmot toq-dim edir. Hər iki məzhəbin üləmasına rütbə və yaşlarına görə para təqsim olunub, ayrı seçki əsla araya gəlməz".

Xətm-i-kəlam üçün ikicə söz:

Məmmədəğa Şahtaxtinski şiələr ilə sünnilərin xoş keçinonlərinin ən əvvəldəki zümərələrindəndir. Əmin oğlu İsa Sultan Şahtaxtinski ki Qars qubernatorunun konservatoriya provotil idi, Tiflisdə vofat etdi. Sünni üləması xüsusi dəvətimizə görə təşvi-conazoyə vəşrif gətirdiklərinəndən məadə qəbiristanda mövlana müfti lahəqq Hüseyn əfəndi Qayıbov həzrətlən bir nitəqibaliğ buyurub, morhumun vofatına izhani-təəssüfi-ümumi buyurdular.

Rus dövlətinə hamı dövlətlər kimi xoş gəlməz ki, İstanbul siyasi mübəlləğlən rus təbəəsi olan müsəlmanları süni və İslama dəxli olma-yan bir panislamizm naminə Osmanlı padşahının siyasi nüfuzu altına almağa çalışsınlar. Və illa siyasetdən azad olan müsəlmanların sırf dini və məzhəbi əqayid və ofkan ilə Rus dövlətinin heç işi yoxdur.

Məsələn, sünni və şiələrin biri-birinin dəfninə gətirməklərini rus məmurları yüz ildir görürlər. Nə vaxt mane oldular? Nə vaxt bir bəhs etdilər?

Bu növ kiçik-kiçik ofkan Rus dövləti kimi cahanşümul bir politika tutan böyük hökumətə nisbət vermək nə qədər cəhalətdir. Polkovnik Abdulla ağa Bakıxanov conazəsində böyük knyaz Mixail Nikolayeviç bizzat hazır idi. İki il bundan irəli vofat edən general-leytnant Hadibəy Novruzovun təşvi-i-conazəsində formanformanın müəvini general Freze vəşrif gətirmişdi. Hər iki təşvidə sünni və şiə üləmə və cəmiyyəti birlikdə hazır idilər.

Biz müsəlmanlarda tərəqqi fikri yoxdur. Cəmiyyəti, yəni (sosial) ibarət olmaq üzrə tərəqqi ondan ibarətdir ki, bir millətin, bir qövmin, bir cəmiyyətin hamı ofradının əhvali irəliləməsinə yaxşılaşma, yəni firoqa, zəngin, alim, cəhəl, uşaq, böyük, dövlət qulluqçusu və ya öz-özünə məşğul olan şəxsi, adamların hamısını hiss edirlər, fəli və həqiqi dəlillər ilə və yəqin edələr ki, bu gün dündən, zamani-hal zamani-mazidən daha rifah hal ilə yaşayırlar. Bu tərəqqi, xüsusilə dövlətlərin bəyənəlmilöl münasibətində görünür. Hənkə dövlətin əhvali tərəqqi etdi, yəni xoşgüzeranlıqda, rifah halında rəvnoq və pişroft oldu, o dövlətin xahişlərinə, mütəlibələrinə dövlətlər içində artıq riayət göstərirlər.

Bu ümumi tərəqqi ol zaman hüsula gələ bilər ki, millətin ofradının hamısında təbii o əqido ola ki, "mənim öz xoş güzeranlığım, içində yaşadığım camaatın xoş güzeranlığına bağlıdır. Özümü və əyalımı və müteəlliqatımı xoşbəxt görmək istəməyə, ümumən rifah halı nəyi icab edəcəyə, ona canı dil ilə çalışmalıyam".

Bu hiss şimdiki vaxtda Avropa millətlərinin hamısının qolbini doldurub, camaatı işlərdə onların ən qəvi mühorriki, Avropa cəmiyyətlərinin həqiqətən ruhudur.

Bəli, avropalılar ki, ağıl və idrak və məsai sayosində dünyanın hamısını sorxeyl (başçı) olmuşlar. Rəvaclarının əsas ruhu həmin bu əqidədir ki, insan öz xoşbəxtliyini müteəlliq olduğu qövmin xoşbəxtliyində əramalıdır.

Avropa qövmlərinin ofradı ümumən xoşbəxtliyinə çalışa-çalışa özünü və özləri ilə bərabər tamamilə millətlərini xoşbəxt edib, tərəqqini vücudə gətirmişlər. Tərəqqidən xoşlanıb, bundan belə bu tərəqqi üçün daima çalışmağı özlərinə daimi məşğuliyət və həm sevdikləri və təğdis etdikləri məşğuliyət etmişlər.

İspaniyada olan Əndolus müsəlmanlarının şimdiki avropalılarda olan tərəqqiyə bənzər bir halətləri olduğunu tarix göstərir. Amma ondan başqa özgə müsəlman məmləkətlərində bir camaatın ofradı camaatlarının xoş güzeranlığını özlərinə məqsəd edib, özlərinin güzeranını irəliləmədən uca bir mərtəbəyə qaldırıb, sosial və ya cəmiyyəti tərəqqi hüsula gətirdikləri görünməyir.

Səbəbi odur ki, biz müsəlmanlar paxıl, həsud, bədixah, bədbin bir millət olduğumuzdan öz xoşbəxtliyimizi həmcinsimizin rifah və səadətində yox, bəlkə onu çürütməkdə, müzməhil etməkdə ararız. Bizdə hübbi-vətən yerinə bəğzi-vətən, millət dostluq əvəzinə öz millətimizə düşmənçilik var.

Bu hissiyyat bizdə olduğu halda biz öz camaatımızı nə növ ilə rifah hala yetirə bilərik ki, cəmiyyət tərəqqisi vücuda gəlsin?

Tərəqqini nə görmüşüz, nə tanıyırıq və nə fərzi-mahal görsek rəzi və xoşnud oluruz. Tərəqqi həm millətə məhəbbətdən çıxar. Biz həmmillətimizi sevməyirik ki, tərəqqi vücuda gətirə bilək.

"Şərqi-Rus", 13 iyun 1904, № 72

HƏR GÜN BİR AZ

Bu halkı halda Berlində beynəlmiləl xanımlar kongresi müşavirə etməkdədir. Mədəni millətlərin hamısının tərəfindən vəkil və ya vəkilə seçilib, elimli, kamallı, dünyəşünas həmcinsimiz olan insanların cəmiyyətcə olan zərurətinə müqəyyəd olan xanımlar dünyanın hər tərəfindən Berlində yığılmışlar. Berlin və Almaniya xanımları isə sahibxana olub, xaricdən gəlmiş bu xanımları dəvət edib, imdi onlara mehmannəvazlıq edirlər. Mehman və sahibxana, qonaq və qonaqçı kongereci xanımlar böyük bir məclis, bir şurayi-millət, bir məsləhətəhəli-insaniyyət təşkil edib, arvad təəllüğü olub (aid olub) müzakirə olunacaq məsələlərin sayına görə kongerenti şöbələrə təqsim etmişlər.

Kongereci xanımlar hər kəs öz elminə, səliqəsinə və qəlbi həvəsinə və ya bu şöbələrin üzvləri arvadlara təəllüğü olan məsələlərdən şöbələrin hamısının əzaları (üzvləri) cəm olduqları məclisdə nitqlər söyləyirlər. Nitqdə nitqlə cavab verilir və bir füsəhətpas surətdə məsləhətəhəli-əfkar hüsula gəlir. Zamaniki hər məsələni tamən təfərrüatı lazım olan qədər kəşf olundu, bu məsələnin nə yolda həll olunması arzu olunduğu xüsusunda tamən kongre tərəfindən bir rəyi-ümumi verilir.

Xanımların məsləhətəxanalarının qapısı camaata açıqdır. Hər kəs bu fəzilələrin nitqlərini və verdikləri qərarlarını istima edə bilər.

Xanımlar ümdə bu məsələlərdən bəhs edir:

1) Arvadların təlim və tərbiyəsi;

2) Arvad səyi və əməli, arvadların dünyada vəzifələri;

3) Arvadların camaat içində olan haləti;

4) Arvadların mədəniyyə və siyasətcə olan hüququ.

Arvadların elm və tərbiyəsi bərəsində cərəyan edən müzakirədən zahir oldu ki, Avropanın bəzi yerində, xüsusən Amerikada arvadlara ülm və fəununun cəmi şöbələrində meşğul olmağa müsaidə var və arvadlar bu müsaidədən istifadə edib. Fələn sabit etmişlər ki, ülm və fəununa istedad arvadlar da heç vəchlə kişilərdən az deyildir.

Həkimlik, advokatlıq, teleqrafçılıq, məimistlik, dövlət sinonimiyi kimi bir çox meşğuliyətlərdə arvadlar bu halkı halda xidmət edirlər. Axır vaxtda isə Amerikada arvadlar vəizlik rütbəsinə dəxi qazanmışlar.

Bir amerikalı vəizesi ki, protestant dininə mütəəlliqdir bu günlərdə Berlində ən meşhur kilsələrinin birində kamali-şəşəə və müvəfəqiyyətlə vəz etməkdədir.

Kongreşi xanımların rəyi o idi ki, arvadlara parlament intixabları üçün siyasi və şəhər idarələri üçün mülkiyyə (qrajdanski) hüququ verilməlidir. Amma konkretə o rəyi-qətidə oldu ki, arvadlara hər yerdə, hər dövlətdə siyasi hüquq verilməyin vaxtı daha gəlməmişdir. Çün arvadlara bu imtiyazı vermək üçün kişilərin mədəniyyət dərəcələrini nəzərə almaq vacibdir. Əgər kişilər nimmədən idirlər, onlar arvadların kişilərlə həmhüquq olmalarından məmləkətin məmurluğuna, mənəvi və zahiri tərəqqisinə varid olacaq xeyir və bərəkətin, feyz və əhsanı qədərini anlamayıb, arvad müsavətinə düşmən olurlar ki, bu surətdə arvadların kişilərlə həmhüquqluqlarından nifaq və şoqqaq çıxar.

Görək əvvəl işləri insanlandırmaq, sonra arvadlar ilə kişiləri həmhüquq etmək.

Bizim müsəlman arvadlarına nisbətən Avropa arvadlarının bu qədər çox imtiyazları olduğu halda Avropa arvadları yene öz halətlərinə qane olmayıb, daha ziyadə hüquq alıb, kişilərlə müsəvi (bərabər) olmağa çalışırlar. Madam ki, mədəni və məarifməndə millətlər arvadların həurriyyətinə və hüquqca müsavətinə bu qədər əhəmiyyət verirlər. Biz şərqilərdə arvad məsələsinə əhəmiyyət verib, əhli-nisamsızın şimdiki halda həiz olduqları halətin millətimizin səadətində müziri və ya nəfə olduğuna dair ciddi və istiqamətli tətəbbüata girişməyimizin aya vaxtı gəlməmişdir?

"Şərqi-Rus", 13 iyun 1904, № 74

Dünyada yaşamaq çox çətin işdir. Dünyanı insanların təşəbbüsü üçün yaratmışsa da, yer üzünü insanların mərfəülhal yaşada bilmək bələtinə gətirməyi cənabi-hoqq insanların özünə həvalə etmişdir. Dövrədəvri (ətrafı) hamı cəhətdən bir neçə verstdən ibarət olduğu halda səy və əməl sayəsində ingilislər (London) şəhərini o dərə-cəyə gətirmişlər ki, orada beş milyondan artıq əhali kamali-xoşgüzeranlıqla yaşayırlar. Bizim Zaqafqaziyadakı Muğan səhrasında isə bir neçə London yerləşdirmək mümkündür ki, hamısı xali və insan cinsimizin təşəbbüsü üçün nəf və səmərsiz bir halətdə durur. Səbəbi odur ki, London əhalisi mədənidirlər. Dünyada yaşamaq sənətini bilirlər, bir-birlərini sevirlər. Hənkə sənətdən çörək qazanılacağını öyrənmişlər. O sənəti gözəl təhsil edib, onu işlətmək üçün lazım zəhmətini kamali-rəğbətlə boyunlarına götürürlər. Məmləkətləri nə ilə məmur olacağını yəni bilirlər. İcadına isə onu əmələ gətirməyə hamısı birlikdə yekdil və yekcəhət olaraq çalışırlar. Allah da bu qədər həsnə-niyyətlə, səy və israrə xeyir və bərəkət verib. İş oraya gəlmişdir ki, bir şəhər beş milyon xoşbəxt can üçün mögər və məişətgah ola bilmişdir.

Muğanın ətrafındakı əhali isə tənəldir, biri-birini sevməz. Millətəduşluqdan, qəvmpərvorlikdən xəbəri yoxdur. Bəhayim kimi təəqqül və təfəkkürsüz, özünün insani borcunu anlamaya-anlamaya yaşayır. Dünyanın insanlara şad və xürrəm yaşaması üçün məğor və mənzil olması nəyə vəbostə olduğunu nə bilir və nə məqami-təbiğə qoyur. İnsan olduğu və layəmət ruha sahib olduğu halda heyvan kimi yaşayır. Ya doğrusu ot və ələf kimi göyөрir, böyüyür. Sonra solub, məhv olub gedir. Onun üçün də Muğan xaraba qalır.

Yevropalıları dünyanı insani mərfəülhal yaşada bilmək halına gətirməyə mədəniyyət deyirlər ki, biz müsəlmanların nоqteyi-nəzərindən baxılsa, bu mədəniyyət və ya dünyanı insanlar üçün xoş güzəran sürülməli bir hala gətirmək hamı yevropalıların, hamı mədəni millətlərin ümumi deynidir.

Bəli, ən dərin etiqadla inandığımız və on ziyadə ehtiramla təğdis etdiyimiz əqidələrə biz müsəlmanlar deyn deyirik. Yevropalıları üçün bu yolda olan əqidə isə həqqə ki, bu tərif etdiyimiz dünyanın imranın vücubu əqidəsidir.

Bu dünya imranını avropalıları həm sevirlər və həm özləri üçün bu sevgini müqəddəs bir vəzifə bilirlər.

Bizdən irəlililər dünyanı abad elədilər. Onların məsaisinin (çalışmalarının) səməri olaraq biz mərfəülhal yaşayırıq. Biz bu abadanlığı, bu rifah halı, bu xoşgüzeranlığı daha artırmalıyıq ki, bizdən sonra gələnlər bizdən daha xoşbəxt yaşayıb, özlərindən daha xoşbəxt yaşayan övlad yetişdirmək üçün lazım olan vəzifə və səbəblərə malik olsunlar. Bu imran və rifah halı bilatətil davam etmelidir ki, bir gün olub dünyada yaşamaq behişt kimi pürəzzətli olsun. Tainki fələn cənabi-hoqq insanın maddosində nə qədər cahanı məmur etməyə qoyduğu qüdrət zühurə çıxıb, insan ömründən hoqiqotən ləzzət alıb, nə olduğunu qansın və ona görə Allahına şükür etsin.

Yevropalıların deyni budur ki, hoqiqotən xoş səmər insanlara artıq mərtəbə nəfli, hər cavənmord adamın qəlbini, ruhunu cozb edəcək ali və ilahi bir əqidədir.

"Şərqi-Rus", 16 iyun 1904, № 75

Biz türk və tatarları nimmədəni bir millət olub, mədəni millətlər içində yaşayırıq. Mədəni millətlərdə təbii o xassələr var ki, özlərindən mədəniyyətləri az olan millətlərin elm və maariflə ziyalanmayan səy və əməllərini öz mənfəətlərinə sui-istəmal, bunları bir nəv ələt və ya əl heyvanı halətinə gətirirlər. Elmsiz səy və əməlin gücü, məşəqqəti çox olur, mənfəəti az olur. Ona görə nimmədəni millətlər çox işləyib, az nəfərdar olduqlarından gedə-gedə ozilib, puça çıxıb, məhvə və müzməhil olurlar.

Cinsimizi, qəvmimizi dünyada saxlamalıyıq. Ona görə mədəni qonşularımızdan mədəniyyət öyrənib, onları kimi ağıl və idrakla yaşamalırıq.

Hər qəvmin öz xassəsi var. Hər məmləkətin, hər iqlimin xüsusi əhval və icabatı var. Amma mədəniyyətin fənn və maarifin cə ümumi cənəbləri, maddələri vardır ki, cəmi millətlərə şamilidir. O maddələri, o cənəbləri biz türklər də alıb, qəvmimizin təbiəti-moxsusəsi və ağıl və idrak tərifindən qəbul olunacaq və mədəniyyəti-hazirə canibindən haiz görünəcək. Əxlaq və adətə müvəzzəc edib,

mədəni türk təisi hüsula gətirməliyiz. Və illa (əks halda) nimmə-dənilik bu mədəniyyətdən, elm və maarifdən kənar girlənmək bizim milli vücudumuzu dünyadan məhv edib, nəslimizi cahandan müzməhil edəcək. Qövmimizimiz həyat üçün, nəslimizin bəqası üçün cəhadi-ürfan (irfan), müharibəyi-elm və fəzl etməliyiz. Əgər maarifli müsəlmanlarda bir az himmət, bir az qəlbən qövmələrini, həmcinslərini sevmək olsa, bu vəzifəyi-müqəddəsə arıq asan bir işdir.

Qonşularımızın əhvali-hazirələrini öyrənilib, bunun müqəddiməsi olan əhvali-maziyələrinə ittilə kəsb etməliyiz. Mütləq bir gün var imiş ki, onlar da bizim bugünkü halımızda imişlər. Onlar o vaxtlarından bəri nə yolda müamələ cəmişdilsə, biz onu öz təbiət və qövmiyyətimizin xassələrində tovfıq edərəkən təqlid etməliyiz.

Millətlərin ustadları, rəhbərləri yenə millətlərdir. Bu yöndə davam etdirsək, inşallah tezliklə müvəffəqiyyət hasil olur.

Unutmayalım, Yevropa şərqşünasları ki, türklərin tarixini, əsil və əsasını tədqiq cəmişlər, hamısının rəyi odur ki, aləmi-tarixə qədəm qoyduqları gün belə türklər mədəniyyətə fəvqələdə müstəid olduqlarını əməlləri, niyyətləri və arzuları ilə göstərmişlər.

"Şərqi-Rus", 18 iyun 1904, № 77

HƏR GÜN BİR AZ

Rusiyada yaşayan millətlər arasında biz türk və tatarların maarifimiz, mədəniyyətimizin hamıdan əskik, hamıdan kifayətsiz olduğunu bizim öz içimizdə bilənlərin sayı çox-çoxdur. Qüsuru, cybini bilənlər nöqsanlarını ikmələ çalışırlar.

Burası qaydayi-külliyədir. Əgər biz fəal, iqdamlı, çalışqan bir millət olsaydıq, böyük-böyük təşəbbüsət və müamilat bizim bu nöqsanımızı anladığımızdan çıxara bilərdi. Necə ki özgələrindən çıxarmışdır.

Məsələn: Otuz il yoxdur ki, yaponlar özlərinin başqa millətlərdən ayrı və məşhur kimi yaşamaqlarının özlərinə cyib olduğunu anladılar. Bu az müddətdə həqiqətən möcüzə sayılmağa şayan bir surətlə, bir nadidə səbat və ısrarla elmdə, fəzlə, iqdamda, əxlaqda özlərini mədəni millətlərə yetirib, bəlkə bir çoxunu keçib, mükəmməl mədəniyyətələ yaşayan, dünyada bəhişt ləzzəti gören mədəni millətlər ailəsinə, xanəvadəsinə yaponiyalı adlı bir təzə üzv arturdılar.

Yaponiyalıları uzaqdırlar. Qonşumuzu götürəlim. Otuz ildən bəridir bunlar Asiya üsulu ilə yaşamağın qədr və qiymətdən düşdüyünü anladılar. Yevropa üsulu yaşamağa başladılar. Şimdiki halda təmayülatları, cəmiyyətə aid fikirləri, təəyyüslərinin (yaşayışları) surəti və şivəsi, elm və fəzlləri, öz-özlərini sevməkləri hamısı yevropalı olmuşdur ki, bu halkı-halda onlar asiyanın yevropalı bir qövm-dirlər, bir nasıyondurlar. Halanki Sultan Mahmudun, Rəşid və Məhdət paşaların məsailərinə rəğmən osmanlılar avropalılaşmaq istəmədiklərindən yevropanın asiyalı bir qövm halətində qalmışlar. Heyf, səd heyf!

Amma cün bizdə iqdam yoxdur, məsəiyə-aliyyədən nişan qalmamış. Elə ki, hal-hazırda türkləri görəndə insan təəccüb və hey-rətdə qalır ki, aya belə niyyət və məqasidlərində süst və zəif olan millətin içinə necə olmuşdur ki, Teymurləng kimi, Çingizxan kimi, Əkbər şah Hindi, Sultan Məhəmməd Fateh, Yavuz, Sultan Səlim kimi dünyanı bir neçə dəfə hökmlərinə ram edən cahangirlər gəlmiş? Bu səbəbdəndir ki, nöqsanımızı ikmələ çalışacağımız yerinə cəhələtimizi, zəbuluğumuzu biri-birimizin üzərinə atıb, ixtiyar (qoca) arvadlar kimi qeybətçilik edirik. Ən səvdiyimiz qeybət isə üləmalarımızın bədguluğudur.

Məktəbimiz yoxdur, ədəbiyyatımız yoxdur, sənətlərdə pəsmən-dəyiz, zəmanənin icab etdiyi yüksək və müğləq ticarətdən xəbərimiz yoxdur. Neçə yüz ildən bəri yevropalıların cəmiyyəti-bəşəriyyətin surəti-təəyyüşinin hər bir şöbəsinə hüsula gətirdiyi böyük-böyük islahatdan ki, insanlar üçün böyük-böyük xoşbəxtliklərə səbəb olmuşdur, xəbərimiz yoxdur.

Həqiqətən bir (bədə) vaqə olmasaydı, Şahtaxtlı Məhəmməd adlı bir cahangərd Parisə gedib, orada xəmirəsini millətdustanə təbriyə edəndən sonra məmləkətinə gəlib, var-yoxunu satıb, bizə bir qəzet təsis etməsəydi, dünyada nə olduğundan, nə əhvallar güzəran etdiyindən xəbərimiz belə olmayacaqdı.

Bunun hamısının günahı kimdədir?

Üləmamızda, əlbəttə üləmamızda. Bunlar dinimizi, axirətimizi, ölümümüzü, orucumuzu, namazımızı, Quranımızı, təfsirimizi unutmamalıdırlar. Bizim üçün mexanika, fizika, təmatika, filan fənlər öyrənilib, bizə təzə cəmlər tədris etməlidirlər. Əqaidi-diniyədən daha çox avropalıların sosial (cəmiyyəti) ülumunu bizə öyrətməlidirlər. Nə üçün? Cün onlar alimdirilər. Hər şeyi bilməlidirlər. Yox, qardaşlar, dünyanın elmi heç bir sinfin malı deyildir. Hamıya

təəllüqü var. Özgə millətlərdə olduğu kimi bizim üləmamız da din və axirət işləri ilə məşğuldurlar və olmalıdırlar. Çün insanları axirət fikri daimən müqəyyəd edir. Ona görə insanın axirətdə kəsbisəadət etməsi üçün nə lazımsa, onu dünyada hasil etməlidir. Bu xüsusda din və axirət işinə vəqif olan üləmanın ehtimamı ilə olur ki, bu vəzifələrini ifa üçün üləma hər nə qədər vaxtları varsa sorf etsələr, yəni bəlkə öz işlərini lazımı vəchlə görmüş olacaqlar.

Axirət karguzarları olan üləmadan dünya işini ummaq sorapa (başdan-ayağa) qələt (sohv) bir arzudur. Dünya işlərimizi dünya alimlərimiz yapmalıdır ki, bu qism alimlərin heyətinə yevropalıları "intelligensiya" deyirlər.

"Şərqi-Rus", 19 iyun 1904, № 78

HƏR GÜN BİR AZ

Millətlərin irəli gəlməsinin səbəbləri vəsitoləri o maarif orba-bıdır ki, onların heyətinə ruslar "intelligensiya" deyirlər. Hər millətin zamanın icabına görə bir milli məqsədi olur. Intelligensiya (ziyalılar) o məqsədi anlar və ona vəsilə olmaq üçün lazım olan əşyaları və vəsitoləri hazırlar.

Intelligensiya millətin ən nüfuzlu sinfindən, sözləri millətləri tərəfindən ən ziyadə əsədilən təbəqələrdən çıxar.

Bizim millətimizin içində on ziyadə nüfuzlu sinif ikidir: Biri üləmadır, o biri nüəcəba.

Üləmanın dünya işlərinə uğraşmayacağını biz keçən gün söylədik. Nəcəbamız isə bizim Zaqafqaz məmləkətində qəvmimizin, cinsimizin, millətimizin dərdi ilə çox az müqəyyəddir. Bizim nüəcəbamız xanlar vaxtı və İran səltənəti zamanında məmləkətlərimizdə idarə etmiş əsli və irsi məmurların, xan müqərriblərinin, xan omeələrinin varisləridirlər ki, irəli zamanlardakı sinfi adətlərini və millətə və əhaliyə görə olan rəylərini və nəzərlərini şimdiki kimi saxlamışlar. Bunların işi əhalinin dərdinə dərman etmək deyil, bəlkə əhaliyə əllərindən gəldiyi qədər cəbr və zülm etməkdir. Əgər heç olmazsa təkbəbür və qürur-füruşluq edib əhlilləhə hoqarət nəzəri ilə baxmaqdan qəddarənə və insaniyyətşikonanə lozzət almaqdır. Bizim baylar-xanlar hara, öz millətlərini cəhalət və zəbunluqdan qurtarmaq üçün para və məsai sorf etmək hara!

Nəzəri və qanuni olaraq şəriəti-islamiyyə müsəlmanlar arasında qul alıb-satmağı gətirdi. Amma bizim qəddər əxlaqımız insaniyyəyə yəni dinimizin rəğminə olaraq əsarəti felon İran və İrandan müştəq Zaqafqazın müsəlman əhalisi içində şimdiki kimi vəqayə etmişdir.

Bizim nüəcəbamız əhaliyə dost deyil, əhaliyə zülm və sitəmdən lozzət alan mədəniyyəyə uymayan nəhomvar bir məxluqdur.

Həm ümumi qaydalarda şad olduğu kimi bizim nüəcəba içində doxi gah-gah, nüdrəton millətlərinə xeyirxah və ümumi məarifli səvon adamlar bulunur. Amma bir gül ilə bahar olmaz.

Baharımız ol vaxt olur ki, millətimizin məarifli qismi öz vəzifəsini millətimizin içində məarifli, elm və ədəbi və Avropa üsulu təəşşii təməmdə görüb, var qüvvətilə bunları millətimizin içində idxala sorf edo. Bu baharımız, zənnimcə, ol vaxt başlanı bilər ki, Asiya zülm və istibdadın vərisləri olan şimdiki nəfsiz və millətə əziyyəti çox olan nüəcəbamız qismindən nüfuz və iqtidar təcür (tacirlər) sinfinə keço ki, ziyalılarımız bu son sinifdən çıxar.

Həmd olsun ki, bu səmərəli təhovvül hüsula gəlməyə başlamışdır.

Bakı şəhərində müsəlmanlar içində şimdiki halda sərvət, nüfuz və sözü keçənin nüəcəbadan təcürə keçmişdir.

"Şərqi-Rus", 20 iyun 1904, № 79

HƏR GÜN BİR AZ

Cəmiyyətlərinin xeyir və məşlohoti üçün yevropalıların bu qədər sərfi-məşai əyləmələrinin bədi və mühorriki yevropalıların yəğinlikləri ona olduğunadır ki, bizim olan iqdamat və məsai omələ gətirilso, bəni-növi-insan öz-özünü istədiyi bir yəri yığılması lazımdır. İnsanlar əl-ələ vəcrib hamısı ümum mənfəətini həvi olan məqsəddə can və dil ilə çalışmalıdırlar. Ən icoliklər yevropalılarda biz şərqilər kimi cəmiyyət tərəqqisində çalışmadığı kimi belə bir ibarətin nə mənası olduğunu belə bilməzdilər. Bunların cəmiyyət işlərini təhqiq və tədqiqi miladı on səkkizinci əsrin əvayili ilə başlanı. Amma bu əsrin axırına doğru yevropalıların hamısının əqidələri o oldu ki, bu dünya insan cəmiyyəti yaşamaq üçün pək gözəl bir məkəndir. Bu şərt ilə ki, insanlar təsovvür və fəldə, oql və omoldə azad olub, həmcins-

lərinin soadət və rifahi-halı üçün hər no ki, fikrən nəfisi və səmərəli bilsələr, fələn onu icra etmələrinə kimso mane olmasın.

Əz cümlə on səkkizinci osrin axırlarında insanların siyasi cəmiyyəti və ovləxüsüs oqayidi-ohvalının görünməmiş və təsəvvürə gəlməmiş bir cəsarətlə altdan üstə çevirib, büsbütün dəyişmək üçün böyük bir həngamə vüqua gəldi ki, ona inqilabi-kəbir deyirlər.

Almaniyanın on məşhur şairlərindən olan Qlobstoq müasiri olduğu bu inqilabi təməcidlə deyir:

"Ancaq şımdı insanlara sabit oldu ki, insanın nicatı öz olındodir".

Biz şorqılar bir camaat öz-özünü öz qüdrətilə yaxşılandırıb, xoşbəxt edib, məsud etməsinə inanmıyuruz".

Bizim oqıdomızcə cəmiyyətlər yox, bəlkə nüdrəton zühur edən sahibxüruclar cəmiyyətlərin, məmləkətlərin, dövlətlərin əhvalını dəyişdirə bilirlər. Cəmiyyətin əhvalının təhvilini öz əlimizdə bildiyimizdən ötrü əlbəttə ki, biz özümüzə cəmiyyətimizi tərəqqiləndirməyə də qüdrət görürüz. Bizdə tərəqqi fikri nərədən olsun? Amma bu tərəqqi fikri olmazsa, aşkardır ki, bizim içimizdə əhli-xəyyir camaat iş ilə uğraşmaz. Çün hər kəs öz-özünə deyəcək:

"Madam ki, mən bir cəmiyyəyə yaxşılıq edəcəyəm, onun dərdi ilə başımı nəfələ yərə nə üçün ağrındır?"

Əgər bizim millət dost, əhli-qəlimimiz camaatımıza hoqqiqəten xidmət etmək istəyirlərsə, on əvvəl camaatımızda o fikrini oymatmalıdırlar ki, insan camaatı oxlaqca olsun, əskarca olsun, daima təhəvvül və təbəddüldədir.

Latəyyirlik Allah sifətidir. İnsan üçün nəmümkündür. İnsanlarda tənezzül olursa, daha asan tərəqqi olur. Bu fikri təsdiq üçün şahidlər isə əhvali-hazırədən və tarixi-cahandan getirmək pək asandır. Voqta ki, bizdə cəmiyyətlərin tərəqqimədar olduğuna və bu tərəqqini hasil etmək bizim öz əlimizdə olduğuna inandıq. Yəqin o biri millətlər kimi biz də camaatımızın tərəqqisinə xidmət edəriz.

Öz millətini, öz həmcinsini, öz övladını kim sevməz?

"Şərqi-Rus", 23 İyun 1904, № 82

HƏR GÜN BİR AZ

Modoniyyət ilə diyanoti biri-birilə qarışdırmaq kimi cəhalət olmaz. Diyanot Allah xüsusunda, axirotdə xüsusunda və axirotdə nicat bula biləcəyi üçün dünyada insanın nə yolda müamilə etməyi xüsusunda bir oqıdoyi-müoyyonodir ki, onda homdin olanların hamısı şorikdir.

Diyanotın məkani insanın vücudunda ağıldan artıq qolbdir, ruhdur, vicdandır. Vücudi-bariyo on dorin inanarlardan biri məşhur fransız filosofu Jan Jak Russo deyir ki:

"Açıq bir sohraya çıxıb otırafıma, yərə-göyə baxanda xaliqi-kainatın vücuduna qolbim, ruhum o qədor mükəmmol və tam surətdə iman edir ki, mənə şokk və şübhədən rəməq qalmadıği üçün Allahın vücudunu özümə isbat etmək üçün mənə heç halət qalmır".

Bizim üləmayi-İslamiyyətdə homişə osil iman ona deyirlər ki, (ləm-lomə)-yo, tooqül və tofokküro chtiaycı olmayıb, özlüyündən, birdən insanın ruhunu, vicdanını, elmi-monovisini deldura. Ona gərə diyanotın tokyogahı ağıldan, tobbədən, istintacdən ziyadə hissiyyətdir. İnsanın ruhunda öz-özündən hokk olunan o oqıdoyi-təbiyyətdir ki, insan məxludur və bunun bir xaliqi olması vacibdir.

Modoniyyət isə o məsaini ümumiyyətinə deyilir ki, insanlar onların vəsitəsilə cahanda yaşamaqlarını əvvələn təmin və sonra mörğüb və müstəhson edirlər.

Modoniyyət diyanotdan büsbütün ayrı şey olduğundan hər kəs üçün, hər nəsion üçün öz dininin xaricində olan modoni qəvmlərdən, nəsionlardan modoniyyətə itibəs etməkdə heç mane yoxdur. Mən müsəlmanam. Yəni Allah və axirotdə xüsusunda müsəlmanlara məxsus oqıd və hissiyyətdəyam. Olayım. Amma bunun ona nə mənciliyi ola bilər ki, mən evimi fransız məmarlığına tətbiqən yapıdırıb və ya rus yapıdığı məmiriyola minəyim? Yəinki rusların borşunu türkələrin bozbaşına tərcih vərəm.

Məddiyyətdə deyil, monoviyyətdə doxi müsəlmanlar heç vaxt qeyri-İslam dinlərində olanların kamalatının məhsulətindən bəhrəvər olmaqdan istənkaf etməmişlər.

Qədim yunanlıların ki bütporət idilər, filosoflarının, üdəbə və həkumasının osorlorini tərcümə və təfsir edib, onlara ya təqlid və ya əskarlarını təvziyon bu qədor əsar yazanlar orəblordir.

Yunan hikmətini yevropalılar əvvəl orəblorin tərcüməsindən öyrənib, yüz illər sonra osil yunan lisanına müraciət etmişlər.

Harunərrəşid qeysəri-Rumdən bir filosof istədi ki, Bağdada gəlib hikmət tədris etsin. Qeysər rədd elədi. Xəlifə omr etdi ki, qoşun hazırlansın. Rum imperatorluğuna hücum edib, qeysəri xəlifənin əmrinə müti etsin.

Qədadımız qanlarını töküdürlər ki, xaric dinlərdə olanların ətkərini öyrənsinlər. Biz isə tonbolliyimiz, yaramazlığımızın adını əslağfūrulla tədris və tədəyyün qoyub, özgə millətlərdən ürürüz.

"Həmcə əz pain be bala mirəştənd, mən əz bala be pain mirəvəm".

"Şərqi-Rus". 26 iyun 1904. № 85

HƏR GÜN BİR AZ

"Rəylərin bir-birinə toxunmasından həqiqət şırıldar" yevropalılar deyirlər. Bizdə isə həmin bu məaldə olan "İxtilafı-ümməti həsonə" isə hədəsi-şərifdir. Həmd olsun ki, bu günlərdə bizim də aramızda ümmüni, cəmiyyəti, nəsiəni işlərimizin xüsusunda "Rəylərin bir-birinə toxunması" "Həsonə olan ixtilafı-ümmət" başlanmışdır ki, mədəniyyətimizin canlanmasına dəlil və sübut qəbul ola bildiyi üçün bizi dilsad edə bilər.

Keçən nömrlərimizin birində Zaqafqaz İslam cəmiyyətinin arasında görünən bir haləti təsvir etdik. Halətə ondan ibarətdir ki, oyan olsun, üləmə olsun, tüccar olsun məmləkətimizin on mütaşəxxis, on zübdə, ən gözədə olan xanədanlarının bir çoxusunun ünəs tayfası bu həlki həldə kişilərə üzəaçıq görünürlər. Bu münasibətlə biz o rəyi bəyan elədik ki, bir nəsiənin əfradının əqlən zəki və cismən sağlam olması üçün Yevropada olduğu kimi arvadların kişilərlə açıq görüşmələri Şərqdə mütdəvilə olan arvadların kişilərdən gizlənməyi qaydasından daha nəfə görünür. Çün arvadlar tobon zəifdirlər, kişilərin məcalisindən uzaq olanda mətənətdən və əhvali-ələmə xəbərdarlıqdan bəsbütün məhrum olub, miskin və zəbun bir haləti-ruhaniyyəyə düşürlər. Çün analar uşaqlarının təbii müəbbiləridir, ona görə bu növ ruhanizədəlilik, vicdani zəbunluq, bəqarəlik analardan övladlara keçib, qəvmin, nəsiənin, millətin həmisə nətəvanlıq, qüdrətsizlik və çərəsizlik ədunə yandır. Həqqa ki, bu dörd Şərqi qədimi xəstəliyi, naxəşluğ, "

¹ Tərcüməsi: Həmi əşağıdan yuxarıya sən gədiridilər, mən isə yuxarıdan əşağıya gədirəm.

tərxibi bolasıdır. Şərqi bu zəbunluğ, bu monovi yararlılığı olmasaydı, beş-on min makedoniyalı ilə İsgəndəri-Zülqərcəyn bir az müddətdə Yunan hüdudundan Hindistanın o biri tərəfinə qədər çatan o böyük-böyük məmləkətləri o qədər əz vaxtda nə növ təsxir edə bilərdi?

Bədiyyənin ərəblərin arvadları kişilərdən qaçmazlar. O səbəbdən idi ki, bunların içindən ərəb fəqərləri İslamiyyətin ibtidiasında o qədər az müddətdə Asiya və Afrikanın o vaxt məlum olan yerlərini aldılar. Amma az vaxtda ləvhə dəyişildi. Ərəblər İrani ələdən sonra iranlıların arvadları gizlənmək adətini gətirdilər. Gətirdikləri üçün onların zəbunluğuna da giriftər oldular. O idi ki, Hülakə xan ki, arvadları kişilərlə açıq qonuşan türk qəvminin idi. Abbasiyyə xilafətində tabe olan o qədər böyük-böyük məmləkətləri bir az vaxtda təsərrüfünə gətirdi.

Müasirəmiz ingilislər arvadların əzadəliyi əsaslı olan əxlaqlarından iqtibas etdikləri cəsarətləri, ruhani mətənləri sayəsindədir ki, o qədər uzaq yerdən gəlib Hindistan böyüklükdə məmləkəti, demək olar ki, bir dünyanı istilə edib, hökmlərinə müti etmişlər.

Məmləkət idarəsində olsun, qoşun olsun və ya sadiq ticarətdə və məxsusi işlərdə olsun Hindistanda əvvəl və axır yüz əlli min ingilis var ki, bu yüz əlli min yevropalı iki yüz əlli milyondan artıq hindistanlıları qəbzəyi-hökumətlərində tuturlar.

Tərxibi-cəhan qəti yolda bu hökümü verir ki, soltonəti olan nəsiənin əgər soltonəti mühəfizə etmək və soltonəti olmayan nəsiənin əgər şən və şərəfli və mütdəvilə bir yolda yaşamaq istərsə, arvad tayfasına öz cəmiyyətinin içində əzad və əli bir məqam və mövqə verməlidir.

Bizim bu fikrimizə bir nəçə adam etiraz yazıb, bizə gəndəmişlər. İcmalən dedikləri ədur ki, arvadlar açıq olsalar, fəsqü fəcur artar. Məarizlər Yevropa arvadlarına əlməzin məziyyətlər nisbət verirlər. Arvadların üzə açıqlığının əzünə belə ismətsizlik və nəmussuzluq adı verirlər. Amma o ki arvadların açıqlığının millətlərin öləb-qalmasına, həyat və məmətinə şən və şərəfli və ya miskin və zəbun yaşamalarına olan təsirdir (ki, bu təsir məsələsi bizim fikrimizin, rəyimizin ruhudur), əndən həç bəhs etməyirlər. Bəziləri iddia edirlər ki, gəy arvadların kişilərdən qaçmaları İslam dininin əsaslı hökmlərindəndir. Gələcək nömrlərimizdə bu etirazlardan səhbət ədəriz.

Bir ruhi-cüz var ki, hər bir insanın bədoninin həyatı onunladır. Bir də ruhi-küll var ki, o, o mosələdon, o qaydayı-osasıyyodon ibarətdir ki, bir qövmə, bir nasiona mütooliq olan obnayı-votonin hamısı onun lüzumuna, vücuduna, həqqaniyyotinə ağılla, qəlbə, şövqlə mütəqid olub, o məslək hər kəsdən qulluq, fədakarlıq, cansiparlıq meydanında hər nəyi istəsə, icab etsə, can və başla omolo getirirlər.

Bu ruhi-küll hər nasion üçün öz qövmiyyotini paydar və bağı saxlamaqdan ibarətdir.

Qövmiyyoti nasıl bağı saxlamaq olur?

Bu suala ümumi cavab vermək olmaz. Çün millotlorin halotlori, qüvvətləri, zəlləri, təhlükələri, chtiyacları müxtəlifdir. Onun üçün millətə görə, əsrə görə, icabına görə hər millətin maarifməndlərinin soramədləri o millətin həqası nəyə mütəvəqqif olduğunu tərif edib, bir qövmiyyoti bağı saxlamaq proqramı vəz edirlər ki, onun icabatını millətin hamı əvəzə ruhuna həkk edib tətbiqi üzərinə fərizəyi-zəmmət edir.

Ruhi-küllisi olan nasionlar diridirlər və gələcəkdə də yaşayaçaqlar. Ruhi-küllisi olmayan millotlar isə ölüdürlər, meytidirlər. Əgər şimdiki halda dilləri və özgələrdən ayrı qövmiyyotləri görürsə, az vaxtda məhv olub gedəcək. Yəni no nasionları qalacaq, no dilləri və no dinləri. Çün əsrımız də dinlər, dillər ilə qaimdir.

Məsələn:

Hər dəqiqə görürüz ki, öz dilini unudub, xristian dilində danışan müsəlman özü olmasa da, övladı mütəloq İslam dinindən çıxır. Biz ki, on beş milyona qədər rusiyalı türk və tatar qövmiyiz bizim ruhi-küllimiz qövmiyyotimizin ibqası bizdən nəyi icab edir?

Onu ki onsuz dünyadan məhv olub müzməhil olmamağımız təbiətin müqtəzəsi olduğundan vacib və lazımdır. O nədir? Qonşularımız ruslara və rusiyalı özgələrlərə mədoniyyotdə bərabər olmaq.

Mədoniyyot deyiləndə insanların fikrinə rohm, insanıyyot, hüquq və sair üns və ülfətə pərvəriş verən şeylər gəlir. Burası həm doğrudur və həm yalandır. Doğrudur, çün mədoni millətlər öz içlərində biri-birləri ilə ədl və rohmlo müəmilə edirlər. Yalandır ondan ötrü ki, meydanı-müharibədə olsun və ya rəqəbət bazarında olsun, millətlər bir-birlərinin qanlı düşmənidirlər. Vaxtiki bir məmləkətdə yaşayan və ya bir bazarda ticarət edən iki millət bir-birinə qarşı gəldi. Hər ikisi yaşaya bilmək üçün mədoniyyotləri, yəni elm və zəkalan, çalışqanlıqları, əhvali-ələmə baxobər olmaları müsəvi olma-

lıdır. Və illa bacarığı çox olan qövm istedadı az olanı qurd quzunu yeyən kimi yeyib bitirəcəkdir.

Zöhhak və ya Neron öz qövminə rova görmədiyi zülmü, xanımansızlığı, mədoniyyoti az olan qövmün başına gətirəcək.

Mədoniyyotdə qonşularımıza yetişə bilərizmi? Ya özgə sözlə dünyada türk və tatar qövmimizin illor ilə deyil, yüz illorlə cahanı, kainatı qəbzəyi-qüdrətinə keçirmiş o namlı, şanlı qövmimizin həyatını təmin edə bilərizmi?

Yük çox ağırdır. Qonşular bizi yüz illor fasiləsi ilə irililəmişlər və on çotini budur ki, mədoni millətlər müsəlman deyillər. Avamımız öz oxlaqı, mədoniyyoti dəyanətdən forq edəcəkdir qədər əhli-təmoyyəz olmadığından müsəlmanların meydanı-mədoniyyotdə yevropalılara yaxınlaşmağını ostəğfirullah nəvən diyanəti-islamiyyəyə kommeylik kimi bir şey toloqqı edib, mədoniyyot tərəfdarlarına ki, İslamın həqiqi rovacına çalışın tənhə onlardır ki, soyuq üzü ilə baxırlar.

Müxtəsəri, iş çotindir, çox çotindir. Amma zənni-acizənəmə görə nəmümkün deyil. Çün millətimizin əfradında mədoniyyot üçün fitri istedad çoxdur.

Allaha təvəkkül edolim, millətimizi mədoniləndirməyə var qüdrətimizlə çalışalım.

Avamın təzo əfkərə olan kommeyliyindən əhli-büğz və həsədin nər edəcəkləri iftira və bəhtanlardan və özgə-özgə çox-çox nəgüvar təsadüflərdən qorxmayalım. Millətlərə xidmət əsənliqlə olmaz. Ölüm halında olan bir millətə nıcat vermək kimi əbədi bir soadətə həç əziyyot və müsibət çəkməmiş nail olmaq olarmı?

"Şərq-Rus". 21 iyul 1904, № 109

İnsanların adətı çox gec-gec təğyir tapar. Əksəriyyəni bu təğyir də öz-özünə vüqə gəlir. Həç bir kəsin omriyə, hökmü ilə olmaz. Məsələn:

Zaqafqazda bir böyi görürüz ki, imdiki halda yevropayano geyinir və ya çərkez və ya gürcü şivosində libaslanıb, başına da bir şapka qoyur.

İndi əgər fikrən bir 20-30 il bundan irəliyə dönüb özümüzdən soruşsaq ki, aya o zəmanədə bu böyin atası və ya omisi bunun indiki libasında xalq içinə çıxə bilərdimi, ya yox?

"Mülloqon namümkün idi"-dən özge cavabımız olamazdı. Böyin atasına Yevropa libasını qadağan edən və özünü izin verən kim idi və kumdır?

Zəmanədən, vaxtdan başqa heç kim böyin atasının vaxtında yevropalılığın bizim içimizdə nümayəndəsi olan ruslar ilə gediş-gəliş təzə başlanırdı. Bir türkü, bir müsəlmanı onların libasında görməyə gözlər öyrənməmişdi. Görəndə camaat ürkərdi, çökünürdü. təbəüd edərdi. Çün bizim müsəlmanlarda torəqqimiz üçün pok müziri bir xasiyyət var. Öz istədiklərini, sevdiklərini halal və xoşlarına gəlməyən şeyə haram deyirlər. Öz tomayülat və hissiyyatlarına zorakı əmri-şəri adını verirlər.

Məsələn:

Nəql edirlər ki, bir mollanın təmizliyə müvazibəti yox idi. Pintiliyində xalq tərəfindən məzəmmət olunduğu kibrinə, özəmətinə toxunurdu. Bilirsiniz nə deyirdi?

Deyərdi ki, "Hər kəs mollanın əmmaməsinə çirklə desə, kafirdir".

Deyərdilər nə üçün?

Deyərdi onun üçün ki, əmmamə elm nişanəsidir. Elm bizo peyğəmbərdən və peyğəmbərə də Allahdan nazil olmuşdur. Ona görə əmmamənin çirkini görənlər elmə rişxənd olmuş, elmə rişxənd edən peyğəmbərə və peyğəmbərə rişxənd edən ostoğfirullah cənabi-bari-taalaya... istehza etmiş olur".

Ögər bu mollada bə az insaf olsaydı, əmmaməsinə tez-tez yudurdub, haqiqi hissiyatı-dəniyyəni təhrif edən bu günə səfsotolərə girişməzdi. Həmin bu səbəbdən idi ki, bizim atalarımızın zamanında rusca geyimləri təkfir etmək çox modada idi. Və istinad etdikləri sonod isə (Mən yotəşəbbəhə biqövüm fəhüvə minhu) idi.

Vaxt keçdi, rus libasına gözlər alışdı. Rus məktəbxanaları müsəlman ulmalarının ərizələri ilə doldu ki, oğlanlarını rus məktəblərinə qoydurmaq istəyirdilər. Və rus libasına mane olmadıqlarından savay ovləri uşaqlarını Yevropa libaslarında məktəblərə toqdim edirdilər. Gedə-gedə camaat və millət ümumən bu adətə qəbul etdi. Zaqafqazın hamı şəhərlərində yaxşı-yaman, böyük-küçük müsəlmanlar tərəfindən öz xərcləri ilə təsis olunmuş təzə müsəlman və rus məktəbləri var ki, hamısında müsəlman uşaqlar rus kurtka və şalvarında məktəbə gəlirlər.

İmdi arvadların üzvlərini örtmək və örtməmək adətindən danışılır.

Bizim Zaqafqazda və İran adətımızca şəhərli bir arvad küçədə-bazarda üzünü örtməlidir. Adətımızı, olbotto ki, çoxumuz sevirik.

Ögər sevməsəydik, olbotto ki, indiyə kimi mülahizə etmiş olmazdıq. Sevənlər yeno də saxlasınlar. Kim mane olur və kim mane ola bilər?

Rusiyada hər şey öz oturmuş-durmuşunda özgələ mane olmaq şərti ilə azaddır. Amma o ki, heç yaxşı deyil, odur ki, bu adətli adətliyənlər öz adətlərinə zorakı mövzuya ilahiyyə şəklini vermək istəyirlər. Söz yoxdur ki, bunların da gözləri gec və tez müsəlman arvadlarını üzü açıq görməyə alışmış, bunlar da arvadların üzünü açıqlarına əl adət edəcəklər, necə ki, atalarımızın etirazına rəğmən biz rus libasına öyrəndik. İndi biz hamımız yoqin etmişik ki, (mən yotəşəbbəhə biqövüm fəhüvə minhu)-nun işə heç doxli yoxdur. Və bir müsəlman cəbbə yerinə (Sertuq) geyinməklə dindən çıxmaz. Əllo doqizdan sonra yoqin edəcəklər ki, hər bir arvad bazarda öz evinə-uşağına lazım olan şeyi üzü açıq olduğu halda alıb, üzünü nökorinə və ya qahiminə soydurmasa, nə İslamiyyətdən çıxar və nə nəşizə olur. Yoqin ki, həmişə iman, həmişə ismətinin möhkəmliyi ilə üzünü açıq qozon çörkəz arvadı üzünü rübəndli təhranlı xanımından aşağı deyil.

"Şərqi-Rus", 30 İyul 1904, № 118

HƏR GÜN BİR AZ

Bu dofo dilimizdən danışacağıq. Rusiyada yaşayan müsəlmanların çoxusu türk və tatar qövmünə mütəəlliqdir. Türk dili ki, bu qövmənlər danışsınlar, ümdə iki qismə bölünür.

Biri şərqi, biri qərbi. Şərqi türkcəsi cığatay dilidir ki, onun ilə Qazan türkcəsinin arasında fərqə pok azdır. Hər ikisi bir dildir, bir ləhcədir. Ancaq aralarında bozi kolmələrin toloffüzəcə cüzi fərqi var. İsim və fellərin cəllə isə ümumi olaraq hər iki ləhcədə birdir. Arada olan tofəvüvə o qodur cüzdür ki, ləhçənin birini danışan adam ömründə birinci dofo olaraq ismi və fəllə o biri ləhçənin toloffüzü ilə eşidəndə o doqiqə anlayır və heç bir çətinlik çəkmir.

Qərbi türkcə Osmanlı ilə Azərbaycan türkcəsidir. Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin arasında demək olur ki, heç fərqə yoxdur.

Vaqion bir Tiflis türkü "gətmək" fəllənin zamani-halda və müf-rədi-qayıb şifosində "gədir" deyir. Halanki İstanbul türkü "gədiri" deyir. Cəmi-qayıb şifosində həmin fəlləndə və yeno zamani-halda

tiflisli "gedirik" deyir ki, bunun əvəzində istanbullu "gediriz" və təbrizli "gedirux" deyirlər.

İndi biz "gedir" və "gedirik"-i Azərbaycan dili hesab edib, bunlardan fərqli olan tələffüzləri Azərbaycan dilinin xaricində hesab etsək, istanbullunun "gediyor" və "gediyoruz"-u ilə bərabər marağalının "gediri" və təbrizlinin "gedirux"-unu dəxi Azərbaycan dilinin xaricində hesab etməli olacağız ki, burası namümkündür. Çün Təbriz ki, Azərbaycanın paytaxtı və Marağa ki, paytaxta çox yaxındır, biz nə dəlil ilə bunları Azərbaycandan çıxarıb, Tiflisi Azərbaycana daxil edək? Halbuki rəsmi dildə nə İran vaxtlarında və nə rus zamanında heç vaxt Tiflis Azərbaycana cüz hesab olunmamışdır.

Vəsi ölkələr içində nəşr olunan dildə bəzi kolmələrin və bəzi hərfələrin məxrəcində və isimlərin bəzi siğələrinə ləbüdən fərq olur ki, ona ruslar "qovor", fransızlar "dialekti" və almanlar "ymondart" deyirlər. Bu təfavütlər dilin birliyini nəqz etməzlər. Dilin bir olub-olmamasının açıq dəlili var. İki yer var ki, Şəkk varid olur. Görək bunların dili birdir, ya yox. Məsələn: Trabzon ilə Tiflis. Tiflisdə trabzonlu türk hər vaxt bulunur tiflisli ilə trabzonlunu bir-biri ilə danışdırın. Əgər biri-birinin danışdığını tamamilə anladılar, biliniz ki, dilləri birdir.

Bəli, bizim Azərbaycan türkcəmiz ilə Osmanlı türkcəsi bir dildir. Necə ki, məsələn, Pskov quberniyasının ruscası ilə Peterburq quberniyasınınkı birdir. Necə ki, Vyana almancası ilə Riqa almancası birdir. Onlarda da şivə və tələffüz fərqi var ki, bu fərqi kimsə dilin vəhdətinə mane hesab etməz.

Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan Osmanlı dili ədəbiyyatının sərəvəi sayəsində Qazan və Cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dili, kitab dili, maarif və diyanət dili olmuşdur. O təvərlərdə üləmə silki-cəlilindən və ya sadə maarifmühdandan olsun, kamallı və təbriyoli müsəlman mütloq osmanlıca oxur, yazar. Əsasına baxılırsa, Qazan və İstanbul türkcələri də bir dildir, iki deyildir ki, bu xüsusda Avropa şərqşünaslarının hamısı mütəqiddirlər.

Bizə rus müsəlmanları ilə ümumi bir dil lazımmıdır? Bu dil hənki dil olmalıdır? Həmd olsun bu sualları verməyə lüzumun vaxtı keçmişdir. Çün ümumi dilimiz var ki, hamı istemal edir.

Peterburqda nəşr olunan "Mirat"-ın ki, ənqərib başqa şaşoə ilə mətbuat aləmini bəzəyəcəyini Allahın inayətindən gözlətiyoruz.

Bağçasarayda nəşr olunub, istiqamət və mətanotini ömrünün üçüncü döhesinə (on illiyinə) girməklə fələn sabit edən arxadaşımız "Tercüman"-ın və millotın mühəqqor və növzuhar xadimi olan "Şərqi-Rus"-un dili bir dildir ki, on ortalarına, içlərinə qədər hamı türk və tatarlar oxuyub və söyləyirlər.

Bu dil osmanlı dilidir ki, azərbaycanın eynidir. Bu dil azərbaycandır ki, osmanlıcanın eynidir. Azərbaycan osmanlısıdır və ya osmani azərbaycanlısıdır. Bir sözlə, türkcədir. Bu türkcəni bir az intizama işlətsək, az vaxtda gözəl ümumi bir dil olur ki, rusca, ingilisco, ərəbcə kimi insanların fikir alveri üçün mükəmməl bir alət olur. Ən vacib şey fellərin və isimlərin siğələrini səhih bir qayda ilə həmişə bilatəgyir bir şəkil və surətdə istemal etməkdir.

Dili bir cəyləyən bu siğələrin ittihadıdır. Qaidəyi-nəhviiyə isə onun bizo, yəni dili işlətmək üçün qayda vəz edənlorə chtiyyəci yoxdur. Çün Qazandan İstanbula qədər qoləmlə ya dil ilə türklər onsuz da cümlələri bir qaidəyi-müntəzimə ilə yazıb, söyləyirlər. Bu siğələri mütloq Osmanlı məktəblərində dərs verilən şəkildə yazmalıyıq. Ancaq bir istisna lazımdır və vacibdir. Yazılan dildə gərək danışılın da. Xüsusi münhəsiron ədəbi dilimizdə teatr inşaatı yazmalıyıq ki, yazdıqlarımız müsəlman olan hamı rus şəhərlərində oynaya bilsinlər ki, ancaq bu surətdə öz əməyi ilə yaşaya bilən teatr müsənniflərimiz və artistlərimiz ola bilər ki, bu da həmişə təcəddüdə olması lazım olan teatr ədəbiyyatımızın və ömürlərini teatr sənətinə sərf edəcək artistlərimizin vücuda gəlib icrayı-sənət etmələri üçün lazımdır.

Osmanlı kitablarında hal siğələrində (r)-dan ovvol (yo)-dan ibarət bir heca artırılır. Yəni (mirovəd) monasında bizim kimi sadə (gedir) deyəcəklərinə (gediyor) deyirlər ki, burası iki tərəfdən tələffüzü ağır və çox nahomvar edir.

Əvvələn, (yo) hecasını mona üçün heç lüzumu olmadığı halda, fəl siğələrində ki, çox tələffüz olunan şeylərdirlər demək ağır yük olur. İkinci, (yo)-dakı hərəkə rusca (qlasnaya), fransızca (vovil) təşgildir və bu (yo)-da siğə əlamətidir. Türk dilində qaidəyi-küliyyə var. Siğə əlamətlərində olan hərəkə və qlasnilər əsil kəlmədə olan horokə və qlasniyə tabe olurlar. Xəfiflər iso xəfif, səğillər iso səğil olurlar.

Məsələn: "Gətmək"-in əsil horokəsi ki, kosroyi-müftiuhodon ibarətdir xəfifdir. Ona görə ki, siğə üçün buna olavo olunacaq hərəkə də xəfif olmalıdır.

Halankı (yo)-dakı hərəkəsi maqoblin hərəkosino tabe olmayıb, səğilhyində qalır ki, bu ümum türklərin tələffüzünə müğayirdir. Amma həmd olsun bu (yo) istisnası ancaq İstanbul şəhərində müsətəməldir. Ondən başqa yerlərdə (yo) işlətməzlər. Lihəza (bununla belə) hal sığələrindən bu (yo)-nu atıb, "gediyor" yerinə sadə "gədir", "qaçıyor" yerinə sadə "qaçır" yazıb və söyləməliyiz.

"Şərq-Rus", 29 avqust 1904, № 148

HƏR GÜN BİR AZ

On doqquzuncu miladi əsrin ikinci rübündən başlayaraq Avropa qövmlərinin arasında qövmiyyət, cinsiyyət, nasionluq hissiyyəti və əfkarı (ideya)-ları vicdanlara on ziyadə və bəlkə demək olur ki, mühəsifən həkmifəmə olmağa başladı. Ondən irəli Avropa cəmiyyətlərinin arasında cəhəti-cəmiə-yalnız camaat və məzhəb hesab olunurdu. Avropalı özü ilə bir camaat təşkil etməyə səlahiyyəti olan ə adamı bilirdi ki, onunla dini və məzhəbi bir ola. Zəbani-hal ilə ə vaxtın avropalı deyirdi:

"Allah və axirət xususunda sən də tamamilə mənim əqidəmə-dənsə biz dostuz, müttəfiqiz, bir camaatız, bir ümmətsiz. Və illə əgər diyanət xususunda sənəyin az olsun, çox olsun mənimkinə müxəlifse, mən sənə düşmənəm, qanını içərəm".

On altıncı miladi əsrdə (Varfolomey gecəsində) Fransada katolik olan fransızlar protestant məzhəbində olan keçmiş fransızları qətlə həmm ələdilər. Protestantlar da katoliklər kimi fransız idilər, Fransa hökumətinə sədiq idilər. Fransa padşahına və hökumətinə heç bir xilaf iş etməmişdilər. Günəhləri məzhəb ə idi ki, katolik ayininin bəzi həkmlərinə və məvzularına etiqad etməyirdilər.

İki-üç əsrin içində Avropada əfkar təatisi (ideya) mühadiləsi əqidə münazirəsi həmmisi bu sual üzərində idi ki, görək; Dövlətlərin əhalisi və böyük insan cəmiyyətlərinin əfradı üçün cəhəti-cəmiəyə olmağa hənkı maddə, hənkı əsas ən təbii və ən əlverişlidir. Rəylərin kısırətini belə ki ərz əlundu keçən əsrin əvəyilində rüchəni qövmiyyəyə, nasionluğa, yəni həmmixləqətləyə və həmmisənliyə verdilər.

Avropalılar dedilər:

"Dini əqidələr ruhaniyyəyə əid əlub, müəmiləti-bəşəriyyətdən kənar dərəcəlidir. Vəgəhi ki, dinlər irəliki vaxtlarda təbəddülsüz

zənn əlundursalar da, təcrübə və tarix göstərdi ki, onun əksidir. Dinlər doxi ya külliyətdən dəyişilirlər və yənkı ədlər qəlirsə da, məhiyyəti ə qədər əsaslı yolda dəyişilir ki, fəlon əxləfin dini əslə-fənkindən əzğə əlur. Belə dəyişilici əsas üzərində insan cəmiyyətlərinin cəhəti-cəmiəyini vəz ətmək əlməz. Təzə təməli və əsası avropalılar qövmiyyətdə və həmmisənliyədə buldular. Bu dil dənən cəmiyyətlərin əslə bir əlməlidir. Əsilləri bir əlan cəmiyyətlərdə əqləq və ədat və təbiətə tələbəd qərabət-yəxınlıq, ittihad və ittifaq əlur. Bunlar əz qanunlarını, dövlətlərinin daxili və xərqi siyasetini, məktəb tərbiiyələrini, ədəbiyyatlarını əz qövmlərinin əqləq və ədatına əyduurlarsa, mədəniyyətlərinin və tələqqilərinin rəvişini, gedişini təbii əlur. Bundən sonra avropalılar əz cinslərinə əraməyə başladılar. Əmdə üç cins və nasionluq məydanə çıxdı: Rumlər, gərman və sləv.

Əvvəllər bu nasionluq cənbüşü sifət məarif və kultura ələminə əid idi. Hər qövəm əz qövmi və cinsi əsar və nişəngəhlərini ərtiq bir diqqətlə əyrenib, təqdir və diqqətəşəyan əlan cəhətlərini ərtiq səy əl əy və əğyərə göstərməyə çalışdılar.

Bu nasionluq cənbüşü əsmənlilərdə əksəndəz əldü. Əvvəllər türk-ələr yazı yazanda türk kolmələrinə nəhəmməvər və nəqəbil və yə əvəm istiləhincə ədam içinə çıxərtməli əlməyan zənn ətdiklərindən bun-ların yerinə ərobi və fərsi kolmələri isteməl ədirdilər. Bu səvq və səliqədər ki, əsmənlı yazı dilini ə halətə gətirmiş ki, səvədsiz bir türk üçün onunla əcnəbi dili ərində çəndan fərq qəlməmişdir. Şimdi türk yazılarında türk kolmələri çoxəlməyə başladı. Türk dilinə dilin əsil və əsasına çox əhəmiyyət verməyə başladılar. Fəd paşa kimi bir zət ki, uzun müddət məmləkətin ən böyük mənsəblərini, xərçiyyə və hərbiyyə nəzarətlərini və sədrəzəmliyi işğal etmişdi və Avropa fəzl və məarifinə bələd əldüğü ümuməvropada məsəddiq idi". Qəvəidi-Əsməniyyə ədlı türk sərlı və nəhvı yazdı. Əhməd Rəfiq paşa ki, ə da sənrələr sədrəzəm (baş nəzir) əldüğüə Avropanın həmmi şərşənasları təsdiq ədirdilər.

"Ləhcəyi-Əsməniyyə" ədlı ilə türk lüğətini yazdı. Amma bu əsrin ən diqqətətləyiq səməri (Şünəsi) ədəbiyyatın rəhrəvanları əldular. Şünəsi kiçik sınındən Şərqi lisanları ilə bərabər Avropa lisanlarına və avropalıların ədəbi əqayidinə əşinə əldüğündən uzun müddət Paris-də təhsil gərəndən sonra İstanbula gəlib, mətbuat ələmində türk dilini və ələttəxis ədəbi yazılan inşəətdə məstəməl əlan müğləq ibarələri əsanlaşdırmağa və ədəbiyyəti təbii yələ gətirməyə başladı. Nə qədər həsnə-səliqə və istedad səhibi əlan gənc (səhil) əhli-qələm

varsa, hamısı bunun başına yığışdılar. Müğəbillərindəki odobi mötorizlori bunlara müqavimətə istedadları olan adamlar olmadığından Şünasi ilə yoldaşları əsrinin ədəbiyyatına yeganə nümayəndə qaldılar. Şünasilər içindən Kamal bəy kimi, Əbdülhəqq Həmid bəy kimi odiblər çıxdı ki, asarları ilə nəinki türklər, bəlkə ümumi əhli-cəhanın ədəbiyyatı iftixar etsə, yeri var. Bu türksünəşliq səlhiqəsi bu gün belə İstanbulda davam etməkdədir. Bu məsləkin hal-hazırda nümayəndəsi fəzil-şəhür Asım əfəndidir ki, qələmindən türk dilinə, türk tarixinə, türk işlərinə dair hər nə çıxarsa, fəvriən Avropa şərqsünəşləri Avropa dillərinə tərcümə edirlər.

Nasionluq hissiyyatı Avropada siyasət ələminə keçdi. Homlisan olan qəvmlər öz homlisanları ilə bir dövlət təşkil etmək və qeyri Homlisanları təşkil etmək həvəsində düşdülər.

Fransa həmqəvmi olan italyanlara Avstriya hökuməti tobootindən çıxmağa yardım etdi. Prusiyə dövləti alman dili danışan homlisanları iki, ya doğrusu üç müharibədən sonra ki, iki axırıncı (Avstriya və Fransa ilə olanları) əsrin ikinci nisfinin ən böyüklərindən idi. Bir yərə yığıb, zışövkat Almaniyə imperatorluğunu vücudə gətirdi.

Keçən rus və Osmanlı müharibəsinə Rusiyada pərvəriş verilən (slav) hissiyyatının artıq şirəkəti olduğunu inkar etmək olmaz.

Nasionluq ideyasının (əqidə, fikir) hərbcu olduğu osmanlıları pək qorxutdu. Buna müqabil onlara da elə əqidə, elə bir "ideya" və ya "prensip" lazım olduğunu anladılar ki, onun qüvvəyi-məonəviyyəsi ilə osmanlılara Osmanlı məmləkətinin xaricində də köməyinə gələ bilsin.

Asiyada nasionluğa heç əhəmiyyət verilmir. Vəngohi türk və tatarların sayı cəmi dünyada həmi çox azdır (son təhqiqatə görə, osmanlı türkləri də içinə daxil olduğu halda dünyada iyirmi beş milyon türk və tatar var) və həmi o qədər dağımışdılar ki, (Çinin içlərindən Suda-nədək) bir yərə cəm olmaları xaricəndə siyasi maneə olmasaydı da, namümkündür. Liza osmanlılar nasionluq ideyasını "İttihadi-İslam" ideyasına təhvil etdilər ki, buna avropalılar "panislamizm" deyirlər. Bu təhvil Sultan Həmidin culusuna ittifaq düşdü. O vaxtdan bəri gahi açıq və gahi Avropa diplomatlarının qorxusundan məxfi "Ulduz" sarayı daima yer üzündə olan cəmi müsəlmanların içində və (panislamizm) fikrini şədd etməkdədir.

Gələcək nüsxələrimizdə inşallah bu fəqərədən daha müsahibət cəzərix.

Ali 17 oktyabr manifesti, şübhosiz, çox böyük modoni-tarixi oho-miyyətli olan hadisədir.

O heç bir ictimai hüquqlara malik olmayan 130 milyon rusiyalı sakino "şoxsiyyətin, vicdan, söz, toplaşma və birleşmə azadlığının hüquqi toxunulmazlığı surətində votondaş azadlıqlarının sarsılmaz osaslarını" təqdim edir.

Biz müsəlmanlar Rusiyada 15 milyona yaxınıq.

Rus dövləti bütün rus homvotondaşlarımızla bərabər bizə – müsəlman votondaşlara da modoni xalqları qeyri-sivil xalqlardan fərqləndirən bu mühüm hüquqları bəxş edir.

Dərin razılıq hissinə həmi də ona görə keçirməliyik ki, biz – müsəlmanların Rusiyaya bu qədər qurbanlar bahasına başa gəlmiş və gəlməkdə davam edən və indi 17 oktyabr manifesti ilə başa çatdırılan azadlıq hərəkatında heç bir iştirakımız olmamışdır.

Burada biz – müsəlmanlar üçün qalib və məğlublar, xalq hüquqları uğrunda mübarizələr yoxdur, modoni xalqların ən yüksək ictimai və siyasi hüquqlarını bizə əliconablıqla ota edən, özündə xalq və hökuməti ehtiva edən rus dövləti vardır.

İndi biz rus müsəlmanlarının malik olduğu hüquqlardan həmi despotizm, anarxiya və dini dözümsüzlüyün müsəlman əhlinə heç də xristiandan az dərəcədə əmansızlıqla bəğmədiyi Türkiyə və İran kimi ən məşhur müsəlman dövlətlərindəki dindəşlarımız, həmi də İngiltərə və Fransa kimi qabaqcıl ölkələrdə yaşayaraq heç bir insan hüquqlarına malik olmayan və acgöz Qərbin savadlı sonayçiləri tərəfindən qırılısı qoyun roluna endirilən müsəlmanlar məhrumdurlar.

Rus dövlətində bərabər hüquqlu olmamız və insani loyaqətimize hörmət edilməsi nöqtəyi-nozərindən biz müsəlmanlar üçün konstitusiya hüquqları nə qədər şərəfli olsa da, dünyagörüşümüzü islah etməsək, o bizim üçün gərəksiz dəbdəbə əşyası olacaq və bizə, yəqin ki, fayda deyil, ziyan gətirəcək.

Konstitusiya Avropa xalqlarının siyasi-sosial ictimai gerçəkləşməsi vasitəsidir.

Bu ictimai toxminə belə ifadə etmək olar: "Boşoriyyətin ən atdığı hədəf ayrı-ayrı şoxsiyyətlər və yaxud bu və ya digər insan qrupları, zümre və ya silklərin deyil, böyük insan əhlinin istisnasız bütün üzvlərinin xoşbəxtliyi olmalıdır. Əgər xalqlar özləri öz təlc-

lorinə sahib çıxarlarsa, yer üzündə yaşayan hor bir insanın hoyatının tomin olunması mümkündür”.

Hələ ki, biz bu ideala yiyələnməmişik, deyildiyi kimi, onun gerçəkləşməsi vasitəsi olan, konstitusiyaya bizim üçün faydasız olacaqdır. Bununla belə, bu ideal artıq bizim bütün xristian qonşularımızı rühlandırmaqdadır.

Bu qoşular tərəqqi yolunda onsuz da bizdən öndədirlər. İndi isə öz ictimai söylərini tomin etmək üçün konstitusiyaya kimi mükəmməl bir alət də əldə edib, onlar öz oğlı və maddi ehtiyatlarını daha da səfərbəh edəcəklər, bizim üçün yaşayış uğrunda olanlarla mübarizə aparmağı qeyri-mümkün edəcəklər, rəqabət bazarından bizi sıxışdırıb çıxaracaqlar, hoyat qabiliyyətlərimizin üstün olması üzündən bizi basıb özəcəklər və yer üzündən siləcəklər.

Biz, ziyalı müsəlmanlar, bütün gücümüzlə onun üçün çalışmalıyıq ki, xalqlarımız həyata indiki baxışlarını yuxarıda göstərilən Avropa dünyagörüşü ilə dəyişsinsinlər.

Xalqların taleyi onların ideallarının ağılabatanlığından asılıdır.

Məsələ heç də çox çətin deyil. Ağılabatan və ümumhəmiyyətli iş həmişə qələbə ilə yekunlaşır. Bu Avropa baxışı, əlbəttə, təbii və məntiqlidir. Bu baxış xalqın taleyini onun hökumətinə buraxır və ona deyir: "Elə qanunlar müəyyənləşdir ki, onların vasitəsilə öz işlərini sən özün hamıdan yaxşı idarə edə bilərsən”.

Belə olduğu halda bizim indi fəaliyyətdə olan müsəlman tolimimizdə, ehtimal ki, cəhəllət və düşüncəsizliyin möhsulu olaraq belə deyilir

“Allah-taala Məhəmmədin vasitəsilə iman əhlinə insan hoyatının bütün səhələrini əhatə edən Quranla qanun göndərmişdir. Bütün ölkələrin və zamanların müsəlmanları onu doqiq şəkildə icra etməli və ona hər hansı bir dəyişiklik, düzəliş və əlavənin edilməsi haqda düşünməyə belə cəsarət etməməlidir”.

Burada qanunvericilik xalqın əlindən çıxmış olur. Xalq isə yalnız onun verdiyi qanunlarla özünü idarə edə bilər. Buna görə də öz taleyinə rəhbərlik etməkdə aciz olan xalq öz taleyinə etinasızlaşdırılır. Canlı bir varlıq kimi o yox olur və onun yerini öz aralarında heç bir canlı əlaqəsi olmayan birləşməmiş fərdlər, ruhi birlikdən məhrum olan etnoqrafik kütlə tutur. Sayı canlı kollektiv orqanizmi ovoz edir.

Eyni zamanda, İslamın təkəlləhliyi əbədidir, şəriətin sosial qanunları yox. Hər xalq, hər ölkə, hər epoxa, hər əsrin öz qanunları olmalıdır.

Hoyatın tolobi belədir. Deməli, hoyatı belə yaratmış Allahın iradəsi belədir.

Allahın iradəsi hoyatdan konarda deyil, hoyatın özündə, tobiətdə gizlənir.

Onu yalnız alim-tədqiqatçı araşdırıb üzə çıxara və formala edə bilər.

Elm-budur: Allahın kolamı.

Bizim ruhanilərin heç də hamısı cahil kütlə anlayışını bölüşməzlər.

Yüksək məqamly ülomalarımızdan biri bir dəfə demişdir: “Müsəlman qanunlarına görə dinin əhkamları -- üsulidindir. Şəriət isə qanundan başqa bir şey deyil. Və hor bir digər qanun kimi o da zamanın tolobinə uyğun dəyişilməlidir. Lakin mənə dönük adlandırmasınlar deyə bunu açıq şəkildə söyləyə bilmərəm”.

Ümid edək ki, konstitusiyanın yeni ruhu bu hoddən artıq ehtiyatlı ruhaniyə daha çox cəsarət verəcək və o öz fikrini kütlə qarşısında bildirecəkdir. Bu, müsəlmanlar arasında məarifçilik işinə xidmət etmiş olardı.

“Новае абозреене”, 1903, № 234

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

(1863-1920)

HEYVANIYYƏT VƏ İNSANLAR

(Müharibə meydanında millətlərin birləşməsi)

Fransa ədəblərindən məşhur Emil Zolya "İnsan heyvandır" namılı yazdığı romanında Jak isminə bir cavanın xeyli acı və yekdüyünə zidd xasiyyətlərini bəyan və təsvir edir. Jak Fransada dəmir qatarlarının birində maşını sürürmüş. O, olozzahir mülayim rəftarlı və xoşxulq bir cəvan imiş. Amma bəzən ondan bir para vəhşilik və yirticilik sifəti biruz edərmiş. Jak bədənin açıq bir üzvünü gördükdə təbii halından çıxıb daş əsrində yaşayan babalarının halinə düşürmüş: onun gözləri qızarıb, damarları şişib başının tükələri qabarmış və barmaqları heyvan pəncəsi kimi sürot və şiddətlə aqılıb-yumularmış...

Bir dəfə Jak sevdiyi bir arvadın ağı və çağı sinəsini açılmış görüb filföv təbii halından çıxır və özünü onun üstünə atır və yirtici heyvan kimi başlayır onu boğmağa. Biçarə nə qədər çalışsın ki, olin-dən xilas olsun, bacarmayıb və bu vəhşinin çəngəlində boğulub canını təslim edir. Hələ ki Jak qüvvətli dirmaqları ilə arvadın ağı və gözəl sinəsini parçalayıb onu qanına qoltan edir və qədim babalarından əslər boyunca irsən ona intiqam etmiş yirticilik vəzifəsini layiqincə əmələ gətirir, qanın rəngini və olino düşmüş seyidin (ovun – Q.N) hərəkətsiz yerə düşməsini görür – bir növ sakit olur. Yavaş-yavaş heyvaniyyət hali ondan uzaqlaşır, təbii halına düşür. Jakın gözlərini dutmuş qanlı pərdə izalə olandan sonra o dutduğu əməlin pıslığını görüb peşman olur. Amma bu cinayəti bir kəso açıb söyləmir.

Emil Zolya məzkur əsərində bunu göstərmək istəyib ki, insan xilətdən bəri ki, neçə əslər gəlib-keçibdir, hələ də heyvaniyyət təbiət və xasiyyətindən çıxıb boşəriyyət halına girməyibdir. Onun əqidəsinə, hər şəxsə də bu sifət mövcuddur, təfavüt az və ya çox-luğundadır

Bir çox canı və quldurların haqqında söylənilən rəvayətlər Emil Zolyanın əqidəsini bir növ təsdiq edir. Rus ədəblərindən məşhur Kərolenkonun Sibiriyə əhəlisinin məişətinə dair mütəəddid əsər-

lorində insanın vəhşiliyinə dolalətədiçi ittifaqlar təhrir olunubdur ki, onları mütəali etdikdə oqlu insan mat və heyran qalır.

Tarixə baxıldıqda onda doxi hoddən ziyadə vəhşiliklər zalimlər və qanlı səhifələr görünür ki, cümlosinə bəis növ boşorin bir-birilə etdiyi kin, ədavət və şərərətdir. Adəm atanın övladı qəvmiyyət, milliyət, cinsiyyət və din məsələlərində hor dəm olərində dostavüz edib yekdigorlorinə hücum və qələbə etməklə məskonlorinini tar-mar, votonlorinini viran və canlarını xak ilə yeksən qılmağı özlori üçün böyük hünor biliblər.

Roma imperatorlarından Neronun Həzrəti-İsa dinini qəbul etmiş yeni xristianların ürəyən cəsdəlorinə yağ sürtüb xiyabənlərdə işrət məclisinə çıxarğan əməsi, tamaşa səhnələrində təzə xristianları qoyun-quzu dərīsində geydirib neçə günlorlə ac saxlanmış yirtici heyvan-lərə təamo qılması onun öz vəhşiliyinə dolalət etməzmi?

Tovarixdə bunun əmsalı olaraq neçə-neçə nomrudlar, fironlar, zəhhaklar, yezid ibn müaviyələr, həccəclər, ivan qroznilər gəlib-gedib-lər ki, hər birisi ömürlərində tərətədiyi fəsadları və vəhşiliklorini şöhrot qazanıblar, ləzzət və rahatlıq ancaq həmcinslərinin üqubət və əzabından və əmnü əsəyişi ələmi-boşəriyyət mürür ayamilo vəücudə gətirdiyi qultura və məmuriyyətin təxribində görüblər...

Həl-hazırda ələmi bir qan çanağına döndərməmiş olan millətlər davası və onların məbinində nüşəhidə olunan nifaq və qəddəriyyət zəhiron boşəriyyəti ələmiyyənin irəli deyil, gəri gətirməsinə dolalət edir. Əgər bu ədavət və ziddiyyət, bu qan təkmlək vəhşi qəvmlər arasında vəquə gəlsə idi, ələmi boşəriyyət bir növ özini təqsir və günahdan pak etməyə bağlı olardı ki, cümlosinə bəis cəhalətdir. Vəli mütəəssüf bu fəsad və ədavət on mədoniyyətli və on parlaq Avropa millətləri arasında cari olmaqdadır. Bu davada hər millət öz maddi və mənəvi tərəqqisini, öz səadət və rifahiyyətinə qeyrilərin fəvri və həlakətində görür və bu yolda var qüvvəsilə səy və tələş edir.

Və bir də məyci-təəcüb budur ki, bu qədər qan təkmlək büğz və ədavət məsailər və məhomimodilər arasında olmayıb isəvilər arasında davam etməkdədir¹. Yəni o millətlər arasında ki, onların dinində qisas və intiqam yoxdur, bu millətlər həmişə öz din və ayinlərə iftixar etməklə qeyrilərinə oqayidi-diniyyəlorinə cətirəz

¹ Osmanlıların bu müharibəyə qarışmasına səbəb nəcəslər olubdur ki, onlar da xristianlardır ki, həmişə din və mədoniyyətləriylə iftixar edərler.

ctməyə özlərini haqlı bilirlər. Bu millətlərin əsas dinləri və binai-məzhəbləri məhz üxüvvət və məhəbbətdən ibarətdir ki, o dinin banisi Həzrəti-İsa hər qism büğzü ədavəti nəhi etməklə belə insanlara qardaş kimi dolanmağı əmr buyurubdur. Qraf L.Tolstoy Sevastopol müharibəsində tökülən qanları və göydən yağan atəşləri və dəhşətli mənzərələri görüb belə fəryad edir:

“Aya, Həzrəti-İsanın dinini qəbul edən xristianlar bizik ki, onun binası məhəbbət və fədakarlıqdır!”

Sevastopol davasından indiyə kimi altmış sənə keçibdir. Altmış sənə bundan müqəddəm dava edən xristianlar gah bərişdilər, gah dalaşdılar. Həzrəti-İsanın dinini və hökmünü hər dəm pozmağa və fəsad törətməyə, fitnə və aşıb salmağa bəhanələr axtardılar, indi yenə 60 sənədən sonra sülhpərvər və rəhmətli, dinpərəst, cəmlı və mədəniyyətli xristianlar biri-birilə tutaşblar və bərk də tutaşblar – görək bunun axırı nə olacaqdır.

Bu işin bir tərəfi.

Bəziləri bu əqidədədirlər ki, L.Tolstoy xeyli xoşbəxt adam imiş ki, bu müharibəyi və xristianlar arasında vüqə gələn böyük inqilab və nifaqı görməyib gəldi, vala onun etiqadına roxnələr düşüb ümumi məhəbbət və üxüvvətdən və daima sülh və ittifaqdan ki, homişə dili və qələmi ilə onun uğrunda çalışırdı, məyus və naümid olardı. Naümid olduqda asi düşərdi, necə ki, indiki hükəmə və üquladan bir çoxu asi düşməkdədirlər. Amma biz bu rəy və etiqada şərik ola bilmərik, çünki L.Tolstoy hər ittifaqda əqidəsini dəyişdirən və hər dəmdə başqa-başqa fikir və xəyala düşən adamlardan deyil idi; biz yoqınlıq ilə deyə bilərik ki, təmami-dünyayı hərəkətə gətirib caxnaşdıran bir müharibədən L.Tolstoy öz etiqadını möhkəmədcı bir çox keyfiyyətlər toplayıb cəm edərki ki, onların xilafü ziddinə bir söz demək olmazdı. Söz buradadır ki, L.Tolstoyun əqidəsincə vücudi bəşərdəki, ruh ilə cismdən mürəkkəbdır – heyvaniyyət nə qədər artıq və qüvvətli olsa da, bilaxir ruhaniyyət və insaniyyət tərəfə möğlub olacaqdır. Emil Zolyanın Jakında müşahidə olunan heyvaniyyət və dərəndəlik onda daimi bir sifət olmayıb ancaq bəzi ittifaqlarda (bədənənin açıq hissəsini görəndə) bürüz edərmiş. Başqa vaxtlarda onun adı və xoşəfər bir cavan olduğunu Emil Zolya özi də inkar etmiyor. Heyvaniyyət əsərlərini vücudi-bəşərdən mütləq inkar etmək olmazsa da, insaniyyət və ruhaniyyət əsərlərini dəxi danmaq olmaz. Əvvəlinci halət insandan az və nadir ittifaqlarda nəşət etdikdə ikinci sifət,

yəni insaf, mürüvvət və mərhəmət onda homişə zahir olmaqdadır: ən qəti və ən zülmkar qatillərin üroyində dəxi insaf və mürüvvət nişanələri müşahidə olunmaqdadır.

Çox ittifaqlarda qatillər insaflarının çeynəməsindən bir dəqiqə rahatlıq tapmayıb nəəlac divan hüzuruna gəlib öz cinayətlərinə məqərr olublar və boğazlarından asılmağı cəni səadət biliblər. Bəzi müvərixlərin yazdığına görə, Yezid ibn Müaviyə İmam Hüseynin kəsilməmiş başını gördükdə İbn Mərcənə (İbn Ziyad) lənət oxuyubdur. Rus padşahlarından dördüncü İvan ki, “Qroznı” ləqəbilə məşhurdur (qəzəbnək deməkdir) zülm və fəsad etdikdən sonra gəccolor sübhədək kolisada dizi üstə çöküb zarü təzərröh edərmiş.

Doğrudur necə ki, təvrixdə məzkurdur – çox şəqi və zülmkar nəmruclar, şəddadlar, fironlar, necronlar və yezid ibn müaviyələr gəlib-gediblər. Vəli bunu dəxi unutmamalı ki, onlar ilə belə xəlilüllahlar, kəlimüllahlar, ruhallahlar, həbibüllahlar və səyidəlsühədalər dəxi gəliblər və zülmkarlarla cəhl və cudaludə olub axirələmr onlara qalib olublar, necə ki, elm səngə, haqq batilo və nur zülmətə qalib olub onları məhv və nabud edir.

Bir adəmin vücudində yekdigərinə zidd və müğayir xasiyyətlər, heyvaniyyət və insaniyyət kimi hallar və təbiətlər müayinə olunduğu səyqə bəşəriyyət ələmində dəxi ki, böyük bir cism mənziləndədir – yekdigərinə zidd və müxtəlif ünsür və maddələr vardır. Bunlardan əvvəlinciləri şəqilər, zalimlər və səffaklar olduğu halda axırıncıları hədilər, mürşidlər və nacilərdir ki, xəlqi cənabi-həqqə və suyi-nicət və səadətə dəvət edirlər. Təəccüb gələsi və heyrət olunəsi budur ki, qanlı müharibə meydanlarındakı insan əsnai cəngdə yırtıcı vəhşi bir heyvana dönüb qabağına gələni vurub-yıxmağa və parçalamağa həris olur və hər tərəfə baxdıqda ağır və dəhşətəngiz mənzərələr insanın bədəninə lərzə salır. Boylə dəhşətli və qanlı səhnelərdə o heyvano dönmüş adəmin qolbində mürüvvət və məhəbbət çəşməsi qurumur. Və hər anda onların əsarı görünməkdə olur. Böyük sirr və hikmətdir o yerlərdə ki, xotər və həlakət hökmranlıq edir və dəsti-əcəl adəmləri ora q kibi biçib yan-yana düşüyor – o məqamlarda sağlğın qədəri və həyatın qiyməti artıq dərəcədə bilini bə hiss olunur. L.Tolstoyun “Hərb və sülh” ünvanında yazdığı böyük romanında Borodin davası artıq məhərətlə noqş olunubdur. Bu davanın ən qızğın və şiddətli vaxtında knyaz Andrey ki, (romanın qəhrəmanlarından birinin adıdır) ölümünü hər dəqiqədə gözlü-

yordu kəməli-həsərlə ətrafına baxıb dərüni qolbdon alı çəkib deyir: "Xudaya, hiç rəvadır ki, sorğələr və xırdaca yaşıl otlar sağ və solamət qalsınlar – amma mən həlak olum!" Bu handa top gülləsi Andrevin ayağının birini qoparıb onu bihiss yığır...

Davada hər əsgər öz canının qədrini bildiyi kibi düşməninin də halına yanır və düşməninin də canını özünə əziz və şirin olduğunu anlayır. Rus alimlərindən Bexitrov "L. Tolstoy və millətlərin birləşməsi" ünvanında yazdığı məqaləsində avstriyalı bir keşişin dilindən nəql edir ki, əsir düşmüş yaralı bir rus kazakı xostoxanada bir macarluya öylə müşfiqənə xidmət edirdi ki, görünlər onu macarluya yaxın əqrəbə hesab edirdi, on qoza macarlu sağalmayıb öldü, kazak qardaşın onun üstündə ağlayıb üzündən öpdü və xaç ilə toqdis elədi.

Əksərən ittifaqda iki düşmən biri-birinə yaraqsız rast gəldikdə dostlaşmaq qardaşlıq əlini uzadırlar.

Təəccüblü başqa bir ittifaq: iki intelligent dostlar müharibə cəbhəsində biri-birinə rast gəlir. Onlardan birisi alman professorlarından Ernest Stadler olur ki, bir çox mötəbər əsərlər sahibi idi, digəri Fransa şüarından Şarl Piyavi olur ki, onun bir neçə əsərini Stadler alman dilinə tərcümə edibdir. Hər iki dostlar öz əsərlərində olmuşu. Biri-birindən xəbərdar olub Stadler dostuna yazır: "Mənim əziz və mehriban qardaşım və qələm yoldaşım, halın necədir?" Piyavi dostunun yazdığını aydın oxuya bilməyib cavabında yazır: "Mənim dostum! Yazdığını oxuya bilmədim. Amma mən səni sevirəm!". Hər iki dostlar akopda qətlə yetirilir – kim bilir, bəlkə biri-birinin gülləsindən!..

Səvastopol müharibəsində vüqə gəlmiş boylo bir qərübə oh-valət dəxi nəql olunur: rus soldatı ilə bir firəng əsgəri ki, məzkur davada düşmən hesab olunurdular, soyuğun şiddətindən müharibə meydanında hərəkətsiz düşüb qalırlar, rus soldatı savuqun şiddətindən özündən gedib bihiss yığılır. Sabahı günü gözlərini açıb firəng əsgərinin paltosunu öz üstündə görür və yanında paltosun yatmış firəngi görüb istiyor onu durguzub rizaməndlik etsin – vətəni onu soyuqdan donub həlak olmuş görür – xeyli xocil və mütoəssir olur.

Boylə ittifaqlar müharibə vaxtında kəsərlə ilə vüqə gəlir və bunlar ona şahadətlər verir ki, müharibədə millətlərin biri-birinə yaxınlaşmağına çox yollar və vasilələr açılır. Burada hər iki tərəf ölümün müqabilində durub qardaşlıq vəzifəsini və insanlıq şərəfini ifadə etməkdən uca və müqəddəs bir şey bilmiyorlar. Molumdur ki,

əksər ittifaqlarda millətləri biri-birindən uzaqlaşdırır və aralarına ziddiyyət salan millətlərin ruhani sinifləri olur. Təəccüb etməli həldir ki, müharibə meydanında bunların qolbinda olan ziddiyyət və küdurət sülh və müvəddətə məddət olur.

Rus keşişin müharibədə qətl olunmuş müsəlman əsgərinin dəfində olmağa xaç onun qəbrinə üstə kəməli-hüznə durub "qəspədi pomilyu!" (Xudaya rohm elə) deyir.

Qərübə meydanında belə bir ittifaq düşür ki, rus keşişi ilə yəhudi rəvini (mollası) bir daxmədə yatmağa məcbur olurlar – yatmaq üçün ancaq bir çarpayı tapılır. Hər iki ruhani onun üstündə yatır belə ki, Əhdi-Ətiq ilə Əhdi-Cədid – Təvrat, İncil ilə biri-birinə yaxınlaşırlar...

Mən sakin olduğum Qori şəhərində üç yüzdən ziyadə Osmanlı xostə əsirləri vardır ki, biri-biri onları yoxlayıram və hər dəfə də şofqət bacılarından və tobbilərdən onların haqqında ifadə olunan iltifat və mərhəmət gördükdə ürəyim başqa bir hisslərlə dolur və ümumi qardaşlığa etiqadım artır.

Qafqaz hərbi cəbhəsindən Həzrəti-İsənin təvəllüdü bayramında ailəsilə görüşməyə gələn bir rus əfsəri ilə bir qonaqlıqda tanış oldum. Əfsər davada vüqə gələn ocaib və qəribədən danışır axır kolamda bu sözləri söylədi: "Bizim soldatların rəşidliyi məşhəri-cahandır, amma insafı itirmək olmaz, düşmənimiz osmanlılar da həmişə qoçaq və həmişə müvəddətli ağa tobbilərlə igidlərdir. Mənim şübhəm yoxdur ki, müharibədə sonra bizim on yaxın və sədaqətli dostumuz osmanlılar olacaqdır!"

Axır kolamda bunu demək istiyorik: bizə elə gəlir ki, təməni dünyayı bürümüş bu müharibə millətlər üçün böyük bir imtahandır ta ki, onlar gözlərini açıb görsünlər ki, məişətləri batıldır və bu batıl məişət bizi pür xəta bir məqaməyə yetiribdir ki, ondan o yana uçu-rumdur. Bu imtahan gərəkdir millətlərin gözlərini qapamış qara örtüyü və zülmət pərdəsini salsun və həqiqət onları qolblorini doldursun. Bu müharibədə haqlı və haqsız tərəfini axtarıb tapmaq həmişə çətin və həmişə bəfəidə bir əməldir. Bu müharibə boşoriyyət ələmini kəhno və ağır günahlardan pak etmək üçün gəndərilmiş bir qurbandır ki, bundan sonra gərəkdir insanlar günahlarından pako çıxıb nəcət və səadət səmtinə, məhəbbət və ümüvvət yoluna qədəm-güzər olsunlar. İnşallah...

ƏDƏBİYYATIMIZA DAİR MƏKTUB

Vaxtbavaxt "Şərqi-Rus"un səhifələrini osr və zamanəmizin süora və ədibləri öz gözəl və abdar oşar və kəlamları ilə müzoyyon qılrlar və müsəlman qardaşları elm və maarif kəsbinə dəvət edirlər. Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin aynasıdır. Hor bir millətin dolanacağı, öz zai-məişətini, dərcəyi-tərəqqisini, mərtəbəsini, qüdrət və cəlahətini onun ədəbiyyatından bilmək olar. Şairi-kəamil və ədibi-fəzil öz əsərinin məsəvvir və noqqəşi mənzilindədir. Nə qədər şairin təbi səlīm, zehni açıq, nitqi guya, dəireyi-oqlıyyəsi vəsi, əfkar və hissiyyatı təbii və ali olsa, bir o qədər onun qələmi-cəhəmlərindən vüqə gələn nəqşələr və təsvirlər mərgub və dəlaviz olacaqdır, bir o qədər onun əsəri-qələmi və məhsulati-fikri ali olacaqdır, bir o qədər o əsərlərin əzhan və vicdan üzərinə təsiri külli, tərbiiyyəi-əfkar və təhziəi-əxlaq yolunda faydası artıq, əhəmiyyəti böyük və məziyyəti ziyadə olacaqdır. Farsların Şeyx Sədisi və Xacə Həfizi, ingilislərin Şekspiri və Bayronu, fransızların Jan-Jak Russosu və Viktor Hüqosu, neməslərin Gecəsi və Şilləri, rusların Puşkini, Dostoyevski və Tolstoyu öz əsərlərində millətlərinin ən böyük müəllimi və ən məhir və müqəddir müəbbisi olub, əsərləri ilə onların təhziəi-əxlaqına, rüfət və səadət tapmasına, şöhrət və qüvvət kəsb etməsinə həsn-tədbirlər və salamat təriqlər göstəriblər. Bu zati-alilərin vücudu ilə fəvqədə zikr olunan millətlər fəxr edirlər. Farslar nəzm ələminin sultanı dörd nəfərdən ibarət olmasını iddia edib, əvvəl məqamda Firdəvsiyi-Tusini, sonra Ənvərini, sonra Şeyx Sədini və dördüncü məqamda Nizamiyi-əleyhirsəhmanı qoyublar. Fəxrənglər Viktor Hüqo ilə və ruslar Puşkin ilə fəxr edən kimi, farslar dəxi bu dörd nəfər nəzm ələminin sultanları ilə fəxr edirlər. Sədinin haqqında ki, üçüncü məqamda qoyulubdur, şair belə deyibdir:

Seyyüm Sədi ke, ta dom zəd zi Şiraz,
Rəsid şiraziyanra bər fələk naz¹.

Həqiqətdə Sədi kimi ədibi-binəzirin və sahibi-hikmət və vücudun adı ilə iftixar edib, fələkə də naz etmək olar....

Ancaq bu qədər var ki, Sədinin əsərləri bir Şiraz əhlinə və fars millətinə mütəəlliq olmayıb, bəlkə cəmi mədəni tayfalara və millət-

¹ Tərcüməsi: Üçüncü Sədidir ki, Şirazda özünü göstərəndə şirazlıları nazı fələkə çətirdi.

loro həsn xidmət göstərir. Buna görə Sədi dəxi bir şirazlıların olmayıb, bəlkə cəmi ələmin müəbbisi və filosofu hesab olunur və habelə Tolstoy, Şekspir, Gete və qeyriləri.... Bunların təəllüqə cəmi ələmə çatar, bir millətə və tayfaya çatmaz. Bunlar ümum xələyiq və insanıyyət müəllimi və müəbbisidirlər, noinki məhz bir millət ədibi və şairi. Şeyx Sədi əleyhirsəhmə öz vəzifəsini və əhdosinə götürdüyü böyük təklifi kəmalınca bilib noinki bir şirazlılara və yainki əhli-əcəmə, bəlkə ümum nəsə gözəl nəsihətlər və hikmətamiz sözlər dəyib təmsal götürüb, həkayələr noql edib deyir ki, ey ədəm əvladi, sizi həqqə irşad edən və nicat və salamatlığa yətirən yol budur, həqiqətdə ədəm isən, bu yol ilə get və nəsihətlərimi dərguş qıl.

Pəndə-Sədi bequşə-cən bəşinə,
Rəh çinin əst, mərd başu bəro¹.

Həqiqi şair öz zamanosinin aynasıdır və Puşkinin dəməyində görə, şair qayalardan və dərələrdən gələn əks-səda mənzilindədir. Nəco ki, həyvanın bağirtisina, göyün gurultusuna və çəbənin uca əvaz ilə bəyati çağırmasına əks-səda cavab vərrib, hor bir sövtü cəmi ilə təkrar edir, həmçinin həqiqi şair dəxi öz cəmətinin hor qisim sədasına, xah o səda suznək nələ və fəryad olsun və xah fərohəngiz; boşəşət və şəyənəliq səsə olsun, gərəkdir cəmi ilə cavab vərə; öz səsini millətin səsində qəşub, onun qeyrit və təəssüb dəmərinə hərəkotə gətirir; təsirli kəlamı ilə onu qəflətdən bədar edib, tərəqqi və məarif sətminə cürət və cəsəret ilə dəvət edər. Amma hor kəlamın təsiri o vaxt dürüst və təbii olar ki, onun mənbəyi şairin ürəyi və zəmiri-səfi ola. Ağıl və zər ilə yazılmış kəlam nə qədər məvzun və məsələlərsə olsa da, oxuculara təsir edər bilməz. Hissiyati-qəlbiiyyə bələğət və fəşahətin əvvəlinci müəllimidir. Hor bir müəllif və şairin baş ərzusu qərlərin qəblərini təsəvir etməkdir və bu ərzuya vəsəl olmaq ancaq o vaxt məmkün olar ki, oşar və əsərin təərənocək yeri hissiyyət ola və hissiyyət nə qədər ali və təbii olsa, bir o qədər kəlamın təsiri artıq olacaqdır.

Azərbaycan şairlərindən Molla Pənəh Vəqifin, Molla Vəli Vidadin, Qasim bəy Zakirin və Hacı Səyid Əzim Şirvaninin kəlamları cümle əhli-səvadə və sahibi-kəmalımıza xəş gəlir. Bu mün-təxəb şairlərin qələmlərindən hor nə zühurə gəlirsə, dəmək olar ki,

¹ Tərcüməsi: Sədinin nəsihətini bütünü varlığımla eşit, Yol bələdir, kişi ol və gət.

can rıstəsi ilə və ürək qanı ilə təhrir və tonzımı olunubdur. Əgər həqiqət irad tutulsa ki, Molla Pənah Vəqifin və Molla Vəli Vidadinin əşar və əbyatı əksəriyyətlə mədhi-hüsn və eşqi-dilbər barəsində olub. Özgə bir ruha qıda, ağla qüvvət, fikir və xoyala hərəkət və vəsət verən əsərlər yoxdur, cavabında deyocək sözlərimiz bu olaçaqdır ki, əvvəla, bunlar öz osrlərinin təqzasına müvafiq ruflar ediblər və hər nə ki, yazıblar, – xah müxəmmosat, xah müstəzad, xah qəzəliyyat və rubaiyyat, – təmamiş somimi-qəlbədən və hissiyyatı-həqiqi ilə bəhəmə gələn əsərlər olubdur. Belə ki, bunların mütaləəsi hər əhli-zövqə təsir edə bilər. Və saniyə, Vəqifin və Vidadinin mədhi-hüsn bəbində yazılan əsərlərdən olavo, xeyli əşar və əbyatla, dəxi vardır ki, onlarda keçmiş əsrin ayin və adadı və adamiarının adab və əxlaqı və dolanmaları artıq möharətlə rısteyinəzmə çəkilib, gələcək nəsil üçün böyük yadigar məqamındadırlar. Vəqifin Vidadiyə və Vidadinin Vəqifə yazdıqları nəmələri möhtərəm oxucular mütaləə buyursalar, sözmüzü təsdiq edərlər. Molla Pənah Vəqifin tərif-i-cuxa, nimtə, kürk, şalvar və tıfəng və torifi-Tiflis və vəsfi-həmə və mədhi-valiyi-Gürcüstan barəsində yazdığı müxəmməslər bəzilərə boş və biməzmun gəlirsə, həqiqətdə əhli-mənfəət nəzərində bimiş əsərlərdir. Yüz sənə bundan əqdəm ata və babalarımızın dolanacağını, adab və əxlaqını, əlbisə və ətiməsini, arzu və təmənnələrini, fikir və xoyalarını və bilmümlə əsrin övza və dəstgahını ustadi-bimiş olan Vəqif gözəl əşar və kəlam-i-abdari ilə yazıb gələcək nəsil üçün unudulmayan bir əlamət və yadigar qoyubdur. Bunlardan məadə Vəqifin əbnayi-vətənə vəz və nəsihət səp-gisində yazdığı müxəmməsin məəli-pürməzmununu həmişə doğruduq üzrə qalıb, oxucuların bir yandan təhsin və tərifinə və bir yandan həyrət və əndişəsinə səbəb olacaqdır. Həməm müxəmməsədən bir bəndi göstərməklə iktifa edirik:

Xah sultan, xah dərvişü gədə bilittifaq,
 Özlərin qılmış girişini-[qəmü] dərđi-fəraq.
 Cifəyi-dünyayadır hər chtiyyəci iştiyaq,
 Muncə kim, etdim tamaşa, zillərə əsdim qulaq,
 Kız, bəhtandan savayı bir həkayət görmədim.

Görəsən, aya, bu sözlər hansı əqvam və milət arasında məz-mundan düşüb cifəyi-dünyaya chtiyyəci və iştiyaq olmayacaqdır və adamların əməl və əqvalında kizb və bəhtan əvəzinə doğruduq və düzlük işlənəcəkdir? Təalim ki, sədəqət və düzlük yoxdur, bəlkə

Adəm atanın övladı arasında həqşünaslıq, şükranməmət, qeyrət, hümmət, şorm, həya, etibar və etiqad var. Həyfa ki, şair bunların da yoxluğunu təsdiq edib, bizi məyus və məlul cloyir. Budur, oxuyun:

Gün kimi bir şoxso gündə xeyr vəsən, sən həzar,
 Zorrocə etməz odayı-şükranməmət aşkar.
 Qalmayıbdır qeyrətü şormü həya, nəməsü ar,
 Dədilər ki, etibarü etiqad ələmdə var,
 Bundan ötrü mən də çox gözədim, nəhayət, görmədim?

Filhoqiqə, acı və hüznəvər sözlərdir və filhoqiqə ürəkədən çıxan sıznaq nələ və fəryəddir! Amma nə qədər acı və əziyyətli isə də həq və doğrudur, bunları bətil etməyə əldə bir çarə və dəlilimiz yoxdur. Etiqad və etibar, qeyrət və nəməs özgə millətlərdə vərsə də, biz müsəlmanlarda yoxdur. Və illə belə zəlalət və fəlakətdə qalmadıq və bu ana qədər biz də bir ağ günə çıxardıq.

Qasım boy Zəkirin və Hacı Seyid Əziməin barəsində özgə bir vaxtda danışıraq. Bu iki vüəd Azərbaycan şüərə və üdəbasının ən məşhuru və ən müntəxəbi hesab olunur. Azacıq sözlər ilə bunların təvsiif və tərif və əsərlərinin dorocəyi-əhəmiyyəti təqriro gələsi deyil.

İndiki şairlərimizə gəldikdə, onların təbi-şeyrləri barəsində bir sözmüz yoxdur; təbləri məvzun, fikirləri gözəl, niyyətləri məqbul və müstəhsən olmağına şübhəməz yoxdur. Bunların həməsi var. Ancaq şərə ləfəz və məlahət vəron hissiyyatı-həqiqi və zövqi-təbi yoxdur və buna da səbəb ənlədiyimizə görə odur ki, bu ərbəbi-bələgətlərimiz bir şeyin yaxasını tutub yüz cürə əlləz və ibarə və istiarələr ilə onu tərif və təvsiif etməyə sərfi-hümmət qılırlar. Məsələn, "əlm". Bu həlaldə bir kəs tapılmaz ki, əlməin fəzilət və mənfəətini və onun cüməloyə zərur əlmasını inkar edə. Avəmdən dəxi sual əlunsa ki, şeyin əlmi yaxşıdır, yoxsa cəhli, bışək və laşübhə deyəcəkdir ki, əlmi yaxşıdır. Belə olan sərətdə uzun-uzun şeyrlərdə əlmi və kəmalı tərif etməyə nə həcət var. Xah Avropanın və xah məşriq-zəminin məşhür ədəbləri və nəmədar şairləri "əlmi" və ya "məktəbi" səməşək tutub, öz təlifət və əsərlərində bunları tərif cüməyiblər. Gözəl nəsihətlər, hikmətəməz həkayətlər, vətənə məhəbbət, millətə xidmət, təvərixədən şayani-diqqət, əhval və rəvayətlər, dostluqda sədəqət, əhdə vəfə etmək və bunlar misilli mən cürə uca fikirlər və müqəddəs hisslər şairin silsiləyi-təbinə hərəkət vərsə, daha ziyadə mərgub əlməzdəmi?

AZƏRBAYCAN DÖVRI MƏTBUATININ QISA İCMALI

Otuz il bundan əvvəl Bakıda türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində nəşr olunmağa başlayan "Əkinçi" birinci müsəlman qəzeti idi. Bu qəzetin banisi keçmiş müsəlman pedaqoqu və hazırda məşhur ictimai xadim olan Həsən bəy Məlikov idi. Qayğısız və heç şeyin fikrini çəkməyən, "xoş keçmişin" ənənələri əsasında tərbiyə alan, hər cür yeniliyə qarşı fanatik münasibət bəsləyən Zaqafqaziya yaşayan azərbaycanlıların o zamankı geri vəziyyətini nəzərə alaraq, əlbəttə, "Əkinçi" qəzetinin böyük müvəffəqiyyət qazanacağını gözləmək olmazdı. Həqiqətən, qəzet ilk nömrələrindən soyuq və qeyri-səmimi qarşılandı. Cəmiyyətin bozi təbəqələri isə qəzetə güclü düşmən müqaviməti göstərdi. Redaktorun işgüzar və məzmunlu məqalələri, istedadlı şair Hacı Seyid Əzim Şirvaninin müsəlmanları fəal və mənalı həyata səsləyən gözəl şeirləri ucsuz-bucaqsız səhrada yüksələn fəryadı xatırladırdı, cavabsız qalan bir çağırış idi. Bundan əlavə, cənab Məlikov ehtiyatsızlıq edərək öz qəzetində vaxtsız olaraq dini şəbəhlər (şaxsəy-vaxsəy) məsələsinə toxundu və bununla da şübhəli tərəfdarlarının qızgın hiddətinə səbəb oldu. Hər tərəfdən redaktorun üstünə məzəmmət və biabırçı həcvlər yazılmağa başlandı. Şübhə şairləri həcvlər yazan başqa şairləri bu cəhətdən xəyli geridə qoydular. Hədiyül-Müzəllin adlı birisi Qarabağdan redaksiyaya, redaktorun adına biabırçı söylüşlər göndərdi. Cənab Məlikov bir qədər ıxusarla bu həcvi "Əkinçi" də dərc etdirərək ona diqqəti cəlb edən aşağıdakı qeydi verir: "Cənab Hədiyül-Müzəllin Qarabağının aşağıda zikr olunan həcvinə onların xahişinə müvafiq tamamilə çap etməyə izin olmadı... Amma o cənab və onu fətləyən əxsaclar məyus olmasınlar ki, belə kamallı söz pünhan qalacaq. Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində, Qarabağın sərhədində bir daş qoydurub, onun üstə zikr olunan həcvi tamamilə qazdıram ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadigara baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istəyən vaxtda necə nadanlara rast gəlmişəm".

Üç il ərzində qəzetdə dərc edilmiş mühüm materiallardan görünür ki, onun əsas məqsədi faydalı kond təsərrüfatı biliklərini həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən ölkənin əhalisi arasında yaymaqdan ibarət olmuşdur. Aqronomiya sahəsində yaxşı mütəxəssis olan və sadə xalqın dilini bilən Həsən bəy Məlikov qəzetin hər nüsxəsində

kond təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair çox maraqlı və faydalı məqalələr dərc etdirirdi. O, eyni zamanda, elmi məlumatları asan bir şəkildə, sadə və anlaşılqı bir dildə oxuculara çatdırmaqda yüksək məharət göstərirdi. Bizim fikrimizə görə, bu məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Əgər onlar müəyyən bir sistem halına salınıb, Azərbaycan dilində nəşr edilən dövrü jurnallarda çap olunarsa, kondilərə fayda verə bilər.

Lakin "Əkinçi" öz oxucularını bu cür gözəl materiallarla təmin etməsinə və ümumiyyətlə, ayıq və mənalı istiqamətinə baxmayaraq o, uzun müddət davam edə bilmədi və o hələ olduğu nadan, qaranlıq mühitə ağır mübarizədə öz fəaliyyətini dayandırdı.

"Əkinçi"dən sonra Tiflisdə, bir-birinin ardınca "Ziyayül-Qafqaz" və "Koşkül" adlı iki Azərbaycan qəzeti nəşr edilməyə başlandı. Bu qəzetlərin müəssisləri Ünsizadə qardaşları – Hacı Seyid Əfəndi və Colal Əfəndi idi. Onlar çox bacarıqlı və Şorq dillərini yaxşı bilən adamlar olsalar da, qəzet nəşr etmək kimi çətin və mürəkkəb işi aparmağa hələ qəti hazır deyildilər. Bunun nəticəsində tez bir zamanda "Ziyayül-Qafqaz"ın nəşri dayandırıldı və onun əvəzində Colal Əfəndinin "Koşkül"ü çıxmağa başladı. "Koşkül" də "Ziyayül-Qafqaz" kimi hazırlıqsız adamların olmağı idi və o çox səlhiqsiz və müəyyən istiqaməti olmayan nəşr edilirdi.

"Koşkül"də, məsələn, M.F. Axundzadənin tərəcəməyi-halı ilə bir sırada müxtəlif zərəfatlar, lotifələr və ağılaşmayan gülməli məlumatlar dərc edilirdi. Bəzən qəzetin bir neçə nömrəsində dəlbədal Dağıstan və Çeçen xarabalıqlarından redaksiyaya göndərilən ərəb dilində yazılmış uzun, heç bir ciddi əhəmiyyəti olmayan məqalələr çap olunurdu. Dini-əxlaqi məsələlərin müxtəlif sahələrindən bəhs edən və dil cəhətdən anlaşılmaq olan bu məqalələrin əksəriyyəti, yəqin ki, yalnız onların müəllifləri üçün çap edilirdi. Bu cür hikmətləri anlamağa hazır olmayan oxucuların əksəriyyətinə isə fikir verilmirdi. Öz-özlüyündən məlumdur ki, xalqın ehtiyacı və tələblərini inkar edən və zamanın ruhuna cavab verməyən "Koşkül" kimi mətbuat orqanı geniş yayıla bilməzdi və o, keçən əsrin 90-cı illərinə qədər güc-bola ilə öz acınacaqlı fəaliyyətini davam etdirərək nəşrini dayandırdı.

"Koşkül" qəzeti bağlandıqdan sonra Zaqafqaziya müsəlmanları on-on beş il öz ana dilində mətbuat orqanından məhrum qaldı. Bir neçə şəxsən Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq təşəbbüsü hökumət tərəfindən rədd edildi. Hökumət nə səbəbdən isə azərbaycanlı

arasında maarifin yayılması sahəsində məhsuldar işi ilə tanınan və sənəli metod ilə savad təlimi üçün birinci dəfə Azərbaycan dilində dərslik tərtib edən Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsinin keçmiş inspektoru, oməkdər müəllim Cəmyayevskinin də xahişini rədd etmişdi. Lakin Qafqazın başqa xalqlarından gələn qalan və mədəniyyəti zəif inkişaf etmiş azərbaycanlılar yaxşı bir mətbuat orqanına hamıdan çox ehtiyac hiss edirdilər. Beləliklə, oğər "Ziyayül-Qafqaz" ilə "Kəşkül"ü ictimai mətbuat orqanı deyil, müvəffəqiyyətə vəzifəli uğramış şəxsi ticarət müəssisəsi hesab etsək, onda məlumi olur ki, Qafqaz müsəlmanları 25 il ərzində mətbuat vasitəsilə öz ehtiyac və tələblərini müzakirə etmək, məktub işini yaxşılaşdırmaq və ümumiyyətlə, öz həyatlarını irəli aparmaq imkanından məhrum edilmişlər. Bu müddətdə rus təbəəliyində olan çoxmiilyonlu müsəlman əhalisi üçün yalnız Bağçasarayda "Tərcüman" ("Переводчик") adlı həftəlik bir qəzet nəşr olunmuşdur. Baş sensor və şərqşünas cənab Smirnovun ciddi nəzarəti ilə nəşr edilən və kiçik formata da rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə çıxan bu qəzet də Rusiya müsəlmanlarının bütün tələblərinə cavab vermək imkanına malik deyildi. Bundan əlavə, Kırım tatarlarının dilində çıxan "Tərcüman", xüsusən, əvvəllər hamı tərəfindən başa düşülmədiyi üçün Zaqafqaziyada geniş yayıla bilmədi. Hazırda "Tərcüman" həftədə üç dəfə çıxır. Onun məzmunu xeyli yaxşılaşmış və dili Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Belə ki, indi qəzet az-çox savadı olan azərbaycanlılar tərəfindən asanlıqla oxunur. Ədalət tələb edir ki, "Tərcüman"ın redaktoru cənab Qasprinskiyin xidməti xüsusilə qeyd edilsin. Həyatının ağır şəraitdə keçməsinə baxmayaraq o, 25 il ərzində rus müsəlmanlarının maariflənməsi sahəsində qızğın enerji ilə işləmiş və indi də işləməkdədir.

1903-cü ildə bizim möhiorəm publisistimiz Məmmodağa Şahtaxtinski uzun əzab-əziyyətdən sonra Tiflisdə Azərbaycan dilində "Şərqi-Rus" adlı qəzet nəşr etməyə icazə alır. Bu qəzetin meydana gəlməsi nəinki yalnız Zaqafqaziyadakı azərbaycanlıları, hətta bütün Rusiya müsəlmanlarını sevindirdi. Hər tərəfdən redaksiyaya təbrik məktubları gəldi. 25 il əvvəl çox səylə "Əkinçi" qəzetinin redaktoru adına deyilən mənasız və təhqiramiz həcəvlər indi gənc "Şərqi-Rus" və onun redaktoru M.Şahtaxtinskiyin adına yazılan tərifli himnlərlə əvəz edildi. "Allah bəndəsi" adlı birisi "Şərqi-Rus"un 17-ci nömrəsində ondan əvvəl çıxan Azərbaycan qəzetlərinin ötürülməsini verib, müsəlmanları yeni qəzeti müdafiə etməyə çağırı-

mışdı. O, azərbaycanlılar arasında nəşriyyat işinin çətinliyini, yeniliyini, nə yaxşı mətbəənin, nə müəllimlərin, nə də iş bilən oməkdaşların olmadığını nəzərə alaraq ilk vaxtlar "Şərqi-Rus" oxucularını qəzetə iltifatla baxmağa və əlbir olaraq onu möhkəmlətməyə çağırırmışdı. Həqiqətən də, qəzetin işi ilk əvvəllər elə bil yaxşı gətirdi, onun yalnız Zaqafqaziyanın müxtəlif yerlərində deyil, bütün imperiyanın Kazan, Orenburq, Ufa, Peterburq, Moskva, Zakaspi vilayəti, Türkiyəstan, Vladivostok və başqa yerlərində də abunəçiləri var idi.

Lakin yaxşı nəzəriyyəçi olan cənab Şahtaxtinski təcrübədə özünü doğrulda bilmədi. O, qəzet işində tam təcrübəsiz olduğunu göstərdi. Ən başlıcası isə, cənab Şahtaxtinski xalqın mədəni inkişafını nəzərə almadığı üçün ciddi səhvə yol verdi və öz qəzeti vasitəsilə tərtib etdiyi yeni əlifbanı yaymağa çalışdı. O bununla özünü və qəzetinə qarşı ümumi narazılıq oyadı. Düzdür, bütün müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilmiş ərob əlifbası müsəlman dünyasında tərəqqiyə ciddi surətdə maneçilik törədir və əsaslı dəyişikliyə ehtiyacı vardır. Lakin bütün məsələ köhnə, əsrlərlə işlənən əlifbanı loğv edib, onun əvəzinə daha əlverişli və daha mükəmməl əlifba təqdim etməkdədir. Cənab Şahtaxtinski əlifbası isə heç bir xüsusi məziyyəti ilə fərqlənmirdi və o, başdan-ayağa yəndəməsiz və müəkkəb həflərdən ibarət idi. Hamı tərəfindən on əlverişli hesab edilən ərob rəqəm işarələri cənab Şahtaxtinski əlifbasında sətir rolunu oynayırdı. Bu əlifbanın nöqsanları və yaramazlığı barədə mən elə o zaman, 1902-ci ildə Tiflis qəzetlərinin birində çox müfəssəl danışıram. Cənab Qasprinski də öz "Tərcüman"ında bu əlifbaya qarşı çıxmışdı. Göründüyü kimi, sonralar cənab Şahtaxtinski özü də əlifbasının tələb olunan vəzifələrə cavab vermədiyini anladı və yavaş-yavaş qəzetindən bu məsələni çıxartdı. Lakin o bu qənaətə çox gec, "Şərqi-Rus" öz əvvəlki nüfuzunu itirdikdən sonra gəldi.

Lakin bununla bərabər qəzetin bağlanması başqa səbəblər də olmuşdu. Məsələn, bizim fikrimizcə, gənc "Şərqi-Rus" a "Kaspi" qəzetinin o zamankı oməkdaşlarının hücumları və "Tərcüman"ın arasıkəsilməz iradələri əsəssiz idi. Bizo məlum olduğu kimi, bütün bunların nəticəsində, cənab Şahtaxtinskiyə böyük pula, əməyə və mədəni əzablara oturan "Şərqi-Rus", nəşrinin ikinci ilində öz fəaliyyətini dayandırməyə məcbur oldu.

Keçən 1905-ci ilin payızında, təxminən 17 oktyabr manifesti əvəzində Bakıda həftəlik "Həyat" qəzeti çıxmağa başladı. Deyərsən, "Həyat" ona qədər nəşr edilmiş Azərbaycan qəzetlərinin hamı-

sından ön mötəbəri idi. Onu müsəlmanların ön yaxşı ədəbi qiyyələri – Əli bəy Hüseynzadə ilə Əhməd bəy Ağayev birlikdə redaktə edirdilər. Qəzetin böyük formatı, yaxşı kağızı, gözəl və aydın çapı, ön başlıca iş əməli və dərin məzmunlu məqalələri oxuculara yaxşı təsir bağışlayırdı. Lakin qəzet 3-4 ay çıxdıqdan sonra Əhməd bəy Ağayev ondan ayrıldı və Bakıda öz "İrşad" qəzetini təsis etdi. Əhməd bəyin gətməsi ilə "Həyat"da işlər zəifləməyə başladı. Qəzet yavaş-yavaş canlı və maraqlı orqandan darıxdırıcı və qeyri-hoyati, sxolastik gündəliyə çevrilməyə başladı, ön vacib məsələlərə isə diqqət yetirilmədi. Qəzet dil cəhətdən də gətirdikə yerli azərbaycanlılar üçün çətin və anlaşılmaz oldu. "Həyat"da əməkdaşlıq edən şəxslər öz yazılarında İstanbulda təhsil almış qəzetin redaktoru Əli bəy Hüseynzadənin üslubuna səylə təqlid etməyə başladılar. Lakin bu təqlid çox gülcnc noticələr verdi. "Həyat" qəzetinin bağlanmasının səbəbləri haqqında biz öz mülahizələrimizi "Знамя" qəzetinin 6-cı nömrəsində ayrıca danışımışıq.

Hazırda bütün Qafqazda Azərbaycan dilində yalnız bircə "İrşad" qəzeti nəşr edilir və o da maddi cəhətdən çox böyük ehtiyac və kəsir içindədir.

Kədərlə bu qəmli faktı qeyd etmək lazımdır ki, hələ xalq kütlələrində qəzet oxumaq ehtiyacı yaranmamış və onlarda ictimai məsələlərə qarşı bir laqeydlük və etinasızlıq hiss olunmaqdadır. Bizim yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən başqa, bu axırıncı məsələ də şübhəsiz, "Üçüncü", "Kəşkül", "Şərqi-Rus" və "Həyat" qəzetlərinin bağlanmasına mühüm təsir göstərmişdi.

"İrşad" qəzetinin fəaliyyətini davam etdirmək üçün onun redaktoru və nəşiri Ağayev lazımı miqdarda abunəçi toplamaq üçün Qafqazı səyahət etmişdir. Bu yolla abunəçi toplamaq, olbottə, çox adama qəribə və qeyri-adi şey kimi görünəcək, lakin başqa xalqlardan təhsil və mədəniyyətə geridə qalmış müsəlmanlar arasında isə çap işinə yardım etmək üçün bu on düzgün və bolko də, yeganə vasitədir. Yaxşı əməkdaşlar heyəti və Ağayev kimi təcrübəli publisistin rəhbərliyi altında nəşr edilən "İrşad" on canlı, məzmunlu və gözəl mətbuat orqanıdır. Bu qəzet ictimai həyatın inkişafını açıq gözə izləyir və onun səhifələrində Rusiya müsəlmanlarının həyatında az-çox əhəmiyyətli olan məsələlər diqqətlə və hərtərəfli müzakirə edilir. Odur ki, bütün vasitələrlə bu qəzetə yardım etmək mədəni müsəlmanların üzərinə düşür. Əgər bu qəzet də işin əvvəlində öz fəaliyyətini dayandıрмаğa məcbur olsa və qol-budaq atma-

dan solub möhv olsa, onda çətin ki, bundan sonra bir kimso Azərbaycan dilində qəzet nəşr etməyə cəsarət edə...

Simaları hələ tam müəyyənləşməmiş gənc Azərbaycan jurnalları – "Dobistan", "Rəhbər" və "Füyuzat" haqqında royi xüsusi məqaləmizdə verəcəyik.

1906

"MOLLA NƏSRƏDDİN"

Bu ilin aprel ayından Tiflisdə çıxan yumoristik "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır. Molumdur ki, Şərqi xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışıqlarını məsəllər, atalar sözləri və Şərqi müdrik məzhəbəsi olan Molla Nəsrəddinin lotifələri ilə bəzəməyi sevirlər. Bu əfsanəvi Molla xalq müdrikiyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir. Onun lotifələri o qədər həyatı və məzolidir ki, bu lotifələrdə o qədər somimi bir yumor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında homin lotifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər bir lotifəni danışmayan adam çox nadir tapılır. Hətta Azərbaycan dilində danışa bilən ermənilər və gürcülər də Molla Nəsrəddinin lotifələri ilə maraqlanırlar. Bu lotifələrdən çoxu isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub "Сборник материалов для описания племени и местности Кавказа"nın müxtəlif buraxılışlarında çap edilmişdir.

Jurnalı bir qrup ziyalı müsəlmanların əməkdaşlığı ilə savadlı və mədəni azərbaycanlı – Mirzə Colil Məmmədquluzadə nəşr edir. İndiyə qədər çapdan çıxmış nömrələrə əsasən deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin", nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir. Belə nöqsanlar və məvhumat isə bir neçə əsr qarantlı və cəhalət içində yatıb qalmış bizim cəmiyyətimizdə o qədər çoxalmış və o qədər dərin kök salmışdır ki, tənqiddə onların hansından başlaması təyin etmək belə çətinidir. İlk zamanlar jurnal, hər şeydən əvvəl, müsəlmanların bu cəhalət yuxusunda ki vəziyyətinə diqqət yetirmişdir. Jurnalın 1-ci nömrəsinin birinci səhifəsindəki şokildə cəhalət yuxusunda yatanların soltənəti təsvir olunmuşdur. Mollanın bütün nömrələrində cyni qaydada təsvir olunan Molla Nəsrəddin isə olinin hərəketi və istehzalı bir heyvət ifadə edən baxışı ilə bu mon-

zorani seyr edir və görür ki, bütün mömin müsəlmanlar müxtəlif vəziyyətlərdə və paltarlarda yuxu allahı Morfeyin ağışundadırlar. Gecə keçmiş, səhər açılmışdır. Pəncərədən düşün ziyalər bu yuxu səltənətini işıqlandırmışdır. Lakin heç kəs və heç bir şey bu möhkəm yatmış müsəlmanları oyatmağa qadir deyildir: qocalar və cavanlar, orta yaşlı kişilər – hamısı yatmışlar, bu alomdəki hər şeyi unudub yuxuya getmişlər, sükunəti bütün dünyadan üstün tutmuşlar. Uzaqda cavan bir oğlan, deyəson, qüvvosini toplayıb oyanmaq istəyir, lakin ağır yuxu ona da gözlerini açmağa imkan vermür.

Molla öz oxucularına müraciət edərək deyir: "Ey monim müsəlman qardaşlarım! Zamanı ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb və gözlerinizi yumub o qədər "xa ... xa! ..." edib güldünüz ... o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülsünüz... Əgər bilmək istəməyiniz ki, mənim üstünə gülsünüz ... o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza".

Jurnal hər şeydən çox müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cohalətə və fanatizmə gülür. Çünki bunlar müsəlmanların həyatında böyük bir maneəyə çevrilib və onların geri qalmasına səbəb olubdur. Mosolon, müsəlmanlardakı mövhumatı göstərmək üçün Molla onlara məsləhət görür ki, hər ayın üçündə, beşində, on üç, on altı, iyirmi bir, iyirmi dörd və iyirmi beşində, həftənin bazar və bazar ertəsi günlərində, habelə hər ayın 28 və 29-da jurnalda abunə yazılmasınlar. Çünki bu günlər ağır və nəhs günlər hesab olunur. Həmçinin Molla məsləhət görür ki, redaksiyaya gündəlik məktublarda görək metal pəro ilə yox, mütləq qamış qələmlə, özü də elə dəbdəbəli və ibarətli bir dillo yazsınlar ki, orada bir kəlmə də Azərbaycan sözü işlənməsin. Çünki Azərbaycan sözlərini işlətmək şəxsin elminin azlığına dəlalət edir.

Susmaq müdrikliyin ən yüksək dərəcəsi hesab olunur. Əgər Həzrəti-Süleyman danışmağı gümüş, susmağı qızıl adlandırsaydı, "Molla Nəsrəddin"ə görə, susmaq lap brilyantdır. Buna görə də o öz həmkarlarına məsləhət görür ki, bu qiymətli cavahiri göz bəbəkləri kimi qonuyub saxlasınlar və hər hansı bir həyatı məsələdən söhbət düşəndə danışmayıb sussunlar. Xüsusilə, yaşadığımız indiki həyəcənli zamanədə susmaq daha çox lazımdır. Yoxsa bu kəlmə artıq söz üçün ictimai qayda-qanunu və ümumun sükutunu qoruyanların tələsinə asanlıqla düşmək olar. Susmağın əhəmiyyətini dair jurnalda gözəl bir şeir dərc olunmuşdur ki, həmin şeirdə belə deyilir: "Əgər qonşuların səni döyüb incitsələr, səni gülsələr, var-yoxunu ələndən alsalar, acıqlanma, başını aşağı sal və lal ol. Çünki sənin

xeyrin və qurtuluşun susmaqdadır". Molla Nəsrəddin müsəlmanlar arasında dövlət dumasına üzv seçilmiş adamlara da məsləhət görür ki, öz nüfuzlarını saxlamaq üçün özlərini monastır hay-küy salanlara oxşatmasınlar. Müsəlmanlara məxsus səbir və dərindən sükutla öz ağıl və loyaqotlarını bürüzə versinlər. Jurnalın beşinci nömrəsində dərc olunmuş "Məclisi-odob" şəkli müsəlmanlarda susmağın, mütləyin və tam sükutun nə qədər uca bir mərtəbədə tutulduğunu göstərən ən yaxşı illüstrasiyadır.

Molla heç özünün mənsub olduğu toboqəyə də rəhm etmir. Öz kəskin istehzalı və kəsirli sözləri ilə o, müsəlman ruhanilərinə təz-təz sataşır. Ruhanilərə hücumu osaslı olsa da, bizim fikrimizcə, həddindən çox kəskin və bir qədər də tendensiyalıdır. Bizim ruhanilərin başlıca qüsuru onların cahilliyində və məhdud düşüncələrindədir. Ruhanilərin əksəriyyətinin əqidəsinə və anlayışına görə, dinin mənası yalnız zəhəri xarakter daşıyan bəzi dini aynələrin icrasındadır; dinin daxili mənası, onun əsas moğzi, oxlaq təlimi isə ya mollaaların özlərinin başa düşməməsi, ya da şəxsi mənfəətləri üzündən şüurlu surətdə nəzərdən qaçırılır.

Jurnalın üçüncü nömrəsində (Hacı Seyid Əzim Şirvaniyə təqlid yolu ilə) dərc olunmuş "Keçmiş yad" şeirində müəllif mollaının dili ilə keçmiş əyyamı xatırlayıb deyir ki, keçmiş zamanlarda mömin müsəlman bəndələrin hamısı cohalət içində idi. Heç nəyi bilmir, heç nəyi anlamırdılar; mollaını hər yerdə alim və müqəddəs bir insan sayırdılar; onu plova, çaya qonaq edirdilər. Vəz edib hamının canına qorxu salanda hər yerdən ona pul və xolot verirdi. Onda ki, övlədi-votən xam idi, kef çəkməli əyyam idi. O gözəl əyyam keçmişdir, onu geri qaytarmaq mümkün deyildir.

Müsəlman arvadlarının ağır və kölə vəziyyəti də jurnalın diqqətindən kənarda qalmamışdır. "Molla Nəsrəddin" in həmin nömrəsində belə bir şəkil verilmişdir: evin başcısı taxtda döşəkcənin üzərində uzanıb fikirlə halda qolyan çəkir; onun qabağında oturan kiçik bir oğlan uşağı qışqırıb ağlayır. Qolyanı çəkən kişinin oturma otağına daxil olur, onun paltarı köhnə, ayaqları yalındır. Əlində sonək var, bir uşağı da arxasına almışdır. Əgər onu görən kimi qəzəbli halda deyir: "Ay arvad, Allah səni tonot ələndən, bu uşaq mənim başımı apardı, gəl bunu da götür əl dalına!"

Hər şeyi bilməyə çalışan kiçik bir qız nəvəsindən soruşur ki, nə üçün onun sifəti saralmış və qırışlarla örtülmüşdür (Pozdnyakovun bu şeiri tərcümə olunub "Dobistan" jurnalında çap edilmişdir). Molla

nənin özünə qıza cavab verib, onun gözlerini açaraq deyir ki, hər bir Azərbaycan qızının taleyi belədir və həmin kiçik qızın özünü də belə bir tale gözləyir. O da vaxtından əvvəl solub-saralacaq, sıfəti qırışlarla örtüləcək, qoca bir nəvə olacaqdır. Mərhəmətsiz və qəzəbli atası 8-10 yaşlı bu kiçik qızı 40 yaşında dəvə boyda və küt-beyin bir kişiyə arə verəcəkdir. O zamandan qızın həyatında qara günlər başlanacaqdır. O bir daha ömründə ağ gün görməyəcək, sevinco həsrət qalacaq və heç kəsdən təsəlli ala bilməyəcəkdir. Molla həmin kiçik qıza müraciət edib deyir: "Qızım, bu elə bir dərddir ki, olacı yoxdur. Ərin tez-tez səni döyüb söyəcək, heç bir günahın olmadan səni təhqir edib alçaldacaqdır. Günlərin birində sənin örin başqa bir arvad alacaq və səni həmişəlik unudacaqdır. Çox çəkməyəcək ki, örin üçüncü bir arvad alacaq, sonra sizin aranızda həmişə dava-dalaş hökm sürəcəkdir. Dərd və kədər səni yandıracaqdır. İstər təqsiriniz olsun, istər olmasın öriniz gündə birinizi döyəcəkdir. Yaxın gələcəkdə səni də belə bir həyat gözləyir. O zaman səni də tezliklə qocalarsın. nənin kimi sənin də alın qırışlarla örtülər".

Qonşu dövlət - "Qızıl İrənin" həyatı jumala zəngin və çox maraqlı material verir. Hələ beş-altı il bundan əvvəl çapdan çıxmış olan məşhur "Səyahətnaməyi-İbrahim bəy" bizi İrən həyatı ilə yaxşı tanış edir. Budur, qarşımızda belə bir şəkil vardır: İrən bizo "əziz qonaqlar" kimi gələn, əslində isə cəhəllər, zülmət, mövhumat və fanatizmi qarşıları olan dərişlər, ilan oynadanlar, meymun oynadanlar, cadoşqorlar, gözbağlıcalar, nağıl deyənlər, fala baxanlar, cindarlar, mollalar, yuxu təbir edənlər, tiryək satanlar və asan qazanc öldə etmək üçün macərə axtaran digər fındaqçılar ol-ələ verib, cərgə ilə Araz çayından bu tərəfə keçirlər. Onlar hər il Zaqafqaziyaya yüzlərlə və minlərlə gəlir. Ölkədəki cahil əhəlini istismar edir, onların əxlaqını pozur, camaat arasında fanatizm toxumu yayır, özləri də bizim pulumuzu ciblərinə doldururlar.

Budur, "Qızıl İrən" həyatından verilmiş başqa bir şəkil (№ 9). İrən şəhərlərindən birinin küçəsində örtülü kərətada tanınmış bir şəxs öz xanımı ilə gedir; xanım tülə və çadraya bürünmüşdür. Forraşlar qabaqda gedərək qışqırırlar: "Çəkil, yol ver, gözələri yum, kor ol!" Onlar təsadüfən həmin küçədə qarşılarına çıxan irənliyənin küreyinə və peysənnə zərbələr endirirlər, küçədəki irənliyələr forraşların ömrinə tabe olub, üzlerini divara çevirir və gözlerini yumurlar ki, kərətada gedən mötəbər şəxsləri görməyə cəsarət etməsinlər. Bütün bu hadisələr XX əsrdə baş verir.

"Molla Nəsrəddin" uşaqların ev və məktəb tərbiyəsi məsələsinə böyük diqqət edir, müsəlmanlarda uşaqların ev tərbiyəsinin nə qədər acınacaqlı bir vəziyyətdə olduğunu və bu məsələnin, ümumiyyətlə, nəcə yanlış qoyulduğunu göstərən kəskin qeydə jurnalın demək olar ki, hər nömrəsində təsadüf edə bilərsiniz. Jurnalın altıncı nömrəsində dərc olunmuş "Laylay"dan görünür ki, müsəlman anaları uşaqlara hələ beşikdə ikən nəcə müdhiş mətləb və fikirlər aşılayırlar. Hazır-cavablıqla yazılmış bir sıra məqalələrdə, məsələn, "Niyə mən dərddən qaçdım?" adlı məqalədə "Hop-hop" adlı bir nəfər bizim məktəblərin nöqsanlarını çox aydın göstərər deyir ki, bu məktəblər uşaqların mənəvi keyfiyyətlərini və zehni qabiliyyətlərini artırmaq əvəzinə, onların əxlaqi cəhətdən korlanıb çixot olmalarına təmök edir.

Jumalda verilən məktublər çox bacarıqla tərtib olunur. Nəzərda Qafqazın müxtəlif yerlərindəki sakinlərin adətləri və ənənələri göstərilir. Xüsusilə İrəndən və Türkiyədən verilən teleqramlar da maraqlı olurlar. Onlardan bəzilərinə misal çəkək: "Təbriz. 30 mart. Hacı Qurbanın şəkər zavodu yandı və iki milyon zərər müləhizə olunur". "Tehran. Tehrandan Bəndər-Buşirə kimi təlsiz teleqraf işləməyə başladı". "German-Şiraz dəmir yollarının totilləri gözlənilir". "İstanbul. 29 mart. Küçədə gedən vaxt öskürməyi Osmanlı hökuməti əhəliyə qadağan edibdir" və ilaxır.

İrən təqviminə alın və jurnalda verilən məlumat da çox maraqlıdır. Həmin məlumatda, məsələn, deyilir: Bu il həmişəki kimi çox toz olacaqdır. Hərgah yağış yağsa, yerdən nəbatət çox göyərəcəkdir... İrən tərəqqi edəcəkdir, Yaponiya tənəzzül. Osmanlı ilə Bolqariya ya dava edəcəkdir, ya etməyəcəkdir. Dava etsə, ya Osmanlı basılacaq, ya Bolqariya. Ulduzların vəziyyəti uləmələr üçün saatın xoş olduğunu xəbər verir. Uləmələr "İrşad" qəzetini və "Molla Nəsrəddin" jurnalını lənətləyəcəkdir və bütün yeni elmlərin hamısını baykət edəcəkdir.

Jurnalın şokillərinə gəldikdə, demək olar ki, onun rossamı (O.Ş.-Linq) yerli əhəlinin moişətini, adət və ənənələrini gözəlcə öyrənmişdir. Onun bəzi şokilləri bilavasitə həyatdan alınmış lövhələr bütün dolğunluğu ilə oxucuya göstərir. "Qoç döyüşdürmə", "Qozet satan və dövlətli tacir", "Ədalət", "Əziz qonaqlar", "Məclisi-ədəb", "İyirminci əsr", "Cümo. Dükənlər bağı", "Qrammatika mübahisələri", "Voqf", "Şəriət dərindən imtahan", "Tacir Xəncəxani" və başqa şokillər belədir. Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" çox yaxşı təsir bağışlayır və öz çətin vəzifəsini hələlik müvəffəqiyyətlə yerinə

yedir. Yəni azərbaycanlıların vaxtı keçmiş, köhnəlmiş görüşlərini, anlayış və adətlərini gülüş yolu ilə aradan qaldırmağa, onların adətlərini islah etməyə və özlərini də oyadıb yeni, necib və ciddi fəaliyyətə sövq etməyə çalışır. Biz C. Məmmədquluzadəyə somini-qolbdən müvəffəqiyyətlər arzu edirik və ümidvarıq ki, müsəlman cəmiyyəti bu faydalı və yeganə jurnalın nəşrinə kömək göstərəcəkdir.

1906

QARANLIQDA QALANLARIMIZ

Rusların məşhur ədəbi və təmsalnavisi Krilov "Ağacın yarpaqları və kökləri" adlanan bir təmsalında yazır: "Baharın gözəl bir günündə ağacın yarpaqları səhraya kölgə salıb, səhə yeli ilə şirin səhəbət edirdilər və özlərini tərif edib zəban-hal ilə sobadan sorurdular: – Məgər bu səhranı ziyyətəndirən və ağacın özünə hüsn və lətafət verən biz yarpaqlar deyilik? Əgər biz olmasaq, ağac nəyə bənzər və özümüzü tərif etməkdə məgər bizim haqqımız yoxdur? – Biz deyilikmi çobanı sürüsü ilə günün istisindən saxlayan və onlara rahatlıq bəxş edən? Biz deyilikmi qızları və gəlinləri öz sayəmizin altına rəqsə gətirən, biz deyilikmi sübhlər və axşamlar bülbül şövrə və həvəyə gətirib, ona gözəl nəğmələr oxutduran və son özü, ey səbə, müttəsil bizimlə olurdun, bir dəqiqə bizdən ayrı qala bilərəmimi?"

Bu sözləri eşidib, yerin altından ağacın kökləri həzin səsə dedi: – Bizə də bir yadə salıb razılıq etsəniz nə olur? Yarpaqlar qeyz ilə cavab verdilər ki, siz kimsiniz, sizin nə cürətiniz var ki, bizimlə belə küstaxanə mükəllimə edəsiz? Ağacın kökləri dedi: – Biz onları ki, burada yerin altında qaranlıqda dolanıb sizi boslayirik və ağaca qüvvət və dirilik veririk. Biz onun rüşləriyik. Sizinlə bizim təfəvütümüz bundadır ki, sizin ömrünüz bir sənəkdir. Hər yazdan yazə siz təzələnərsiniz. Amma biz həmişə qaranlıqda işləyib sizə həyat veririk! Əgər biz olmasaq, nə ağac solamət qalar və nə də sizdə bu lətafət və təravət olar".

Bu təmsal burada zikr etməkdən məradımız budur ki, bizim müsəlmanların nəcəbə və əhli-kəmalə öz kökləri və rüşləri mənziləsində olan rəyyət təyfasını, əkinçi və cütçü qardaşlarını unudub, bilmərrə onların qeydində qalmaları. Və hətta biz onlara bir növ nifrət və həqarət gözü ilə baxıb, onları xar və zəlil tuturuq. Mayeyi-həyatımız

və sobəbi-cəşü zindəganımız olan ziraət əhlinə "qara rəyyət" adı qoyub, onlardan özümüzü kənar tuturuq və onlar ilə ülfət və müləqat etməyi kəsr-i şənü şərəfət hesab edirik. Ancaq öz zəhiri-kəmal və torbiyəmizlə, necəbətimizlə, tozo modada tikilmiş libasımızla və müzəyyən və münoqqəş otaqlarımızla iftixar və sərəkəlik edib, qaranlıqda qalan əhl və nədanlıq cəngində zar və zəban olan qardaşlarımızın dad və harayına yetişmirik. Bu səyət onları özbaşına və öz halına qoyduğumuz görə onlar da gün-gündən cəhalət dəryasına qorq olmaqdadırlar, icəz və zəlalətləri şiddətlə artıb çəxəlir, dombə-də, saatbəsaat tonəzzül etməkləri müşahidə olunur. Yüz sənə bundan əqdəm nə halət və nə dərəcə istitutedə vardişalar, indi də o halda müstəhkəm durublar. Müddəti-mütəmadə bir halda qalmaqlıq dölili-tonəzzüldür. Çünki bu müddətin ərzində səir əqvam və müləl komali-sürətlə irəliləyib, biz geridə qoyublar. Bizim müsəlmanlar isə bir nəqte üstündə sabitqədomdirlər.

Əlm və məarif kəsb edənlorimiz əmdə ərzusu özlərini şəhərə salıb, isticə və mənfəətli qulluq tapmaqdır. Kəndlorimizdə əcəlsiz, dərmanəsiz və müalicəsiz ədonlorin həddü hesabı yoxdur, nə əcə-xanə, nə mərixanə və nə əmlil həkim və cərrah gəzo dəymir... Ətfəli-müslimin torbiyəsiz və əlmsiz qalıb ataları və babaları kimi dünyadan bixəbər, vəhşət və zəlmət içrə zindəganlıq edirlər. Üləmələrimiz və vəizlərimiz şəhər zindəganlığını kəndlərdə əvam dəhqanlarla müəşirət etməyə tərcih və təfəvvüq qılıb, öz nəf və xeyirlərinə və əmn-əsəyilərinə xələl yetirməzlər... Cəvan müəllimlərin əksəri ki, dərilmüəllimində kəsb-i məarif ediblər, bir sənədən artıq kənddə qalıb müəllimlik etməzlər və qaranlıqda qalan qardaşlarını ziyaləndirib, gözlorini açmağı özlərinə bərc bilməyib, yüz cürə vasitələrlə onların içindən çıxıb qaçmağı və özlərini şəhərə salmağı böyük hünər bilirlər. Əli mədrəsələrdə ki, ibarət ələ universitetdən, qisim-qisim institutlarda və akademiyalarda ikməli-tohsil edənlorimizə heç birisi özüne bə oskikliyi və həqarəti qəbul etməz ki, gedib kəndlərdə əhl və nədanlıq qaranlığında qalan din qardaşlarını qəflət yuxusundan oyatsın və öz əlm və mərifəti ilə onları da nurləndirsin. Universitetin axırıncı kursunda əlm tohsil edən dərəvlətmənd bir ağzadə ilə millətimizin geridə qalmağı bəro-sində səhbət edirdim. Əsnəyi-göstügüdə əndan soruşdum ki, universiteti qurtarandan sonra niyyətin harada qulluq etməkdir? Cavab verdi ki, harada pulu çəx vərsələr, orada. Cəvani-məzbur əgər ki, ibtidai-kəlamda vətənə xidmət etməkdən və millətərostlikdən

dəm vururdu, amma burada öz üroyinin osil niyyotini bilaixtiyar izhar elədi. Və filhəqiqə haman cavan olan Bakı milyonçularının birisinə xidmət eləyir. Bəli, qızıl-gümüşün qüvvəyi-cəzibəsi müqabilində heç bir əfkəri-aliyəmiz tab getirə bilmir. Toocüb budur ki, hansı bir ziyalı və mədəniyyətli müsəlman qardaşı dindirirson ahi-cığorsuz ilə deyir: "Millət oldon getdi, dinimiz puç oldu, sair tayfalar bizi qoyub irəlilədi. Görəkdir çalışaq, görəkdir rahatlığı özümüzdə haram edək, milləti oyadaq, onun uğrunda can və maldan keçək, ona tərbiyə verək, elmi nuru ilə onu işıqlandıraq" və bu qisim laf-kəzafdan dəm vurub boşboğazlıq edirlər.

Amma həqiqətdə heç biri öz şəxsi mənfəətlərini millət xeyrinə fəda etmir. Axırda baxırsan ki, yeno "qara rəiyyət"i öz fəna və pürmələl halları üzrə buraxıb, özlərini şəhərə salırlar. Qaranlıqda qalanlarımız dəxi kor-korana bir-birini tapdalaya-tapdalaya zülmət içrə heyran və sərgərdan qalırlar.

Mordəyə mordə key kənəd bidadər?

Tiflisdə sülh məclisinə daxil olan orbabi-komal vəkillərimiz bu halı nəzər-diqqətə alıb, ümumi Qafqaz müsəlmanına məccanon təlim və tərbiyə vermək məsələsini meydani-müzakirəyə qoymuşlar və əsnayi-müşavirədə bu məsələ cümələnin diqqətini cəlb edib. Qonşularımız erməni vəkilləri dəxi bu barədə bizim vəkillər ilə müttəfiq və müttəhid olublar... Ümidvaram ki, bundan sonra qaranlıqda qalanlarımız üçün dəxi işıq, nicat və səadət yolu açılacaq və bəlkə bundan sonra ikməli-təhsil edonlərimizin qəlbinə dəxi bir həqiqi məhəbbət düşsə ki, qaranlıqda qalanlarımızın nicat və səadətində yolunda can-dildən sərfi-hümmət edərlər.

1906

TAYBUYNUZ ÖKÜZ

Bu günlərdə qədim dostlarımdan birisi ilə görüşüb, onun halına çox təəccüb elədim. Bizim axırıncı görüşüb ayrılmağımızdan hələ üç il tamamilə gəlib-keçməyibdir. Amma bu az vaxtın ərzində özünə dostum bir o qədər dəyişilibdir ki, oğor ovvələ o mono salam verib, əhval-pürsən olmasa idi və səsinə çıxartmasa idi, mon onu

təniyə bilməyəcəkdim. Rast və gözəl qamotı oylub, rəngi soluxub, gözələrinin işığı gedib, səsi zəifləyib, üzünün və başının tükələri çalınub və tamamilə cüssəsi balacalanıb, qoroz, canı-başı sağlamat, ton-dürüst və müqəddir bir halda ikon indi çox həqiqət və möyüs görünürdü. Doğrusu ki, dostumun bu pozğun halda və pərişan sifətdə olmağı mono da artıq təsir edib, halımı digərgün və xarab elədi. Ağzımı açıb, onun bu günə poymürdə hala düşməyinin səbəbini soruşmaq istəyirdim ki, onun özü gəyay monim fikrimi duyub, başladı öz əhvalını və başına gələn qəza və qədərini söyləməyə. Sözlərindən məlum oldu ki, həqiqətdə kişinin dördü çox imiş və o bəqarəni bu hala salan ağ gün olmayıbdır, qara gün olubdur. Bir xeyli öz əhvalından söyləyib, axırda ürəkədən bir ah çəkib dedi: – Qoroz, nə başımı ağrıdım, monim dördüm yəre-göyə sığısa deyil, monim günüm təybuynuz öküzdün gündündən bətdördür. Və həqiqət hələ mütləqit olsanız, yalnız bir mon deyiləm; hamı müsəlman qardaşlar təybuynuz öküzdün halında yaşayıb zillət və üsrot ilə gəzəran keçirməkdədirlər. Vəli biar və xüsusən əvvəl olmaqları cəhətə öz hallarından bixəbərdirlər və qəzalarına rəzi olub, hər qisim zülm və sitməyə səbir və təhəmmül edirlər. Və çox bərkü düşündə özlərinə bu günə təsəlli verirlər: – Kişinin əqibəti gərək xeyir olsun. İnşallah, əqibət və əbəd səadət və bəqarəni təybuynuz üçündür. Bu dünyamız yox isə də, əxirətımız var. "Məhəmməd ümməti dəmdə qalmaz". Amma məsələnin ikinci məsələsini unudurlar və ya qəsdən demirlər ki, "Dəmdən çıxınca canı da qalmaz..."

Dostumdan təvəqqe elədim mono boyan təsin görün təybuynuz öküzdün halı necədir ki, onu öz halına və müsəlmanların halına təşəbbüs qıldı. O gülümsünüb dedi: – Təybuynuz öküzdün halı belədir ki, onun təybuynuzunun biri yoxdur və belə olan surətdə o yazıq necə ki, lazımdır özüni xətə və bələdən mühafizə edə bilmir. Onun təybuynuz olmağına da səbəblər çoxdur: ola bilər ki, xilqətdən elə möyüs yaranmış ola və yənkə cəhəllikdə keyfi qalxıb öz həmcinsini ilə oynayıb təybuynuzlaşan zamanı həmcinsini ona güc gətirib, basıb təybuynuzunun birini dibindən qoparıbdir. Və elə də ola bilər ki, ovvələ xətə vaxtda işə gətirməkdə bir az cəhəllik və tənbəllik olmuş ola və səbəbi əziyyətlər hirs və qəzəbinin şiddətindən vurub, təybuynuzunun birini çıxarıbdir və bundan əlavə yeno də qeyri səbəblər ola bilər, hamısını sadələməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda ovvəl binadən yazığın günü qara gəlib, Allahın qəzəbinə giriftar olubdur. Həm öz həmcinslərinin və həm də bəni-nəvi-boşərin nəzərində hörmətdən

düşübdür. Biçarə guya özü də öz fəna halını dork edib, taleyino tabe olmaqdan başqa bir çarə bilmir və cümlənin xahişini oməlo götürməkdə olub, öz arzu və təmənnalarını unudubdur və o gündən bəri xoşgünlük və rahatlıq qeydində düşmüş və müttəsil övqatını zohmət və məşəqqətdə keçirib, bir kəsdən çökdiyi zəhmətin ovozino razılıq və xoş sifət görmür. Bir dəfə sahibi onu xoş dillə dindirib könlünü almır. Ögərçi öküz dilsiz-əğızsız heyvandır, özü danışmır, amma onun bərəsində danışılan sözlərin çoxunu anlayır. Məgər son görmürsən əkinçi yer əkən zaman nə gözəl sözlərlə və xoş avazla mahnı oxuyub, öküzləri ilə tərgib eləyir və öküzlər necə həli-dillo özlərini işə verirlər. Taybuynuz öküzə heç mahnı oxuyan, xoş dillə onu oxşayan və xatirini alan olmur və işə bir az ağır gedəndə yaman sözlərdən, təhmətdən və döyülməkdən başqa bir şey görüb çəitmir, onun ac və susuz qalması da bir kəsin xəyalına girmir...

Amma işə gələndə hamı çarpalardan əvvəl yada düşən taybuynuz öküz olur. Odu namı getmək, su yamı getmək lazımdır, taybuynuz öküz olsun, cüt əkməkmi lazımdır, yəno taybuynuz öküz gəlsin, dəyirmanı dən aparmaq və dəyirmandan unu evə götürmək taybuynuz öküzün bərcudur, xırmanda taxıl döymək ancaq taybuynuz öküzün işidir. Bu ağır işə yayın isti günlərdən ondan savayı hansı heyvan tab gətirə bilər? Və çox vaxt xırman dəyöndə yazığın ağzını da bağlayırlar ki, belə rənc və zəhmətlə döydüyü arpa-buğdanın küləşəndən və ələfindən yeməsin. Bunların hamısına yəno bir sayaq tab gətirmək olar, bunlar demək olur ki, dərdin yansıdır. Fəqirnin işi ələlxəsus çətino düşür köç-düş zamanı. Mələmdir ki, bir az hava qızdı, tərəkəmə əhli aranda dayana bilməz. Görəkdir yayılaşa qaçsın və orada soyuq düşsəno kimi görək bağ-bostan solması özünü arana yetirib şalaqdan və kal məyvədən yeyib qızdırmaya düşsün. Bu dağdan arana və arandan dağa köçən zaman taybuynuz öküz kor əzabı çəkir: harada ağır və narahat yük varsa sarınır onun belinə və bundan əlavə bir o qədər də üstəlik qoyulur. Köç vaxtı özün bildirsən ki, xırda-para şeylər çox olur və tərəkəmə əhli də insaf olmaz, əlinə hər nə gəlsə ağırlığına, yüngüllüyünə baxmayıb aur dilsiz-əğızsız heyvanın üstə: sac, təkno, sacayaq, cəhrə, nəhrə, yun darağı, toyuq səbəti, su sonəyi və yüz cürə belə şeylər bağlanıb taybuynuz öküzün üstə və hansı ki, dinməz və fərağət durub üstünə yük qoyulduqca itaət boynunu əyib guya zəban halilə duyur: "Ey bimirüvətərlər! Çox da mən sizin cəvri və sətəminizə səbir edib dinməyirəm; sizdə də bir insaf olsa no olar, ey Allahdan bixəbər insan?!"

İndi, özizim, cəhd elə taybuynuz öküzün halına düşmə, yoxsa insan övladından rəhm və mürüvvət gözləmək olmaz. Əgər bilmək istəsən ki, nə sobobə taybuynuz öküzdən savayı özgə heyvanatın haqqında belə zülm olunmur. Onu da orz eləyim, özgə heyvanların bəzisini, sobob no işə, sahibi öziz tutur. Ağır işə salmır ki, anqlar, otdən və sifətdən düşər. Bəzisi ağır yük götürür, bir az yükü ağır olanda şillaq atıb soncuqlayır, yükünü aşırır və üstündə olan qab-qacağı töküb sındırır. Bəzisi də kahil və inad olub, işə getmir. Yük altında bir az yol gedib yatır, elə ki yatdı, daha durmağına ümid yoxdur, no qədər acıqlanırsan, döyürsən, osla ona kar eləməyir. Çox vaxt götürürsən ki, yükünü də açıb özgə taybuynuz kimi heyvanlara yükləyirlər, yəno də durub getmək istəmir. Belə heyvanın dərəcəsini soymaqdan başqa özgə olar yoxdur. Və bəzisini də işə artıq qoşanda tündləşib buynuz göstərir, belə ki, axırda yəno zəhmət taybuynuz öküzün üstə düşür. Nə eləmək? Əvvəl başdan o binovanın günü qara gəlibdir. Allah heç bəndəsini taybuynuz öküzün gününə salmasın!

1906

HƏSƏN BƏY MƏLİKOV

Bu fəni dünyanı, onun əzab və əziyyətlərini həmişəlik tərki edib aramızdan getmiş Həsən bəy Məlikov müsəlmanlar arasındakı məşhur ictimai xadimlərdən biri idi.

Biz Həsən bəy 1906-cı ilin avqustunda Bakıda, müsəlman müəllimlərinin qurultayında tanış olmuşduq. Həsən bəy həmin qurultaya sədr seçilmişdi. Yaşının çox olduğuna baxmayaraq pədaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir müsəlmanın hollində o canlı zəkaya, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu bürzə verirdi və müsəlmanlar arasındakı ikisində ibtidai məktəblərin nəzdində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə şöbələr açılması üçün təhsil üzrə ölkənin ali rəisliyi qarşısında vəsətətdə bulunmaq fikrini də ilk dəfə o ortalığa atmışdır. Böyük həyatı təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsən bəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii cəhətlərinə və tələblərinə diqqət yetirirdi: o, boş və gərəksiz ibarətləri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənclərin pədaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür, onu dilxor edib əhvalını pozurdu; bütün bun-

larla birlikdə, onda böyük sobir var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımı bir hörmətlə yanaşırdı.

Həsən bəyin əsas xidmətlərindən biri bundan ibarətdir ki, o öz həmməzhəblərinin oyanmasına ilk təkən vermişdir. Biz hələ keçən ilin dekabrında "Zarəfrazə"də Həsən bəyin "Əkinçi" qəzeti haqqında rəy vermişik. "Əkinçi"nin məqsədi müsəlmanların modoniyətsiz kütlələrin arasında faydalı kənd təsərrüfatı biliklərini yaymaq idi.

Qəzet bu məqsədi izləyərək, öz səhifələrində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə dair sadə xalq dilində xeyli müxtəlif məlumat verir, torpağı gübrələməyin ən yeni qaydalarını göstərir, bu və ya digər təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfat alətlərinin tətbiqi haqqında yazırdı.

Bundan əlavə, qəzet öz oxucularına təbətə, hifz-səhhəyə, fiziologiyaya və sairəyə dair bir çox faydalı məsləhətlər verirdi. "Əkinçi" qəzetində "Müsəlmanların geri qalmasının səbəbləri", "İslam tərəqqiyə mane olumu?" və bu kimi vacib məsələlərə toxunan çox ciddi məqalələr də dərc olunurdu.

Bu və başqa məsələlərə dair "Əkinçi" qəzetinin əsas əməkdaşları – Əhsənül Qəvaid, Heydər, Səbiq şeyxülislam Hüseynzadə, Əsgər ağa Gərani, Nəcəf bəy Vəzirov tərəfindən yazılmış faydalı məqalələr indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Lakin, təəssüf ki, bu qabaqcıl adamların bilik və elm ziyasını müsəlmanların cahil kütlələri arasında yaymaq cidd-cəhdləri və onların daha yaxşı və şüurlü bir həyata çağırışları təsəlliverici bir nəticəyə gətirib çıxarmadı və müsəlmanlar əvvəlki kimi yenə də elm və maarif məsələlərinə laqeyd qaldılar. Hələ bu azdır, onların bəziləri Həsən bəydən xahiş etmişdir ki, onları rahat buraxsın və elm haqqında bu "səmərəsiz" hədyanlarla onları əziyyətə salmasın.

"Əkinçi"nin 1876-cı il 7-ci nömrəsində Həsən bəyin dostlarından bir nəfər "S" imzası ilə yazdığı məktubunda ondan soruşur ki, bu "elmi-əbdan"¹ haqqında yazmaqdan nə vaxt ol çəkəcəkdir.

Oz sübhəsini ifadə edərkən bildirir ki, Həsən bəy bu "elmi-əbdan" məsələsi ilə işi o yerə gətirib çıxaracaqdır ki, qəzeti bağlanacaqdır. Həsən bəy öz dostu "S"-yə cavab verib deyir ki, peyğəmbərin dünyəvi elmlərin həyat üçün əhəmiyyəti və zəruriyyəti haqqındakı sözlərini müsəlmanlar çoxdan unudublar və o həmin sözlərin əhəmiyyət və mənasını bərpa etməyi özü üçün müqəddəs vəzifə sayır. Buna görə də, azərbaycanlıların yeganə qəzeti olmaq

ctibarilə "Əkinçi" dərvişlik edib, öz oxucularına "1001 gecə" nağılları danışa bilməz; bu qəzet öz qüvvəsi daxilində cəhəlat zülmətdən Allahın işıqlı dünyasına çıxmaqda öz həmməzhəblərinə kömək etməyə borcludur.

1907

MİLLİ BAYRAM

Budur, beş-altı aydır ki, hörmətli qonşumuz gürcü milləti artıq ciddi-cəhd, şövq və həvəslə böyük bir milli bayramlarının icrasına hazırlaşmaqdadırlar. Bu bayrama, demək olar ki, tamam millət hazırlaşır. Böyük, kiçik, arvad, kişi, xovass və avam, müəllim və şagird, hər bir sinif və firqə, hətta mehmanxanalar və traktirlərdə qulluq edən lakeydlər də milli bayramlarına hazırlaşmaqdadırlar. Bu bayram gürcülərin məşhur şairi Akaki Sercetelinin əlli sonəlilək yubileyidir ki, bu dekabrın 7-də artıq colal və tontono ilə Gürcüstanın hər yerində icra olunacaqdır. O vaxt biz də "Tərəqqi"nin möhtərəm oxucularına cənab Sercetelinin torcümcyi-halından və asari-qələmiyyələrindən icmalon məlumat verərik. Burada ancaq gürcülərin bu ittihad və ittifaqı bizi bir yandan şad edib, bir yandan müəllim etməklə və dərin fikirlərə salmaq qarcini-girami əşna etmək istəyirik.

Əlli sonə millətə xidmət etməklə, onun üroyində gözəl və pakizə hissiyyatın doğub nəşv-nüma tapmasına səbəb olmaq, millətin keç-cək və istiqbalını, nicat və soadətini şəirano və ödibano nəzmo çəkmək, obnayı-millətin tolim və torbiyəsino, ruhani məişətinə qulluq etməklə, əlbəttə, böyük hünördür. Əlli sonə millət balalarının beşiyini yırğalayıb onlara layla çalmaqla, gözəl nağıllar demək, millət analarının qəlbində möhəbbət toxumu saçıb o möhəbbətlə Gürcüstanın yaralarını sağaltmağı mühəyyəyə etməklə, millət cavanlarının üroyində qeyrot və fədakarlıq hissiyyatına porvoriş vətəmk, millət ökinçilərinin ağır zəhmətini gözəl mahınlar ilə yüngülləşdirmək, əlbəttə, böyük və əvəzsiz qulluqlardır ki, bunların müqabilində nə qədər hörmət və ehtiram olunsay yənə də azdır. Bu qədər vəsfə gəlməyən xidmətlərin əvəzində hər bir maddi müavinət və cəsanətdən, hər qisim töhfə və hədiyyələrdən ziyadə şairi xoşhal və soadətəndəndən bir şey varsa o da millətin möhəbbətidir. Sercetli cənablarını bu bimişl səmimi və mənəvi töhfə ilə biz təbrik edə bilərik. Doğrudan da gürcü camaatının üroyi şairə nisbət möhəbbət hissi ilə doludur necə

¹ "Elmi-əbdan" ifadəsi altında sorioq donlarından başqa bütün elmlər nəzərdə tutulur.

ki, gürcü milləti sağ və salamatdır, onun adı dəxi xəyal ilə zindo və baqi qalacaqdır. Budur, qonşularımızın hal-həyatda olan şair və ədibləri haqqında etdiyi ifayi-məhəbbət və müvəddət və izhari-sədaqət və xüsusiyyət! İndi keçək ölmüş ədiblərinin üstə.

Keçən sənədə sentyabrın 7-də knyaz İlya Çavçavadzenin təşviqi-cənəzəsində olub, gürcülərin mütəvəffı ədiblərinə göstərdiyi ictiramı da gördük. Bu qisim ictiramı və bu sayaq təziyədarlığı, belə ittihad və ittifaqi bu vaxta kimi biz bir kəsin haqqında görməmişdik. Cəmi Gürcüstan, demək olardı ki, böyük bir hüzn və qəmo, intəhasız bir yasa düşərək öz şairlərinin cəsədi ilə belə ruhani zindəganlıqlarının mayəsini hazırlaşdırdılar ki, qara torpağın altında dəfn etsinlər. Gürcüstanın hər yerindən: uzaq və uca dağlarından, dərın dərələrindən və qalın meşələrindən deputatlar Tiflis şəhərinə cəm olub, hər biri bir növlə izhari-təəssüf və zar-təzərrə edirdilər. Əkinçidən tutmuş ərbabi-qələmə kimi, rəiyyətdən knyazlara, fəqir-fuqəradan sərvət və dövlət əhlinədək, hər qisim sənətkar və əsnalardan, şagirdlərdən, müəllimlərdən, qara camaatdan, ruhanilərdən, mütəəllim və mütəəllimlərdən, hər bir firqə və partiyalardan, sahibi-mənsəblərdən, mütəəddid dəftərxana çinovniklərindən iki yüzəcnə venoklar mühəyyə olunub, hər firqənin vəkili öz venokunu məhzun və qəmgin bir halət üzrə təşviqi-cənəzədə apardılar. Gürcü qəzəte və jumalları başdan-ayağa hüznəvər və onduhsirət məqalələrlə dolmuş idi. Hər yazıçı bir dil ilə, hər şair bir nəvhə və tərano ilə yetmiş sınında məqtul olunmuş ədiblərini oxşayırdı...

Aya, biz Azərbaycan türklərinin screteliləri və çavçavadzələri olmayıbdırmı? Bizim milli şairlərimiz orseyi-dünyaya gəlməyibdirmi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrum qalmışıq? Bu suallara cavab verib deyə bilərik ki, bizim də çox böyük, məqtədir və xoştəb milli şairlərimiz olubdur və lakin mütəəssüf onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə bu halda bilinməyibdir. Bu vaxtadək nə Qasım bəy Zakirin və nə Hacı Seyid Əzim Şirvaninin tərcümeyi-halları və əşəri-əsarı kamalınca öyrənilməyibdir. Bu qəflət və kometinalıq bizim hala cəhəlat və kəsalət işrə yaşayıb qalmamıza böyük bir sübutdur. İndiyə kimi Qasım bəy Zakirin əsərlərindən Adolf Berjenin Lepsyiqdə təb olunmuş məcmuəsinə daxil olan nəviştəcat və bəzi qəzəliyyatdan başqa birisi də çap olunmayıbdır. Hacı Seyid Əzimin əsərlərindən bir parası çap olunubsa da, bir çoxu dəxi təb və nəşr olunmayıbdır. Çap olunanları dəxi xəyli biqayda və bisəliqə tərtib olunubdur.

Əsla lüzumiyyəti olmayan və təqazayi-zomanayə müvafiq gəlməyən əsərlər məcmuəyə daxil olduğu [haldə], ziyadə əhəmiyyətli və lazımlıları unudulub kitaba salınmayıbdır. Nəstəliq xətti ilə Ünsizadənin mətbəəsində çap olunmuş kitabda həddən ziyadə səhv və qəflətlər vardır, kitabın kağızı alçaq və cəd olmağa görə bəzi yerləri bir sayaq qarışıq və bulaşmış xətlə çap olubdur ki, düz oxunması savad əhlinə dəxi müyəsər deyil. Budur bizim əvvəlinci şairimiz, milli ədibimizin və mayeyi-fəxrimiz olan Seyidin əsərlərinə və ya digərlərinə olan hörmət və ictiram. Bizim yəqinimizdir ki, əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini hələ kənarında qoyaq, bizim qonşularımız erməni və gürcü tayfalarının içində vücudə gəlməmiş olsa idi, onun əsərləri korrat ilə çapdan çıxıb, oxucular arasında bir dərəcədə intişar bulmuşdu ki, uşaqlar böyüyə kimi cümlesi onları oxuyub əksəriyyəti əzbərdən bilirdilər.

Budur, beş ildən ziyadədir ki, biz fəqir milli şairlərimizin tərcümeyi-hallarna dair əhvalat yığmağa çalışırıq, kifayətincə məlumat cəm etmək bacarmadıq. Hacı Seyid Əzimin, Abdulla bəy Asinin və mərhum Mirzə Fətəli Axundzadənin vəfatlarına gəldikdə bunların haqqında izhar olunan bictinalığı və bir dərəcədə bictədbliyi dilə gətirməsək yaxşıdır... Ancaq mayeyi-təsəllimiz bu ola bilər ki, ədiblərimizin qədir və qiyməti öz vaxtlarında və bu halda bilinməsə də gələcəkdə qəflət yuxusundan ayılmış millətimizin zərəklə qədirşünas balaları bilirlər və onların nam və şöhrətini uca mərəqə qalxızarlər və bu unudulmuş əsərlərini intişar cəməklə adlarını zində qırlarlər. Çünki bizim şüəra cismən öləb fəvət olublarsa da, ruhən və monən həlak olmayıblər.

Farsların Sədi və Hafizi diri qalan kimi bizlərin də Zakiri, Seyidi, Nəbətisi, Saliki, Arifi, Fəqiri, Kamisi görək diri qalsınlar.

Mərhum Hacı Seyid Əzimin bu beyti ki, onun qəbir daşına yazılıbdır, bizim arzusunun gələcəkdə noticə-bəxş olunmasına şəhadət verir:

Mövti-cismani ilə sanma monim ölməyimi,
Seyyida, ölmərom, ələmdə sosim var monim!

Ələbətə, bizim də milli bayramımız olacaqdır!

MƏİŞƏTİMİZƏ DAİR

I

Karvan rəftə to dor xabo biyaban dor piş
Key rəvi, rəh ze ke pərsi, çe koni, çun başi?!

Xacə Hafiz Şirazinin bu beyti övqati-əzizəsini qəflət və botalotdə keçirmiş bir nəfsi-vahidin fəna halını bəyan etdiyi kimi, bütün bir qövəm və tayfanın və hətta bir millətin qəflətdən bidarı və tənbiyəsi üçün hikmət üzü ilə yazılmışdır. – desək, xəta olmaz. Bohərtəqdır zamanı-hazırda bu beytin məali bizim hal və şanımıza və övzayi-əhvalımıza ən münasib, ən müvafiq gəlir.

Miləli-müxtəlifə tərəqqi və təmüddün yolunda səy və tolaşi, rənc və zəhməti istirahət və qəflətə tərcih verib, elm və bilik sayəsində irəli gediblər. Övzayi-məişətləri elə bir münsiq və münozzəm qaydaya düşübdür ki, gün-gündən qabağa getməyə şəkk qalmır. Biz müsəlmanlara gəldikdə, biz bəşəriyyət karvanının qatarından üzülünmüş yorunuq dəvə kimi bir yerdə qalıb, uzun döhlərlə xabi-qəflətdə keçirmişik. Bu halda ətrafımızda vüqə gələn hadisat, əlamət, gurultu, nənəli və hüriyyətlər yolunda olan vuruşma və çırpışma bizi də bir növ yuxudan oyadıbdır, gözümüzü açıb görürük ki, karvan çoxdan gəlib-gedibdir. Qabaqda vəsi bir biyaban, yolu getməyə nə dizdə taqət və nə də ürəkdə hünər, nə qəlbə mətanət və nə də mənzurda bir rəhbər və dəlil! Odur ki, Xacə Hafiz bizim kimi qəflət yuxusunda vaxtını keçirmiş bir millətə xitabən deyir: "Key rəvi, rəh ze ke pərsi, çe koni, çun başi?". Yəni yolu nə vaxt gedəcəksən? Səni xabda qoyub keçən karvanın soracağını kimdən soracaqsan? Nə olucək-sən? Başına nə çarə qılacaqsan?..

Filhəqiqə heç bir millət mədəniyyət ələmindən, elm, morifot nurundan bizim kimi uzaq düşməyibdir. Heç bir millətin, heç bir qövəm və tayfanın üstündə o qədər ağır təkliflər və çətin məsələlər yığılıb qalmayıbdır, nə qədər ki, biz müsəlmanların üstündə qalıbdır. Qonşularımız öz dolanacaqlarına, məişəti-ümumiyyətlərinə aid hər qisim məsələlər törətdikcə vaxtın təqazasına müvafiq ittifaqla təhqiq və tədqiq etdikdən sonra əməl ediblər. Sonra qeyri məsələlərin halına və qeyri çətiyələrin rəfinə sorfi-hümmət ediblər. Hər bir məsələni öz vaxtında, hər bir çətiyəci zühuru əsnasında təhlil və təshil qiliblər.

¹ Tərcüməsi: Karvan gətdi, sən yatmışan, qarşıda biyaban var.
Nə vaxt gedəcəksən, kimdən yolu öyrənəcəksən, nə edəcəksən, necə olacaqsan?

Biz iso... Biz indiyə kimi ümumi işlərimizə dair bir məsələni layihə qılma-
mışıq, ümumi qüsurlarımızdan birisini də təshih etməmişik, köhnə
çətiyələrimiz təzəsinə və təzələri köhnəsinə qarışdırıb cümlesi təzə
hökümdədir.

İyirmi-otuz sənə bundan müqəddəm mərhum Həsən bəy Zər-
dabi "Əkinçi" qəzetəsində atəşli dil ilə yazdığı çətiyələrimiz, on
sənə bundan irəli müdiri-möhtərəmimiz Əhməd bəy Ağayev "Kas-
pi" ruznaməsində möholli-müzakirəyə qoyduğu mühüm məsələlə-
rimiz, ümum qüsur və nəqsanlarımız indi də irəliləməyə və
qədimki halında qalıbdır. Heç bir işimiz rəvnəq tapmayıbdır,
layihəçin nizam və qaydaya düşməyibdir. Nəbati deməyə: "Hələ
long, long, longdur".

Bu süstlüyə, bu acizliyə, bu bir nöqtə üzrə donub qalmağa ümdə
səbəb, necə ki, irəliləmələrimizdə dəxi zikr etmişdik, camaatı-
mızı təşkil edən hər bir sinfin öz dərcə və qaranlıq dairəsinə
güzəran etməyi olubdur, hər bir firqənin öz məxsusi kar-barının, nəf
və solahının və dolanacağına dəlincə tolaş etməsi olubdur. Rəyasət
və rəhmət iddiasında olan ruhani ataların və əlicənab ağaların hirsli,
qərəzi, tamahı və kütəhbeyinliyi olubdur.

Millət qeydində qalan, camaat nəf və solahını mülahizə edən,
onun dörd və mərəzlərinə çarə axtaran olmayıbdır. Atalardan qalma
ittihad və ittifaqa məxsus gözəl məsələlər unudulub, nifaq və ixtilafa
mənsub olanları: "Əl üçün ağlayan gözsüz qalar", ya "Məndən ötdü
yoldaşıma döydi – guya ki, saman çuvalına döydi" kimiləri dərgü
olubdur və müsəlman qardaşlar onların məzmununa yekdigəri ilə
rəftar etməkdədirlər.

Bu minval üzrə bizlər öz dairəmizdən kənara çıxmayıb, bir-
birimizə tələ qurub, şəxsi mənfəətimiz üçün bir-birimizin ayağını
çəkməkdə, bir-birimizə quyu qazmaqda ikən qeyri millətlər gəlib
bizi tapdalayıb keçib-gediblər.

Qəzetəmizdə "Ordan-burdan" yazan "Filankos"ın zarafatıyana
yazdığı sözləri hər halda qəribliyə salmaq olmaz.

Bizlər uzun-uzadı xabi-istirahətə məşğul ikən qonşularımız
hünər və morifot kosb edib "fil" yaradıblar. İndi biz nöinki fil, hətta
"siçan" qayırmada dəxi aciz və bacarıqsızdıq. Bacarıqsız oldu-
muz hər məqamda və hər qədəmdə bürüzə çıxır.

"Filankos"ın sözünün haqq olmasına "Новости Закавказия"
qəzetəsinin Naxçıvan müxbiri yazdığı fəqərə şahadət verir.

Ohvalat bu üzrədir ki, Naxçıvan nücoba və roislori Naxçıvanda progimnaziya açmaq xəyalına düşürlər. Çox gözəl niyyət!

Naxçıvan İrəvan şəhərindən yüz olli verst konardadır. Onun yaxınlığında Ordubad, Culfa, Şaxtaxtı, Öylis kimi ohalisi çox mor-kəzlər olduğuna binaən bu yerlərin xalqı, olbətto, uşaqlarını Naxçıvan progimnaziyasına təlim almağa qoyarlar, bir də İrovana göndörməzlər və gələcəkdə progimnaziyaya gimnaziyaya dəxi tobdil ola bilər. Qorəz, sözüümüz burada deyil. Bu məsələni həll etmək üçün şəhərin böyükləri və başbilonləri korrat ilə biçərə əhalini məsləhət və məşvərətə toplayırlar, hər dəfə də məclisə cəm olanlar danışıb-damşib öz işlərinin dalmca gedir, bu xeyir işin xatiroəsi üçün Naxçıvanda səbiqdə uyezdnı naçalnik olanlardan birisini şəhərdə qiraətə axana açmaq üçün yığdığı beş min manatı da kargüzərlər yəditosərrüflorino alır ki, mənzurədə olan progimnaziyanın chtiyyacatına sərf etsinlər.

Öfsus ki, o vaxtdan indiyədək hər yerdə çox işlər olubdur, çox sular axıbdır, amma Naxçıvanda bu hala kimi nə progimnaziyadan bir xəbər və nə puldan bir əsər var...

İş bu hal üzrə ikən progimnaziyaya açmaq xəyalına düşən cənablar şəhərdə çoxdan bəri açılmış ikisimifli rus-müsəlman şkolasının bir klasinin pulsuzluqdan bağlanmasını, mübtədilər üçün güşad olunmuş pansionun yəno pulsuzluqdan qapanmasını və şəhər məktəbindən (qorodskoy şkoladan) müəllimlərin pulsuzluqdan qaçmasını görmək istəmişlər.

Burada doğrudan da demək olur ki, naxçıvanlıların həzər zəhməti ilə qayırdıqları "siçanı" bimirüvvət pişik qoflotən sıçrayıb yeyir. Bizim, camaat işlərimiz hər yerdə bu sayaq ilə getməkdədir.

Bəs nə etmək, nə çarə qılmaq? Bu suala gələcək məqələmizdə cavab veririk.

II

İrəliki məqələnin axırında qoyduğumuz suala cavab verib bunu demək istəyirik ki, biz müsəlmanlar ki, yenico qoflotdən ayılmağa, tərponib hərəkət etməyə meyil və rəğbət göstöririk, yenico mənovi həyata övdət etmək əsarı bizlərdə müşahidə olunur.

Ən əvvəl lazım olan budur ki, öz chtiyyacatımızı dürüst bilib, təcridlə bunların rəfinə çalışsaq. Mərəzi-millimizi diqqəti-tam ilə təhqiq edib üsuli-tədavisinə məşğul olaq, tərəqqi və təmüddünümüze həsis olan alat və səbəbin cəm və todarükünə sərfi-hümmət edib,

homovaxt aramsız soy və tolaşda, iztirab və toşvişdə olaq, ta ki, bizi qoflot yuxusunda qoyub, toyy-monazil edən karvana vasilə olaq.

Əlbəttə, birdən-birə quş olub havada uçmaq olmaz!

İndiyə kimi vaxtını kəsalət və botalotdo keçirmiş heç bir şeyi özündən ixtira etməmiş, heç bir şeyi vücudə gətirməmiş bir tayfaya noinki havada uçmaq, bolko quruda da rast və möhkəm yerimək ovvlo dofolordə çətin olacaqdır.

Bu halımızda noinki "fil" yaratmaq və xariqülədo bir şey omələ gətirmək, bolko "siçan" misilli balaca şeylər də tərötmək bizə müşkül olacaqdır. Lakin hər şeyi – ağla və zəhmətə, hümmət və qeyrətə tabe olduğu üçün – bir tərəfdən hümmət və qeyrətə, digər tərəfdən də, ağıl, elm və nuri-mərifət ilə az vaxtın zərfində çox hünorlor meydana gətirmək olar, çox şeyləro müvəffəq olmaq mümkündür. Bunun imsalı, yoni adı-sanı, hörməti və qüvvəti olmayan bir qövüm və tayfanın, müddəti-mütəmadi ömrünü zillət və qəflətdə keçirmiş bir millətin ayılıb, az vaxtda tərəqqi etməsi, şən və hömmət, mal və dövlət kəsb etməsi tarixdə görünmüşdür. Uzağa getməyib və Yaponiya kimi bizdən böid olan bir dövlətin azacıq vaxtda sürətlə tərəqqi tapmasını konarda qoyub, öz qonşumuz cənnəti tayfasının bu axır vaxtlardan bəri, iyirmi-otuz ilin müddətində vüquə gələn ittihad və ittifaqlarına, tərəqqi və təmüddünlorinə diqqət yetirsək, yəqin edərək ki, hər bir şey hümmət və qeyrətə, elm və biliyə bağlıdır. Dünyada cəlo bir şey yoxdur ki, mükorrom və müozzoz yaranmış, əqli-solim ilə müəyyid olmuş insanın qüdrət və bacarığından xaric olsun...

İndi məqalənin baş mətləbinə rücu edib deyə bilərik ki, mərəz-lorimiz çox isə də, onların ümdəsi və mühliki cəhalət və nadanlıqdır. Onun doğru və həqiqi müalicəsi elm və tərbiyədir. Ona binaən hal-hazırda hər şeydən artıq chtiyyacımız elm və odobədir, mərifət və kəmalədir ki, bunları təhsil etməmiş məişətimizi qayda və nizama salmayacağıq.

Bu mərəz, yoni cəhalət tozo mərəzlərdən deyil, çox zamandan bəridir ki, bədonimizə siriş və ruhumuza qalib olubdur. Bu o mərəzdür ki, Seyid Əzim Şirvani onun olından foryad edib, rüsayi-milləto həli-dilini söyləmişdir:

Dədə foryad, ey gürühi-üzam,
Oldu zəyə bu milləti-islam.
Günü gündən zəlilü xar oluruq,
Məhənatü qəssəyo dəçar oluruq.

Bu qədər dörd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais,
Bir bələdir bu dördü-nadani
Ki, onun elm olubdu dərmani.

Mərhum Seyid dəxi bu mərəzin illətini elmsizlikdə və çarəsini elm təhsil etməkdə görüb izhari-təəcəb edir ki, nə üçün bu mərəzin, yəni biçərə və sahibsiz millətin səhhətino çalışan və can yandırən yoxdur.

Bu təəcəbdür, ey gürühi-bəşor,
Bir kişi yatsa, naxoş olsa ogör,
Axtarı bir tobibi-danadil,
Ta ki, söhbət ona ola hasil.
İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona lazımdır eylmək öncəm.
Dördimizdir bu dördü-nadanlıq
Ki, tutubdur bizi porişanlıq.
Qeynilər istəyir toroqqıyı-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam...

Aya, kimlər və nə vəsilələr ilə millətimizin bu naxoşluğuna görə müalicə edəsənlər və onları cəhəlat qaranlığından elm və mərifət işığına çıxartəsənlər? Bu xüsusda gələcək məqaləmizdə danışıarıq.

III

Müəllimlərimiz və onların həli

Ruhani atalardan sonra cəhəlati-millət ilə müttəsil congo müsəmə-məm olan, elm və mərifət qapılarını millət üzünə açan ikinci firqə hər millətin içində müəllimlər firqəsi olubdur. Müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövüm və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şən və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər. Keçən on doqquzuncu əsrin 70-ci sonəsində almanların firənglərə qalib gəlməyi onların müəllimlərinə isnad olduğunu təsdiq edib, qəti surətdə deyər bilərək ki, miləli-müxtəlifə arasında hər zaman və məkənda vüqə gələn hər qisim dəvə və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsətə tapmışlar və qalib gəlmişlər. Bu bir vəzəh əmr olduğu üçün bu barədə artıq danışmağı lazım görmürük. Vəli biz Rusiya müsəlmanları müddəti-mədid müəllimsiz və mürobbisiz

qalib, toroqqı yoluna salıq olan mütoməddin millətlərin qatarından üzülüb geridə qalmışdır. Uzun müddətlər obnayı-millətə qaydasınca təlim və tərbiyə verən müəllimlərimiz olmadığına görə belə porişan hala düşmüşdür.

İyirmi beş-otuz sənə bundan müqəddəm övladımızın tərbiyə və tərliyi bilküllüyyə üsuli-təlimdən bixəbə və adəbi-tərbiyədən bəhisso olan məktəbdarların olındı idi. Əfəli-müslimin gözəl ömürlərini qaranlıq və nizamsız məktəblər küncündə, quru həsirələr üstündə keçirib, nəçə sənələr ərzində çox az və heç şeyə yaramayan biliklər kəsb etməyə qadir olurdular. Təlim və tədris üçün ana dilimizdə kitablarımız olmadığına görə müəllimlərdən fərs və ərəbdən hənsi kitabı xoşlasa idilər, şəgirdlərinə ondan dərslər verirdilər.

Milli məktəblərimizin porişan həli və üsuli-tədrisin biüslə və binizəm olduğunu, təlim kitablarımızın tərifini o vaxtın şəiri-binəziri Hacı Seyid Əzim Şirvani ədibəno nozmə çoxmişdir ki, onlar ilə oxucularımızı münasib məqalə olduğu üçün əşinə etməyi lazım görürük. Şair mərhum Həsən bəy Molikova xitabən yazmışdır:

Məhsinə! Ey fəda olum sənə mən.
Ədəbiyyat fikri-bikrə sənə olson!
Bilməyən yoxdu kim, bu mənəni –
Tərbiyə təmiz eylər insani.
Təlim, gəldik əmrə mərdəno,
Bəxşədik tənə ləni-nadənə.
Təlim, cəldik bu əmrə tifaq,
Tərbiyə biz gərək ki, kimdən əlaq?
Hənsi məktəbdə fəvci-ətəfəli
Hənsi bir əlmədən ədək həli?
Məktəbi-tibb, ya ki, hikmətdən,
Ya ki, hərsiyyə, ya ki, hərsətdən?
Nəcə kim, ol "Vəkili-naməlum"
Eyləmişdi bu nükətəni mərqum.
Əvvəla, bizdə yox o məktəblər
Ki, vərə kəsb-i-əlmi xəlqə sənə.
Nə o gənə kitablar olan
Ki, ola əz lisanımızda bəyan.
Bizə həsil nə şey olur yoxdan
Ki, itibər kitabımız çoxdan.
Hənsi bizdə "Xələsə"nin sənəri?
Hənsi "Cəbrül-müqəbil" in xəbəri?
Səhl dillərdə əlmi-həyət yox,

Cömü tofriqü zərbü qismət yox.
 Nə təqiyə, budur sözün safı,
 Küfrdür bizdə elmi-coğrafi.
 Elm evi oldu ol zaman bərbad
 Ki, etdi rəhlət xəlfeyi-Bəğdad.
 Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
 Edirik kəsb onda elmü ədəb.
 Məktəbin fərşi altı köhnə həsər.
 Neçə ətfali-müztər onda əsir.
 Dərsimizdi kitabı – "Gürbövü muş",
 "Nəqli-həmdunə", "Qisseyi-xərguş".
 Oxuruq çox tərəqqi etsək əgər,
 Cümlə "Tərixi-Nadir"i əzbər.
 Bixəbər elmi-paki-hikmətdən,
 Bisəmər cədeyi-şəriətdən...

Keyfiyyəti-hal bu qərar üzrə olduqda, təlim və tədris işləri belə çətin və narəfiə yollar ilə getdikdə, əlbəttə, millətin ruhani tərəqqisi, elm və biliyi, mərifət və kamalı artıq dərəcədə ola bilməzdi. Amma bununla belə bu övzəsi dağınıq olan məktəblərdə zəif halda olmuş olsa da, mərifət işığı görənirdi. Bu məktəblərdən Qasım bəy Zakir, Abdulla bəy Asi, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Kazım ağa Salik, İsmayıl bəy Nakam, Mirzə Mehdi Naci və qeyriləri kimi xoş təb şairlər və dəqiq ədiblər hasilə gəlmişdir. Bu hal bir tərəfdən də, söz yoxdur ki, millətimizin qabili-mərifət və sahibi-istədadi-cibilli olmağına şəhadət verir.

1879-cu ildə, otuz sənə bundan əvvəl Qori şəhərində xristian darülmüəlliminin cümbündə müsəlman şöbəsi açıldı və iki sənə bundan sonra 1881-ci ildən bu darülmüəllimindən tərbiyə almış müsəlman müəllimləri çıxmağa başlayır. Mübtədilərə üsuli-sövti ilə ki, "üsuli-cədid" adı ilə məşhurdur, təlim verməyin binasını Zaqafqaziya müsəlmanlarının içində qoyan müsəlman şöbəsində müəllimlik elmini tamam edən cavanlar olubdur.

1881-ci sənədə kurs tamam edən üç nəfər şəxs üsuli-cədidin qaydasını şöbənin əvvəlinci naziri mütəvəffi Çernyayevskidən öz etmişlər. Şöbənin cümbündə tərbiyə alan mübtədilərə üsuli-sövti ilə əvvəlcə dərs verən Çernyayevski özü olubdur. Çünki o vaxt üsuli-cədidə bələd olan müəllim bir nəfər isə də müsəlmanlardan yox idi. Çernyayevski mübtədilərə verdiyi dərslərdən məşhur "Vətən dili" kitabçasını təcrübə üzvi ilə tərtib qılmışdır.

Məzkur üç nəfər müəllimlərdən biri mərhum Mirzə Əli Məhəmməd Xəlilov İrəvan quberniyasında, Naxçıvan şəhərində və Baş Nəraşen qəryəsində, mərhum Səfərəli bəy Vəlibəyov Gəncə quberniyasında, Şuşada və cənab Teymur bəy Bayraməlibəyov Lənkəranda üsuli-cədid ilə dərs deməyin binasını qoymuşlar.

O vaxtlarda şkolalarda 1881-ci ildə namestnik təsdiq etdiyi "uçebni planın" proqramı ilə dərs deyilirdi; yəni əvvəlcə təlim ana dilində, sonra rus dilində icra olunurdu.

Amma bir vaxtdan sonra bu "uçebni plan" təcridlə güvvətdən düşüb bilmərrə unuduldu və ana dilinin təlimi şkolalardan götürüldü.

1881-ci ildən indiyə kimi, yəni iyirmi yeddi ilin ərzində Qori darülmüəlliminin 150 nəfərə kimi müəllim çıxıbdır. Müsəlman şöbəsinin güşadından iki-üç il sonra İrəvanda doxi bir darülmüəllimin açıldı.

Amma burada müsəlman şagirdlərinin ədədi çox az olmağa görə buradan ancaq otuz, artıq başı qırx nəfərə kimi müəllimlər hasilə gəlibdir.

Bunlardan əlavə, keçən əsrin həştadınıcı sənələrində Tiflisdə Aleksandrovski institutundan beş-altı nəfər şəhər müəllimi təhsiləlm edib kurs qurtarmışdı.

Bu müəllimlərdən məktəbəm bəradərlərimiz Sultan Məcid bəy Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov Bakı şəhərində bir məktəb açıb, təzə üsul və qayda ilə onda dərs deməyin binasını qoymuşlar.

Demək olar ki, bu müəllimlərin Bakıda təsis etdikləri məktəb indiki rus-müsəlman şkolalarının anası mənziləsindədir.

Lakin o vaxt da maarif naziri olan Delyanovun tədbiri və binagüzarlığı ilə müsəlmanlardan şəhər məktəblərində müəllim olmaq ixtiyarı alındı.

Buna binaən müsəlmanlardan instituta daxil olmaq rəğbəti kəsildi. Belə ki, 1888-ci ildə qızıl medal ilə institut kursunu tamam edən cavanlarımızdan cənab Hacı Rəhim bəy Qayıbova şəhərdə yer verilməyib, İrəvan uyezində Uluxanlı qəryəsinə müəllim təyin olundu. O da bir-iki sənə kond müəllimliyi edib, özü üçün bir tərəqqi yolu görməyib, Okrujnoy sud məhkəməsinə qulluğa girdi.

Belə ki, iyirmi yeddi sənənin ərzində dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimlərdən 200-ə qədər müəllimlər çıxıbdır. Qafqazın üç milyona çatan müsəlman əhalisinin təlim və tərbiyəsinə mübaşir olmaq üçün iki yüz nəfər müəllim – doryaya nisbət bir qətrə mənziləsindəndir desək, mübaliğə etmiş olarıq.

Ötən məqaləmizdə dövlət tərəfindən açılmış darülmüəllimin-lərdən iki yüz nəfərə kimi kurs qurtarmış müəllimlərin tamami Qaf-qaz müsəlmanlarının təlim və tərbiyəsi üçün kifayət etdiyini bo-yan etmişdik.

Məlum ola ki, bu iki yüz müəllimlərdən bu anacan bir neçəsi dari-bəqayə rihlət edib, rəhməti-hoqqo vasil olmuşlar.

Halı-həyatda olanların da bir sülsü müəllimlik kimi nə qədər müəddəs də olsa ağır və çətin bir peşəyə, qədir və qiyməti bilinmə-yən və nəzərdə istiqbalı olunmayan bir sənətdə tab gətirməyib, iki-üç sənə müəllimlik etdikdən sonra qeyri bir mədaxilli sənətlərin və avam nəzərində hörmətli sayılan başqa qulluqların dalısına gediblər.

Müəllimlikdən hər qisim mənəblərə: polisiya qulluğuna, mütərcimliyə, sekretarlığa, müxtəlif məhkəmələrdə və müteəddid dövlət xanalarında cürbəcür xidmətlərə gironi olubdur. Müəllimlikdən hətta aksız qulluğuna da keçəni olubdur.

Əlbəttə, o kəslər ki, müəllimlik kimi möhtərom və müqəddəs xidməti tərk edib, qeyri peşə dalısına gediblər, mənoviyyət cəhətinə öz əhdü peymanlarını şikəst ediblər, ümumi xidməti əda etməkdən, millətə qulluq etməkdən boyun qaçırlar. Vəli maddi tərəfdən və dolanacaq sarıdan bunlar zirik və dərbin olublar. Zira müəllimlərə nisbətən bunlar artıcaq rahat və mürəffə-hal güzəran etməkdədirlər.

Müəllimlik peşəsinə müdavimət edib, onun zəhmətinə qatılmaq qalanların halı və güzəranı ziyadə üsrot və məşoqqət ilə keçibdir və keçməkdədir. Bunlardan dahi artıq bacarıqlı və zirik olanları dolana-caqlarını bir növ yüngülləşdirmək üçün kəndlərdə qulluq etməyə qane olmayıb şəhərə keçiblər. Şəhərlərdə müəllimlik məvacibi kənd müəlliminin məvacibindən bir az artıqdır və həm də burada sair mənbələr də vardır ki, onlardan təhsili-moaş etmək mümkündür. Bunlardan əlavə, şəhərlərdə əsbabi-tərəqqi və maarif həm də vaxt müyəssər olduğu üçün və ünsiyyət etməyə müvafiq yar-yoldaş tapıl-dığı üçün şəhərdə təlim almış cavanlara şəhərdə də güzəran etmək xoş keçir. Bu səbəblərə görə müəllimlərin çoxu kəndlərdən qaçırlar.

Necə ki, bu bərdə üç sənə bundan əvvəl "İrşad" ruznaməsinin səhifələrində yazmışdıq, indi dəxi haman mötləbi təkrar edib de-yirik ki, kəndlərimiz müəllimsiz və mürəbbisiz qalıbdır.

Üç yüz, dörd yüz və daha ziyadə nüfuzlu qaryələrimizdə məktəb və məsciddən bir əsər də yoxdur. Mayeyi-zindəganlığımız olan dohan əhllərinin və rəyyəti tayfasının balaları sırf avamlıqda yaşayıb, sahibsiz və pərəstərsiz qalırlar. Cəhəlet və onunla bəhəm yoxsulluq və qorxu gət-

gedo artıb çoxalır, qeyri millətlər tərəqqi etdiyi halda biz tənəzzül edirik. Zaqatala okruqunda iyirmidən ziyadə dörd-beş yüz nüfuzlu böyük kondlor vardır ki, heç birində məktəb və mədrəsə yoxdur. Bəlo dövlətli və məhsuldar məhəlin, bu sayaq bərverici və meyvəyetirici torpağın ohalisi oğor cəmlil və bilikli olsa idi, olbətto, çətiyacdən xəbərləri olmazdı və qızıl-gümüş içində dolanardılar. Vəhalənkə avamlıqlar ucundan öz torpaqlarından mənfəətlərdən əla bilmirlər.

Qızıl və gümüş axıb, kəndə gəlmənin, xaricilərin torbalarına tökülür, amma yer və mülk sahibləri çətiyəcən içində zillət ilə güzəran edirlər.

Həlo Nuxa uyezdində, xüsusən, Qəbolə məhəlinə, İrovan uyezdində Zəngibəsərdə, Şirildərə, Ləgiz uyezdində, Şuşa və Cəvanşir uyezdində, xüsusən Tərtərbəsərdə və sair. Bunlar misilli ziyadə məhsulət yetirici və meyvəət yetirici yerlərdə əhəli əlmsizlik cəhətin-dən fəqir və zillətdə dolanmaqdadırlar. Tərbiyə almış və kaməli-təhsil etmiş cəvanlarımız qaranlıqda qalan qardaşlarına işıq salmağı və onları qaranlıqdan işığa çıxartmağı özlərinə bərc hesab etməyib, hər bir nəhvə qalışırlar ki, kəndlərdən qaçıb əzəlləşsələr.

Kəndlərdə öz qəzalarına razı olub qalan müəllimlərimizin ədədi əltmış-yetmişdən ziyadə deyil. Bunlardan əncəq bir neçəsi öz vəzi-fələrinə kaməlinə düşüüb, cəni-dildən intişari-maarif yolunda çalış-ırlar və millətin ayılıb tərəqqi etməsinə somimi-dildən xidmət edirlər.

Bunların zəhmətlərinin soməri görünməkdədir. Amma müteəss-üsif, müəllimlərin çoxunda bu rəviş, bu horokot və bu cənfəşanlıq müşahidə olunmur.

Bunlardan əksəri iki-üç sənə əzə-cəx həvəslə təlim və tərbiyə işlərinə məşğul olub, sonralardan yavaş-yavaş öz peşələrinə soyuyurlar, təlim və təəllümə rəğbətleri kəsilir, mətəliyə həvəsləri olmayır, ruhlarının, əql və əxlaqlarının tərbiyəsinə bilmərrə məşğul olmayıb, biləixtiyar özlərinin xəbəri olmaya-olmaya gəri gedirlər və avam halına düşürlər.

Bəlo müəllimlərdən nəçələrinə tanıyıram ki, bir dəfə də əlinə qəzet əlib oxumur, əvzəi-zəmanədən filcümlo xəbərdar olmağa şövq və həvəs göstərmir, şkolənin adına gəndərilən kitablar başı bağli qalıb kəsilmir və ruznamələr qurşaqdan çıxırmır.

Bu cəvəblər günde iki saat kənləsüz dərəcə deməyə iktifa edib, yerdə qalan vaxtlarını öz məxsusi işlərinin, kəsbkarlarının üstündə keçirirlər.

Amma ələləri də var ki, heç bir iş görməyib, əvqəti-əzizlərinə mətləq bəkarçılıqda zəyə edirlər.

İldə ya iki ildə bir dəfə inspektor təftiş üçün şkolaya təsərif gətirir, onu da bir sayıqla razı edib yola salırlar və yenə öz bekarçılıqlarına məşğul olurlar. Amma çox ittifaqlarda inspektor, direktor müsəlman müəllimlərindən narazı qalıb, onların tənbelliyindən və karsızlığından şikayət edirlər. Münsif və haqqı inkar etməyən müəllimlərin bir neçəsindən eşitmişəm ki, öz dilləri ilə iqrar ediblər: "Bəli, doğrudur, biz iş görmürük və canı-dildən müəllimlik etmirik və bizim şkolaların xali qalmağına əksər övqat səbəb özümüz oluruq, çünki müəllimlik də bizə bir şey vermir".

İşlər bu minval üzrə getdikdə, əlbəttə, müəllim camaatın gözündə hörmətdən düşür və onun üçün qəlblərdə bir məhəli-ətina və məqami-məhəbbət qalmır və onun məktəbinə uşaq verən olmur. Elə şkolalar var ki, onda bütün il sərəsər beş-on uşaqdan ziyadə şagird olmur.

Əlbəttə, kəndlərdə müəllimlik etmək yüngül və asan iş deyil. Xüsusən, müsəlman kəndlərində: bir tərəfdən, divan əmələsi tutduğu xilafə-zakon işlərin bərkətindən, digər bir tərəfdən, şikəmə güdən və fanatik mollaların xilafə-şəriət işlətdiyi əməllərin və söylədiyi vəzlərin təsirindən və bunlar ilə bahəm işıqdan qorxan və millətin ayılmağından xof və əndişə edən mülkədar-bəylərin və ağaların mərhəmətindən bir növ əxlaqsız olublar, elm və ədəbə meyil və rəğbət göstərməyirlər; şkolaya ayrı gözlə baxırlar və müəllimləərə cəndən etina və ehtiram olmayır. Çox kəndlərdə biçərə müəllimlərin halı ziyadə çətinlik ilə keçir və bu xüsusda "Qafqaz" ruznaməsinin 25-ci nömrəsində "İbtidai məktəblərin qüsuru" ünvanı ilə yazılmış məqalədə haqq sözlər çoxdur. Və lakin bizim əqidəmizə görə, müəllimin ürəyində atəş olsa bu məcəllərin çoxuna qalib gələ bilər və öz dairəsində əvvəlinci şəxs ola bilər...

Müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz şüəglini sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhalinin gözünü açmağa və xeyir yetirici biliklər ilə cəhalət pərdəsini yırtmağa sərfi-hümmət etsə, biləşübhə, böyük koramətlər göstərə və cümlənin rəğbət və məhəbbətinə məzhər olar.

Hər bir şey məhəbbətə bağlıdır. Hər bir şeyə həyat verən, hər bir şeyi tar və təzə qılan, hər bir şeyi gözəl, məqbul və nurani edən məhəbbətdir!

Heyfa ki, bu ali və pakizə hiss, bu yandırıcı atəş bizim qəlbimizdə yoxdur; heyfa ki, nə ev tərbiyəsinə, nə məktəblərdə və məscid-

lərdə və nə də camaatımızın içində məhəbbət atəşini bizim ürəyimizdə yandıran olmayıbdır.

Müəllim məktəbin canı olduğunu və məhəbbət ilə çox işlər açdığını əcnəbi qövm və tayfaların içində görürük. Bizim müsəlmanlar dəxi belə həqiqi millət xadimlərindən məhrum deyillər. Kənd müəllimlərinin içində İsa bəy Abakarov, Əhməd ağa Mustafayev kimi bir neçə möhtərəm şəxslər var ki, həqiqətdə millət xadimi olub, canı-dildən təlim və tərbiyə işlərinə ömürlərini sərf ediblər. Bunlardan hər birisi iyirmi ildən ziyadədir ki, müəllimlik etməkdədir. Bunlar qulluq sarıdan artıq bir tərəqqi etməyiblərsə də və tərəqqi etmək qeydində dəxi düşməyiblərsə də, camaatın məhəbbətinə şayestə olublar. Hansı kənddə müəllimlik ediblərsə, orada mərifət çırağını yandırır, əhalinin gözələrini açır, mənəvi tərəqqilərinə bəis olublar. İsa bəyin təhti-tərbiyəsinə yüzlərcə rəiyyətlər çıxıb, kamali-təhsil edib, çörək sahibi olubdur. İsa bəy çox fəqir şəxslərin övladına atalıq edib, azacıq məvacibindən onlara xörək və puşak verib oxudubdur. İmtahan mövsümündə onları öz xərci ilə Tiflisə, Gəncəyə, Qoriyə göndərib və çox vaxtı özü aparıb bəzisini sonət məktəbinə, kimisini feldşer şkolasına, kimisini seminariyaya və həttə bir neçəsini gimnaziyaya qoyubdur.

İsa bəyin haqqı bizim üstümüzdə çoxdur. İsa bəy bizim Pestalot-simiz məqamındadır. Və lakin bələdçi çox azdır, beş-on nəfər ancaq tapılır. Yerdə qalanları öz şüəglərinə soyuyubdur, ürəklərində olan atəş söndürür və hər şeyə həyat verən məhəbbət çeşməsi quruyubdur.

Bəziləri bizim müəllimlərin öz şüəglə və sonətlərinə nisbətən izhar qıldıqları soyuqluq və kəmetinalığı onların təlim alıb kursu tamam etdikləri məktəblərin qüsurlarına həmlə edirlər. Çoxları bu əqidədədirlər ki, darülmüəllimlər elmi, ləyaqətli və öz işini yaxşı bilən müəllimlər hazırladırmır.

Bu rəy və əqidələrdə, əlbəttə, doğruluq asarı çoxdur, öz tərəfimizdən biz deyə bilərik: nəinki bir kənd müəllimləri hazırladılan, həttə şəhər məktəbləri və gimnaziyalar üçün qəbil və məhir müəllimlər yetirən darülmədrəsələr və ali məktəblər yoxdur.

Buna baş və ümdə səbəblərdən birisi də budur ki, məişət ilə məktəbin məbcəyində əsla ittifaq və sazış yoxdur, məmləkətimizdə qədim zamandan bəridir ki, məişət öz yolu ilə, məktəb dəxi öz çıxır ilə gedib, bir-birindən xəbəri olmayıbdır, bir-birinin qeydində, dərindən və ehtiyacına mültəfət olmayıblar; məktəb öz başına qalıb, yaxşı-yaman öz işinə məşğul olubdur.

Məişət dəxi məktəbin varlığından və yoxluğundan xəbər olmayıb, onun nədən ötrü, nə işin xətirosi üçün və hansı ehtiyacın rəfi üçün bina olduğunu əsla nəzərə almayıb, öz yolu ilə gedibdir.

Rusiya dövləti əksər ittifaqlarda Avropa mədəni millətləri arasında filan növ mədrəsələr və filan qisim məktəblər var, bizdə də olsun deyib, öz millətinin dərəcəyi-kəmalını, təbiət və xasiyyətini və zəruri ehtiyaclarını nəzərə almayıb, möhz bir "moda" üçün məişətə uymayan və yaramayan məktəblər açıbdir. Amma lazım olanların qeydinə və fikrinə qalmayıbdir.

Bələ ki, qədim zamandan bəridir ki, məktəb məişətin rəfi-ehtiyacı və tərəqqisi üçün olmayıb, ziynət və bəzəyi üçün xəlq olunubdur. Bu illərdən nəşirdir ki, məktəb elmi, bilikli, məişətin ehtiyacatını rəf edici və millətin tərəqqi və səadətində səbəb olucu adamlar yetirə bilməyir.

Bələ olan surətdə şək yoxdur ki, darülmüəllimlərimiz və darülmədrəsələrimiz dəxi bu zikr olunan təsəvvürdən ari və bəri deyil.

Bununla bələ, bizim əqidəmizə görə, tamam müəllimlərin bilümun və kənd müəllimlərinin bilxüsüs öz peşələrinə bu qədər süst, kəməhəl və kəmətinə olmaqlarına ümdə səbəb onların həddən ziyadə az məvacib almaqlarıdır.

Bir peşə ki, öz ərbabını həmişə fəqir və zillətdə saxlaya, onun ehtiyaclarını nəcə ki, lazımdır ödəməyə, acliqdan və susuzluqdan, istidən və soyuqdan özünü və əyalını mühafizət etməyə, o peşəyə dəxi ərbabi tərəfindən artıq meyl və rəğbət olunmaz. O peşənin sahibi çalışar ki, özgə bir xeyirli işin və mənfəətli kəsin dəlisınca getsin.

Mənəm əhəbbələrimdən institut qurtarmış bir nəfəri-qəbil və qeytəmənd səhər məktəblərinin birində on il sorasor qulluq edib, ildə 4 yüz manat məvacib almaqla bir növ güzəran edirdi. Bu şəxs nə qədər cani-dil ilə ibtidada qulluq əməllərini yerinə yetirdisə də, bir o qədər də axırlarda soyuyub, təlim və tədris işlərinə həvəsdən düşmüşdü. On ilin ərzində buna müəllimlik yeri vermədilər, ancaq müəllimə müavim olub, dörd yüz manatdan ziyadə məvacib ala bilmədi. Axırda özü qulluğundan şikayət edib, mono hali-dilini söylədi ki, "filankəs, bu qədər zəhmət və əziyyətin müqabilində bir tərəqqi yolu görməmək, əliboş, üzükara qalmaq hər kəsi rəğbətdən salar və incidir.

Bir yandan əhli-əyalın fikri, bir yandan övladın tərbiyə əndişəsi şu ismi bu növ pərişan edibdir ki, müəllimlik fikri və təlim-tədris işlərinə mənim üçün axırkı məsələlərdən birisi olubdur. Hərgah doğrusunu bilmək istəyirsən, orz edəyim: başımın on bala mərtəbəsində, bu hində un və buğda fikridir. Ondən aşağıdakı mərtəbədə yağ və

düyü əndişəsidir. Ondən də aşağıda odun və kömür doğdöşəsidir; lap axırında mərtəbədə olanı şagirdlərin hesab və yazı dəftərləridir ki, səbaha gərək onları düzəldəm. Həqiqəti-omrdən bizimki müəllimlik deyil, çərçiləkdir. Şeyx Sədi əbəs deməyibdir:

Qome-forzəndə nənə cəməvə qul
Bəz dərdə zi səyr dərdə mələkət.
Həmə ruz ittifaq nəisəzəm
Kə, bəşəb bəxudə pərdəzəm.
Şəb ki, oqde-nəməz mi bəndəm,
Çə xurə bəndə də forzəndəm¹.

"Qəmi əc əbidin ibadəti dürüst olmayan kimi, əc müəllimin müəllimliyini dəxi dürüst deyil və ondan fayda gözləmək əqli-səlimdən bəiddir".

Məzkur müəllim on ildən ziyadədir ki, müəllimlik peşəsinə tərki qılıb, ticarət əmrinə məşğuldur və bu halda güzəranı xəş və rahat keçir, müəllim olduğu vaxtda çəkdiyi dərlığı və ürok sıxıntısını indi çəkmir və məqamı düşdükcə millətə dəxi qəvlən və sələn xidmətinə müzəyiqə etməyir. Bu minval müəllimlikdən bəzər və dəlgir olub qaçanların və əli çəroyo çatanların ədodü az deyil.

Tamam Rusiyada müəllimlərin haqqında gərənilən həqarət və ədalətsizlik "Новое время" kimi bir dərməslək və mühafizəkə qəzəti dəxi dilo gətirmişdir.

"Новое время" ədəbiyyo məktəblərində, gimnaziyalarda qulluq edən müəllimlərin halına yəni təkid edir ki, onların zəhməti azalıb, məvacibləri çoxalsın. Qəzəti gimnaziyalarda qəbil və məhir müəllimlərin olmadığını bu illətdən gərəib deyir: "Bu mətləb bərəsində dəfoət ilə yazılıbsa da, həyfin ki, yazıçıların nələ və fəryadı səhibi-ixtiyarların və dədrəslərin qulaqlarına yetişməyibdir və cərəs sədəsi kimi bəiyabəndə məhv və nəbud olubdur".

Gimnaziyalarda məhir və öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna ümdə səbəb, nəcə ki, yuxarıda işarə etmişdik, bunları hazırlaşdırən və kəmil müəllim yəterən darülmüəllimlərin yoxluğudur, o institutlar və darülmüəllimlər ki, ondan müəllimlər həsilə gəlir, qayda üzrə

¹ Tərcüməsi: Övlad, çəruk, pəltar və əzuqo dərdi.

Sənin ələmi-mələkətdə səyr etməyinin qərgisini ələr.
Bütən gündə çalışıram ki, gəcələr Alləhə ibadət edim.
Gəcə ki, nəməzlə məşğulam, bəz səhər çəğı uşaqların nə yəsin?

təsis olunmamışdır. Onlarda pedaqogika elminə dair və təlimat işlərinə mənsub məlumat verilməyib. Gimnaziya müəllimlərinə çoxlarını tanıyıram ki, pedaqogika fənn və elminin babası sayılan Amos Kamen- skinin və Pestalotsinin adlarını da eşitmiş olsular.

Bu qüsurun illətini "Новое время" açıq yazır. O illət budur: Səbiq- dəki məarif nazirlərinin ümdə fikri yaxşı müəllimlər və qəbil müdər- nislər yetirmək olmayıb. Onların fikri və xeyali saldatlar kimi naçalnik- lərin, rəislərin hökmünə tabe və əmrinə müti çinovniklər hasilo gətir-mək olubdur. Onlardan məşhuru qraf Tolstoy müəllimlər yetirmək üçün cavab tələbələrə soldat kimi təlim verdirib, onların bədonlərin- dən müəllimlik ruhunu çıxardıb, çinovniklik ruhu daxil etməyə müvəffəq oldu. Delyanov bu yolda özündən təzə bir şey ixtira edə bilmə- dişə də, Tolstoy qoyduğu pürməşəqqət, sort və müəllimlik vəzifəsinə müğayir qaydaları mühafizət etməyə canı-dildən çalışdı.

Tolstoy və Delyanov kimi pedaqogika elmindən bismərə və insaniyə- yət ələmindən bixəbər şəxslər məarif vəziri olduğu halda, Piroqov kimi rəhmdil və məşhur pedaqoq kənarında qalıb unuduldu.

Qəzicə nəticəyi-kəlamda bunu yazır ki, hərəgah gimnaziyalarda qulluq edən müəllimlərin zəruri ehtiyacları rəf olunsa, məvacibləri artsa və zəhmətləri azalsa, onda hər bir müəllim biləşübhə çalışıb sөy- edəcəkdir ki, öz vəzifəsini layiqincə ödə etsin, mənəbi xətirosi üçün qulluğunda bir qüsür qoymasın.

Söz yoxdur ki, gimnaziya müəllimləri az məvacib alır və əmrinə- maaşda qeyri çinovniklərə görə bir növ üsrət çəkirlər və lakin onlardan da artıq üsrət və zillət çəkən kəndlərdə və qorodskoy şkolalarda qulluq edən müəllimlərdir. Bu biçarələr ağır və pürməşəqqət zəhmətləri əvəzində bu bahalıq əsəndə o qədər az məvacib alırlar ki, çoxusu tongo gəlib müəllimlikdən qaçır və qaça bilməyənləri də dilənçilik halında ömürlərini zəyə edir. Bəs hər şeydən əvvəl və cümlədən müqəddəm gərəkdir bu binəvaların dərdinə çarə etmək və halına yarmaq. Yəqindir ki, maaş sərindən bunların da ehtiyacı rəf olunsa və zəhmətlərinə görə bunlara da məvacib təyin olunsa, bunlar da çalışacaqlar ki, öz öhdələrinə götürdükləri təlim və tərbiyyəyi-ətəfal kimi mühüm əmrini layiqincə ifa eləsinlər. O vaxt cavablarımız nöinki müəllimlikdən qaçarlar, bəlkə çoxları sair qulluqdan müəllimliyə keçməyə meyil və rəğbət göstə- rərlər və camaat nəzərində dəxi müəllimlərin şan və hörməti artar.

1908-1909

HƏQİQİ GÖZƏLLİK VƏ HƏRƏKƏTSİZ NİSFİMİZ

1

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 14-cü nömrəsində qurşaqdan yu- xarı iki adam surəti çəkilmişdir. Bunlardan birisi məhz ağzi ilə, o birisi başı ilə iş görənlərdir şəkilləridir ki, onlara diqqət yetir- mək olmaz. Bu şəkillərin altında yazılıbdır: "Bədənin hansı üzvü işləsə böyüyər və qüvvət tapar". Bu sözlərin doğruluğu şəkillərdən görünür.

Hər iki şəkil çirkin, yöndəmsiz, bədtərkib və hətta nifrət gətirici şəkillərdir. Əgər bu surətləri çəkməkdən "Molla Nəsrəddin" in muradı başı ilə işləyəni ağzi ilə zəhmət çəkəni tərcih verməkdir, vəli bizim nəzərimizdə hər ikisi çirkindir.

Ağzi ilə işləyəni ağzi və çənələri, başı ilə işləyəni başı bədənin sair üzvlərinə nisbətən həddən ziyadə böyük və zorba çıxıbdır.

Əvvəlki xırdaca başlı və yekəqarın bir qisim balıq var, ona oxşayır, ikincisi Hindistan acılarına bənzəyir.

Bu cür adamların vücudunu hər məkanda və zamanda olubdur və vardır. Bizim içimizdə başı ilə iş görənlərin ədədi az isə də, ağzi və dişləri ilə şöhrət kəsb edənlərin həddi-hesabı yoxdur.

Hər halda bədənin bir üzvünün böyüyüb əndazədən çıxması və sairələrinin kiçilib balaca və zoif olması bədəni yaraşıqdan salır, onu çirkin, gərkəmsiz və nahəməvar eləyir. Bədənin gözəl, göyçək və xoşəyən olması münhosirdir, onun üzvlərinin mütədi, mütənossici və yekdigörinə uyğun və müvafiq olmağına.

Nəinki bir boşer qisminin, hətta sair heyvanat və nobatatin, bəlkə hər qisim məxluqatın gözəlliyi və qəşəngliyi onların vücudunu tərkib edən əza və hissələrin biri-birinə müvafiq, yara- şıqlı və mütənəsis olmalarından ibarətdir. Həddən ziyadə yekəağiz, yekəbaş, yekəqarın adama xoş gəlməyən kimi, həddən ziyadə bala- ca baş, xırdaca gözəl, nazik və zoif əllər və ayaqlar da adamın nifrə- tinə səbəb olur. Heyvanat qismində dəxi bu eyiblər müşahidə olun- duqda insan onlardan nifrət edir, düyünlü, əyri və bədtərkib ağac- ları da adəm övladı xoşlamayıb, hər şeyin gözəllinə, xoşərkib, xoşənd- dam və xoş şəklinə meyil və rəğbət göstərir...

Mədh-i-dilbər yazmaqda misli və bərabəri olmayan Molla Pənah Vəqif gözəlliyin bir nişanəsi olan zülfə hər bir şeyini bağışlayır:

Bağlamışam din-ımanı zülfünə,
Mənin kimi heyran hanı zülfünə,
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə,
Yaxşı saxla, səndə ınanotımdır.

Və lakin insanın gözəlliyi, zahiri məlahət və hüsnü lotafətdən ibarət olmayıb, onda ağıl və fərasətin mövcud olmağı doxi əvvəlinci şərtlərdəndir. Zahiri gözəlliyi və hüsn-camalı kamala yetirən aqlın nuru və mərifətin ziyasıdır. Ağılsız və mərifətsiz gözəl məqbul və müstəhşən deyildir. Bir surət zahirdə no qədər düzgün, cyibsi və qüsursuz olsa da, onda aqlın nuru təcəlli etməsə, kamal və mərifət asarı görülməyə. o surət dilpəsənd, könülalıcı və fərahgotirici ola bilməz. Habelə aqlın mənbəyi, fikir və fərasətin məzhəri hesab olunan gözlər zahirdə no qədər göyçək və cyibsi olsa da, insanın qəlbini tərpətdib diqqətini cəlb edə bilməz, vaxta ki, onlarda ağıl və süür əlaməti görünməyə. Maral, əlik, ceyran qismi çox heyvanlar var ki, onların gözlərinin tərifi şairlər kolamına düşübdür. Vəli həqiqət halda ahu qisim heyvanların gözləri no qədər zahirdə göyçək olsa da, insana çəndən təsir edə bilmir, əzbos ki, onlarda şuxluq yoxdur, ağıl, fitrət və cibilli asarı görünməyir və Vaqifin yazdığı əlamətlər – “fitnələr”, “fellər” onlarda müşahidə olunmayır. Necə ki, şair deyibdir:

Qaynar gözlərdən, şux baxışından
Əcəyib fitnələr, fellər görünür.

Bəs məlum olur ki, şairin sevdiyi qaynar gözlər o gözlərdir ki, ağıl və fəhmin əlaməti onda zahir olur və onların şux baxışından fitnələr və fellər görünür. Şairin sevdiyi şux baxışlı gözlərdə, ahunun zahirdə göyçək, amma həqiqətdə qəlb-i-insani hərəkətə gətirməkdə aciz olan qara gözləri deyil. Hükoma nöqtəyi-nəzərinə hər bir camaat, hər bir qövüm və millət təklidə böyük bir cisim mənzilindədir və bu cismi-əzimi təşkil və təsis edən əfradi-bəşər onun üzvləri məqamındadırlar.

Belə olan surətdə hər bir camaatın, hər bir tayfa və millətin şən və şərəfəti, qüvvət və miktəti, dövlət və sərvəti filcümlə maddi və mənəvi salamatlığı, gözəlliyi və vəqü heysiyyəti münhəsirdir, onları tərtib və təşkil edən üzv və ünsürlərin yekdigörinə mütənasiq və mütənasib olmasına və bunların sülh və ittifaq ilə səy və təlaş edib. Hər birinə müxtəss olan əməli icra etməsinə. Necə ki, baş işləyib bədənin sair üzvləri hərəkətdən düşəndə və ya sair üzvlər işdə olub, baş işsiz və fikirsiz qalanda şəxsin bədəni çirkin olub işi düz-

gün gətəməz, habelə də bir millətin ünsürlərindən bir hissəsi mütəməsil işdə və təlaşda olub qeyri bir hissəsi fəaliyyətdən düşsə, işsiz və hərəkətsiz qalsın, o millət noinki zahirən çirkin, bətdəkərib görüncəkədir, bəlkə müruri-əyyam ilə mənanə doxi zoif, aciz və qüvvətsiz olub təqətdən və hörmətdən düşəcəkədir, şən və şərəfətini bilməmə itirəcəkədir.

Rübi-məskunun müxtəlif mərkəzlərində sükunət edən müsəlman millətlərinin mədəniyyət və fəzilət cəhətinə daldı qalmaqalarına, tərəqqi və təaladə icz göstərməklərinə bəis olan ümdə səbəblərdən birisi də onların hər birisinin təklidə yarı hissəsi işdə və zəhmətdə olub, o biri hissəsi, tamən yarı işsiz və süğləsüz, dünyadan bəlkülliyə bixəbər halda yaşayıb qalmığıdır. Bu bədbəxt hissə ələmi-islamda ənas əhlindən ibarətdir.

Təlim və tərbiyədən məyus, hörmət və ixtiyardan məhrum qalmış müsəlman əvətələri qədim əsrlərdən bəridir ki, ciddi fəl və hərəkətdən düşmüş, izzət və şərəfətini itirmiş, hərəkətsiz və ölmüş bir üzv məqamındadır...

II

Nəçə vaxt bundan müqəddəm “Hərəkətsiz hissəmiz” sorlöv-hosi ilə “Tərəqqi”də yazdığımız bir məqələdə məzkur hissənin ələmi-islamda ənas əhlindən ibarət olduğunu sorh və boyən etmişdik. Məqələnin axırında bu mətləbə daha da bəst verməyi vədə etmişdik də, vaxtında vədəyə əməl edə bilmədik. Məhtərəm oxucularımız əfv buyursunlar.

Necə ki, fəlic əzarına mübtəla olan bir bədənin məriz və illətlə hissəsi salamat olan hissəsinə kömək əvəzinə ağırlıq və əziyyət yətirir, habelə ələmi-islamda da müsəlmanların bir nisfi ki, ibarət ola ixtiyarsız, ələm və tərbiyəsiz biçərə əvədlərdən, nisfi-digərinə böyük əməl olub, onların tərəqqi etməyinə, ələm və mərifət kəsb qılmağına mənc olur. Həm əqlən və həm şərəfən əvədlər kişilərin bir şaq-qası və dilimi olmağı mühəqqəqdır. Buna “innəmən nisəu şəqəiqür ricəli” hədisi-şərif şəhidir.

Bu hədisdən ənləşilən budur ki, əvəd kişinin misli və nəzəri və yaxud nisfi-digəridir. Belə ki, kişi təklidə nəqis və yarımcıq bir vücuddur. Onun həddi-kamala yətişməyi bəğıldır nisfi-digəri məqamında olan əvədin vücuduna. Bunların hər ikisindən əvəd tərəyir və nosil əmələ gəlir. “Bəqəyi-ənsən, nizəmi-bəşər və nozmi-döv-

ran" – bu iki şaqqaların birləşib bir cildi-vahidə girməyinə bağlıdır. Burası dürüst təhqiq və təfhim olunandan sonra arvadların vəqayeyi-hüquqları əmrində cətimami-küllü göstərməlidir. Xüsusən, bizim əsrimizdə ki, hətta Avropa arvadları arasında dəxi böyük cünbüş və hərəkət var. Hər yerdə cəmiyyətlər təşkil edib, azad arvadlar öz azadlıqlarına qənc olmayıb, daha da artıq hüquq və ixtiyar kəsb etməyə çalışırlar. "Molla Nəsrəddin" in 29-cu nömrəsində "Bihəyalar" ünvanında yazılmış nazik işarəyə diqqət yetirilməlidir.

Rus şairlərindən məşhur Nekrasov bir kəlamında rus arvadlarının ixtiyarsız və fəna bir halda yaşamalarından bəhs edib, onların üç qisimi bəd iqbaldə və nəhs tələdə yaranmaqlarını zikr qılır. Əvvəlinci bəd tələ onların anadan kənz və ixtiyarsız doğulmağıdır. İkinci bəd tələ qul kişiyə arvad olmağıdır. Üçüncü bəd tələ və qara-bəxtlik qul anası olmağıdır və qul övlada pərəstarlıq etməyidir.

Burada Nekrasov rus arvadlarının fəna halını, icz və inkisar üzrə zindəganlıq etməklərini göstərmək ilə belə tamam rus millətinin ixtiyarsız qul olmalarını dəxi gizləməyibdir. Bəlkə kişilərin daha da artıcaq yaman halda dolanmaqlarını bəyan edibdir. Filhoqiqə "Qul kişiyə arvad olmaq, qul adama analıq etmək" ağır və məşəq-qətli peşə işə də, hər iki surətdə həqiqəti-əmrə qul olan kişi olur, arvad olmur.

Amma müsəlmanlıqda müsəlmanlar arasında hər üç surətdə qul və kənz halında gün keçirən və ömrünü zay edən arvad tayfası olur. Anadan kənz doğulur, ərə getdikdə ərinə kənzlik edir və həmişə ərinə və yoldaşına "ər" və "yoldaş" deməyib, "sahibim" deyir. Axırda tərbiyəsiz övladına ana olmayıb, kənz olur.

Qədim zamandan bəridir ki, Azərbaycan türklərinin arasında arvadların halına məxsus onların öz dillərindən belə sözlər deyilir:

Qız idim, sultan idim,
Nişanlandım xan oldum.
Gəlin oldum, qul oldum,
Ayaqlara çul oldum!

Bu sözlərdən məlum olur ki, müsəlman arvadı ömründə beş-on il xoşbəxtlik və ağ gün görürsə, o da qızlıq öyyamındadır. Ona nişan taxılarda bir az vaxtda hörməti zahirən bir azacıq da artur. Elə ki, gəlin olur, qul olur və get-gədə hörmət və izzətini bilmərrə itirib, ayaq altına düşən çul və palas mərtəbəsinə tənəzzül edir. Başqa bir misalda arvadın dilindən bu sözləri eşidirik:

Qız idim, geydirdilər ibrə vəfa köynəyini,
Nişanlandım, geydirdilər zövqü səfa köynəyini,
Gəlin oldum, geydirdilər cəbrü cəfa köynəyini.

Bu sözlər dəxi ona şəhadət verir ki, müsəlman arvadının ömründə bir neçə ağ gün varsa, o da qızlıq və nişanlılıq halındadır.

Bu ağ gün də müsəlman qızlarının çox tez ərə verilməyi nəzərə alınsa, on dörd-on beş ildən ziyadə çəkmir. Ondən sonra biçərə arvad analıq halına yetişib, ölənə kimi əynindən "cəbrü cəfa" köynəyini çıxartmır və sahibinin sörtvücdə rəftarından vaxtsiz qocalır, qönçə ikən açılmamış solur, tələf olur...

Əgər mətləbin künhünə diqqət yetirib dürüst fikir etsək, onda görürük ki, arvadların təlim və tərbiyəsiz qalmaqlarının, çox işlərdə ixtiyarsız olmaqlarının, özəi-zəmanədən və dünya işlərindən bilməliyə bixəbər qalmaqlarının zərəri özlərindən artıq kişilərə yetişir, ağlısız, əlmsiz və mərifətsiz arvadın yaraşsız işi və uyğunsuz hərəkət və söhbəti hamıdan artıq öz kişisinə təsir edir. Kişi təcrübə, elm və bilik cəhətində hər zaman və məkanda arvadın artıq olubdur və özünün şaqqası məqamında olan arvadın ağlısız, fəhmsiz və sadədil olduğunu müşahidə etdikdə ürəkdən ağrıyib içəridən yanır.

O səbəbdəndir ki, bir kişi elm və mərifət sarıdan nə qədər artıq tərəqqi etmiş olsa, bir o qədər o özü üçün münasib yar və yoldaş aramaqda ehtiyatlı olur və evlənmək üçün ən çətin məsələlərdən birisi hesab olunur.

Bu çətin məsələ cümlədən artıq müsəlman əhli-mərifətinin (intelligensiyasının) qabağını kəsibdir. Əksər ittifaqlarda onlar öz millətləri və həmməzhəbləri arasında müvafiq həmsər və yoldaş tapa bilməyirlər...

Bu halda intelliğntni şəxsən təmənnası artıbdır. O təmənnaları keçmiş zəmanənin ayin və adati ilə tərbiyə almış qızlar yerinə yetirməkdə acizdirlər. İndiki adamlar məhəbbət adlanan ali hissə başqa mənə verirlər. O səbəbdəndir ki, mədəniyyətli millətlər arasında təəhhül və təzvic məsələsinə artıq diqqət yetirirlər və artıq cətiyath olurlar. Burada bir boşqab şimi və bir kəllə qənd və üç manat pul ilə tez əldən iş bitib əqdi-nikah cari olur.

Doğrudan da, ər ilə arvadın arasında mərifət cəhətində nə qədər təfəvüt çox və mənəvi qarabət az olsa, bir o qədər bunların bir yerdə olmağı kişi üçün ağır və çətin olur. Bu surətdə əlmsiz və mərifətsiz arvad kişisinin ruhani tərəqqisinə və mənəvi şüğllərinə mane olur.

Biçarənin qol və qanadını bağlayıb, ağıl və ruhunun törəqqi və təcəl-lisini gah qisim-qisim iddialar ilə pozur və gah həmişə əllərində olan göz yaşı ilə qorx edir. Ürəyi elm və bilik şövqü ilə dolmuş və qolbındə mərifət çırağı yanmış hər bir kişi, xüsusən cavanlıq möv-sümündə, mərhum Abdulla bəy Asinin kolamı misdaqınca “Günəş həm-xanəliyini möva cümək arzusunda olub”, tərən kimi uca moqam-lara uçub qalxmaq istəyir və lakin bu halda diş qaz misilli bir ar-vada rast gəlib, qüvvəyi-şəhviyyasınə məğlub olub, onunla həmsər olur və təzlikcə özü də tərən ikən çevrilib qaz olur, çamurlu və üf-u-nətli gölmələr içində özünə və balalarına üfunətli tömə axtarmaqla ömrünü zay edir.

Belə ki, “Mürği-ab ilə həmzəban olub, dövrə qalxmağa balı pər bağlamış” arvadlar hənz müsləmanlar arasında hasilə gölməyibdir.

III

Bilmək gərəkdir ki, ünas əhlinin elmsiz və mərifətsizlikləri ucundan bu qədər dəldə qalmaqları, bu qədər biixtiyar, avam və sadədil olmaqları məhz bir özlərinə və kişilərinə zərər yetirmir. Bəlkə bunlardan da artıq onun ziyanı və sədəməsi övlada və körpə balalara toxunur.

Təəccüb etməli haldır, analıq və ana olmaqlıq ziyadə çətin və bununla belə müqəddəs bir peşə sayıldığı halda, o çətin peşəni və müqəddəs vəzifəni layiqincə icra etməyə analar hazırlaşdırmaq fikrinə düşürlər. Bu məsələdə hamıdan artıq qəflətdə olan müsəl-manlardır. Dünənki uşağı, gəlincik oynadan və ağzından hənz süd iyi gələn körpə bir qız balasını bu gün arvad edib, gəlincik oynatmaq əvəzində balaya süd və tərbiyə verməyə vadar və məcbur qılırlar. Nə böyük zülm və ədalətsizlik! Və nə böyük cəhəlet və divanəlik! Filhəqiqə, belə körpə, öti və sümüyü bərkiməmiş anadan vücuda gələn balalar cismən və əqlən nə qədər zəif, nəhif və mayasız gərək olsunlar. Övladın tərbiyəsi və təlimi ancaq o vədə qay-daya düşüb təbii ola bilər ki, onların vücuduna səbəb olan ata və ana həddi-kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə, ixtiyar və hüquqda biri-birinə müvafiq olalar, biri-birinə həqiqi mərifət və məhəbbət ilə bağlanmış olalar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolu-nu kamalınca anlayalar. Bu surətdə demək olar ki, or və arvad bir cismın, bir bədənin iki müvafiq hissələri və təbii parçalarıdır. An-caq belə əqlən, əxlaqən və cismən yekdigərinə müvafiq və müsavi

olan ər və arvadın oqləri mübarək və müqəddəsdür və bunlardan törəyon övlad həsn-tərbiyə almağa müvəffəq ola bilər. Zira ki, ağıl və kamalı dürüst və canı salamat valideyn çalışacaqlar ki, övladları hər bir cəhətdən onların özündən özlə və ikmal olsun.

Xeyli zamandır ki, Avropada və sair yerlərdə mədoniyyətli qövm və tayfalar arasında ünas tayfası öz hüquq və ixtiyarlarını axtar-maqdadır. Bəzi məmləkətlərdə bunlar bir növ məramlarına nail və mətləblərinə vasil olmuş kimidirlər. Bunları təbrik etmək olar. Bu axır vaxtlarda islam ələminin bozi niqat və guşələrində müsəlman arvadlarının içində bir növ cünbüş və hərkət müşahidə olunur. Onlar tərəfdən gah da bir nazikanə tələbi-hürriyyət, hüquq və ixti-yarat sədəsi gəlir. Müsəlman xanımları da guya özlərinin fəna halda yaşamaqlarını düşünüb, qeydi-əsarətdən və bəndi-zillətdən azad ol-maqlarına çarə və tədbir aramaq fikrinə düşürlər. Yavaş-yavaş özlərinə tanımaq, təkliflərini anlamaq, qədir və qiymətlərini bilmək istəyirlər.

Doğrudan da, ana olmaq, körpə balaya döşdən süd verib onu bəlo-məkdən və ona dayəlik etməkdən ibarət deyil. Analığın, necə ki, yu-xarıda zikr olundu, başqa şərt-şrutları vardır ki, onları kamalınca dərk edib yerinə yetirməyə elm və mərifət və anlaq lazımdır.

Və həmçinin arvad olmaq yalnız bir bədən və cisim ilə kişiyə qul-luq edib, cismani xahişlərini əmələ gətirmək deyil. Həqiqi arvad ol-mağın dəxi çox mühüm şərtləri vardır ki, onları bilməməkdən bizim yazıq arvadlarımız kişilərinin nəzərində belə xar, zəlil olublar.

Elmsiz və cahilə ananın öz övladına nüfuzu o vaxta kimi ola bilər ki, onlar nabalıq tiffil halındadırlar. Necə ki, onların ağıl və fəhmi yaxşı-yamana fərq verməkdə acizdir.

Amma zamaniki övlad böyüyüb təlim və tərbiyə alır və elm nuru ilə ağıl və zəkavətini işıqlandırır, onda anasının dünyadan bixəbər və sırf cahilə olduğunu bilib, bir yandan onun sadəliyinə təəccüb edir və bir yandan ona yazığı gəlir. Belə olan surətdə mədoniyyət arıdan onların yaxınlaşmağı mümkün olmur.

Ananın sözünü övlad, övladın dediyini ana başa düşməyib, xilqətdən bu qədər yavuz ikən biri-birinə yad olurlar. Bu halda biçarə ana övladından şikayətçi olub, onların əmək itirməklərindən, haqq-naşünas olmaqlarından başlayır qonum-qonşuya giley etməyə. Bu hal həqiqətdə hər iki tərəf üçün ağır və ürəkəyandırıcı bir haldır.

Bu halı rus ədəblərindən məşhur Turgenev “Atalar və oğullar” sərlövhesi ilə yazdığı bir romanında artıq möharətlə köşf və boyan edibdir.

Heyfa ki, bizim əhli-qələmimiz belə mühüm mötəblərdən qafilidirlər. Ər ilə arvadın arasında olan əlaqəyə diqqət yetirdikdə görürük ki, bunların məbcynində təfəvütü-əql, fəhm və idrak daha da artıq dərəcədədir. Bu təfəvütdən nəşot edən fonəliq və nifaq məişətimizi pozğun edib, dolanacağımızı nizam və qaydadan salır və bu yolda ə qədər faciələr və ürokündürücü müsibətlər vüqə gəlir ki, onları dil ilə söyləmək və qələm ilə yazıb başa yetirmək olmaz. Ər və övrət şərən və əqlən bir bədənin iki şaqqası və müvafiq hissəsi olduqlarına görə bunların arasında olan yekdillik, ülfət, məhəbbət və mənəvi qərabət gərəkdir heç bir kosin məbcynində mülahizə olunmasın və lakin, mətəəssüf, müsəlmanlar arasında hər bir ələnin xoşbəxtliyinə səbəb olan bu iki hissə, yəni ər və arvad əksəriyyətdən bir-birinə müvafiq gəlmir. Hissənin biri, yəni ər, yəni ağıl və kamal və bilmək cəhətindən öz mənəvi parçasından, yəni arvadından ələ dərəcədə durduğuna görə onunla ülfət və saziş edə bilmir.

Bu mənəni "Molla Nəsrəddin" in 30-cu nömrəsində cənab Lağ-lağı "Hələl" ünvanında yazdığı məqalədə zərəfatyana daha da açıq söyləyibdir. Amma o şey ki, Lağlağı məzəlliyə salıb açıq söyləyir, onu biz bir az pərdəli danışmağa məcburuq.

Necə ki, Qədim Yunanıstanda hükəmə və filosoflar öz ailələrindən xəlvət qaçıb, getərə adlanan azad və bir növ əxlaqsız arvadlar məclisində ruhlarını şad və vaxtlarını xoş keçirirdilər, habelə bu halda bizim müsəlmanlar içində, xüsusən elm və kamal təhsil edənlər arasında, çoxları əlmsiz və tərbiyəsiz müsəlman arvadlarına meyil və rəğbət göstərməyib, özləri üçün naməşru yol ilə ruslardan, nemsələrdən və yəhudilərdən yoldaş və həmsər axtarırlar. Bizim anladığımız görə, özgə sayaq da ələ bilməz. Çünki kişini arvad özü-nə məhz bir cismi və zahir camalı ilə bənd edə bilməz. Bunun üçün ağıl və kamal da lazımdır. Zahir gözəllik kişini ancaq əvvəl dəfələrdə özü-nə mayil və rəğib edir. Necə ki, kişi bir gözələ malik və sahib olmayıb, onun tələbindədir və bu halda gözəllik nüfuzu artıq və hökmürəvəndir. Amma ələ ki, kişi ona qalib goldi və ona sahibləndi, onda zahir gözəllik mənədən düşür və bir az vaxtdan sonra əzəli qədrü qiymətini sahibinin nəzərində itirir. Bundan sonra kişini özü-nə bənd edən ağıl və kamal və sirotin gözəlliyidir. Və həqiqəti-əmrə insanı özü-nə bağlayan və həmişəlik aşiq edən camalı-zahir deyil, camalı-mənəvidir. Əsil gözəllik surotədə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və sirotədədir.

Bunu dürüst biləndən sonra arvadlarımızın ağılinın, əxlaqının və fəhmli monovi kamalatının tərbiyəsinə məşğul olmağı əvvəlincə vəzifələrimizdən gərəkdir hesab edək. Toroqqı və tələmənin hüsulə arvadlarımızə təlim və tərbiyə verməyə və onları qaranlıq və cəhalət ələmindən əlm və mərifət dünyasına çıxartmağa münhəsirdir.

Bu halda hərəkətsiz və tələtsiz hissəmizi hərəkətə gətirib, bütən bədəni dirilik və salamatlıq vermiş kimi oluruq və mənəvi torəq-qimizə bir rast və gen-şəhrəh açırıq.

1909

DÜNYADA BƏLA NƏDƏN TÖRƏYİR?

Qraf L.Tolstoyun təlimi-ətəfəl üçün tərtib etdiyi əlifbə kitabçasında sadə dil ilə yazılmış bir xeyli pürməzmun hekayələr vardır. Onlardan bəzisi Şeyx Sədinin "Gülüstan"ında nəğil olunan hekayələrə bənzəyir. Cümləsi hikmət və təcrübə üzüylə yazılmış əsərlərdir. Məzkur hekayələrdən bərisində bələnin yer üzündə nədən törəyib nəşot etməsindən rəvayət olunur. Qisənin müxtəsəron məzmunu budur:

Bir əbidi-xoşsirot tərki-dünya qılıb, vaxtını adamlardan kənar bir məşədə ibadətə keçirilmiş. Məşənin heyvanları ondan qorxmayıb, başına cəm olarlarmış. Əbid onların dilini, onlar da əbidin dilini anlar-mış. Bir kərə əbid bir ağacın dibində uzanmış. Qəzadan haman ağacın altında əxşəmləməyə qarğa, göyərçin, ilan və maral cəm olur və öz aralarında başlayırlar söhbət etməyə ki, əyə, yer üzündə bələ və günah haradan törəyir?

Qarğa bələ və fəsadın törənməsini əcliqdən, göyərçin məhəbbətdən, ilan qəzəb və şərərdən, maral qorxu və vahimədən görüb, hər birisi öz qəvl və rəylərinin haqq və savab olmağına dəlil və dələil gətirirlər. Əbid bunların gəftgularını çsidib deyir: – Dünyada bələnin zühurə gəlməyinə səbəb bədəndir. Qəzəb və əcliqin də, məhəbbətin də və qorxunun da mənəvi və təronocok yeri bədəndir. Bədəni olmasa nə əcliq olar, nə məhəbbət olar, nə də qorxu.

Bu hekayədə L.Tolstoyun maralın dilindən söylədiyi sözləri oxuyanda bizim biçərə müsəlmanların halı yadıma düşdü. Maral deyir: "Əgər ürokədə qorxu olmasa, hər şey yaxşı olar, hər iş öz yolu

və qaydası ilə gedər. Hərgah böyük yırtıcı heyvanlardan bizim üzərimizə hücum edənə olsa, bacarıq qaçıb ondan xilas olaq, çünki Allah bizə tez qaçan ayaqlar veribdir. Xirda heyvanlar da bizə zoror yetirə bilməz. Onların dəfi üçün Allah bizə buynuzlar mərhəmət edibdir. Amma nə eyləmək ki, canımız doludur qorxu ilə və bu qorxu bizə macal vermür ki, Allah verdiyi alat və səbəb ilə dəfi-məzərrət edək və nəfəsimizi xof-xətərdən qurtaraq. Balaca bir sos eşidəndə bütün bədənimizə lərzə düşür, yarpaq kimi tir-tir osirik, üroyimiz döyünüb az qalır yerindən çıxsin, qoribo bir hala düşürük".

Hərgah maral bilsə ki, bu sos və şıqqılı yel əsib kolu tərpənməkdən, yarpaqları biri-birinə toxundurmaqdan əmələ gəlir, o vaxt o qorxmaz və qorxudan özünü dağa-daşa çırpıma, əbəz yərə canını fəvta verməz.

Həmçinin hərgah bizim müsəlmanlar qorxub vahimə etdikləri şeylərin əsil və künhünü bilsələr, biləcəkləri onlardan qorxmazlar və bu qədər bələlara və fəlakətlərə düşər olmazlar. Bunca əskiklik və ürək sıxıntısı çəkməzlər.

Qorxuya ümdə səbəb bilməməzlik, elmsizlik və avamlıqdır!

Bu elmsizlikdən və avamlıqdan müsəlmanların üroyinə qorxu bərk siriş edibdir. Cəhl və nadanlıq onları cürətsiz, hünərsiz və bir növ üftədə, xar və zəhil edibdir.

Avamlığımızın ucundan vətənimizdə özümüzü qorublər, evimizdə yadlar kimi saxlayırıq.

Əcnəbi tayfələrdən və xarici millət və qovmlərdən bizim içimizdə olanları elm və mərifətləri sayəsində bizdən cürətli, rəşid, dilavər və zirik olurlar. Öz mülkümüzdə, öz yerimizdə və öz məskonimizdə bizə ağalığ edirlər, bizim mal və dövlətimizə sahiblik edirlər.

İngilis, firəng, alman, yəhudi və qeyriləri haraya gətsələr, hansı məkan düşsə oranı özlərinə mütəəlliq yer hesab edib heç bir şeydən çəkinməzlər, heç kəsdən xof və ehtiyat etmirlər. Elm və bilik bir yandan, cv və məktəb tərbiyəsi başqa bir yandan onları cürətli, zirik, hünərli və hətta bir az həyasız və insafsız eyləyir desək, səhv etmiş olmarıq.

Bey-on sənə bundan irəli "Kaspi" qəzetəsində qoribo bir əhval yazılmışdı. Bakı ilə Sabunçunun arasında işləyən poyezdlərin birində bir kəpədə üç nəfər şəxs Bakıya, Sabunçuyamı – dürist xatirində deyil, – gətirilmiş. Bunlardan birisi Qafqaz adamı və iki nəfər biri arvad və biri kişi, Avropa adamları imiş. Əsnayi-rahdə qafqazlı papiros qutusundan papiros çıxarıb istəyibdir çəksin, amma avropalı mane olub, xanımın hüzurunda papiros çəkmək

ədəbsiz bir fəel olduğunu ona işarə edibdir! Qafqazlı qızarmış, üzrəxahlıq edib, çıxıb papirosu çöldə çəkib, sonra kəpəyə daxil olanda görübdür ki, haman şəxs özü siğar çəkir. Bunu gördükdə toəcəbano ondan soruşubdur ki, siz monim papiros çəkməyimo mane olub, özünüz nə haqq ilə xanımın hüzurunda siğar çəkirsiniz? Avropalı həqarətlə ona bir nozor yetirib cavabında deyibdir: "Mənimo sən bərabərimi oldun? Mən nəcib ingilis, sən dəni yerli". İbu cavabdan qafqazlı mütəəyyiri-hal olub, "nəcib" ingilise bir sillo vurmuşdu. Bu qoribo işin sonradan suda düşməyi qəzetədə monim yəqinimdir ki, nəcib ingilise sillo vuran yerli hor millətdən imişsə də müsəlman deyilmiş. Çünki bizlərdə o cürət və toəssüb yoxdur ki, haqqımızda icra olunan nifrot və etinasızlıq, zülm və toəddiyə mordanə cavab verib, onları özümüzəndə döf edək, hüquq və ixtiyarımızı gözləyək, şən və izzətimizi, hörmət və loyaqətimizi mühafizət qılmaq.

Zülm və sitomə, hor qisim ədalətsizliyə bizim kimi səbədici, təbətirici, qozasına raziolucu başqa bir tayfa tapılmaz. Müsəlman mərkəzlərində olan hansı bir uyezd nəçalnikinin dostərxanasına toşrif aparsanız, orada müsəlmanları, xüsusən, qara royyəto camaatını ziyanlıq mal kimi zar və zobun bir halda görürsünüz. Bədəsturi-sud məhkəmələrin səhndə, silistçilərin qapısında, pristavların həyotində müsəlmanlar qoyun sürüsü kimi dəşənilər. Bunlardan çoxu bilmir ki, nə işdən ötrü, nə toqsirin və hansı əməlin ucundan onları divanxana qabağına toplayıblər. Birisinin cürəti yoxdur ki, divan əmələsindən öz toqsirini xəbər alsın, nə işin xətirosi üçün dəvət olunmasını bilsin. İlamı üstündə ağalığ edir, hamıdan qorxub ehtiyat eyləyir.

Allah ona ağıl da verib, baş da veribdir. Amma nə eyləmək, maralın canına çəkən qorxu onun da canına çökübdür.

Şəhərlərdə dəxi müsəlmanların qorxaqlığı və kəməcürətliyi hor qodomdə və hor moqamda müşahidə olunmaqdadır. Poçtxanalarda, teleqrafxanalarda, banklarda, xəzinələrdə, məhkəmələrdə, apteklərdə müsəlmanları cümlədən geridə moyus durub növbət gözəlyən görürsünüz.... Gözəl vaxtın boş və hədər gətirməyimo həyfləri gəlmir. Əzbəz ki, vaxt onlara artıq lazım oları bir şey deyil. Ənsuz da bilmirlər vaxtlarını noyo sorf etsinlər. Heç olmasa burada gəlib gədənə tamaşa edirlər. Domir yollarda dəxi yazıq müsəlmanların başına konduktorlar gətirdiyi bolanı Allah heç kəsin başına gətirməsin.

Bu fəlakətlərin tamamisinə səbəb haman maralın canına siriş edən qorxudur ki, biz müsəlmanların bədoninə də analarımızın südü ilə

günüdür. Söz yoxdur ki, hər şeydən qorxan, homişo qorxu altında ömür-lərini çürüdən, dilsiz-ağızsız, fəqir və yazıq anaların südünü omən balalardan qorxaq, aciz və bacarıqsız nəsil oməlo gələcəkdir. "Maya budlu arvad görəkdir ki, onlardan da nərbudlu oğlan doğsun". Hünərli, etmli və bacarıqlı və xüsusən, hürriyyət kosb etmiş analar görəkdir ki, onlar da hünərli, tərbiyəli, cürətli və bacarıqlı nəsillə yetişirlər.

1909

HƏYATA DƏVƏT

"Dünya beş gündür, beşi də qara". Beşgünlük ömürdən ötrü bu fəna dünyada səy və tələf etməyin, mal və dövlət şövünə düşməyin, kosb və hörmət qeydinə qalmağın, ömrü bihudo çürütməyin lüzumu varmı? Hər nə cəsək axırımız fənadır! Kişi görək axirəti üçün çalışsın. onun üçün səyməyə qazansın, ölümünü yadından çıxarmasın, gözünü axirət guşəsinə tixsin.

Ey əzizən! Bir baxın dünyaya – ibrətxanədir,
Axırın fikr etməyənlər aqıl deyil, divanədir...

Möhtərəm üləmə, vaizlərimizin məscidlərdə və məclislərdə camaata xitabən söylədikləri sözlər və nitqlər əksər övqat bu qisim vəz və nəsihətlərdən ibarət olduğu cümləyə molumdur. Bu məzmunlu vəzlər ilə ruhani atalarımız, "salikani-rahi-həqiqət" camaatın etiqadına pərxaşlıq və süstlük gətirib, dünya zindəganlığından onu soyudurlar. ümuri-məişətdə lazım olan səy və tələfdən bir növ kənar edirlər. Bu qisim vəz və nəsihətlərin bərəkətdən müsəlman qardaş-ların var-qüvvətləri zəifləşir, fikirdən hünərləri yatır, cürət və hünərləri bir işdə bürüz etməyir, qəzalarına razı olub, hər bir cəfa və məşəqqəti qəbul edirlər, hər növ zəhmət və əziyyətdə qatlanıb məişətin pozğun və cəfəli övzasına tab gətirirlər və hər işdə "migüzərə" deyib rahat olurlar.

Dünya beşgünlükdür, onsuz da axır ölumdür. Beşgünlük ömür-dən ötrü çalışmaq yararmı və çalışmaqdan nə hasil?

Sultanı-cahan isə gədə, cana inanma,
Çün baqi deyil, mülki-Süleymanə inanma.

Bos hər kos öz cəzasını o dünyada alacaqdır, lazımdır ölümə hazırlaşmaq, həyata vəfa yoxdur, baqi deyil.

Dünyağir və tamahkar vaizlər üçün camaatın belə qəflət və cəhalətdə yaşamağı, olbotto, çox xeyirdir. Hər nə ki, az-çox onlar qazanıb təhsil etsələr, gətirib öz ağalarına təslim edəcəklər, özləri isə aza qonaq edib, ancaq beşgünlük ömür üçün öldür bir azacıq səyməyə saxlayacaqlar. Çünki ruhani ataları onlara vəzəh dolillər ilə sübut ediblər ki, dünya malı cəhənnəm odudur, nə lazım onu cəm etmək.

Nə görəkdir sənə bu dövləti mal,
Yükünü yüngül eylə, ey həmmal!

Üləməyi-kiram həməvaxt bəqərə həmməllərin zəhmətinin səmərəsini hiylə və təvzir ilə əllərindən alıb yüklerini yüngül etməyə çalışmışlar.

O səbəbdəndir ki, müsəlman ələminə nəzər yetirdikdə, onun fəna həli ilə avropalıların dolanacağını tutuşdururkən əqli-insan həy-rətdə qalır. Dövlət, sərvət, mərifət, kəmal, hünər, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropalılarda; fəqir, zəlalət, yoxsulluq, cəhalət, avamlıq, hünərsizlik, narahatlıq, icz, əsarət və kəsalət ələmi-islam-da. Bunlar gözün tikiblər axirətə, beşgünlük ömrü bir təvri keçirib, dərdü boqaya vasil olmağa, onlar çalışsınlar dünya zindəganlıqlarını rahat etməyə və müroffəhal ilə dolanmağa, özləri üçün dövlət və hörmət qazanmağa. Bunlar fəlakət və qəflətdə, onlar ciddiyyət və soadətə; bunlar ölü, onlar diri! Avropalıların bu fəaliyyət, ciddiyyət və soadət onların müsəlmanlardan artıq dərəcədə qəbil və müstəid olmaqlarından deyil, məhz ondan nəşdir ki, onlar həyatın qədrini bilib, ondan müstəid olurlar. Müsəlmanlar isə həyata məyil etməyib, məmatın fikrindədirlər.

Rus ədiblərindən məşhur Q.Petrov qraf Təlstoyun bir para fəlsəfəyə məxsus əsərlərini məqami-tənqido qoyub, məzkur əsərlər rusların tənəzzül, kəsalət və bətalətə səbəb olmasını sübuta yetirir. Təlstoyun "məzərrət və şərarət müqavimət etməməlidir" roy və qəvlünü Petrov bətil və müzirə oqidoldən həsəb edib, rusları həyata dəvət edir və nəsihət üzü ilə onlara deyir: "Diriliyinizi qənimət bilib, zindəganlıq ediniz, zindəganlığın şərtlərini öyrənib rahat yaşayınız, vaxtınızı qəflətdə keçirməyiniz, yatmayınız, donub bir nöqtə üzrə qalmayınız, yaşayınız və başqalarının həyatına səbəb olunuz. Üləm və fəunə, sənyə və ticarətə, fəlsəfəyə, alışı-verişə,

ziraətə, məktəb və mədrəsələrə hərəkət veriniz, həyat bəxş ediniz, məişət üçün tozo üsul və qaydalar tərtib ediniz, siyasi və iqtisadi işlərinizə təzyir və tədbil verib, başqaları ilə rəftar və əlaqənizi düzəldiniz, hürryyəti və ülvyyəti kəsb ediniz". Bundan sonra cənab Petrov yazır: "Hürryyəti, müsavəti və üxüvvət məsələsində görək bir qüsür olmasın. Cümloyə qardaş gözü ilə baxılsın, başqalarının hüquq və ixtiyarlarına, məmuriyyəti və əsəyişə riayət edilsin, bir nəfər və bir tayfaya bir zərər dəyməsin. Həç bir millət və tayfanın şən və şərəfinə xələl yetişməsin, haqlarında cövr və sitəm rəva görülməsin. Hər bir millət, qövmi və tayfa görə xəta və boladan məsün qalıb əsədə yaşasın, öz ədəbiyyəti və lisanlarını, ayin və adətlərini mühafizə edib, bacardıqları xidməti bəşəriyyəti ələminə yetirsin".

Petrovun əqidəsinə, cənəbi millətlərin haqqında icra olunan təzyiqat, zülm və cəfa, həqiqəti-omrdə qətlə bərabərdir, Haqq-təala yaratdığı işığı söndürmək mənziləsindəndir, günahsızların qətlinə fərman vermək, acizləri boğazlarından asmaq məqamındadır. Bundan sonra Petrov cənabları yazır: "Həyatı unutmayınız, ona rəhmimiz gəlsin, həm vücudunuzda, həm başqalarda onu mühafizə ediniz, seviniz və əziz tutunuz, əski və qədim nişangahların uçub dağılmasına razı olmayıb, yazığınızı gəlirək qüvvətli bir millətin hücum və zülmü altında başqa bir zəif millətin hüquq və hürryyətinin ələndən alınmasına, dilinin və dininin məhv və nəbud olmasına rəhmimiz gəlməzmi?..".

Petrovun bu sözləri qızıl suyu ilə yazılmalıdır!

Əl-həqq, həyatı sevmək və onun qədrini bilmək lazımdır. Bizlər isə bu mətləbdən qafil və uzaq düşmüşük, həyatın qədrini bilməyirik və hər kəs ki, bizlərdən bir əzəciq onun qədr və qiymətini dərk edib, əvzai-məişətini islah etməyə çalışır, dərhal cənab vaiz ilə ağa dərviş onun qapısını kəsb uca səslə yadavərlik edər ki, ey qafil, dünya ibrət-xanədir, dünyaya uyma, axirəti ələndən qoyma, karvanidəhr yola düşübdür. Hər kəs yükünü tez yükləmərdən qorunmalıdır. Bu dünyayı-dunə rəğbət etmə. Axirət üçün tədarük gör, gəşeyi-qəbir-dən gözünü çəkmə, naz ilə başını bəlişi-nazə qoyma, çünki min-min nəzakət əhli xak ilə yəksan olublar.

Başını naz ilə qoyma nazbəliş üstə, bax,
Gör nəzakət əhli min-min xak ilə yəksanədir!
Huşiyar ol, qıl tədarük, bax gedənlər səmtinə –
Gəşeyi-qəbro – qaranlıq, dar, nəmiş, viranədir.

Vaizin və ağa dərvişin belə sorsəri – xəzanəbənzer nəfəsi-sərdi müsəlman qardaşları cümbüş və hərəkətdən salıb, bütün cəmələrinə bir süstlük və pərişanlıq ariz edir, belə ki, onların hər bir şeydən gövq və həvəsi kəsilib, məmətdən səva fikir və xəyallarına başqa bir şey gəlmir. Bir kəsin cürət və hünəri olmur ki, vaizi-əl-cənəbdən sual etsin, əcəba, bu qaranlıq, dar və nəmiş məqama yazığı nə üçün dəvət edirsən, burada ki, həyatdan bir əsər yoxdur. Bu viranə mənzil ancaq əlülər üçündür. Mən ki hələ ələməmişəm, diriyəm. Mənim zindəganlarıma, əyşü işrətimə nə üçün zəhor qatarsan, halımı pərişan və fikrimi didərgün edirsən?

Ey bizim ruhumuzun mürəttibləri və başımızın sahibləri ruhani atalarımız! Bizə rəhmimiz gəlsin, insaf və nürüvvət ediniz, ətrafımızdakı mülülə oqvamın cümləsi tərəqqi yoluna düşüb, aramsız ciddü cəhd etməkdədirlər, əsbəbi-məişətlərini təhiyyə qılmaqdadır. Cümlənin əqli, fikri, zəhni işləyir, əvzai-məişətləri yaxşılığa və əsənliyə çevrilir. Cümlə millətlərin əfradı arı səbətlərə bəli daşıyar kimi məttəsil işləməkdədirlər, amma biz yəub qalmışıq, nə əqlimiz işləyir, nə fikrimiz və nə zəhimiz. Gözümüzü ancaq axirət gəşəsinə tikib qalmışıq. Hərdən bir cümbüş və hərəkət bürüz etdikdə ağa dərvişin səsi gəşəməyə yetirir: "Axırın fikr etməyən əqil deyil, divanədir...".

Q.Petrov rusları həyata dəvət edən kimi biz də müsəlman qardaşlara xətabən ərz edirik: "Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, həyat Allah-təalanın ətiyyəsidir, ayılınız, hərəkət ediniz, qapı-bacalarını açınız, evinizə işiq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişilsin. Gözünüzün tozunu silib, diqqət ilə ətrafa baxınız, hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəsbəddar olur. Haqq-təala "Ləysə lill insənə illə məsəə"¹ omr buyurmamışlardır?

1911

ANA DİLİ

Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli-müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türk-

¹ Tərcüməsi: İnsan üçün onun əməllərindən başqa bir şey qalmayacaqdır.

lərinin şivəyi-lisanını böyünüb, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da İbn-Yəfəs kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrinə döndülər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılınsın.

Hər kəs öz iddiasında möhkəm durubdur. Bəzi dəlillər götürmək ilə öz qövlə və rəylərini haqq bilir, qeyrilərinin qövlə və rəylərinə iltifat, etina etmək istəmir. Bu hal ona səbəb olubdur ki, nə qəzetlərimizin müəyyən dili var, nə yazıçılarımızın ki, oxuyanlar da onu anlayıb başa düşsünlər, o dili sevsünlər və öz malı hesab etsünlər. Övladına o dildə təlim və tərbiyə versünlər. Bizim əqidəmizcə bu məsələdə uzaq getmək lazım deyil.

Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənzilindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir.

Bu Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə bəyindir.

Rusların məşhur pedaqoq və ədibi Uşinski deyir: "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə öləndən əlsən öləb itməz, amma dilini əlsən fəvri olar və ondan bir nişan qalmaz". Bu doğrunu sayır millətlərin həqiqi ədibləri və yazıçıları yaxşı anlayıblar və əsərlərini ana dilində yazmaqla belə millətin əxlaqını düzəldib, ağılına və ruhuna tərbiyə veriblər və verməkdədirlər və bir tərəfdən də ana dilinə sevgilə verib, onda olan rəqəti götürüb, gözəlləşdirib, müəyyən bir qanun və əsas üzrə onu möhkəmləşdiriblər.

Rus dilini belə müntəzəm qanun və qaydaya salan və bu dərəcədə onu geniş və zəngin edən onun ədibləri olubdur. Hansı rus ədibi olursa olsun, onun yazdığı əsərləri rus əkinçisi, rus dehqanı oxuyub əsanlıqla başa düşür, habelə də nəmsə, fironq, ingilis və bizim Qafqazda gürcü, erməni ədiblərinin dilləri. Amma İstanbulda nəinki ədiblərin, hətta balaca bir qəzetdə xəbər yazan hərifin dilini İstanbuldan başqa sayır yerin türkləri anlamaz. Bundan məlum olur ki, Osmanlı ədibləri ana dilinin qadrini bilməyib, onu unudublar və özləri üçün başqa "volapuk"¹ ittixaz ediblər.

Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır.

¹ 1879-cu ildə Şleyer tərəfindən düzəldilmiş süni beynəlxalq dildir. Həmin söz anlayılmaz, qarmaqarışlıq dil mənasında da işlədilir.

Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə, bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası sırtı edibdir. Amma bununla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcə də dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur, amma onların ana dilini can-dildən sevir və yazıqlarını açıq və aydın yazıqlar. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Nəsihətnaməsi", Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Qasımbəy Zakirin məktubu, Hacı Həyət bəy Fədanın "Məkkə səfərnaməsi", Hacı Seyid Əzimin mövzun əşar və kolamı, Həsən bəy Məlikzadənin ümum və fənunə dair yazdığı kitablar və siyasi məqalələr – cümləsi açıq və aydın dildə yazılmış əsərlərdir.

Amma bu axır vaxtlarda bizim açıq və sadə dilimizə İstanbulda yarımçıq elm təhsil edib gələnlər xələf yətməkdədirlər. Bu cənablar nə elmdən elm və nə mərifətdən mərifət öyrənməyib və adlarına əlqab olaraq bir quyruq yapışdırıb, qəliz ibarələr atına minib, ədəbiyyat meydanında cövlan etməkdədirlər.

Allah Əli bəy Hüseynzadəyə insaf versin. Kaş o alicənab İstanbulda rahat oyləşib, bizim şübhəxt Qafqaza təşrif gətirməyə idi. O cənabın elm və kamalına sözüümüz yoxdur. Sözüümüz ondadır ki, elm və kamalından bizə bir bəhrə vermədi, ancaq dilimizə pozğunluq saldı, təzə dil gətirdi. Ətrafını bir dəstə meymunlar bürüdü və ona təqlid etməkdə biri-birinə macal verməyib, "böyük hünərlər" göstərdilər. Az vaxtın içində Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: "işbu", "iştə", "şimdi", "şol", "əfəndim", "baqalım", "nasıl" sözləri qəzet sütunlarını doldurdu.

Bu işin nəticəsi bu oldu ki, indi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmayaq olar. Üç-dörd yüz səhifəli təlimi-qiraət kitablarımızda "ata", "ana", "yaxşı" kimi çox işlənən və əziz sözlər dorman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə, bu müqəllidlik və rəftar millətə xəyanət etməkdir. Biz bir tərəfdən ilminskilərə, miroyevlərə, levinskilərə nifrən edib nələliq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər. Bir tərəfdən də özümüzə ana dilinin pozğun hala düşüb unudulmağına çalışırıq.

İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illot bir iso, indi iki olur. Bir tərəfdən hürufat qüsuru, digər tərəfdən dil qüsuru olimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək.

Doğrudan da, bir fikir etmək lazımdır. Allah-təala dili insana veribdir ki, onunla insan fikirlərini və hisslərini boyan etsin. Bu barədə Taleyranın sözü haqq deyil ki, guya dil insana fikrini gizlətmək üçün verilibdir. Bu bir batil qövldür ki, siyasi işlərdə az-çox əhəmiyyəti vardır. Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşığıdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir. doğru və səlamət fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sorsənilərin və müxtəlif-şüür kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür. "Şəlalə"nin 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü yaptığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan birçox dilidir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk ədibləri əlindən almaq istəyirlər. Altun Qələmin ona yazdığı cavab biza bir az gülünc gəlirdi. Hər nə isə bu barədə danışmağı artıq bilirik.

Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələni budur ki, möhtərəm İsa bəy Aşurbəyli kullı xərc töküüb, "Şəlalə" jurnalının təb və intişarı yolunda əlindən gələni əsirgəmir; vəli Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kışının xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Ögər "Şəlalə" belə gözəl şəkildə ki təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsinə rəğbətəndirərdi. Vəli ... indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir.

Millətin sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışın, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımlardan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırınsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər. meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazınsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər.

1913

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

(1864-1940)

TÜRKLƏR KİMDİR VƏ KİMLƏRDƏN İBARƏTDİR?

Qəzetəmizin türkçə bir cəridəyi-islamiyyə olduğu hər nüsxənin başında zikr olunuyor: "Türkçə" və "islamiyyə" ibarələri hər nə qədər surət-i zahirdə qayot aydın və aşikar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə, munis görünülər və hər kəs öylə zənn edir ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyildir. Böylə zənn edənlər, əlbəttə, səhv edirlər. Çünki, qəzetəmiz illərcə intişara davam etdikcə məzkur iki kəlmənin mənalarını boyan etməklə məşğul olacaqdır. Bu xüsusda çoxdan bəri mövcud batil, zənniyyəti, fərziyyəti, səhv və xətalari ortadan rəf etməyə səy edəcəkdir. Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizi zinet verən böyüklərimizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə ləkədar etmək istəyən qərozkaranə nəşriyyəyə, rəqiblərimizə, çox kərrə də biz özümüzü aldanıb inanırız. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış və yazılmaqda olduğunu bilməyiriz. Hətta məəttəəssüf keçənlərdə türk qəzetələrindən birində belə tatarlara, türk və tatarların mədari-iftixarı bulunan Çingizlərə və Teymurlara dair narəvə sözlərə rast gəlmiş idik. Türklüklə iftixar etdikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!.. Şübhəsiz, öz qövmünü əhya edən, öz məmləkətini abad edən, öz millətini toriği-tərəqqiyə sövq ilə anı mədəniyyətin bala mərtəbələrinə çıxardıb şərof qazandıran böyük cahangirlər öz qövm və millətini nəzərilə deyil, başqa və rəqib millətlərin nəzərilə baxarsaq böylə cahangirlər haqqında əlbəttə yaxşı söz deyəməyiz. Sədd ibn Vəqqasın mədəniyyətdə xidmətlərini iranilərdən sormayın, ərəblərdən sorun? İranilərin, zərdüştilərin mədəniyyəti-qədimlərinə kökündən möhv etdiyi halda, islam və ərəb mədəniyyətinin xadimi bulunurdu... Dövri-codiddə Moltke və Bismark fransızların səbəbi-fəlakətləri olduqları halda almanların voliyül-nəmətləri bulunurlar. Şübhəsiz, birincilər bunlara vəhşi, xunxar deyərək məzəmmət edir, ikincilər isə bunların mədhi və sitayişindən aciz qalıb namlarına heykəllər tikərlər. Lord Keçnerdən burlar şikayətçi, ingilislər isə fəvqə-

ladə razıdırlar. İştə Teymurun da türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri Dəşti-Qıpçaq, İran-Ösmanlı, Çin əhalisindən deyil, Asiyayi-Vüsta türklərindən, Səmərqəndi təzyin edən asari-memariyyədən, öz nosli bulunan Ulugbəylərin, Babur Mirzələrin təlifatından, çıtağat od-biyyətinə şəraf verən süürə və üdəbanın yazdığı kitablardan sormalıdır. Bu xüsuslarda batıl fikirlərimizi təshih etməliyiz! Ancaq tariximiz və keçmişdəki əkabiri-milliyəmiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq üçün əvvəl ömrədə özümüzü tanımalıyıq. Yəni, türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulunduqlarını, nərdən nəşət etdiklərini, nəçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün nərdə sakın olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıqlarını göstərməliyik. İçimizdə özbəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduqlarını bilməyönlər də varırlar. Binaənəleyh məsələ qayət mühümmüdü. Suroti-zahirdə nə qədər sönük görünsə də, həqiqət halda böyük və daimi bir əhəmiyyətə haizdir. Bu məsələ ilə bu gün deyil, bir nəçə ösr əvvəldən bəri iştiğal etmək lazım idi. Mazidə çimal olunmuş bu məsələyi gələcəyə, uzaq gələcəyə tərk etməyib heç olmazsa indi olmalıdır. Ancaq böylə bir məsələni həqiqilə tənvir edə bilmək bir, ya iki fərdin işi deyildir. Bəlkə onu mütalifə üçün beynəlislam xüsusi darülfünunlar, məclislər, cəmiyyətlər mövcud olmalı.

Finlandiya Helsenkfors şəhərində "Fin və uğor (yəni uyğur) ismi ilə bu kimi məsələ ilə məşğul bir cəmiyyəti-fənniyyəyi-məxsusə vardır. Peterburq darülfünununda əqvanı-türkiyyə əhvalına vüquf üçün ayrıca şöbə olduğu kimi, akademiya (Əncüməni-danəş) əzası arasına daxil "ətrakşünaslıqda" şəhərlər qazanmış Vasili Radlov kimi böyük alimlər vardır.

Macarıstanda elmi-əhvali-ətrakin nə dərəcələrdə tərəqqiyatə məzhər bulduğunu göstərmək üçün Vambərinin, Uysfalvunun namlarını zıkr etmək kafidir. Ümumi Avropada isə bu yolda çalışan müs-təşirinin və bu cür üləmə tərəfindən yazılan asari-mühümmonin adlarını saymaq üçün qəzetə sütunları yetməz. Hotta Daniya (Danimarkalara) varncaya qədər kiçik məmləkətlər belə bu elmdə mühüm kəşfiyyatlar ilə tarixi-ətraka, ələmi-ətraka xidmətlərdə bulunmuş (gərçi bu xidmətlər bizcə məchul qalmış), Vilhelm Tomsen kimi böyük alimlərlə fəxr edirlər. Məsələnin əhəmiyyətindən naşi Avropanın bəzi yerlərində¹ mövcud olaraq əvraq və rəsaili-məxsusə doxi

nəşr olunur. Qoribədir ki, məsələ ən ziyadə türklərə müteəlliq ikon aramızda bu yolda sahibi-totəbbə bir alim yetişməkdir, hotta Avropa üləmasının əhvali-otraka dair asari-totəbbəti-fənniyyəlorinə əşinə olanlarımız belə pək nadirdir!

Vaqion, axır zamanlarda Osmanlı türkləri arasında mərhum Şəm-səddin Sami boy, Nəcib Asim və sair bozi zəvati-məhtəromə bu vadidə bir çığır açmaq, yəni bir yol göstərmək təşəbbüsündə bulundular! Ancaq bunlar təşəbbüsdən irəli gədmədilər!.. Nə üçün? Çünki məsələyə elm və irfan sahiblərinin qüvayi-mütəhəddisilə çalışmaq, məclislər, cəmiyyətlər, darülfünunda şöbələr güşad etmək, türk asari otiqosini aramaq üçün uzaq məmləkətlərə fənni-həyətölər göndərmək lazımdır!.. Lakin heyhat, heyhat!

Bu kimi məsələlərə bəhoqq iştiğal etmək üçün əvvələ "Elmi-əhvali-oqvan", "Elmi-boşor", "Elmi-lisan" və sairə kimi bir nəçə elmdə tətəbbə və ixtisas sahibi olmaq lazımdır. Biz isə belə bir ixtisas sahibi olmadığımızı ətirafə bərabər deyə bilərik ki, hər həqiqəti millətimizə sadə və bir rəngdə göstərmək istəyən "İlyat" sütunlarında bir surəti-ümumiyyə və bəsitədə bəhs edəcək qədər molumati-lazımdən do məhrum deyiliz. Zənn edərəm türk lisanında çıxan bir qəzetənin nüsxələrinə göz gəzdirərkən atıdoki ibarələrə rast gəldik:

"Biz tatarları türkdən xaric buraxmadıq, şu qədər ki, tatar namilə bir cins, bir lisan, bir çəhrə, bir cəhotin bu gün mövcud olduğu pək molumdur". Lakin volov türk irqinin, bir forini təşkil etsin. Tatar namında bir qövəm olbətə vardır. Bunlar böyük hökumətlər təşkil etmişlər, cahəngir olmuşlar və ilx. Mühərrir moqalənin bu qədər sözləri içində fəna, səhih bir cümələ varsa, o da "tatar namında bir qövəm olbətə vardır" – sözüdür. Şübhəsiz, vardır! Ancaq bir qövəm, bir əşirət, ya qəbilə halında bunlar Çin daxilindən xaricə çıxmamışlardır. Çıxanlar isə ancaq ayrı-ayrı zəvatdan, qəşun böyükələrindən və sairədən ibarət qalmış, yoxsa öz qövmlərini özlərilə birlikdə bəri cəhotlərə cəkib gətirməmişləridir.

Bunlar isə moğol cinsinə mənsəb olduqlarından bütən moğollar kimi türk irqinin bir forini təşkil etməyib, moğol irqinin bir forini təşkil edirlər. Binaənəleyh türkdən xaric tutulmaları olzomdır. Əgər cahəngir olmaq qövmiyyəte, millətə, millətin həyət-i-məcmuəyi-icci-maiyyəsinə aid isə moğolların bu qismi bəri cəhotlərdə nə böyük

¹ Muntəzəm vəqit və fasilələrlə çıxan deməkdir.

hükumətlər təşkil etmiş və nə də cahangir olmuşlardır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə osakiri-özimoy müvəffiqiyyətlə sərkərdəlik etdikləri inkar olunmaz! Bunların moğol irqinə monsubiyyətlərindən nəşi, təbii ki, cinsiyyət, lisan və çöhrələri doxi az-çox moğollara moxsus cinsiyyət, lisan və çöhrədir.

Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən türklərə, daha doğrusu türklərin səhvən tatar deyilən cəsinə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kimidir. Lisanları, irəlidi isbat edəcəyim vəchlo nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir. Yəni türkiyə-qədimə, farsın, orobin təsirindən azadə qalmış türkiyə-əsliyə daha qəribdir və tatar türkcəsində görünən bu hal Qərbdən Şərqsə doğru gətirikə Volqa nəhrindən Baykal gölüne, ya Altay dağlarına toqorrüb etdikcə daha vəzch və aşikar oluyor.

"Cins" və "çöhrə" mosoləsinə gəlincə: Burada ancaq antropologiya (elmi-başər) qaydasınca miqyası-cümcümə (qafa təsini ölçmək) və sair üsullar ilə tutulmuş bir statistika hökm oluna bilər. İcimizdə az-çox moğollara bonzoyonlora "tatar çöhrəli" diyoruz, deyilmi? Burada iki mülahizə var və xətir ola bilər: Bir mülahizəyə görə ola bilər ki, burada bir irsiyyət mosoləsi vardır. Yəni bu şəkildə olanlarımız, ya əbədn, cəddi külliyyon türkləmiş bulunan moğollardır, yaxud damarlarındakı qana xeyli moğol qanı qarışmış olan türklərdir... "Üləmayi-başər" tərəfindən Qazan türkləri (tatarları) haqqında icra edilən totəbbüat noticəsində bunlardan toqribən bir nisfinin az-çox Avropa (yəni ariya) çöhrəsinə və bir nisfinin də az-çox moğol çöhrəsinə malik olduqları toboyyün etmişdir. Ancaq bu hal qazanlıların moğol olduqlarını isbat edəməz! Çünki qismən moğol çöhrəli, qismən də Qafqaz çöhrəli olmaq halından türklərin hansı şöbəsi azad odd oluna bilər? Əcoba, Azərbaycanda, Anadoluda, habelə bizzat Türkünstanda bu yolda tohorriyyəti-foniyyə bizim öz tərəfimizdən dəxi icra edilsə, cəni noticə hasil olmazmı? Anadolu içlərində öylə vilayətlər vardır ki, türklərinin çoxu "tatar", yəni moğol çöhrəsinə malikdirlər... Bu isə əvvəllərdə soyahət edənlərə məlum bir keyfiyyətdir. Yuxarıda dedik ki, burada ikinci bir mülahizə daha vardır. Madam ki, hər tərəfdə, haman nisfi nisfinə hər iki çöhrə mövcuddur, o halda elmi-qəvam və elmi-boşər nöqteyi-nəzərindən hansı çöhrəni ən ziyadə türk çöhrəsi odd etməliyiz? Moğollarımı, yoxsa hind və avropalıları müşabehə olanlarımı; mosələ qayət

müşküldür. Çünki əvvəla iki-üç min il əqdəm bir millət halını alaraq Baykal civarında Orxon və Yenisey nəhərləri sovağilində və Altay dağları otoklorində yaşamış və türklərin on qədimi və on xalisi bulunmuş olan Tu-ku-yc qəvmünün çöhrə və cümcüməsinə (qafa təsini) vüqfi-tamımız olmaq lazım idi. Mümkün isə həfriyyət icra edib özəmi-qədimoyi müayinə və mütalio etməli idik. Ola bilər ki, on qədim zamanlarda doxi hər iki çöhrə mövcud idi... Lakin çöhrə mosoləsinin mücorrod, özbaşına o qədr ohomiyyəti yoxdur.

Türklər səhnoyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vəxtədən bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütoəddid təsirlərə mörüz olmuşlardır: Asiya qitəsinin şərqiində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan oqvam ariya və səmiyyə ilə, yəni hindi, irani, islav, çorkos, kürd, orob və sairə nosillərilə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şöklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qəvmüdür.

Bir tərəfdən tarixin göstərdiyi vəchlo müqəddəmə türk ikon bilaxirə türkcəyi tamamilə unudub, başqa lisanlarla mütoəddid qəvmələr mövcud olduğu kimi, digər tərəfdən də öz qədim dillərini tərki edib türkcə tokollümə başlayan və bu surətlə içimizə qarışmış bizlərdən modud olan başqa qəvmələr də vardır.

Xəzərləri, bu gün islavca söyləyən bulqarları, macarlara qarışmış hunları, hind oqvamına qarışmış cətləri, üləmayi-otrəkşünasan birinci zümərəyə nümünə odd ediyərlər. Müqəddimən guya Fin və uyğur tayfasından olan başqular, Əfqan və Türkünstan tərəflərində təvəttün edib iraniyüləslə olan sərtlər isə bu gün tamamilə türklərə qarışmış türkcə söyləməkdə olduqlarından ikinci firqəyə misaldırlar. Bundan başqa bizzat türk oqvamından bir qismi digər qismi tərəfindən toməssüle uğradılıb, bu diqqət bir maddədir. Bütün bu söylədiklərimdən anlaşıyır ki, ayrı-ayrı no cins, no çöhrə, no lisan, no adət və əxlaq və no də din və məzhəb türk oqvamını fənnən tərəf və təsnif üçün osas tutulamaz. Bolko şoraiti-tarixiyyəyi-coğrafiyyəyə və sairə ilə bərabər bütün bu tədəd olunan şoraitin həcyoti-mocmuəsi nəzəri-ətibara alınıb bu surətlə oqvamı-türkiyyədən mətlubə ən ziyadə müvəffiq olan bir ünəmzoc ittixaz olunmalı, digərlərinin isə cədvəli-təsnifdəki mövqələri məzkur ünəmzoc dorocoyi-qürbiyyətə ətibarilə toyin ediləlidir.

Bunlardan hamsının və no dorəcədə türk namını daşımağa müs-təhəq bulunduqları ancaq bu surətlə tobyin edə bilər.

Əsil mötləbimizə başlamazdan əqdəm "moğol", "tatar", "türk" və "turok" kimi istilahları-fənniyyəvə dair bir fikir edolim. Bu gün "moğol" ləfzi etnoqrafiya əhvali-oqvam cəlmincə müəyyən bir qövme məxsus istilahlardır. Atıdə bir cədvəldə göstəriləcəyi vöchlə bu qövme türkün qeyri olmaqla bərabər türk əqvamının dəxi mənsub bulunduqları Altay, yaxud Turan əqvamından böyük bir şöbədir. Türklərə bu surətlə bir münasibətləri olmaqla bərabər türklərdən başqadırlar. Halbuki türklərin tarixi-mədəniyyətdə böyük bir rol oynamış bir qisminə səhvən bu nam verilmişdir. Teymurləngin həfidi (novəsi) Babur Mirzənin Hindistanda təsis etdiyi böyük və mətin bir hökumətə "böyük moğollar hökuməti" deyilmişdir ki, qətiyyəvə yanlış bir istilahlardır. Teymur Burlas nam türk əşairindən birinə mənsub olub, türkcədən başqa bildiyi bir dil var idisə, o da sonradan öyrənmiş olduğu lisanı-farsı idi. Moğolca bilməz idi. Babur Mirzəyə gəlincə, bu zatın tənzimi-dövlət və ümuri-idarədəki möharəti dərəcəsinə qüvvəyi-qələmiyyəsi də var idi. Əmuzadəsi Uluğbəy kimi həp türkcə yazmış olduğu əsəri-tarixiyyəvə və ədəbiyyəvə alan ortada mövcuddur. Qiymətdar olan bu əsərlər miyanında "Vəqayə", yaxud "Baburnamə" namilə bir də Babur Mirzənin özü tərəfindən qələmə alınmış bir tərcümeyi-halı vardır. Bu əsərin¹ bir çox yerlərində müşariləy moğolca bilmədiyini etirafə bərabər əcdadı kimi özünün dəxi türk olduğunu və hətta türklüklə iftixar etdiyini bəyan eyliyor. Hindistandakı sülaləsinə "böyük moğollar" ləqəbi bir yanlışlıq əsəri olub bu yanlışlıq avropalılara bəzi İran müvəttixlərindən sirayət etmiş idi. Bu gün Avropa müstəşriqinin haman kəffəsi xətəllərini anlayıb təshih-i-maddə etmiş olduqları halda, biz nodən əski zohabımızda səbat edib qalırsız?

İndi Hindistanda böyük hökumətlər təsis etmiş olan bəzi türklərin üzərindən bu moğol² namını rəf edib yalnız aid olduğu əqvama təxis etdikdən sonra gələlim "türk" və "tatar" istilahlına.

"Tatar" istilahı mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsəndənə və cahilənə bir surətdə istemal edilməkdə bulunduğuna binaən türkoləqlər (ölomayi-əhvalşünasani-ətrak) fiyöv-

¹ "Pavədə Kurtıl" nam fransız alimi tərəfindən fransızcaya tərcümə edilmişdir.

² Türkmən və Azərbaycan türklərindən bir qisminə osmanlı ilə ərəblər tərəfindən səhvən "əcəm" deyilir ki, kəza təshih olzəmdir.

mon bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdır. Çünki tatar ləfzi mənai-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istemal olunur ki, kəffəsi yanlışdır. İbtida bu yanlış olanları mütaliə edolim. Bəzi əski müvəttixin və müstəşriqin hər iki istilahı (türk və tatar ləzlərini) həmməna və yekdigərinin təmamilə müradifi kimi tələqqi etmişlərdir ki, bunun külliyyəvə yanlış olduğu əşkardır. Digərləri ələlxüsus əski fransız müəllifinin bir qismi öylə zənn etmişlərdir ki, guya moğol, tənğuz mancı, tibetli, türk və sairə həp flütədən olub ümumino "tatar" deyilir, yəni tatar istilahı guya qayət şümullu olub türk, moğol və sairəyi mühit və şamilird. İştə bu növ yanlışlıq nəticəsidir ki, Dəğin (Deguignes) nam müvəttix əsərinə söylə bir ünvan vermişdir. "Historic generale des huns des Turcs, des Magoles et des autres Tatares".

Yəni, "Hun, türk, moğol və sair tatarların tarixi-ümumiyyəsi" təbiri-axorə Dəğin zikr olunan bu əqvamin cümələsinə tatar fərz etmişdir. Bir üçüncü fıraqə üləmə isə bunun təmamilə əksi bir xətoyə düçar olaraq türk ləfzini ümumi və şümullü ədd etdiklərdən tatarları türk irqinin bir fəri, bir şöbəsi kimi qəbul etmişlərdir. Bunlar haqqında deyə bilərsiz ki, əgər tatarlardan muradları başqaları tərəfindən səhvən tatar namı verilən türklər isə, o halda etiraz ediləcəkdir nəqtə ancaq biz-tat ləfzə tatar olub. Yox əgər məqsədləri ən əsil moğol olan tatarlar isə o halda bittəb bu da böyük bir yanlışlıq ədd edilmək iqtizə edər. Çünki əvvəlcə orz etdiyim vəchlə tarix göstərir ki, nə tatar deyilən moğollar Tyan-şan dağlarından bəri tərəfə hicrət etmişlər və nə də Rusiya və Sibiriya sohralərindəki türklər tatarlardır. Biləks bunlar türklərin ən ziyad türk olanlarıdır. Mərhum Şəmsəddin Samibəyin "Qamusi-türki"sində dəxi tatar maddəsində bu yolda bir yanlışlıq vardır. Samibəy öylə zənn etmişdir ki, tatar ən əsil türk əqvamından kiçik bir qövme olub, bunların namına nisbətən ümum moğollara "tatar" deyilmişdir. Bəzi fərziyələre görə, tatar ləfzinin mənsəbi mancuriyalıların lisanında tirəndəz, oxatan mənasına gələn "ta-ta" kəlməsidir. Digər tərəfdən də doqquzuncu əsri-miladidə yazılmış Çin kütubi-tarixiyyəsinde iki işarə vardır ki, "ta-ta" və "ta-zə" kimi oxunur. Ərəblərin irq və cins tanımayaraq, ərəb olmayan bilcümlo əqvam və ümumə əcəm itlaq etdikləri kimi, çinlilər də Amur nəhri kənarlarında sakini və türklərə həç bir müşabihət və münasibət olma-yan, fəqət çinlilərin qeyri bulunan bir çox əqvama "ta-ta", yaxud "ta-zə" namı verirlərdi. Bundan başqa yəni ərəbin əcəm ləfzini ayrıca İranın Fərs qövminə təxis etməsi qəbiləndən çinlilər də nəhri-

Əsfər sahilində yaşayan bir moğol qövmünə doxi bilxasso "ta-ta" deyirdirdi. Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də "r" horfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə "tar-tar" və "ta-tar" surətində doxi tələffüz olunurdu. İştə nəbri-Əsfər səvəhlinin tatar deyilən moğolları çinlilərlə bir müharibənin nəticəsi olaraq Qobi səhrasından keçib Tyan-şan dağlarının ətəklərinə qədər gəlmişlər, fəqət oradan daha irəli heç bir zaman keçməmişlərdir.

Çingizin validəsi bu moğollardan idi. Çingiz fütuhətindən sonra türk oqvam və mənəlikinin bir qismi bu cahangirin ordularında bulunan tatar (moğol) komandalan səhvən tatar namilo yad olunmağa başladı. Bu səhvə başlıca islavlar səbəb oldu. Çünki bunlar Çingiz qoşununun bir əksəriyyəti – özimə etibarilə türk olduğunu anlamayıb ancaq əsgərin sərkərdələrini nəzəri-etibara almış idilər. Halbuki fəth olunan ərazinin əhaliyi-turaniyyəsinə zətən minləqədim türk, bu əraziyə fəth edən əsgərlər türk, bunları təqib edən mühacirlər türk, Çingizin özü türk, türkün bir qisminə, bir şivəsinə, bir dövr tarixinə namını verən oğlu Cığatay, yaxud özbək türklərinə nam verən digər oğlu Cuci kimi həp türk oğlu idilər. Çingiz ümuri-dövləti üçün moğolların deyil, uyuqların, yəni qədim türklərin xətt və lisanlarını qəbul etmiş olduğu da cümləcə məlum bir keyfiyyətdir.

Çox keçmədən bir neçə komandan və sərkərdədən ibarət bulunan moğol ünsürü türklük ünvanını içində tamamilə qayıb olub, bir osor buraxmadığı halda, tatar nami oqvami-əcnəbiyyə dillərində mühafizə olunub qaldı. Fəqət elmi-əhvali-oqvam ilə elmi-lisanda bu yanlışlıq ancaq bu axır zamanlara qədər davam edə bilib, bu gün ortadan götürülmək üzrədir. Çünki siyövmən məzkur elmlər birdən-birə yeni bir dövrə-tərəqqiyə vasil olmaqla "tatar" deyilən türklərin ən xalis türklərdən bulduqları anlaşıldığından ümumi-mozkurə müntəsibini "tatar" istilahnının ancaq baladə zikri keçən moğollarla tənquzlara həsr və təxsis edilməsinə haman müttəfiqən qərar verməkdədirlər. Səhvən tatar demilən türklər bərvəchi zir üç böyük şöbədən ibarətdir:

1) Sibiryanın vətənlərində yüzlərcə müxtəlif namlar tohtında yaşayan qəbail və əşair ki, başlıca vaxtədə Qızıl Orda hökumətini təşkil edən qıpçaq türklərinin nəslindən münşəbdirlər.

2) Rusiyayı-Avropayı türkləri. Bunlar ya qazanlılar kibi qıpçaq nəslindən elmi-bəşər nöqtəyi-nozərindən "braxisofal" olub qismii-əzəmin çöhrəsi avropalılara möxsus çöhrədir, ya kırımlılar kibi noğay və sair qədim türklərin əhfidədirlər.

3) Qafqaziyanın oqvami-mücviro tərəfindən səhvən tatar təsəmiyə olunan türkləri də bunlardır. Qafqaz silsiləyi-cibalinın cəhoti-cənubiyyəsinə sakin Azərbaycan türkləri ki, şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncoli, iranlı və sairədən ibarətdir (İrənin şimali-qərbi səkənosu də bunlardandır) və mozkur silsiləyi-cibalin cəhoti-şimaliyyəsinə sakin noğay, bulqar, bir qismən lozgilərə qarışmış kumuk və zahirən xeyli çərkəslərə bənzəyən və adətən çərkəsləşmiş bulunan "kabarda" və ilx.

GƏLƏLİM "TUROK" LƏFZİNƏ

Əhvali-qövmiyyəyi-otrako aşına olan üləmanın ən mötəbər oları bir qələti-tarixi noticəsi olan "tatar" təbirini rədd edib bu nam təhtində zikr olunan türklərin şək və şübhə qalmayacaq surətdə türklüklərini isbat etmiş bulduqlarından bozi Germaniya (alman) otraxşınasını daha ziyadə orob, fars və Avropa təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə moruz bulunmuş və guya bu surətlə türklərdən bir dərəcə təbəud etmiş bulunan qərb, yəni osmanlı türklərini bərikilərdən təfriq üçün fəndə başqa bir istilah icadına qalxışdılar. Məlumdur ki, Türkiyədə beynülam ruslara Moskov deyildiyi kibi, rus əhalisi beynində də osmanlılara türk ləfzindən qələt olaraq "turok", ya "türk" deyilir. İştə, bozi alman üləması türk namını baladə tədəd edilən otrakla Asiyayı-vüstadokilərə təxsis edib osmanlı türklərinə iso "türk", yaxud "turok" isim verilməsini təklif elədilər. Fəqət böylə bir təklif bizzat osmanlı türkləri tərəfindən gülünc olacağı kibi üləmanın ümum beynində doxi osla şayani-qəbul görünmüyor. Hətta Rusiyanın ən ciddi əhvali-oqvami-ələm və müvərixləri fənni-həqiqi namına bu fikrə şiddətli etiraz elədilər. Zətən, alman alimlərinin böylə iki istilah icadı lüzumuna göstərdikləri səbəb də çox zəif, hətta qeyri-moquldur. Çünki bu gün türk oqvamının cümlosi osmanlılar kimi orob, fars və sairənin təsirati-irqiyyə və lisaniyyəsinə moruz olmuş bulunuyorlar. Moruz olmayanlar iso yox kimidir, olsa da, yakutlar kibi bütərəstlikdə qalan, ya xristianlıq qəbul edən kiçik şöbələr-dən ibarətdir. Demək ki, zikr olunan fərq, təsirati-xariciyyənin azlığında, çoxluğunda olub, yoxsa keyfiyyətdə deyil. Bu iso ancaq təmüddün və tərəqqi etibarilə türk oqvamının bulduqları dərəcəti-müxtəliflərdən irəli gəliyor...

Türk lisanının əssənəyi-alom beynində mövqəini toyin edolim. zira mütaliə etdiyimiz bəhsə böyük dəxli vardır.

"Lisanıyon" bir sinfi-əssənənin əsvat, hürufat, lüğət, iştiaqı-sərf və nəhvində bəzi mühüm övsaflı-ümumiyyəyi-müştorokə koşf edib bu surətlə aralarında mövcud olan müşabihətə məbnə bir züm-rəyi-əssənəyi "Altay", ya "Ural və Altay dilləri", yaxud "Əssənəyi-turaniyyə" namı vermişlərdir. Əssənəyi-mozkuronin künhi, cəddi-ələsi qayət qədim və vahid bir lisanı-əsliyi-turani olmaq möhtəmil isə də ancaq bu lisanı-əslinin mahiyyəti hələ layiqilə anlaşılmamışdır.

Üləmayi-lisanın qövlünə görə əssənəyi-turaniyyə aralarındakı fərqlərə binaən hərvochi-ati altı şöbəyə münqəsimdir:

1) "Fin və uqor" dilləri ki, Finlandiyanın müxtəlif ləhcələrində Macar (Vənqriya uñğar) lisanı bu şöbəyə daxil dirlər.

2) Sibiriya və Bəhri-Müncomidi-Şimali sovahilində söyilonən müxtəlif "samoyed" ləhcələri, fin və uqor lisanları ilə bu ləhcələr beynində mövcud olan xüsusi bir müşabihətdən nəşi cümlesini (yəni hər iki şöbəyi) bir şöbə ədd edənələr də vardır.

3) Türk ləhcələri, bunlar aşağıda ayrıca tədər ediləcəkdir.

4) Moğol ləhcələri ki Çinin şimali-şərqişində və köza Sibiriya və Rusiyanın bəzi cənub cəhətlərində söyilonməkdədir. Məvərayi-Baykal moğolları, buryat, kalmık və sairə bu zümroyə daxil dirlər. Çingiz ordusunda bulunmuş tatar komandalarının ləhcəsi dəxi bu ləhcələrdən biridir.

5) Mancuriyalıların lisanı ki, tınguz deyilən qəbilə də bu lisanla mütəəllimdir. "Fin və uqor" lisanları ilə samoyed lisanı beynində bir itibati-nəslə, nəşəbi mövcud olduğu kibi türk, moğol və mancuriya lisanlarının da ayrıca bir əsildən, bir kökdən mütəəffəte bulun-duqları zahir dirlər.

6) Yapon lisanı dəxi Eyvəld, Şot, Vənqlər və sair mötəbər lisanıyonu-turaniyyənin rəy və qövlünə görə Ural və Altay lisanlarındadır.

Hələ qəvaidi-nəhviiyyəsinin tamamilə turani olmasında üləma-nın cümləsi müttəfiqül-roydirlər. Əsasən yapon lisanının turaniliyyəni müşirranə iddia edən zət ən ziyadə Vənqlərdir. Əssənə və əqvami-turaniyyəyə dair mütəəddid əsəri-nəfəsələ kəşbi-iştihar etmiş bulan alim müşarileyh bu xüsudə Budapeşt şəhərində intişar edən

"Revue Orient le pour us etudes Oural-alo altai gues" nam risaləyi-mövqotonin 1900 sənəyi-miladiyyəsinə çıxan məcmuələrində "Die Ural altaischen Sprachen" sorlövhesi tohtında moqalati-mühimmə dəxi nəşr etmişdi.

Bəzi alimlərin görə əssənəyi-turaniyyə zümresinə tədər edilən-lərdən başqa bir də xətti-mixi (xətti-misməri) ilə yazılmış əkkadi, yaxud şumeri deyilən qədim bir lisanı dəxi daxil etmək lazımdır.

Əssənəyi-turaniyyəni yekdığorindən tofriq edən övsaflı-xüsusiyyətdən sorfi-nəzərli (bu tofsilat sənədimizdən xaric dirlər) yalnız türk-cənub ümum əssənəyi-turaniyyə ilə müştorək bulunən övsaflı və moza-yasını müxtəsərən zikr edərsək faydadan xəli olmaz.

Əssənəyi-alomın bir qismini Turani ya Ural və Altay namilə bir yərə cəm və təvhid edən övsaflı və əlamət bunlardır:

a) Kəlmələrin müəyyən mənanaya, məfhumə dəlalət edən heca-i-əslisi ərab və təsrif əsnasında əslən təboddülata uğramaz.

Məsələn, ərəbin "qövl" kəlməsi təsrif əsnasında qeyl, qal və ilx. şəkillərə girdiyi, yəni bir mənanı-müəyyənə dəlalət edən heca və məsdərinin "vav"ı gah "olif"ə, gah yayi-münqəlib olaraq hərəkətlər dəxi dəyişdiyi, yaxud arə yərə başqa bir hərəkət daxil olduğu halda türk-cənub "demək" fəlindeki "de", yaxud (du) və ilx. kibi şəkillərə qətiyyətin girməz. Bu isə bir lisanın əsaslığı, sadəliyyə, müşabətiyyəni nəqciyyə-nəzərindən əlbəttə böyük bir məziyyətdir.

b) Kəlmələrin təboddüləti-sərfiyyə və iştiaqıyyəsi tələsüqi-ədovat (agglutination) və daha doğrusu, tələhüqi-ədovat qaydasına təbədirlər. Ədovat heca-i-əslini daima toqib edər, ona toqəddüm etməz.

Məsələn, ərəbcə (moqal) kəlməsində (m) hərfi heca-i-məsdərə toqəddüm etdiyi halda türk-cənub (deyilmiş) ibarəsində (yilmiş) ədovatı (de) heca-i-əslisini toqib edər. Heccai-əslisi toqəddüm edən ədovata əssənəyi-turaniyyədə ancaq macar dilində təsadüf olunur ki, o da müstəsna qəbilədən olaraq əndər nədiratdandır.

c) Kəlmələrin tərkib edən heccalar və bunlara təboddüləti-sərfiyyə əsnasında ilhəq olunən ədovat daima "qanuni-əhəng" deyilən və ancaq əssənəyi-turaniyyəyə (macar, fin, türk, moğol və yapon, sair turan dillərində) məxsus bulunən bir qayidiyyə-mühimməyə təbiiyyətdən dəxi ki, bu da bir kəlmədə bulunən hürufi-səvtiyyənin yekdığorə təvafüqündən ibarətdir. Yəni hərəkətlərin xəfifi xəfif ilə və soqili səqil ilə imtiaz edə bilər. Yoxsa hərəkətiyyə-xəfifə hərəkətiyyə-soqilə

bir araya gələməz. Misa: "Gəlmək", "getmək", "gələcək", "gələcək" ibarələri əslən və qədən: "gəlmək", "getmək", "gələcək", "gələcək" kimi tələffüz olunamayacaqlarından gəlmək, getmək şəklinə yazılmaları da caiz olamaz.

Kəza qalmək (qalmaq), qələcək (qələcək) ibarələri də "qalmək" "qələcək" surətində nə yazıla bilər və nə də tələffüz oluna bilər.

ç) Ədəvəti-zəmiriyyə və ya zəmiriyyəyi-izafiyyə vasitəsilə əfaldə süvəri-intəhaiyyəyi-təsrifiyyənin hüsula gəlməsi keyfiyyəti doxi bir çox turan lisanlarının övsəfi-müştorəkəsindən moduddur.

d) Fəqət ən ziyadə əssənəyi-turaniyyəyi bir zümərəyi-vahidə şəklinə birləşdirən cəhət qəvaidi-nəhviiyyədir ki, haman kəffəsində bir şeyə üzrədir. Fel və xəbərini daima cümlənin axırında bulunması məfulaların, zərfi-zaman və məkənlərin felə tabe bulduqları felə, sifətlərin mövsufə təqəddüm etmələri və ilx. əssənəyi-turaniyyədə ümumi bir keyfiyyətdir.

Nəhv-i-turanidə kəlmələrin bir təqəbbi-müəyyən ilə irtibat və ittihad etməsindən nəşi, cümlə (Vəqlərin təbiri vəchilə bir "cümleyi-şibhi-kəlmə")dir. Yəni cümlə içində təqəbbi-kəlmət, kəlmə içindəki tələffüz-ədəvəyə təşbih oluna bilər...

Bütün bu zikr olunan məvəddi-mövzu bəhsimiz nəqteyi-nozərindən qayət mühümdür. İndi türk ləhcə və şivələrindən hansının ziyadə türkçə olduğunu anlamaq üçün əvvəla hər birinin məzkur övsəfi-əsasiiyyəyi-turaniyyə ilə nə dərəcə və nə nisbətə müttəsis, yəni qəvaidi-əsliiyyəyi-turaniyyəyi nə nisbətə mühafizə etmiş və özlərilə qeyri-mütəcənis bulunan əssənəyi-samiyyə və ariyyənin təsiratına nə qədər məruz bulunmuş olduğunu təyin etməli, saniyənin vəsəiti-fənniiyyəyi-lisaniyyə və tarixiiyyəyi-coğrafiyyə və sairə ilə ən qədim və ən xalis türklər kimlər olduğunu kəşf ilə bunların lüğətini, qəvaidi-sərfiiyyə və iştiqaiyyəsinə gözələ zəbt etdikdən sonra türkün şimdiki ləhcələrindən hər birinin bu qədim və xalis türkçədən təbəud edib-etmədiyini və etdi isə nə dərəcə etdiyini mütləq etməlidir. Bundan başqa türkçə ləhcələr üzərinə həmcins və həmcivar bulunan sair Turan lisanlarının da təsiratını unutmamalıdır. Heç şübhə yoxdur ki, lisan-əsliiyi-türk müxtəlif səbəblər təhüdə təhəvvülətə uğramaqdan və başqa dillərin təsiratına məruz bulunmaqdan bir an xali qalmamışdır.

Bu səbəblərin başlıcalarından olmaq üzrə mühitin şəraiti-iqlimiiyyə və təbriyyəsinə vəziyyəti-coğrafiyyədən nəşi münasibəti-milliiyyəyi-

həmcivarini: odvari-müxtəlifədə türklər tərəfindən qəbul olunan növ-növ məzahib və ədyanı və bunlarla bərabər gətirilən xətt və lisan-diniyi vəhəsil milət və oqvamı yekdığorinə qarışdırən müxtəlif vəqəti-tarixiiyyəyi zikr edəriz. Əshabi-məzkurəyə dair təfsilətdən sərfi-nozərli türklərin müxtəlif odvari-tarixiiyyədə qəbul etdikləri məzahibə dair bir məlumat ədənlə.

Orxon¹ sovhəli qərbündə əxirən kəşf edilən əsəri-otiqədən məs-təbən olduğu vəchilə, türklərin ən qədim din və məzhəbləri bir növ şaman etiqədətindən ibarət bulunmuşdur. Şaman məzhəbinə bu gün doxi bəzi Çin və moğol oqvamı və Sibiriyə cəhətlərində bir neçə türk oşair və qəbailə təbədir. Zəmani-qədimdə binnisbə monidərlə olub əsasən təbiətə, əsrari-təbiətə pərəştədən ibarət bulunan bu məzhəb əlyəvm qəba bir büt-pərəstlik dərəkəsinə əniş şaman kəhinlərinin şarlatanlığı sayosində davam etməkdədir. Türklərdən ən əvvəl təməddün ədən qədim tu-ku-ye təbiri-axərli oğuz türklərilə bunlardan sonra səhnəyi-tarixə çıxan uğyurların qismi-küllisi məzkur büt-pərəstlikdə çox müddət səbat etməyib müruri-zəmanlə fəvə-fəvə müxtəlif dinlərlə mütəəyyən olmağa başladılar. Şaman büt-pərəstliyini ilk sədəməyə uğradan din milədi-İsədən oqdem Hindistanda zühür edib türk və moğollar içində, milədi İsədən, hətta hieroti-nəbəviyyədən belə sonra intişarə başlamış olan Budda², yaxud Şakyəməni nəm bir zati-məhtorəmin dişi olmuş idi. Bir qismi-özimi-bəşəriyyətin, haman ümum irqi-əsförin mütəəyyən bulunmaqda olduğu dini-məzkur, bu gün Çin moğolları ilə Rusiyədəki kəlmək və bur-yatların və közə moğollaşmış bir qisim türklərin arasında doxi ləmə məzhəbi şəklinə əxz ədərək sair ədyan ilə rəqəbat etməkdədir. "Dini-əsför", yaxud "sarı məzhəb" təbir olunan ləməliğin bənisi Zəngovə nəm rəhibdir. Hər haldə ləmə məzhəbi buddə dininin bir şöbəsinədən başqə bir şey deyildir. Bu məzhəbdə olan moğollarla, moğollaşmış bəxi türklərin mərkəz rəhaniləri Tibet qitəsindəki Ləhasə şəhərindən sonra Şimali Moğulustanda qəim Orğa bolodəsidir. Əsası pəntəizmə, yəni vəhdəti-mütəloqə, yaxud vəhdəti-vüçəd ilə mətəmpəsixəz, yəni

¹ Orxon bir çaydır ki, Baykal gölüne mənsəb olan Selenmə nəhrinə tökülür.

² Buddə ilə büt kəlmələri arasında tələffüzçə bir müşəbihətə məbnə çox ədəm bu iki kəlməyi bir-birinə qarışdırıb buddə-pərəstliyi büt-pərəstlik zənn əlyədir. Həlbuki buddə məzhəbi əsasən əslən büt-pərəstlik deyildir.

ruhun cismdən-cismə intiqalı demək olan tənəsüx etiqadlarından ibarət bulunan məzkur məzhəblərin tövsif və tərifli mövzu böhsimizə təəllüq etmədiyi cəhətlə bu xüsusda təfsilatdan sərfi-nəzər edərək. Məqsədimiz ancaq bir zamanlar türklərin bu dinlərdə dəxi bulunmuş olduqlarını, binaənəleyh lisan, adət və əxlaqımızda o dövrlərdən dəxi bir əsər qalma möhtəmil bulduğunu göstərməkdir. Budda məzhəbini müənaqib, ya onunla cəyni zamanda ortaya siryani xristianları çıxıb türklər və moğollar içində nəstür məzhəbini nəsrə başlamışlar idi. Nəstür məzhəbi xristian dinindən bir şöbədir.

Məluun olduğu üzrə, bugünkü etiqadi-İsəviyyəyə görə solib ələmət-nicat və şəfaət olub, xristianlarca-əqanımı-sələsə, yaxud ülu-hüvyət-i-müsəlləsəyi-vahidənin bir rüknü ədd olunan həzrət İsa solib üzərində iztirabət bəşəriyyətin naili-əfv və qufran olması uğrunda qəbul ələmişdir ki, bizim etiqadımızda müxalifdir. Çünki Qurani-Kərimdə "Vəla yəsləbuhuya ləkin şəbbiha ləhu..." buyurulur. Yəni Allahın peyğəmbəri olan Həzrət Məsih səlb olunmayıb yerinə zahirən şəbbihi bulunan biri səlb olunmuşdur.

İştə türkcə bəzi əşəri-qədimədə hətta bu gün dəxi türkün bəzi ləhələlərində cənab həqqə "çələb", ya "çalap" namı verilməsi məzkur dövrün əsarındandır... Zira çələbi farsı çəlipadan, yaxud ərəbi səlibdən çələt olub xəç deməkdir. Osmanlı türkcəsində "əfəndi", "ağa" mənasına gələn və hətta birinci Sultan Məhəmmədə ləqəb və Konya şəhərindəki mövlana həzrətlərinin pustnişininə Çələbi Əfəndiyə əlyövəm belə ünvan olan çələbi təbiri dəxi çələbdən müştəqqidir.

Siryanilər islamın şəşyci-zühurundan nəşi türklər arasında böyük bir iş görəmədilər. Bu gün xristian bulunan türklər varsa da Anadoluda, Qazan¹ tərəflərində və Sibiryanın bəzi cəhətlərində qətilül-əddə olduqlarından sair əqvami-nəsraniyyəyə qarışib məzhəb üzündən millətlərini qayıb etmək üzrədirlər. Balada zikr olunan məzəhibdən başqa bir aralıq bəzi türklərə Zərdüşti və Mani məzhəbləri dəxi sırayət etmişdi. Əlyövəm Hindistanın bəzi cəhətlərində davam edən Zərdüşti məzhəbinin əsası sənəviyyətdir. Bu məzhəbə görə bütün kainat iki yekdigərə zidd qüvvətin təhti-hökümündə bulunur ki, biri zülmət və şərin mənbəi olan Əhrimən və digəri isə nur və xeyrin xalıqi bulunan Hörmüz, yaxud İyzəddir. Nur İyzədin ələməti-zahirəsidir. Nura pərəstiş guya İyzədə pərəstiş demək olduğundan

¹ Anadoluda bəzi kolisalarda türkcə icrayi əyin ediliyor. Böyle kolisa Qazan şəhərində də vardır.

Zərdüşti məzhəbi təbini tərəfindən bilaxirə qaba bir atəşpərəstliyə qəlb edildi. Atəşpərəstlik isə zətan yuxarıda zikr olunan şaman məzhəbində də var idi. Bir çox adətimiz bu dövrlərdən qalmadır. Məsələn, axır çərşənbələrdə atəş yandırır üzərindən atılmamız və sairə.

Bu gün türklərin qısmi-küllisi ələmətülillah xeyli zamandan bəri artıq dini-islam ilə müşərəf bulunurlar.

Türklər arasında müxtəlif din və məzhəblər yekdigərini təqib etdikcə bunlarla bərabər təhriati-diniyyə və rəsmiyyədə müstəməl xələrlər, əlifbələrin əşkalı dəxi təbəddül ediliyordur.

Bu gün anlaşıldığına görə türklərin ən qədim xətt və əlifbələri run denilən bir növ xətdir ki, bizzat türklərin əzləri tərəfindən itirə əlunduğu məznundur.

Bu xətdən irəlində ayrıca böhs əlunacaqdır. Bəş-on sənə əvvəlində gələncəyə qədər ən qədim türk yazısı cəlib əlunmuş əlan uyğur xətti ancaq run xəttindən sonra ortaya çıxıb, onun yerinə qaim olmuşdur. Uyğur xəttinin isə siryaniyədən mübəddəl əldə olduğu və türklər içində nəstürilər tərəfindən gətirildiyi zənn əlunur. Dini-islamın türklər arasında intişarından sonra artıq uyğur və moğol xətləri yerinə hər tərəfdə əlifbəi-ərəbi, fars tərəfindən bir dərəcə islah edilmiş əlifbəi-ərəbi qəbul əlunmuşdur.

Burada qayət şayani-diqqət bir nəqte var idi – xətir əluyor: Dini-islam ilə xətt və lisanı-ərəbi türklərin lisanı-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücuda gətirmiş əldə halda, türklər, yəni milliyyə və qəvmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairesində mühafizə edə bilmışlərdir.

Türklərin külliyat ətibarilo sair dinlərə meyl və istedad göstərmələri və nədirən göstərenlərin isə milliyyə və qəvmiyyətlərini qayıb edərək gah çinli, moğol və hindulara, gah əqvami-nəsarayə qarışib qayıb əlmaları və biləks türklərin ancaq müsəlmanlığa meyl və müştəq bulunmaları və islamı qəbul etdikdən sonra bir tərəfdən ələmi-islamın mühüm bir rükn və istinadgahi sırasına keçmələri, digər tərəfdən də ancaq bu dini-məbin şayəsində öz qəvmiyyə və milliyyətlərini mühafizə edib təmini-bəqa edə bilməz əlmaları fəvqəladə şayani-diqqət və mütəliə bir maddədir ki, əsasən zikr əlunduğu vəchlə iki mühüm məsələdən ibarətdir. Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyə ətibarilo ancaq dini-islamı qəbula meyl və istedad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütəəyyəin, ərəb ələmilə mütəəllim, ərəb mədəniyyətilə mütəəddin əldə halda türklərin əsla ərəbləşməyib, yəni türk əglü türk qalmalarıdır. Aya, bu hallara səbəb nədir?

Səbəb bir deyil, qayət mütəəddiddir. Əhvali-məzkurunin əsbabını zənn edirəm. Bir yandan dini-islamın öz mühəssənət və məzayasında, həqiqiyinin bədahət dərəcəsinə sadə və əyan olmasında, isbat və dəlildən müstəgni bulunmasında, o biri yandan da türklərin fitrət və təbiətlərində, məzəclarında, fəzaili-əxlaq və xəsaili-mənəviyyələrində aramalıdır!..

Abu hava, əhvali-iqlimə, şərait-təbiyyəyi-coğrafiyyə və sairə cəhətlə vəsə dəst və biyabanlara, qum səhralarına malik bulunan Türküstanla Ərəbistan beynində bir dərəcəyə qədər müşabihət bulunduğuna kibi dəvəni, au. süvariliyi, mərdənəliyi, igitliyi, seyri-səfəri, köçbəliyi, füşətəbət vətəni, hürriyyət və muxtariyyəti sevən türk ilə ərəb arasında dəxi bir münasibət, bir qərabət mövcud olduğu inkar olunamaz. Bundan başqa hər iki qövmin qəbləislam olan etiqadati-batılə və əhvali-tarixiyyələri arasında dəxi bir təvəffüq var: Türklərin ruh xətti dövründəki şaman bütprəstlikləri ərəblərin zəmani-cahiliyyətdəki etiqadati-sənəmpərəstanə və müşrikanələrinə xəyli bənzəyir.

İştə bu təcəd olunan və sair əsbabdan naşi türklər ərəb mədəniyyətinə bir meyli-əzəm göstərən onu öz malları kibi sühulətlə qəbul etdilər. Yəne eyni səbəblərə məbnadır ki, ariya əqvamı dini-islami qəbuldan sonra bir an rahat durmayıb daima o dində cüzi, ya külli təbdilat vücudə gətirmək həvəsinə düşmüşlərkən türklər öylə fikirlərdə bulunmadılar. Biləks isəmi olduğu kibi qəbul və olduğu kibi də mühafizəyə qeyrət etməkdədirlər.

Bununla bərabər türklər əsla ərəbləşmədilər. Ərəblər bütün Şimali Afrika, Suriya və Mesopotamiya (Əlcəzirə) əqvamını və kəza bizim Dağıstan əqvamından bəzisini, məsələn, ləzgiləri və sairəyi tərüb etdikləri halda, türkləri təmsilə müvəffəq olamadılar!

Əcəba, səbəbi nədir?

Bu xüsudə türklərin bir kiçik qövmin olmayıb ərəblər kibi müstəqillən bir milləti-müəzzimə olmaları və mərkəzi-ətrak bulunan Asiyayi-Vüsta və Türküstanın Ərəbistandan bödi-məsafə etibarilə uzaq bulunması səbəb göstərilə bilirsə də, lakin bunlardan daha mühüm bir cəhət vardır ki, o da türkcənin əssənəyi-Turaniyyədən olmasına binaən əssənəyi-Samiyyədən bulunan ərəbiyə külliyyəni müğayirə etməsi keyfiyyətidir. Ərəb, dini-islam vasitəsilə deyil, bəlkə lisan-ərəbi vasitəsilə əqvamı ərəbləşdirməyə müvəffəq olmuş idi. Əqvami-mütəərribə ya kiçik və Ərəbistanə həmcivar bulunanlar, yaxud Afrikayi-şimali millətləri kibi zətan əqvami-samiyyədən

olmaqla parlaq bir mədəniyyətin təsirlə ərəbləşməyə istedad göstərənlərdir.

Əgər dini-islam ərəblər içində degil, moğollar içində zühur edəydi, o vaxt moğollar türkləri bəlkə moğollaşdırmağa müvəffəq olurlardı. Çünki əssənəyi-Turaniyyədən bulunan bu iki lisan beynində yekdigərini təmsil edəcək dərəcədə qərabət vardı. Mələumdur ki, hər lisan lüğət və qəvaiddən ibarət bulunduğu halda, türk lisanı başlıca qəvaiddən ibarətdir (zənn edirəm, bu fikri ilk əvvəl ifadə edən Osmanlı üdəbəyi-məşhürəsindən Əhməd Midhət əfəndi olmuş idi), yeni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisanıdan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edər. Məsələn, (lər) ya (lar) türkcədən ədati-cəmdir. Türki yunancadan filosof, istoriya, ya latıncadan doktor, professor kəlmələrini alıb asanlıqla filsoflar, professorlar və ilx. deyə bildiyi halda ərəb filosofu fəlasifə, ya istoriya əsturə, ya əsturəni əsatir şəklinə cəbrən qəlb edə bilirsə də, mütəəddid əşkali-cəmi olduğu halda yenə doktor, ya professorun cəmində aciz qalır dəkatir professura deyəcək deyil a.

Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərək cləyib, ərəbin qəvaidini qəbul etməyəcəyi aşkar idi. İştə bu növ səbəblərdəndir ki, türklər dini-mübini-islami öz ruh və mənəviyyatlarından nəbən cətmış kibi bir şövqi-əzəm ilə dərəğuş edib onun qəvi bir nigəhbəni olmuş olduqları halda əsla ərəbləşmədilər və qövmiyyəti-nəcibəyi-əslilyələrini mühafizə edə bilib, ancaq o yolda tərəqqiyyəyə məzhər olmağa başladılar.

Bundan sonra türklərin əhvali-tarixiyyəsinə nəzər edib beş on sənədən bəri bu xüsudə əldə edilmiş kəşfiyyət və həqiqi-cədidəyi mütaliə edəlim.

Ən qədim türklərin əhvali-tarixiyyəsi xurafati-şairanə ilə qarışmışdır. Sultan Mazmud Qəznəvi kibi bədayepərvər bir türk dühasının təşviq və himayəsilə yetişən Firdovsinin, İrən və bəlkə cəhan şairi-əzəmi olan Firdovsi Tusinin vücudə gətirdiyi "Şahnəmə" başdan-baş diqqətlə oxunursa görünür ki, bu əsəri-binəzir əsəsen yegdigərilə daimi bir mübarizədə bulunan iki bəhadırın biri-birinə rəqib, iki dilavərin, iki böyük qəhrəmanın vəsf və tərifindən ibarətdir ki, birinin adı İrən, digərinin adı Turandır. Avropanın hamən nisfi cəsa-

mötündə olan Turan, yaxud Türküstan Ceyhun, Amudərya və Qüsus namları ilə məşhur nəhri-özimin məvərasında¹ bulunan vəsə bir ölkədir. Firdovsiyə nəzərən bu ölkənin əhalisi guya minləkdən haman xilqəti-ələmdən bəri türklərdən ibarət bulunurdu. Keykavus ilə həməşr olan bunların ən qədim padşahlarından biri Əfrasiyab idi². "Şahnəmə"nin ən şairinə və cəni zamanda ən faciəyə bir fəslini Səyavuş həyiləsi təşkil edir. Səyavuş türklərlə bir müharibədən sonra pədəri Keykavusa küsürək, onun rəqibi bulunan Əfrasiyabın nəzdinə iltica etdiyi bir təzvi-dilnişin ilə həkəyə olunur. Əfrasiyab öz qızı Firəngizi Səyavuşa təzviç edib onu məmləkətin bir qisminə əmir təyin etdi. Şairin həkəyosinə nəzərən burada öylo bir əsəri-umran və təməddün vücudə gəldi ki, hətta Əfrasiyabın öz sarayında belə hissi-həsədin oyanmasına bəis oldu: İştə on qədim zamanda hətta xurafət dövrü bulunan bir zamanda Türküstan tərəflərində Firdovsi tərəfindən fərz və qəbul olunan bu "umran" və "təməddün" keyfiyyəti qəyət mühüm bir məsələdir. Bu gün bəzi əsar və dələil ilə şairin sözləri sif xəyalətdən ibarət olmadığını anlaşımaqdadır. Həç şübhə yoxdur ki, Firdovsi mövzuatı-şairənəsi üçün özündən çox qədim, fəqət əksəri bu gün zəyç edilən fərsi, pəhləvi, zənd, orəb, türk və sair dillərdə yazılmış məxəzlərə müraciət etmiş idi. Ancaq Firdovsi məxəzi-məzkurəyə bir müvərrixi-mütəfənnin nəzər ilə dəgil, bəlkə bir şairi-büləndəmələ və bilxəssə həmiyyəti-vətəniyyəyi-fürsəpərəstəyə ilə müttəssif bir şairi-ətəşməzəci-İrani nəzər ilə bəxmış, onları o cəhətdən nəzəri-ətibərə almışdır. Bununla bərabər şünəyə aşinə, müqəddir bir türk tarixnəvisi, bəzi üləm və kəşfiyyəti-codidə səyosində təyfiñi-intiqaç və tədqiq ilə şairin mürəati-təxəyyülatında nəquşi-şairənənin olvəni-gunəgunəyə bürünən həqayiqi-tarixiyyəyi təmyizə müvəffəq olə bilir. Bu isə xüsusi bir təotəbböyə məhtəcadır³. Bundan başqə qədim türklər və mədəniyyətləri həqqında qəyət qiymətdər həqəyiqə Çin kütübi-tarixiyyəyində; ələlxüsüs və kitabların dördüncü əsri-miladiyyəyə aid olanlarında dəstros olə biləriz ki, bu da ayrıncə bir mütəlie ilə bilxəssə Çin dil-lərinə kəsb-i-vüquf etməklə olur.

¹ Bu məmləkətin bir qisminə Məvəraün-nəhr və Transokəsiyyə dəxi deyilir.

² Bu nəm ilə Türküstandə bu gün bir şəhəri-əzəm xərəbəsi kəşf olunmaqdadır.

³ Hindi-qədim şahnəməsi olub başqə Qoravəlar ilə Poravəların müharibələrindən bəhis "Məhəbbəhərə" nəm kitabının dəxi bu nəqəci-nəzərdən mütəliesi faydədən xəl qəlməyəcəq, zənn edirik. Ləkin qəbilə mütəlie bir həkəm verilməz.

Qorb, öz cümlo Yunan¹ müvərrixini türkləri ancaq altıncı əsri-miladında tanımışlardır. Bu üləməyə görə sonəyi-miladiyyəyində ən osil Altay cəhətlərindən gələn Türküstan türklərinin xaqanı Sincibə (yunanca Silzibol) Xosrov Nüşirovan ilə bir müahidə oqç edərək, Ceyhun sovahilini yədi-istələsinə keçirmişdir. Bu tarixdən etibarən türklər artıq Məngölüstən və Türküstan daxilinə münhəsir qəlməyib biladi-müxtəlifəyi istələyə başlamış və Volqə nəhri sovahililə bugünkü Rusiyanın şərq-i-cənubisinə də o zamanlar gəlmişdirlər. Müruri-zəman ilə istələ və mühəcirətlər yekdığorini volə cəyləyirdi. Bunların ən mühümləri XI əsri-miladidə başlamış olduğundan türklərin bu əsrdən sonrakı əhvali-tarixiyyətləri xeyli məzbut olub ondan əvvəlki tarixləri isə əhməl edilmiş idi. Fəqət VI əsr ilə XI əsr ilə XI əsr bəyindəki zəməyə təvəfəq edən bir dövrü-tarixiyyəyə aid olmaq üzrə bu son sonələrdə fəvqələdə mühüm kəşfiyyəti icrə edilmiş olduğundan, bu xüsüsə bir nəbzə mələmət edinməmiş ələzəmdir.

Orxon nəhri cəhətlərində yəni Qarəqurum şəhəri xərəbələrindən başqə oxiran yəni Qarəqurum nəmində daha oski digər bir şəhəri-cəsimin xərəbələri kəşf edildi ki, uyğur türklərilə bunlardan da qədim çinco Tu-ku-yə dənələn Oğuz türkləri tərəfindən bina edilmişdir. İştə ümumitürklər içində tarixi-mədəniyyətdə ən əvvəl isimlərini qəyç etdirənlər qırğızlarla bərabər məzkur iki qəvmdir.

Tu-ku-yə, yaxud türk oğuz, uyğur. Qırğız – iştə türk qəvmiyyətinin səpayi-osası!.. Ən qədim və ən xəliss türklər osil bunlardır. Bunlardan başqələrinin, məsələn, başqurdların² tarixi mədəniyyətləri bu qəvərd qədim deyildir. Uyğurlar tu-ku-yələrin tarixən vərəsləri olduqları hələ qırğızlar bunların rəqibləri olmuşlardır. Qırğızlardan ayrıncə bəhs oləcəqdır... Uyğurların əhvali-tarixiyyətləri oğuz türklərindən, yəni tu-ku-yələrdən daha əvvəl mələm olmuş idi. Çünki uyğurların lisanı uyğur xətti dənələn və bir nəv qədim Suriyə zəyisindən təbəd-dülündən həsil olma bir xətt və bir əlifbəi-məxsüs ilə məzbutdur ki, qədimdən bəri qəbili-qirəət idi. Məcar üləməsindən məşhur Vəmbəri tərəfindən kəşf olunan "Kutədq bilik" ünvanlı kitab da işbu lisan və xətt ilə yazılmış olub, şu son on-on beş sonə içində icrə

¹ Yunan xurafətində əhtiməl türklərə dair bəzi işarələr vardır: yərinənsən, yərinənsən şəklində təsovvür olunan məxləq məvhum Kəntəvri türk süvərlərinə dələlət etdiyini bəzi osmənli mühərrirləri iddii ediyələr.

² Bir nəzəriyyəyə görə (başqurd) təbiri (başqə yurt)dan qəlotdur. Çünki vətəni-osliləri Altay olməyib Ural dağlarıdır. İrəlidi bəhs olunəcəqdır.

olunan kəşfiyyatı-cədidəyə qədər uyğun və ololullaq türk əsəri-ədəbiyyatının ən qədimi etibar olunmaqda idi¹. Uygurlardan daha qədim olan tu-ku-yelərin əhvali-tarixiyyoləri ancaq şu son on beş-igirmü il ərzində məlum olmağa başladı. Çingiz vüquati-özimizəndən sonra səlätini-Osmaniyyənin cəddi-olası bulunan Ortoğrul qazinin pədəri Süleyman xan komandası tohtında Xorasandan qorbo doğru hərəkət etmiş bulunan oğuz türklərinin namı ilə şu çinlilərin Tu-ku-ye deyə zikr etdikləri qayot oski oğuz türklərinin adı beynindəki müşabihət şayani-dıqqət bir maddə olmaqla bərabər bunlara dair bu axır zamanlara qədər əslə məlumatımız yox idi. Bu gün kəşfiyyatı-mühüməyi-cədidədən sonra daxli qədim oğuz türkləri ilə Süleyman xan oğuzları arasında tarixən bir neçə yüz sənəlik bir açıq, bir noqsan qalıyor idi!

Baxalım oğuzlara dair kəşfiyyatı-cədidəyi-tarixiyyə nodon ibarətdir? İki yüz sənədən bəri Yenisey nəhri cəhətlərinə run deyilən qeyri-qabili-qiraət bir xətt ilə bir çox möhkukat bulunmuş, hətta bunlardan məcmuələr təşkil olunub, bəzi muzeylərdə vəz və təşhir edilmiş olduğu məlumdur. Lakin bu run yazılarının on-on iki sənə əqdəminə gəlincəyə qədər kimsə oxuyub anlamağa müvəffəq olmamış idi. Əxirən bu növ əsəri-ətəqə təhərrisində həvəs artdı. Həvəs ədənlər çoxaldı.

1889 sənəyi-miladiyyəsində "Şərqi Sibiriyə coğrafiyə cəmiyyəti", 1890 sənəsində Helsenkfors "Fin və uyğur" cəmiyyəti və 1891-də Peterburq ictimaiyyəti tərəfindən Baykal gölüne mənsəb Selenqa nəhri şöbələrindən Orxon nəhri vadisində kain hər iki qədim və yeni Qaraqurum xərabələrinə bir ay təhərriyatı-müxtəlif həyət-i fənniyyəyə əzəm olundu. Məzkur həyətlərdən birincisinə rus ədəb və mühərrir Yadrinsev (Ядринцев), ikincisinə müəllim Hegel və üçüncüsünə akademiya əzasından alimi-şəhər Radlov riyasət etməkdə idi. Zəvət və həyət-i müşarileyhin kəşf etdikləri şəhəri-on-qazı, özüm saray xərabələri somaki mərmər növü daşlardan, sonaycinuqriyyənin fəvqələdə tərəqqisində dəlalət edən qayot nəfis heykəllər, əjdaha, arslan və sair heyvanat şəkəlləri üzərində run xəttinə qiyəmətdər möhkukat bulunan qəzəf dikili daşlar və sair bu misilli

əsəri-ətəqə burada böyük parlaq bir modoniyyəti-qədimonin mövcudiyyətinə dəlalət edirdi. Ancaq məzkur Run yazıları¹ oxunmadığından bu şəxsi modoniyyətin hansı qövmo əid olduğu anlaşılmıyordu. Bu xüsusda məsolonin hollino Yadrinsev və Hegel tərəfindən başlıca Ordonizo nam lama monastırı qürbündə kəşf olunan uyğurca, çinco və rümca olaraq üç lisan üzrə, bəzilərinə bir də məgəlcə möhkukat irəo edən bir neçə dikili daşların (obelisklərin) böyük yardımını aldı. Hegel adlı müəllim tərəfindən kəşf olunan və üzərində üç lisan üzrə möhkukat bulunan daş, dördəgüshəli bir sütun olub arslan heykəlinə ibarət özüm bir qaya üzərində paydar idi. İştə osil bu üç lisanlı daşlardakı Çin və uyğur yazılarının dəlalətə ilə kopenhagenli müəllimi-fəzil Vilhelm Tomsen 1893 – sonəyi-miladiyyəsində şampolyonlara məxsus bir məharət-i kamilə ilə qədim türklərin əlifbələrini kəşf ilə run xətlərini holl edib qiraətə və məzmunlarını nə olduğunu anlamağa müvəffəq ola bilməmişdir.

Bu tarixdən etibarən türk modoniyyəti-qədimosi üzərindən pərdə rəf olub gündən-günə mühüm kəşfiyyat ilə elmi-əhvali-otrək yeni bir tərəqqiyyə məzhor olmaqda və ictimaiyyəyə şən və şöhrət qazandıracaq vəsə bir meydan açılmaqdadır.

Türklərə etdiyi xodəmati-öziməyi-nəfiedən nəşi məduni-şükranə bulunduğumuz Tomsen kondilərinəndən əqdəm əslərəo anlaşılmaz bir məomma halında qalmış olan türki run yazılarını holl üçün uyğur və Çin xəttinə olan möhkukatın dəlalətindən başqa bir neçə kəşfiyyətdən dəxi istifadə etmişdir. Məsoləyə girişməzdən əqdəm Dənizli alim müşarileyh run məhərrirətinin türkcə olduğuna yəqinən hökm etmiş olduğundan run əlifbasının hürufi-sövtiyyəsinə ümumi Turan dillərinə məxsus olan "ahongi-sövti" qaydasına istinadən və hürufi-qeyri sövtiyyəsinə (TRK)dən ibarət olan "Türk" ləfzi ilə adına heykəl dikilən xanın adını nəzəri-etibara alaraq təyin əyloyə bilməmiş idi. Vilhelm Tomsen bu xüsusda dair qələmə almış olduğu əsəri-giran-məyosini "Dechiffrement des inscriptions de Orkhont et de l'Jenissei" "Orxon və Yenisey möhkukatının hollu" ünvanlı 1894 tarixində Dənizli (Danimarka) paytaxtı olan Kopenhagenə nəşr etmişdir. Bundan sonra türk-oğuz Tu-ku-ye qövminin sair möhkukatı-tarixiyyəsi artıq

¹ Bəşinci əsri-hicridə Kaşkarda yazılmış olan şu kitab nəzərdən hökmdar vəzir-i kəməndən və sərronin ictimaiyyəti-nəzərdən idarə etmələrinin lazımı gəldiyinə, insanlənə dən və dövlət və əiləo vəzifələri nədən ibarət olduğuna dair məlumat verilir. Çox yerlərində fəlsəfəyə bəlo girişilir.

¹ Qədim german (alman) dilində gizli sikkə mənasındadır. Germanın və Skandinaviyaya və run xəttinin latin əlifbasında məhərrəf bulunduğuna zənn olunur. Fəvqə Orxon (run)lərinin bunlarla bir mənasibətli olmayıb, bəlkə əslə-əslə aramə deyilən əlifbaya müşabihətləri vardır.

müntəzəmən tərcümə edilərək Avropa və rus mətbuatı vasitəsilə nəşr olunmağa başlandı. Tomsenin öz tərcümələrindən bəzi "Memoires de la societe Finno - ougrienne" nam Finlandda risaloyi-mövqutosinin müxtəlif nüsxələrində mündəridir. Tomsenin köşfindən sonra bu vadiyə ən çox çalışın Peterburq öncüməni-daneş ozasından Radlov həzrətlərindir... Məzkur akademiya tərəfindən Orxon sovahilinə heyət-i-fənniyyonin məhsulü-məsaisi də bir çox xərto və rəsmələri həvi olaraq müsəvvər və mükəmməl bir məcmuə şəklinə nəşr edilmişdir ki, başlıca dörd qismdən ibarətdir:

- 1) Orxon cəhəllərindəki əsəri-qəblot-tarix
- 2) Tu-ku-yc sülaləsinin oğuz türkləri dövrü-əsəri
- 3) Uyğur sülaləsinin dövrü-əsəri
- 4) Moğol dövrünə aid əsər

Bütün şü təhərriyatın nəticəsində Vamberinin köşf etdiyi "Kutadqu-bilik"dən lağəll üç yüz sənə daha əvvələ aid olmaq üzrə uyğur lisanının hər iki xətt ilə, yəni uyğur və run xətlərilə yazılmış əsəri və bunlardan da qədim oğuz türklərinin tu-ku-yclərin yalnız run xəttinə olan yazılan əldə edilmişdir. Run yazılarının bulunmağa olduğu məhəl Yenisey nəhrindən Orxona qədər mümtədd olub min kilometrədən ziyadə bir məsafə təşkil edər. Köşfiyyatın ən mühüm mü Qoşo-zaydam nam mövqədə və sonəyi-miladiyyəsində türk-oğuz hökmdarlarından Gültəkin və Bilgə xanların namlarına rəz olmuş daşlardakı run yazılarıdır. Bu növ yazılarla türk qövminin vəqayci-tarixiyyəsi xanların fütuhəti və sairə dövrü-dəstani Lejandr denilən ən qədim zamanlardan bəda ilə Bilgə xanın vəfatına qədər qayət milli və şairənə bir surətdə hekayə edilir. Bu yazılar miyanında bir də Bilgə xanın öz millətinə, yəni türklərə xitabən bəzi vəsəyə və iltirətini həvi bir növ vəsiyyatnaməsi vardır ki, şayani-diqqətdir.

Keçən məqaləmizdə rus və fin üləmasının Orxon və Yenisey cəhəllərində və bilxəssə Qaraqurum şəhəri xərabələrində bulduqları əsəri-mühüməyi-tarixiyyədən və bu sayədə dənialı Vilhelm Tomsenin qədim tu-ku-yclərin run denilən yazılarını holl edib türk tarixini mütaliyəyə yeni yollar açmış olmasından bəhs etmiş idik. Run uyğur yazılarında və sair Orxon əsəri-ətiqosində oğuz və uyğur türklərinin vəqayci-tarixiyyələrindən başqa etiqadi-diniyyəyi-qədimlərinə, sonəyclərinə, sonəy-ci-məməriyyə və nəfisələrinə, ziraət və ticarətlərinə, adət və ətəqlərinə, ətisə və qiyafətlərinə, tu-ku-yc

mərmər heykəlləri və sair ohvallarına dair pək çox məmülati-nəfiyyəyə dostros oluna bilər. Qədim türklərin dömr və sair mədən eməlatında məharəti-kəmilə səhibi bulundurları aşikərdir. Bu məharətləri zəton minləqdə çin və qəonovisani tərəfindən doxi məd və sona edil-məkədo idi. Bu gün bələ bir çox türk oğvamının əsləhə eməli xüsüsündə göstərdikləri hünər və ətəllə qədədi-qədimlərinə irsən intiqal etmiş bir keyfiyyətdir. Əlan Sibiriyaədə Yenisey sovahili türkləri "dömrəçi" ləqəbilə müləqqəbdirlər. Orxon run yazılarında "Əkin", "Əkinlik" kibi təbirətlə ziraətə dair verilən məlumat, ovalardakı süni isqə cədvəlləri isə su yolu kəmərlərinin şayani-diqqət boqayası və sair bu növ əsəri-mühümə türkklərin bilxəssə köçmə və bədvi olmağın minləqdə ziraət və hirasətə məşğul mədənə bir qövmin bulundurlarını isbat cəloyir.

Tu-ku-yclərin etiqadi-diniyyələri keçənki məqalələrimizdə zikr olunduğu vətəllə şaman büt-pərostliyyindən ibarətdir. Ləkin bu büt-pərostlik məzkur dövrlərdə o qədər qəbə olmağın Misir, ya Yunan məzahibə-qədiməsi qədər xurafəti-kəsiyyəyə böğulməmişdir. Run məhkukatında zikr olunan məbudların ədədi məhdəddir. Başlıcaları "onqon" "Oğan?"! nam məbud "yer" (əz) nami-əlləh, "Humay" nam ilahə və sairədir. Fəqət şü tədđüdə ilahə ilə bərabər türk oğuzlarda vətədaniiyyəti-rəbbəniyyə fikrinə bir məyil bulunduğuna səhibüssəmə mənasına gələn və ilahüliləhə olmağı məhtəmil olan "tanrı" göğ tanrı və yaxud sədə "göğ" denilən Əlləh döləət ediyər. Qədim türklərin ruha etiqadları var idi. Orxon məhkukatına görə ruh bir quş şəklinə təsəvvür olunuyordu. Məvtəyi dəfn etmək ədəti doxi təlibi-diqqətdir.

Run xətti ilə yazılmış əsər və məhkukat başlıca iki müxtəlif növə-hidə köşf olunduğundan olifbasına "Yenisey və Orxon" olifbası namı doxi verilir. Bunlar haqqında oxirən mütəliati-məxsusədə bulunmuş məvərixcən və lisaniiyondan bəzi zəvətin qövllərinə görə Yenisey-run lisanı indiki Qara qırğız türklərinin ədədi dili və Orxon runlarının lisanı isə bugünkü türkçə ləhcələrin cəddi-olmağı etibar ediləmək ləzəm gəlir.

Çinlilərin Tu-ku-yc namı ilə zikr etdikləri oğuz türklərindən sonra ən qədim türklər, qırğızlarla uyğurlardır. Hər nə qədər qırğızların

¹ Mərhüm Şəmsəddin Səmi bəyin "Qəməsi-Türki"də oluyvmin cığataycədə məs-təmol: "Oğan" əski türk məşriklərinin ən böyük məbudi olub fəzəvü kəinətdən kənəyə idi, deyir və yunan məbudi ovğun "məhiti-kül" ilə müşəbətəti-ləfziyyə və mənovii-yəsinə təəccüb ediyər.

tarixi-mədəniyyətləri qədimlik cəhətilə ötokilərdən, yəni həm oğuz, həm də uyğurlardan geri qalmazsa da, lakin tu-ku-yelərin bilavasitə əsil varisi-hökumət və mədəniyyətləri uyğur qövminin bulunması, bizi əvvəl əmrədə uyğurların əhvali-tarixiyyəsidən bəhs etməyə məcbur eyləyir. Uyğurların ləhcələrindən iki növ asar qalmışdır ki, birisi mairüzzikr rün xəttilə və digəri isə qədim Suriya və nəsturi hürufatından mühərərəf zənn olunan və bilxassə "uyğur" denilən xəttilə yazılmış bulunur. Məlum olduğu üzrə uyğurların paytaxtı Orxon nəvəhisindəki qədim Karakorum olub, bu şəhər bilaxoro 13-cü əsr-miladidə cingizlər dövründə bina olunan yeni Karakorumdan daha vaxt, daha əzəmətli və daha gözəl idi. İştə uyğur qövminin hər iki xətt ilə olan yazılarının tarixə ən mühümləri Orxon civarında qədim Karakorum xərəbələrində kəşf olunmuşdur. Bunlar miyanında "Kutadqu-biliğ"ə nisbətən daha qədim məhkukatdan başqa bir çox əl yazısı ilə asar belə bulunuyor!¹

Məməfəh uyğurların daha qədim vəqayci-tarixiyyələrinə vəqif olmaq üçün Çinin dördüncü əsr-miladidə yazılmış kütübi-tarixiyyəsinə müraciət etmək lazım gəlir. Çin tarixlərində uyğurların iki mühüm şöbəsidən şimaldakılara hay-qoy, yaxud hoy-he namları verilir, Fin və macarlara verilən hunqar ya Venqer, yaxud Enqrus² namı dəxi "uyğur" ləfzindən mühərərəf bulunduğu iddia olunuyor. Zira uyğur türkləri qərbə doğru irəlilədikdə bəzi fin oqvamı ilə qarışmış guya bunlara öz namlarını vermişlərdir. Tu-ku-yelərdən sonra hayqoyların hökuməti ancaq bir əsr qədər davam etdi. Çünki 840 sənəyi-miladiyyəsidə bunlar yuxarı Yenisey cəhətlərindən gələn qırğız türklərinə məğlub olaraq Türküstani-şorqıyo hicrətə məcbur oldular. Bu tarixdən sonra uyğurların əhvalı Çingiz dövrünə qədər məchul kibidir. Uyğurların "Edikut" ünvanlı haiz bulunan Türküstani-şorqidəki xanları Çingizə öz arzu və rızalərlə ərzi-inqiyad etdikləri və bədə Çingiz dövrü-mədəniyyətində uyğurların yenidən böyük bir rol oynamağa başladıkları vəqəənəvisən zamanı mütaliə edənlərin məlumudur. "Edikutlar"ın iəhti-hökmündə bulunan son uyğur şəhəri Qara Xoca bələdəsi idi ki, olan Turfan civarında xərəbələri məşud olmaqdadır. Türküstani-şorqido Qara Xocadan başqa dəxi bir neçə şəhər xərəbələri vardır ki, uyğur asarıdır. Beşbalıq və sairə Çingiz-

¹ Uyğurlar bir zaman budda məzhəb olduqlarından ortada uyğur xəttilə yazılmış sanskrit asarı dəxi vardır.

² Bir az rümcəlaşmış bir istiləhdır.

dən sonra uyğurlar tədricən budda və nəsturi məzhəblərini və "uyğur" xəttini tərk edib hamam cümləsi dini-islamı və olifbayı-orəbiyi qəbul və həttə qonşuları arasında nəşr etdilər. Bir dorucədə ki, uyğurlar xəttindən hasil olan məğol və mançu xətləri bu gün türklərin öz aralarında əsla müstəməl degildir. Əlyövəm "uyğur" namilə bir çox türk qəbaili məvced isə də böyüycək cəməat halında olaraq ancaq iki qövəm bu namı mühafizə etmişdir ki, bunlar da Tibet hüdudunda sakın qara uyğurlarla sarı uyğurlardan ibarət bulunur. Qara uyğurlar bu gün türkcöyi unudub məğolca söyləyirlərmiş. Fəqət sarı uyğurların lisanı xalis türkcöli mühafizə etdigindən şayani-mütaliədir. Şübho yoxdur ki, Çin hökuməti heyət-i fənniyyələrə və olölümüm elmi-lisan və elmi-əhvali-oqvam maraqlılarına şü sarı uyğurların içinə soyahətə, Türküstani və Məğolustan cəhətlərində həfriyyat icrasına və təhqi-qati-sairəyə müsaidəyi drığ etmədikcə uyğurlara dair itiləatımız artar və bu surətlə elmi əhvali-ətrak daha ziyadə tərəqqiyyatə məzhər olur.

Bu gün oğuz Tu-ku-yelərlə uyğurların nami-qədimləri mühafizə edən türklər bir qəç kiçik qəbilo və əsirətlərdən ibarət olduğu halda türkün Altay dağları ilə Yenisey nəhri tərəflərində mədəniyyəti-qədimlərinin asari-mütəəddidəsi müşahidə olunan bir üçüncü böyük şöbəyi-tarixiyyəsi daha vardır ki, kəsərti-nüfus və hissiyyəti-milliyə etibarilə olan belə əhəmiyyəti-əzəməti haiz olub nami-qədimlərinə əsla tərk etməmişdir. Bu şöbə qırğızlarla, qırğız qazaqlarından ibarətdir. Həttə dənə bilir ki, ümum ətrak ələm içində bu gün türklük-lərini lisanən, oxlaqon, fitrətən on ziyadə mühafizə etmiş bir qövəm varsa, o da qırğızlardır.

Qırğızları etnoqrafiya üləması iki şöbəyə ayrıyorlar. Birinə "Qırğız qazaqları", yaxud sadəcə "qazaq", digərinə də "qara qırğız", yaxud "qırğız" deyirlər. Əsil xalis qırğız da bu qara qırğızlardır. Qara ləqəbi ancaq ötokilərdən təfriq üçün sonradan verilmişdir. Əsil qırğızlar, yəni qara qırğızlar İşiq göl ətrafında, Türküstani-Rusidə cərəyan edən Çu və Talas çaylarından Türküstani-Çini daxilindəki Carım nəhrilə, Tyan-şan və Altay dağlarına və Hind hüdudunda kain Pamir cibali-mürəffəsində qədər olan əraziyə-vasionin müxtəlif cəhətlərində təvəttün edən və milyonlarca nüfuzə malik bulunan əşair və qəbail-dən ibarət bulunurlar. Çinlilər bunlara Ki-li-Ki-zi təsmiyə ediyorlar. Bu türklər çinlilərə on qədim dövrlərdən bəri məlumdurlar. Bir neçə

ösi miladi-İsadan əqdəm yazılmış Çin tarixnamələrində bunların Gen-Qon nam ilə müstəqillən böyük bir hökumət təşkil etmiş olduqları müəyyəndir. Gen-Qonlular sair oqvam ilə qarışmış bir vaxt Xaqas¹ namını almışdır. Çinin öski müvərrixinə şü xaqasları qayət vəritomoddin bir qovm deya tərif ediyörlər. Hökmdarlarına Ajo namı verilmökdö idi. Xaqasların məzhəbi şaman məzhəbinə və xottə-rəsmiləri uyuğurların xottinə müşəbəh idi. Xaqas dövlətinin məmaliki altıncı ösr miladiyə doğru ziyadə təvəssö edib, Baykal gölündön Tibetö qədör imtidad etmiş və Asiya qitösünün şimal şorqisində vüsətö ikinciligi qazanmış idi. Roma imperatoru İkinci Yusten tərəfindön 569-cu sənəyi-miladiyyosında Tu-ku-ye hökmdarı bulunan Dizabolun nözdünə göndörölön Zemarx nam elçinin səyahötinə dair hekayötde qırğız adı zikr edilib. Hötta Zemarxa türk padşahı tərəfindön "Xergiz" osilli bir kölə əhdə edilmiş olduğı belə nöql olunmaqdadır. Məzkür dövrlərdə qırğızlardan Çinə səkkiz dəfə elçi getmişdir. 758 sonoyi-miladisində Xaqas dövləti inqiraz bulub məmlökətlərini uyuğurlar zöbt və istela etdilər. Artıq bu tarixdə sonra bunların əhvali məchul kibidir. Ancaq məlüm olan bir şey varsa, ö da budur ki, Xaqaslar bir müddət Ərəbistanda münasibəti-tüccariyyədə bulunmuşlardır. Bu isə qırğızların bilaxərə islamiyyötö bir meyl göstörmüş olmalarından nəşi səyani-diqqət bir keyfiyyötür. IX osrdö hökumöt bir aralıq təkrar Ajolann ölinə keçmişö də, sonra yenə uyuğurlara keçib axirölömr cümləsi, yəni həm qırğızlar, həm də uyuğurlar Çingiz orzi-töböiyöt etməyə məcbür olmuşlar². İştö görürüz ki, türklüğün orkani-ösasiyyöyi-tarixiyyosi başlıca Tukuye (oğuz), uyuğr və qırğız namları ilə üç şöbdən ibarət olub, digör adlarla müsömmi türklörün söhnəyi-tarixdə sonradan zühür etdikləri və hötta müsömmi bulunduq-

¹ Qırğız lüzünə müşəbihöti aşıkardır. Əxiron ol yazısı ilə əsan Misirdö köşf olunub IX ösn miladi səyyahılardan bulunan Əbulqasım ibn Xurdəbbəh xaqasian qırğız nam ilə zikr etməsinə məbna "xaqas" lüzünün çinli lisanında "qırğız"dan müəhröf bulunduğı ənləqdir. Ş. Səmi bəy "Çarxusu"nda bu ismi "qırğız" söklündə yazıyor. Daha doğrusu, "qırğız" yazmaq icab edördü. Çünki qırğız səhranəvürd, yəni "qırlarda gözən" demökdir. Sair tərtib əsqvamı hökmdarlarına, ömirölörinə nisbətölə nam əldiqilan həlde qırğız isminin bu mürətlə təşökkül etməsi səyani-diqqötür.

² Bələdəki məlumat Pozdnıyevin məqalösindən iqtibas edilmişdir. Avropa lisanlarında qırğızlara dair əyylı əsar və tələbbətli-fənniyyö və ödəbiyyö vardır. Əz cümlö, Klapproth "La langue des kirghises" (Mem. rec. a J'Asie). Dingelstedt "le regime patricial: et le droit coutumier des kirghiz", 1891. Dal nam ödibin "Böki və Mayana" ünvanlı qırğızların təsvir edən romanı dəxi səyani-tizkardır.

ları adların oksoriyyön bilaxərə bir zata mənsubiyyötön nəşi verildigi ənləşilyör. Bu qöbildön olaraq "qırğız xaqaslar" da sonradın təşökkül etmiş bir qövüm isölör də, lakin osil qırğızlara qorəböt və müşəbihöti-küllüyyölöründön nəşi həqlərində bir nöbzö burada böhs etməmiş münasibdir, zənn ediröm. Qırğız xaqasları özlörinə sadəcə qazaq deyirlör.

Bu nam övvölə Asiyayi-Vüsütə ötrəkinin həyöti-müttöhidösündön ayrılan köçöbö qöbilölörö verildirdi. Bilaxirö müxtölif töröflördön ayrılib bir yerö toplananlar yeni bir həyöti-müttöhidö həsulö götürörök "qazaq", yaxud "qırğız xaqaz" namını mühəfizö etdilər. Bu yeni həyöt ancaq Çingiz dövüründön sonra zühür edib bu cəhangirin hökümöti onqazından və bilxässö Əbilxeyr xanın hökümöti-inqirazından sonra sərbəst qalan özböklördön təşökkül etmişdir. Bunlar üç milyondan ziyadə olaraq, böyük bir oksoriyyötölə (öhalinin yüzde səksöndön ziyadəsi) başlıca İştıq göl ilə Ural nöhri bəyindəki orazidö töoyüyüş edirlör.

Ağmolla şəhəri işbu diyarın biladi-möşhürösündendir. Xaqaslar Qasımخان və sonra Aqnozər xan dövrlöründön 300.000 nöfərlik ördüya məlik bulunan böyük bir hökumöt təşkil edö bilmişdirlör. Morköz hökümötləri bir zaman Təşkönd olmuşdur. Bilaxirö Qazaq hökümöti xanlarının yekdigörlö qovqaları və qabiliyyötösizlikləri yüzündön inqiraza yüz tutub BÖYÜK, ORTA və KİÇİK ordu namları ilə üç qismö ayrıldı... Bu gün qazaqların bir qismi Çin torpağında yaşayırsa da qismi-küllülli Rusiya imperatorunun töbösidirlör. Antropolöciya elmi nöqtəyi-nözoridön bu türklör döxi səirölör kibi həm möğöl, həm Qafqaz çöhrölö bulunuyörlər.

Biniçilik, silahşörlük, igitlik, mördlik, cəngəvörlük, bunlarla bərabər istiqamöt, doğruluq, müsəfirövrörlük, ciddiyyöt, şeir və ödəbiyyata meyl və həvös bilxässö bu qövümün övsəfi-guzidösündendir. Həmiyyöti-millüyyöləri nöhayət dörəcödödir. Qövmiyyöt və cinsiyyötölörinə fövqələd mözürdurlər. Qırğızlıqları ilə föxr edirlör. Bu hal qara qırğızlarda daha ziyadə nümayən oluyör. Bunların cümlö öşayiri yekdigörlörünö bir ailəyi-vahidö ofradı kibi bir ittihadı-mönövi ilə bir möhöbbötü-qövmiyyöyi-müqöddösö ilə bağlıdırlər. Bu möhöbböt rühlərin, qöblörünün ön dörin nöqtösündön nöban edir, öylö yaşarlər. Hər öşirötün ayrıca bir ömiri vardır ki, Monap deyilir. Lakin bunların cümləsi Ağ Monap namında daha böyük bir ömirö itaöt etdiklərindən ön vəsitö ilə yekdigörlörünö mörböt bulunurlər. Cəngəvörlükleri xariqülədə bosalöt və şücaətleri, isimlərindən dö ənləşildigi vöchöl

hərəkətə, gözünə, təbdili-məkəni nəhayət mərtəbə meyil və həvəsləri sayəsində Asiyanın mərkəzində bulunan bu qövmin tarixi-ələmdə inqilabı-özəmiyi-cahanda Vamberinin dediyi kibi, böyük rollar oynamışdır. Çingiz və Teymur kibi cahangirlər on ziyadə bunlar vasitəsilə məramlarına nail olmuşlardır... ..Asiyayi-Vüsta "insan səllərinin nöqtəyi-təsadüm və tələhüküdür... O nöqtədə təlatümlər, girdəblər hüsulə gətirən qövmin də qara qırğızlar olmuşlardır..."

Fridrix Rödzel, "Əhvali-oqvanı-ələm" ünvanlı kitabı-mötəbərində Pamir, yəni bu "Bami-cəhanın" cəhəti-şimalisində sakin qırğızları tərif edərkən haqlarında deyir ki, "Mələ və oqvanın həqiqi mayəsi vrai ferment des peuples bunlardır!.."

Bu qövmin zəkai-təbiisinə, istedad və qabiliyyəti-fitriyyəsinə heyran olmaq qabil deyildir. Hər hansı sənəti, elm və fənni təhsil etsələr, onda darəqəb hünərlərini göstərirlər.

Həç şübhə yoxdur ki, bunlar rusun və Avropanın dairəyi-mədəniyyətinə ictimai edilib, mənafe-cədidədən, ictimai-müsbətədən bəhrələr və müstəfid olurlar, təsviri-ətkar edərlərsə, Rusiya imperatorluğunun ən xeyirli orqanından biri sırasına keçərlər. İçlərindən Rusiya məkatibi-aliyosında kəmal-müvəffəqiyyətlə təhsil edib yetişən ərəbi-ilm və hünərləri sözümlə biror bürhani-mücəssəmədir... İstər İrəş, istər Volqa nəhri kənarı əhlindən olsun, qırğızların cümləsi türk şivəsi ilə qonuşurlar. Qara qırğızlarla qazaqların ləhcələrindəki fərq həməncə ancaq bəzi hürufi-türkiyyənin əsvati-tələfüziyyəsinədir. Lisanlarındakı fəsahtə-təbiyyə məşhurdur. Əsla məktəb görməyənlər belə bələgətə, gözəl söylməyə meyl və həvəsləri nəhayət dərəcədədir. Şeir nəzərlərində sonayci-nəfisənin ən məqbuli, ən mətəbərdir. Əsəri-şairənələri əsəri-süniyyədən ziyadə əsəri-təbiyyəyi-milliyədir. Bu növ təbiəi əsər bunlarda pək torəqqi etmişdir. Lisanlarında ağızdan-ağıza söylənən şeirlərdə, dastanlarda öylə xanqələrlər, bədaiələr vardır ki, bunları mütaliə edən ictimai-"ətrakşünəsanı" boht və heyət içində buraxmışdır. Hər iki qırğız qövminin təbi-şairənələrində dəxi fərq vardır. Qazaq qırğızlar "link" deyilən əsəri-hissiyəyə, qəzəliyyəyə rəğbət və inhimək göstərdikləri¹ halda, daha parlaq, daha şəşəəli bir məziyyə-tarixiyyə, tarixi-qəhrəmanəyə

malik bulunan qaraqırğızlar "epik" denilən əsəri-təsviriyyəyi-həkiyyədən, Firdovsiyə dastanlardan zövq alırlar, öylə şeirlər vücudə gətirməyə meyl göstərirlər!.. Akademiyə əzasından əlimi-məhtərəm Radlov deyir ki: "Yunan şairi-özəmi Homer zamanındakı sünuhati-milliyənin dövri-dəstanisni bu gün ancaq qırğız qövminə müşahidə etməyə mümkündür..." Qırğızların bu növ əsəri başlıca səri nəğay qəbiləsindən olan "Ərmanas" nam qəhrəmanın hünərlərini təsvir ediyor...

"Həyat", 1905, № 4, 9, 16, 22, 35, 52, 81, 82

QƏZƏTƏMİZİN DİLİ HAQQINDA BİR NƏÇƏ SÖZ

Bizəmi qəzətomizin dilini sadələşdirmək, yoxsa, cəməətimizəmi öz ana dili olan türkcəyə öyrənmək lazımdır. Budur məsələ!.. Rəyi-mizə görə yazdığımızdan daha sadə Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir. Vəqəncə, qəzətomizdə yazılan məqalə və bəndlərin şivəsi, üslubu müxtəlifdir. Lakin bunu da yaddan çıxarmamalıdır ki, yazanlarımız da Qafqazın və Rusiyanın müxtəlif şivə ilə müəkkəllim gəşələrindən gəlmişlərdir. Birimiz Qarabağdan, birimiz Gəncədən, ya Şirvandan gəliriz. Birimizin vətəni lap Rusiyanın ortasındadır. O birimizin vətəni isə ya Osmanlı, ya İran sərhadinə yaxındır. Qəzətomizi qırağı edənələr də böylədir. Amma həqiqət aranırsa, bu şivələrin həç birinə, hətta qəzətomizə on ziyadə nəşr olunduğu Bakı şivəsinə belə rüchaniyyət vermək icab edər. Cümləsinin təvhihdə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vətəndə durmağa qeyrət etməliyiz. Çünki, hər hansı şivəyi ayrı-ayrı olarsaq, hər birində bir nöqsan görürüz. Bəzi şivələrdə əskəri-aliyyə və hikəmiyyəyi-ifadəyə, məsaili-siyasiyyə, ya ictimaiyyəyi, mətəlibi-iqtisadiyyəyi boyana artıq söz qalmamışdır. O biriləri türkcə sərifi və nəhvi bəllikilliyə yaddan çıxardıb, artıq bir nəçə türkcə sözü fars ya rus nəhvində təvhiqə yan-yana düzərək ifadəyi-məram etməyə istəyirlər. Şübhəsiz, böylə olamaz! Bakı şivəsi iləmi yazmaq? Yazarsaq qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyə yaxşı bəllən türklər içində rüsvay oluruq!.. Ey qərc, şübhəsiz "Həyat"ın altıncı nömrəsindəki "Dərviş" imzalı "Balaca mütefərriqə"yi oxudunuz. Orada qəzətomizə dilini boyənməyib ton və rixəndə edən zətin sözlərində diqqət etdinizmi? Rus lisanına vəqif deyilsiniz, olbətto, o sözlərdən bir mənə

¹ Nəvruz bəy. Bəy-murad və sairə qazaqların bu zəmində şübhə qazanmış şairlərindədir. Radlovun "Şimali türk ədəbiyyatı müntəxəbatı" ünvanlı tələfati şairi-mütəxəssisdir. Radlovdan başqa qırğız əsərinə dair xeyli əsər yazanlar olmuşdur.

çıxarammadım. Nümunə üçün bir daha burada dərc edib idrak edə bilməyiz üçün törcümə doxi edəcəyəm: "Yahu... "Hoyat" qəzetosinin rəsmi-güşadına... təşrif götirdinizmi? – sualına bir zat bu surətlə cavab veriyor:

– Bana "priqlaşeni" göndərməmişdilər və bir də vallah "zanyatıyam" o qədər çoxdur ki, sən öləsən¹, obəd də yadıma düşmüyr... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? "Reç" zad deyən oldumu! Və ilx.

Bu zətin yənni rusca və yənni türkcə olan bu sözlərini türkcədən başqa bir dil bilməyənlər üçün törcüməyə məcburuz.

Ağa demək istəyirdi ki: – Bana dövətnamə göndərməmişdilər. Bir də billah məşğuliyətim o qədər çoxdur ki, "sən öləsən" günortə taamı da yadıma düşmüyr... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? Nitiq-filan irad edən oldumu?..

Hər zaman qəzetəmizin dili bu törcümədə göstəriləyi kibi olaçağından şübhəsiz bozi zəvət bunu bəyənəməyəcəklər. "Dövətnamə", "məşğuliyət", "taam", "nitiq" və sair kimi sözlərə müğləp və öz təbirlərinə "qəliz"dir, ərəbcədir, anlaşılmıyır deyəcəklər. Nə qayıraq? Öz ana dilini bilməyən bir neçə zətin xətrini üçün türkcə hürəf ilə yazılmış rusca bir qəzetəmi çıxaraq? Qəzetəmizin dilinə etiraz edənlərin bir qismi bu cür xələqdəndir! Bunlar dövət olunmaq, iş görüb məşğul olmaq, xörək yemək kimi ən sadə mətləbləri öz ana dillərində ifadədən acız qalırlarsa, bunlara əhvali-ələmi, ictimai və fənnindəki törcəqqiyyəti, məsəili-siyasiyyəti, iqtisadiyyəti və ictimaiyyəti, chti-yəcati-zəruriyyəti-milliyətini, hikəmiyyəti-islamiyyəti hansı dildə anladıq? Türkiyə-cədid artıq türkiyə-qədim deyildir. Türkiyə-qədim üzrə yazmağa qalxışsaq, heç kimse sözüümüzü anlamaz. Məsələn, Mır Əlişir Nəvai kimi desəm ki, "uçmaq" içrə hoyat tapğaylar tamuğdan nəcət tapğaylar. "Uçmaq"ın behişt, cənnət və "tamuğ"un cohon-nəm, duzax olduğunu içimizdə anlayan olacaqmı?.. Şübhəsiz xeyr! Nə üçün? Çünki bugünkü dilimiz türkiyə-cədidir. Türkiyə-cədid isə bir tərəfdən dini-islamın, bir tərəfdən də vüqati-tarixiyyətin təsirilə ərəb və farsdan çox kəlmələr alıb müruri-zamanda bu iki dil ilə o qədər ülfət eləmişdir ki, artıq onların xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə mal eləmişdir. Hər nədənsə türklərin təbiət və mozcə-milliləri ancaq

¹ Yənni deyirsəm "mən öləyim deyəcəm" – yərdə müxəttəbin arzusu olunmayan məvta yənni olub Qafqazın bozi tərəflərinə məxsus qərib bir təbirdir.

dini-islam ilə mütədəyyəin olmağı iqtizadətirmiş ikon, lisanları doxi ancaq farsı və ərəbi kəlmələr oxz və qəbulu meyl göstərən, sair lisanların kolimatını bəyənəməz, rodd edər!.. Bunun üçündür ki, rus, frəng, ingilis kibi Avropa olsonoyi-cədidəsi tərəqqi və tokamül və tovsə cəlmək üçün yunan və latın lisanları kibi ələsonoyi-mürdədən istifadə etdikləri kibi türkiyə-cədid doxi bu gün bir cəhətlə mürdə və bir cəhətlə zində olan ərəbin və farsın xəzaini-lüğəviyyəsinə özünə bir məxəz ittixaz elədi. Bu surətlədir ki, türk şivələrindən biri olan osmanlı lisanı o dərəcə tovsə və tokamül elədi ki, on ali, on dərən fikirləri, on nazik, on roqiq hissələri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəid olub biləpərvə hər hansı Avropa dili ilə rəqəbat edə bilər. Ancaq türkiyə-cədid ərəb və farsın lüğətinə chtiyyə göstərir. Yoxsa sorf və nəhvi qəvaidi-lisaniiyyəsinə qəbul etməz. Çünki, öz qəvaidi-lisaniiyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniiyyəsinədən fətrədən daha bəsit, daha asan və binaonəleyh daha mükəmməldir. Lüğət xüsusunda doxi türkcəyə ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməz. Öz təbiri müvafiq olan kolimat alır. Bunun üçündür ki, yozdan, giyit, kuhi, dirəxt və ilx. kimi kolimat dilimizə daxil olmayıb bunlara xudə, allah, ağıl, cəhan, dünya, cəbəl, şəcər və ilx. kimi sözlər tərcih edilmişdir. Ümum və fənnin tərəqqi etdikcə, ittixat və köşfiyyət çoxaldıqca ətrafımızda, mühitimizdə yeni-yeni şeylər, fikrimizdə yeni-yeni mətləblər, mənalər peyda olacağından, olbotto, bu şeylərə, bu mətləb və mənalara yeni adlar vermək lazımdır. Avropa lisanları bu adları, bu yeni kəlmələri latın və yunan dillərindən alıb yaradırlar. Zənn ediləməsin ki, yunan və latın dilləri cədid Avropa lisanlarından vətə və mükəmməldir və mürdə olan mozkur lisanı da hər yeni ittixat və köşfə məxsus ad hazır və mövcuddur da, onun üçün böylə edilir! Xeyr! Bu lisanlar olmuş olduqlarından onların sado və müəyyən bir mənə ilə olan kəlmələri alınıb bəsit, ya mürəkkəb bir halda başqa mənə ilə ittixat edilir. Məsələn, sinini-əxirə zərfində icad olunan fotoqraf, teleqraf, fonograf, telefon və ilx. alətlərini olo alalım. Bunları yunani-qədim bilmədiyindən lisanlarında bu alətlərin adı da olamayacağı aşikərdir. Amma "işiq", "soda", "yazı" bugünkü kimi yunanilər zamanında doxi mövcud olduğundan, bu kəlmələrin müqəbili, olbotto, onlarda da var idi. Bu halda avropalılar üçün "işiq" "soda" və yazıya məxsus öz kəlmələrini yənnə bu mənalara həsr edib, yunanın kəlmələrini isə yeni icad etdikləri alət və odovata ad vermək və bu surətlə dillərini

zənginləşdirib tövse etmək üçün istemal cəmlərinə no mane var? Biz nə üçün avropalılar kimi hərəkət etməyək? No üçün biz də türkcəmiz üçün latın və yunan dilləri məqamında olan fars və ərəb dillərinə müraciət etməyək? Lazımdır ki, biz də "işiq", "sos", "yazı" sözlərini öz mənalərində mühafizə edib farsın, ya ərəbin bunları mütqabil olan "pörtov", "səda", "noviştən" kimi kolimatını yeni ixtira olunan alat və ədəvata tətbiq etməklə fotoqrafa – portov-nəvis, fonografa – sədanəvis, telefona – dərşəno və ilx. deyelim! Və bu surətlə dilimizi tövse edəlim. Böylə etsək, şübhəsiz, çox keçmədən dilimiz farsiyə mürəccəh ola biləcəkdir. Çünki fars özü "pörtov-nəvis", ya "dərşəno" kibi kölmələri icaddan aciz qalıb fotoqraf, ya telefon deməyi tərcih edəcəyi halda türki-fars kölmələrindən mürəkəb məzkur ibarələrlə təzyin etmiş olacaqdır.

İndi sual olunur ki, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaqmi lazım, yoxsa dilimizdəki nöqsanları ikmal üçün bu dilo münasibəti-diniyyə, tarixiyyə və ədəbiyyəsi olan ərəb və fars dillərinə müraciət etməkmə müvafiq məsləhətdir. Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqəyi tərcih edir. Ərobi və farsı kəlimata müğləq, qəlizdir deyənlərdən sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərimi, yoxsa sormayədar, iqtisad, mətbuat, müdirim müğləq və "qəliz"dir? Bir osəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü mənai-həqiqi və müoy-yənəli tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün mənai-əsləyi təhrifmi etməli?

Keçənlərdə bir məqalədə rusca "Mir zaklyuçit" sözünü "sülh oq etmək" surətilə tərcümə cəyləmək istəyirdim. Rüfoqamdan birisi buna etiraz edib dedi ki, böylə tərcümə etsən kimsə anlamaz. "Sülh etmək" yazmalıdır. Lakin "sülh etməklə" "oqdi-sülh etmək" birmidir? "Sülh etmək" sadəcə barışmaq deməkdir. "Oqdi-sülh" isə qanun və nizam dairəsində, şahidlər hüzurunda öldə kağızlar, əhdnamələr tərəfəyn tərəfindən imzalanmış şərtnamələr olduğu halda barışmaq deməkdir. Əgər dilimizdə "sülh bağlamaq" demək mümkün olsaydı, əlbəttə, böylə tərcümə edərdim. Fəqət "sülh bağlamaq" təbiri çox qorib görüldüyündən də sözü haqqı ilə tərcümə üçün naçar "oqdi-sülh" ibarəsindən ayrılmaq. Biz mənai pozamayız. Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət cəsin. Bu xüsusda gələcək nüsxələrdə daha danışarız.

"Həyat", 1903, №7

TOLSTOYLUQ NƏDİR

Bir ailə ofradı o ailənin özəsi bulunduğu kibi millətlər də boşoriyyətin üzvləridirlər. Bir ailənin özəsi kimi millətlər də heç bir vaxt bir sındə, bir yaşda bulunmazlar. Bəziləri hənuz sinni-tüfəliyyə, ya şəbabda bulunmuş halda, digərləri dövri-kəmalə yetişmiş, ya dövri-zəvalə üz tutmuş olurlar.

Bir fərdin gah-gah mübtələ olduğu iləl və əmrəz olayımı – zəvaldan sayılmayacağı kibi, millətlərin də vaxt-vaxt düşər olduqları morozı-siyasılər, böhranı-ictimailər zəval əlamətindən ədd olunmamalıdır. Vəqion möhlik mərozlar, şəfanəpozir illətlər vardır. Fəqət oqobində daha gözəl bir əfiyyə, hasil olan xostəliklər də vardır. Zəval və şeyxuxətin ələimi ayrı, mərozun ələimi ayrıdır. Bəzi fərdlərin zəval və məmatları ilə bərabər nosilləri də müntəqə olur, bəzilərinin də biləks vəfatlarından sonra öz nosillərindən əvləd və əhfadları qalır ki, bunlar tüfəliyyədən başlayıb yenidən səfəhatihəyatı bir-bir keçməyə başlarlar.

Millətlər də əddirlər. Bəziləri finikiyalılar, ya əssorilər kibi bil-külliyə məhv və münqəriz olurlar, bəziləri də zəval bulduqca yerlərində yeno öz nosillərindən bir qəvm təzə bir həyata başlar. Turanın (tukuyə) oğuzları ilə İranın zəndləri əbdədlər: tukuyələrdən sonra uyğurlar, uyğurlardan sonra bugünkü türk və tatarlar; zəndlərdən sonra pəhlovilər, pəhlovilərdən sonra bugünkü farslar bir həyata başlayorlar.

Rusiyada bu gün müşahidə etdiyimiz əhval isə zəval olmayıb bir məroz sayılmalıdır. Məncuriyə əlamı, inqilab böhranı məroz olayimidir. Bu məroz hər nədənsə təmamilə rusların sinni-kəmalə yetişdikləri bir zamana rast gəldi. Əvət əsri-həzər başoriyyətin bir üzvi-mühüməmi olan rus millətinin dövri-kəmalidir. Çünki məyvələrinin bolluğu və yaxşılıq bir ağacın kəmalda bulunduğu dələlət ədər kibi, bu gün də bədayəyi-əlmiyə və ədəbiyyənin kəsət və nəfəsəti rusların sinni-kəmalə yetişdiklərinə dələl və bürhəndir. Şəcəri-milliyətin məyvələri əsəri-əlm və mərifətdir. Bu gün Rusiyada yetişmiş olan bir zümreyi-kosirciyi-hükəmə və üdəbəyə bütün Avropa və Amerika qibte ədiyor. Lakin bu zümərənin sərəfrazı heç şübhə yoxdur ki, qraf Lev Tolstoydur. Tolstoy sadə Rusiyanın deyil, bəlkə bütün cəhanın ən böyük üdəbasından biridir. Onun yazdığı əsərlər əksər əqvamın dillərinə tərcümə olunuyor, surətlə və milyənlərcə nüsxələrlə intişar ədiyor. Onun hər bir sözü böyük bir diqqətlə istima olunuyor. Hər bir nəsihoti əzəm bir rəğbətə tələqqi ədiliyor.

Onun əskarından bütün ələmi-mədəniyyət feyziyə oluyor. Bu əskar vəqion səhv və xətalardan ari deyildir. Tolstoy çox dəfələr zəlalətdə bulunur. Lakin bu səhv və xətalər, bu zəlalətlər dəxi bədayepər-vərənə olub ruhi-bəşəri məaliyyətdə sövq eliyor, ərbabi-icihadın mədəniyyətini təbəyyic ilə məsaili-mühərriqeyi-həyatıyyə və ictimaiyyənin həllinə kömək ediyor. Tolstoy bəlkə dərin bir müfəkkir deyildir. Lakin hər halda vəsə bir bəhri-bədaycdir.

Kəçmiş əsrlərdə və sair məmləkətlərdə Şekspirin, Getenin, Jan-Jak Russonun, Viktor Hüqonun ədəbiyyatda qədr və əhəmiyyətləri nə isə, Tolstoyun da zəmanəmizdə, Rusiya ölkəsində əhəmiyyəti o qədərdir. Zəton rus və Avropa müntəqidi də onu zikr olunan məşahir ilə qiyas etməyi sevirlər. Ancaq bu növ qiyaslər Tolstoy haqqında bizə bir fikir verəmməz. Çünki Qərbin o məşahiri üdəbası dəxi Tolstoyun özü kimi bizim Şorq cəmətinə hənuz məchuldur. Tolstoyun bulunduğu mövqeyi-bülənd, tutduğı məslək bədayc haqqında bir fikri-səhih cümək üçün anı nəzirlərini müsəlman ələmində arayalım: Yeni türklərdən Namiq Kamal bəy xətiərə gəlirsə də, fəqət Kamal bəy Tolstoya qiyas olunmaz. Çünki Kamalın ömrü vəfə etmədi.

Kamal bəy dövri-kamalına hənuz yetmişiyi siralarda və ancaq əlli, əlli beş yaşlarında bulunduğu halda, Osmanlı istibdədi-hazırının səyyiatı qarşısında qəhrindən çürüyüb Saqqız cəzirəsi mənfəsində fəvət oldu. Kamal Rusiyada və ruslar arasında dünyaya gələ idi, bəlkə bəhəqq bir Kamal olurdu. Tolstoy da Türkiyədə buluna idi, əsla Tolstoy olamazdı. Daha doğrusu, Rusiya idareyi-hökuməti Osmanlını qədr səqim, Osmanlı idarəsi Rusiyanı qədr binnisbə məqul ola idi, Kamal Tolstoy olmasa da, Tolstoy mərtəbəsinə irtiqə, Tolstoy isə Kamal bəy olmasa dəxi Kamal dərindən mübtələ olurdu. Bir də bu iki təb arasında heç bir vəchlə müşabihət yoxdur. Kamal atəşzəban bir ədəb şairdir, onun kəlamı məhrudur, od kibi yakar.

"Sərd tənən atəş öz u yaftənd..."¹

Tolstoy isə şirinzəban bir həkimdir". Sözləri çox dəfə məhrüqül-fuədlər üçün zülal yerinə keçər... "Məxzənül-əsrar" lisanilə burada

"Gəmrəvan ab ze u yaftənd"² -

deyə biliriz.

¹ Səyyuq bədənliyə onda atəş tapdılar.

² İstə bədənliyə ondan su aldılar.

Hər nə hal isə mühtilərin, dərəcəyi-mədəniyyətlərin müxtəlif olmasındanmıdır, nədənmidir, türklər arasında Tolstoyun işini bula-mıyoram. İrana keçəlim: Burada üç böyük şair vardır ki, onların üçün bir araya gətirib Tolstoy ilə qiyas edərsək, bəlkə bu ədəb haqqında daha dürüst bir fikir hasil etmiş oluruq. Üç şairdən məradımız Firdovsi, Sədi və həkim Sənaidir. Əsərin mənzum və mənsur olmaq kimi forqi-zahirisinə əhəmiyyət verməyölim, mənayə baxalım. Tolstoy ayrı-ayrı bu üç şairin heç biri degildir. Fəqət hər birindən guya bir hissə alıb təbində cəm etmişdir.

Tolstoyun həyatı-ədəbiyyəti üç dövə təqsim oluna bilər. Birinci dövə Firdovsiyə, ikinci dövə Sənaidəyə, üçüncü dövə isə Sədi rəftarəndir. Birinci dövərdə Tolstoy Firdovsi kimi bir "Şahnəmə" vüdəda gətiriyor. "Hər və sülh" ünvanlı əsəri-cəsim bir rus şahnəməsidir. Firdovsi Keykavus və Əfrasiyab dövərində vəqə iranilə ilə turanilərin mübarizə və müharibələrini vəsf və tərif edir. Tolstoy birinci Aleksandr və birinci Napolyon zamanındakı ruslarla firənglərin cəng və cidəlini təsvir eliyor. Hər iki əsər bir silsileyi-həkayətdən ibarətdir. Hər iki əsərdə insan gəh cəmət və cə şəklinə, gəh şəxs və fərd halında təsvir olunuyor. Hər iki ədəb ara-sıra bəşərin əməqi-həyyətinə təmiq və təşrihə girişiyorlar. Hər iki ədəb xəyir və şərindən nədən ibarət bulunduğunu araşdırmaqda böyük bir səhd və qeyrət göstəriyorlar. Hər ikisinin nəzəri-həkimanələri bir dərəcədə kəşgin-dir. Hər ikisi də əsərlərini öz millətlərinin vəsəiqi-tərixiiyələrini dərin və ətraflı bir müəliyədən sonra yazmışlardır. Hər ikisi də vətənpərvərdir. "Hər və sülh" də yərlər vardır ki, Tolstoy Firdovsiyə təfəvvüq edər, "Şahnəmə" də qitələr var ki, Firdovsi Tolstoya qalibdir.

Ancaq zənnimizcə "Şahnəmə" daha şairinə və büləndpərvəzənə olub, dövri-isləmə qədr olan bütün İran tərixini itməm və təkmil etmişdir. "Hər və sülh" isə daha təbii olduğu halda nətəməmdir. Çünki Rusiya tərixinin bir qismi ilə iktifa edilmişdir. Firdovsi ömrünün axırına qədr tutduğı məsləkədən ayrılmadığı halda Tolstoyun həyatında mühüm bir böhran vəqə oldu. Bu böhrandan sonra başlayan ikinci dövərdə Tolstoy atıq nə Homərdir, nə də Firdovsi. Burada Tolstoyun həli həkim Sənainin həlini andırıyor. Mələmdür ki, Sənainin həyatı-ədəbiyyəsinə mühüm bir təbədəül, özim bir böhran vüqə gəldi. Sənai əvvələ dünyəpərvər ikon və ömrünü paytaxtlarda, padşah və kübar məclislərində keçirməkdə ikon günün birində bu yolda bəda gədən ömründən və o günə qədr yazmış olduğu əsər-

lərdən nifrət edib, illərə cəm etmiş olduğu divanı-əşarını chraq elədi. Özü də guşeyi-inzivayə çökilib dünyadan ol çəkdi. Bundan sonra Sənainin mücahidəti fəisobilüllah olub, yazdığı şeylər fəzaili-oxlaqə, ehkəmi-diniyyə və əhvali-mənoviyyəyə dairdir. Sənainin fikri çox kərrə cavabsız qalan dərindən-dərindən məsələlərlə müzətirədir. Bununla bərabər biçərə Sənai özlərini din və məzhəb hərisləri bilon üləməyi-əsrinin sərəzənişinə dūçar oldu. Onun "Hədəiqə"si əqaidi-islamiiyyəyə müğayir ədd olundu. Bütün bu hallar zamanomizdə, Rusiyədə Tolstoyun başına gəldi. Tolstoy ibtidə ömrünü Peterburqun ələmi-hay-huyu içində keçirən əhli-dünya bir zat ikən bilaxərə bütün məzisinə lənətxan olub, o vaxta qədər yazmış olduğu "Hərb və sülh", "Anna Karenina" kibi asari-mötəbərəsindən özü nifrət etdi. Şübho yoxdur ki, bu əsərlər mətbuat vasitəsilə ziyadəsilə intişar etmiş olmaya idi. Sənai kibi Tolstoy da onları cəm edib chraq binnar edə, yakar idi. Fəqət hər halda chraqə məhkum etmişdir. Bu təbəddüldən sonra Tolstoy rıbyondan olan filosoflar kibi vaxtını bir müddət şübhələr, tərəddüdlər içində keçirir, dünyanın faniliyi ona özüm bir yəs verir. Tolstoy bir an əvvəl həyatın əlindən xilas olub ölmək istiyor. Fəqət hər nədənsə öləmiyor. Yavaş-yavaş bir təriqi-nicat seçməyə, o nicatı da dində görməyə başlayor. Miləl və əqvamın kütubi-diniyyəsinə qarışdırmağa quyuluyor. Bu məqamə yetmişdikdən sonra Tolstoyun bütün yazdığı risalələr dindaranə və fəzaili-oxlaqə dair oluyor. Bu risalələrin çoxunda Tolstoy İseviiyyəti-hazirədə batili haqdan ayırmağa cəhd etdiyi üçün bu üzədən keşişlərin tən və sərəzənişinə giriftar olub, nohayət rus kəlisəsindən tərd olunuyor.

Buraya qədər həkim Sənai ilə Tolstoy arasında müşəbchət təmədir, zənn edirəm. Ancaq müşəbihətlər burada bitir. Bundan sonra Tolstoy artıq Sənai də degildir. Sənai ömrünün sonuna qədər səbat edib, guşeyi-inzivasından çıxmadi. Tolstoy isə hissiyyəti-kübarənədən nifrət elədi. Lakin guşeyi-inzivayə də qonaət etmədi. Onun fikrincə kübar ələmində dəmgüzər olub xassə məxsus "Şahnəmə"lər, hərbnəmələr, məhəbbətnəmələr yazmaq şüari-insaniyyəyə yaraşır, mücahidətdən sayılmayacağı kibi zəviyənəşin olub minacətlər, təvhidnəmələr yazmaq da fəisobilillah çalışmaq degildir. Ədibi-aqıl, insani-kamil xalqə, elə qoşulmalıdır. Bədənin bütün əzalətə, qolla, bəcaqla, bərnaqla, beyinlə, alın tərilə işləyib çalışmalıdır. Əkinçi kibi, fəhlə və həmmal kibi, dərzi və başmaqçı kibi iş görə bilməlidir. Və əlhasil çalışsa-çalışsa elə xidmət etməlidir. Yazıb-pozmanın o qədər

əhəmiyyəti yoxdur, hər nə yazılsa, dəxi elə, əksəriyyəti avamünasdan ibarət olan elə məxsus yazılmalıdır. Bu fikrə goldikdən sonra Tolstoy məsləkini toqib edənlərə ibrət olmaq üçün elə qarışıyor. Bir kəndli kibi yaşamağa, yatıb qalxmağa, geyinməyə, işləməyə başlayor. Avamın məişətini islah, əxlaqını təhzi, fikrini tənvir üçün hər kəsin anlayacağı bir dildə bol-bol kiçik hekayələr, risalələr vücudə gətiriyor. Külliyyəti əhli-qəryə olan cəməət də onlardan müstəfiz oluyor.

Bu gün rus köylülərinin əlində olan kitabçalar başlıca Tolstoyun əsərlərindən ibarətdir. Bu hal ilə Tolstoy rusların Sədisi olmuş olur. Zənnimcə İranda, hətta bütün müsəlman ələmində heç bir ədib, heç bir şair avamünnası, yəni külliyyəti-əhalini Sədi qədər ədəbiyyətdən müstəfiz etmədi. Kimsə lisanı ümumin anlayacağı vəchlə onun qədər gözəl bir surətdə sadələşdirmədi. Kimsə onun qədər xalqə həsn-əxlaq dərsi verəmmədi. Kimsə onun qədər hikməti-məişəti cəməətə öyrədommədi.

Sədi özü hənzur bər həyat ikən təlifətə müsəlman ələminin hər tərəfinə, hər guşəsinə intişar etdi. Bu gün İranda, bəlkə müsəlman məmləkətlərinin çoxunda Qurani-Kərimdən sonra ən müntəşir kitab "Gülüstən"dir. Savadlı-savadsız, az-çox rəfah ilə yaşayan hər bir müsəlmanın xanəsində "Gülüstən" tapılır. Pir və büna, mərdü zən, böyük, kiçik, fəqir-zəngin hər kəs az-çox "Gülüstən"ın hekayələrini bilir. Onun əbyatı ciftçidən, rəncbərədən başlayıb şah saraylarına qədər hər kəsin ağzında dolaşır.

Sədi də bugünkü Tolstoy kimi tuli-müddət yaşamış, uzun səya-hətlərdə bulunmuş, əsgərlik etmiş, dünyanın hər gərm və sərđini görmüşdür. Asarı təcarübi-həyatiiyyə ilə doludur. Sədi həyatın özü kibi gah xəndan və məsrur, gah qəmgin və məyus, gah lətifogə, gah faciənevəsidir. Məsudlara nəsihət edə, fəlakətəzədələrə təsəlli verər. Tolstoy da bu anda belədir. Tolstoy məsləkənin əsası dindarlıq və əlpərəstlikdir.

Bu "əlpərəstlik" haqqında bir nəbzə izahat verəlim. Zəmanəmizdə Tolstoy ilə bərabər bir sinif Rusiya üdəbasının ağzında, qələmində bir "narod" kolmosi dolaşır. Bu "narod" nədir? Bunu türkçəmizə nəsil tərcümə edəlim? Tolstoyun narod ləfzindən məradı nə ümmət, nə millət, nə cəməətdir. Bunu bir xalq, nə, əmmə, əvamünnas, əhli-qəryə, əkinçi, ya fəhlə cəməəti kimi kəlmələrlə də tərcümə edəmməyiz, daimə naqis qalır. Məno qalrsə bizim xəlis türkçə olan "El"dən başqa heç bir kəlmə haqqı ilə bu "narod" mənasını ifadə

edənəz, o halda "narodniçestvo" sözünü də tərkibi bir az söqim olsa da, ancaq elpərvərlik, ya elpərvərlik kimi mürəkkəb kəlmələrlə tərcümə edə bilərik. İştə bu elpərvərlik ilə hoqiqi və feli, fəqət geniş bir dindarlıq tolstoyluğun əsasıdır. Gələcək nömrədə Tolstoyun bir az da tərcümeyi-halından bəhs edib, bədə vəqət və fürsət bulduqca əsərindən tərcümə edib, "Füyuzat"da dərc edəcəyiz. Mühərrirlərdən kim olursa olsun Tolstoyun əsərindən cəmətimizin əhvalına müvafiq olanları intixab edib açıq, sadə, fəqət ədibənə bir surətdə tərcümə edərsə, məəlməmnuniyyə qəbula hazırız.

* * *

"Tolstoy məsləkinin əsası dindarlıq və elpərvərlikdir" dedik. Əcəbə, bu dindarlıq nədən ibarətdir? Tolstoy xristian məzəhibi-hazirəsindən birinin yolu ilə gətməyə qeyrətmi göstərir? Xeyr, çünki Tolstoyun kəlisadan mətrud bulunduğunu biliyoruz. Tolstoyun özünəməxsus bir məzəhibi vardır ki, bu da ortodoks məzəhibi-hazirəni guya təsfiyə edib isəviyyəti ayrı bir tərdə anlamaqdan ibarətdir.

Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunurmu? Xeyr, bulunmuyor! Mövlana Cəlaləddin Rumi haqqında deyirlər ki, "nist peyğəmbər, vəli darəd kitab"¹. Tolstoy peyğəmbərlik iddiasında bulunmuyorsa, heç olmazsa ortaya Molla kibi bir kitab çıxarınmı? Tolstoyun elə bir kitabı da yoxdur. Vaqəən Tolstoyun "Məzhəbim nədən ibarətdir"¹ ünvanlı bir risaləsi vardır. Lakin Tolstoyun istər bu risaləsini, istər sair əsərlərini Şeyx Bəhai görmüş olsaydı, heç bir vaxt "Tolstoy darəd kitab" deməyəcək idi. Tolstoy nə peyğəmbərlik, nə də sahibi-kitab olmaq iddiasındadır. Fəqət bununla bərabər yeni bir məzhəb çıxarmaqda olduğu aşkardır. Bu məzhəbi təşkil edə biləcək əfkəri isə əsərində pərkəndədir. Biz keçən nüsxədə Tolstoyun çox kərrə zəlalətdə bulunduğunu, əfkərinin səhv və xətdən ari olmadığını bəyan etdik. Bizim bu sözüümüz həm ülum və fəunni hazirəyə, həm də islamiiyyəti-əsasiiyyəyə müstəəddir. Tolstoyun zəlalətdə bulunduğu öz əfkərinin yekdigərə mübayin olması dəxi sabitdir. Mübayinot iki sözü yekdigərə xilaf və zidd olmasına deyirlər. Bəzi xristian üləməsi deyirlər ki, Qurani-Kərimdə müteəddid mübayinotlar var. Lakin bəylə iddiada Quranın naqis və qəlot tərcümələrini səthi bir surətdə

¹ Peyğəmbər yoxdur, lakin kitabı vardır.

mütaliə ilə iktifa edib ayatı-kərimədən bəzinin nasix və bəzinin mənsux bulunduğuna vəqif olmayanlar buluna bilərlər...

Tolstoyun əfkəri-məzhəbiyyəci-cədidəsi isə nasixlik, ya mənsuxluq keyfiyyətlərindən uzaq olub, çox kərrə apaqıq mübayinətlərdən ibarətdir. Bu xüsusda rus müntəqəsinin Yevgeni Solovyovun zikr etdiyi misallardan biri ilə iktifa edəlim: bir yerdə Tolstoy deyir ki, on yaxşı arvad o arvaddır ki, öz zəmanəsinin həkəmiyyəti-aliyyəsinə aşına olub nisvamn fitrətində məknuz olan vəzifeyi-müqəddəsiyəmadəranəyi bəhəqq ifayə qeyrət etsin. Bu vəzifə isə o arvadın öz məsləki-həkəməsi dairəsində çalışıb boşəriyyəyə xidmətə qadir ola biləcək, mümkün mərtəbə çoxca övlad təvlid edib, bunları təgziyə və tərbiyədən ibarətdir. Lakin Tolstoyun "Qara yəsir nəğməsi"¹ ünvanlı əsəri mütaliə olunursa, görülür ki, Tolstoy bu sözü əksini iddia eliyor. Bu əsərə görə on yaxşı arvad özündə validəlik xasiyyəti məhv edənədir. Məsləhət qətiyyəni zövciyyətdən ictinab edib əslə təvlid etməməkdir. Ruslar bu iki fikirdən hansının nasix və hansının mənsux olduğunu çox araşdırırlar. Lakin Tolstoydan bir cavabı-səfi alamadırlar. Çünki Tolstoy özü şübhə və təvəddüd içindədir. Tolstoy bir adama bənziyor ki, səfərə çıxıb müttəsil yol gediyor. Yolu təftiş edə-ədə, araşdır-aşaşdır gediyor, lakin yolu bir təvəfə çıxaramiyor... nöqtəyi-məqsədə iriyəmiyor, hər vaxt yarı yoldadır... Əgər Tolstoy dindarlıq, ya elpərvərlik deyərək elə, əvəmənnasə qarşıyor, xalq kimi alın təri ilə işləməyə qeyrət ediyorsa, özünü aldadır. Məsəli-məzəcədən xilas olmaq və bu surətlə bir təsəlli bulmaq istiyor. Hər halda yarı yolda bulunduğunu özü də hiss eliyor, anlıyor. Əgər Tolstoy məzhəbinin əssül-əsasına müraciət edərsək, burada bütün-bütün şaşırıb qaldığımızı da görürüz. Ədyanın əksəri kimi "Bəni nəvinə məhəbbət və müavinət el"¹ – deyə vəz edən bu məzhəbin əssülosası nədir? Tolstoy məzhəbinin əssülosası şu qısa cümlə ilə ifadə oluna bilər:

"Fənalığa müqabilə etmə!"

Yəni zülm və sitəmdən, cəvər və cəfadən, bəla və müsibətdən ibarət olan fənalığa qarşı sobr və təhəmmül elə!..

"Fənalığa müqabilə etmə" sözü tolstoyluqda bir qəziyyəci-əsasiiyyədir. Həman bütün sair qəziyyətlər bundan nəticələnir. Lakin nəticələrdə o qədər qərabət, o qədər təvəz və mübayinətlər, o qədər məhəllər vardır ki, bunlara istinadən qəziyyəci-əsasiiyyənin qeyri-

məqul olduğuna hökm etmək olur. Yuxarıda zikr etdiyimiz Solovyov da zəatən belə hökm ediyor. Tolstoy: "Fənalığa müqabilə etmə" yerinə "Fənalığa fənalıqla, cəbr ilə müqabilə etmə", yəni "fənalıqdan ari bir surətdə müqabilə et" deyə idi yəni bəlkə qəziyyənin bir məzhəbə əsas olacaq dərəcədə bir loyaqəti olurdu. Lakin Tolstoyun sözündə heç bir qeyd və şərt yoxdur. söz qətidir. "Fənalığa müqabilə etmə", yəni "heç bir vəchlə müqabilə etmə! Vəssalam!" Lakin həyatın bütün zövqi fənalıqla mübarizədedir. Fənalıqla mübarizə caiz deyilsə, o halda "bəni-növinə məhəbbət və müavinət et" vəziyyətini nə surətlə ifadə etməlidir? Bəni növünün əlam və iztirabatını rəfə, yaxud tənqisə cəhd etmək, bu yolda mübarizə etmək, yəni fənalığa müqabilə etmək, "Bəni növünə müavinət et" sözünün şərtlərindən bir qismini təşkil etməyormi? Hər halda anlaşılıyorki, Tolstoy burada bir gəriyyəyə düşmüşdür. O gəriyyədə çapalayıb duruyor, oradan çıxacaq bir qapı bulamıyorki. Əgər bu gün bizim Bakıda Əhməd bəy Ağayevlər, Qazi Ağa Mir Məhəmməd Kərim Ağalar və sair pişvalar Tolstoyun qəvlünə itibarı etsələr, onların şəhərimizdə müsəlmanlar arasında yazdığı qətl-fənalığına rəf üçün əsla ciddi cəhd etməmələri ləzim gəlir. Çünki Tolstoyca bu ciddi cəhd, ələlxüsus "Difai" cəmiyyətinin təhdidatı fənalığa müqabilədən ibarətdir. Əcəba, Tolstoy özü burada bulunsa idi, sözündə səbat edərdimi? Tolstoyun bəzi sözlərinə baxılırsa, səbat edərdi kimi gəlir. Tolstoy Engelqard nam bir zəat yazdığı bir məktubda deyir ki, əgər xanəmə afrikalı bir zəat vəhşisi hücum edib mənim gözümün önündə ciyərparam olan övladımı xəncərlə doğrasa, mən əsla müqabilə etməm!" Tolstoy həqiqətən müqabilə edərdimi, etməzdimi bəhsi-axor. Lakin bu sözdə bir həməqət olduğu aşkardır. Ey qəro, bu xüsusda o qədər böyük bir zəat həməqət isnad etdiyimdən nəşi dilgiri olma. Çünki Tolstoyun ara-sıra axmaqlıq xoşuna gediyor. Baxınız şair Fətə yazdığı bir məktubda nə deyir: "Təlifatımın altıncı cildini tamam edib verdim təbə. Noyabr ayının birində cəhtimal intişar edəcəkdir. İndi mənim ön avara və məəttəl bir zamanımdır, nə düşünürəm, nə bir şey yazıram. Özümdə xoşuma gedən bir axmaqlıq hiss ediyoram. Axmaqlara böyüklük əsla yaraşmıyorsa da, lakin böyük adamlara ara-sıra axmaqlıq hər halda yaraşır. Hansı böyük adamı zikr edə bilərsiniz ki, onun ağızından bəzi kərrə axmaqlıq sözlər çıxmış olmasın".

Kəçəlim. Tolstoyun böyük bir ədib və şair, böyük bir kolam rəsəmə Sədi kibi əqləqiyyəndən böyük bir həkim olduğunu gördük.

Fəqət bəniyyə-məzhəb olmaq xüsusuna gəlincə, burada zəlalətdə bulunduğu və məsləkənin əsassız olduğu təbyin ediyor. Bu zəlalətlər nərudən nəşət ediyor, rus ələması burasını çox araşdırıyorkilər... Bizo qalırsa bu zəlalətin əsil səbəbini Tolstoyun cəkmə-işlamiyyəni bəhəq mütləliyyə rəğbət etməməsində aramalıdır. Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sorf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və omiq təhsil edəcəyinə, orək və fars dilini gözələ öyrənib bu vasitələrlə bir də işlamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Gətə ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscağı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfız oldu.

Tolstoy etirafının bir yerində deyir ki, "Bən anlayordum ki, bizim bütün təfəkkürat və mülahizətimiz əz məhəvəri üzərində dənən bir təkərrül kibi, təilsimli bir dairədə dönüb durur, oradan ayrılmıyorki". Nə qədər gözəl düşüncək yəni sualımıza bir cavab alamıyorki, daima sıfır müsəviyyə-sıfır oluyor. Bundan istidlal edirdim ki, cəhtimal tutduğumuz yolun özü yanlış bir yoldur. Seziyordum ki, dinin verdiyi cavablarda ən dərin hikməti-bəşəriyyə məhəfuz olub, o cavabları əqlə istinadən rədd və inkara həqqim yoxdur. Çünki məsəili-həyatiyyənin başlıca cavabları onlardır.

Bən bunu anlayordum. Lakin müşkül bununla əsanlaşmıyorduk. Bən hər bir məzhəbi qəbula hazır idim. Ancaq bu şərt ilə ki, o məzhəb əsla əqli inkar etməsin. Çünki belə bir inkar xəttəyə dəlalət edor. Bu səbəbdən Budda məzhəbini və işlamiyyəti kitablar və xristianlığı həm kitablar, həm məni əhatə edən insanlar vasitəsilə mütləliyyə edirəm". Bu axırıncı cümlədən anlaşılıyorki, Tolstoy şübhə və tərəddüdlər içində gəzərək işlamiyyəti dəxi kitablar vasitəsilə mütləliyyə quyulmuş, lakin o kitablar hansı kitablardır, zikr etməyorki. Zənimizə görə o kitablar çox da mühüm kitablar olmasa gərəkdir. Çünki rast gəldiyim əsərdə Tolstoyun işlamiyyətdən bir nəbzə bəhs etdiyini gərmədim. Bir yerdə Tolstoy deyir ki, əqləq nütqeyi-nəzəridən etiqadət-işlamiyyənin dünya və üqəbada vəd etdiyi fəyzi-nəim şəxsiyyəto məxsus və qəbədər (kəbuddur).

Xətirəto müsəlman şüorasından Fəyzinin bargəhi-kibriyyə xəttə-bən bu niyəzləri gəliyorki:

Təoti mə təbəçənd bəhrə-nəimə-bəhişt,
Bəndə nəbə xəccə kərd in həmə bəy şərə.
Həst əmidəm qəvi əz tə kə yəbəm bə fəzli
Dər dəmə-xəbə-əqlə xəki dər təotəkka

Ta mægör öz nuri-to, bədr şəvəm bər sipəhr
Mitoləbəm öz cahən, həm çə helal inziva
Zaviyyəi-təngna ba to mərə laməkan
Badiyyəi-lakəman bitə mərə tongna¹.

Əfəndim, buna da deyəcək varmı?! Zənn edərsəm Tolstoya bun-
dan bəliğ cavab olamaz. Lakin görünüyör ki, müşarileyhin bunlardan
xəbəri yoxdur. Ortodoksluq Tolstoya yolunu qaib etdirdi. Tazədən
dürüst bir yolu bulmaq üçün onun islamiyyəyə əşinə olması lazım
gəliydirdi. Böyük müfəssirlərimizdən, əllamələrimizdən, Fəxri Razi-
lərdən, imam Qəzalilərdən, Zəməxşərilərdən, Siyutilərdən xəbəri
yoxsa, heç olmazsa, ədəbiyyatı-islamiyyəyə vüquf peyda etməli idi.

Üdəbaya-həqiqiyyəyi-İslamiyyənin sərəfrazları isə Mövlana
Cəlaləddin Rumi ilə onun:

“Əttar ruh bud, Sənai də çeşmə-u
Ma öz piyə-Sənai və Əttar amədim”² –

deyə zikr etdiyi zəvatdan ibarətdir.

Şərç-İslamda, şəhərlərdə və kübar arasında müskirata meyl və
işrət kimi bir fənalıq görünürsə də, lakin məəlməmnuniyyəti-İsla-
miyyəyə sayəsində Şərçin əvəmnənnəsi arasında o fənalıqdan bir əsər
görünmüyör. Halbuki Rusiyada bu bolayə düçar olanlar başlıca əvəmnə-
nnəsidir. O əvəmnənnə ki, Tolstoy onun uğrunda bu qədər cəhd ediyör.

Biz Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, onun məs-
ləki-ədəbiyi-ictimaişində görənlərdəniz. Tolstoy böyükdür, çünki
xəssin deyil, külliyyəti-əhali olan əvəmin fikrini tənvirə, əxlaqını
təhziyə çalışıyör. Tolstoy böyükdür, çünki dahiyyəi-hərbin ortadan
götürülüb ümumi-cahənin miləl və oqvamı arasında sülhi-əbədinin

¹ Tərcüməsi: İtaətimiz nə vaxtdək bəhiştin nemətləri xətirinə olacaq
Bəndə tacir ilə bu cür əlver etmədi.
Çox böyük ümidim var ki, səndən fəzlo tapım,
Əcol yuxusu zamanı qəpənin torpağına söykənim
Bəlkə sənin nurundan fələkə doğru gedim.
Dünyadan hilal kimi guşəninin istoyim
Səninlə dərissə qəşədə olmağımız mənə laməkandır,
Ucsuz-bucaqsız səhra sənəsinə mənə dənəsqəldir.

² Tərcüməsi: Əttar ruh idi, Sənai onun iki gözü,
Biz Sənai və Əttarın ardınca gəldik.

təqririnə qeyrət ediyör. Tolstoy böyükdür, çünki məzhəb arasında
bir təriqi-ittihad və məvəddət arayör. İttihad və məvəddəti ayrı-ayrı
hər məzhəbin göstərdiyi səvəblərin cümləsindən əla biliyör. Tolstoy
böyükdür, çünki üluhiyyəti və iradətüllahın nəvi-bəşərə tövdi etdiyi
vəzaifdir ki, əlindən gəldiyi qədər cəhd eliyör.

“Füyuzat”, 1906, №1, 2

QIRMIZI QARANLIQLAR İÇİNDƏ YAŞIL İŞIQLAR

(12 dekabr)

Dekadent olmadığımız və olamadığımız halda məqaləmizin sər-
ləvhəsi dekadentizmə qaydasında oldu. Dekadentizmə zəmanəmizin,
yəni bu sən on beş, iyirmi sənənin məhsulu olduğu kimi, zəmanə-
mizdəki növüsl bir növ sənayənin, sənayci-nəfəsənin, əşar və ədə-
biyyətin vücuda gətirdiyi bir çox əsar da dekadentizmə məhsuludur.
Bir şey əlmaq üçün bir mağazaya gedərsiniz, orada sizə qərib-qərib
rənglərlə, noqşlərlə müzəyyən məhsulat, məfruşat, əsas və əvani-
beytiyyə göstərib deyirlər ki, bunlar “dekadent şeyləri”dir. “Füyuzat”ın
dördüncü nömrəsində, Zəhid bəy Şamilin qeyrət ilə Moskva
şəhərində çıxacaq “Tərbiiyyəi-ətfa” məcmuəsinə dair bir əlanın
başında kiçik bir şəkil görürsünüz. Sizə deyirlər ki, bu şəkilin xütut
və nüqəşu dekadent üsulundadır. “Füyuzat”ın ikinci nömrəsində
Təfiq Fikrət bəyin nəsrə təhvil edilmiş əşari-cədidəsini oxursunuz,
təzi-əəcib ifadəsinə, üslubi-qərib bəyanına təəccüb edərsiniz.
Əhtimal heç bəyönməmək istərsiniz. Sizə bildirirlər ki, “Rübabi-
şikəstə”dən məxuz olan bu şeyirlər dekadent üsulunda şeyirlərdən olub
Təfiq Fikrət bəy də osmanlı dekadentlərinin sərəfrazlarındanır.
Nəhayət, bu nömrəmizdə “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”
sözlərdən ibarət qərib və nəşənədə bir sərəlvəhyə rast gəlinərsiniz.
Sizə tə ibtidədən ixtar edəriz ki, bu da dekadentizmə qaydasında bir
sərəlvəhdər. Şübhə yoxdur ki, bu surətlə qulağımız “dekadentizmə”
sözləri ilə dolduqdan sonra, siz də məqaləmizin məzmunundan
əqdəm əhtimal bu dekadentizmənin nədən ibarət olduğunu bilmək
istərsiniz. Lakin biz də bunu oriz və əmiq izaha başlayacaq olursaq
sədədimizdən, yəni “Yaşıl işıqlardan” ibarət olan mətləbimizdən

bilkülliyyə ayrılıb pək uzaqlara düşmüş oluruq. Müxtosoron do, hotta müfəssələn də dekadentizməyi anlatmaq qayət çötindir. Bolko do məhaldır. Bir də bunu anlamının nə lüzumu var. Onu bir vohm və xəyal kimi sezmək də kafidir. Dekadentlər diyirlər ki, biz "lob" demədən siz "ləbləbiyi" anlamalımsız, biz gözle görülməyəcək, qulaq ilə eşidilməyəcək şeyləri sizə bir-iki qısa söz ilə göstərməyə, eşitdirməyə çalışacağıq, siz də öz qıvvoyi-müdrrikonizlə, surət-intiqalınızla görüb eşitməyə çalışınız. Şayəd buna müvəffəq olamaz isəniz gözünüüz qulağa, qulağınızı da gözə çevirməyə və ololumum hovasi-xomsənizi yekdigorinə qəlb etməyə çalışınız, bununla da bir şeyi dərkə müvəffəq olmasanız, nəfsinizdə hovasi-xomsədon başqa bir hissə, bir hissi-sadis peyda etməyə qeyrət ediniz. Şayəd bu surətlə də bir şeyə vəqif olamazsınız, o halda bizi anlamıqdan fərağət edib nəfilə özünüüzü yormayınız. Dekadentizmə toriqində olan şairlər şeirlərində rəssam və nəqqaş, nəqqaş və rəssamlar isə lövlə və rəssmlərində sazəndə və musiqişünas, sazəndə və musiqişünaslar isə ahəngi-nəğmətərlərində xotib, şair, rəssam olmaq istiyirlər. Hotta bəzi məmarlar da bu xüsəsdə bunlardan geri qalmiyirlər.

Təbiblər isə... tobiblər də öz elmi-omrazlarında, öz məhbəsi-əhvali-ruhiyyələrində bunların cümələsinə, hissiyati-təbiyyələri istihaleyi-məroziyyəyə düçar olmuş dəli, divano və məcnun diyirlər, demək istiyirlər... lakin tobiblərin böylə demələri ilə məsələ həll olunmıyır. Çünki dekadentlər də bu iddiada bulunan doktorlara dərkə-bədəyədən, hissi-nəfəsədən hissi-sadisədən məhrum biçərlər ünvanını veriyirlər... haqq hansı tərəfdədir? Orası hələ məhul... Ancaq şurası aşkardır ki, bunlar, bir dairəyi-məhdudə içində dönüb dolayan və binaonəleyh o dairə içində məfəvqi, məvorası təsovvür olunmayan bədəyeyi-mükəmməleyi-sənətə lüzumsuz təqlidlərdən və köhnə sözləri təkrarlardan ibarət qalan yolları tərki ilə oşar və ədəbiyyat və sənəyeyi-nəfisədə külliyyətlə bir təcəddüd vəcudə gətirmək üçün özlərinə, əslə bu günə qədər eşidilməmiş, xətir və xəyalə gəlməmiş, həsbütüm yeni bir toriq, daha dürüstə toriqlər arayırlar.

Dekadentizməyə "simvolizmə" dəxi diyirlər. Bu kəlmələri orəbidən alınma istiləhat vəsitosilə türkcə ifadə etmək istəsək, bunlara "məsləki-inhitatiyun" və yaxud "məsləki-romziyun" demək lazım gəlir. "Dekadentizmə", yəni "inhitat və zəvalə üz tutmaqlıq", "simvolizmə", yəni "rümuz və rümuzat ilə ifadəyi-morəm üsulu" demək oluyor ki, dekadentizmə məsləkinin əsasi-batiniyyəsinə guya inhitat əmərləri, üslub ifadəyi-zəhiriyyəsinə isə rümuzat ibarələri

mühüm bir rol oynuyor. Bunlara inhitatiyun adı ibtidə düşmənləri tərəfindən istəhza toriqilə verilmiş idi, çünki simvolistlərin vəcudə gətirdikləri əsərlərin nəzorində şeir və sonətin zəval və inhitatına, tədiniyyəyə düçar olmasına dəlalət ediyordi. Lakin simvolistlər özləri bu yeni adı ayrı bir nöqtəyi-nəzərdən bir məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Bunlar dedilər ki, zəval və inhitat bizim əsərimizdə olmayıb bolko zəmanəmizdədir. Əsərimiz isə zəmanəmizin məkəmməl bir əyinosi olduğundan məsləkimizə verilən bu ad dəxi məqbulumuzdur... "Məsləki romziyun" adına gəlincə, dekadentlər diyirlər ki, lisan və lüğətlərdə vəqə toroqqiyyəti-ləfziyyə bizim, yəni dekadentlərin toroqqiyyəti-mənoviyyəməzlə müntəzib deyildir. Toroqqiyyəti-lisaniyyə cəzi olduğunda toroqqiyyəti-mənoviyyəməzlə küllidir. Binaonəleyh həzərdəki lisanlar bizim əfkarımızı ifadədən əcizdir. Bu səbəbdən biz əhvali-mənoviyyəməzi, əfkar və hissiyyətimizi ancaq bir növ duduşəhabə bürünən əməli-müəssəmə ilə və yaxud rümuzat ilə təsvir və ifadə edə bilirik. Onun üçün ifadətimiz mübhəmat və kinayətdən ibarət olmalı. Zətin şeir və sonətin məqbuliyyətlə və ləfəziyyəti kimi qeyri-müəyyən və mübhəm olmaqlıdır. Qərelər isə mübhəm olan bu rümuzat və kinayətdən özləri məna çıxarmalıdır. Şair, ya rəssam həç fikri açıq deməyəcək, ancaq zəhin və qəlbində məzmun olan bir fikri tələqinə çalışacağıq: nə sövtdə, nə rəngdə, nə də bir xətdə o fikir görünməyəcək, zikr olunmayacağıq, şairin, ya rəssamın xəyal və vəcəndində peyda olan bir hissə, bir fikir ancaq bir təsiri-mənovi ilə gizli, üstüörtülü bir surətdə qəreinin, təməşəgərinin qəlb və vəcəndinə intiqal edib orada yenidən məqəbuləli olan hissiyyətlə və əfkarı oyandıracağıq, çünki:

Dər miyəncə-rəzə-müşətoqan qələm nəməhrəm əst!

Türk dekadentlərinin fikrinə əvəz olan türkən zətin qədimdən bəri dekadentizməyə bir meyl var idi. Çünki onun əlamətləri dilində möhuddür. Ancaq keçmiş üdəbəməz tərəfindən bu əlamətlər nəzəri-ətibarə alınmayıb toroqqi etdirilməmiş idi. Türk dilindəki "qara günlər", "qara xəbər", "qırmızı yalanlar", "üz ağılığı" bu növ əlamətlərdən moduddür. Şübhə yoxdur ki, günün qarəsi olmaz. "Qarəgün" ibarəsini ilk dəfə ixtira etmiş olan əcdadımızdan biri bununla bir hali-mənoviyyə müxtəsər surətdə ifadə edərkən "qəsvotəngiz olan qara

¹ Tərcüməsi: Dostların sirri arasında qələm nəməhrəmdir.

rəngli bir qaranlığın insanda hasil etdiyi təsir nə isə, bu müsibətli, bəlalı günlərin də təsiri odur" demək istəmiş idi. Maddətən siyah olan bir zənci, ya həbəşin istiqamətdən naşi mənən üzü ağ olduğu kimi bəyaz dərili bir qafqazlı da doğruluqdan, namusdan ayrılırsa, mənən qara üzlü olacağı təbii dir.

Dekadentlər iddia ediyorlar ki, zəmanəmizdə hər tərəfdə kəşif-kəşif inhitat və zəval qaranlıqları peyda olmaqda ikən onların da rüumuzat və kınayətdən ibarət və bir növ buye-təsəvvüf nəsr edən əsərləri bu qaranlıqlar içində mübhəm-mübhəm işıqlardır. Yenidən təcəddüd və kəmalı-feyzləri guya bir növ işıqlardan nəşət edə biləcəkdir. Ancaq feyz almaq həvəsində bulunan insanlar öz həvəslərinə ayrı bir seyyəqəl verməyə qeyrət etməlidirlər...

Əşar və ədəbiyyat dekadentizməsi ilk əvvəl Fransa ölkəsində zühur etdi.

Verlen, Malarne və "Flor demal", yəni "Əzhari-fəna" ünvanlı divanı ilə məşhur Bodler bu məsləkdəki şüoradandirlər. Fransız dekadentizmə əlkanın vasitəyi-intişarı da ibtida "Lajon Frans", yəni "Cavan Fransa" adlı bir məcmuə idi. Çox sümmədən bunların əfkarı-məsləki dünyanın hər tərəfinə, hətta Yapon və Amerikaya qədər sırayət edib Rusiyaya və Türkiyəyə dəxi keçdi. Ən ziyadə müsəid olan bir zəmini də dedakentizmə bu iki ölkədə, yəni Rusiya ilə Türkiyədə buldu. Çünki bunların əhvali-siyasiyyə və ictimaiyyətlərində əvvəlki dövrlərə (Rusiyada altmışıncı, Türkiyədə isə 70-ci sənələrə) nisbətən bir irtica zəvalpəsəndənə ələmi hökm etməyə başlamış idi. Rusiyada və ələlxüsus Türkiyədə hüriyyəti-əfkar və kolam bilkiüliyyə məfqud olmuş idi. Ancaq cəbr və təzyiqlə vücuda gətirilən bu inhitat və zəval əsəson bir dövrə-inqilabın müqəddəməsi idi. O inqilabın ki, Rusiyada başlamış, Türkiyədə isə qərbon başlayacaq, yaxud başlamaq üzrədir, çünki əxiron teleqrafların bizə gətirdiyi xəbərlərə görə Trabzon vilayətində Kerason qaimməqamı İbrahim paşanın həyəcəna gələn əhali tərəfindən cəbrən təbid edilməsi, Ərzurum cəməətinin qeyz və qolıyan edib siyasi məhbəsləri azad etmələri, bir neçə məmur qətl edib valiyi döymələri, əşgərin isə asilərə qarşı silah qaldırmaq istəmələri qərbon Türkiyədə möhtəməl olan bir inqilabın müqəddəməsidir.

İştə hüriyyəti-kolamın məfqud olduğu bu dövrlərdə və bu yerlərdə dekadentizmə sayəsində bir sinif üdəbə və şüora mübhəm-mübhəm rüumuzat ilə əhalinin əfkarını tənvirə bir çarə koşf etmişlördi. Osmanlı dekadentizmə nəzminin ən məhir şairi "Rübəbi-şikəsto"yi

yazan Tofiq Fikrət böy olduğu kibi, nəsrinin də on bəliq ədəbi "Mavi və siyah" mühərriri olan hekayənovisi-şəhir Üşşaqizadə Xəlid Ziya böydir. Hər ikisi də türkən şivosini naqabili-təqlid, hətta bəzi Avropa lisanlarına faiq bir surətdə dərəcəyi-qəhvəyət-təkömmülə isal edib üslubi ifadələri qayət ələis, qayət əhəngdar, qayət parlaq, fikir və xəyalları kimi qayət ruhlü və müəssirdir...

İştə zənn edərsən, dekadentizmənin nə olduğunu bir az anladı bildim, lakin sədəddən bir xəyli uzağa düşdüm. Sədədimiz isə "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl ziyalar" idi. Gərçi osmanlının Tofiq Fikrətləri, Xəlid Ziyaları və bunların məsləki dəxi "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" isə də, lakin bizim məqsədimiz bunlar deyil idi. Əsil öz sədədimizə rücu edolim.

Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır. Boşəriyyətlə iləliyyə doğru bir addım atmaq istiyor. Addım atdıqca qarşısına reaksiya, yəni irtica şəklinde mühib bir qüvvət çıxıb onu geri atmağa çəpalıyor. İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor, bu mübarizə nəticəsində ortalıq ilə qanlara boyanıyor. O qanlardan süüd edən buxarati-kəşif bir səhabə halını alıb bütün ətrafi zülmətə qərq ediyor. İştə qırmızı qaranlıq!.. İki qüvvətin müsədiməsindən ara-sıra hasil olan dəhşətli gurultular şirin və ləzzətli bir uyqu içində yatan biz müsəlmanlara rahat vermiyor, istər-istəməz iyqaz ediyor. Biz də oyanmağa, ayağa qalxmağa məcbur oluyoruz. İbtida sərəsəm bir halda bulunuyoruz. Sərəsəmliyimiz ilə nə tərəfə gedəcəyimizi şaşırıb müsədimənin içinə düşüyoruz. Ötəməz-bərimiz əzilib yaranıyoruz. Biz zülmətin içində biz də al-qanlara boyanıyoruz, dərəkən əqlimiz başımıza gəliyor, özümüzə ayrı bir yol arıyoruz. Bulur kimi oluruz da!.. Doktor Qaraböy Qaraböyovün daşnaksütunçulara və bilxəssə Q.X. cənəblərinə "Kaspi" sütunlarında verdiyi cavabda olduğu kimi, "Biz özümüz bir yol bulub o yol ilə gedəcəyiz. Bizim başqalar ilə büğz və ədəvətimiz yoxdur. Bizim özümüzə məxsus daha layiq, daha şanlı bir vəzifeyi-mücahidəmiz vardır ki, o vəzifə də zülməti-qəflətdə bulunan külliyyəti-avam arasında nuri-məarifə əkməkdir" diyoruz. İştə bu nuri-məarif də, Qaraböy Qaraböyov özü də və bütün onun kimi münəvverül-əfkar olan mücahidini-şübbənimiz də yaşıl işıqlardır. Qırmızı qaranlıqlar içində peyda olan yaşıl işıqlardır. Yaşıl deyiriz, çünki öz müsəlmanlarımızdirlər. Ənvari-zümrüdünlə islamiyyə qon-

dillərini iqad qeyrətində bulunanlarımızdır... Ancaq bana öylə gəlir ki, qonşularımızın özləri kibi ibtida sorsəm bir halda aythb bir yol görməyib tövən və kərhon qanlı müsadimələrə uğradığımız, daha doğrusu, uğradıldığımız kibi indi də alaca qaranlıqlar arasında seziş köşf etdiyimiz doğru yolların da biganəsi, öz təbirimizlə "nəbəkədi" bulunuyoruz. Zənnimcə, bütün hüzn və kədərlərimiz, bütün mayasıyyələrimiz bu üzəndə təvəllüd ediyor: "Şərqi-Rus", "Höyat", "İrsad", "Dəhistan" və sairə kibi qəzetlər çıxıyor, müştəri tapılmıyor, tapılmadığı üçün ya bağlanıyor, ya "İrsad" kibi Əhməd boylları şöhr-şöhr, kənd-kənd, qapı-qapı gəzdinib ohaliyi vozi-nəsihətlərlə iyqaz etməyə, bu surətlə müştəri qeyd etməyə məcbur oluyor. Məktəblər açmağa qeyrət ediyoruz, lakin nə miqdar kafı pul, nə milli proqram mücibincə kitablar və nə də öz din və lisanına haqqı ilə aşına, lazım qədəri müəllimlər buluyoruz. Həmiyyətli, qeyrətli cavanlar yığılıb müxtəlif namurlar comiyyətlər təşkil ediyor, fəqət orqanizasiyaları qeyri-müntəzəm, irtibatı-üzvləri zoif olduğu üçün çox sürmədən dağılıyorlar. Teatrın fəydasını anlayıb həmiyyət-məndənə-şübbanımız darülibrətlər, darülbədayələr¹ meydana çıxarmaq üçün dram kompaniyaları təşkil ediyorlar, "Həmiyyət", "Birinci şirkət", "İkinci şirkət" filan oluyorlar. Lakin nə sədrə şofa verəcək bir repertuar buluyorlar, nə də cəməat tərəfindən bir rəğbət görüyorlar.

Həp işlərimiz bu qəbıldəndir. Bu əhvalın səbəbi nədir? Burda xətirimə bir hekəyo gəlir: hənzur məktəbi-ibtidaidə ikən mənim dərş yoldaşlarımın içində iki şagird var idi ki, ikisinin də nəqqaşlığa, rəssamlığa fəvqələdə istedad və həvəsləri var idi. Bunların çək-dikləri şəkillərə sair rəfiqlər hər zaman qıbtə edərlərdi. Bir gün bu nəhəvəs nəqqaşların birini atası məktəbdən çıxarıb özünü köməkçi etmək üçün baqqal clədi. Digər yoldaşımız isə məktəbə davam edərək bir neçə ildən sonra ikməli-təhsil cəyləyib öz istedadının səiqosilə rəssamlıqda tərəqqi etmək üçün Peterburqa gətdi. Orada sonaycənəfisə akademiyasına daxil oldu. Bu məktəbdə də üç-dörd il təhsil gördükdən sonra gözəl bir şəhadətnamə almaqla iktifa etməyərək, Almaniyanın Drezden və Münxen şəhərlərinə gedib bu şəhərlərdəki əsətiz-sənətdən dərş aldı və ən nəhayət bədaycə-sənətə təmamilə kəsbi-vüquf etmək üçün bir az Hollanda, Belçika və Paris muzcəy-

lərində gozdikdən sonra İtaliya paytaxtı olan Rimo gətdi, burada da bir-iki il qalıb Rəfaellərin, Korreciolərin, Mikel Ancelolərin, Leonardo da Vinçilərin, Təssiyanların, Botičellilərin əsarını tədqiq və mütəlio etdi. Bizim nəqqaş yoldaşımız ancaq bu qədər zəhmətdən sonra öz votonino övdət edib rəssamlığa başladı. Baqqal olan yoldaşım ilə bu rəssamın biri-birindən ayrıldıqlarının üzərindən tam igirini sənə keçmişdi. Bir gün bizim baqqalın yolu Moskva şəhərinə düşdü, orada bir rəsm sərgisi açılmış idi. Baqqal da oraya tamaşaya gətdi. Bir neçə lövhonin üzərində öz qədim yoldaşımın imzasını görüb tanıdı.

Lövhələrin altında isə bir vərəqəyə qiyəmətlərinə dəlalət edən bə sözlər yazılmış idi: üç min manat, beş min manat, yeddi min manat...

Bizim baqqal xoyala gətdi. Vaxtilə yoldaşından ziyadə istedad və qəbiliyyət göstərmiş olduğu bir sənəti tərək edib baqqallıq ediyordi. Baqqallıqda isə ayda yüz elli, iki yüz manatdan, yəni ildə iki min manatdan ziyadə qazanamıyordu. Rəssam olan yoldaşı isə, şübhəsiz, sənədə qırx-əlli min manat qazanıyordu. Atası o zamanlar vəfat etmiş olan bizim baqqal şəhərinə övdət edər-ətməz dükənə bağladı. Rəssamlıqdan otuz-qırx min manat qazanmaq mümkün ikən dükənün nə lüzümü var idi. Baqqal bir maqazaya gedib rəssamlığa dair bir çox əlötlor və rənglər alıb yenidən rəssamlığa başladı. Bir neçə böyük lövhə vücudə gətirib sərgiyə göndərdi... Lakin, heyhat! Bu lövhələrə otuz, ya qırx manatdan ziyadə verən müştəri tapılmıyordu!.. Çünki baqqal bir şeyi xətirinə gətirmiyordi, bilmiyordi ki, lövhələr üç, dörd min manata gətmək üçün əvvələ peterburqlarda, berlinlərdə, drezdenlərdə, münxenlərdə, romalarda igirini sənə qədər çalışmaq lazımdır...

Baqqal öylə zənn ediyordi ki, yaşıl çəmənlərin, ağacların rəsmi yaşıl ilə boz rəngli daşların, qayaların rəsmi də ağ və qaradan məxlut rənglərlə çəkiliyor...

* * *

İştə bizim halımız da bu baqqalın halına bənziyor: Biz sənəmatin-inqilabiyyə rədd və borqin təsirilə ayılıb gördük ki, "Karvan rəstə-vo-ma bər sərcə rəhim hənzul!..."¹

Biz gördük ki, qonşularımızın irəli gətməsinin səbəbi qəzetlər, mətbəələr, kitablar, məktəblər, mədrəsələr, sənətlər, comiyyətlər,

¹ Teatro, yaxud "təməşaxana" adları Avropada hər növ teatrlara verildiyindən, bu rəstəhəllər cəməmətin nəzərində bir az inkolə olduğu üçün şübbani-qeyrətməndənizimizin məqsədu olan Şillərlərin, Şekspirlərin, Molyerlərin, Mirzə Fətəli Axundovların teatrina darülbədaye namı verilsə, daha münasib olur zənn edirik.

¹ Karvan gedib, hələ biz yolun yarısındayıq.

şirkətlər, orqanizasiyalar, teatrlar imiş!.. Biz də ələl-ocələ bunları yanm yamalaq düzəltməyə başladıq. Bilmiyoruz ki, qonşularımız qırx, əlli ildən bəridir çalışıyorlar. Bilmiyoruz ki, on min manatlıq rəsmilər yapmaq üçün Ayvazovskilər övvələ otuz il qədər əmək sərf etmişlər...

Bərəkət versin ki, millətimizdə təbii bir istedad, keçmiş mədəniyyətimizdən bizə irsən intiqal edən bir istedadı-əzəm var imiş. Yoxsa rəsmilərimiz, lövhələrimiz heç qırx, əlli manata da satılmayacaq idi!.. Lakin hər halda napaydar qəzetələrdən, məktəblərdən, məscidlərdən, cəmiyyətlərdən, darülbədayələrdən ibarət qırx, əlli manatlıq bu ictimai lövhələrimiz də "qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlardır..." Əksəriyyəni paydar olmasalar da gündən-günə ədədləri təzəyid ediyor. İşığın biri söndükə, yerinə digər ikisi qaim oluyor. Davam etməsə də sürətlə təkərrür ediyor: Bakıda "Həyat" söniyür, Daşkənddə "Xurşid", Bağçasarayda "Millət" zühür ediyor. Daşkənddə "Xurşid" söniyür, Bakıda "Təkamül", Moskvada "Tərbiyyə-i-ətfal" nəşri-ənvar etməyə başlayır... Cəmiyyətlərimiz də böylədir. Ötədə bir neçə zükur cəmiyyəti paydar olmayıb dağıldığı halda bəri də xeyirli-xeyirli nisvan cəmiyyətləri təşəkkül ediyor. "Şəfqət məclisi" bina olunuyor. Yaponlar ətəfələ iki əl ilə də, həm sağ, həm sol əlilə yazmaq öyrədirləmiş! Həyati-milliyəmiz nədən iki qanad ilə pərvaz etməyə çalışmasın? Rical bəşəriyyətin bir qanadı isə, nisvan da digər qanadıdır. Axır bu həqiqəti anlamış olmalıyıq ki, qızlarımız məarifə həvəs, xanımlarımız cəmiyyət, komitet təşkilinə qeyrət etməyə başlayorlar. Bakıda, Vladiqafqazda xanımlar tərəfindən ianə komitələri açılıb hər kəs həzrət Süleymanın qarıncaşı qədərincə bir hədiyyə götürərək Qarabağ qəhətəzədələrinə iki min manatdan ziyadə pul cəm etmələri və o yolda müsəmirəyi-xeyriyyələr vermələri şayani-diqqət və təhsindir.

İştə bunlar həp yaşıl işıqlardır. Əxirən peyda olan bu növ işıqların ən parlağı Bakıda irfanpərvər cavanlarımızın qeyrət ilə təşəkkül edən "Nəşri-maarif cəmiyyəti" ilə Peterburqda bina olunan cəmiyyətdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təhti-rəyasətində olan məzkur cəmiyyətin daha birinci ictimai cəmaətimizin həmiyyəti sayəsində on səkkiz min manata qədər bir məbləğ yığıldığını zikr edərsək, bu cəmiyyətin qüdrət və əhəmiyyəti özlüyündən təzahür edər.

Zikr olunan məbləğ təzəyid etmək üzrədir: yövmi-güşadından çox keçmədən bu cəmiyyətə Məşqətə əhlindən bir zati-möhətəromlə

əşrafi-bəldəmizdən Murtuza Muxtarov həzrətləri gözəl müllklər vəqf etdilər. Murtuza Muxtarovun vəqf etdiyi müllkünün qiyməti 18 min manat təxmin olunuyor. İştə bu cəmiyyətlər, bu nəqdlər, bu vəqflər həp yaşıl nur nəşr edəcəkdir qəndillər, məşəllərdir. Ancaq bu günlərə qədər Rusiya müsəlmanları içində ötədə-bəridə mütəfərriqən iqađ edilən bu növ qəndillərin arasında bir irtibat, həblülmətin vasitəsilə olan bir irtibat yox idi. Asari-ittihad məfqud idi, halbuki igirmi beş, otuz milyonluq bir cəmaəti birləşdirmək üçün bir üqdeyi-mərkəziyyə lazımdı. Çox şükür ki, axirüləmr bu üqdeyi-mərkəziyyənin də nəradə və nə vasitə ilə olacağını anladıq. Peterburq Rusiya imperatorluğunun və binaonəlyə Ümumrusiya müsəlmanlarının dəxi mərkəzidir. Ən əvvəl yazılıb, hətta həzrəti-Osman (rəziəllahu ənhu)nun öz dəstxəttilə yazılıb bir rəvayətə görə xuni-şəhadətinə boyanmış bulunan Qurani-Kərimin müshəflərindən biri olan bu şəhərdə bulunmaqda olub, vaxtilə türk cahangirlərindən Teymurləng tərəfindən Bağdaddan Səmərqəndə nəql edilmiş idi. İştə otuz milyon Rusiya müsəlmanları üçün böylə on üç əsrlik məshəfi-şərifdən daha gözəl, daha mətin maddi bir həbl, onun üzərində bina olunan cəmiyyətdən daha mükəmməl, daha paydar bir üqdeyi-mərkəziyyə təsəvvür olunmaz. Ancaq lazımdır ki, o məbədi-müslimin, hifz edəcəyi bir gövhərin şərafəti, otuz milyonluq bir cəmaət ittihadının cəlaləti, Böyük Petro paytaxtının həşmət və əzəməti nisbətində olsun...

Mələmdür ki, sənəyi-nəfisədən müsəlmanlar beynində qədimdən bəri ən ziyadə tərəqqi edən sənət fənni-memari idi. Səbəbi bu idi ki, memarlığa haqqı ilə vəqif olan müsəlman ustadları cənəbi-Həqqin hüsn və cəlal kibi iki sifəti-mənəviyyəsinə xütuti-həndəsciyi-memariyyənin ahang və əzəmətindən ibarət bir növ rümuzati-cismaniyyə ilə mömininə ixtar etmək istəyirlərdi. Müsəlman aləminin məşhur məbədlərində, ələlxüsus Hinddə, Misirdə, Əndəlisdə, İstanbula, Şamda, İsfahanda bina olunanlarda bu hal nümayandı.

İndi bu sənətimizi Peterburqda ələmə qarşı müşəşə bir surətdə göstərməyə qeyrət etməliyiz... Bu günlərdə Qafqaz canişini qraf Voronsov-Daşkov həzrətləri ilə Gürcüstan ekzarxının hüzurunda kəməli-dəbdəbə ilə Batum şəhərində müəzzəm bir kəlisənin rəsmi-güşadi icra olundu.

Ruslar bu kəlisəyi vücuda gotirmək üçün milyonlar sərf etdilər. Çünki niyyətləri öz həmməzhəblərini Həzrəti-İsa (ə.s.)-nın mavi

nurlarından müstəfid etməkdir... Otuz milyon qədr bir cəməti Həzrəti-Məhəmmədin yaşıl nurlarından feyziyəb etmək üçün Peterburq məscidinin binasına hər birimiz bir manat, bir abbası, hətta bir qəpik versək, yenə milyonlar tərəkül edər. Əsasən bu əmri-xeyrə də milyonlar lazımdır.

"Qotbə-cənubi-yo-şəmalist del
Dər də tərəf hakim-o-valist del".¹

Fə Rusiya ölkəsində olan ünivəti-Məhəmməd, ey Qafqaz qitəsində bulunan əhli-islam, ey Bakı şəhərinə yığılan müsəlmanlar! Qəlbələrimizin qütbü-şimaliyə qədr təvəssö edə bildiyini, orada dəxi hakim olduğunu göstərməliyiz. İsbət etməliyiz! Hər birimiz öz qüdrətimizə görə bu binaya bir daş, bir kərpic, bir sütun, bir qübbə ehda etməliyiz. Qəllətimiz nəticəsi olaraq bu təşəbbüs bir müddətdən bəri geri qalmış idi. Əxirən işin xeyri-əncamə yetməsi üçün ana yeni bir gərmə verildi. Hətta bizləri dəxi keyfiyyəyə agah etmək üçün bir-iki həftə əqdəm generalı-oliddövlət Şeyx Əli ixtiyar zəhmət edib Peterburqdan şəhərimizə qədr gəlib burada bir neçə gün müsafirətdə bulundu. İndi də müşarileyh Peterburqdan teleqrafıla bizlərə gözəl bir müjdə veriyor. Müşarileyhin və Peterburq teleqraf agentasının verdikləri teleqrafların məzmunu budur:

Bu aralıq Peterburqda müsafir bulunan Buxara əmiri həzrətləri, Rusiya təxti-səltənətinin varisi bulunan vəliəhd ilə ilk yövmləmələrini təyid niyyətilə, Peterburqun mərkəz qismində olan bir otaşeyi-məzkur günün yadigarı olmaq üzrə müsəlman məscidinə vəqf etmək istədiklərini əlahəzrət padşah imperatora bəyan etdilər. Böylə bir arzuyu həşəmətməəb imperator həzrətləri təqdır və təhsin buyurub əmir həzrətlərinə bəyani-təşəkkür etdilər. Məzkur yeri Əmir həzrətləri 250 min manata almışlardır. General Şeyx Əli bildiriyor ki, bu münasibətlə Peterburq müsəlmanları arasında fəvqəladə bir şadimani hökmformadır. Lakin bu sürür və şadimaniyə bütün Rusiya müsəlmanlarının iştirak edəcəyinə, həm də fəl və əməl ilə iştirak edəcəyinə şübhə yoxdur... Nasıl şad və məsrur olmalıyam ki, qütbü-şimalının bir nöqtəsində bir nur peyda olub onun yaşıl şüaları

¹ Tərcüməsi: Cənubun şimalın qütbüdür ürək.
İki tərəfdə hakim, validir ürək

zülmoti-həmradan müztorib olan otuz milyon qəlbə tənvir və əhyə edəcək. Bu otuz milyon qəlbə də həmahəngi-zərəban olub həblül-motin ilə bir nöqtədə ittihad edə biləcəkdir... İnşəallah Peterburq məscidinin Tiflisdəki və Bakıdakı əmsalı ilə bərabər qəribən hüsn-əncamə yetdığını və cəmi zamanda bir də bir məktəbi-əli-ruhaniyyə ciddən təşəbbüs edildiyini görməklə kəmiyyəb oluruz...

Yaşasın yaşıl işıqlarımız, zümürüdin sodalərimiz, əxzər rayihəlorimiz!..

"Füyuzat", 1906, №5

NİCAT MƏHƏBBƏTDƏDİR!..

(24 dekabr)

*Ustadə-kəinat ke in kərxanə saxt,
Məqsud eşq həd, cəhanra bəhanə saxt.
Ruzi ke, nırgə-eşq həlam qəşud həl,
Cəyi nədid, dər dele-mə əşiyunə saxt.¹*

Müslimi Şirazi

1906 soncə-miladiyyəsi xitamə iriyor, Həzrət Məsih(ə)in təvəllüdündən soncə-şəmsiyyə hesabə min doqquz yüz altı sənə keçiyor deməkdir. Yılın bu mövsimində, bu günlərinde hicrəti-nəbəviyyədən yenə cəmi hesabə 622 sənə əqdəm Fələstin qitəsinin (Beyti-lahəm) adlı bir qəsobosində bir xurma ağacının altında (İncilə nəzərəən bir axur yemligində) Həzrəti-Məryəmdən, cənab Həqqın hikmətilə və Cəbrailin nəfəsilə həmil qalan Həzrəti- Məryəmdən dünyayə bir tifil gəldi ki, o tifil onbiyyəi-zişandan, cəhanın büt-pərəstliyinə, müşrikliyinə ilk dəfə özəmətlə bir sədəmə vuran Həzrəti-İsa idi... Peyğəmbər müşarileyh 33 sənə qədr imtidad edən müddət əmrində insanlara nəyi öyrətmək, təlqin etmək istiyordı?..

İşəviyyətin ilk ibtidə intişar etdiyi məmləkətlərin birində, yeni Yunanıstanda gəzərəkən kəndli, fəqir bir xristianın xənosində rəsm yerinə müsəlman qaydasında divara asılı bir lövhə gərdüm. "O löv-

¹ Tərcüməsi: Kəinatın ustadı ki, bu kərxanəni düzəldi,
Məqsədi eşq idi, dünyanı bəhanə etdi.
O gün ki eşq qəşu dünyayə qənəd əçdi
Bir yer tapmadı, bizim üzərimizdə yuva tutdu.

hədə açıq-mavi rəngli bir atlas üzərində zərrin bir xətt ilə Yunani-yülibarə olaraq bu sözlər yazılı idi: "İman", "ümmid", "məhəbbət", işte o üç qüvvət ki, İsa onunla naciyi-kainatdır". Zənnimcə, üç kəlmənin üçün də daha şümullu olan bir "məhəbbət" kəlməsini ifadə etmək mümkün olduğu kibi, məhəbbət kəlməsini də kələmətullah ilə, yəni İsa namilə ifadə etmək olur: məhəbbət, yəni İsa, İsa, yəni məhəbbət!.. Bu o qüvvətdir ki, ona 7 əsr sonra xatəmülənbiyə vəl-mürselin təzə bir ruhaniyyət, təzə bir rəvnəq, təzə bir nuraniyyət, ilə yövmülqiyamə sönməyəcək bir rəvnəq və nuraniyyət verdi...

Məhəbbət nədir? Məhəbbət insanların haqq yolunda biri-birilərini və hər biri cümləyi sevmələridir. İslamın əzəmi-müctəhidindən olan imam Siyuti həzrətləri "İctihad"ın zikr etdiyi vəchlə deyir ki:

"İnsanlara məhəbbət, yeganə və həqiqi "hübbullahdır"... Bu islahiyyətdə öylə bir həqiqətdir ki, onu qraf Tolstoy cənabları Yasnaya Polyanasında eşitsə, şimdiyə qədər bundan gözəl bir həqiqət kəşf etmədiyindən naşi çıldırır, dəli olurdu, zənn edərdim. Hər halda Tolstoy və əmsalının bu həqiqəti alqışlayacaqlarına şübhə yoxdur... Lakin bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcəlli edən bu həqiqəti alqışlayırmı?.. Heyhat?..

1907-ci sənəyi-miladiyyə yenə bir çox əmsalı kimi al-qanlar içində qürub ediyor!.. Ah! Bu al-qanlar, bu qırmızı qaranlıqlar, bu şeş cəhətdən gələn "terror" alovları!.. Biz heç onlardan bəhs etmək istəməz idik, biz ancaq fikir və xəyalımızı nur, məhəbbət, hüsn, ahəng, nizam əməllərində gəzdirmək, cahanın hər tərəfində ancaq bunların asarını görmək istərdik. Lakin nə fayda ki, məhəbbət və şəfqətdən bir əsər buraxmayan Stolpin üsuli-idarəsilə buna müqabil yəs və alam içində hökmfərma olan terrorun nəticələri olaraq qurulan dar ağacların, məbusların, mənfələrin mənzərəyi-kərihələri, dəhşətə partlayan bərtin, dinamitin sədayi-mənfurları bizi bu növ səfalardan məhrum ediyor.

Biz bu növ hadisələri zikr və tedad etməkdən, qarelərimiz isə oxumaqdan yorulduq, bezdik. Bu gurultular, bu vəhşətlər, bu qanlar artıq əsəbimizə, həvasimizə təsir etməz oldu. Lakin nə divani-ülfisəgəri insanların asib-kəsməkdən, həbs etməkdən, nə də inqilab terroristləri bomba atmaqdan, "Brauning" sıxmaqdan yorulub usanmadılar. Rusiya vase bir qətlgaha döndü. İnsanlar məchul mövhum allahlara, bütələrə qurban edilyorlar. Bu həftə məzkur divan gündə igirmi, otuz adam edəcək dərəcədə fəaliyyətini bir qat təzyid etdi. Lakin buna müqabil terror hadisəti də eyni nisbətə çoxaldı,

təşəddüd etdi. Hər tərəfdən ancaq bomba səsi gəliyor. "Hər gün bomba partlayor" demək azdır. Bir qəzetə mühərririnin dediyi kimi, hər gün bombalar vəhşiyənə rəqs ediyor...

Bu həftə içində Rusiyanın müxtəlif cəhətlərində hər gün kərrat ilə vaqe olan terror hadisələrinin ən mühümlərini zikr etmədən keçəməyiz:

Bu ayın doqquzunda, Tver şəhərində "quberniya zəməndarlıq məclisinin" müzakirətində iştirak edən, şurayi-dövlət əzasından qraf Aleksey Pavloviç İqnatyev ictimaiyyət, inqilabiyyət firqəsinin göndərdiyi bir cavan adam tərəfindən qətl edildi. Müşarileyh sağ firqələrin ən fəal rəislərindən biri olub mühafizəkərliliyi və mazi-pərəstliyi ilə məşhur bir zat idi. Ayın 15-də Omsk şəhərində Ağ Molla qubernatoru Litvinov küçədə gedərkən qətl olundu.

Bu qətlər hənuz unudulmadan, ayın 22-də Peterburqda bu şəhərin qradonaçalnikı, yəni hakimi bulunan Fon Derlaunes vurulub qətl edildi. Vəqə su yolda cərəyan etmişdir: Peterburqda tibb təcürbəvi müəssisəsi dairəsində əmrəzi-cildiyyə, yəni dəri xəstəliklərinə məxsus bir şöbə bina edilmiş idi. Bunun rəsmi-güşadı münasibətilə məzkur dairəyə müllhəq kəlisada ayini-ruhani icra olunuyordu. Burada prins Oldenburqski tərəfindən dəvət edilmiş olan qradonaçalnik dəxi hazır idi. Ayinin xitamında kəlisadan çıxıb havliyə enərkən onun üzərinə bir cavan adam hücum edib bir neçə "Brauning" gülləsilə vurub qətl etdikdən sonra öz-özünü dəxi vurub intihar edərd... Burada şayani-diqqət bir cəhət vardır ki, o da vəqənin İsa məbədi ədd olunan kəlisə ilə Eskulap, yaxud Loğman məbədi olan darültib önündə cərəyan etməsidir. Kəlisə məhəbbət, üxüvvət və səlamət ruh mənşəyi, məbədi-tibb isə şəfqət, insaniyyət və səhhəti-bədən mənbəi olmaq lazımlı gəlirəkən, hər ikisi də zamanımızda hökmdən saqit olub təsirsiz bir hala gəlmişlərdir... Zəten bu anda kənisələrin vəzifeyi-əyasiyyəyi-insaniyyətkariyi unuduqları, məkatibin, ələlxüsus məkatibi-alienin isə mənbəi-həyəcan və qələyanə döndükləri görülyor. Üxüvvət və məhəbbətdən guya bir əsər qalmamışdır. Kəlisə önündə insanlar bir-birlərini öldürüyor. Məktəb içində insanlar bir-birini vuruyor. Bu haldan nəre əzaddır? Heç bir yer!

Bomba isə əsla ehtiyat və tədbir bilmiyor, keyfincə "rəqs ediyor", istədiyi kibi atılıb-düşüyor, patlayor. Gah görə-görə, gah kor-koranə patlayor. Xarkov şəhərində vağzal, yəni mövqif ortasında patlayıb bigünah səfərçiləri, Kiyev şəhərində otel içində patlayıb bigünah müsafirləri, mehmanları, Varşava şəhərində firuna gətirilən xamur içindən çıxıb biçərə çörəkçini, bilməm nəredə əkin torpağını qüvvət-

ləndirmək üçün gətirilən gübrədən çıxıb fəqir okınçıyı, Tiflis kibi bir çox şəhərlərin küçələrində, meydanlarında, xanələrində patlayıb heç bir şeydən xəbəri olmayan gəlib-keçənləri, qonşuları tələf ediyor. Fəqət əksəriyyəni hədəf olanlar hökumət məmurları oluyorlar...

Bütün bu əhvalın səbəbi nədir, bilirmisiniz? Səbəbi Həzrət İsa ilə Həzrət Məhəmmədin yüzlərcə əsrlərdən bəri bəşəriyyətə tələq etdikləri məhəbbət-i müteqabilənin nöqsanı və məfquduyyətidir!.. Rusiyada mühafizəkarın ilə inqiləbperveranın, cəmətlə bürokratiyanın, zəngin siniflərlə fəqirlərin, fəqərəyi-kəsibənin arasında məhəbbət qalmamışdır. Sadə Rusiyada və xristian aləmində deyil, müsəlman aləminin bir çox yerlərində də hal və keyfiyyət və mərkəzdədir. Fərs ölkəsində Rəsuli firqəsilə Molla Əbdüləziz tərəfdarlarının və Molla Əbdüləzizə müavinət bəhanəsilə Fəsa yerləşmək istəyən avropalıların arasında qətiyyəni məhəbbət yoxdur. Məhəbbət olmadığı üçün bu günlərdə gələn teleqrafa görə Arsilada qonşular arasında müsədiqə gözləniyor. Sinat (Sərgət) qəsəbəsi isə topa tutulub yanıyor. Topun və bombaların səsi Təncə şəhərindən eşidiliyormuş...

Məğribi-əqsədə bu münazərənin, bu odəmi-məhəbbətin səbəbi hənuz layiqilə anlaşılmadığı halda Afrikanın bəri başında, yəni Misir ölkəsində ingilislərlə müsəlmanların arasında başlayan münafirətin, fəqdani-məhəbbətin səbəbi bir dərəcəyə qədər aşikardır. Bu da Misir əhalisi arasında hissiyyəti-vətənpərvərənə və hürriyyətperəstanənin oyanmasından ibarətdir. Misir qitəsində "Əl-misir lil-misriyin" tərəzi getdikcə əvəmünnas arasında tərəqqi etməkdədir. İngilislər əleyhinə olan bu hərəkətin riyasətində "Əlilivə" qəzetəsinin sahibi Mustafa Kamal Paşa bulunuyor... "Əlcəmiətülmisriyyə" adı ilə milli bir dərül-fünun bina edib, bu bina üçün 7435 lirə cəm etmələri misirlilərin oyanmasına dəlalət edər...

Misirəndə Hindistana keçəcəkdir olursaq, burada hal və keyfiyyətin bir az başqa dürlü olduğunu görürük. Burada müsəlmanlar bir dərəcəyə qədər bitərəflik göstördikləri halda biləks ingilislərlə yerli qeyri müsəlmlər arasında, odəmi-məhəbbətin, xüsumətin gündən-günə kəsbi-şiddət etdiyi görülüyor. Budda və Brəhmən məzhəbində olan hindular əhvali-ictimaiyyə, siyasiyyə və milliyyələrini islah üçün Kəlküttə şəhərində böyük bir konqre tərtib edib ingilis ziddinə olan əfkar və hissiyyətlərini aşikar bir surətdə bəyan etməkdədirlər. Bu da öz tərəqqilərini ilə yapon mədəniyyəti təsirinə nəticəsi olsa görəkdir. Bu hərəkətin Mustafa Kamil Paşası Nəbxayi Nauruci adlı bir hindu olub konqredə ingilis əleyhinə qəyət atəşin nitqlər irad etməşdir...

Hindin qeyri-müsəlmləri hürriyyət və tərəqqiyyə doğru böylə addımlar atmaqda ikən hər nödənsə bu aralıq Hindin 70 milyon nüfəsdən ibarət müsəlmanları qonşularının xiləfinə olaraq ingilislərə münafirət deyil, bir meyil və məhəbbət göstərmək istiyorlar... Bu niyyətlə bənqalalıların Kəlküttədəki konqrlərinə qarşı Hindustanın böyük mərkəzlərindən birində, cəhtimal Loknau şəhərində bir müsəlman konqresi tərtib etmək üzrədirlər. Görünüyə ki, bu qitədə də dəxi ixtilaf və odəmi-məhəbbət hökmfərmədir. Ancaq bu odəmi-məhəbbət ingilislə müsəlman arasında olmayıb, "müsəlmanla məcus" və "məcus ilə ingilis" arasındaadır...

Dağınq və pərakəndə olan müsəlmanların halı ötdə-bəridə bu yolda ikən bu xalqın rəisi-mənovəsi ədd olunan zat, əcəba nə ilə məşğuldur? Bunu bilmək istəyən "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində Fərs səltənətinin halını təsvir edən bir rəsmə müraciət edə bilər... Lakin orada təbəssümdən başqa bir şey görəməzsiniz. Halbuki müşariləyin iştiğalatı çoxdur: tərəqqipərvərənə və ələlümüm əhaliyyə nəfəs aldirmiyor, almanlara tonəffüs üçün bol-bol imtiyaz məhəlləri göstəriyor. Məclisi-məbusanın qəpəllərinə yeni-yeni kilidlər vuruyor və təxti-səltənəti də haqqı olmayan, fəqət bürokratlara bir çox haq verəcəkdir olan bir növcəvən üçün hazırlamağa çalışıyor... Hər halda bu qədər məşğuliyətilə bərabər bütün məmləkətinə cəmətlə hökuməti yekdigorinə bağlayacaq bir rabiteyi-məhəbbət məfquddur...

Yuxarıdan bəri məqələmizdə bir məhəbbət, bir rabiteyi-məhəbbət kəlməsi gediyor. Əcəba insanlar arasında istər Rusiyada, istər Avropada, istər məmaliki-islamiiyyədə İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbət nə ilə və nə vasitə ilə təmin etməkdir olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilməmişdir? Şübhəsiz cəmişdir. O nədir?.. Hürriyyət və ədalət-i kamilə!..

Bunu Ərdəbil şəhərinin "nəmət"ləri ilə "heydər"ləri hənuz anlamayıb yekdigorlərinə qarşı bimevə və cahilənə bir ədavət bağlamaqda davam edirlərsə də, lakin məəlməmnuniyyə ələlümüm İran hökumətilə əhalisi anlamışdır. Anladıkları üçün hürriyyət və ədalətin müqəddəs yollarını təmin üçün məclisi-millii-güşad etdilər. Bu son günlərdə Təhrandan gələn teleqraflar olduqca təsəllibəxşədir. Vəqəin şah həzretlərinin xəstəlikləri davam ediyor. Məməfiə şah, vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə ilə bərabər qanuni-əsasiyi surəti-qətiyyədə imzaladılar. Bu münasibətlə Təhranda fişəngbazlıq və çirəqəbanlıq oldu. Bundan başqa vəliəhd həzretləri məclisi-millii iki sənə qədər tətil etməyəcəyini qətiyyəni təəhhüd edib, o yolda bir əhdnaməyə

vəz-imza etmişdir. Ancaq bu müddət keçdikdən sonra məclisin ton-
zum etdiyi qanun layihəsi senat tərəfindən iki dəfə rədd olunursa, şah
məbusları təbdi üçün məclisi dağıda bilər. Doğrusu, ovvələ haq-
qında dövrən edən şeyxələrə rəğmən İran vətəndaş qanunu-əsaslı və
isləhət-cədidəyə tərəfdar olub bu xüsusdakı fikrini məbuslara söy-
lədiyi bir maddə izhar etdi. Şimdiyə qədər məclisi-millî əzasının
müəhdəsələ bir xeyli nəfə nizam və qanunlar vücudə gəldi. Bu niza-
mata görə məclisi-məbusan xəzinəyi-maliyyəyə kontrol haqqına
malik oluyor. Məclisi-məbusanın müəhdəsi olmağısızın dövlət nə
bir tərəfdən aqça istiqraz edə bilər, nə də domir yol təmddi üçün
kimsəyə bir intiyaz verə bilər. Heyət-i vüzərə mosul tutuluyor, irad
edilən suallara cavab verməyə məcburdurlar. Məclisin bilavasitə şah
ərizə təqdim etməyə haqqı vardır. Bir də məbusların yemino sode-
qətləri hökumətin qanuni-əsaslıya riayətinə qəddordir...

İran qanuni-əsaslı heyət-i ümumiyyəti etibarilə ehtimal Belçika
qanuni-əsasına şəbhə olacaq. Məclisi-məbusan 162 əzadan ibarət
bulunacaqdır. Məclisi-millinin məmnun olmadığı bir məsələ varsa
da, o da hökumətin, məclisi-məbusandan başqa bir də məclisi-oyan
namilə bir ikinci məclis təsis etmək istəməsidir. Məzkur məclis bir
rəvayətə görə guya nisfi intixabat ilə, nisfi də şah tərəfindən təyin
olunan əzadan müəkkəb bulunacaqmış...

Hər nə hal isə İranda hürriyət və ədalətə doğru böyük təşəb-
bələr görünüyor ki, etiqadımızca bəni-nəvi bəşor arasında da əhəng və
məhəbbət təmin edəcək vasitələr başlıca bu iki nemətdən ibarətdir.

Fəxr-i kəinat əfəndimiz buyurmuşdur ki, zəlalət-i küfrdə bulunan
bir məmləkət ədl ilə baqi qalacağı kibi, ədl olmayan bir ölkə islam
namını hamil olsa da bəqapəzir olamaz...

Ədl olursa hürriyət də olur, hürriyət olursa məhəbbət və
məvəddət də olur. Həzrəti-İsanın da, Həzrəti-Mohəmmədin də şor
və qənuqları bu həqiqətə münəddir...

İstə yeni müəhdidini-ictimaiyyətimizin də məqsudu bu həqiqətdir.
Hətta bu axır zamanda zühur edən bizim balaca Mehədinin böyük
təkamülü də bu həqiqəti təlqinə çalışmaqdadır. İnşallah müvəffəq olur...

"Füyuzat", 1906. №6

MƏCNUN VƏ LEYLAYI-İSLAM

Təcənnümo müstəid bozi osobiyül-mozac insanlar fikirlərini
məyyəon bir maddəyə həsr edə-ədə nəhayət şüurlarına xiffət gəlib
bir növ cənnətə mübtələ olurlar ki, o cənnətə lisan-i-tibdə "cənnət-
vahidə" təbir olunur. Bən İstanbulda ikən rüfəqəmdən bir türk təbibi
bu cənnətə-vahidə moroz-i-əqlisino mübtələ oldu. Diiçər olduğu moro-
zin əlamətləri daha məktəbdə ikən seziilmiş olmalı ki, yoldaşları ona
"islam həkimi" təqəbini vermışlərdi. İslam həkiminin moroz-i-əqlisi
bilaxərə tamamilə təhoqqüq edincə onu Üsküdar tərəfində Toptaşı
məhəllində kəin timarxanəyə yatırdılar. "Timarxanə" bimarxanə kol-
məsindən qələt olub İstanbulda darülfəfəyə, yəni məccənin xəstəxə-
nasino dəyorlor. Biçərənin cənnətə-vahidəsi ələmi-islamın dərində
köşf etməmiş idi. Məzkur xəstəxanədə islam həkimini Osmanlı
məccənin otibbasından məşhur Həlmə boy tədavi ediyordu. Həlmə boy
məsləkdaşının şofayəb olması üçün olındən gəldiyi qəddor qeyrət etdisə
də lakin müvəffəq olamadı, islam həkimi günün birində vəfat etdi.
Zənn ediyoram şindi Qaracə Əhməd məzaristanında mədfundur...

Vəqəonin üzərində bir nəçə ay keçdi. Bir gün bənim nəzdimo
bir qadın gəldi. Bu qadın islam həkiminin validəsi idi. Qəltuğunda
bir məndil içində bir yığın kağızlar gətirmiş idi. Qadıncağız dedi ki,
bu övraqı mərhum oğlum yazmış idi. Bən yazmaq, oxumaq bilmi-
yoram... Zənniməcə həkimliyə dair olmalı, bəlkə içində istifadəli bir
şeylər olur deyə sənə gətirdim. Oğlundan bir yadigar olsun. Qadına
təşəkkür edib gətirdiyi təhfəyi əldim, mütaləyə başladım. Təvəssüf
ediyoram ki, bir gün "Yıldız" xəfiyyələri gəlib bütün övraqımı təbt
etdikləri üçün islam həkiminin yazdıqları şeylər də o miyanda qayıb
olub gətdi. Bunların arasında qəyət şayəni-diqqət bir məqələ var idi.
Xətirimdə qaldığı kibi özəbor yazıb qərelərimə təqdim ediyoram.

Ancaq bunun bir dəli xəyalının məhsulu olduğunu unutmamalıdır.

İslam həkimi yazmış idi ki:

"Bir axşam evdə kimsə yox idi, mən də tənha odəndə oturub
siğara içiyordum... Şəms qürub etdi. Ortaq yavaş-yavaş qaraldı.

Bən dön-dön ölkəyə dalmış idim, lakin nə fikir etdiyimi, nə düşündüyümü xatırlamıyordum. Ancaq yadımdadır ki, fikrim nə yerdə idi, nə də geydə... Fikrim bənim bir ödəməbadda gəzib dolaşıyordu, gəhgəh o ödəməbaddın uçurumlarına düşüyor, müdhiş girdəblərinə tutulub dönəmlərinə doğru eniyordu. Orada çapalıyordu. Xilas olmağa çalışıyordu. Girdəblərlə, uçurumlarla mübarizədən, mübarizəyi-fikriyyədən o qədər yoruldu ki, nəhayət bitib səndəliyimin üzərinə düşüb bir cismi-camid kimi hər növ hərəkətdən məhrum oldum. Gözlərim ödəmin bir nöqtəsinə dikilib o nöqtədən ayrılmıyordu. İbtida qaranlığa qarşın çıxaramın dumanlarından başqa bir şey görmüyordum. Nəgah qaranlığım, dumanın içində yaşıl rəngli bir şorərə peyda oldu. Şorərə gətirdikə nurlandı, nur gətirdikə böyüdü, nəhayət, ödəmi tərif-ənaqabil, qayət gözəl, yaşıl rəngli, zümrüdin bir işıq ımla etdi. İşığın bana bəxş etdiyi zövq-ruhani ilə bir müddət bəhş oldum. Sonra ayılıb ətrafa diqqət edincə gördüm ki, qarşımda o nurla bürünmüş qayət həsna bir şey duruyor.

Qızın əlbəsi pək qərib idi; başında osmanlı bayrağına bənzər, ay-yıldızla müzəyyən bir qırmızı örtü var idi. Geyindiği rüba isə yaşıl olub köksündə sıyırma ilə işlənmiş bir şiri-xurşid əlaməti görünüyordu. Belinə bağladığı Lahor, ya Kəşmir şalı ayaqlarına qədər eniyordu. Dedim kimsiniz? Buraya nə üçün gəldiniz? Dedi ki, bən islamım, dərdimə, xəstəliyimə dərman aramaq üçün buraya gəldim... həqiqət bir təbib olduğunuzu bana xəbər verdilər... Xəstəliyimi təxsis edib həmə müdavat ediniz...

Bən. Nə qərib sözlər! Heç islam xəstə olurmu? İslam hər növ şərbətdən, qüsurdan, xəstəlikdən, əşqam və iləddən mübərri deyilmə?

Qız. Məni anlamadınız, bən İslam dini deyiləm, bən islamisiyasi, daha doğrusu, islamı-coğrafiyəm. İslam dininin burada, İstanbulda nə işi var? Onun bulunub ayrılmadığı yerlər Məkkə, Mədinə, Nəcəf, Kərbəla, Məşhəddir...

Bən. Bu ayrı mətləb... həqiqətən islamı-coğrafi xəstə ola bilər, nəsil ki, xəstədir də! Mən bunu çoxdan eşitmişdim. Bu gün o xəstəliyi tədqiqə fürsət bulduğuma çox məmnun oldum. Buyurunuz, oturunuz, sizi başdan-ayağa qədər müayinə edəyim.

İslamı bir kanapa üzərinə oturdum. Çöhrəsi pək soluq idi, göz qapaqlarının iç təbəqəsinə diqqət etdim. Əmiq bir fəqrüd dəmə dəlalət ediyordu. Lisanına bəxdim. Suyi-həzm əlaməti aşkar idi. Lakin ən maraqlı etdiyim üzv dimağ olduğundan ibtida bu üzvün

müayinəsindən başladım. Bunun üçün köhhali-şəhir Əsəd boyın çəşmbin alətini mürəcət etdim. Bən bunu Həlmqolçun və sairinin çəşmbinlərinə tərcih edərəm. Çünki öz türk təbibimizin ixtirakıdır. Zəton avropalıların da on ziyadə istemal etdikləri çəşmbin ofalmoskopı Əsəd boydır. İştə bu çəşmbin ilə islamın qəri-cəmini və oradan da əsohi-bəsoiri toriqlə əhvali-morəziyyəyi-dimağımı müayinə etdim. İbtida Avropa müşərrihlərinin (yəni elmi-təşrihi-bəşər ələmasının) əhomim bir xətasını təşhih məcburam. Cüm-cümə deyilən baş kasası üzəminin qəidosində tam ortada bir yer var ki, ona avropalılar "Sorci-türki" (*sella turcica*) yəni "türk əğəri" derlər. Halbuki islamın bəynini çəşmbin ilə müayinə edərkən bunun "türk əğri" olmayub, "türk taxtı" olduğunu köşf etdim. Taxt qayət müsənnə və müəssə idi. Xəlifeyi – "Vərdi" bulunan sultan kondisi də üzərində oturuyordu. Ruh dimağın mərkəzində bulunmaq icab etdiğindən anladım ki müşahidə etməkdə olduğum zəton bəoni-islamın ruhudur.

Əhvali-ruhiyyə ilə əhvali-cismaniyyə yekdığorinə təbədirlər. Ruh əsohə vasitəsilə bədonə hökm edər və hər tərəfdən məlumat alır, bədonə də şorəyin və qan vasitəsilə ruhu bəsohər. Bədonə xəstəlonirso, ruhu müztorib edər. Ruhun bulunduğu dənəğ xəstəlonirso, bədonin hər tərəfində bir hərəkət mərc peyda olur. Binaələyih təxti-Türkiyə rəst gəlon üzvi gəzəlcə tədqiq etmək lazımdır. Sultan pək rəhətsiz olub, böyük bir tələş içində idi. Vəqəon ətrafına şorəyin vasitəsilə qan səlinin işal etdiyi ləra və məcidiyyə şəklinə bir xeyli kərbəvətə-dəməviyyəyi-həmrə və bəyza com olunmuş idi. Ancaq bunlar "aorta" vasitəsilə əsla bədonə övdət ədəməyib Sultanın ətrafına yığılmış bir sürü kazib cəməllər tənzim edən xəfiyyə həşorətə, bəxəsus Əbu əl-hüdələr, Ərəb-İzzəllər, Təhsin pəşələr tərəfindən bəol olunuyordu, qalan qismini də bənkirləri ilə qənsəyonçuları təorə-təorə daşıyıp gətürüyörlərdi. Bunların içində ən böyük rol oynayanlar almanlar idi... Sultan əsohə vasitəsilə nə bir tərəfo hökm edər biliyordu, nə də bir tərəfdən məlumatı-səhiyyəyə dəstros oluyordu. Burada doğru həvədəs vərən, ələlxəsus xəricdən gəlon qəzətəllərin, məcəmuəllərin, kitabların heç biri görünmüyördü, dənəğün uzaq bir gəşosində cüm-losi bərokrətlər tərəfindən cəraq ediliyordu.

Sultanın hökmü də heç bir tərəfo yətişməyördü, çünki onun ətrafına com olan əcaib və qərib bir təğim məxləqət bütün türüqi-əsohiyyəyi sədd ətmişlər idi. Bunları tədqiq ədəlim: ön səfədo, sağ

tərəfdə duranlar vüzərə və vükola ünvanını haiz olub oksori atıl, cahıl, rüşvətxor vətən xainlərindən ibarət idi. Bunlardan səs-səda çıxmıyordu. Bağırıb çağırılar, atılıb düşünlər, hətta rəqs edonlör, sol tərəfdə düvəli-əcnəbiyənin sofirörlöri ilə konsulları idi. Sultani ən ziyadə rahətsiz edən də bunlar idi. Bunlar gah birər-birör, ağır-ağır tələbatda bulunuyorlar, gah şədidülməl müştörök notalarla təhdid ediyorlar idi. Millötin monafeyi diyardu ki, gömrük rüsumatını təzyid edölüm. Bunlar bağırıyorlardı: Olmaz! Millötin monafeyi diyardu ki, əcnəbi postalarını, qapitolasyon üsulunu loğv edölüm. Bunlar bağırıyorlardı ki: Bu heç olmaz!.. Sultan iztirab içində ətrafına baxıyor, bunlara cavab veröcök, bunlara hədlörini bildiröcök, bunlara qarşı millötin haqqını müdafiə edöcök adam arayırdı. Lakin kimsə bulamıyordu. Vüzərə və vükolayə, bürokratlara tərəfi-nəzər ediyordı. Bunlardan səs çıxmıyordu, çünki, düvəli-əcnəbiyədən təxsisəatlar var idi... Hoqqiqəton millötin monafeyi və hüququunu müdafiə edöcök ortada bir kimsə yox idi... Çəşmbin ələti ilə dimağın uzaq nöqtələrini tədqiqə başladım... Bir çox məhbəslər, mənfəllör, qürbət-lər gördüm. Burada hədsiz-hesabsız adamlar inliyor, ah və vah ediyor idi. Əksər "Məşrutıyyöt! Qanuni-əşasi" – deyö foryad ediyordu. Bunlar miyanında Səid böyləri, Ziya Mollaları, İsmayıll Sofaları, Əbüzzıya Tofıqları, İsmayıll Kamalları, Sozailəri, Əhməd Rzaları, Übeydulları gördüm. Hosrökəç bulundüqları qanunun vəzələri, İdadkarları Mıdhötöl, Süavilər "Şırpöncəyi" – istibdad ilə şöhid edilmiş idi. Məşrutıyyötə, məclisi-məbusanə golinco, "Yəllör əsiyor ö yerdə", yaxud... "daşlar duruyor onun yerində!" Mənfəllörin, məhbəslərin xaricində Amerikanın, Avropanın, öləlxüsüs fransızların xristian missionerlərini gördüm ki, kəmalı-hürriyyətlə icrai-çhkam edərək rumları, erməniləri və öləlümm xristianları qiyama təşviq ediyorlar idi. Təxti-türkinin qərbində bir kaç müqtədər və kəmil adamlar var idi, lakin ağızlarına ö qədör qızıl, altın doldurulmuş idi ki, səsləri çıxmıyordu. Çəşmbini təxtin arxa tərəfinə tövcih etdim. Burada bir sürü qadınlar gördüm ki, əsarət bəri altında inliyor idi. Onların mühafizi olan siyah çobanlar isə özləri dəxi əsarətin ön mənfur, ən çirkin pəncəsinə giriftar olub, qanlı əməliyyatlarla rəcüliyyətdən məhrum edilmişlər idi... Ən ziyadə bu nöqtəyə töccüb etdim. Anlamıyordum ki, küreyi-örzin hər tərəfində, hətta Türkiyənin özündə əsirçilik loğv edilmiş olduğu halda bu xadim ağalarını nərədən tedarük ediyorlardı. Əgər bunlar tənəsül toriqilə övvəlki

xadimlərdən vücuda gəliyorsə, bu mümkün degil idi, çünki dediyim vəchlə bunlar rəcüliyyətdən məhrumdurlar... Anlayordum ki, burada islamıyyöt və məsturiyyəti-nisvanıyö namını təqəti-bəşəriyyə fövqündə bir zülmü-cansuz, bir cinayoti-müdhışö xəfiyyəon icra ediliyor!.. Bu qadınların, bu xadimlərin, bu xəfiyyəllörin, bu əlçilörin, bu əcnəbi mültözimlərinin qiylü qallarından, bağırıb-çığırmalarından dömağda bir vəlvölöyi-səməcö-xoraş gurluyordı... Buna artıq töhömmül edöməyib, Əşəd böyin çəşmbini bir tərəfdə fırlatdım. İslama sordum ki:

– Əföndim, başınızda bir şey hiss etmiyorsunuz?

İslam. Əvət, başım çox ağrıyör, donuyör, qulaqlarım uğuldiyör... Gecöləri əslə uyuyamıyör... anladım ki, xəstöm öləimimərəziyyədən südə və şöhö mübtöladır.

İslam. Nə anladınız, xəstəliyimi təşxis edö bildinizmi?

Bon. Bu xüsüsda bir hökm verö bilmök üçün bədəninizin sairö oçəzö və əzələrini dəxi müayinə etmək lazımdır. Ancaq şimdilik şunu anlaya bildim ki, beyniniz, dimağınız müzmin və münnid bir südəi-istibdad və əsarötö mübtöladır!..

* * *

Bu mükəlimodə sonra islamın köksünü "qor" və "işgə" etdim. Şirü xurşid ələmətinin fövqündə bir az solda kölməyi-şəhadət yazılı idi. Bursı nahıyyəyi-qəlb idi. Dedim ki, xanım əfəndi, qəlbınızın burada bulundüğünü bilirmisiniz, dedi ki, göstördiyiniz yer hərəməyni-şərifeynin bulundüğü Hicaz və Ərəbistan qitəsidir. Anladım ki, islamın təşrih topoqrafiyasında qəlbə Ərəbistan deyilir ki, onun üçdi-əsəbiyyəsi də Kəbəyi-şərifö ilə rövzəyi-mütöhhorədir. Əmrəzidaxiliyyə müöllimi Feyzi paşanın vaxtilə bizö öyrətmiş olduğu vəchlə sol əlimi sədri-islamın sol cəhətində tətbiq edib sağ əlimin işarət və orta barmağı ilə nahıyyəyi-qəlbini kəmalı-diqqətlə qor etdim, fəqət bu əməliyyətin noticesində fövqələdə bir həyrətə düçar oldum: islamın qəlbə kiçilmiş, zümür peyda etmiş idi. Turi-sinə və Süveyç kənalı civarında olan Əqəbədən başlayıb Bəbülməndöb və Ümməndən keçərək, Bəsro körfəzindəki Böhrəyin adaları ilə Küveytö qədər qəlbə-islamın, yəni Ərəbistanın bütün mühiti məşqud idi. Ətrafında əsmiyyəti-qəlbini yerinə qor ilə sodayi-cövhi hasil oluyordı. Bu hal, ələlxüsüs Ədön şöhrə civarında vəzəh idi. Aşkar idi ki, qəlbə-islam bir "zümür-mütərəqqi"yə düçardır. Bunun səbəbini anlamaq lazımdır.

idi. Zehnimdo zümura bais ola biləcək bütün mikrobları yoxlamağa çalışdım. Xatirimə ingilis mikrobları gəldi. Lakin bu mikroblar qəlbi-islamə nə surətlə tari ola bilməşlər? Bunu dərək edo bilmək üçün fırənglərin "stetoskop" və bizim "müsömmə" dedigimiz aləti-isğəyo müracət etdim. Müsömmənin bir ucunu islamın nahiyeyi-qəlbibiyosinə, bir ucunu da öz qulağıma tətbiq edib "zoiran" və "ğəməğom"-i-qəlbiyyoni istima etməyə çalışdım! Heyrət! Salim qəlblərin zorbanından hasil olan əsvati-təbiyyeyi-müntəzomodən nə "tığ" və nə də "taq" çıxdılmıyordu.

Əsvati-təbiyyədən baqı qalan ancaq Zəmzəmin zümzüməsi ilə hüccəcin vələvəsi idi. Fəqət "tığ" yerinə bir "tonini-modoni" və "taq" yerinə də bir "zəiri-nəfxi" çıxdılıyordu ki, bu sövtlərin hər ikisi də qayət əhəmiyyətli olaimi-morəziyədən moduddur. Müsömmə vasitəsilə tonin-mədəninin səbəbini anlamaq olmuyordu. Fəqət "zəiri-nəfxi" gözəl təhlil oluna biliyordu. Nəfxə, qeyri-müntəzom və daimi bir gurultu ilə bir də müteqatə bir fısıltıdan ibarət idi. Əvvəla bu fısıltı marağımi cəlb etdi. İyəcə diqqət edincə bunun şorifin xanəsində iki kişi arasında corəyan edən bir mükalimədən ibarət olduğunu sezdim. Mükalimə edənlərin biri ümürdən olub onırlar veriyor, birisi də bədəvi bir ərəb olub "baş üstünə, baş üstünə" diyirdi.

Anrı diyirdi ki:

– Əlimizə böyük bir fərsət keçiyor, Yonbu toriqlə Modinəyə Rusiyadan qayət zəngin hacılar gəlməkdədir. Rəfaqətlərində türki əsgəri bulunmayacağını xəbər aldım... Dağ keçidində keçidin adını çıxdımədim, bunları mühasirə edib cümələsinə qətl ilə paralarını, əmval və əşyalarını zəbt etməlisiniz... Bu işi mümkün mətəbə sülərətlə yapınız...

Burada qulağımi müsömmənin üzərinə ziyadə tətbiq etdim, anlamaq istiyordum ki, bu əmri verən şorifin özümü idi, yoxsa əvno-sindən birimi idi. Nə fəidə ki, müsömmə çəşmənin qədər mükəmmol olmadığından burası mənə məchul qaldı... Zeyri-nəfxini tərtib edən gurultulara gəlincə bunlar Ərəbistanda, Yeməndə, ələlxüsüs Sənə cəhətlərində Türkiyəyə qarşı üsyan edən bədəvilərlə şeyxlərinin bağır-bçağmalarından və bunlarla sığaq qum çöllərində ac və susuz müharibə edərkən bihudə yəre tələf olan osmanlı əsgərlərinin ah və əninindən hasil oluyordu. Bu üsyanın, bu ittilalın başlıca səbəbi qəlbi-diməğə rəbt edən "osəbi-müştorəki-kəbir" yollarının dəcari-fəlc olması idi. Dəməğ hərəkəti-qəlbibiyoni tənzim və idarə edə-

miyordu. Qəlb ilə dəməğin olaqəsi müxtəf olduğundan Hicaz və Yeməndə bulunan bürokrətlər biçərə bədəviləri öz kəflərincə soyub yeyirdi. Ərəblər buna artıq təhəmmül etməyib ardı-arkası kəsilməyən şurışlər, ittilallar çıxarıyorlardı... Bu halda ingilis mikrobları külliyyətlə istifadə edərkən nahiyeyi-qəlbi tədricon istilə eyləyorlar idi... Mikroblara qarşı mətəddi-ofon olmaq kəfi miqdarda nə ədalət, nə bərit və nə axça var idi. Vəqion istimə etdiyim tonini-modoni ortada bir axça təqquirdisina dələlət edərkən kibi idi. Ancaq bu təqquirtə osnəi-isğədə çox da vəzəh olmadığından bunun mahiyyətini anlamaq üçün yeni kəşf olunan rentgen şüaətinə müracət etdim. Məlumdur ki, bu şüa-i-xariqlədə vasitəsilə oxşayı-daxiliyyonin və oxşada pəyda olan zəycaət və tonəbbütəti-morəziyyonin rəsmini fotoqrafla almaq mümkün oluyor. İslami rentgen cihəzinin qarşısına oturdub qəfəsi-sodri daxilindəki, oxşanın, yəni qəlb ilə riyəteynin fotoqrafını aldım...

Fotoqrafa diqqət etdim... Xostəm qərxur dəyo fotoqrafı ona gös-tərdim. Orada qayət qərxunc bir lövhə var idi. Bir tərəfdə "həməcu əjdərha kuşadə-sod dohan" yüzbaşlı yılanə bənəzər uzun vəicədlü mühib bir heyvan rəsmi görünüyordu. Bu qəfəsi-sədrin sağına rəst gələn şoryani-şizon, qəsəbati-hüvəysilatdan ibarət rəyiyəminin, yəni ağ ceyorin sağ parçasının rəsmi idi ki, şirü xurşidin taxtına isə-bət ediyordu. Burası İrən ölkəsi demək olduğundan mütəliəsinə atiyə buraxıyoram. Burada tonini-modoniyo dələlət edərkən bir şey görün-müyordu. Lakin əjdərhanın solda bir rəsm var idi ki, bu rəsmdə dövranə-domin intizamına xidmət etməsi lazımi gələn qəlbini iki üzeyn, (Yonbu və Ciddə) ilə iki bətəyn, (Məkkə və Mədəinə)dən ibarət dörd cövfi və bütün bədəndən qanı qəlbə isal edən "vərid"lərlə, buradan təkrar onu bədənin hər tərəfinə sövq edən şorəyanlar aşikar görünüyordu. Dövran və cəvləni-dəmlə tərəfdən gələn həcüm axın-axın bətinləro daxil olaraq Kəbə və rəvzəyi-mütəhərrəyi-dili təvaf etdikdən sonra yəno yerlərinə əvətdə ediyordılar. Əcəbə bunlar züləli-Zəmzəmlə qidəyi-ruh və bədən olan məarif-i-islamiiyyoni buradan hər tərəfə isal ediyordularmi idi?.. Heyhat!.. Qəhirədə, Nəcəfdə, Kərbələdə pərişan bir halda olsa da heç olmazsa mövcud olan mədə-ris və darülfünun-i-islamiiyədən buralarda, həkimi-diləğah Murad bəyin vaxtı ilə etdiyi dadı fəryadlara rəğməm, nə bir nişanə, nə də bir əsər var idi...

Bətəynlərin qürbündə bir lövhə görünüyordu ki, "tonini-modoni"-nin nədən nəşət etdiyini mükəmmələm göstəriyordu; ingilis şapkalı

bir hərif bacağı-bacağıın üzərində bir sandaliyo üzərində oturmuş idi. Bunun ətrafında başları çalmalı bir çox ərəb şeyxləri yerdə bardaş qurmuşlardı. İngilis əlindəki böyük bir torbadan ovuc-ovuc ingilis lirələri çıxarıb bu şeyxlərin qarşısına atıyordu ki, tənini-mədəni də bu lirələrin yerə çarpmasından hasil oluyordu... Əsasən Ərəbistanın üsyan gurultularına bir cəhətlə bais olan da yenə bu lirələr idi... İslamə sordum ki, sol böyrünüzdə nə hiss ediyorsunuz, dedi ki:

– Ürəyimdə hər vaxt bir çırpıntı var. Ara-sıra guya içəridən qaburğalarının həzasından bir xəncər saplanıyor kibi bir taqım ağırlar duyuram. Əcəba, məndə də “mərzəi-üzviyyəyi-qəlb” dedikləri xəstəlikmi var?

Bən (*xəstəyə təsəlli üçün*). Xeyr, əfəndim, əhəmiyyətsiz bir şeydir, dömağınız düzəlsə, qəlbinizdəki alam və övca da keçər geder...

Hər halda bütün ozanız başdan-başa müayinə edilmədikcə təşxisi-mərzəə dair əsasən bir hökm veriləməz, şimdi şu sənəliyə üzərinə oturunuz da ciyərlərinizi mütləliə edəyim...

Ancaq şirü-xurşidi çıxarınız, çünki istima və işgəyə manc oluyor. İslam şirü-xurşidi çıxarub bir tərəfə ataraq köksünü açdı... Şu dilbəri-simintonin yasəmindən bəyaz, nəsrindən lətif olan köksü o qədər gözəl. o qədər rəna idi ki, təbib olacaq yerdə şair buluna idim, mütləq o sinəni, bunca süərə və üdoba bəsləmiş olan o sinəyi nəzmən tərəif məcbur olurdum. Lakin təbiblər ələlümum ləfəfəti-zahiriyəyodən ziyadə ələməti-batiniyyəyə diqqət edərlər... Əsnayı-ışgadə duyduğum zəiraati-tənəffüsiyyədən xuraxuri-səfiriyə, qətitə və təhti-fərqiyyəyi tərəifdən əvvəl, rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf-dakı yüzbaşlı əjdərhanın rəsminə dair bir az izahat verəyim: qəri-bədir, islam sinəsi üzərində şirü xurşid ələmətini hamil bulunduğu halda dərüni-sinədə nə arslan və nə də günəşdən bir nişanə görün-miyordı. Bunların ycrində zürüusi-kəsirə bir əjdərha ilə, bir də bunun ağızlarından fəvvarən edən bir atəş nüməyan oluyordu.

Bu əjdərhanın, türüqi-tənəffüsiyyədən şəriyani-şiddətlə şüəbatı bulunan qəsəbatın istihaleci-mərzəziyyəsidən hasil olması möhtə-məldir. Avropa kütübi-tibbiyyosində qəsəbatür-riənin bu yolda bir istihaləyə uğramasına və ya uğramaq imkanına dair əsla məlumat verilmiyor. Hətta qeysərlər paytaxtı qədim Romada yetişən latın şüə-rasından məşhur Ovidin “Metamərfoza”, yəni “İstehalat” ünvanlı əsəri-güzidəsində belə bunun əmsalına rast gəlmədim. Vaqion bu

kitabda insanların mar və əjdərhalara təhəvvül etdikləri hekayə olu-nuyor. Lakin insan ciyərlərini bittəğyür əjdərhayə döndüyünə dair hərfi vahid belə yoxdur. Tibb kitablarında olan belə qüsurun başlıca səbəbi latın və Avropayı-cədid üləmasının İranın təbabətindən, tarixi-təbabətindən qafil və bixəbəri bulunmalarıdır. İran tarixinə aşına olanlara məlumdur ki, hökuməti-müstəbidənin təmsali-müçəs-səmi olan Zöhəhakın hinduca “Azidahakanın” umuzlarında iki əjdərha peyda olmuş idi. Ətibbaye-qədiməyi-İran əməliyyati-cərrahiyyə ilə bu əjdərhaları dəfaət ilə kəsib atmışlar idisə də fəqət yenə mərzəi-istibdada çarəsəz olamamışlar idi.

Rəvayətə görə guya bu dərindən öhdəsindən Gaveyi-ahəngər gələ bilmiş idi. Lakin bu rəvayət doğru deyildir. Çünki Gavə ancaq Zöh-haki-zalimin qətlə ilə iktifa edərək kəndisindən əvvəl əttibanın kəsib atdıqları əjdərha başlarını yığıb ehraqi-binnar, yaxud bir surətlə məhv və nabud etməyi unutmuşdur. Halbuki, əttibayı-İran böyük bir ehti-yatsızlıqda bulunub bu başları kəsədikcə torpağa gömərək məvədi məzadi-üfuniyyə heç istemal etmiyorlardı. İşdə mürür zamanla yüz-lərcə olan bu əjdərha başları birləşib islamın ciyərindəki məcariyi-tənəffüsiyyənin, yeni qəsəbat və həvəsilatın çoxunu sədd etmişlərdi.

Rentgen şüası ilə aldığım fotoqraf bunu mükəmmələn isbat edi-yor. Bundan anlaşılır ki, Türkiyə istibdadı birbaşlı olduğu halda, İran istibdadı yüzbaşlıdır. Türkiyədə bir müstəbid olub, onun hökmü-mütləqi də İstanbuldakı Yıldız sarayından südür edir. İranda isə hökü-mət surətnə Tehrana məxsus ikən həqiqət halda hər bir şəhərin, hər bir vilayətin valisi xalqın başına bir hakimi-mütləq kəsilir. Bunların maaşları Tehrandan gəlməyir. Bunlar müstəqillən əhalidən “vergi” namı ilə soyub qopardıqları varidat ilə keçinirlər. Türkiyədə dərə-bəyliyin kökü çoxdan qazılmış olub, aristokratiya deyilən nüçəba və zadəgan güruhu yoxdur: burada nə bəy və nə də xan var. İranda isə hər başını qaldıran qolayılıqla bəy, xan və hətta prins olur.

Rusiyada 1864-cü səneyi-miladiyyədə kənd əhli mülkədarların əsarətindən xilas edildikləri halda İranda olan kəndlər cəməətləri ilə bərabər mülkədarlarının malı, qulu, əsiridirlər. Əjdərhayi-istibdadın başları sadə bunlardan ibarət deyildir. Türkiyədə xan, mərsiyəxan və müctəhid sinfi olmadığı kimi, mollaların, xacələrin, seyyidlərin də əhali üzərində əslən bir nüfuzları yoxdur. İranda isə bürokratiyadan başqa bir də ayrı-ayrı molla, müctəhid, seyyid və s. hökumətləri vardır ki, bunlar çox kərə kamali-müvəffəqiyyətlə bürokratiya hökumətinə,

daha doğrusu, hökumətlərinə qarşı dururlar!.. Bu növ hökuməti-taliyyənin İran üçün ən təhlükəli səyyid və molla hökumətidir. Osmanlı türkləri ələlümüm qədimdən bəri tutduqları din və məzhəbdən ayrılmağıqları halda, İran mollaları iki də, bir də yeni məzhəblər ixtirayaraq qalxışaraq molla hökumətinin dəxi təəddüdünə çalışırlar... Mollaların böylə yeni-yeni məzhəb ixtira etmələrinə gəlincə bunun başlıca baysi əjdərhanın ağzından fəvvəran edən atəşdir. Zərdüştin azərkədəsi İranda hənuz sönməmişdir. İran torpağını hər nərədə qazsanız, altından atəşpərəstlərin külü ilə əxkəri zühur edər. Bina-ənəleyh ənasüri-islamiyyə qəlbəqah olan Hicazdan bəda ilə gəlib İran deyilən ciyərdəki bu rəmmadi zərdüştiyə təmas etdikcə bir təğyirə uğramadan keçəməz!..

Qorxuram ki, fiziologiya elminə aşına olmayan qarelər bu nöqtələri anlamayıb mənə etiraz edələr. Bina bərin burada müəllim Şakir bəyin elmi – “Mənafeül-əza” dediyi fiziologiyanın ciyəre aid bəhsindən bir nəbzə məlumat verməyə lüzum görürəm. Təfsilat almaq istəyənlər Şakir bəyin elmi “Mənafeül-əza” ünvanlı kitabına müraciət edə bilərlər. Bir isabət olaraq Şakir bəyin İranda zühur edən əmrəzi tədqiq üçün hökuməti-Osmaniyyə tərəfindən oraya ezam olundu¹.

Şübhəsiz nəticəyi-tədqiqatı bizim mütaliatımızı təsdiq edəcəkdir: məlumdur ki, qanın bədəndə dönüb dolaşması iki dövrandan ibarətdir ki, birinə dəvərani-səğir, digərinə də dəvərani-kəbir təbir olunur. Təmiş və qırmızı bir qan qəlbədən başlayıb, bütün bədəni dolaşdıqdan sonra hamizi-fəhm ilə məhmul olub rəngi siyahlaşdığı halda təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-kəbir). Sonra bu siyah qan qəlbədən cigərlərə sövq olunur. Bu üzvi dolaşım hamizi-fəhmi türüqi-tənəffüsiyədən zəfir vasitəsi ilə rədd edər və bunun yerinə şəhiq vasitəsilə gələn müvəllüdü-l-həmuzə ilə birləşərək yerinə qırmızı rəngini əğz ilə təkrar qəlbə övdət edər (dəvərani-səğir). Bu surətlə dəvərani-kəbir ilə dəvərani-səğir daima yekdigərini vəli edir. İştə qanın əsnayi-şəhiqdə havanın müvəllüdü-l-həmuzəsi ilə imtizaçı ciyərin başlıca vəzifəsidir. Zaton yanmaq ümum əcsamın müvəllüdü-l-həmuzəylə birləşməsindən ibarət bulunduğu üçün Fransanın

¹ Cüməna mübtola olmuş olan “İslam həkimi”nin bu sözləri qismən doğrudur, bundan 10-12 il əvvəl darülfünunun übb müəllimlərindən Şakir boy İrana ezam olunduca da, bezi mənələrin zühuri ilə Ərzurumdan irəli gedə bilmədi. Şakir boy məşhur fizioloqist Klod Bernarın şagirdlərindəndir (Ə.H.).

məşhur kimyagərindən Lavuaze “tənəffüs əsasən bir ehtiraqi-bətidir” demiş idi. İştə azərgodeyi-əzimeyi-İran da ələmin ortasında bir ciyə hökmündə bulunduğu üçün ənasiri-mədəniyyənin heç biri bu mehraqda bir təğyirə, bir ehtirağa uğramadan nə Şərqdən Qərbə və nə də Qərbdən Şərqə keçəməz; Hinddən gələn Brəhman və Budda məzhəbləri burada ayın zərdüştiyə münqəlib oldu. Yunanın cümhur mədəniyyəti ilə pərvərişyab olan İskəndər İranda Daralar kibi bir hökmdari-mütləq kəsildi. Roma cümhuriyyəti İranla təmasdan sonra hökuməti mütləqiyyəyi-qəysəriyyəyə təbəddül etdi. Dini – İsa İrana nüfuz edərəkən, Manike Maniyi-noqqaş məzhəbi şəklinə girdi.

Məşrutiiyyətcü bədəvi ərəblər İrana təqərrüb edər-ətməz “şire-şotor və susmar”¹ yeyəcək yerdə “tace-kəyani” arzu edəcək oldular. Bilməyioram ki, Firdovsi kimi “Tofu, bər to ey çərxi-gərdan, tofu!!!”² demək caizmidir?! Əsasən, Firdovsinin “Şahnamə”si Darati-mütləqiyyətin mədh və sənəsindən başqa bir şey deyildir. Bunu Fransa məşrutiiyyət və cümhuriyyətinə pamal edən III Napoleon gözəl anlamışdı. Anladığı üçün “Şahnamə”ni fransızcaya tərcümə edən Jül Mola əlindən gələn müavinəti-nəqdiyyəni diriğ etməmişdi. Ancaq Jül Mol ilə Napoleonun nöqtəyi-nəzərləri ayrı-ayrı idi. Jül Mol “Şahnamə”ni məzayeyi-şəriyyəsidən naşi tərcümə ediyirdi. Napoleon isə fransızlara bir mütləqiyyət mədh və sənəsi eşitdirmək istiyirdi. Hər nə isə sədəddən ayrılmayalım... Dini-islam dəxi bu ölkədən təğyirə düçar olmadan keçəməyib olan o təğyiratında davam etməkdədir. Şimdi bu ciyərgah islamda davam edən ehtiraq vəzaifi-fiziolociyayı-tənəffüsiyədənmi, yoxsa ələimi-məzəziyyəyi-həməviyyədənmi ədd etməlidir. Lavuazye diyor ki, “tənəffüs bir ehtiraqi-bətidir”. Bu doğru! Ancaq bu ehtiraq xaricdən gələn saf və təmiz bir hava sayəsində oluyor. İrandakı ehtiraq isə xaricdən gələn nəsim hava sayəsində olmayıb, İranın öz daxilindəki pozulmuş, fəsada uğramış badi-atəşini – Zərdüşti vasitəsilə vəüqa gəliyor. Fikrimizi izah edolim. İranın türüqi-tənəffüsiyyəsi hər tərəfdən qapanmışdır. Dəmir yol şöylə dursun, bu ölkədə heç adi yollar da yoxdur. Şah Abbas dövründən qalma yollar bütün xarab olmuşdur. Ciyərə hava ibtida boğazdakı həcərədən daxil olur. İranın xaricdən saf doniz havası alacaq həcərəsi bilkülliyyə qapanmışdır.

¹ Dəvo südü için, kortonkolo yeyen

² Tfu sono cy zomano, tfu!

Xəlici-farsi Omana rəbt edən Hörmüz boğazına "koşım" adı ilə bir ingilis müstəmləkəsi vərəmi çıxıb bu mənfəzi sədd etmişdir. Bu xüsusda vaxtı ilə Cəlaloddin Əfqaninin bağırış çağırması kar etmədi. Şimalda isə Kaspi dənizində İrənin bir gəmi işlətməyə haqqı yoxdur, çünki Fətəli şah "şor su lazım degil" idi.

Əsasən, İrandan məzhəb iqtizası olaraq heç bir fərdin Avropada və s. biladi-mütəmədinədə təhsili-əlmə getməyə haqqı yoxdur. Çünki Zərdüştün "pak və napak" nəzəriyyəsi bu gün mübaliğəyə uğrayaraq, bu nəzəriyyəyə görə bir kaç milyon müsəlmandan başqa məx-luqullah olan bir milyard yarıq səbəriyyətin kəffəsi əhli-kitabda daxil olduğu halda mürdardır. Bakteriologiya elminin "asepsi və anti-sepsi" nəzəriyyələrindən bixəbər olan İrənin "pak və napak" fərziyyəsi şayani heyətdir: Bu fərziyyəyə görə qırx-əlli üyüzün kəlin, qoturun, keçəlin girib çıxdığı hovuzun suyu pak ədd olunduğu halda, təcdirxananın o mikrosuz, rüsubuz bərraq suları napak və mürdar hesab olunuyor. İrənin, yəni riəyi-islamın əhvalına mükəmmələn aşına olan böyük bir fəzil ən məşhur kitabının başında diyor ki: "Hər nəfəsi ke foru mirəvəd mōmməddə-həyat və çun bər miyayəd mofər-rehe-hizat əst. Pos dər hər nəfəs də nemət mövcud və hər nemət ra şokri vacib"¹.

Sədi burada ciyərin əfali-fiziologiyasından olan zəfir ilə şəhiqin əhəmiyyətindən bəhs ediyor. Ehtimal, Atabəy Sədi bin-Zəngi döv-ründə ələmi-islam İrə vasitəsilə bir az nəfəs ala bilirdi və bina-ənəleyh böylə bir nemət üçün şük etməyə də borclu idi. Lakin şimdiki növ mülahizat ilə islamın köksündə işgə və istüma edəcəyim əsvatın gəyətə şayan diqqət olacağını anladım. Məsməinin bir ucunu qulağıma, bir ucunu da islamın köksünə tətbiq etdim. Eşitdim ki, zəirat "Xəxəxi qətitə, səfiriyə və təhti-fərqiyyə"dən ibarət idi. Xəxəxi gətite, vadiyi-cəhalətdə puyan olan əksəriyyəti-əhalinin dərin uyğuya dalıb xoruldamasından, xəxəxi-səfiriyə, bürokratiya xanənde və səzəndələrinin keyf edərək çalıb-çağurmalarından, xəxəxi-təhti-fərqiyyədə əkinçi və əhli-kəsbü karın ah və zan ilə ağlayıb göz yaşları tökmələrindən hasil oluyordu.

Xanım əfəndini bir az öskürtdüm. Bəlğəmindən bir miqdar əlb mikroskop deyilən xırdabın ilə müayinə etdim. Kox basillərindən

¹ Hər nəfəs ki, içəri gedib bu həyatın davamıdır. Əgər çıxırsa, insana ləzzət verir. Demək, hər nəfəsdə iki nemət mövcuddur və hər iki nemətə də şük etməyə vacibdir.

bir əsər bulamadım. Demək ki, islam sillürrəyə mübtəla degil idi. Bütün bu əlamətlər bir daül-bəhrə bir zeyqi-nəfsə dolalot ediyordi. Bu hala məmnun oldum. Çünki daül-bəhr sillülərə kibi təhlükəli olmayub qabili-şəfa bir ərəzdir.

B ə n. Əfəndim, köksünüzdə nə duyarsınız?

İ s l a m. Ara-sıra uzun bir öskürək ilə boğulur kibi oluyoram. Nəfəs alamıyoram. Köksümdə bir tağım xırılıtlar, ağrılar duyuram... Bilmıyoram vərəmmiyəm, nəyəm?

B ə n. Xeyr, əfəndim, vərəm deyilsiniz. Düşar olduğunuz zeyqi-nəfəs ümumi bir xəstəliyin erazındandır ki, o ümumi xəstəlik keçərsə öskürəyiniz və nəfəsdarlığınız da keçər.

İ s l a m. Ümumi dediyiniz xəstəlik nə xəstəliyidir? Adı nədir?

B ə n. Bunu deyə bilmək üçün əhşayi-bətniyyəyinizi dəxi müayinə etməliyəm...

"Füyuzat", 1907, №17, 18, 20

"İNTİQAD EDİYORUZ, İNTİQAD OLUNUYORUZ"

Şərqi-islam bir-iki əsrdən bəri Türkiyədə yeni türklərlə Sultan Həmid idaresinin müsədimatına və İrənda keçən sənədən asarını göstərən tərəqqipərvəranın mücahidatına gəlincəyə qədər başdan-baş bir bətaət və ətalet ələmi idi. Heç bir tərəfdə sədrə şəfa verə-cək bir əsəri-fəaliyyət, bir həyat görünmüyordu. Bu dövrün adına "Xəbi-qəflət" dedilər. Əgər ötədə-bəridə ortaya Avropa elmi ilə, Avropa ədəbiyyatı ilə pərvərişyab olmuş bir neçə müsəlman çıxma-yaydı, ehtimal bu "xəbi-qəflət" bir xeyli müddət daha davam edəcək idi. Əcoba şimdiki biz xəbi-qəflətdən oyandıqımı? Xeyr! Biz ancaq "xəbi-qəflət"lə mübarizəyə başladıq. Alati-mübarizəmizdən biri də intiqaddir. Nəyi intiqad? Hər şeyi! İstər o şey yaxşı, istər fəna olsun. Hər şeyin yaxşılığını, ya fənalığını ancaq intiqad sayəsində meydana qoymaq olur. Məsələn, Musa Tahirovun qafiyə xatirəsi üçün söylə-diyi mənalı-mənasız sözlər intiqad olunur-olunmaz onun mahiyyəti-şəxsiyyəsinin də nə olduğu öz sözləri ilə, öz cavabları ilə meydana çıxmadı mı? Burada xatirəyə bir vəqə gəliyor. Bir gün dostlarımdan, daha doğrusu, dost bildiyim zəvətdən biri bir moqlisdə dedi ki, "Yaponiya Amerikadadır". Ehtimal, dostum əxirən sorzodə zühur olan Yapon-Amerika ixtilafı münasibətilə böylə bir xətayə düşər

olmuş idi. Biz bəyin səhvini düzəldərək dedik ki, "Ay oğul, Yaponiya Asiyadadır". Biz məclisdən çıxdıqdan sonra bəy əfəndi haqqında demiş idi ki, "Ə.H. şərlatının biridir. Nə gimnaziyada, nə də universitetdə oxumamışdır. Tibb darülfünununda professorluğu şöylə dursun. heç o darülfünunun qapısını da görməmişdir. Yalandan həkimlik edərək verdiyi ölaclarla bir kaç adam öldürdüyünü hər kos bilir və i.a." Şimdi vələv ki, bu sözlər doğru olsun. Bunun "Yaponiyanın Asiyadamı, yoxsa Amerikadamı" bulunmasına nə dəxli vardır... Musa Tahirova deyirlər ki, fərrəq deyil, firqədir. Çingiz moğol və türk hökmdarıdır, İran hökmdarı deyildir. Musa Tahirov deyir ki, "Əhməd Kamalı iki-üç adanı çağırmışdır, Qafqaz çağırmamışdır!" Əgər İngiltərənin Kembric, ya Oksford darülfünununda bir neçə alimimüstəşriq Qarabağ yanlış şivosində qafiyobazlıq öyrənməklə ingilislərin bütün-bütün cahangir bir millət olacaqlarını dərk edib, Musa Tahirovu sənovi bir kaç yüz min manat maaş ilə Qarabağın fərhəfza yaylarından İngiltərənin sisli-dumanlı havalalarına o sənoti təlim üçün dəvət etsələr, Tahirov onlara əcəba nə cavab verəcək?.. "Əfondilərim, ingilis kralı Edvard cənabları ilə vükəlasından və Londra parlamentinin cəmi əzasından başlayıb Birminham, Liverpul və Manchester fabrikalərində işləyən axırıncı əmələyə qədər cümlə İngiltərə xalqı dəvətnaməniyə vəzi-imza etmədikcə bəndeyi-aciz məmləkətinizə ayaq basamam" deyəcəkdir?.. Sədədə rücu edolim. Əvət intiqadla hər şeyin mahiyyəti meydana çıxıyor. Kim bilir, daha nələr meydana çıxacaqdır? Biz ata-babalarımızın "hökəmiyyat" deyər satdıqları sözlərdən, "təriqi-nicat" deyər tutduqları yollardan, "milli" deyər geyindikləri libaslardan çıxmaq istəmirüz. Lakin bu sözləri, bu yolları, bu libasları bir korra hədiyeyi-tənqidədən keçirəcək olursaq, əksərisinin bu günə qədər otalot və bətaətdən başqa bir şeyə yaramadığını görüyoruz. Başlayalım, "hökəmiyyat" deyər satılan sözlərdən bir kaçını zikr edolim:

"Çirkəbo daş atma, üzərinə sıçrar!"
 "Tiz rəftar olanın payinə dəmon dolaşar!"
 "Bədəryə dor mənafe bişomar ost,
 Əgər xahi solamat dor konar ost!"¹

Sədi

¹ Tərcüməsi: Dənizdə mənfəət saysız-həsabsız, Əgər salamatlıq səhəbdür.

və i.a. Bizə dedilər ki, "Çirkəbo daş atma, üzərinə sıçrar!" Biz də bu sözü bir hikmət zənn edərək atmıyuz. Lakin bir müddətdən bəri, ələlxüsus "İrşad" və təkfir edilən "Molla Nəsrəddin" qəzetələri bağlandıqları günlərdən bəri¹ ətrafımız çirkəblarla dolmağa başladı. Bu çirkəbların qoxusu, üfunəti getdikcə artıyor. Oralardan süüd edən miyazmalardan insanlar xəstələnıyor, qırılıyor, nə edolim? Ata-baba sözüne itaətdə davamı edolim? Xeyr əfondim! Belə olmaz.

Çirkəblara daş atmalıdır, həm də doluncaya, yox edilincəyə, ortadan vücutları qaldırılincaya qədər daş atmalıdır, mümkün qədər böyük daşlar atmalıdır, qayalar yuvarlatmalıdır. Daş, qaya kafı deyildir. Oraları tibbin tövsiyə etdiyi zəhorli-zəhorli mikroböldürücü məvaddi-əfniyyə ilə doldurmalı, üzərinə neft qazı tökməli, sonra da atəş yağdırmalı, ta ki, üfunətindən, üzviyyəti-sariyyəindən bir əsər qalmasın! Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqaqli, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai! İngilis, amerikan kibi tizrəftar, yeni yaponlar kibi kütəhdamən fədai! Çünki bu dövr kütəhdamənlər, tizrəftarlar dövrüdür. Dəmon qısaldıqca, heç bir vaxt tizrəftar olanın payinə dolaşmaz. Uzun dəmonlardır ki, tizrəftarların, hətta əhəstərovların belə palərinə dolaşır. Dəmir yol, avtomobil, velosiped, təlsiz teleqraf dövrü olan bu dövrdə prins Verqezenin İtaliya avtomobili sayosində Pekin ilə Moskva arasındakı məsafəni 47 gündə teyy etdiyi, "Defore"nin on, on beş saatlıq məsafədə istədiyi doqiqədə istədiyi adamla təlsiz telefon vasitəsilə görüşə bildiyi, Parisdə "Lomir" firmasının nişəta hübbatından biləistifadə ani-vahiddə cümlə əşyanın rəngləri ilə bərabər fotoqrafını almağa müvəffəq olduğu və olmalı, zaman və məkanın hər cəhətlə bu qədər qısaldığı bu günlərdə... ata-babalar sözü olan "Tizrəftar olanın payinə dəmon dolaşır" kibi bir zərbi-məsəl on xəşif bir intiqada belə qarşı duramayacaq. Böyük bir qələt olduğu təhqiq edir. Sözü dəyişməli, belə deməlidir:

"Düz dəmon olanlar, tizrəftar", hətta əhəstə rəftar belə olamazlar, olmazlar da. Koreyalılar kibi hürriyyətlərini də, istiqallərini də, imperatorlarını da qaib edirlər, edirlər də. Yer yüzündən yavaş-yavaş nabad olmağa məhkum olurlar. Koreya imperatoru da Qarabağ şairlərinin kralı Musa Tahirov kibi deyirdi ki, mən uzun dəmonlu

¹ Təşəkkür olunur ki, "Molla Nəsrəddin" yenə açılıb mücahidatı ilə imdadımıza yetişdi. "İrşad" rəfiqi-məhtoromimizin də istifadəgahi-ümumidə yenidən nəşri-onvəri hüqq və həqiqətə müvəffəq olmasını cənabi-həqq ilə Əhməd bəy Ağayevdən təmünnə edirik.

milli əlbəsəmdən əl çəkməyəcəyəm, qısa damənli kəsirül-ədəd əsgərlərə uzun damənli qəlilül-ədəd əsgəri tərcih edəcəyəm... Nasil ki, Musa Tahirov əski şairlərin ufaq, fəqət dilgüşa şeir qitələrinə uzun qafiyəli kəlalavər əski mənzumələri tərcih ediyor... Nəticə nə oldu? Nəticəni Koreya paytaxtı Seuldan iyulun 7-də çəkilən teleqraflar ələmə xəbər verdilər. Xəbər verdilər ki, tizrəftar olmaq üçün vaxt və zaman ilə avropalıları kibi qısa əlbisə geyən markiz İto imperator Ey Xunqun uzun ətəklərindən yapışib taxtından, yeddi yüz sənəlik taxtından sürüklədi, yerə saldı, həqq-hökmdaridən əl çəkdi, yerinə yaponların hər əmrinə baş əyə biləcək onun oğlunu oturtdu... Bəhanə də bilirəmiz nə idi? Bəhanə bu idi ki, nə üçün Koreya imperatoru keçən sənədən bəri Yaponiyanın həqqi-himayəsini qəbul etdiyi halda Lahidə qısa əlbisəli millətlərin, bir tərəfdən Kameçinin milyonları sayəsində kəməli-dəbdəbə ilə sühl sarayının təməl daşını ataraq, digər tərəfdən də o sühl naminə dürlü-dürlü komediyalar oynaya-raq, təşkil etdikləri məclisə, prins Yunqun təhti-rəyasətində uzun damənli bir heyəti-mürəxxəsə göndərdi? Şimdi alınan xəbərlərə görə Lahi konfransından qəti-ümid edən prins Yunq vətənin istiqal-ı uğrunda bir-bir Avropa və Amerika hökumətlərini ziyarət edib, yapon himayəsi namilə giriftar olduqları əsarətin əleyhində protesto edəcəkmiz. Lakin şübhə yoxdur ki, hökumətlərin Koreya mürəxxəs-lərinə verəcəkləri cavab bu məaldə olacaq:

“Əzizim koreyalılar, madam ki, bu qəddər hürriyyət və istiqal həvəskarı idiniz, nə üçün vaxt və zaman ilə bizim kibi qısa əlbisə geyinməyə rəğbət etmədiniz? Yəni başınızda yaponların nə qəddər sürət və əcələ ilə qədim uzun əlbisələrini Avropa qiyafətinə təbdil etdiklərini görmürmidiniz? Şimdi iş işdən keçmişdir. Nafilə yerə hürriyyətdən-filandan dəm vurmuyunuz!.. Vadiyi-cəhalətdə puyan olaraq itifaq və ictimai orqanizasiyalarından bixəbər qalan Koreya əhalisinin üsyanlarından, ixtilallarından da bir nəticə hasil olmayacaq. Çünki şimdiki halda hər təşəbbüslərində palərinə uzun damənlər dolaşacaq! Qəribədir, hər bir millətin ibtidayi-təcəddüdündə hökmdarlar daima uzun damənli libaslardan qorxmışlardır. Rusiya imperatoru Böyük Petro bu xüsusda o qəddər ifrata varmışdı ki, hətta uzun saqqallıların dəxi tərəqqiyə mane olmasından qorxuyordu. Qorxduğu üçün soqakda uzun saqqallı bir kəndli mujikə dəxi rast gəlsə, dərəqəb məyyətinə onun saqqalının kəsilib qısaldılmasını əmr edirdi... Tərəqqiyə mane olan uzun əlbisəli yeniçəri əsakirini qətl-

am etdirən Sultan Mahmuddan sonra Osmanlı hökmdarlarının cüm-ləsi bütün əsgərləri ilə bərabər Avropa qiyafətində bulunuyorlar. Xəlifə ruyi-zəmin olan Sultan Həmid bu gün geyinməkdə olduğu Avropa sitrə pantolonunu, Avropa boyunbağı ilə qulalı kömləyini, Sultan Mahmuddan əvvəlki əcadadının uzun Asiya əlbisələrinə təbdil edəcək olursa, Koreya imperatoru kibi təxti-şövkətində endiril-di, xəl (bu kəlmə İstanbul təbəətində yasaq edildiyi üçün ələmi-siyasətdə əhyasını əlzəm gördüm) edildiyi gündür. Lakin Koreya imperatorunun taxtdan endirildiyi və Sultan Həmidin taxtında bərqə-rar qaldığı sadə, birinin diraz, digərinin kütah damən olduğu üçün deyildir. Zavallı Ey Xunq axır zamana qədər Çin və Macin Sədlərinə inanaraq İrən bürokratiyası kibi “Əgər xahi sələmət dər kənar əst” fikrinə zahib olmuş və səvahilini kiçik bir flot, bir donanma ilə əl-sun müdafiyyə lüzum görməmişdi... Sultan Həmid isə bir az gec də olsa, bu gün bəhri-mühitdə mühib bir müsədiməyə hazırlanan yaponlarla amerikanlar kibi anladı ki, “sələmət kənar olmaıyıb, əgər xahi sələmət dər bahar əst”. Sultan Həmid bunu nəhayət anladı, anladı çünki Yunan müharibəsində qalib gəldiyi halda nə üçün Krid cəzi-rəsini qaib etdiyini öz gözü ilə gördü. Zəton bu axır zamanlarda Sultan Həmidin politkasında ufaq bir fəaliyyət əsəri görünməyə başladı. Osmanlı əsakiri Makedoniyadakı əşqiya çətəllərini imhada bir müvəf-fəqiyyət göstəriyor. Eyni zamanda Babi-Ali Atınadakı yunan hökü-mətinə şiddətli bir nota verib, yunan zabitlərinin təbdili-qiyafətlə əşqiya çətəllərinə rəyasət etdiklərindən nəşi protesto ediyor, protes-tosunu hökumətlərə bildiriyor. Bitlis vəqəəsində bəzi hökumətlərin vəkillərini iskat ediyor. Babi-Ali gömrüklərini bir az islah ilə əm-təeyi-əcnəbiyyədən alınan rüsumu yüzdə üç nisbətində təzyidə müvəffəq oluyor. Bunu düvəli-əsnəbiyyə, hətta Fransa məclisi-məbusani belə təsdiqə məcbur oluyor. Digər tərəfdən Türkiyənin daxili politkasında da bir az nüfuzunun tozayüd etdiyi görülüyor. Sultan Mahmud zamanından bəri kiçik bir hökuməti-mümtəzə halına gürən Sams (Sisam) bəyliyinə əhalisi İstanbula bir heyəti-mürəxxəsə göndərib prins Konstantin Karatcodorinin əleyhində şikayət ediyor. Lazım gələn tənbihatı almaq üçün Karatcodori İstanbula cəlb olunuyor. İxtilallardan, üsyanlardan bizar olan Yəmən əhalisinin də hərəketi buna müşəbehdır. Bu əhəli dəxi İstanbula bir heyəti-məbusə göndərdi. Heyət hüzuri-şahanəyə çıxarıldığı zaman Sultan bunlara Yəməndə ümuri-idarə, maliyyə, odliyyə və zəbtüyyocə

islahat icra etdirəcəyini vəd etdi. Bir az keçmədən ülumi-şəriyyə və hüquqi-ülömayi məshurəsindən Mahmud Əsəd əfəndi ilə Sabit paşanın təhti-rəyasətində bir islahat komissiyonu İstanbuldan Yəmənə ezam olundu. Bütün bu əhval və vəqiat İstanbul politikasında bir fəaliyyətin başladığına dəlalət ediyor.

Şübhəsiz, Sultan Həmid əhvali-zamanı düşünməyə başlayıb bir çox şeyləri yavaş-yavaş anlamağa müvəffəq oluyor. Anlamadığı bir şey varsa, o da yeni türklərlə barışmaqla məşrutyyə və qanuni-əsasının lüzumudur. Əgər ömrünün axırında olsun, mərhum Müzəf-fərəddin şah kibi bunu da anlayacaq olursa, bütün günahlarını əfv etdirib sən nəfəsdə iman ilə getmək və tarixdə bir yeni nam buraxmaq kəndisinə nəsib və müyəssər olur.

Sultan bu günlərdə İrana doğru bir ətfi-nəzər edib görməli idi, nə qədər əmiq bir hissi-sükran ilə bu məmləkətin əhalisi qanuni-əəsi və məşrutyyətin sənəyə-dövryyəsi münasibəti ilə məğfur Müzəffərəddin şahın namını təzkir ediyordları. Cəmədis saninin 14-cü günü iranlılar üçün ilələbəd bir eydi-hürriyyətdir. Çünki keçən sənə eyni gündə Sahibqıran qəsrində şahı-məğfur hürriyyət və məşrutyyəyə dair olan dəstxətti-mübarəkini elan etmişdi. İranın əsrlərcə, qərinələrcə, dünyalar durduqca səadəət və hürriyyəti-tammə çində bu eydi-mübarəklə kamyab olmalarını əz dil və can təmənnə edərız, edəriz də yenə ələmizdən gəlidiyi qədər İrana və iranlılara bütün ələmi-islam ilə bərabər qüsurlarını söyləməkdən çəkinməyiz. Bizim kibi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalən həm türk, həm müsəlman, cənubən də ancaq müsəlman bulunduğu üçündür, yoxsa sadə farslıq üçün deyildir. İran farsları ilə bərabər bədəni-ümumi İslamda bir üzv bulunduğu bizim ona riayətimiz bər kamaldır. Lakin farslar İrani özləri ilə bərabər vücudi-İslamdan ayrı bir şey hesab etməyə və məzahibi-islamıyyənin heç birinə qənaət edəmyərək, yenidən Zərdüştü "təqdis" və mədəniyyətin əhyaya qalxıdıqca bizim onlarla heç bir əlaqəmiz olamaz. "Füyuzat"ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyəin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır, yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir. Şəhərimizdə farsı lisanında çıxaraq üstüörtülü bir Şorq bürokratiyası qoxusu nəşr edən "Həqayiq" məcmuəsi "Həblülmətin" cərideyi-mütəbəkəsindən ibrət almali idi, anamalı idi ki, farslıqın, fars lisanının, fars əfkarnın meydanı-ictihadi

İranın cənubu ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümum Baykal gölündən Afrika Sohrayı-kəbirinə qədər imtidad edən türk ələmi-müəzzəmi deyildir. Nəfilə yerə "Həqayiq" məcnun olan "islam həkimi"nin bədəni-islamda Türkiyəni sər ittaxat etdiyinə çorililyor. Bu gün məcnunlar deyil, bütün ələmi-İslam aqillərinin belə özlərinə ümumən bir rəisi-dini-ruhani ittaxat etmələri lazım gəlsə, o rəisi İstanbulda arayacaqlarına "Həqayiq" mühərrirləri şübhə etməməlidirlər.

Bir də məcnunlar intiqad ediləməzlər. Məcnunları ancaq müalicə edərlər, Məcnunu intiqad müntəqidin öz cinnətinə dəlalət edər. Burada intiqad caiz isə məccanini təsvir edən mühərrirə rəccə ola bilər. O halda bu kibi mühərrirlərdən tələb olunur ki, təsvir etdikləri məcnunları həqqilə məcnunlara bənzətsinlər. Qələt hiss və xəyalə mübtəla olan bunlara zəbtsiz, rəbtsiz sözlər söylədə bilsinlər. Ədəbiyyatda təsvir edilən məcnunun sözlərində "Ədəmi-rəbtiməni"yə, bəlkə olsa-olsa irtibat və intizamı-məaniyə etiraz olunur... Əgər "Rəfi-ıştibah" mühərriri ağıllı ola-ola mühərriri deyil, mühərririn təsvir etdiyi islam həkiminin özüni intiqada qalxışmışsa, demək ki, onun məcnun olmayıb aqil bulunduğuna gizlicə qənaət hasil etmişdir. Bunu anlaya biləcək qədər bir əsəri-zəka göstərdiyindən naşi "Həqayiq" mühərririni təbrik edəriz. Çünki ələmi-İslamı müayinə və mütaliə xüsusunda İslam həkiminin aqil və salımuş-şüur bulunduğuna biz də qane olduğumuz üçün əfkarnı "Füyuzat"ə dərc ediyoruz. Ancaq aqil sözünü əql və məntiq, elm və fənn qüvvətilə tənqid etməlidir; əğraz və hissiyyəti-təəssübkarənə ilə deyil! "Rəfi-ıştibah"ın isə hər sətirdən qorəz və təəssüb qoxusu gəliyor.

"Məcnun və Leylayı-İslam" osmanlılıq, iranlılıq, ya əfqanlılıq nöqtəyi-nəzərindən deyil, islamıyyəti-ümumiyyə nöqtəyi-nəzərindən yazılmışdır. Binaənəleyh intiqad da o nöqtəyi-nəzərdən yürüdülmək lazım gəlirkin "Həqayiq" mühərriri diyor ki, "Behökmi iraniyyəət çənd səfhəyi "Həqayiq"ra be intiqad və izahi an negarişat məxsus midarim..." Biz zətən şübhə etmiyorduk ki, bəzi iranilərdə islama, islamıyyət nəzərilə baxmağa istedad yoxdur. Çünki "atavizm" (irsıyyəti-bəidə) icabatı ilə əfkar və mənəviyyatları ərəbin, türkün zərbeyi-islahlarına rəğmən fursi-qədim mədəniyyətdən xilas olmamışdır. Lakin "həkim-iraniyyəət"lə də mütaliə yürütmənin bir yolu var. Halbuki, baxınız bu "hökmi-iraniyyəət"lə mühərrir əfəndi nələr, nə cövherlər yumurtlıyor:

"Hökime-eslame"-ma... islamra be yek nəfər moriz təşbih kərd... qafıl əz anki məzhəb pa nəmītəvan be yek nəfər adəm təşbih kərd və bedu nəsbətə-mərəz dad...

Mühərrir görünüyör ki, intiqada yönəltdiyi əsəri heç diqqətlə oxumamışdır belə. Çünki "Füyuzat"ın 258-ci səhifəsində yazılan budur:

– Qız... mən "İslam dini" deyiləm, mən "İslami-siyasi", daha doğrusu, "İslami-coğrafi"yəm...

Şimdi burada "Yek nəfər adəm"ə təşbih edilən maddəyi-dinmi, məzhəbmi, yoxsa möchul bir mərəzi-ətələtə düçar olan ümmi bir heyətə-ictimaiyyəyi-siyasiyyəmi?

Halbuki müsəbihət söylə dursun, bir heyətə-ictimaiyyənin sosiologiya elmi nəzərində bir fərddən – bir nəfər adamdan fərqi belə yoxdur. Nə yapalım ki, "Həqayiq" mühərriri elmi-ictimadən, elmi-ruhi-ictimadən qətiyyən qafıl bulunuyor. Əzizim mühərrir! Həkim-i-islamı intiqaddan əvvəl bir az Herbert Sperserin sosiologiyasını, psixologiyasını mütaliə etməli idin. Və ya heç olmasın Draperin "Avropanın tarixi nəşvü nüməyi-əqli"sini oxumalı idin. Oxumuş olsanız idin, bilərdin ki, bu tarixdə bütün heyətə-ictimaiyyələrin noşvü-nümələri, təkamülləri, zəval və inqirazları ayrı-ayrı fərdlərin əhvalına təşbih edilərək tərif olunmuşdur. "Həqayiq"ın sözlərində asari-təəssüb və qərəz olmasa idi, bu vüqufsuzluqlar, bu məlumatsızlıqlar əfv oluna bilirdi. Qərəz və təəssüb hissi ilə "Həqayiq"ın atidəki sözlərində əyandır:

"Hiç vəqt Osmani-ə borayə-İran sər nəmītəvan qərar dad və İran-ə be cəhətə Osmani qəlb... Kəlməyə-eslam ost ke, anha ə ələzzəher be yek surət də-r-avərdə, də-r-təhte-yek esm müərrəfi minə-məyəd. Bəli də-r surəti ke, bequim İran məriz ost, Osmani də-r halətə chtezar ost və i.a."...

Görünüyör ki, "Həqayiq"ın dərđi "Məcnun və Ləylayi-islam"da Türkiyənin sər-qərar verildiyidir!.. "Halətə ihtizarda" olan bir hökumət nəsil baş ədd oluna bilirmiş?! Əzizim, ələmi-islam başdan-başə, Fəsdən Cəvəzəsinə qədər nəümid bir halda isə, bu ələmin içində dərđ, canlı, mətın, qəvi, qəviül-şəkimə, ümidbəxş nicət bir dövlət varsa, o da ancaq və ancaq Türkiyə dövlətidir. Bərrən milyondan ziyadə şəci və müntəzəm bir oşqərə; bəhrən olduqca bir donanmaya, şəhərlər arasında bir kaç bin kilometro dəmir yollara, şəhərlərdə və qəsəbələrə də nəvəsuli-mütəədid, məkatibi-müntəzəməyə, olduqca bir mətbuaatə malik olan Türkiyə dövlətidir. O Türkiyə dövləti ki,

İranın yüz sənəlik uyğusu (dahasını söyləmirəm) müddətində xaricdən ələmi-İslamə gələn bütün sədəmətə yeganə olaraq köksünü gərmişdir. Zətən İslamın bu üçüncü dövrü türk dövrüdür. İslam türklüklə payidar oluyor, ələmi-islamda Hinddən Misrə qədər İran da daxil olduğu halda nə qədər müstəqil və nimmüstəqil hökmdar varsa, həman cümləsi türk nəslindəndir, içlərində bir fars yoxdur. Çünki hökm və idarə edə bilmək bir müddətdən bəri türklərə vergi olmuşdur.

Qaldı ki, "kələməyi-eslam əst ke anha-ə ələz zahir be yek surət də-ravərdə" cümləsi, bu cümlə ancaq Zərdüşti tədqis edən bir farsın ağzından çıxə bilir, yoxsa hər müsəlman bilir ki, "Əl-möminuno üxvətun və binaənəleyh müsəlmanlar arasmdakı qardeşliq zahir bir şey olmayıb, batinidir də!.. Zöhək, mər və əjdərha bəhsinə gəlincə, bu günə qədər İranda bürokratiya məmurları ilə mülkədarlardan, xanlardan başlayıb seyidlərə, mollalara varıncaya qədər hər yerindən qalxan, əkinçi, rəncbər və kəsbü kar əhlinin başına birər ayrı-ayrı ağə kəsilmələrini, xurafatın kösirir-rəüs əjdərhalərindən başqa nəyə bənzətmək olur?..

Keçəlim, "Həqayiq"ın yumurtladığı əsil ziqiyət cəvahir irəli-dədir.

Anan ke... də-r cəvəzə İrənə bənəzərə-həqərat minəgərənd və beçizi nemişomərənd, xub əst qədri bekotobe əsatidə Orupa bən-gərənd və ançə nemişomərənd də-r yabənd. Çə, əlfəzl ma şəhəde bih əl-ədə. Ta bədanə ke Osmaniye təzə be donya amədc-ə əvvələ bə Nranə kohənsəl notəvan moğayəsə nomud və i.a."...!

Nə qədər mübtəzil və oşgi sözlər deyilmis?..

İranın xədəməti-maziyyəsinə, mədəniyyəti-qədiməsini kim inkar ediyör? Ancaq bu gün hünər məzi ilə fəxr etməkdə deyildir, təzə bulunmaqdadır. Hal-hazırın və hətta istiqbalın ləvazimati-mədəniyyəsinə bir şey əldə edə bilməkdədir. İranın maziə gözəl ədəbiyyatı var idi. Lakin bu gün ədəbiyyatdan, mətbuatdan bir əsər görünmüyör. Bu yolda hər nə varsa türklərdədir. Lisani-farsi bir əsrdən bəri tədəniyyə üz tutduğı halda ("Həqayiq"ın lisani da buna dəlil ola bilir)

¹ Onlar ki... cəhalət üzündən İrənə həqərat nəzərlə baxırlar və heç bir şeyi saymırdılar, yaxşı olardı ki, bir az Avropa alimlərinin kitablarına baxsınlar və bilmədiklərini tapsınlar. Düşmənlərdəki üstünlüyü görüncə. Bilsinlər, əvvələn yeni dünyaya gəlmiş osmanlı qədim İrənə məqayisə etmək olmas.

lisani-türki gündən-günə tərəqqi və təali etməkdədir. Finikiyalılar, asurilər, yunanilər də mazidə parlaq bir mədəniyyətə malik idilər, bundan naşi bu gün müşşəə bir mədəniyyəti-tazəyə malik bulunan ingilislərin, almanların, fransızların başlarına çıxacaq deyillər, və İrani əxirən türklər əhya etdiyi kibi nım-mürdə olan Yunanı da zorla ingilislərlə ruslar əhya etdilər, yoxsa onların da vücudu finikiyalılar, asurilər kibi yer üzündən silinəcək idi.

Baxalım həqiqətnəvis daha nə həqiqətlər söylüyor:

“Cənab həkime filosof! İxtirac-məzhəb rə çərə fəğət nesbət bə İrən midehid, məgər əhvalc sayer, mələlə İslamiyyə-rə fəramuş kərədeid: hənəfi, şafci, hənbəli, malcki, sufi extiraate İrən əst?..”

Əzizim, sualın bir kərrə dürüst ifadə edilməmişdir. Əvvəla, sufilik məzhəb deyil, təriqətdir. Binaənəleyh məzahibi-ərbəə ilə qarışdırılmaz. O məzhəblərə əlavə ediləcək bir məzhəb daha varsa, o da ancaq beşinci olan şeyeyi-Cəfəri məzhəbidir. Şimdi şey məzhəbini burada zikr etməkdən istidlal edə bilərəm ki, onu İrən ixtiraatından ədd ediyorsan! Lakin yanılıyorsan, zikr etdiyin dörd məzhəb ixtiraatdan mədud olamıyacağı kibi, şeylik də nə ixtiradır və nə də İrən ixtiradır. Haqq bildiyimiz bu beş məzhəbin beşi də islamiyyətin ibtidayi-zühuruna qərib zamanlarda ya çox az sonra mövsuq və o vaxt əldə bulunan mənbələrə istinadən ictihad təriqilə təşəkkül etmiş məzhəblərdir. Binaənəleyh ixtira deyil, ictihaddır! Onların cümləsi zahirən cüzi ittilafat ilə bərabər, batinən eyni məqsədə xidmət edirlər. Həblülmətin – islamdan ayrılmazlar!.. İslam həkiminin bəhs etdiyi məzhəblər isə bunlar olmayıb, ixtira təriqilə bilaxərə, min sənə İslamın zühurundan sonra yeni törəyən məzhəblərdir. “Füyuzat” isə bu kibi məzhəblərin hüriyyəti itamələrini təsdiq etməklə bərabər bunları nə anlar və nə də anlamaq istər. Bəlkə əlindən gəldiyi qədər dəlalili-məntiqiyyə, əqliyyə və nəqliyyə vasitələri ilə intişarlarına mane olmağa qeyrət edər. Çünki, bunu hər kəs bilsin: “Füyuzat” məzhəb xüsusunda ən mühafizəkar bir məcmuədir. İslam da beş məzhəbdən başqa məzhəb tanımaq istəməz. Dini-İslam bu beş məzhəblə son sözünü söyləmiş, bitirmişdir. Bundan sonra məzhəb çıxarmaq caiz olmayıb, ancaq tərəqqiyyəti-elmiyyə və kəşfiyyəti-fənniyyəci-cədidəyə istinadən hoqq olan məzhəbləri xalqa şərh və izah üçün ictihad etmək olur!

Anladınımı, dostum həqiqətnəvis! Atəşi-Zərdüştü heç bir vaxt təqdis etməyəcəyiz. Biz Zərdüşte, Budda və Konfüçco ilə bərabər

ancaq hörmət edə bilərik. Nəsil ki, bu zəvat haqqındakı hissiyyəti-əhtiramkarənəmizi “Füyuzat”ın ta birinci nömrəsində ifadə etmişdik... Əfəndim, qədim İstəxr şəhərinin xaraba daşları üzərində təsvir edilən rəsmlər kibi, haqqında bir şair tərəfindən

Zin noşş-o-nigac dər-o-divar şəkəste
Asar poddidost sonadidi-Əcom rə –

denilən rəsmlər kibi dirazdamən olmaqdan əl çəkiniz, bir az da Avropa ulum və fənununu təhsildə yaponlar kibi tizrəstərliq göstərrib ondan sonra intiqada giriniz!

“Füyuzat”, 1907, №23

¹ “Hoqqıyiq” məcmuəsi deyir ki, “Metamorfoza” kolmosini “İstihalo” deyil, “Tənasüx” deyə tərcümə etmelidir. Biz isə deyirik ki, tənasüx osil metampsişox kolmosinin tərcüməsi olub, “Metamorfoz” isə yərinə görə gah istihalo, gah tənasüx tərcümə oluna bilər. Şair Ovid tənasüxo etiqad edənlərdən isə do, lakin yazdığı şairinə əfsanələrdə (ki bunları başdan-baş vaxtilə surəti-moxsusodo tədris və təobbü etmiş idik) ruhan bəd ol-mövət digər bir cismə hülulundan heç bir yerdə bəhs etməyib, insanların diri-diri olaraq heyvanlara təhovvüllərini tərif edir. Binaənəleyh ünvanı-osəri do ancaq “İstehsalat” kolmosilə ifadə oluna bilər. Əfəndim, ədib-əlim keçinonlar kor-korənə qamusalara etibar etməzlər. Qamusalər belə çox dofo tənqid və təshihə möhtac olurlar.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869-1932)

SİZİ DEYİB GƏLMİŞƏM

Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəs-ləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhə-nələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuş-durmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükməlar buyurublar: "Sözünü o kəs-lərə də ki, sənə qulaq vermirlər".

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmani ki, məndən bir gül-məli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər "xa-xa!.." edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəs-mal əvəzinə ətəklərinizlə üz-gözünüzi silib, "lənət şeytana!" dedi-niz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diq-qətlə baxınız camalınıza.

Sözümü tamam etdim, ancaq birçə üzrüm var: məni görək ba-ğışlayasınız, ey mənim türk¹ qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində laylay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız size deyirdi:

– Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar! – Və siz dəxi canı-nızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdənbir ana dilini danışmaqda keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!

"Molla Nəsrəddin", 7 aprel 1906, №1

¹ Azərbaycanlı

ATALAR SÖZÜ

Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur, zira ki, mal-mülk tələf olur gedir, amma söz qalır. Belə ki, keçmiş hüksə-manın, şüeranın sözləri hala baqıdır. Buna görə türk hüksəmalarının təcrübəli və işə yarar zərbi-məsəllərindən "Atalar sözü" namilə bir neçəsini məcmuəmizdə yazdıq ki, qarelərimiz oxuyub lazımı ye-rində onları dəstürüləməl etsinlər.

Atı atın yanında bağlasan – xan gördü deyər: Birini bağışla mənə.

Ata malı olan yerdə özün qazandığın haramdır.

Adamın ölümü bikaqların bayramıdır.

Ata və arvada etibar etmə – hər ikisini qat tövləyə və qapısını bağla.

Ac toyuq yuxusunda plov görər.

Aclıqdan kimsə ölməz – qələt eləyir, çörək vermə.

Açıq kağız ac qalmaz – küçələrimizin tozuna Allah bərəkət versin.

Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama.

Adam yata-yata alim olur.

Adama sözü min kərə deyər, qanmasa cybi yoxdur.

Anlayana da qul ol, anlamayana da.

Olacağa çarə yoxdur, qoy hər nə olacaq olsun.

Öludən şeytan da əl çəkər, arvadlar əl çəksə.

Ölmə, cəşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər.

Uşağın şüurlusu dərəsdən qaçar.

Plovun yağlısını yeyən yaxşı fatihə verər.

At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr.

Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı tapdayır.

İşləmək adamı puça çıxardar.

İşsizlik dövlətlilik açarıdır.

İkiarvadlı cv bərəkətli olar.

Başladığın işi yarıda qoy.

"Molla Nəsrəddin", 7 aprel 1906, №1

BİZİM "OBRAZOVANNI" LAR

Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görün-
də rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu
cür olur; mən onu gördə deyirəm:

– Hardan gəlirsən?

O mənə belə cavab verir:

– Ya xodil na poçtu.

Deyirəm:

– Dünən niyə bizə gəlmədin?

Cavab verir:

– K nam prişli qosti.

Deyirəm:

– Yaxşı, qonaqlar gedəndən sonra gələydin!

Cavab verir:

– Net, uje bilo pozdno.

Deyirəm:

– Söz verirsen ki, sabah gələsən, bir az söhbət edək?

Cavab verir:

– Postarayus, no slovo ne dayu.

Deyirəm!

– Xudahafiz!

Cavab verir:

– Do svidaniya!

Amma dostumun bir şeydən xəbəri yoxdur: xəbəri yoxdur ki, mən
də rusca bir az danışa bilirim!..

Axırı bir gün dostumdan soruşdum:

– Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki otuz sək-
kiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca
oxudun? Nə səbəbə sən mənə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsen?

Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi:

– Sluşay, kak-to stidno, koqda obrazovanniy çelovek po-tatarski
qovorit!.. (Yəni obrazovannının müsəlmanca danışmağı eyibdir!)

– Çox sağ ol, rəfiqim, mən bunu bilmirdim!..

Deyirlər ki, həmin mənim rəfiqim rus şkolunda oxuyan vaxt bir
gün anasına deyib:

– Ana! Pajaluysta, mənə bir şey svarit clə! (yəni bişir!)

Anası cavab verib:

– Bala, nə dedin?

Rəfiqim cavab verib:

– Ox, ox! Siz heç bir zad qanmırsınız! Mən deyirəm: bir zad bişir.

– Bala, nə bişirim?

– Çort ycoo znaet!.. Yadımdan çıxıb... Yumru olur, əti döyüb
salırlar çölməyə, ya qazana... Bir cür adı var...

– Bala, küftə deyirsən?

– Hə... hə... qofta, qofta!

"Molla Nəsrəddin", 14 aprel 1906, №2

NİYƏ MƏNİ DÖYÜRSÜNÜZ?

A mollalar, niyə məni döyürsünüz? Olmaya məndən qorxursu-
nuz? Olmaya qorxursunuz ki, öyilib camaatın qulağına bir neçə söz
pıçıldayam, bir neçə mölləblərdən agah edəm? Olmaya qorxursu-
nuz ki, məcmuonin vərəqlərini nökorlər samavar alışığı edo-edo və
şekillərini uşaqlar oynada-oynada axırda camaat gözünü açib bozi
işlərdən xəbərdar ola? Olmaya siz başa düşürsünüz ki, bir məmlə-
kətdə iki padşah və bir əsrdo iki molla ola bilməz: ya Molla Xə-
rəddin, ya Molla Nəsrəddin?

Heç eybi yoxdur, döyürsünüz döyünüz. Amma bunu da biliniz,
ey mollalar ki, günlər dolanar, sular axar, zəmanə tozələnər və axır-
da yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşların dostu ilə düşmənin tanı-
yib haman yoğun dəyonəkləri sizin olinizdən alar və başlar... doxi
dahlısını demirəm.

Və bu da o vaxt ola bilər ki, keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, bit
və sirkəli qardaşların sizlə mənim təfavütümü başa düşərlər. Hər-
çənd ki, siz də mollasız və mən də mollayam və lakin bizim ara-
mızda bir balaca fərq var.

Başagırısı da olur. Amma bu barədə bir neçə söz deməyi lazımı
görürəm.

Bizim təfavütümüz bir neçə qismdir:

Əvvələn, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən
vaxt deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imam-
lara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha do sitayiş edin, peyğəm-
bərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadamlara da,
fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukün, həməzad, əcinno, kətilə,
dimno, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix, amax, saşan, küflə qurdu,
miğmiğ, mozalan – bunların cümlosinə sitayiş edin!

İkinci, mən də mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: ey müsəlmanlar, gözünüzü açınız, mono baxınız; amma siz mollalar deyirsiniz: ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz, mənə baxınız.

Üçüncü, mən bir müsəlman uşağı küçəyə görəndə deyirəm: bala, burnunun fırtlığını sil. Və haman uşaq arxahının sol qolu ilə başlayır burnunu silməyə. Amma siz mollalar haman uşağı görəndə deyirsiniz: gədə. qırışmal, qaç atana de ki, vədə clədiyini bu gün göndərməsə, bir clə bəddua oxuyaram ki, yeridiyi yerdə daşa dönər.

Dördüncü, mən də mollayam, siz də mollasız. Amma bir balaca təfavütümüz də budur ki, mən heç olmasa bir parça qalın kağız üstə bir neçə nağıl-nuğul yazıb ilan-qurbağa şəkli çəkirəm və paylayıram müsəlmanlara ki, oğul-uşaq şəkillərə baxıb gülsünlər və nökrələr kağızını alışığ edib, asanlıqla ocağı yandırınlar. Amma siz mollalar deyirsiniz: uşaqların da canı cəhənnəmə, nökrələrin də!

Siz mollalar deyirsiniz:

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım,
Dünyavü cahan ac olur olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da, həq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Salma yadıma söhbəti-tarixi-cəhani,
Öyyamı-sələfdən demə söz, bir də filani,
Hal isə gətir meyil çəyim dolmanı, nani,
Müstəqəbli görmək nə görək, ömrüdü fani;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Övladi-vətən qoy hələ avarə dolansın,
Çirkəbi-sofalətli əli, başı bulansın,
Dul övrət isə sənə olsun, oda yansın,
Ancaq mənim avazcyi-şənim ucalansın;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

Hər millət edir səfəhyi-dünyadə tərəqqi,
Eylər hərə bir mənzili-mövədə tərəqqi,
Yorğan-döşəyimdə düşə gör yadə tərəqqi,
Biz də edirik ələmi-röyadə tərəqqi;
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!

"Molla Nəsrəddin", 28 aprel 1906, №4

BAKILILARA

Ay bakılılar, Allah xatirinə məndən ol çəkiniz. Mən xəta cləmədim ki, gəldim bir para məzhəkəli nağıllarla sizi güldürəm ki, könlünüz açılın və xörəyiniz yaxşı həllə getsin! Yoxsa mən gəlmədim ki, onu-bunu özümdən incidəm.

İşin ibtidasında fəli bəd vuran – o cvi xarab Dəmdəməki oldu: götürüb o qədər yalan-palan yazdı ki, cəmi Bakı əhli məndən ruğdan oldular¹.

Dəmdəməki aradan çıxan kibi Bakının rusko-tatarski uşko-lasının pasledni klasının üçnikləri gəldilər meydana və öz müəllimlərindən o qədər iftira düzəldilər ki, mən indi də xəcalət çəkirəm.

Boynuma alıram ki, böyük səhv etmişəm və bunu da orz edirəm ki, mənim bu səhvimə məhz şagirdlərin məktubunun xəttinin və imla-inşasının gözəlliyi bəis oldu. Və illa birdən-birə, əhvalatı təhqiq etməmiş məktubu dəre etməz idim.

Həqiqət, çox vaxt insan bir şeyin zahirinə çox tez aldanır. Bəndə də həmişinin. Dəxi nə bilim ki, həmin gözəl məktubun batini kizb və böhtanla doludur.

Sözün vəzəhi: haman mənə giley yazan şagirdlərdən mən özüm çox artıq dərəcədə dilgiram. Əvvələn, kiçik hara, böyükdən şikayət etmək hara? Sizə nə borcudur ki, "uşteller çətirə çasaya kibi ispat clə-mirlər?" Onlar oxumuş adamlardır, intiligidirlər. Obrazovannı adamın gəcə saat dördədən irəli yatmağı harada görənib? Və siz nə bilirsiniz ki, saat dördə kimi müəllimləriniz nəylo məşğul olurlar? Bəlkə elə həqiqət əhya saxlayırlar? Bəlkə gəcələr şura bərpə edib

¹ Öz dəndərdilər

millot dördi çökirlər? Madam ki, bunları siz bilmirsiniz, giley cloməyə nə haqqımız var? Bəli, oğor həqiqətdə bizim oxumuşlarımız gecələr klublarda ləhvü ləəblə vaxtlarını keçirib saat dördə kimi yatmayalar və gündüz saat onda durub "krasni yabloko kimi şişmiş gözllərini ova-ova uşkolun qapılarını atvarit edələr", o vaxt giley ctməyə bəlkə bir az haqqınız ola.

Amma bilirəm ki, yalan deyirsiniz...

Bəli, bunlar hamısı keçən sözdü.

İndi də bir ayrı bambılılar ortalığa atılıblar: indi də prikaşşıklar istəyirlər Molla Nəsrəddinə dadansınlar.

A qardaşlar, axır bir deyiniz görüm, monim nə vəcimə ki, səhərlər saat altıda kantora gəlib axşam saat onda azad olursunuz? Doxi mən nə edim ki, sizin müsəlman xozeyinləriniz cümə günləri də sizi qatırlar kontora, qapılan bağlayır və lampa işığına sizi işlədib, Allah yaradan günə sizi həsrət qoyurlar? Monim nə borcumdu ki, movacibiniz az, zəhmətiniz həddən artıq və rahatlığınız əbədən yoxdur.

Vallah məəttəl qalmışam, bilmirəm yazım, ya yox; yazmasam siz inciyəcəksiz, yazsam da "pervi ruski-tatarski uşkolanın pasledni klasinin uçenikləri" kimi sizin də yoldaşlarınız başlayacaqlar "Həyat" və "İrşad"ın sütunlarında sübuta yetirməyə ki, Molla əmi səhv edib; bizim xozeyinlər cavanmörd, insandust, rəhmli, kərəmətli, bizim halımıza yanan və bizləri öz övladı kimi səmim-qəlbədən istəyən və Vittedən və Dumovodan artıq hürriyət tərəfdarlarıdır.

Vallah, məəttəl qalmışam: bilmirəm yazım ya yox. Ycnə yazmamaq məsləhətdir.

"Molla Nəsrəddin", 19 may 1906, №7

NƏSİHƏT

Camaat vəkillərinə

Sizədir bizim ümidimiz, biz müsəlman camaatının ümidi, ey millət vəkilləri! Allah sizə yaxşı yol versin.

Gedirsiniz, gediniz, amma molla'nın xeyir-duasını yadınızdan çıxartmayasız, ey millotimizin seçilmişləri! Gediniz, Allah sizə yaxşı yol versin. Gediniz, amma bunu hər doqiqə yadınızda saxlayın ki,

sizin boynunuzda ağır təkliflər var ki, onları əmələ gətirməyi millotimiz sizdən tələb edəcək.

O təkliflər çox ağırdırlar.

Üstünüzə götürdüyünüz əhd və xidmət dünyada ctdiyiniz savab əməllərin ön əfzolidir və bu səbəbdən xoşbəxt bəndələrin xoşbəxtisiniz.

Gediniz, Allah sizə yaxşı yol versin! Gediniz, amma bu bir neçə nəsihətimi fəramuş etməyiniz.

Gedirsiniz Rusiyanın paytaxtı olan Fitilbörkə və orda sizin kimi bəyənilmiş adamlarla dizbədəz oturub aylarla, bəlkə illərlə gültüğü edəcəksiniz. Amma, aman günüdür, nə edirsiniz ediniz, birco bunu yadınızdan çıxartmayınız: həmişə ədəbli olunuz. Ədəbli, ədəbli, ədəbli!..

Aman günüdür, biz müsəlman millotini yetmiş iki millotin vəkillərinin içində biabır etməyiniz. Elo rəflər cləməyiniz ki, desinlər: Bu müsəlmanlar bədəb, bihəyə və sırtıq millotdir. Aman günüdür, mənəm bu nəsihətimi nəzərdə saxlayınız. Bunun da çarəsi heç dinnməkdədir.

Əgər xamuş olmağa aylarla, illərlə dözo bilsoniz, dözünüz və illə əgər səbrü qərarınız kəsildi və bir danışmaq istəsəniz, heç olmasa millotimizin xoş səadəti və tərəqqisi adına bu bir neçə tələbləri hökumətdən cləyiniz:

Əvvələn: tələb ediniz ki, İrən məmləkəti ilə Qafqaz müsəlmanlarının arasında sorhəd götürülsün, belə ki, o tərəfdən bu tərəfə keçmək, şey gətirmək, adam gətirmək bimanə olsun. Əgər işdir, həmin tələbin mənasını və səbəbini sizdən soruşsalar, deyiniz ki, sizə doxli yoxdu. Bu mətləb İrən məmləkəti ilə öz aramızda məxfi və məhrəmani işdir, özümüz bilərik.

İkinci: tələb ediniz ki, Rusiya hökumətinin yolunda canü dillə xidmət edən müsəlmanlara layiqincə vəzifə və onam verilsin və bununla belə Rusiyanın müstəbid idarəsinin tərəfdarı olmayan müsəlmanları Saxalin cəziresinə göndərsinlər.

Üçüncü: (qalanını da sonra deyərik).

"Molla Nəsrəddin", 16 iyun 1906, №11

MÜSƏLMAN İÇİNDƏ GÖRDÜKLƏRİM

Lemse tayfasından Reynqart adlı bir şəxs miladi tarixinin 1892-ci ilində yer üzünü başladı piyada dolanmağa və dörd ilin müddətində belə moşoqqətli səyahətini tamam edib, səfərdə gördüklərini yazıb, bir kitab cəm etdi. Həmin kitabın bir cildini cənab Reynqart idarəməzə göndərüb, təvəqqə edir ki, kitabın intişarı naminə onu oxucularımıza tərif edək. Müsənnifin kağızından belə məlum olur ki, kitabdan bir cild "İrşad" və "Həyat" idarələrinə dəxi göndəribdir.

Kitabın 895-ci səhifəsindən "Müsəlman içində gördüklərim" sərlövhesi ilə Qafqaz və İran səyahətnaməsi başlanır. 912-ci səhifə Salahlı qəryəsindən danışır. Səyyah yazır: "Günorta vaxtı iki min əziyyətli çatıdım Salahlı kəndinə və küçədə bir uşaq görüb soruşdum:

– Ay uşaq, burada məktəb var?

Uşaq hər iki əllərinin şəhadət barmaqları ilə gözlərini bərəldib, "xox" elədi və qaçdı gəldi. Sonra bir kişiyyə rast gəldim və yenə istədim məktəbin olmağını, ya olmamağını biləm. Kişi mənə cavab verdi:

– Mən məktəb-zad bilməz.

Dedim:

– A kişi, heç olmazsa buranın ağsaqqallarından və hörmətli əhalisindən bir adam mənə nişan ver ki, onlarla görüşüm.

Kişi əlini bir tərəfə uzadıb dedi:

– Bax oturublar orada.

Üzümü haman tərəfə tutub gördüm ki, kəndin kənarında, söyüd ağacının dibində beş nəfər adam oturub. Yavıqlaşib gördüm ki, bunlar yanlanma bir tuluğ çaxır qoyub, stəkanları doldurub içirlər. Əvvəl bunu soruşdum ki, "siz nə millətsiz?" Hamısı birdən cavab verdilər ki, "əlhəmdülillah, müsəlmanıq".

Sonra mən xəbərdar oluram ki, bu ağalar Salahlının bəyləridirlər".

Kitabın 917-ci səhifəsində cənab Reynqart Şamaxı səfərini yazır: "Girdman çayını keçib, yetişdim Şamaxıya. Küçə ilə bir şəxs gəzirdi. Divarın dibində oturan adamlar bunu görcək tez ayağa durub, salam verdilər. Mən bildim ki, bu şəxs mötəbər bir adam olacaq və çünki əlində təsbih də vardı, mən yəqin elədim ki, itaət əhli¹ olmalıdır. Mən bu cənaba diqqət etməkdə idim, bir nəfər adam mənə yavıqlaşdı dedi:

– Ay aşna, nə çox hacı ayağa diqqət edirsən?

Dedim: – Hansı hacı ağaya?

Dedi: – O əlində təsbih gedənə.

Dedim: – Kimdir o vücud?

Cavab verdi ki: – O cənab, şəhərimizin mötəbər və mömin şəxslərinin biridir.

Dedim: – Maşallah!

Dedi: – Bir qulaq ver, sonra maşallah de.

Dedim: – Sözüünü söylə.

Rəfiq başladı:

– Mən şamaxılı Əladdin Molla Qəni oğluyam. Biz beş qardaş və iki bacıyıq. Keçən zəlzələdə bizim evlər uçub dağıldı və biz hamı-lıqnan köçüb, Gəncədə başladıq sakin olmağa. Bu hacı ki, əlində təsbih gedir, bizim evimizi qəsb edib, imarət tikdirib, ildə üç-dörd dəfə hamın evdə qonaqlıq məclisi qurur və şəhərimizin bir para "alim" və "fəzil"ləri gəlib haman evdə plov yeyəndən sonra namaz qılırlar və özləri də bunu bilirlər ki, o yer qəsbdir.

Mən bu sözləri eşitcək qaçdım haman hacının qabağına və soruşdum:

– Sən nə millətsən?

Hacı ağa üzünü mənə çöndərüb cavab verdi:

– Əlhəmdülillah, müsəlmanam.

Dedim: – Çox sağ ol".

Kitabın 955-ci səhifəsi Rəşt şəhərindən söhbət açıb deyir: "Rəşt qazısı fəriətmedar Axund hacı Molla Mehdi Rəşt və ələlxusus Gilan əhlinin başına elə bir it oyunu gotirir ki, xalqın foryadı göylərə bülənd olur. Hər bir hakim Rəştə varid olan kimi Axund Molla Mehdi onunla əlbir olub, başlayır biçarə əhalinin dərşini soy-mağa və hər nə ki, fəqir-füqəradan qarət eləsə, hakimlə yarı bölür". Cənab Reynqart yazır ki, "mən istədim axundu ziyarət edəm. Cənab qazı bildi ki, mən Avropa əhliyəm və mənə hörmət qoyub yavıqlaşdı və ədəblə mənimlə əl-ələ verdi. Mən əl verib soruşdum:

– Cənab axund, siz nə millətsiziz?

Axund mənə cavab verdi:

– Əlhəmdülillah, müsəlmanam".

Kitabın 967-ci səhifəsi Bakıdan danışır. Səyyah bəkililəri mədh edir və hətta [kitabın] bir yerində Bakı əhlini qamətdə və şücaətdə Rüstəm pəhlivana oxşadır. Amma heyif ki, burada kitabın bir neçə

¹ Ruhani

vərəqi cırılib. Bakı fəqərəsinin axırında yazır ki, "hər bir bakılıdan soruşdum ki, "mən ölüm, doğrusunu da görüm, nə millətsən?" – və hamı and içib söylədi ki, "ədhəmdülillah, müsəlmanam" (məbədi var).

İdarədən:

Bir kəs ki, istəyə cənab Reynqartın kitabını olə gotiro, Tiflisdə hər gün nəşr olunan müsəlman ruznamələrinin birinə rücu etsin.

"Molla Nəsrəddin", 11 avqust 1906, №19

İFRATIN MƏNFƏƏTİ

(*"Həyat"ın 176-cı nömrəsini oxuyanlarla bir balaca söhbət*)

Cənab H.K. "Həyatın" söylədiyimiz nömrəsində "İfratın məzərrəti" adında yazdığı məqalədə deyir:

"Bir millətin heyəti-camiosi nə qədər məsrur və şad və azad olsa, o qədər tərəqqi edər, o qədər iş görər, o qədər də şoci, rəşid, aqil və alim olar. Böyük Napalyon bir vaxt düşündü ki, Fransa millətinin birinci səbəbi-tənəzzülü hüzn və qəmdir, özü klublar açdı, rəqs etdi, xalqı müəşirətə təhrik etdi. Həmçinin böyük Pyotr, həmçinin sair Avropa mucibi-tərəqqiləri. Və lakin bizim İran millətini dövlət, üləmə, sadat, əşraf, rüəsa - hamısı ağlamağa dəvət edirlər. Həzrəti-Hüseyn əleyhissələmin şəhadəti dünyanın böyük müsibətlərindəndir. Hər sənə on gün məhərrəmi o büzürgüvar üçün məhzun olmaq müstəhəbb, müəkkəd və savabdır və lakin il on iki ay məhzun olmaq, ağlamaq, baş yarmaq, əlli milyon tımən xərcləmək milləti mərsiyəxan surətində gədə eləyib, çöllərə salmaq, əlbəttə, müzirdir, bişübhə milləti fəlakət və əsarətə salar. Bir yerə nə işdən ötrü olursa olsun cəm olanda, toy məclisində, bayram görüşündə, qonaqlıq və hər növ şadlıq və qeyri şadlıq məclisində və hətta ticarət-xanalarda və bəlkə tərəqqi edib şüareyi-müabirdə, xalqın tərəddüdünü kəşib, iş-gücdən qoyub, başına vurub ağlatmaq, əlbəttə, milləti bu hala yetirər".

Cənab "H.K."-nin bu sözlərinin cavabında deyə bilərik ki, bütün yer üzündə yetmiş iki millətin içində heç bir məmləkət tapılmaz ki, müsəlman içində olan xeyir və bərəkətin yüzdən bir hissəsi orada ola bilsin.

Ax, fəda olum sənə, ey müsəlman aləmi! Nə gözəl imişsən!..

Allah o günü heç kəsə göstərməsin ki, birisi gədə düşə özgə millətlərin içində, ələndən də bir iş gəlməyə, bir sənət və qabiliyyət sahibi olmaya! Yoqin ki, belə bir adamın dilənməkdən savayı bir çarəsi olmayacaq.

Amma di gəl müsəlman aləminə Allah min-min bərəkət versin! Əgər müsəlman içində "ağa" olmaq, çörək sahibi, hörmət-izzət sahibi olmaq istəyirsən, meydan genişlikdir, hər nə istəyirsən ol, Allah bərəkət versin. Əgər uşaqlıqdan arzu eləyibsən dövlət və cəlal sahibi olasan və özün də heç bir zəhmət çəkməyəsən, get mərsiyəxan ol; bu şərtlə ki, uca səsən ola; özgə bir şey lazım deyil.

Buradan bir haşiyə çıxacaq.

Uşaq vaxtı, Molla Heydər in məktəbində oxuyan vaxt, mən im bir yoldaşım var idi; adı Qafar idi. Çox yaxşı oğlan idi. Amma dərş oxumağa birgə tikə həvəsi yox idi. Bir gün axund, Qafarın ayaqlarını fələqqəyə qoymaq istəyirdi. Amma Qafar bunu başa düşüb dərşdən qaçdı. İndi Molla Qafar Danabaş kondində şöhrətli mərsiyəxanların biri hesab olunur.

Bəli, Allah müsəlman aləminə bərəkət versin! Meydan vüsətlidir, hər nə istəyirsən ol: sinəzən ol, növhəxan ol, məşəl yandıran ol, dostobaşı ol, şöbihgərdən ol... hər nə kefin istəyir – ol!..

Buradan da bir haşiyə çıxacaq.

Avropa kitablarında və səyahətnamələrində müsəlmanlardan söz düşəndə yazırlar ki, müsəlmanlar il on iki ay ağlamaqla vaxtlarını keçirirlər.

Tutaq ki, bu sözlər səhvdir, çünki hərdən bir mərsiyədən sonra məsciddən çıxıb mütrüb məclisində gedirlər. Amma bunı belə, o yerlərdə ki, mütrüb yoxdu, vaqion il on iki ay müsəlmanlar ağlamaqla vaxtlarını keçirirlər.

Buradan da bir haşiyə çıxacaq.

Qabaqca orz elədiyim Molla Qafar mərsiyəxanla bildir bir dəfə görüşən vaxt mən ondan soruşdum:

– Ay Molla Qafar, sən Allah, mənə bir başa sal görüm, nodən ötrü bir ilin ərzində üç yüz altmış beş gün xalqı ağlamağa dəvət edirsən və halonki, müsəlmanın müsibət əyyamı məhərrəmül-horam ayıdır?

Molla Qafar ovvəl sözün doğrusunu demək istəmədi. Amma sonra and verdi ki, bu sirri mənə heç kəsə açmayım və başladı:

– Ay Molla Nəsrəddin, əgər biz mərsiyoxanlar durub birçə məhərrəm ayına iktifa cləyib qeyri ayları bekar qalsaq, pos onda bizim ruzumuz haradan və kimdən yetişəcək?

Bir qədər fikir edib gördüm ki, rəfiqim doğru deyir.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin". 18 avqust 1906, №20

ABİRİN VƏ KİLAB

Bir neçə gün bundan əvvəl türk qəzetlərinin birində oxudum ki, rus ədibi məşhur Krilov "Abirin və kilab" adında bir təmsil yazıb. Çünki mən rusca az-çox oxumuşam və məlumdur ki, Krilovun təmsillərini mübtədi məktəblərdə oxudurlar, çox təəccüb clədim ki, bu təmsildən mənim xəbərim yoxdur. Açıdım Krilovun məcmuasını və vərəqləyib, "Abirin və kilab" adında bir təmsil tapa bilmədim. Sonra öz-özümə ha fikirləşdim ki, görəsən, "Abirin və kilab" nə deməkdir?

Axır ərəbi bilənlərin birisi məni başa saldı ki, "abirin" – yəni ərəbcə keçənlər, yolçular, "kilab" – yəni itlər.

Burada mən barmağımı dişlədim: "A kişi, bu təmsili biz rus dərsi oxuyan vaxt əvvəlinci il oxuyub əzbərləmişik".

İndi mən çox heylsilənirəm ki, ərəbcə savadım yoxdur; əgər olsaydı, ömrümdə birçə kəlmə türkçə nə oxuyardım, nə yazardım, nə tərcümə edərdim.

Mənim xəyalıma bir şey də gəlir: rusca oxuyanlara məlumdur ki, Krilov təmsillərini sadə rus dilində yazıb ki, rus milləti yaxşı başa düşsün. Əgər Krilov bilsəydi ki, türklər onun təmsillərini türk dilinə tərcümə edəndə yolçulara "abirin" və itlərə "kilab" adı qoyacaqlar, yəqin ki, Krilov da təmsillərini fərəng, ya nemsə dilində yazardı.

Heçif ki, mən də özgülər kimi ərəb dilini dərin oxumamışam.

Hop-hop

"Molla Nəsrəddin", 25 avqust 1906, №21

MEYMUNLAR

Hürriyyət və hüquq davası düşəndən indiyədək heç bir müsəlman məclisi olmayıb ki, orada bir obrazovanni müsəlman ayağa durub deməsin: "Hökumət qoymayır məktəblərdə ana dilimizi öyrənmək".

(Hələ mözəsi budur ki, bu niqləri hamısı urus dilində söylənir və niyə urus dilində söylənir? – Bu sirdən də indiyədək heç kəs baş açə bilməyib.)

Bəli, keçək mötləbə.

Bir saatlığa tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi öyrənmək. Tutaq ki, bunu hökumət qoymur. Bəs ana dilimizi istoməyi, ana dilimizi məhəbbət etməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur?

Mən indiyədək heç bir yanda görməmişəm ki, iki obrazovanni müsəlman bir-birilə görüşəndə müsəlmanca danışıqlar. Amma hökumətin qanun və qəraradlarının içində heç belə bir qərarad yoxdur ki, iki müsəlmanın bir-birilə müsəlmanca danışmağına mane olsun.

Bəs bunu kim qoymur?

Bir saatlığa tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi oxuyaq. Tutaq ki, bunu hökumət qoymur. Bəs kim bizi öz dilimizdən utanmağa və öz dilimizlə danışmağı ar bilməyə vadar edir? Məgər bunu da hökumət edir?

Bir təbrizli Tiflisə gəlib bir həftə burada qalmaqdan axırına "of" qondarır. Məgər bunu da hökumət edir? Nə vaxt hökumət qara-dəvoynə, ya pristav göndərib ki, get gör filan müsəlman oğluna nə ad qoyub və qızına nə ad qoyub və hökumət nə vaxt müsəlmanı məcbur edib qızının adını "Fatma" əvəzinə "Fətya" qoysun və oğlunun "Həsən" adını dəyişdirib "Qasanka" cləsin?..

Dil barəsində hökumət ermənilərə etdiyi rəftarın ondan bir hissəsini bizə etməyib. 1884-cü ildə bağlanan erməni məktəbləri ancaq bir neçə il bundan irəli açıldılar. Amma bununla belə heç kəs indiyə kimi görməyib ki, iki oxumuş erməni bir-birilə rusca danışsın.

İndi gol müsəlman ələminə.

Gedirsən bir rəfiqin qapısını döyürsən. Bir balaca qız çıxır. Soruşursan: – Ağə evdə? Qız "Papa!" deyö-deyö qaçib atasını çağırır. Girirsən içəri və qızın kəfini soruşub deyirsən: "Maşallah, Münəvvar xanım, nə yekə qız olmusan?" Görürsən qız qaşqabağını saldı. Sonra məlum olur ki, qıza gorək "Varya" deyoydin; Münəvvar dedin, acığı gəldi. Hətta axır vaxtda İrən momurları da yavaş-yavaş adlarını çön-

dönməyə başlayıblar: hakimi vilayəti-Ərdəbil Həsənquluxan Cəfərxanov, naibi qonsulgəriyi-Gəncə və Badikubə dər qərycyi Danabaş Mirzə Heydər Səlimxanov və qeyrə. İşlər bu sayaqdır.

Axırda həmin "Qasanka"lar və "Varya"lar böyüyüb, məclislərdə başlayacaqlar haray təpib çıxırmağa: "Ay aman! Qoymayın! Hökumət ana dilimizi öyrənməyə mane olur".

Bir vaxt Nuxada da "millətpərəstlər" məclislərdə bu cür nitqlər söylədilər. Amma indi həmin millətpərəstlər cənab direktorlara və qubernatorlara təkyə edib, ana dilinin müəllimlərini qapazlayıb saldılar eşiyə.

Bəli, əzizim, bu işlərin adına "Müsəlman işi" deyirlər.

"Molla Nəsrəddin", 3 noyabr 1906. №31

MƏSCİDLƏRİMİZ

Bizim məscidlərə cəm olanlara diqqət eləsək, görürük ki, məscidə gələnlər ancaq fəhlə, hammal, kankan¹, dilənçi, dəllək, pinəçi, nalbənd, çərçi və xırda-xuruş alışı-verişçilər, baqqallar, kərbəlayı və məşədilər və kasıb hacılardır. Əgər əcnəbi millətin birinin yolu bizim məscidlərə düşsə, elə yəqin edər ki, müsəlman içində bir dənə də rəğbətlili, dövlətli, səliqəli, təmiz və nəcib adam, bir dənə də bəy, xan, qulluqçu, oxumuş və sahibmənsəb yoxdur; yəqin edər ki, bizim müsəlman camaatı ibarətdir məhz cırıq-mırıq, ac və kasıb fəhlə-fühledən, avam məşədi və kərbəlayılardan.

Niyə xan və bəylərimiz, oxumuş və sahibmənsəblərimiz məsciddən qaçırırlar?

Petərburqda on min müsəlman var. Bunların içində neçə-neçə mütəşəxxis sahibmənsəblər, gencrallar, polkovniklər, obrazovannılar, təbiblər, xanlar və mülkədarlar var. Amma Petərburqun tək bir məscidinə yığılan ancaq kasıb tatarlardır ki, peşələri evləri gözib paltar, köhnə qaloş və çökmə və çirkli dava şüşələri alıb satmaqdır. Moskva həmçinin. Tiflisdə sünni məscidinə gedənlər ancaq Qazan tatarlarıdır ki, peşələri fayton sürməkdir. Şiə məscidinə gedənlər İran fəhlələri və hammallardır. Bakıda milyonçular və oxumuşlar məs-

cidə getməzlər. Danabaş köndinə məscidə gedənlər ancaq kasıb kəndlilərdir, mülkədarlar məscidə gəlməzlər.

Kimdir dövlətliyə, oxumuşları məsciddən qaçırdan?

Bunu mən bir neçə dəfə bəzi məscidə getməyənlərdən sual eləmişəm və bu barədə bir neçə cavablar eşitmişəm. Əgər başağrısı olmasa, həmin cavabları yazaram.

Bir dəfə bir cavan bəyzadədən soruşdum ki, niyə məscidə gəlmirsən? Cavan mənə belə cavab verdi:

– Ay Molla Nəsrəddin, Allah atana rəhmət eləsin, axır mən başıma nə daş salım? Şalvarım elə dardı ki, diz üstə oturmaq heç mümkün deyil. Məsciddə də ustul yoxdu ki, ustul üstə oturasan. Qalmışam məəttəl. Dəxi nə çarə qılıım?

Bu bəyzadənin cavabı.

Bir dəfə bir dövlətli xandan soruşdum ki, niyə məscidə gəlmirsən? Xan da belə cavab verdi:

– Əzizim Molla Nəsrəddin baba, mənim bu barədə heç təqsirim yoxdu. Məscidə getməməyimin səbəbi budur ki, məscidə gedəndə bilmirəm cibimə nə qədər pul qoyum. Məscidlərimiz ibadət xanəliqdan çıxıb, dilənçixana olublar. Mən girən kimi dünya və aləmin ac seyidləri və mollaları gəlib sərçə kimi düzülürlər, minbərin pillələrinə və başlayırlar pul istəməyə.

Mən xana dedim ki, mollaların bir yandan məvacibləri yoxdur, bəs siz onlara pul verməyəndə, onlar hardan çörək tapıb yesinlər? Xan cavab verdi ki, bunun mənə dəxli yoxdur.

Bu da dövlətli xanın cavabı.

O ki qaldı oxumuşlar, məscidə gəlməməklərinə bunlar da bir neçə səbəb qoyurlar. Əvvələn, deyirlər ki, məscidə cəm olanların çoxusu keçəl adamlardır və məlumdur ki, keçəllər həmişə başlarına quyruq yağı sürtürlər. Odur ki, məscidlərdən həmişə qovurma bozbaşının qoxusu gəlir. Bu səbəbdən oxumuşlar məscidə gəlmirlər.

Oxumuşların bir parası da bu cür deyir, bir parası da deyir ki, mən uşaqlıqdan adət eləmişəm çəkmə geyməyə, başmaq geyməyi öyrənməmişəm. Çəkməli gedirəm məscidə, məsciddə oturanlar tez qalxıb gəlirlər mənə və başlayırlar çəkmələrimə diqqət etməyə və deyirlər ki, bu çəkmələr "Varşov"¹ çəkmələridir, bunları urus tikib, cəhənnəm ol, məsciddən çıx get, buraları murdarlama!

¹ Varşava

¹ Quyu qazan

Oxumuşların bir parası da deyir ki, bizi məsciddən qaçıran mollaların moizəsidir. Məsələn, gcedirik, otururuq, molla çıxır minbərə və başlayır:

– Ey müsəlmanlar, onu bilin ki, insanın qəlbində iki nöqtə olar. Biri ağ nöqtə, biri qara nöqtə. İnsan savab əməl tutduqca ağ nöqtə qara nöqtəni basar, amma günahkar bəndələrin qəlbində qara nöqtə ağ nöqtədən böyük olar və günah əməl tutduqca qara nöqtə ağ nöqtəni basar. Və cəmi xarici dərslərini oxuyanlar üçün heç bir nicat yolu yoxdur; çünki onların qəlbində olan qara nöqtə gündə–günə artıb, ağ nöqtəni basır. Allah xarici dərslərini oxuyanların üzünü hər iki dünyada qara eləsin! Amin, ya rəbbül-ələmin!

Budur oxumuşların cavabı.

Məscidə gəlməmək barəsində özgələr nə deyirlər desinlər, onların işimiz yoxdur; amma oxumuşların bəhanələri nəhaq və mənasızdır.

Əvvələn, tutaq ki, məscidə gələnlərin çoxusu keçəl adamlardır; tutaq ki, onlar başlarına quyuq yağdı sürtürlər. Amma onların içində tək-tək elələri də tapılar ki, nə keçəldirlər və nə başlarına quyuq yağdı sürtürlər. Və bir də məhz keçəlləri müqəssir tutmaq insafdan kənardır. Üfunətin çoxu corablardan və başmaqlardan gəlir, çünki məscidə gələnlərin çoxu corablarını ildə bir dəfə də yudurtmazlar və dəyişməzlər. Və bir də bunların nə eybi var?

Saniyə, çəkməli məscidə gedənlərin də sözləri əsilsizdir: nə eybi var, məgər mümkün deyil məscidə gedəndə bir özgesinin təmiz başmaqlarını borc cləmək və məsciddən qayıdandan sonra sahibinə qaytarmaq?

Salisən, o ki qaldı əcnəbi dərsi oxuyanların barəsində mollanın vəzi, bu barədə də çox söz deyə bilərdim, o qəder söz deyə bilərdim ki, Avropanın kağız karxanalarında kağız tapılmazdı ki, mən sözüümü yazıb tamam edim. Amma öz aramızdır, çox uzun–müşərtəf olduq...

İbrahim bəyin sözləri yadıma düşdü:

“Mürdəənd vəli zində – zindəənd vəli mürdə”.

Molla Nəsrəddin

“Molla Nəsrəddin”, 24 noyabr 1906, №34

QARNIYOĞUNLAR

Dedik bəlkə təzə müştərilərimizə təqvim və kitabçalar paylamaq vasitəsilə oxucularımızın qədərini bir az arturaq; amma Allah şeytana lənət eləsin; gündə gəlib, başımızın üstünü kəsir və başlayır ki, məsələ, götürün məcmuəni də yazın ki, Təbrizdə vəliəhd “şahscvən” quldurlarını başına cəm eləyib, göndərir İran kəndlərini və şəhərlərini talan etdirir və bu cür qarət olunan malların bir hissəsini quldurlara paylayır, bir hissəsini özü götürür.

Məcmuəni də bu əhvalatı vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə oxuyan kimi hökm eləyir məcmuəmizi İran sərhədində yandırınırlar.

Bu bir.

Yazınq mədrəseyi–ruhaniyyənin pulları gözdi, gözdi, axırda tapıldı ilə düşdü incinerin¹ cibinə, – bunun cavabında hökumətdən məvacib alan ruhani rəislərimiz bu fəqərəni oxuyan kimi fitva eləyirlər ki, “Molla Nəsrəddin”ə pul verib oxumaq – çaxıra pul verib içmək kimidir.

Bu iki.

Osmanlı konsulu idarəmizə sifariş göndərir ki, “bir də Sultan Həmidin pisliyini yazsaz, yəni bir də yazsanız ki, Osmanlının xariciyyə vəziri gəlib, sultana ərz edəndə ki, sultan sağ olsun, Avropa hökumətləri Kriti hazırlayırlar versinlər Yunan padşahına – sultan Əbdülhəmid yunanlı hərəmini yanına çağırıb deyir: “Bə xali hinduət bəşşəm Krit və Şamü Bosnara”, İstanbula yazaram “Molla Nəsrəddin”i Osmanlı torpağına qoymasınlar”.

Bu üç.

Məcmuəmizin çoxu Qarabağ və İrəvan tərəflərinə gedir. Bu gün də lənətə gəlmiş şeytan gəlib yapışib yaxamızdan ki, “niyə yazmırsınız?”

Deyirik:

– Nə yazmaq?

Dedi:

– İrəvan və Qarabağ vilayətlərinin aclarının dad-fəryadı sizin qulaqlarınıza çatmır?

Hərçənd biz bilirik ki, şeytanın qəddi budur ki, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ qarnıyoğunlarını özümüzəndən incidək ki, axırda məcmuəmizi İrəvan və Qarabağ mahallarında da haram bilsinlər.

¹ Mühondis (rusca: “injener”)

Amma şeytanın bu "qarıyoğun" ləfzi bir neçə mötlöblər mənim yadıma saldı.

İndi hər nə olacaq, olsun. Bizim də ümidimiz bunadır ki, bəlkə müsəlman qardaşlarımızın bəzisi günlərin bir günü məcnuəmizi əvəlcinci nömrədən 39-cu nömrəyədək vərəqləyəndə insafi ortalığa qoya və öz-özünə deyər: "Yox, Molla Nəsrəddin yalançı və böhtançı deyil".

Bəli, keçək mötlöbə.

Qarıyoğun... Çox məzəli sözdür.

Nədən adamın qarı və boynu yoğunlayır?

Bununla işim yoxdur. Nədən yoğunlayır, yoğunlasın. Amma mən elə bilirdim ki, adamın bir az fikri, bir az dordi olsa, qarınının pıyı bir az arıyır və qarı bir az nazikləşər.

Hər bir məmləkətdə, hər bir vilayətdə qarıyoğun adam çoxdur. Qarabağda, İrəvan quberniyasında da qarıyoğun az deyil. Bu cür adamların çoxu və bəlkə hamısı mülkodardır.

Qoraz, bununla da işim yoxdur.

Bir neçə gün bundan irəli mən gedib, Qarabağ və İrəvan quberniyasını gəzib-dolanmışam. Bu dəfə mən yoqin eləmişdim ki, bir dənə də qarıyoğun adam görməyəcəyəm; ondan ötrü ki, İrəvan və Qarabağ aclarının yayılması Tiflisdə gürcüləri ağladır. Mosələ, Qarabağda yüz altmış bir qarıyoğun mülkədarı qabaqca mən tanıyırdım. Amma bu dəfə mən başıdaşlı nə gördüm? Heç birinin qarı təfavüt eləməyib. İrəvan quberniyasında iki yüz otuz dörd qarıyoğun xan, bəy, ağa var; heç bir təfavüt görmədim.

Burada lazımdır "lənət şeytana!" – deyib dayanmaq!

Ey mənim hörmətli oxucularım! Ey mənim munislerim! Mən bu sözləri ondan ötrü yazmıram ki, siz oxuyandan sonra məcnuəni qoyasınız kənara və bu sözləri yaddan çıxarasınız! Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikrə gedəsiniz. Mən bu sözləri yazıram ki, fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz...

Erməni ləfzi bizlərdə söyüş kimi bir sözdür; bir müsəlmana erməni demək, onu bihörmət clomək kimidir. Amma Yava cəziresinin erməniləri qafqazlı qardaşlarına iano yığıb göndəriblər.

Yuxarıda söylədiyim qarıyoğunların hamısını mən tanıyıram. Bunların bəzisinin o qədər dövləti var ki, Yava cəziresini satın ala bilər. Bəs aclər kimdirlər? Bunların öz rəyyəti.

İrəvanda Baxşoli xanın otuz iki para kondi var. Naxçıvanda elə mülkədar var ki, ildo otuz min, qırx min manat mədaxili gəlir. Əgər yalandır, qoy naxçıvanlılar yazsınlar ki, Molla Nəsrəddin yalan danışır.

Allah şeytana lənət closin!

Bunlar hamısı ötüşər.

Qoraz, mötlöbdən uzaq düşdük. Amma hömd olsun Allaha, alimlərimizin mizaci-mübarəkləri solamətdir. O ki qaldı kasıb və fəqoralar, bunların dadına Allah-taala özü yetişər, bunların bəndəyə dəxli yoxdur. Xudavəndi-ələm öz yaratdığı məxluqun fikrini özü görək çəksin.

Danabaş kondindo Molla Sadıq həmişə deyərdi:

– Millət deyəndə yer üzündə birçə müsəlman millətdir; özgə millətlər heyvan kimi bir şeydirlər.

Mən soruşardım:

– Hardan bunu bilirsən?

Deyərdi ki:

– "Ümdətül-əfkar" kitabında yazılıb.

Molla Sadıq düz deyirmiş. Amma bizim "Hophop" bir özgə cür deyir. "Hophop" deyir:

Hər nə versən ver, məbada vermə bir dirhəm zəkat,
Qoy acmdan ölsə ölsün binova kondi və tat.

Hər nə düz versən ver, oğlum, borcunu vermə tamam,
Hər nə alsan al, amandır, alma kasıbdan salam.

Hər nə etsən et və lakin cümə meydən ictinab,
Hər nə tutsan tut, məbada tutma bir kari-səvab.

Hər nə çəksən çək, vətəni çəkme xəcalət qübhədən,
Harda yatsan yat, ayılma, durma hərəgiz sübhədən.

Hər yəro gəlsən gəl, amma gəlme dərso, məktəbə,
Hər koso uysan uy, amma uyma dino, məzhəbə.

Hər nə çəksən çək, bərador, çəkme düz mizanüvi,
Çəkme son millət qəmin, çəkme, çək öz qəlyanüvi.

Baxmasan cütəmə baxma, baxma, bax ləbtölörə,
Gəlməsən imanə, gəlmə, gəlmə, gəl lənətlörə.

Olmasan bir xeyrə bais, olma, ol bais şərə,
Etməson imdad cəmə, cə sitəm acizləro.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 8 dekabr 1906, №36

QAZANCIMIZ

Aşqardı ki, hər iş sahibi ilin axırında çotka və dostərləri qoyar qabağına və başlar hesab etməyə ki, görsün qazancı nə olub və zərəri nə olub. Mən də bir hoftə bundan irəli yoldaşlarımı yığdım başıma, qapıları örtükdük və başladıq hesab görməyi; necə, məsələn, Ağdamda bir neçə müsəlman bir evdə oturub qapıları bağlayırlar və başlayırlar tədbir qurmağa və sonra gedib hökumətə xəbər verirlər ki, məsələn, filan müsəlman evində tüfəng saxlayır, flankəs keçən vaxtda filan xətanı eləyib.

Xülasə, yoldaşlarımı bir yerə cəmə elədim və ağıdamlılar kimi başladıq hesab görməyə.

Məlum oldu ki, biz doqquz ayın müddətində otuz doqquz nömrə "Molla Nəsrəddin" jurnalı yazmışıq və bu otuz doqquz nömrələrin içində yüz otuz doqquz mütrüb şəkli çəkməmiş və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən min doqquz yüz doxsan doqquz məşədi və kərbəlayıları özümüzədən incitmişik.

Pəh, pəh, pəh!.. Afərin belə qazanca, afərin belə alış-verişə! Doğrudan bu lap qədim Molla Nəsrəddinin yumurta alış-verişinə oxşadı! Xülasə.

Bəli, doqquz ayın müddətində otuz doqquz nömrə məcmuə çıxartmışıq və bu otuz doqquz nömrənin içində yüz otuz doqquz çaxır içən piyan, yəni bədməst müsəlman şəkli çəkməmiş və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən min doqquz yüz doxsan doqquz mollanı özümüzədən incitmişik.

Pəh, pəh, pəh!.. Mərhəbə belə alış-verişə! Həqiqət hər kəs biza ağıllı desə, heç özünün ağılı yoxdu!

Qərər, keçək hesabımıza.

Bəli, bu doqquz ayın müddətində otuz doqquz nömrə jurnal çıxma-qaralamışığıq və bu otuz doqquz nömrədə yüz otuz qumarbaz

şəkli çəkməmiş və bu şəkilləri çəkmək səbəbindən min doqquz yüz doxsan doqquz mömin hacıları özümüzədən incitmişik.

Pəh, son Allah, bu da bir alış-veriş oldu?

Bunlar hamısı keçəndən sonra, bu otuz doqquz nömrədə min doqquz yüz doxsan doqquz rəmmal, kimyagər, ilan oynadan, qüdrətdən həkimlik edən, qeybdən ruzi qazanan, tas quran, burun füləyən, falçı, qaraçı, qulibiyabani, damdabaca, ofsunkar, sehrbaz, köndirbaz, quşbaz, itbaz, qurtbaz və nağıl, məsələ şəkli çəkməmiş və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən bütün islam aləminin yüz hissədən doxsan doqquz hissəsi biz ilə düşmən olub.

Maşallah belə alış-verişə! Maşallah belə alış-verişə!

Müxtəsər, keçək hesabımıza.

Bəli, yoldaşlarımızla oturduq hesaba, hesab elədik, elədik, elədik, elədik, bir də gördük ki, işıqlanır; necə ki, Qazax şəhərində bəylər axşamdan oturlar qumara, oynarlar, oynarlar, oynarlar, oynarlar, oynarlar, — bir də görörlər ki, işıqlanır.

Buradan bir haşiyyə çıxacaq:

Hərdən bir oturarəm və papağımı qabağıma qoyub fikirləşərəm və öz-özümə deyərəm: "Ay rəhmətliyin oğlu, axı bu müsəlmanlardan nə istəyirsən?", sonra öz-özümə cavab verərəm ki, "vallah heç özüm də bilmirəm ki, nə istəyirəm".

Məsələn, dünən yenə Misirdə çıxan "Sancaq" qəzətinin 67-ci nömrəsini qabağıma qoyub oxuyurdum, orada bir belə məqalə var idi: "Milləti-islamiyyənin inhitatı"; yəni "Müsəlmanların yuxarıdan guruppuldu ilə aşağı düşməyi".

Bu məqaləni oxuyandan sonra, yəcnə öz-özümə dedim ki, axı ay rəhmətliyin oğlu, bu müsəlmanlardan nə istəyirsən? Sonra yenə öz-özümə dedim: "Vallah bilmirəm, nə istəyirəm".

Hə, bir şey yadıma düşdü, tozo xəbər: Maku sərdarı Murtuzaquluxan rəiyyətinə hökm edib ki, bir həftənin içində hər könd iki yüz köklik tutub sərdarın toy qonaqlığına gətirsin; əgər gətirməsələr, sərdar qonaqlara buyuracaq, hökmə əməl etməyənləri köklik özünə yəsinlər.

Amma, öz aramızdır, hüriyyətdən qabaq belə hökmlər çıxmazdı. Dəxi qabili-ərz bir sözlüm yoxdu.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 6 yanvar 1907, №1

İDARƏDƏN

Oxucularımızın bir parası yazıb bizdən soruşurlar ki, nə səbəbə ingilis səyyahı Bekker dəxi Qafqaz meşələrindən bizə xəbərlər yazıb göndərmir.

Bunun səbəbi budur ki, cənab Bekker əvvəlinci məktubunu bizə göndərəndə şərt qoymuşdu ki, göndərdiyi məktublardan biri çap olunmayınca dəxi o birini göndəməyəcək.

Biz Bekkerin axırıncı məktubunu çap edə bilmədik və bu cəhətə dəxi Bekker bizə bir şey yazıb göndərmir.

Bekkerin məktubunu çap etmədik, ondan ötrü ki, inanmadıq ki, məktubda yazılan əhvalat Qafqaz meşələrində üz vermiş ola.

Məktubun məzmunu budur:

Meşədə gördüklərim

Bir gün Bakıda bir evin qabağından keçirdim – gördüm bir belə səs gəlir:

Ay ağa aman günüdür, məni bağışla, yazığam... Evin qapısına baxıb gördüm ki, qapının yuxansında yazılıb: "Müsəlman məktəbi". Mən əvvəl elə bildim ki, əlbət uşaqların birinin ayaqlarını qoyublar Molla Şükürün falaqasına. Girdim içəri. Nə gördüm? Gördüm ki, bir zorba kişi yapışıb bir zəif kişinin yaxasından və çəkir küçəyə və iyirmi-otuzadək adam tökülüb bu zəif kişini döyürlər. Bir az da qabağa yeridim ki, görüm bu adamlar bu biçərədon nə istəyirlər. Bir şey başa düşmədim, ancaq bunu eşitdim ki, zorba kişi biçərənin peysərindən vura-vura deyir: "Bayıra çıx, filan-filan şüdə, bizə müsəlman müəllim lazım deyil". Bu biçərə də elə hey yalvarır ki, ay qardaşlar, rəhminiz gəlsin mənə, qoyun çıxım gedim. Amma əl çəkirlərmə? Kötək kötək üstündən gəlir... Müxtəsər, yaziq kişini saldılar küçəyə".

Bekker bizə göndərdiyi axırıncı xəbər həmin bu xəbərdir ki, çap etməmişdik. Hərçənd Qafqaz meşələrində olan işlər heç Amerika meşələrində də ola bilməz, amma genə ağla sığışmır bir nəfər aciz və fəqir və həqir və müsəlman aləmində vücudu bir qarışqa mənzələsində olan müəllimin üstünə iyirmi-otuz əliçomaqlı tökülüb döyə-döyə məktəbdən sala eşiye.

Ay yüz il bundan sonra dünyada yaşayan nəvə və nəticələrimiz! Bəlkə yüz il bundan sonra "Molla Nəsrəddin" in köhnəlmiş və qat yemiş vərəqləri tozlanmış və çürümüş kitabların içindən çıxıb düşə əlinizə və oxuyasınız. Mən qorxuram ki, siz o vədə deyəsiz ki, "bu rəhmətlik Molla Nəsrəddin bizim rəhmətlik babalarımıza bəhtan deyib, çünki bu yazdığı əməlləri heç qodim əsrlərdə Germaniyanın çardağ altında yaşayan millətləri də tutmazdılar!".

Ey xoşbəxt nəvə və nəticələrimiz! Qorxuram belə deyəsiz!

İmzasız

"Molla Nəsrəddin", 17 fevral 1907, №7

MİLLƏT QURBANLARI

Ay Molla Nəsrəddin baba, sən axır bir təcrübəli qoca kişisən, sən Allah bir məni başa sal görüm, millət yolunda can və malı fəda eləmək nə sözdür?

Məsələn, belə tutaq ki, birisi deyir "mən millət yolunda canımı və malımı fəda etmişəm". Mən ha fikirləşirəm, heç bu sözlərin mənasını başa düşə bilmirəm.

Dünən, məsələn, kitab dükanına getdim ki, bir cild "Məsəlül-möhsinin" alım. Soruşdum qiyməti neçədir? Kitabçı cavab verdi ki, qiyməti üç manatdır. Dedim bəlkə bu kitabçı bahacıdır, getdim bir özge dükandan soruşdum, genə üç manat dedilər.

İndi, ay Molla əmi, sən Allah bir məni başa sal görüm, millət yolunda malı fəda etməyin mənası nədir?

Bağışla, Molla əmi, başağrısı verirəm, amma yadımdadır kcçən vaxtlarda cənab Talibov "İrşad" qəzetində yazmışdı ki, "mən malımı millət yolunda fəda etmişəm". Mən o vədə elə güman etdim ki, bəlkə cənab Talibov əvvəl dövlətli adam imiş və var-yoxunu xərcləyib İran uşaqları üçün məktəb-zad açıb, ya vətən yolunda böyük pullar məsrəf edib və axırda özü kasıbçılığa düşüb. Amma sonra xəbərdar oldum ki, bunların heç birisi deyil və xəbərdar oldum ki, əvvəl Talibov bir kasıb adam imiş, amma indi böyük dövlət qazınıb.

Genə fikrə getdim, dedim pəs göresən bu ki yazır "mən malımı millət yolunda fəda etdim", pəs bu sözlərin mənası nədir?

Axırda xəbərdar oldum ki, cənab Talibov kitab yazandır. Dedim hə, indi başa düşdüm və yaqin clədim ki, cənab Talibov elbot kitab yazır müsəlman qardaşlarına müftə paylayır ki, oxuyub adam olsunlar.

Molla əmi, holə bir mən ölüm dc görüm yazacaqsanımı mənim bu sözlərimi, ya yox?

Molla omi, indi eşidirəm ki, cənab Talibov yazdığı kitabların hamısı satılıb, məsələn, "Kitabi-Əhməd" – bir cildi iki manat, "Məsailül-həyat" – bir cildi bir manat, "Məsalikül-möhsinin" – bir cildi üç manat.

Molla əmi, sən Allah, incimə məndən, amma bir-iki mətbəəyə gədirib kitab çap eləmək işlərini öyrəndim və hər yanda mənə cavab veridilər ki, bu kitablar hamısı qiymətindən üç baha satılır.

İndi mən cənab Talibovun sözlərini yadıma salıram və no qədər fikirləşirəm, fikirləşirəm, başa düşə bilmirəm ki, millət yolunda malı fəda etməyin mənası nədir? Sən Allah, Molla əmi, bir bax lüğətinə. Molla əmi, istəyirəm bir söz də deyim. İndi ki, başağnsı oldu, qoy sözümlü deyim qurtarım.

Cənab Talibov "İrşad"da yazmışdı ki, malından savayı canını da millət yolunda fəda edib.

Molla omi, dəxi bu barədə mənim heç sözümlü yoxdur: ancaq Tey-murxan şuraya yolu düşsən və cənab Talibovun zindəganlığından xə-bərdar olan iranlı qardaşlarını bir dənə Allaha and verirəm, qoy desin-lər: İrənin hansı sərdarından, xanından və vəzirindən cənab Talibovun istirahı, səadəti və cəlalı oskikkird?

Bağışla, Molla əmi, bəlkə mən qanmıram, avam adamam, amma onu bilirəm ki, canını millət yolunda fəda eləyon bu cür dövlet və cəlal sevməz. Bclə olanda mən də arzu elərəm ki, cənab Talibovun canı kimi kaş mənim də canım millət yolunda fəda olsun.

Hələ ki, xudahafiz, Molla əmi!

İmza: Millət yolunda canını və malını fəda edən bir nəfər Cənfədə.

"Molla Nasrəddin", 26 may 1907, №21

QIZ UŞAĞI

Qədim ərəblərin içindo bir belə adət var idi ki, qız uşağı anadan olan kimi tutub onu boğarmışlar.

Amma şükür olsun Allaha, biz bu barədə ərəblərdən bir az yaxşı-yıq. Biz qız uşağını boğmuruq.

Amma öz aramızdı, qız uşağı bir şey deyil. Mən bunu çox yerdə görmüşəm ki, qız uşağı olan evdə xeyir-bərəket olmur və çox evə də qız uşağı düşmür. Mənim bir xalam var idi: gəlini oğlan doğanda qırxi çıxana kimi hər gün gəlinə quymaq pişirərdi, amma qız doğanda yavan çörekdən savayı bir şey verməzdi yesin.

Bu hamıya məlumdur ki, birinin oğlu olanda xəbər gətirib muş-tuluq alırlar, amma qızı olanda evdə hamı yas saxlayır. Mənə uşaq-lıqda nağıl edirdilər ki, mənim anam anadan olanda babam eşidib və istəyib gəlsin anamı boğsun. Amma boğsaydı, deyəsen pis olmazdı: nə mən indi dünyada olardım, nə bu sözləri yazardım, nə də oxucu-larımıza başağnsı verərdim.

Qərəz, evdə qız uşağı bir şey deyil. Amma söz buradadır ki, dəxi olandan sonra çarə nə: dəxi boğmaq ki, olmaz.

Sonra qız uşağı özbaşına başlayır böyüməyə. İki yaşa çatır, üç yaşa çatır, beş yaşa çatır və axırda gəlib çatır səkkiz yaşa.

Cünkü hər bir yaranmış, hər bir canlı şey, hər bir heyvan gərək yavaş-yavaş böyüyə, qız uşağı da öz-özünə yekolir. Hərçənd ki, heç kəs görmür ki, o yekəlir və heç kəsə lazım deyil onun yekəlməyi, amma qız yavaş-yavaş yekəlir.

Elə ki qız uşağı səkkiz yaşma çatır, bir gün görür ki, evlərinə üç nəfər arvad xəlayiqi gəldi. Arvadlar bir qədər qızın anası ilə danışıb gədirlər. Qız anasından soruşur: bu arvadlar niyə gəlmişdilər? Anası cavab verir ki, "o sənə borc deyil".

Axşam olur, qızın atası gəlir evə. Qızın anası ərni ilə xəlvtəcə bir neçə söz danışandan sonra qızı çağırırlar və deyirlər: a qız, sən indi yekəlilib ağıllı-başlı qız olubsan, get ayaqlarını yu təmiz olsun və çadrasız küçəyə çıxma və hor kəs səni bundan sonra danışırsa danışma. Cünkü indi dəxi ayıbdı, məşallah sən ağıllı-başlı yekə qız olubsan.

Sabahkı günü haman üç nəfər arvad gənə gəlirlər və bir az keçib qoyub gədirlər. Genə qız anasından soruşur ki, bu arvadlar gənə nədən ötrü gəlmişdilər? Genə anası cavab verir ki, "sənə borc deyil".

Bir neçə gündən sonra qız baxıb görür ki, deyəsən işlər indi özgə işə oxşayır. Gələn, gədən, giron, çıxan, qonaq, çay, şimi, qond, molla, qışqırıq, filan və filan.

Qız genə anasından soruşur ki, "bu nə qışqırıqdı?" Anası genə cavab verir ki, "sənə borc deyil".

Axırda qohum-qardaşlardan bir-iki arvad xəlayiqi yığışır, qızı zornan tutub uzadırlar yərə, qaşlarının tüklərindən bir neçəsini qopardırlar, qaşlarına və gözlərinə bir az qara mürəkkəb sürtürlər, yanaqlarına bir az gülünar qırmızısı yaxırlar, alınına və üzünə bir az gəc sürtürlər, başının tüklərindən bir az kəsib tel qayırlar, sonra qızı durğuzurlar ayağa, çıxadırlar küçüyə, qabağına bir ayna tuturlar və başlayırlar mizləməyi.

Qız ağlayır, gözlərinin yaşını tökür, haray-dad eləyir ki, "axı mənə hara aparırsınız?".

Arvadlar genə qıza deyirlər: "Çox danışma, atan gəlib qulaqlarını kəsər".

Yəni səkkiz yaşında qızı öz evindən zor ilə, çəko-çəko, mizləyən-mizləyən, qorxuda-qorxuda aparıb qatırlar bir özgə kişinin evinə və sonra qayıdıb gəlirlər. Qız ağlaya-ağlaya qalır özgə kişinin evində və nə qədər yalvarır ki, "ana, sən Allah, sən getmə burdan, bəri sən də qal mənə yanımda". Amma heç kəs qıza qulaq vermir. Çünki qız uşağı evdə bir şey deyil, başdan olmağı hamıdan məsləhətdir.

Sonra qızın qohum-qardaşları qayıdıb gələndən sonra bir zorba kişi gəlir qızın yanına.

Murdar və kafir urusların içində bir belə qayda var: hər kəs bir balaca qıza və ya yənkə qıza zor eləsə, haman adamı tutub göndərirlər on iki il Sibirdə katorqa çəkir.

Amma biz pakizə müsəlmanların da içində belə qayda var: hər kəs bir kişi balaca qıza zor eləsə, biz haman kişini küçədə görəndə deyirik: "Allah mübarək eləsin".

Bunlar hamısı necə olur-olsun, amma qız uşağının evdən tez rədd olmağı çox məsləhətdir. Ondan ötrü ki, evdə qız uşağı bir şey deyil.

"Molla Nəsrəddin", 8 iyul 1907, №25

PAPAQ

73-cü nömrəli conab "Tozə hoyat"ın xoşuna gəlmir ki, rus qızları bizim papaqlara gülürlər və papaqlı müsəlmanla bir yerdə gəzmək istəyirlər. Conab "Təzə hoyat" təəccüb edir ki, ruslar papağı bir verstlikdən görüb qaçırlar.

"Təzə hoyat"ın yazmağından mən belə başa düşdüm ki, conab "Tozə hoyat" burada rus qızlarını və xam rusları günahkar edir, nöinki papağı.

Əgər izin olsa, bu barədə bir az danışarıq.

Doğrudur, yer üzündə papağın şöhrəti çoxdur, rus qızlarının içində də çoxdur, xam rusların içində də çoxdur. FİRƏNGİSTANDA DA papağın şöhrəti var; amma o dərəcədə ki, Sibir vilayəti və Saxalin cəzirəsində bizim papağımız şöhrət qazanıb, heç bir millətin şapkası o şöhrəti qazanmayıb, qazanmayacaq və hünəri də deyil qazansın.

Rus qızı papaqlı müsəlmanla ondan ötrü gəzmək istəmir ki, biçərə qız bunu yəqin bilir ki, əgər papaqlı müsəlman bağda adamların içində gözə-gözə qıza birdən-birə deyər ki, "mən ölüm qoy üzündən öpüm" və əgər qız buna razı olmaya, papaqlı müsəlman xəncəri çıxarıb istəyəcək soxsun qızın qamına.

Bu səbəbə rus qızı papaqlı müsəlmandan qaçır.

Gör işlər nə yero çatıb ki, Allahın xam rusları da papaqdan qaçırlar. Yazıqlar nə eləsinlər ki, gözləri qorxub.

Hər yanda ki, bir rus papaqlı müsəlmana rast gəlib, rus qabaqca şapkasını çıxarıb papaqlı qardaşımıza deyib: "Zdrasti". Amma bunun cavabında papaqlı müsəlman rusu bu cür başlayıb söymöyö: "Donquz oğlu donquz! Necə iyənmişən ki, donquz əti yeyirson?"

Rus bir az baxıb və sonra deyib ki, "sənə bunun nədir zərəri?"

Papaqlı qardaşımız əlini uzadıb qomosinə ki, çıxarıb soxsun xam rusun qamına.

* * *

Papağın şöhrəti yer üzündə çox artıqdır. Dünya xəlx olunandan indiyədək ağzından südün qoxusu kəsilməmiş yeddi-səkkiz yaşında qız uşaqlarımızı çığırdə-çığırdə götürüb qaçanlar, çığırdə-çığırdə mollanın yanına apararlar, mollanın yanından çığırdə-çığırdə öz evinə sürüyönlər, çığırdə-çığırdə özünə övrot edönlər və on yeddi gün həmin qızı çığırdə-çığırdə evində boğanlar kim olublar?

Cənab "Təzə həyat", buyur görək kim olublar?

Həmin papaqlı qardaşlarımız olublar.

Amma dünya xəlx olunandan şapkalı millətlər içində belə işlər baş verməyib, verməyəcək və verə bilməz!

* * *

Hələ bunlar bir saatlığa qalsın kənara.

Kimdirələr bizim balaca uşaqların dalına düşönlər, bunların dərindən önlönlər, bunların yolunda öz evlərindəki kəbinli övrotlərinin gecələr evlərdə kişisiz qoyanlar, məktəb uşaqlarımızın Bakı küçələrində yollarını kəsönlər və bu tövr eşqbazlıqlar üstündə bir-birinin qanını tökən cavanlar?

Həmin papaqlı qardaşlarımız.

* * *

Məsələn, səfərdəsən, yol ilə gedirsən. Görürsən uzaqdan iki-üç atlı gəlir. Uzaqdan diqqət edirsən ki, görüm əgər bunların başında papaq var, kəlməyi-şəhadətimi oxuyum.

Allah rast salır ki, atlıların başında papaq olmur; məsələn, görürsən ki, şapkalı rus saldatlarıdır, yəni üç nəfər şlyapalı ruslardır ki, ovdan qayıdırlar. Elə ki uzaqdan papaq əvəzinə şapka görürsən, ürəyin sakit olur.

* * *

Bəs belədir cənab "Təzə həyat"! Əgər ürəyin sıxılmaq istəyir, ona sıxılmasın ki, xanım ruslar və rus qızları bizim papağı bəyənmirlər. Əgər ürəyin sıxılmaq istəyir, qoy buna sıxılmasın ki, nə səbəbə özgə millətlərin şapkalı o şöhrəti qazanmayıblar ki, nə qədər bizim papaqlar qazanıblar.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 15 iyul 1907, №26

OĞLANLARINIZI OXUTMAYIN

İndi hər kəs bizim bu sərlövhəmizi görsə, xəyal edəcək ki, biz səhv edib oğlanlarımızı oxudun əvəzində, oxutmayın yazmışıq. Xeyr, biz səhvlə yazmamışıq, elə doğrusu odur ki, yazmışıq. Mən gənə deyirəm: əgər oğlanlarımızı axırda evləndirmək fikrinə düşəcəksinizsə, əgər onu ev, əyal, övlad sahibi cləmək istəyəcəksinizsə, mən-dən sizə əmanət, məbada, oxudasınız. Siz görməmişiniz, siz bilmirsiniz, amma mənim başıma gəlmiş, mən görmüşəm və bilirəm, qulaq verin səbəbini deyim, oxutmayın deməyə haqqım var, ya yox və görün bu oxuyanlarda heç ağıl, kamal, süür və səliqə olur, ya yox. Bəndəzadə Əhməd gimnaziyadan qurtaran kimi dedim, oğul, dəxi indi evlənmək vaxtıdır, gərək səni evləndirim. Dedi, ata, hələ mən uşağam. Dedi, ay oğul, biz ata-baba görmüşük ki, adam on dörd, on beş yaşında evlənər, indi sənin on doqquz yaşın var! Dedi, ata, hələ mən uşağam, özüm də hələ gedib universitetdə oxuyacağam. Dəxi bir söz demədim, dedim get oxu, bala. Getdi Piterburqda oxudu, oradan da getdi nə bilim Parijə, hara. İndi hamısın qurtarıb gəlmiş, özünün də tamam iyirmi yeddi yaşı var. Çox sual-cavabdan sonra evlənməyi boynuna qoymuşam, amma deyir ki, mən gərək oxumuş qız alam. Dedi, yaxşı onu da clərəm, Kərbəlayı Qənbərin qızın alım sənin üçün. Gör mənə nə deyir, deyir ki, hansı uşkolanı tamam edib? Dedi, balam, uşkol nədi, Molla Bacıda neçə illər oxuyub, Quranı çıxıb, hər cümə axşamı mərhumə anası üçün bir yasin də oxuyur. Dedi işimə gəlməz. Dedi niyə? Dedi oxuyub kurs tamam etmiş olmasa, yəni təkmi obrazovaniyyə olmasa mən almaram. Çünki bunun xilafı olsa, nə o məni xoşbəxt edə bilər və nə mən onu.

Eləcə bu sözlərə dondum qaldım. Getdim bir neçə gün fikirləşdim, soraqlaşdım, axırda tapdım. Sevinə-sevinə gəldim dedim, oğul, tapdım. Dedi kimdi? Dedi Məşədi Fərzəlinin qızı. Dedi hansı uşkoladan qurtarıb? Dedi Bakıdakı qız məktəbindən: həm rusca bilir, həm də müsəlmanca. Dedi işimə gəlməz. Dedi niyə? Dedi: Mən bu qədər zəhmət çəkmişəm, məşəqqət çəkmişəm, nə bilim gedib harda, harda nə zillətlə üləmi-aliyə təhsil cləmişəm, indi insafdır gəlmiş, beş kəlmə əlif zəbərə Ə və üç kəlmə də A, B deyənə təzvic cləyim? Heç yaraşarmı? Heç müsahibəmiz tutarmı? Elə mən bunları eşidən kimi lap naümid oldum, biixtiyar durdu gözlərimdən yaş tökülməyə. Əhməd belə gərək mənə rəhmi göldi. Dedi, ata,

ağlama, ağlama, diriliyimi, rahatlığımı, istiqbalımı mülahizə etməyib sənin xahişini əmələ gətirərəm. De görüm neçə yaşı var? Dedim on beş! Elə bunu eşitcək dik qalxdı ayağa, dedi işimə gəlməz. Dedim niyə? Dedi uşaqdı, oqəllən görək iyirmi yaşı ola.

Bax bunu deyirəm ha! Bu oxumuşların nə ağıl-kamalı olur, nə də səliqəsi. Sən Allah buna bax. Mən hələ elə bildim ki, deyəcəkdir sinni kccib. Vaqien qızın ki yaşı on ikini kccdi, bir qəpik qiyməti. Amma bu biferasət deyir ki, uşaqdı. İndi, qardaşlar! Əgər biz oğlanlarımızı oxutsaq, görək qızlarımızı da oxudub onlar üçün əyal hazır edək. Onda görək bizim də qızlarımızı iyirmi, iyirmi iki yaşa kimi gedib oxuyalar, təkmil olalar ki, ülumi-aliyə tamam etmiş oğlanlarımızı layiq olalar. O biqeyrətliyi və günah əmri də ki, biz etməyəcəyik ki, qızlarımız üzünə qədib o payələrcən oxusunlar. Pəs onda məndən sizə nəsihət: oğlanlarımızı da oxutmayın.

Qızdırmalı

"Molla Nəsrəddin", 20 oktyabr 1907, №39

ÖLÜLƏR

Qabaqca bir neçə söz

Bu məqalədə biz bir para acı sözlər danışmaq istəyirik; amma görək danışmaydıq. Ondən ötrü ki, bir yandan abunə elanı yazır ki, bizim jurnalımıza təzə il üçün abunə olsunlar və bizə pul göndərsinlər, bir yandan da başlamışdıq müsəlmanlara sataşmağa. Söz yox, heç bir molla belə eləməz ki, biz eləyirik. Məsələn, qaydaya və adətə baxsaq, görək abunə elanının altında biz belə bir dua eləyirdik:

"Ay bizə beşcə manat abunə pulu göndərən, Allah görüm səni yerin və göyün bəlasından hiyf eləsin! Amin – dcyən dil lal olmasın. Amin, ya rəbbül-ələmin!"

Hələ mollaları qoyaq kənara. Hətta yazıçılarımızdan, görürsən ki, bir parası elə yağlı dillər və sözlərlə camaata yaranır ki, heç mürsiyoxanlar da o sözləri bacarmazlar. Bir para adamlar qələmi əllərinə alan kimi yalandan başlayır: "Ay mənim yaxşı millətim! Qadan alım, ay mənim millətim! Nə qədər canım sağdır, – hazırım

sənə canımı fəda edəm, ay mənim gözəl millətim! Ay millətlərin padşahı millətim!.."

Amma, vallah, Molla Nəsrəddin yalan danışa bilməz; biz deyirik ki, belə milləti biz canı dildən istəyə bilmərik (bəlkə içində bir-iki yaxşısı tapıla).

Biz belə deyirik ki: bir millət ki, müsəlman qəbiristanının yanından keçəndə görə ki, bir özgə millət müsəlman ölülərinin sümük-lərini çıxarıb, tullayır kənara və öz ölüsünü onun yerində dəfn edir, – biz belə milləti istəyə bilmərik.

Əhvalatı başdan başlayaq.

Keçən vaxtlarda Bakıda bir köhnə qəbiristan var idi. Hökumət müsəlmanlara təklif elədi ki, bu qəbiristanın ətrafına bir hasar çəksinlər ki, itlər gəlib, orada məşğuliyət eləməsinlər. Müsəlman camaatı hökumətə ərizə yazıb cavab verdi ki, "bizim indi belə işlərə vaxtımız yoxdur; ondən ötrü ki, biz indi məşğuluq... mütrüb-bazlığa, lotu və qoçubazlığa və mollalarımız da ticarətə məşğuldurlar..."

Sonra Tağıyev qabağa düşüb, qəbiristanı hasarladı; amma müsəlman camaatına Tağıyevin hərəkəti xəş gəlmədi; çünki xalq elə güman elədi ki, Tağıyevin fikri axırda qəbiristanlığı sahiblənməkdir. Müsəlmanlar vurdular hasarı dağıtdılar. Sonra da hökumət baxıb gördü ki, müsəlmanlar istəmirlər öz qəbiristanlıqlarına sahib dursunlar. Hökumət bir az baxdı, baxdı, baxdı və öz-özünə dedi ki, "vallah, bura yaxşı yerdir və bu yer müsəlmana da lazım deyil".

Görüm nə deyəcəkdiniz?..

Mən deyirəm ki, Bakının qazısı indi bu saat gündə bir dəfə faytona əyləşib, haman qəbiristanlığın kənarında o tərəfə və bu tərəfə keçəndə görür ki, müsəlman ölülərinin sümüklərini qazıb, tullayırlar kənara. Cənab qazı sümüklərə baxıb, bir söz demir; amma yazıq sümüklər hər dəfə cənab qazını görəndə dilə gəlib deyirlər: "Bax, budur bizim diri qardaşlarımıza nicat paylayan, budur bizim qardaşların başının sahibi".

Vətəni istəmək təbii bir şeydir. Vətən də ibarətdir vətəndaşlardan, yəni insanın öz millətindən. Bir adam istəyir millətini istəsin, amma sabah vətəndaşlarını küçədə görəndə kimi ikrah ələyir. O biri gün yenə istəyir məhəbbət ələsin, amma o biri günü yenə iyrənir. Və iyrənmək çox asandır.

Molla Nəsrəddin
"Molla Nəsrəddin", 9 dekabr 1907, №46

MIRT-MIRT

Vacib və lazımlı bir məsələ var ki, ona da heç diqqət eləmirik və qulaq asmırıq, deyirik: "Eh, necə olacaq olsun!"

Sözüm buradadır ki, bu axır vaxtlarda bizim yetişmiş qızlarımıza ər tapılırmı və bir neçə il gözləyirlər, – axırda da hər kəs rast gəlir, – gedirlər, amma çoxu da qalır evdə və özünə layiq oğlan tapa bilmir ki, getsin. (Dövlətli qoca kişilərin kefidir ha!)

Bunun səbəbi nədir? Niyə qızlarımız çoxalıb və evlənen cavanlarımız azalıb?

Bunun səbəbi budur ki, oğlanlarımız gedib Avropa dərsi oxuyurlar və Avropa tərbiyəsi alırlar. Bunların da bir parası dərsi qurtarıb, vətənə qayıdıb gələndə öz yanlarıncə rus, yəhudi, ya qeyri bir millətlərin qızlarından birini seçib gətirirlər və kəbin kəsdirib, özlərinə övrət ələyirlər.

Cavanlarımızın da bir parası qayıdıb gəlir vətənə ki, burada öz səliqəsinə müvafiq bir müsəlman qızı tapıb alsın. Amma gəzir, dolanır, xəbərləşir və axırda görür ki, dərş oxumuş və tərbiyə tapmış müsəlman qızı yoxdur. Bir neçə il də gözləyir, gözləyir və lap axırda ya bu da gəlir bir rus qızı, ya yəhudi qızı tapır, ya da "cəhənnəm, gora!" – deyib, gedir bir müsəlman qızı alır.

Bəli, qızı alıb gətirir evə və öz-özünə deyir ki, "bəlkə bir töv ötüşək!"

Bir gün səhər tezəndə övrət yerindən durur, istəyir geyinsin getsin anasıgile, kişi soruşur ki, "niyə gedirsən?", övrət cavab verir ki, "bu gecə yuxu görmüşəm, gedirəm anama deyim, getsin Molla Haqverdiyə kitabə baxdırsın". Kişi deyir ki, "nahaq yerə zəhmət çəmək olmaz".

Övrətin bu sözlər xoşuna gəlmiş, ərindən küsür və iki gün ərilə danışırmı.

Bir neçə gün də keçir. Bir gün kişi diqqət ələyib görür ki, övrəti gündüzlər ayağına corab geymir, qardaşının da və qeyri yad kişilərin də yanında ayaqları çılpacaq dolanır; amma, söz yox, üzünü və başını çarqatnan bərk-bərk gizləyir. Əri deyir ki, "ayıbdır, ayaqlarına corab gey", övrət cavab verir ki, "sən Allah ətimizi tökmə, evdə adam corab geyməz, adam yasa gedəndə, ya hamama gedəndə corab geyər".

Bu da kişinin acığına gəlir və burada da kişi iki gün övrətindən küsüb danışırmı.

Bir neçə gün də keçir. Övrət görür ki, həmişə axşamlar əri qabağına kitab qoyub oxuyur, ya bir kağız götürüb yazır. Övrət bیکar oturub başlayır əsnəməyə. Bir az keçir, övrətin yuxusu gəlir və kişi də kitabından və kağızından əl çəkmir. Bir az da gözləyəndən sonra, övrət hirsli girir ərinin otağına və başlayır bu cür məzəmmət eləməyə: "A kişi, sən olasan Allah, bu kitabları və kağızları tulla cəhənnəmə, az bu cinləmədən və şeyatnləmədən mirt-mirt danış, canına yazığın gəlsin! Bu nədir yuxunu özünə haram kəyirsən ki, nə bilim nə var? Bir canına yazığın gəlsin, bir usan, ay bu kitab-mitabi icad ələyənin evi yuxulsın!"

Bu bir lazımlı və yenə lazımlı məsələdir. Əgər bu məsələni elə bu halətdə qoysaq, oxumuş cavanlarımızın heç biri müsəlman qızı almaz. Bu dərddə bir çarə tapmaq lazımdır; elə bu saat tapmaq lazımdır, sabaha da qoymaq olmaz!

Bizə qalsa, biz buna iki çarə bilirik:

1. Bunun bir çarəsi budur ki, oğlanlarımızı dəxi bundan sonra Avropa tərbiyəsinə qoymayaq; məsələn, Nehrəmin, Ordubadın cavan oğlanları həmişə Təbrizdə "elm" təhsil ələyirlər və vətənlərinə qayıdıb gələndən sonra evlənilirlər və ömürlərinin axırına kimi də xoşbəxt yaşayırlar. Ya gərək belə ola.

2. Ya da ki, oğlanlarımızı Avropa dərşinə göndərəndə qızlarımızı da qoyaq dərşə ki, heç olmasa Avropa elmindən və tərbiyəsindən bəri yarımçıq da olsa, bir az oxusunlar və öyrənsinlər.

Biz belə qanıraq və belə də deyirik. Hər kəs nə cür qanır, elə də qansın.

Molla Nəsrəddin
"Molla Nəsrəddin", 10 fevral 1908, №6

MİKROBLAR

Elə həmin sözlərdir ki, eşidirik.

Hər bir qəzeti əlimizə alsaq, görəcəyik ki, elə həmin sözlərdir ki, ha eşidirik; məsələn, hər bir rastımıza gələn qəzeti açıb oxuyaq:

"Qənnələrlə məst olub cəhəlatə uyduq, nə gördük, nə qazandıq? Hansı günümüzü xoş keçirdik? Hansı nicat yolunu açdıq ki, bizdən sonra gələnlər də bizim günümüzdə düşməsin? Xaricilər desələr "biz elm oxuyub sənət öyrəndik, insaniyyət hüququnu anlayıb bir-birimizə rəhm etdik, adam öldürməkdən qaçıb yetimə və fəqir-füqərəyə kömək etdik və övladımızı oxudub bizdən sonra gələnlər üçün ruzi yolu göstərdik, siz nə edəsiniz?" – biz hansı xoş əməllərimizlə onlara cavab verək?" və ilax.

Elə həmin sözlərdir ki, rus-yapon davasından indiyədək eşidirik... Elə həmin sözlərdir.

İndi müsəlman qardaş da bu cür sözləri eşidəndə, dinməz-söyləməz qəzeti bükür qoyur konara və "ch!" deyib durur gedir işinə. Və çox acəb eləyir; ondan ötrü ki, bunların hamısına bizim möhüllərdə deyərlər "boş-boş danışmaq".

Bir naxoşun üstə həkim gətirəndə həkim əvvəl yapışır naxoşun nəbzindən, sonra qulağını qoyur döşünə və deyir ki, "sənin azarın, məsələn, qızdırmadır, yəni, boğaz ağrıdır". Əgər həkim birce bu sözləri deyəndən sonra, durub qoyub getsə və azarlıya bir müalicə yolu göstərməsə, biz həkimə çert qəpik də vermərik; amma həkim azarının azarını biləndən sonra, qızdırmaya xinə¹ verir, boğazı ağrıyanın boğazına "yod" sürtür, xolera tutana "butin" davası verir, yaralının yarasına "yodoform" sürtür. Bu davaların cümləsi bir növ zəhərdir ki, azarının bədəninə daxil olanda naxoşluğun mikroblarını, yəni naxoşluğa səbəb olan həşəratı puça çıxardır ki, axırda azarlı şəfa tapır.

Bizim bəzi boşboğaz yazıçılarımız da oxşayırlar həmin təbiblərə ki, azarının nəbzinə baxandan sonra, "xudahafız" deyib borklərini axtarırlar.

Qorınolarla millotimizin şirin canına milyonlarca ac mikroblar daraşın qanını sormağdadır və məhz bu həşəratdır milloti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən!

"Nicat, nicat" deməklə nicat yolu öz-özünə tapılmaz! "Məktəb, məktəb" deməklə məktəb öz-özünə açılmaz və açılsa da, "Caməyi-Abbas" kitabından savayı orada bir özgə dərs verilməz.

Müftə-müftə "nicat", "məktəb" deməklə "Fətıya tuman olmaz!" Lazımdır mikrobları millotin bədəninədən kənar etmək! Yoxsa nə göz yaşı tökməklə azarlı şəfa tapar, nə dua yazmaqla!

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 2 mart 1908, №9

MURDAR

İrəvan şəhərinin yavıqlığında Toxmaxəngöl adlı müsəlman kəndinin dağılmaq xəbərini "Zaqafqaziya" qəzetində oxuduq.

Əhvalat belədir ki, otuz il bundan qabaq bir neçə müsəlman, şəhər yerini icarəyə götürüb, başlayıblar əkinçiliklə güzəran etməyə və həmin yerdə dam-daş tikdirib, bir balaca kənd salıblar. İndi şəhər idarəsi müsəlmanlara deyir ki, "çökilin gedin buradan!". Kəndlilər soruşurlar ki, "biz ki icarə pulunu tamam-kamal veririk, nədir bizim günahımız ki, bizi kəndimizdən qovursunuz?" Şəhər idarəsi cavab verir ki, "kefimiz belə istəyir". Müsəlmanlar möhlət istəyirlər ki, özlərinə bir özgə yer tapsınlar və evlərini öz əllərlə söküb dirək-pördilərinə və akoşkalarını çıxarıb aparsınlar. İdarə möhlət vermirdi və bir neçə gün bundan qabaq bir dəstə adam göndərmişdi.

Müsəlmanlar qaçırlar İrəvana ki, İrəvan müsəlmanlarından haray istəsinlər. Amma görürlər ki, cavan boyzadə və xanxanəzadə dəstə-dəstə faytona minib, gedirlər vağzala ki, Tiflisdən gələn rus qızlarını faytona mindirib aparsınlar kefo. Kəndlilər hər bir tacirin və hacı-məşədinin yanına gedirlər ki, sözlərini desinlər, – hamısı bunlara cavab verir ki, "itil cəhənnəmə!"

Sonra kəndlilər gedirlər məscid çarşusuna və görürlər ki, camaat məscidə tərəf hücum çöküb. Kəndlilər də camaatın dalınca gedirlər

¹ Kimo

göy məscidə ki, bəlkə orada bunlara bir tədbir tökən ola. Şəhərin vaizi çıxır minbərə və üzünü camaata tutub deyir:

"Təleyi cövza – yəni müsəlman bəndələrin bəzisi cövza təleyində olurlar; yəni hər kəs ki, cövza təleyindədir, xoşbəxt adamdır və həmişə xoşbəxtlik ilə gününü keçirir, amma bu şort ilə ki, ürəyində olan dardını heç kəsə söyləməsin; ondan ötrü ki, dərdlərə dərman edən tək bir Allahdır və bəndəyə dərdi söyləməklə heç bir əlac ola bilməz!"

Toxmaxangölü dağıtdılar. Deyirlər ki, həmin gün yağış yağdırdı, hava da bərk soyuq idi. Övrətlər ömcək uşaqlarını bağirlarına basıb tökülmüşdülər küçüyə. Balaca uşaqlar ayaqyalın, titrəyə-titrəyə və ağlaya-ağlaya pərən-pərən düşmüşdülər.

İrəvanda yaşayan müsəlman qardaşlar bunu bilirlər; dəxi onlara bizim deməyə bir sözüümüz yoxdur. Amma biz qeyri yerlərdə olan müsəlman qardaşlara istəyirik bir neçə söz deyək:

– Köndlilər İrəvan şəhərini başdan-axıra kimi gəzib hər bir müsəlmana ki, pənah gətirdilər, hamısı cavab verdi ki, "itil cəhənnəmə, mənə nə bərdur!". Amma bu saat İrəvanda çox möminlər var ki, "Molla Nəsrəddin"i cəhtiyatla bükür kağıza və bir cavan adam tapıb deyir ki, "al bunu, oxu görək Molla nə yazır". Cavan soruşur ki, "niyə özün oxumursan?!" Mömin cavab verir ki, "murdardı".

Yer üzündə mənim xəyalıma heç bir millət gəlmir ki, onun gözünün qabağında qardaşlarının kəndini dağıdıb övrət-uşağı çölə tökələr və o millət kənardan durub baxa.

Ölmədik, bunu da gördük!..

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 30 mart 1908, №13

DİL

Mən indiyə kimi inciyordim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə-bilə bir-birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimirəm.

Darülfünun qurtarmış cavanlarımızın hamısı rus dilində yazı-poza cləyirlər; müsəlmanca savadı olanlar da cləyir, olmayanlar da cləyir. Əvvəllər mən buna razı olmazdım; amma indi razıyam. Hətta qəzet müdirlərimizdən bizo indiyədək bir neçə kağız gəlib: bunların hamısı rusca yazılıb. Müəllim rəfiqlərimiz də bizo rusca kağız yazırlar. Az qalıb ki, mollalarınız da rus dilində irsal-mərsul¹ edələr; amma cləmirlər. Məhz ondan ötrü ki, rusca bilmirlər.

Bu işlərə əvvəllər mən təəccüb clərdim, amma indi cləmirəm. Səbəbi var:

Müsəlman yazıçılarından mənim bir nəfər dostum var ki, qabaqlarda mənə kağız yazanda həmişə türk dilində yazardı. Amma iki həftə bundan irəli haman dostumdan bir kağız aldım; bu kağız rusca yazılmışdı. Rəfiqimiz dənən bir vacib işdən ötrü gəlmişdi idarəmizə və söhbət arasında axırncı kağızını rusca yazmağının səbəbini soruşduq. Rəfiqimizin cavabını burada yazırıq ki, möhtərəm oxucularımız oxusunlar və oxuyandan sonra haman sözləri cib dəftərlərinə yazsınlar ki, bari bizdən sonra gələnlər üçün bir yadigar qalsın. Rəfiqimiz belə cavab verdi:

– Cənab Molla Nəsrəddin, mən bilirəm ki, şəxs görək öz dilində danışsın və öz dilində yazsın. Amma mən müsəlman hürufatı ilə yazı-poza cləməyi dəxi bilməyə tərgitdim və buna iktifa cləməyib², evladıma da vəsiyyətlə cləməyəm ki, müsəlman dili üçün təzo bir hürufat icad olunmayınca müsəlmanca bir kəlmə söz də yazmasın.

Mənim Fatma adında bir bacım var ki, həmişə anamla bir yerdə kəndimizdə olar. Bacımın beş yaşında bir azarlı oğlu var idi, mənim xahişimə görə bacım oğlunu gətirmişdi bizo ki, həmin bir-iki ay bizo qonaq olsun, həmi də İrəvan hökəmləri uşağa müalicə cləsinlər. Anam və bacımın ərə İsmayıl böy qalmışdılar kənddə. Bacım Fatma da hamilə idi və doğmağına bir neçə gün qalanda ərə İsmayıl böy

¹ Məktublaşma

² Kifayətlənməyib

gəldi İrəvana. Uşağı Russo həkim müalicə edirdi. Fatma doğdu və bir oğlu oldu. Bir gün keçəndən sonra poçta yolum düşdü və bir açıq kağız alıb kondimizə Molla Cofor rofiqimizə müxtəsər yazdım: "Anama de ki, Fatmanın oğlu oldu". Kağızı saldım qutuya.

Molla Cofor kağızı alır və elə bilir ki, mən yazmışam "Fatmanın oğlu öldü", yəni vəfat etdi; çünki molla bunu bilirmiş ki, bacım İrəvana gəlib naxoş oğluna müalicə etdirsin və hamilə olmağını ya bilmirmiş, ya xəyalında deyil imiş. Əvvəl Molla Cofor istomir bu cür pis xəbəri anama yetirsin, hətta mənə narazı olub ki, qoca övrətə mən niyə bu tövr qəmli xəbəri yazıram.

Xülasə, üç gün keçəndən sonra, evdə oturmuşduq, gördük qapı döyülür və bir övrət ağlayır. Qapı açılan kimi biçəro anam "bala vay!" deyib, özünü çırpdı yerə və bihuş oldu.

Mən o saat işi duydum və bacımın böyük oğlunu və təzo doğduğunu uşağı da gətirib qoyduq anamın qucağına. Həndan-hana yazıq övrət gözələrini açdı və başladı uşaqların ikisini də öpüb qucaqlamağa.

– Allah Molla Coforə insaf versin!

– Allah müsəlman hürufatını da icad edəndə rəhmət eləsin!..

Rəfiqim sözünü deyib qurtardı.

Mən də sözü mü qurtarıram və ancaq bunu demək istəyirəm: hər kəs rusca, yəni erməni və gürcüce, yəni avropalılar işlətdikləri hürufatla yazı yazmaq bilir, – bizim sözlərimizi başa düşər və bilir ki nə deyirik. Amma hər kəs bu dillərin heç birində basavəd deyil, – yəqin ki, bilməyəcək nə deyirik.

• • •

Əvvəl mən təəccüb edirdim ki, bir az rusca "net-pet" deyən cavanlarımız müsəlmanca basavəd ola-ola rus dilində yazı yazır; amma indi dəxi təəccüb etməyirəm.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 12 may 1908, №19

MÜSƏLMAN

Bakıda indi belə adət düşüb: mosolon, istəyirson bir ev kirayə cloyoson və görürson ki, divara elan yapışdırıblar ki, "burada bu qədor otaq kirayə verilir".

Qapını döyürson, ev sahibi çıxır qapıya. O da müsəlman, son da müsəlman.

– Ho, no istəyirson?

– İstəyirəm evinizi kirayə cloyom.

Əgər ev sahibi gördü ki, başında papaq var, sono cavab verəcək ki, "mənim kirayə verilən evim yoxdur".

– Ay həci, ay bəy, axır elan yapışdırıbsınız?!

– Xeyr, xeyr. Kirayə verilən evim yoxdur.

Amma ev sahiblərinin çoxu mordanə sono cavab verəcək ki, "mən evimi müsəlmana verməyirəm".

Bütün şəhəri gözəson, heç bir müsəlman soni evinə qoymayacaq. Axırda çarəsiz qalıb, gedirson rus, yəhudi və erməni evinə otaq tutub qalırson. Müsəlmanlar da evlərinə verirlər ruslara, yəhudilərə, qeyri millətlərə.

Bu adətin iki yaxşı noticosi var: biri budur ki, müsəlman evdarları müsəlmanlara evlərinə kirayə verməyəndə müsəlmanlar da gedirlər özge millətlərin evlərinə qala-qala bunlaman üns tuturlar, yavıqlaşirlər, məhrəbanlaşirlər və bu da axırda millətlərin bir-birilə dostlaşib, bir-birinə qarışmalarına səbəb olur. Müsəlman evdarları evlərinə müsəlmandan savayı hər milləti qoymaqdan həmişə belə notico hasil olur.

Yenə şükr etmək lazımdır. Nəco ki müsəlmanlar deyirlər: "Lənət heço"; ruslar da deyirlər ki, "dünyada hər bir pis işin yaxşı tərəfi do var".

Yenə Allah bərəkət versin!

Qaldı bu adətin ikinci noticosi: ikinci noticosi də budur ki, Bakı müsəlmanları evlərinə müsəlmanlara verməməklərindən bu çıxır ki, müsəlmanlar pis adamlırlar. Bu da ki köhnə sözdür.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 7 iyul 1908, №27

ŞEYTAN

Şeytan, şeytan, şeytan...

Müsəlman ömründə bir qədom qoya bilmir, heç bir işə yapışa bilmir ki, orada şeytan olmasın. Dünyanın heç bir nöqtəsində, heç bir tayfa arasında şeytan o qədər modda deyil ki, biz müsəlmanların arasındadır. Hər bir işdə, hər bir məqamda, məscid və minbərdən başlamış – evlərimizə, küçələrimizədək öz qolbələrimizi şeytanın adı ilə doldurmuşuq.

Bələ tərz edək ki, indi rəməzan daxil oldu. Vaizlərimiz minbərə çıxıb əvvəl xanlarımıza, oğniyalarımıza¹, qolu çomaqlılarımıza və qoçularımıza rəhmət oxuyub, axırda deyəcəklər: "Allah şeytana lənət eləsin!"

Balaca uşaqlarımızı "xortdan" dan və "damdabaca" dan qorxuzan kimi, müsəlmanları "əyyami-tüfəliyyə" də² şeytandan qorxuzublar ki, bir-birini öldürməsin və bir-birinin toyuğunu oğurlamasın.

Balaca uşaqlar gecələr yatmayıb şiltəq eləyəndə, anaları istəyiblər şirin yuxudan ayılıb uşağa süd versinlər, ya görsünlər niyə uşaq ağlayır və bəlkə uşağı birə sancır, ya bəlkə bir özgə dərdi var. Tənbəl analar uşağı xortdandan qorxuzublar ki, səsini kosib yatsın. Uşaq, doğrudur, sakit olub, amma on beş yaşa çatana kimi uşaq elə bilib ki, dünyada bir xortdan var ki, gecələr gəlib ağlayan uşaqları götürüb aparır qaranlıq meşələrə... Həmçinin böyüklerimiz...

Neçə-neçə qorinlərdən bəri müsəlman elə xəyal eləyir ki, "şeytan" adında onun bir düşməni var ki, həmişə istəyir onu yoldan çıxartsın. Müsəlmanın təsəvvüründə bu şeytan bir hiyləgər məxluqdur, başında bir tasküləh var, məsələn, Naxçıvanda balaca uşaqlar başlarına qoyan kimi bir şeydir və bu tasküləhin ucu mizdir və ucundan zınqırov asılıb və bu şeytanın gödək paltarı var və şeytanın quyruğu var; gözündən biclik yağır və bir gözü də kordur. Bir gün bu kor şeytan istədi Bəni-İsrail qövmündən Bər Sisa adında bir abidi yoldan çıxartsın və fikirləşdi, fikirləşdi, axırda bir qızı xəstə elədi və qızın qohumlarına dedi ki, bu qızın davası homin abidin ələndir. Qızı apardılar abidin yanına və mələk şeytan abidi yoldan çıxartdı.

¹ Dövlətçiliklərimizə

² Uşaqlıq günləri

Və yenə rovyatdır ki, İstanbulda iranlı və qafqazlı hüriyyətpərəstləri beş yüz lirə cəm eləmişdilər ki, göndörsinlər Təbrizin fığorasına və istəyirdilər bu pulları Qastilla adında bir Rum taciri vasitəsilə göndörsinlər, amma kor şeytan gedib iki nəfər şəxsın paltarını geyib (bu iki nəfərin biri "dəstmalçı" və biri də Hacı Həsənəlidir), bəli, bu iki nəfərin paltarını geyib, gedib Qastillaya gizlinco deyib ki, bu pul gedir Sottarxana patron-tüfəng almağa, xəbər verərik Rəhimxana sənin evini və kontorunu Təbrizdə dağıdır. Bu minvalla kor şeytan qoymur yığılmış pullar göndörsinlər Təbrizə.

Özgə bir millət düşməndən chtiyyət eləyəndə müsəlman şeytandan qorxur; özgöləri meşədə ayıdan chtiyyət eləyəndə müsəlmanın yadına "div" düşür; çöllərdə birisi qurddan qorxanda müsəlman "qulibiyabani" don qorxur; özgə millət bir qaranlıq yerdə heç bir şeydən qorxmıyanda, otuz beş yaşında igid müsəlman "cin" don qorxur. Cindən, pirdən, mardan, cəldən, siyahdan, hənəcədən, tərfindən, sələbdən... dünya və ələmdən müsəlman qorxur.

Həmişə müsəlman Allahı köməyə çağıranda deyir ki, "bari pərvərdigara, sən moni şeytandan saxla!", "pənəh aparırım Allaha şeytani-rəcimdən".

"Tərəqqi"nin "Həmin adam"ı elə xəyal eləməsin ki, burada şeytandan murad Qarabağ və Naxçıvan şeytanlarıdır.

Burada şeytandan murad həmin kor şeytandır ki, tasküləhindən zınqırov asılıb; homin kor şeytandır ki, müsəlman kitablarının hamısında onun tərifləri var; haman kor şeytandır ki, indi bu saat Qarayazı köndində "molla davası" salıb və axırda iş o yerdə çatıb ki, mollaların ikisi də gəliblər Tiflisə və həresi dalına üç kollə qənd alıb, biri qəndi daşıyır konsulxanaya, biri daşıyır şeyxülislamın idarəsinə.

Allah şeytana lənət eləsin!

Hələ çox çəkər...

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 15 sentyabr 1908, №37

NECƏ QAN AĞLAMASIN DAŞ BU GÜN, QIRXILIR GÖR NECƏ MİN BAŞ BU GÜN!

Böli, başlar başlayıblar qırılmağa. Dəllək dükanlarında macal yoxdur. Aşura günü iki yüz yetmiş milyon baş yarılaçaq.

Və lakin bunlar hamısı köhnə sözlərdir. Amma burada bir mətləb var ki həlqə oxucularımız onu eşitməmiş ola. Bu bərədə lazım bilirik bür az danışaq.

Yer üzündə qəribə bir əhvalat baş verəndə Avropanın fonni cəmiyyətləri çox xərclər çəkib adamlar göndəririlər ki, təzə vüquati elm və fənn tərəfindən öyrənsin və sonra cəmiyyətə ərz cəslin.

Bələliklə, Avropada elm və fənn tərəqqi cləyib. Məsələn, Amerikanın filan şəhərində gün təmamen tutulacaq. Qabaqca hamən şəhərə hor məmləkətin coğrafiya cəmiyyətlərindən dəstə-dəstə alimlər göndərilir ki, günün tutulmaq sirlərini dəxi də yaxşı öyrənsinlər. Məsələn, İtaliyada misli olmayan zəlzələ üz verib. Həmçinin yene alimlər oraya doluşurlar ki, zəlzələnin hikmətlərini mümkün qədər öyrənsinlər.

Aşura işlərimiz avropalıların nəzərində clə bir qəribə və əhəmiyyətli əhvalatdır ki, bu bərədə onlar indiyədək nəçə cild kitablar yazıblar. İranın və Qafqazın böyük müsəlman şəhərlərində məhər-rəmlikdə Avropa cəmiyyətlərinin üzvləri həmişə pişəzvəqt hazır olarlar və aşura günü qələmi və kağızı ciblərinə qoyub çıxarlar uca divanın üstünə və tamaşa cloyib, çitdiklərini təfsilən yazarlar; gördük-lərinin fotoqrafiya əkslərini götürüb apararlar.

Bu qisim səyyahların biri də dünün gəlmişdi idarəmizə. Bu cənab, Lissabon şəhərində bir cəmiyyətin üzvüdür. Onun bu il Qafqaza gəlməyindən qəsdə üç mətləb öyrənməkdir.

Əvvələn: oğor baş yarmaq şəron lazımdır, nə səbəbə başlarını yaranların içində indiyədək bircə əmmaməli molla görsənməyib?

İkinci: həmişə vaxtlarını qumar və çaxır moçlislərində keçirən müsəlman "intelligentləri" nə qəsd ilə aşura günü dəstə qabağına düşüb baş yaranların qanlarını dəsmalları ilə silirlər?

Və üçüncüsü: səbəb nədir ki, baş yaranların hamısı ibarətdir məhz gədə-güdələrdən, baqqallardan və çaqqallardan; bunların için-də bir nəfər də maarif əhli görsənmir?

Biz bu suallara cavab verə bilmədik və qonağımız çıxıb getdi. Bu heyndə qulağıımıza hatifdən bu səslər gəldi:

– Bu günlərdə İranda istibdad ilə ədalət bərk çarpışır. Yekə bir millətin dini, namusu, hüququ, vətəni təhlükədadır. Kəməksizlik ucundan ola bilər ədalət tərəfi basılsın. O vaxt milyonlarca məz-lumun dadü fəryadı bugünkündən artıq göylərə qalxacaqdır. Bir udum suya həsrət qalıb can verən balaların, qanınları yirtılan ana-bacaların halı Kərbəla vəqiosindən aşağı qalmayacaqdır!

Bu gün Kərbəla meydanı – Azərbaycanı vətənpərvərlik mey-danıdır. Hər kimin üroyindo bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır! Axıtmalı qanlarımız, cəsan etməli pulla-rımız varsa, – gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmğahı durur.

Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik oraya kömək etməkdir ki, hom Allah, hom də Həzrəti-Hüseyn razı qalsın. Yoxsa, Tiflisin, Bakının küçələrində qışqıra-qışqıra gəzib, yalançıdan başımızı cızıb bir az qan axıtmaq Hüseyn övladına və Rüstəm nəsi-linə yaraşan igidlik deyil.

Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin". 11 yanvar 1909, №2

TƏRƏKƏMƏ

Bir yandan o biri yana keçmək, bu il burada, gələcək il bir ayın yer-də yaşamaq, yay fəslə yaylaqda, qış fəslə qışlaqda güzoran etmək qədim əyyamdan başlanıb. O vaxtlar sənət və ticarət yox imiş və insanlar heyvanların südü və oti ilə zindəganlıq edirmişlər. Heyvanları da bir gün bu cəməndə, o biri gün o cəməndə otara-otara özləri heyvanların dəlinə hərəkət edermişlər.

Bu sayaq yaşayan adamlar yər üzündə indi yəcnə az-maz tapılır. Qeyri yerlərdə bunlara "qaraçı" deyirlər, bizim içimizdə bunların adı tərəkəmədir. Rusiyada qaraçıların vətəni Bessarabiya sohrasıdır. Qafqazda da tərəkəmələrin mədəni Qarabağdır.

Hər bir yerdə, hansı bir dağın təpəsində bir alaçıq görsən və dağın ətəyində bir sürü qoyun-keçi görsən, bil ki, qarabağlıdır.

Qafqazda hansı bir yolla gəcə vaxtı keçəndə, yolun kənarında bir çoxlu çadır görəcəksən. Faytonçu faytonu saxlayır ki, atlar dinclərini alsınlar. Birdən çadırın içindən bir belə oxumaq səsi gəlir:

Nonom, a narış qoyun,
Boynun bir qarış qoyun.
Çoban sondon küsübdür,
Südü ver, barış, qoyun.

Bəli, bunların hamısı Qarabağ torokomoloridir.

Üləmalar təbiətdə çox hikmətlər tapıblar. Fironqistanın məşhur həkimləri sübuta yetiriblər ki, bir şəxsin sifətləri və xasiyyətləri onun evladına yetişəcək, evladına yetişməyə, novolorino, novolorinə yetişməyə, nəticə və kötülcolorinə yetişəcək. Təbiətin homin qanununun nəticəsidir ki, indi Qafqazda heç bir yərin adamları qarabağlılar kimi köçürülür və mail deyillər. Qarabağlı öz vilayətində oturma bilməz: dünya və ələm qarabağlı ilə doludur. Çünki qanlarında köçürülük xasiyyəti var.

Naxçıvanda iki mötəbər tacir olsa, biri qarabağlıdır. Qubada iki mollanın biri qarabağlıdır. Dünyada nə qədər tar çalan və oxuyan var – qarabağlıdır. Heç bir iş, heç bir sonot yoxdur ki, ora qarabağlı özünü soxmamış olsun. Bu kimdir? – Müəllim. Haralıdır? – Qarabağlı. Bu kimdir? – Şeyxülislam. Haralıdır? – Qarabağlı. Nə bilim, bu şahzadə – qarabağlı, bu xanşadə – qarabağlı. Tiflisdə qarabağlı dəstəsi, Aşqabadda qarabağlı məscidi. Xülasə, qarabağlı, qarabağlı.

İndi gələk Bədikubə şəhərinə.

Cəmi müəllimlər – qarabağlı, cəmi injençerlər – qarabağlı. Hələ bu ötürər: tamam qəzetçilər – qarabağlı. Doğrusu, insanda bir həyədə yaxşı zəddir. Ruslar içində bir məsəl var deyirlər ki: "Çağırılmış qonaq molla həci Babadan pisdır". Bari-porvordığara, bu sirtiq qarabağlılar bu yazıq bəkililərdən nə istəyir? Harada görənib ki, bir şəhərdən bir adam çıxıb gədə bir özgə şəhərdə qəzet çıxarda? Nə Avropada belə adət var, nə Rusiyada.

Heç bir millət heç bir işdə bizə oxşamır. Hər işimiz tərsinodir. Qarabağlısan, yazıçılıq etməyə istəyirsen, cəhənnəm ol gət oturma öz Qarabağında, nə qədər istəyirsen yaz. Dəxi sonin Bakıda nə işin var? Məgər bizim öz Bakımızda öz yazığımız yoxdur? Axır, insanda

bir həyədə yaxşı zəddir. Biz vallah, billah, sizə çox hörmət qoyuruq, "xotir" saxlayırıq. Yoxsa indiyo kimi hamınızı qırıb qurtarmışdıq.

Bu harada görənib ki, insan qarabağlı ola-ola gədə oturma bir özgə şəhərdə qəzet çıxarda? Əgər bir məskəvalı istəyə gədiş Pəterburqda alış-veriş cəyə, – pəterburqlular onu həykət cəyə, içlərinə qoymazlar. Hər bir nətarəş iş var, hamısı biz məsəlmanlardan baş verir. İşlərimiz hamısı köndələn düşübdür; üzümüzdə birçə tikə su qalmayıb. Dünyada hər nə qədər millət var, hamısı bizə nifrət göstərir; ondan ötrü ki, qarabağlılar gəlib doluşublar Bakıya. Qonşularımız bizə tonot oxuyur, ondan ötrü ki, Bakının ələ qoyun gözləri bəxə-bəxə qarabağlılar gəlib burada ad çıxardırlar. Havada uçan quşlar bizim üstümüzə gülürlər, o sobobə ki, cənəbilərin gözünün qabağında Bakıda qarabağlı-bəkililə dəvəsi düşür. Bu da bizim ittifaq və ittihadımız ("İttifaq" və "İttihad məktəblərini dəmirəm hə!). Bu da bizim ittihadımız, bu da bizim qəyrot və həmmətimiz. Doğrudan da, insanda bir həyə yaxşı zəddir. Bu sözləri yazmaqdan qəsdimiz məsəlman qardaşlara bir belə vəsiyyət etməkdir:

Amandır, qardaşlar, huşyar olun.

Əvvələn, içinizə özgə şəhərdən gələnə bir yad adamı qoymayın, qoymayın. Və səniyə, bu qarabağlılardan özünüzü gözləyin, amandır, gözləyin, gözləyin, gözləyin.

Və hər yerdə bir qarabağlı gərdünüz – səy ədin, çalışın, orinə verməyəlidir – vərən, şpionluq etməyəlidir – cəyə, şəklini çəkməyəlidir – çəkin. Xülasə, hər bir vəsito ilə olsa, çalışın öz içinizdən rədd cəyə.

Amandır, qardaşlar, qəyrot, qəyrot (əgər varsa).

Amandır, qardaşlar, həmmət, həmmət (xudənəkərdə).

Ax bu qarabağlılar.

Lağlağı

"Molla Nəsrəddin", 6 sentyabr 1909, №36

DAĞARCIQ

Pişiklə no tövr roflar cloyırsən, clo də arvadla lazımdır roflar clomək.

Bclə tutaq ki, sən cvindo bir pişik saxlayırsən və bu pişik yaxşı dolanmır; mosolon, qab-qaşığı golib yalayır. Əvvəl dofo bircə mozom-mət kifayət clər; lazımdır demək ki, "ay heyvan, rədd ol!". Əgər gördün ki rədd oldu – çox ocəb. Yoxsa sənin nosihotini qəbul cloməyib, başladı hələ bir qatığı da yeməyə, – o vodo götür "səndal" ağacını və bir neçə dofo vur pişiyin başından ki, mavıldaya-mavıldaya çıxıb cəhənnəm olsun. Elo ki gördün ki, sənin pişiyin özünü qoyub bihəyalığa və evdə nə qatıq qoyur, nə ot qoyur, nə sözbə baxır, nə utanır, nə Allahdan qorxur, – o vədə o binamus pişiyi tut qat bir dağarcığa, ağzını bərk bağla, al olinə haman "səndal" ağacını, o qəder vur ki, canı çıxsın! Amma mobada dağarcığın ağzı bərk bağlanmış olmaya: oğor pişik oradan özünü xilas cləso, üz-gözünü cırmaqqlayıb qanadar.

Həmçinin arvad.

Gördün ki, sözüno baxmır, ata-anasını söysən kifayət edər. Yoxsa baxıb gördün ki, nöinki sözüno baxmır, hələ bəlkə üzünə də durur, – o vaxt götür "səndal" ağacını və başından bir-iki dofo bərk vur, amma clo vur ki, ağac gözünə doymosin; çünki birdən vurub kor clərsən, onda da bir özgə arvad almaq xorcinə düşörsən.

Amma clo ki, arvad başladı cızıqdı çıxmağa, mosolon, sən gecələ, meyxanalarından lotuxanalardan cvinə gec golondə, başladı övqatını təlx cloməyə, yəinki gördün ki, beç-on arvad almağına narazılıq göstərüb gedib ata-anasına şikayət clədi, – o vodo arvadını tut qat dağarcığa və o qəder vur ki, canı çıxsın!

İndi, ey mənəm özizim, doxi çox da cləmdən, məktəbdən dəm vurma: tutaq ki, qızını qoydun məktəbə, dərslər oxudu və climli oldu. Vallah, billah bircə tükə mənfəəti yoxdur: dağarcığa qatulandan sonra dəxi nə yazı yazmaq olar, nə də bir özgə şey mənfəət gətirər!

Bu mətləbi biz müsəlmanların içində heç kəs hələ lazımcına düşünməyib, savayı Bakıda məkatib komissiyası sənə cənab Makedonskidən və haman komissiyanın doqquz nəfər müsəlman üzvlərindən.

Məlumdur ki, Bakının bir neçə boşboğaz müsəlmanları bir vaxt çalışırdılar ki, şəhər tərəfindən bir donə qız məktəbi açılısın. Bu

xobori eşidib biz vaxtın çox pərişan olduq və Dəmdəməkiyə yazdıq ki, bizə ohvalatı bildirsən görək bu nə axmaq sözdür danışılır. Dəmdəməki gedib işin həqiqətini Makedonski cənablarından və həmçinin müsəlman üzvlərindən soruşmuşdu. Müxbirimizə Makedonski xanım sözü bu olub ki, "mən çox soy cədirəm ki, qız məktəbi açılısın, amma komissiyanın müsəlman üzvləri mənə deyiblər ki, hələ orucluqdur, bir az dayan". Üzvlərdən də bir nəfər doktor, Dəmdəməkiyə cavab verib ki, "qardaşım, Dəmdəməki, yaz Molla Nəsrəddinə ki, ürəyini sıxmasın, mən qızlarımızın oxumağına razı deyiləm; o sobobə ki, hamısı birdir, dağarcığa qatılandan sonra elmin faydası ola bilməz".

Böli, sözüno oradadır ki, pişiklə arvadın çarəsi möhz dağarcıqdır. Sözüno baxmadılar, – qat dağarcığa, ağzını bağla, vossalam.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 18 oktyabr 1909, №42

DÜŞMƏNLƏR

Bizim oxumuşların bozisi əşura günü düşür baş yaranların qabağına və ağlaya-ağlaya dostolor ilə bərabər dolanırlar. Bunlar iki qismdir:

Bir qismi mömin çinovniklor və yarımçıq qoca "intelligent"lərdir ki, ölümlərin yaxınlaşmağını görüb, istəyirlər bəlkə asan vəchlə ilə bir qəder savab qazansınlar. Bu qismi "intelligent"lərimiz filcümlo yaxşı adamlardır. Amma heyif ki, bir az axmaqdırlar.

Bir qismi də batında dinsiz, amma zahirdə özlərini camaatın nəzərində dindar qələmə verən oxumuşlarımızdır. Bunların çoxu qəzet yazanlarımızdır; amma içlərinə tok-tük həkimlər və vəkillər də görürük. Bəzən də heç bir sənətin sahibi olmayıb, camaat arasında gəzən və camaat içində bozi məmuriyyətlərə intixab olunmaq axtıran şəxslərdir. Və çünki bunların hamısı bir növ camaata möhləcdirlər, – bu sobobdən hər bir bicliyi qəbul cloyırlar ki, avama xoş gəlsinlər və bu yol ilə camaatı öz tərəflərinə çəkib nüfuz qazansınlar. Bunlar da yaxşı adamlardır, amma şərhləndirlər.

Söz yox ağlamaq lazımdır.

Hor kosdo volən və millət məhəbbəti olsa, aşura günü çıxar bir uca yerə və müsəlman ələminə tamaşa edib, tez yenib gedər evinə və ikiöllü başına vura-vura deyər:

– Ax, biçərə qardaşlar, ax uzunqulaqlar!..

Amma Allahın heyvanlarının oyunbazlıqlarına etina etməmək və nədən kəbəlayı və məşədilərin vəhşiliklərinə hələ bir növ gedib şərək olmaq – haramzadəlikdir!

Molla Nəsrəddinin bərcü keçəl qardaşları xəbərdar etməkdir ki, düşmənlərini tanınsınlar.

Eşidən eşidər, – eşitməyənə canı cəhənnəmə!

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 1910, №3

QANLI FƏCİƏ

Yox, özüm, qanlı fəciə bu deyil ki, Daşkənd civarında Gödək qəbrəsi əhəlisindən 60 yaşlı Cənab Muradovun 14 yaşında övroti cəvan nəkəri ilə qoşulub qaçır və Muradovun bir nəfər qohumu başına 15 nəfər türkmən yığır, gedir qızı və oğlanı tutur, tiko-tiko doğrayır.

Xeyr, qanlı fəciə bu deyil.

Yox, yox, mən ölüm, əlo danışma, vallah küsürəm; qanlı fəciə bu deyil. Qanlı fəciə budur ki, yuxarıdakı əhvalatı nəğil ediyəndən sonra idarə tərəfindən yazırsan ki, "Bu uğurda tökülən qanların bəisi 12 yaşındakı qızları 70 yaşındakı qoca kişilərə nikah edəndən molla-nəmələrdir".

Budur qanlı fəciə, mənim gözümün nuru.

Əgər bu sözləri yazanda huşun başında deyildisə, – sözüm yox; yoxsa qana-qana yazmış olsan, di qulaq as.

Dünya yaranandan Şamaxıda şagirdlər müəllimi döyən günə kimi heç bir əlo ittəfaq düşməyib ki, bir molla-nəmənin yanına gəlib, bala-

ca bir qız uşağını 60 yaşında kişiyə nikah etmək istəyəndə molla bir doqıq dayana. Və mənim bu sözlərimi əlo indi bu saatda hər bir molla oxusa, yəni başa düşməyəcək ki, dənəni niyə görə dayansın və niyə haman saat siğoni oxumasın.

Molla nə qanlı qanlı fəciə nə deməkdir? Daşkəndin fəciəsinin adı tok bir cəvənin yanında "qanlı fəciə"dir; amma molla-nəmənin və molla-nəmənin nəzərində şəri hökmü omolo gətirməkdir; çünki zəni və zəniyənin qətlə hər halda vacibdir.

Qoy "Həqiqət" in 151-ci nömrəsinin dördüncü səhifəsindəki "Qanlı fəciə" əhvalatını 300 milyon müsəlman oxusun, – tok bir cəvəndən savayı. Hər bir müsəlmanın bərcü odur ki, tiko-tiko doğramış 14 yaşında qıza və oğlana sədəhzər lənət oxuyub desin: "Mərholba türkmənlərə, məşəllə belə mücahidlərə".

Budur qanlı fəciə.

Sən istəyirsən ki, molla-nəmələrimiz 60 yaşında kişiyə 14 yaşında qızı nikah etməsinlər. Çox ələlə, Allah atana rəhmət etməsin. İndi gəl açaq görə axund Ərsəzadənin "Təşrihül-fəciyə" kitabının 13-cü səhifəsində nə yazılıb: "Əgər doqquz yaşa yetişməmiş bir qızı atası, ya ata babası ələ vələ, – ələ ondan, ələ ələndən ələ aparar".

Bə niyə dənəmirsən? Bir dənə görə, kim sənə deyib ki, 14 yaşında qızı 60 yaşında kişiyə vermək olmaz?

Əzə şəhərləri bilmirəm, bizim küçədə həci Məlikin 74 yaş, övroti Güllünün 12 yaş var; bildir övrotin bir oğlu ələ, adını qoydular Həsən.

Budur qanlı fəciə.

Məşədi Nuroli 60 yaşında bir kişidir. Keçən il 9 yaşında bir qız ələ.

Budur qanlı fəciə.

Allahın göyde gəzən ələ hər gəcə nəçə-nəçə qanlı fəciələrə şahid ələ. Və ələ kişilərin ələğinə zorla çəkib ələrdiyimiz bələca qızların göz yaşlarını bir yere yığsan, tələ bir ümmən doryası ələlə gələ.

Budur qanlı fəciə.

Bunların hamısını görö-görö vo bilo-bilo vo eşido-eşido gündo göbölök kimi artır töroyon yazıcılarımız yazırlar, yazırlar, yazırlar, hər yandan yazırlar: yerdön, göydon, hüriyyotdon, şoriotdon, politikadan, İrandan, Turandan, olfaz, ibaro, şoxs, imza, şöhrot, ad, nozm, qafıyo, yeno olfaz, yeno ibaro...

Amma övrotlərimizdən birco söz də yox.

Çünki ağaların xoşuna gəlməz; ağaların da xoşuna gəlməsin.

Bağışla, bilmədim, qələt elədim.

Budur qanlı facio.

Molla Nasrəddin

"Molla Nasrəddin", 11 iyul 1910, №27

ÇİÇƏK

Bir müsəlman kondino, müsəlman məhəlləsinə "çiçək" kimi müalicəsi asan bir uşaq naxoşluğu düşəndə yazıq uşaqlar bir-bir başlayırlar qırılmağa. Çox vaxt olur ki, naxoşluq elə o vədə qurtarır ki, dənə o kənddə, o məhəllədə bir nəfər də uşaq qalmır.

Məlumdur ki, çiçək naxoşluğunu o uşaqlar tutur ki, onlara "çiçək" döyülməyibdir.

Yəni əgər uşağa vaxt ikon çiçək mayasını döyson, dənə o uşaq çiçək naxoşluğu tutmaz (amma hokimlər məsləhət görür yeddi ildən sonra yeno uşağın çiçəyini döymək).

Xülasə, bu bir asan işdir: çiçəyin mayası hər bir aptekxanada satılır, ancaq lazımdır ki, kənddə, ya məhəllədə bir elə adam olsun ki, biçəro müsəlmanlara yazığı gəlsin.

Bir neçə qəpiklik neçə, bir neçə qəpiklik maya. Aptekçidən soruşsan ki, çiçəyi nə tövr döyüm? – öyrədir; hokimdən soruşsan, – daha yaxşı; feldşerdən də öyrənə bilərsən. Bunlar hamısı asandır, amma lazımdır ki, məhəllədə, ya kənddə balaca, günahsız uşaqlar qırılanda və anaları, ataları ağlar qoyanda elə bir Allah bəndəsi olsun ki, sahibsiz, dilsiz-ağızsız avam müsəlman qardaşlara rəhmi gəlsin.

Bir-iki manatlıq çiçək mayası ilə bir yekə kondin uşaqlarının çiçəyini döymək mümkündür. Əgər belə olsa, o vilayətdən çiçək azarı bilməz konar olar.

Bunu kim eləsin? Kimdir kondlərdə avam camaatın sahibi?

Bu xüsusda bir neçə cavab ola bilər. Biri deyir ki, kondilərin xeyir-şərinə qarışmaq, onların halına yanaşmaq – mülkədarların, böylərin və xanların borcudur. Biri deyir ki, kondilərə baş çəkmək, onlara yetişən bələlərin qabağında çalışmaq, kondilərə atalıq eləmək mollaların vəzifəsidir.

Mən bu iki cavabın heç birinə şərək ola bilmərəm; çünki böylərin, xanların və mülkədarların kondli işinə qarışmağının heç bir yaxşı notiosi ola bilməz və bir də yaraşan iş deyil ki, toşoxxüslü bir mülkədar, papağı yanqılıcı bir boy, ya kefi bir xan girsin kondlinin evinə ki, nə var, nə yox mən gəlmişəm sonin uşağının çiçəyini döyüm. Kondli bir nanəcib tayfədir, üz verson qudurur, dənə öhdəsindən gəlmək olmaz. Onsuz da axır vaxtlarda kondlərdə də bir para cavanlar az qalırlar adamın sözlünü qaytarsınlar və üstünə çıxır bəşməyincə böyüyə baş endirmirlər.

Qaldı mollalar. Bunlar da iki cəhətdən kond uşaqlarının salamat olmağını istəməzlər: bir cəhətdən budur ki, uşaq ölən evdə homişə molladan ötrü doşab halvası, bozi yerlərdə ot şorbəsi bişir; az-çox pul da verilir. Demək, kəndə bir naxoşluq düşəndə mollanın da mədəxili artır. İkinci cəhətdən budur ki, o uşaqlar ölərsə qalsalar, iyirmi-otuz ildən sonra gözlərini açıb yada salacaqlar ki, otuz il ondan qabaq Bakıda qradonaçalnik, küçələrdə arvadlara sataşan cavanlara tənbeh eləyəndə, cavanlar qradonaçalnikə belə cavab vermiş imişlər:

– Ərz olsun qradonaçalnik cənablarına ki, biz, həqiqətdə məqsərsiz; çünki küçə ilə keçən övrotlərə söz ilə sataşmışıq. Amma cənab qradonaçalnik sağ olsun, necə ki, hər bir müqəssirin tutduğu pis omolini zamanonin toqazasına və məkəna nisbət mülahizə edəndə onun günahını bir növ xofif tutub tənbehini də o dorəcədə azaldırlar, biz Allahın günahkar bəndələrinin ohalına lazımcə diqqət edəndə aşkar olacaq ki, bizim də üzrümüz az deyil.

Boli, küçə ilə keçən övrotlərə sataşmaq yaxşı adət deyil. Amma biz rus millətiyik, biz sataşdığımız övrotlər də rusdurlar. Bizim holo onlarla danışmağımıza da dinimiz yol verir.

Amma bizim gözümüzün qabağında var Qafqazın müsəlman tayfası: müsəlman içində heç bir övrot cürət eləməz ki, müsəlman

kişilərinin içindən ötüb-keçsin; çünki ola bilməz ki, o övrotə bir söz atan olmasın.

Mən cahıl-mahılları demirəm; hər millət içində cahıllar və cavanlar tərəfindən küçə-bacada övrotə sataşmaq görünür. Mən mollaları deyirəm.

Müsolman içində hər kənddə və hər şəhərdə bir Molla İsa var. Çox vaxt özləri üçün mitə¹ siğələrini mollalar küçədə oxuyurlar. Övrotin topuğuna baxan kimi zalım oğlu bilir ki, bu övrot kimdir və fürsəti fəvta verməyib nişanoyə qoyur.

Gəncədə Hacı Seyid Bağır özü üçün siğə clodiyi övrotləri küçələrdə tapır. Naxçıvanda Pirqəmişli mörhum bir molla, xoşuna gələn övrotə küçədə deyirdi:

– Məno siğə olarsan?

Mən çox görmüşəm ki, mötəbor və sahibi-çhtiram bir axund küçədə yad övrotədən soruşur ki:

– Sən kimin övrotəsin?

Söz yox, övrotlərimizin qulaqları o qədər qızıışır ki, belə-belo şeylərdən incimirlər; çünki elə bilirlər ki, bu özü də Allah ömridir. Bəlkə namünasib bir cavan oğlan küçədə bir dul övrotə sataşsa, övrot daşı götürüb çıxır uşağın başına, amma hacıya və mollaya söz yoxdur; çünki övrot görür ki, burada siğə olmaq məsələsi var. Və övrotlərimiz də öyrəndirlər.

Gəncədə Kərbəlayı Sokino ömründə iki yüz adama siğə olub. Hacı Seyid Bağır küçədə hansı dul övrotin baldırını yağun görəndə, övrotə belə deyir:

– Əgər məno siğə olmasan, cəddim ciyərinə çıxardacaq!

Onunçün hər şəhərdə Kərbəlayı Sokino xalalar az deyil. Ruhani atalarımızın torbiyosinin bərkətindən, indi bizim övrotlərin içində clələri də var ki, siğə olmağı özlərinə bir peşə kimi cəyiblər. Çoxusu bəlkə özü kişiyə deyir ki:

– Məni siğə elə.

Xorasanı demirəm, orada belə işlər hər qədomdə görünür. Bizim içimizdə də hər kənddə və hər şəhərdə belə xalalar tapılar.

Mərgiləndə Curoxan adında bir sət qızı küçədə keçən iranlı və qafqazlıni zəman tutur ki, gəror məni siğə cəyəson.

¹ Ömürlük siğə

Amma lazımdır bunu bilmək ki, çiyoyi dəyülən uşağı soyuq yerdə saxlamaq yaxşı deyil.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 20 yanvar 1912, №3

DƏRD

Dərdi mərə nist dərmən, olqiyas!

Mənim tok birco qardaşım var, dünyalarca istərom və əgər lazımsa, onun yolunda özümlə ölümə verərom. Atamın yadığı, anamın yadığı, atabir, anabir, doğma qardaş, canım, ciyərim, ölüm, qanımsa, ruhum və iki gözümün işığı.

Amma dərd budur ki, gözəl bir övrotə var. Mən namərdəm əgər razi olam ki, qardaşımın başından bir tük oksik ola; amma hordən bir xoyalıma gəlir ki, xudanokordo, bəlkə birdən biçəro qardaşımı əcəl gəldi tapdı, onda bəs övrotə necə olsun? Və mən bədbəxt necə razi olum ki, bir belə can bir özge kişiyə orə gətsin; özgosinə qismət olsun. "Ey müsolmanan, çə dərman, olqiyas!"

Bəzi vaxt olur ki, belə-belo qara xoyalat mənim yadımdan çıxır; amma hordən bir qardaşımın övrotinin üzü üzümə sataşır və deyəsən qəsdən o saat xoyalıma gəlir ki, məsələni, xudanokordo, qardaşım vəfat edib. İnsanı xoyalat götürəndə, hər cür nətərəş fikirlər adəmdən ol götürmə; məsələni, guya ki, qardaşım vəfat edib, övrot də gözümün qabağında dolənir. Övrot də no övrot! Yəno gözəl olmaya, cəhənnəmə-gəro, itilib qoyub gəddər gəldiyi yəro.

Can bəcəmə, söz yox,
Meyli cəhən nodərəd.
Hər kos ki, in nodənə,
Həqqə ki, on nodərəd.

Amma bu köpəyin qızının baldırlarına hordən gözüm sataşanda... Allah şeytəna lənət cəslin!
Xülasə, belə dərd olmaz ki, mən çəkərom və gəccə-gündüz bu fikirdəyom: "Gəştəom suzanı gəryan, olqiyas".

Söz yox, qeyri millətlər bu barədə asudodirlər; qardaş öləndən sonra onun övrotini almaq qeyri millətlərə qədəğondir. Odur ki, onlar belə-belə fikirlərdən uzaqdırlar. Öz aramızdır, bu da onların bişür-luqlarına dəlalət edir. Mən ki doğrusu, razı ola bilmərəm ki, bir belə nəzənin qardaşımın olındən çıxsın və gedib yad bir kişiye övrot olsun; bir surətdə ki, onu özümə övrot cloməyo mənim ixtiyarım var; çünki müsəlmanam.

Zövqi çinan nədarəd
Bidust zindəgani.
Bidust zindəgani
Zövqi çinan nədarəd.

Amma Allah şeytana lənət closin!

Yenə and olsun Allaha ki, qardaşımın başının ağrımağına razı olmanam. Amma bilmirəm hamı mənim kimidir, yəni birco mən bədbəxtin başına belə işlər gəlir? Bu tünbotünün qızı gözümə sataşanda həmişə qardaşımın ölməyi yadıma düşür və həmişə öz-özümə deyirəm ki, bax, dünyanın işini bilmək olmaz, ocol hamısını gəlib tərək edəcək. Vallahı, billahı, min dəfə razıyam ki, mən ölüm, qardaşımın başına bir iş gəlməsin. Amma doğrudan doğrusu, mən belə biqeyrətçiliyi qəbul edə bilmərəm ki, qardaşımın övroti yad bir kişinin qoynuna girsin, bir surətdə ki, uşaqları da mənim uşaqlarım yerindədir, oğər təfavüt qoyuramsa, Allah mənim atama lənət cləsin. Bir surətdə ki, bu biçərə nuri-didələrimin analarını almağa mənim ixtiyarım var; özümün də övroti tək birəodir, ev-çəiyi də ancaq ikisi dolandırır bilər.

Allah şeytana lənət closin!

Kos dər cəhan nədarəd,
Belə vəfalı qardaş.
Darda ki, in müəmma.
Şərhu boyan nədarəd.

Molla Nəsrəddin

"Molla Nəsrəddin", 12 aprel 1913, №12

KİŞİ GƏLİR

Mən toccüb edirəm bir para müsəlman qardaşlara ki, cvlərinə kişi qonağı gələndə övrotlərini çıxardıb aparırlar qonaqların yanına və oturub bir yerdə söhbət cləyirlər. Doğrusu, belə bir əməli mən xoşlaya bilmərəm və heç razı ola bilmərəm ki, mənim övrotim dünyada məndən savayı bir kişini görsün, bir kişi ilə danışsın.

Vo bilirəm də ki, bu məsələ barəsində mənim tərəfdarlarım çoxdur və hədsiz şükürlər də edirəm ki, yer üzünün comi müsəlman qardaşları bu xüsusda mənə yoldaşdırlar.

Vo yenə mat qalmalı işdir ki, nə səbəbə bir para müsəlman qardaşlar razı olurlar ki, övrotləri yad kişilər ilə üzüaçıq danışsınlar.

Görsən, necə onlar qorxmurlar? Vallah, qurd üroyi yeyiblər.

Amma, doğrusu, mən qorxuram.

Mən ondan qorxuram ki, mənim övrotim çıxsa kişilərin içinə və görə ki, dünyada məndən də yaxşı kişi var.

Mohz bu səbəbə mən övrotim qonaq qabağına çıxmağına razı olmuram; çünki qorxuram ki, məndən savayı bir özgo kişi görə, qəlbi dolana.

Əgər mənə yoqin ola ki, övrotim mənə istəyir, onda heç zəddən qorxmaram; onda izin verərəm hər kos ilə istəyir danışsın. Amma bir surətdə ki, onun mənə məhəbbəti yoxdur, – otaqdan kənara çıxmağına razı ola bilmərəm.

Məhəbbəti mənə ondan ötrü yoxdur ki, o heç bilmir məhəbbət nədir. Onu mənə on dörd yaşında könülsüz verəndə mənim qırx doqquz yaşım var idi; amma mənə ondan ötrü gəldi ki, bir kasıb qız idi. Mən özüm də bilirdim mənə istəməyəcək, ancaq mənim pulumu istəyəcək, qızılıma istəyəcək. Amma nə cybi var, Allah müsəlmançılığa bərəkət versin; məndən savayı o kimi görəcək ki, məndən savayı özgəsinə məhəbbət yetirsin! Hərçənd hərdən bir aşpazımız ilə xəlvətə düşəndə sulaşırlar, amma mən də daha evdə kişi qulluqcusu saxlamıram.

Yenə Allah müsəlmançılığa bərəkət versin. Hərdən bir mənim Avropa tərbiyəsi tapmış tanışlarımdan mənə deyən olur ki, "niyə övrotünü dörd divar içində dustaq saxlayırsan?" Mən də ona cürot ilə cavab verirəm:

– Məsəlman övrotünün yad kişiye görükməyino şəriətimiz izin vermir.

Amma bunu da bilirom ki, monim bu sözlörümö do inanan ol-mayacaq; çünki şeriotdon qorxmuram, övrotimdon qorxuram. Əgər şeriotdon qorxan olsaydım, binamaz olmazdım, gecə-gündüz çaxır içməyi özümö adət etməz idim; atabir, anabir bacımın atadan qalan mülkümüzdon olan hissösini qosb elomozdim.

* * *

Və bir də qaldı ki, bir para ağzıqəşənglər başlayıblar qozctlordo yazmağa ki, nə bilim gorok övrotlor oxusunlar, torbiyo tapsınlar, uşaqlarına torbiyo versinlor, comiyyotlor tortib elosinlor, çalış-sınlar, vuruşsunlar ta ki, millöt qabağa golsin; yoxsa bu minval ilo getso, İrən da, Osmanlı da puça çıxacaq və övrotlorimiz yevropalı bacılarına özlörini yetimosölör, yer üzündo heç bir islam milloti mədəniyyöt meydanında qabağa dura bilmöyb basılacaq və bir balaca Şvetsiya hökumötini tomsil gotirirlör ki, maarifin borokotindon Rusiya kimi kol ilo baş-başa vurmağa hazırlaşırlar.

Kəs sosini namorbut!

Amma ravi rövayöt cloyib ki, bu heyndo içori otaqdan dörd divar içində asılmış qəfosdon belö bir səs golirdi:

– Ax, vay!.. Boğuldum!.. Boğuldum!.. Hava! Hava! Barı ponco-roni açın!.. Boğuldum!.. Hava!.. Hava!..

– Kəs sosini, bihoya! Kişi golir, yavaş danış!

Molla Nasrəddin

"Molla Nasrəddin", 11 aprel 1914, №13

AZƏRBAYCAN

Ax, unudulmuş vöton, ax yazıq vöton!

Dünyalar titrədi, alomlor mayallaq aşdı, fəlöklör bir-birino qarışdı, millötlor yuxudan oyanıb gözlörini açdılar və pərəkəndo düşmüş qardaşlarını tapıb, dağılmış cvlorini bina etməyo üz qoydular.

Bos, son haradasan, ay biçərə vöton?!

Dünya və ələm dəyişildi, mənələr özgo tobir öz elödi, yoni bizim dilcə söylosök, o şeylər ki, osil monalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ilcyhi raciun; amma buna hamı qail oldu ki, vöton, vöton, vöton, dil, dil, dil, millöt, millöt, millöt!... Doxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur.

Bununla borabor, yoni "bavücade inki" hor söz danışıldı, hor mot-lobo ol vuruldu, hamı pohlivanlarımız öz hünörlerini çıxartdılar mey-dana və lakin bununla borabor bu qədör var ki, birco lazımlı söz ki, monim zöndeyi-zohlomi aparır – haman söz. Azərbaycan vötonimin üstündodir.

Bozi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikro gedioram, xoyalata cumuram, özümöndon soruşuram ki:

– Mönim anam kimdir?

Öz-özümö do cavab vcrirom ki:

– Monim anam rohmotlik Zöhrobanu bacı idi.

– Dilim nö dildir?

– Azərbaycan dilidir.

– Yoni vötonim haradır?

– Azərbaycan vilayotidir.

Demök, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belö molum olur ki, vötonim do Azərbaycan vilayotidir.

– Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissosi İrəndadır ki, mörkozi ibaröt olsun Tobriz şəhərindon; qalan hissölöri do Giləndan tutub, qodim Rusiya hökumötölö Osmanlı hökumoti daxillörindodir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilo Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddon ibaröt olsun.

Bilirsiniz, bu söhböt haradan yadıma düşdü? Bu söhböt oradan yadıma düşdü ki, keçön hostlo Tiflisdo müsölmənlərin milli komito-sində bir mosoloyo baxılırdı ki, aya bizim bu moçlisdo nö dil ilo gorok müzakiro olunsun. Biri dedi rusca, biri dedi osmanlıca, biri dedi ermönico. Axırda belö qorar qoydular ki, türk dili müöllim-lörinin və müöllimölörinin çoxusu türkco danışmağı yaxşı bacarmır, bu sərböbdon bunlara izin verilsin ki, rusca danışsınlar. O ki qaldı rus darülfünunu oxuyub başa çıxan bozi üzvlör, – bunlara da izin verildi ki, rusca danışsınlar və hoqiqötto mon ki gedib sümük sindirib, illör ilo kafırlör içində olimi murdar professorlara vöro-vöro elm oxumuşam, insafdırmı ki, bugünkü günde do oxuduğüm elmi gizlodim vo rusca danışmayım? Hərçönd moçlisdo oturan əsnəflər və hotta axundlar rusca danışılan mötöblöri başa düşmürdülor, – cohönnono düşmürdülor, gora düşmürdülor?

O ki qaldı Bakı qurultaylarında olan soliqo, – bu barodo yaxşısı budur ki, heç danışmayım. Onsuz da düşmonimiz çoxdur, xəbərär olar və gölib baxıb və qurultaylarımızda olan nözmü nizamı görüb bizə göz vururlar; çünki nödensə bizim bədxahlərn hamısı bədnözödir.

* * *

Ax, gözöl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan?.. Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, məəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, ey ərdebilli, qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah ağlım çaşıb! Axır dünya və ələm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək haradır bizim vətənimiz?!

Gəlin, gəlin, ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!

Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım?!

Molla Nasrəddin

"Molla Nasrəddin", 27 noyabr 1917, №24

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU

(1869-1939)

İSLAMLIĞA GÖRƏ VƏ İSLAMLIQDA QADIN¹

GİRİŞ

ZAMANIMIZDA QADININ HÜQUQLARI İNKİŞAF EDİR

ŞƏRQDƏ QADIN NECƏ İDİ

Zamanımızda qadın hərəkatının gündən-günə bir az da artıq əhəmiyyət qazanması mədəni toplumlarda basının – mətbuatın, elm və sosial sahələrdə çalışan tanınmış şəxslərin bu mövzu ilə daha çox ilgilənmələrinə – maraqlanmalarına yol açmışdır. Avropa və Amerikada sosial yaşama şərtlərinin ağırlaşması patriarxal ailəni təməmindən sarsıtmış, qadın ailə yaşamında kişinin himayəsini itirərək özünü düşünmək, geyim-kecimini təmin etmək üçün kişilər üçün ayrılmış (o zamana qədər normal olan) çalışma alanına atılmağa məcbur olmuşdur. O biri yandan insanlarda duyğu dərinliyinin artması və haqq-ədalət məfhumlarının inkişafıyla yüzillərdən bəri qüvvətli cinsin zəifi əzməsi kimi gerçəyin doğruluğu haqqında da şübhələr yaranmağa başlamış, qadınların tərəfdarı olan axınlar doğmuşdur. Avropa və Amerikada qadına verilən hüquqlar hər gün daha da artaraq qadın kişisiylə bərabərləşirkən, Asiya və Afrikada milyonlarla müsəlman qadını ən ağır, ən acı bir köləliyə məhkumdu. Burada qadınlar ən ibtidai hüquqlardan məhrum olmaqdan başqa, təbii bir şəkildə böyümək, azad nəfəs almaq kimi bitkilərin və heyvanların faydalandıqları hüquqlara belə yiyə deyildirlər. Müsəlmanlardan daha geri olan hindlilər də bu baxımdan daha sərbəst düşünürlər. Hindlilər arasında cəsur, yenilik seven bəzi kimsələr özləri-

¹ Əhməd bəy Ağaoğlunun "İslamlığa görə və islamlıqda qadın" əsəri 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmişdir. 1959-cu ildə Həsən Əli Ediz tərəfindən türk dilinə çevrilmiş əsər Əhməd bəy Ağaoğlunun oğlu Səməd Ağaoğlunun ün sözüylə İstanbulda çap olunmuşdur.

ni insanların yarısının anası olan kiçik hind qızlarının müdafiosino həsr etmişlər. Onlar inadkar və zəhmətli bir çalışma sonunda comiyotun və din xurafatı qurbanlarının vəziyyətini yüngülləşdirmiş və yaxşılaşdırmışlar. Hind islahatçısı Malabarinin həyatını və çalışmalarını incələyən bir yazıda¹ yaxşılığa yönəlmiş, məqsədin müqəddəsliyinə və doğruluğuna köskinliklə – qəti olaraq inanmış bir adamın öz iradəsiylə on aşılmaq görünən onğəlləri necə yendiyinə dair çox dəyərli örnəklər verilir. Müsəlman qadınlarının durumunun çətinliyinə və ümitsizliyinə baxmayaraq, hələlik bu vəziyyətə qarşı nə bir etiraz özünü göstərib, nə də bu məsələ ilə maraqlanan bir islahatçı ortaya çıxıb. Ancaq zaman-zaman türk və Misir basınında qadınlardan yana səs yüksəlir, bozi cəsur kimsələr müsəlman qadının dözülməz halından, bu vəziyyətin ailə və toplum üzərindəki zərərli təsirindən söz açmaqdadırlar, qadının həyat şərtlərinin düzəldilməsini, düşünce və vücud qabiliyyətlərinin inkişafını gərəkli görməkdədirlər. Bununla belə, bunlar hələlik çox cılız, qərarsız, dolanbac bir şəkildə, hətta çox vaxt üstüörtülü ifadə edilmiş, müsəlman comiyyətinə çox təsir etməyən və etməyəcək şeylərdir.

Şübhəsiz, İstanbul və Qahirədə, başqa türk və Misir şəhərlərində qız məktəblərinin açılmasında, müsəlman qadınları arasında alim və ədəbiyyatçı nəslin yetişməsində bu səslərin təsiri az deyildir. Yəni də, bunlara ancaq avropalılar ilə sıx əlaqədə olan və Avropa tərbiyyəsiylə yavaş-yavaş “avropalaşmış”, yaşayışlarını da onlara uyğunlaşdırmış yüksək comiyyətlər içində rast gəlinir. Həlbuki biz müsəlman qadının vəziyyətindən danışarkən sadəcə müsəlman xalqını düşünməkdəyik!.. O xalq ki “alafranca” yaşayan yüksək comiyyətdəki dindəslərinə “zindiq”² kimi baxır, qadınların son dərəcə acınacaqlı vəziyyətində bir qədər dəyişiklik etməyi ağıllarına da gətirmirlər.

Qadınların iztirabını çətidən inadkar bir ruh yiyəsi çıxmayacaqmı? – Müsəlmanlar mədəni və ictimai aləmdə irəliləməzlərmi?

Öz soylarından, öz dinlərindən qadınların iztirabını çətidən osillər, inadkar bir ruh yiyəsinin çıxması müsəlmanların kökdən pozulduğunu göstərib?.. İslamıq belə bir islahatçının ortaya

¹ Kəntəmpörəri Revyüv. İndian reformeto Malabari.

² Zindiq (ərəbcə “zindiq”dən) – dinsiz, kafir; söyüş anlamında da işlədilir.

çıxmasına imkan verirmi?.. Yoxsa Mahundun¹, yaxud Volterin təyimi ilə “Zalım insan nəslinin” nəzəriyyəsinə qəbul edənlər üçün zərəcə mədəniyyət işığı sızmayan pozuq bir dairə içindədirlərmi?

Bu suala iki şəkildə cavab verilir. Nəticə ilə səbəb arasındakı fərqi yaxşıca sezo bilməyən, çox vaxt Qərbdə də (xüsusilə Rusiyada) bunları bir-biriylə qarışdıran, ümumiyyətlə, tərsinə hökmələr verən geniş xalq kütlələri də düşünür: Müsəlman ölkələrində olub- bitənlərin, baş verən hadisələrin yeganə məsuliyyət daşıyanı islam dinidir. Bu nəzəriyyə olmasaydı, hər şey başqa cür davam edərdi. Bu düşüncəni müdafiə edənlərə görə, müsəlmanlar müsəlman kimi qaldıqca nə mədəni, nə də sosial sahədə irəliləyə bilməyəcəklər. Bu adamlar pisliyin kökünü islamıqda axtardıkları üçün qurtuluşun yeganə çarəsinə bu dini ortadan qaldırmaqda görürlər. Keçmişdən qalan və oski Qərb-Şərqi cəhətlərinin xatirəsi olan bu köhnə düşünce Qərb xalqlarının şüurunda omollu-başlı özünə yer etmişdir. Dərindən düşünməyə alışmamış bəzi adamlar üçün bu, bir-birini bütövlükdə zidd olan iki qütblün qarışmasıdır. Qərb xalqlarının uzun zaman islamıq düşmən ruhdə olan Bizans və latın ədəbiyyatının təsiri altında qaldıkları unudulmamalıdır. Bu yöndən on başda orta çağ ədəbiyyatının, xüsusilə səlib yürüşlərinə aid osərlərin incələnməsi faydalıdır.

ORTA ÇAĞDA QƏRB İSLAMLIĞI NƏCƏ GÖRÜRDÜ?

Fransız saz şairlərinin və ya Orta çağ alman şairlərinin ağızında, yaxud dinin bütövlükdə buyruq və yasaqlarına uyan və yalnız həyat keçirən bir adamın atəşin vəzlərində “Dovə sürücüsü”nün, “Yalançı ərəb Peyğəmbəri”(?!)-nin şəxsiyyət və inanışlarının çox güllə saxta-laşdırılmasına özümüzdən əslilə olmayaraq heyrət edirik! Bu saxta-laşdırmanın tonundakı səmimiyyət Orta çağda islam dini haqqında nə qədər dərin bir məlumatlılıq hökm sürdüysünü, təsadüfi birisinin Məhəmmədə və islam dininə dair söylədiyi uydurmalara xalqın nə qədər əsənləqlə inandığını açıqca göstərməkdədir. O dövrdə Məhəmməd buyruqlu bir şeytan, yaxud xalqı başdan çıxaran, buna

¹ Mahund – Şekspirin Məhəmməd peyğəmbərə verdiyi ad.

görə do cəhənnəmə layiq görülon Dəccal şoklindo təsvir edilirdi. Ən parlaq zəkalar da bu çeşid xürafatlar ilə bəslənmişdilər. Dante "İlahi komediya"sında Məhəmməd Ərafın¹ bir köşosinə, bucağına ilk çağın – qədim dövrün filosofları ilə yan-yana qoymağa cəsarət etdiyi üçün az qala odda yandırılacaqdı. Buna görə Məhəmməd cəhənnəmin bir bucağına, Fra Dolçino və Bertran de Born² kimi qarışıqlıq salanların arasına keçirməyə məcbur oldu. Florensiyalı məşhur rəssam və memar Orcaqne Piza qülləsinin divarlarında çoxdiyi Campo-Santo adlı cəhənnəmdə Məhəmməd, İbn Rüşdü və Dəcəli bütün dinləri kiçildənlər ilə bir sıraya qoymuşdur. E.Renanın dediyi kimi: "Orta çağlar öz qəzobini heç vaxt yarıda saxlamayıb; Məhəmməd bir hiyləgərdən, bir dəvo oğrusundan, papa ola bilmədiyi üçün yeni bir din icad edərək yoldaşlarından qisas almaq istəyən bir kardinaldan, iyronc bir oylonco düşkünündən başqa bir şey deyildi"³.

Aradan yüzillər keçdi. Xalqın kor inancları keçmişdə olduğu kimi, ən yaxşı zəkalar üzərinə təzyiq göstərməkdə davam etdi. Bibliandər, Höttinger, Marraqi və başqaları Quranla maraqlandılar. Ancaq onu rədd etmək kimi öncədən verdikləri bir qərarla bu işə girişdilər. Libnit və Şekspir xalqı oyləndirmək üçün müsəlman Peyğəmbərinin istehza mövzusuna çevirdilər. Volter ünlü "Məhəmməd" həcvi ilə papanın öfvinə qazandı. Volter bu həcvinə Peyğəmbərə, onun xarakter və inanclarına əks olan bu sözləri deyirdi:

Jö dua rejic an diyö L'univec (s) pğevcnü,
Mon amnic e detgüit, si L'omm e regonü.

Haqlı olaraq elmi tənqid yüzili adlandırılan XIX yüzildə do seçkin, say seçmə zəkalar buna bənzər yanılmaldan özlərini qoruya bilmədilər. 1829-cu ildə ingilis alimi Çarlz Forster din adamlarının çox ilgiləndikləri ikicildlik böyük bir əsər nəşr etdi. İngilis alimi bu əsərində Məhəmmədin "Dənialın kohanətləri"nin 8-ci bölümündə

¹ Əraf (ərəbcədən) – cəhənnəm arasındakı bir yer.

² Bertran de Born - XII yüzilin trubadurlarından. Şeirleri, ümumiyyətlə, lirik, satirik və oxlaqlı mahiyyətdədir. Şair bu şeirlərdə yaşadığı dövrün, yeni doroboy-fəodal cəmiyyətinin mənzərəsini yaratmışdır (H.Ə.Ədiz).

³ E.Renanın "Etüd o'histog' gəliqids" və F.Mişclin "Roman de Mahomet" əsərlərinə baxın.

təsvir edilən keccinin kiçik buynuzundan başqa bir şey olmadığını, böyük buynuzun isə papa olduğunu ciddi şəkildə söylədi. Şorqi, onun xarakterini, yaşayışını alimin gerçəkdən, obyektiv olaraq aydınlatması, işıqlandırması işi ancaq XIX yüzilin ikinci yarısının payına düşdü. Domir yolunun ortaya çıxması sonucunda Şorq ilə münasibətlərin sıxlaşması; ticarət, sənaye və siyasətə ortaya atıldığı zorurlər; tarixin incələnməsində olduğu kimi dinlərin incələnməsində də tənqidçi metodun tətbiqi; nəhayət, avropalı alimlərin və müfəkkirlərin özlərinə yabançı olan dinləri daşıyan xalqların adət-ənənələrini sadəcə yerində incələmək deyil, cəmiyyətdə bunları gerçək sənədlərin işığında öyrənmək, bu günün dünyanı dəyişiklikləri göstərmək imkanını da verdi. Bundan öncəki yüzillərdə insanların din inanışları fanatizm ilə qarışıqdı. Yalnız özlərini höqiqətin nümayəndələri sanan bu insanlar başqalarının da bu çeşid istəklərinə qarşı laqeyd qala bilmirdilər.

QƏRBƏ MÜSƏLMANLIQ HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR DƏYİŞİR

Zamanımızda isə din kökləri cəmiyyətdə mövzusu olmaqdan çıxaraq, əgillə söykənən bir məqsədə dönmüşdür. İnsan ruhunun orijinal bir təzahürü kimi maraq oyandıran dinləri bu şərtlər altında bilərəkdən saxtələşdirməyin və ya onları gülünə şəkildə göstərməyin səhəbi ola bilməz! Bir kimyənin təhlili laboratoriyasından necə çıxırsa, bir şərqşünasın əsəri də qələmindən o cür çıxır. Onun üçün bütün hadisələr, bütün ünsürlər cəmiyyətdə daşıyır, cəmiyyətdə dorəcədə gərəklidir. O, insan ruhunun bərabərliyini görürkən buna heyran qalır. Zamanımızda bu çeşidli səbəblərin təsiri altında gəlişən şərqşünaslıq elmi Şorq məlumatına, çeşidli dinlərə olduğu kimi, Məhəmmədə və onun inanışlarına dair bu günə qədər olan görüşləri bütöyün altı-üst etdi. Artıq Məhəmməd nə Qadikədə səcdə edilən Mahom şəklinə bir büt, nə cəhənnəmə layiq görülon bir Dəcəli, nə də "Dənialın kohanətləri"ndə bohs olunan keccinin başındakı kiçik bir buynuz deyildir. O, orijinal, yeni və bir çox fəvqəladə yüksək fikirlərlə dünyanı sarsıtmış olan bir islahətdir. Məhəmməd nəzəriyyəsinə papa olammayan kardinalın üzüntüsü ilə deyil, özündən 600

il öncə Böyük öyrətmən tərəfindən dünyaya elan edilən, ancaq onun bacarıqsız və qeyrətkeş şagirdləri tərəfindən, xüsusilə Ərəbistanında anlaşılmazcasına saxtalaşdırılan gerçəyə çata bilmənin şübhə və iztirabı ilə qıvrılaraq ortaya çıxartdı. Bu iztirabın ifadəsi Quranın ən duyğulu yerləridir. Məhəmməd ilk dəfə İsanın dini haqqında ona məlumat verən səbilərdən Quranda nə qədər böyük minnetdarlıqla danışır. Quranın üslubu heç bir yerdə İsanın doğulmasından, çəkdiyi acılardan, Məryəmdən – “Ruhülquds”ün anasından danışdığı yerlərdə olduğu qədər yüksək, ilahi, toxunaqlı, höyəcanlı deyildir. Müsəlmanlar arasında Məryəm bozi xristian məzhəblərində olduğundan daha çox sayğı tutur. Məhəmmədin ürəyi ona qarşı dərindən bir sayğı ilə doludur. Qızı Fatiməni istəyən Məhəmməd “Ruhülquds”ün anası Məryəmdən sonra Fatimə qadınları arasında “ikinci gəlir” demişdi. Məhəmməd İsanı öz inanışlarına görə anlamış, dərk etmişdi. Məhəmmədin dini də xristianlığın uğradığı saxtalaşdırılmanın özünə görə bir etirazdır. Quranın bir çox yerlərində: “Mən İsanın gerçək dinini yenidən yaratmağa goldim!” cümləsi təkrarlanmaqdadır.

Ünlü ingilis şərqşünası Maks Müllər deyir ki: “İllər keçəcək, xristianlar böyük bir heyrətlə Məhəmmədin şəxsində İsanın ideya yoldaşlarından, müsəlmanlıqda isə xristianlığın məzhəblərindən birini görəcəklər. O zaman xristianlar və müsəlmanlar uzun bir tarix müddətincə aralarında olan din düşmənliyinə və din savaşlarına birlikdə eyni dərəcədə heyrətlənəcəklər”¹.

Avropa şərqşünalarını bir yana qoyaq. Pəterburqda rus mütəfəkkiri B. Solovyev də bu düşüncəyə çox yaxınlaşıb. Ancaq təəssüf ki, böyük xalq kütlələri bu düşüncələrdən uzaqdadır. Məhəmməd və onun dini inanışları haqqında demək olar ki, Orta çağda bəslənən düşüncələri daşımaqdadırlar.

DİNLƏRƏ İNSANLARIN TƏSİRİ

Müsəlmanların bugünkü durumunu, gücsüzlüyünü, mənəvi yoxsulluğunu, sosial baxımdan təşkilatsızlığını sadəcə islamlığın təsirində görmək yanlışdır. Belə düşünməklə həyatın canlı bir amili olan insanı heçə saymış və ona tamamilə passiv bir rol vermiş oluruq.

Halbuki mücərrəd bir anlam olan din öz-özlüyündə qüdrətsizdir, həyatı yarada bilməz. Nəhayət, dinlərlə onu mənimləyən insanlar arasında açıqca duyulan və davamlı olan qarşılıqlı bir təsir vardır. İlk zamanlar insanların maddi və mənəvi ehtiyaclarını öks etdirən və böyük bir qüvvə halında ortaya çıxan, insanları hərəkətə gətirən dinlər zaman keçdikcə yeni yaşayış şərtlərinin təsiri altında qalmağa, yeni şərtlərə uyğunlaşmağa başlayır. Bir sözlə, inkişafın bütün qanunlarına boyun oyırlar. Yeni yaşayış şərtlərinin quruluşuna görə ya pozulur, ya da yaxşılaşırlar. Əks halda bir dinin sinəsində çəçidli məzhəb və toriqətlərin doğulmasını anlamaq bilmərik. Ortaya çıxan ilk xristianlıqla orta çağ xristianlığını, nəhayət, zamanımızın xristianlığını müqayisə etsək, bunu açıqca görürük. Ana prinsiplərində bu dərəcədə böllü olan bu dinin necə parçalandığını və dəyişdiyini xatırlayaq. İslamıqda da eyni şeylərin olduğunu görürük. Zaman keçdikcə müsəlmanlıqda meydana gələn saysız-hesabsız məzhəb və toriqətləri bir yana qoyaq. Sadəcə olaraq, müsəlman qadınının bugünkü durumu ilə müsəlmanlığın ona verdiyi durumu və ilk müsəlman icmalarındakı qadının durumunu qarşılaşdırmaq.

BİRİNCİ BÖLÜM

ƏRƏBLƏRDƏ İSLAMDAN ÖNCƏ QADIN

Hər şeydən öncə bunu göstərək ki, geriyə qayıdıb, ərəblərin islamdan öncəki yaşayış şəraitini araşdırmadan, ərəblər arasında olduğu qədər onları çevrələyən millətlər arasında da bu dövrdə yaşayan qadınların vəziyyətini anlamadan müsəlmanlığın qadına qarşı tutduğu mövqedən danışa bilmərik! Ancaq yeganə doğru və rəşional araşdırma yolu olan belə bir araşdırma metodu sayəsində islamlığın qadınların inkişafında oynadığı rol haqqında qəti fikir söyləyə bilərik. O biri yandan, yeno eyni metoddla Məhəmmədin ümumiyyətlə qadın, xüsusilə ərəb qadınları üçün nə etdiyini anlamaq bilərik.

Bir çox araşdırıcılar bu metoda az əhəmiyyət verirlər. Buna görə də onların bilgi və ciddilik örtüyünə bürünən fikirləri sothi mahiyyətə daşıyır. Onlar müsəlman qadınlarının bugünkü durumunu ölsə alaraq bunu müsəlmanlığın təsiri kimi qələmə verirlər. Halbuki

¹ Maks Müllər. Zhe Məhəmməd ond zhe Məhəmməd.

belə bir metod yanlışdır. Məsələn, XIII və XIV yüzillərdə Avropada hökm sürən inkvizisiya, öldürmə və sürgün kimi qorxunc hadisələri xristianlığın təsiri ilə bağlasaq, görəsən, bizə nə deyirlər? Heç şübhə yoxdur ki, belə bir acınacaqlı bir nəticəyə ancaq gülmək olar. Halbuki günümüzdə islam öz orta əsrlər dövrünü yaşamaqdadır. İslamlaşmada bu gün gözəçarpan qüsurlar orta əsrlərdə Avropada xristianlığa aid edilən əskikliklərdən fərqlənir: o zamanlar xristianlar öz dinlərini bilmədikləri kimi, indi də müsəlmanların çoxu öz dinlərini bilmirlər. Beləliklə, xristianlığın orta əsrlərdəki katoliklərin əskikliklərinə, pis hərəkətlərinə görə no dərəcədə məsuliyyət daşıyırdısa, bu gün də islamlaşdırılan müsəlmanların əskikliklərinə, pis hərəkətlərinə görə o dərəcədə məsuldur. Bu qüsurların səbəblərini dinlərdə deyil, haqiqətən dinə düşmən olan bəzi əsaslarda axtarmaq lazımdır. Hər vaxt yalnız yaxşılıq, doğruluq, ağıllı düşüncələr, axirət dünyasını, ruhun ölümsüzlüyünü, yaxşılıq və pisliliyin evəzi verilecəyini qəbul edən din bu qüsür və pislilikləri xoş qarşılamaz! Müsəlmanların eşq və şərab şairi Ömər Xəyyam rübailərində görün nə deyir: "Əslində islamlaşdırmanın heç bir qüsuru yoxdur. Bütün qüsür bizim müsəlmanlığımızdadır".

Hələlik müsəlmanların bugünkü durumuna toxunmadan, nəzəri baxımdan islamın qadına münasibətini, yəni müsəlmanlıq inancına görə qadının durumunu araşdıraq. Ancaq ilkin olaraq, Məhəmmədin Ərəbistanda və Şərqdə qadını hansı durumda tapdığını, qadınlar üçün nə etdiyini, heç olmasa, nələri etməyə çalışdığını oxucularımıza anlatmağa səy göstərək. Belə bir araşdırma bir yandan müsəlmanlığın onu mənimsəyənlər, ona inananlar tərəfindən daha yaxşı başa düşüldüyü zaman müsəlman qadının hansı durumda olacağını, o biri yandan da islamlaşdırma tələm-tələsik araşdıran alimlərin islamın çox qadınlaşdırma qurumunu irəli sürərək ona qarşı hücumlarının nə qədər haqsız və yersiz olduğunu bizə qismən də olsa, anlatmaq imkanı verəcəkdir.

İRANDA VƏ ƏRƏBLƏRDƏ QADIN

Həzrəti-Məhəmməddən öncə Ərəbistanda və Ərəbistanla qonşu olan, onu çevrələyən ölkələrdə qadının həyatı qorxuncdu. Məsələn, İranda qadın tam mənası ilə bir kölə idi. Qapalı yaşayış sürürdü, dünyadan xəbərsizdi. Qanunlar qadın alığı-satqısına izin verirdi¹. Din qanunları bir kişinin anası və bacısı ilə, bibi və xalası ilə, qardaşının qızları ilə onun evlənməsinə izin verirdi². İranlı qadınlar həyatlarının bilinən bozi vaxtlarında³ evləndirən uzaqlaşmağa və "dehmə" adlanan məzara girməyə məcbur idilər. Onlara yemək apararlar buraya gələrkən, öncə qulaqlarını, burun deşiklərini sıx-sıx örtməli, tıxamalı, əllərini bezlə sarımalıydılar. Çünki bu qadınlarla, bunlarla çevrələyən hava ilə hər cür təmas haram hesab olunurdu.

Qadının öz ailəsi içində, ərinin qarşısında vəzifələrindən və hüquqlarından danışmağa belə dəyməzdi. O zamanın qadınları sözün geniş anlamı ilə qeydsiz-sortsiz ərlərinin əsiri idilər. Ərləri onlara bir qayda olaraq bir ev əşyası kimi baxır, istədikləri vaxt onları itə və ya sata bilərdilər. Onları öldürmək və ya yaşatmaq ərlərinin əlinə idi.

Ərəbistandakı qadınların həyatı daha da pis idi. Ərəb ailəsində qız uşağının dünyaya gəlişi o ailə üçün pis bir əlamət, Allahın bu ailəyə olan qəzəbinin ən aşkar ifadəsi idi⁴. Ərəb öz qızını diri-diri quma basdırar, bir kölə kimi satar, istəyədi, hər hansı bir ev heyvanı ilə dəyişə bilərdi⁵. Evlənmələr bilinən bir sıra qaydalardan və dinlə bağlı mərasimlərdən ibarət olan müqəddəs anlaşımlardan daha çox təsadüfi birləşmələr mahiyyətini daşıyırdı. Bu birləşmələr nə qanunla, nə də ənənələrlə bağlıydı. Tərəflərdən heç birini yerinə yetirilməsi gərəkən borc qarşısında qoymurdu. Hər halda ərəblərin cətirəsliliyi və savaşa qarakterləri dolayısıyla bu evlənmələr azad bir eşq pərdəsinə bürünərək romantikləşdirilirdi. Amma gerçəkdə isə bunlar bayağı bir məşuqə yaşayışından o yana keçmirdi. İstər qadın, istərsə də kişi dilədiyi zaman bir-birini buraxa bilərdilər. Bütün ərəb ailə həyatının bağladığı ycgənə maneçilik törədən əsas qadının qohumlarından ibarət güclü düşmənlərin intiqam alma qorxusu idi. Bu həyat

¹ Firdovsi. "Şahnamə"

² "Zənd-e "Avesta"

³ Aybaşı, doğum anları və s. nəzərdə tutulur.

⁴ JDI Şoll. "L'İslam et son fondateur".

⁵ Maşanov. "İslamiyyətdən öncə Ərəbistan".

tanınmış orob tarixçisi Toborinin danışdığı bir hadisəyə daha gözəl təsvir edilir: məkəllilərlə Məhəmmədin tərəfdarları – mədinolilər arasında keçən bir vuruşmada məkəllilərin arvadları da orləri ilə birlikdə döyüşə girmişdilər. Bunlara Əbu Süfyanın arvadı Hind başçılıq edirdi. Məkəllilərin arvadları dol və zəng çalaraq, şorqilər söyləyərək orlərini həvəsləndirirdilər, qeyrətə gətirirdilər. Onlar orlərinə belə deyirdilər:

"Biz Təriqin¹ qızlarıyıq!.. Çəmələlərək yeriyirik! Əgər düşmənlərimizi yenərsinizsə, sizi qəcaqlarıq, yox, əgər yenilərsinizsə, onda sizi birlikdə buraxarıq!"²

ƏRƏB QADINLARI BÜTÜN HÜQUQLARDAN MƏHRUMDU

Məhəmməd meydanı çıxdığı vaxtlarda Ərəbistanda poliqamiya özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdı. O dövrdə elə bir varlıq orob yox idi ki, onun 15, 20, hətta 100 arvadı olmasın!³ Bu qadınlar bütün hüquqlardan məhrumdular. Nə orlərinin, nə də kişi qohumlarının mirasına yiyələnmə bilməzdilər. Qız ataları müqəddəs bir ədət kimi qızları ilə istədikləri şəkildə davranmaq hüququna malikdilər. Hələ beşikdə ikən onu kimə istəsələr nişanlaya, daha doğrusu, vəd edə bilərdilər. Qız böyüdükdən sonra atasının bu qərarına qarşı çıxamırdı. Məhəmməd hələ ilk vaxtlarında böyük bir istiqanlıq və səmiyyətlə yaşadığı mühtidə qadınlarla əlaqədə bu vəhşi ədətlərə qarşı çıxmağa başladı. Bu soylu, bu duyğulu varlığı Ərəbistandakı qadınların həyatı qədər heç bir şey bu dərəcədə həyəcanlandırmırdı. Qoruyucusu olmayan qadınların, kimsəsiz yetim qızların, yurdundan ayrılmış qorib adamların həyatı qədər heç bir şey onun duyğulu ürəyini coşqunlandırmırdı və üsyan etdirmirdi.

¹ Təriq – dan ulduzu, Zəhrə.

² Ət – Təbəri. Misir nəşri, səh. 265.

³ Molla Fətullahın Quran təfsiri, səh. 333.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM QAYNAQLARINA GÖRƏ QADIN

QURAN QADINLARI YÖRƏKƏDİR

Quranda heç bir mövzu qadınlardan, yetimlərdən, qorib adamlardan danışıldığı yerlərdə olduğu qədər insanı əvsənləyən bu dərəcədə osil, bu dərəcədə candan, səmimi bir üslubla yazılmayıb. Quranda qadınlardan danışan və "Nisə" surəsi adını daşıyan böyük bir bölüm var. Yalnız bu bölüm belə Məhəmmədin qadın məsələsinə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini göstərmək üçün kifayətdir. Bu surə o dövrdə orob kişilərini həyətə salan bu cəsur və gözəlilməz sözlərlə başlanır:

"Ey insanlar! Sizi eyni maddədən yaradan, ondan da qadın tayını yaradan və ikisindən də bir çox kişi və qadınlar törədid yaradan Allahdan qorxun!"

Bu sözlər o dövrdə bütün sənədlər orobi üçün, onun bütün ədətlərini, anlayışlarını, dünyə görüşünü alt-üst edən qorxunc bir yenilik idi və bəhsbütün bir inqilab məhiyyəti daşıyırdı. Bu sözlər qadınla kişinin eyni maddədən, eyni xomirdən yaradıldığını, onların sosial bir fərd kimi bərabər olduqlarını, davranışlarına görə Allahın qarşısında eyni dərəcədə məsuliyyət daşıdıqlarını bildirməklə o dövrdə bütün tapınan orobini rəzil edirdi. Daha sonra Quranda Adəmli Həvvanın Allah tərəfindən yaradılması, demək olar ki, Təvratdakı kimi, ondan çox az fərqli anlatılırdı. Quran hər şeydən öncə qız uşaqlarının diri-diri qına basdırılması kimi vəhşi bir ədətə qarşı üsyan edirdi. Quranda bu hadisədən iki yerə danışılır. Bunların birində qorxunc ədətləri və nəfəsi od püskürən ilanları ilə cəhənnəmin canlı bir mənzərəsi çəkilib və orobin coşqun xəyalı önündə diri-diri qına basdırılan və atasının otoyinə sarılaraq: "Hansı suçundan ötrü mənə öldürürsən?" – deyə soruyad edən qızı canlandırılmırdı. Başqa bir yerə isə Cənnətin eyni şəkildə canlı bir təsvirindən sonra "Uşaqlarınızı öldürməyin!" – nəsihəti verilir. Həzrət Məhəmməd həyatında da belə bir davranışın nə qədər ağır olduğunu orobin şüuruna yeritmək üçün heç bir fürsətə əldən qaçmamışdır. Məkkənin olo keçirilməsindən və bütün tapınanların islamı qəbul etməsindən sonra mərasimlə içilən andların birində "öz uşaqlarını öldürməmək" vədi osas tutulub. Bundan başqa, oroblərin

gözündə qadınların ohomiyotini artırmaq, şəxsiyyətlərini yüksəltmək məqsədini güdən və Həzrəti- Məhəmmədə aid edilən bir çox hadisə və rəvayətlər zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır. Bu rəvayətlərin bəzilərində qız uşaqlarının dünyaya gəlişi həmin ailəyə xoşbəxtlik gətirəcəyinə dair Allahın bir müjdəsi kimi göstərilir, ölənlər qız uşaqlarının göy üzündə bir Mələk hahnə gələcək yer üzündə qalan ata-analarının suçlarının bağışlanmasında və diləklərinin yerinə yetirilməsində vasitəçilik edəcəkləri deyilir.

PEYĞƏMBƏRİN QIZINA MƏHƏBBƏTİ

İslamı yeni qəbul etmiş Bəni Təməim qəbiləsinin başçısı Qeys ibn-Asim bir gün Peyğəmbərin yanına gəlir. Bu zaman Peyğəmbər bir qız uşağını qucağında tutmuşdu və onu öpüb oxşayırdı. Qeys ibn-Asim soruşur:

– Öpüb qoxuladığın bu quzu kimdir?

Həzrəti-Məhəmməd:

– Qızım, – deyə cavab verir.

Qeys ibn-Asim:

– Qərribə şeydir, – deyə etiraz edir, – mənim də buna bənzəyən bir çox uşaqlarım oldu. Amma mən bunların hamısını da öpüb qoxulamadan diri-diri quma basdırdım.

Həzrəti-Məhəmməd:

– Bəxtsiz! – deyə qışqırır. – Demək ki, Haqq-taala sənə ürəyini insanlıq duyğularından məhrum edib!.. Sən insanlara verilən ən yüksək zövlərdən birini dadmayıbsan!..

MƏHƏMMƏDİN TANIDIĞI QADIN HÜQUQLARI

Peyğəmbər başqa bir münasibətlə: "Allah Cənnəti anaların ayaqları altında qoydu"¹ demişdir. Beləliklə, qadınların mənəvi dəyərini yüksəldən Məhəmməd onların elə geniş hüquqlarını tanıdı ki, Fransa kimi bu günün bəzi məmləkətləri belə hələ bu hüquqları tanımaq üçün cəsarət göstərməyəyiblər¹. Quranın qoyduğu

əsaslara görə qızlar analarının və atalarının mirasını ala biləcəkdilər. Ata və analar bundan belə qızlarını satmamayacaqdılar. Qız uşaqları orqenlik çağına çatdıqdan sonra istodikləriylə evlənə biləcəkdilər. Müqavilə bağlamaq, imzalamaq, başqalarına sənəd vermək, sənəd almaq hüquqları olacaqdı. Qurana görə, evli qadınlar da hər hüququ olan vətəndaşlardır. Onların – orlarının köməyi olmadan – sərbəst şəkildə mallarını idarə etmək və mallarına sahib olmaq haqqı vardı. Ər arvadından əmzikli uşağı omizdirməsinə istəməkdən başqa heç bir istəkdə ola bilməyəcəkdə. Qadın ərinə, sadəcə olaraq, sədaqətli olmalı və ona itaət etməli idi. Bu söz dinləmə – itaət də uyğun, əlverişli bir şəkildə möhdud edilmişdi. Qadının ərinə baxması, onun mal və mülkünü göz-qulaq olması tamamilə özünün istəyinə bağlı bir iş idi.

QURANIN QADINA VERDİYİ DƏYƏR

Arvad ilə ər arasındakı hər bir anlaşmazlıq iki tərəfin nümayəndəsindən ibarət ikinəforlik bir ailə məclisində həll olunmalı idi. Qadın istər ərinin, istərsə də uşağının mirasından bir fayda görə biləcəkdə. Evlənmə və nikah eşqə, sevgiyə söykənirdi ("Ancaq sevdiklərinizlə evlənin!"). Nikah müqəddəs bir əməliyyat mahiyyətini daşıyırdı. Bu əməliyyat din tələblərinə uyğun olub, qanun və dinin doğru gördüyü əsaslara dayanırdı. Nikah cəmiyyətdə qarşılıqlı bir anlaşma və təminat məzmununu da daşıyırdı. Bu anlaşma boşanma qəbul edildiyi zaman pozula bilərdi. Amma boşanma, qadının sədaqətsizliyini çıxmaq şərtiylə, ancaq qanun və dinin, bütün vicdanın doğru bildiyi səbəblərə dayanmalıydı. Boşanma zamanı ər-arvadına mihr¹ ödəməli, heç olmasa, üç ay üçün onun dolanışığını təmin etməli idi. Ərindən ayrılmış qadının kiçik yaşda uşaqlarını yanında saxlamaq haqqı vardı. Əri isə bu uşaqların dolanışığını, geyim-kəçimini təmin etməyə borclu idi. Boşanma Quranın tanıdığı və qəbul etdiyi bir hüquq olmaqla bərabər, yenə də Qurana görə alçaq və iyronə bir hərəkət kimi səciyyələndirilir: "Mənim üçün (yəni Allah üçün) boşanmaqdan daha mənfur, daha pis bir şey yoxdur. Ərlər həтта sevmədikləri arvadları ilə insan kimi və şüfəqlə davranmalı, onlarla

¹ Ernest Renan. "Etüd o'histog' gəliqiüs".

¹ Bu əsərin 1900-cü illərdə yazıldığı unudulmamalıdır (H.Ə.Ədizlin qeydi).

¹ Mihr – kəbin kesilərkən ər tərəfindən arvadı üçün təyin edilən pul və s.

dostcasına və bir anlaşma içində yaşamaladırlar". Arvadlarınızla sevgi və anlaşma içində yaşayın! Hotta onlara nifrot belə etsəniz, buna dözünlə! Allah buna görə sizo böyük mükafatlar çhsan edəcəkdir". Daha sonra Quran davam edərək deyir: "Madam ki, həyat sizi birləşdirmiş və bir-birinizə böyük andlarla bağlanmışsınız, necə olur ki, sevgi və barış içində yaşamayasınız!" Kişilər hotta yolunu azmış və nikah bağlarına sadıq qalmamış qadınlara qarşı xoş rəftarla və mərhəmətli davranmalıdırlar. Qadınları sadəcə olaraq şübhəyə, hələ dediyə və şeyiylərə dayanaraq pis bir hərəkətlə suçlandırmaq qətiyyətlə olmaz. Qadının sudaqətsizliyi ədalətli olduqlarına və yalan yerə şahidlik etməyəcəklərinə tam inanılan dörd şahidin iştirakı ilə keçirilən səlahiyyətli bir məhkəmə tərəfindən sübut edilmişdir. Məhkəmə belə bir qadını səmimi bir peşmanlıqla bitən peşmanlıq hobsinə məhkum edir.

Quran davam edərək deyir:

"Qadınlar o qədər zəifdirlər ki, şeytanın hiyləgər oyunlarını başa düşməzlər və tez aldanırlar... Ona görə də onların bir çox suçları iltifatla qarşılanmalıdır!" Yolunu azmış qadınlar haqqında söylənən bu sözlər bir başqa Tanrı elçisinin söylədiyi sözləri xatırlatmırmı?.. Bu sözlər ən kiçik bir şübhə üstündə arvadlarını daşlayıb öldürən, tez özündən çıxan bədəvilərin üzərində o zamana qədər heç əlişmədiqlən yeni, ilahi bir təsir yaratmırdımı?..

BİRİNDƏN ARTIĞ EVLƏNMƏ MƏSƏLƏSİ

İndi poliqamiya (çox arvadalma) böhsinə gələk. Bir az bundan öncə, yuxarıda dediyim kimi, Məhəmməd bir Peyğəmbər kimi meydana çıxdığı vaxtlarda İstər Ərəbistanda, istərsə də Ərəbistanla qonşu ölkələrdə möhd olmayan bir poliqamiya adəti vardı. Yüz illər boyunca kök atmış və Şorqə aid xüsusiyyət kimi görünən bu adəti, bu qurumu tezliklə, bir anda aradan götürmək mümkün deyildi. Şorq insanların qədim yaradılışlarına və Şorq ölkələrinin iqlim şəraitlərinə dayandığı, söyləndiyi üçün bu adəti yıxmağın, aradan götürməyin bir ayrı çətinliyi vardı. Ancaq yəno də İslamıq bu səhədə Şorq üçün çox əhəmiyyətli işlər gördü. Qanunla, şəriətlə izin verilən arvadların sayını dördə endirməklə bərabər, bu möhdüdiyyəti yerinə yetirilməsi çətin olan şorqlərə bağladı ki, gərçəkəndə də bu möhdüdiyyət monoqamiya (bir qadın) noticəsinə gəlib çıxmalıydı. Burada

deyilən şorqlərdən ən əhəmiyyətli orin arvadlara qarşı ədalətli olmaq zərurəti idi. Bu "ədalət" sözünü təfsir edən Qamus, İmam-ı Foxri-İ Razi, Molla Fətulla görün bu haqda nə deyirlər: "Bu ədalət yalnız orlərin öz arvadlarına qarşı xarici davranışlarını deyil, onların duyğularını da əhatə etməyə məcburdur. Ər bütün arvadlarına qarşı bərabər səviyyədə davranmaqla kifayətlənəmməli, onların hamısına eyni duyğu bəsləməli, onların hamısını eyni dərəcədə sevməlidir".

Görsən, bu mümkünmüdü?.. Bu məsələyə doğrudan bilavasitə Quran cavab verdi: "Ən yaxşı arzularınıza baxmayaraq, arvadlarınızın arasında bərabərliyi gözəlməyə, onlara qarşı ədalətli olmağa gücünüz çatmayacaqdır".

Bu, insan gücünün xaricində olan bir şeydir. Çox qadın alanlar daim günahə batacaqlar. O halda nə etmək lazımdır? Bu suala yəno Quran cavab verir: "Arvadlarınıza qarşı ədalətli olmayacağımıza dair sizi qorxudan səbəblər varsa, o halda bir qadın alın! Ədalətsizliyə yol verməkdən, günahə batmaqdan sizi qoruyacaq ən yaxşı yol budur!"

İSLAMLIĞA HÜCUM EDƏN AVROPALI YAZIÇILAR HAQSIZDIRLAR

Qurandan aldığımız bu parçalar İslamın monoqamiyadan yana olduğuna ən kiçik şübhəyə belə yer qoymur. Bu həm də müsəlmanlar öz dinlərini, onun ruh və istiqamətini daha yaxşı anladıqca, zamanla monoqamiyanın müsəlmanlar arasında üstünlük qazanaçağını şübhəsiz edir. Buna görə də Quranı və Məhəmmədi insanların yarısına, yəni qadınlara düşmən olmaqda suçlandırən avropalı yazıçılar haqsızdirlər. Bu yazıçılar müsəlmanların əlverişsiz durumlarını və nöqsanlarını onların dini ilə bağlayanda da yəno haqsızlıq edirlər. Çünki oksinə, bu həyat və nöqsanlar İslamıqə baxmayaraq, İslamıqın özünə zərərli olaraq ortaya çıxmış və davam etmişdir. Quran əsil və böyük bir hücumu həyata keçirmişdir. O, Asiyada qadını ucaltmış, onun o zamana qədər Şorqə görünməmiş və duyulmamış bir sıra hüquqlarını tanıması, onu xidmətçi qadın rolunu oynamaqdan həyat yoldaşı və anı mərtəbəsinə yüksəltmişdir. Peyğəmbər zamanında qadınlar özlərinin tanınmış hüquqlarına nə qədər əhəmiyyət və dəyər verdiklərini Molla Fətullanın təfsirində verilən bu hadisədən anlağa bilərik: Bir gün Həzrət-İ Ömər cəmədə

vöz edərək nikah zamanı qərarlaşdırılan mihrin (mihr-i muaccəl, mihr-i müeccəl)¹ götürülməsi fikrini müdafiə etmişdi. Bu zaman camedə vəz dinləyən qadınlardan biri ayağa qalxaraq: “Ya Əmirəl-möminin, bizə Allah və Onun elçisi tərəfindən bağışlanmış hüquqlardan bizi məhrum etməyə haqqınız yoxdur! – demişdir. Bu sözlərin qarşısında xəlifə öz sözlərini geri götürməyə məcbur olmuşdur...

ÇARŞAF MƏSƏLƏSİ

Məhəmmədi islahatçı çarşafı gətirməkdə suçlandıranlar da cyni dərəcədə haqsızdılar. Əslində çarşaf Məhəmməddən çox öncə Şərqdə vardı. Ancaq qadınların örtünməsi və çarşaf azadlıq vurğunu olan ərəblər arasında yoxdu. Məhəmməd də onu gətirməyib. Etibarlı tarix qaynaqlarından öyrənirik ki, Peyğəmbərin və çağdaşlarının həyat yoldaşları səyahətlərdə və din savaqlarında ərlerine yoldaşlıq edirdilər. Məhəmmədin həyat yoldaşlarından məşhur Ayişə Peyğəmbərin ölümündən sonra ordulara sərkərdəlik etdi. Ərəblər Peyğəmbərin ölümündən çox sonra, başqa millətlərlə yaxınlıq və işğalların doğurduğu varlanma sonucunda xasiyyətləri pozulduqdan sonra çarşafı qəbul etdilər. Bunun üçün o vaxtlar müsəlmanlar arasında sayca çoxalan, boş danışan və həyatın anlamını həzdə görəndə indi də qadınların azadlığı uğrunda savaqlara qarşı ikiüzlü şəhvət düşkünlərinin əlində qorxunc bir silah olan iki ayətin müxtəlif cür başa düşülməsindən istifadə etdilər. Bu ayətlərin birində “zeynət”in (ədəb yərlərinin) örtülməsindən, digərində isə üz və baş örtüklərindən danışılır. Bunu söyləməliyik ki, ərəblər Məhəmmədin dövründə olduğu kimi, qismən bu günə qədər də geyimlərinə çox da diqqətli deyillər. Çölçü, qızgın, söz dinləməyən və təzyiə boyun əyməyən bədəvilər və bədəvi qadınları böyük qruplar halında Peyğəmbərin yanına gəlir, çeşidli dunişda onun önündə yerə uzanırdılar (bu zaman onların yarıçılpaq vücutları görünürdü) və deyirdilər: “Ya Məhəmməd, bizə öz Tanrıdan danış!” Onların bu halı, bu davranışları, ümumiyyətlə bu ehtiraslı xalqın həyatlarının bütün xüsusiyyətlərinə daxil olmağa məcbur olan Məhəmmədin əxlaq duy-

¹ Mihr-i muaccəl – nikah bağlanarkən qadına verilən mihr bölməsi; mihr-i müeccəl – qadının razılığı olmadan boşanma zamanı və ya or ölürkən qadına verilən mihr bölməsi.

ğularına sayğısızlıq idi. Bundan ötrü hor dofo Tanrıya müraciət etmək, ondan ayət istəmək gərəkdir. “Zeynət” haqqındakı ayətdə belə deyilirdi: “Ədəbli davranın!. Yavaş danışın, bədənlərinizi örtün!” Bədəvi qadınlar və kişilər o zamandan bədənlərini örtməyə başladılar... Ancaq bədənlərinin alt tərəfini... Bədənlərinin üst tərəfi, sinələri, boyunları və başları isə açıq qalmaqda idi. Yenidən Tanrıya müraciət etmək lazım gəldi. Bu dofo baş örtüyü haqqındakı ayət nazil oldu. Saçı örtən bu baş örtüyü, həm də boyun və sinəsini də Ərəbistanın qızmar günəşindən qorumaq idi.

Türk qadın yazıçısı¹ “Məşhur islam qadınları” adlı başlıca əsərində bunları yazır: “Gərəklər gərəklər olaraq qalmaqdadır. Şəhvət düşkünlərinin heç bir uydurması qadınlara qarşı davranışlarında Peyğəmbərin nurlu üzünü kölgələndirə bilməz!.. Etibarlı tarix qaynaqlarından öyrənirik ki, istər Həzrəti-Məhəmməd, istər ilk xəlifələr zamanında qadınlar tamamilə sərbəst şəkildə kişilər ilə görüşüb danışır, evlərinə hər iki cinsdən qonaq qəbul edir, küçələrdə kişilər ilə dolaşır, camələrlə və digər ümumi yerlərdə gedə bilir-dilər. O dövrün tarixçilərindən birinin anladığına görə, Əbu Bəkirin qızı Əsmənin geydiyi çox nazik üst paltarının altından bədəninin bir hissəsini görəndə Peyğəmbər: “Ya Əsmə, bir qadının əllərindən və üzündən başqa yerlərinin görünməsi uyğun deyil!” – demişdir. Həzrəti-Məhəmmədin qızı Fatimə atasının ölümündən sonra xəlifə Əbu Bəkirin yanına gələrək atasının bu sözlərinə etiraz etmişdir.

Məhəmmədin zamanında ərəblər arasında belə bir adət vardı: “Gecə dul qadınlar kişilərlə yaxınlıq etmək və özlərinə cyni bir ər tapmaq məqsədilə ümumi yerlərdə gedirdilər. Bu adət “Tadcamun” adı ilə məşhurdur. Bu dul qadınların bəzisi bəzəkliylə və geyimlərinin şıqlığıyla sət xasiyyətlili şeyxləri hirsələndirirdi. Şeyxlər bundan Peyğəmbərə şikayət edirdilər. Peyğəmbər isə onlara: “Allahın onlara chsan buyurduğunu mən onlardan ala bilmərəm” cavabını verir.

İslahatın ilk dövrlərində camələrdə və ümumi yerlərdə islam-lığı təbliğ edən, daha sonra isə din müəllimi kimi çıxış edən qadınlar çox idi.

Belə hesab edirik ki, bu gərəklər, islam qadınlarının örtünməsi işində ikiüzlülərin dayandıqları, söykəndikləri ayətlər yanlış və hiyləgərəsinə izah edilməzse, Məhəmmədi və Qurani gözəl cinsi

¹ Bu yazıçının adını Həsən Əli Ediz, Fatimə Aliyə xanım kimi göstərir.

dəhşətə salan bir cin halına gətirən rəvayətləri qəti olaraq rodd və inkar etmək üçün yetər. Müsəlmanların örtünməyi necə və hansı yollarla mənimsədiklərini də aşağıda araşdıracağıq.

Qadınların durumunu yaxşılaşdırmaq yolunda Məhəmmədin sərf etdiyi söyləri qadınlar ürəkdon, böyük istəklə qarşıladılar. Bu mövzuda E. Renan deyir: "Qadınların Həzrəti-Məhəmmədə göstərdikləri istək, çalışmaları ilk dövründə onun uğradığı sayğısızlığın böyük bir təsəllisi oldu. Məhəmmədin təqibə və sayğısızlığa uğradığını gören qadınlar onu sevdilər. İslamlığın birinci yüzili görünməmiş parlaq bir neçə qadın xarakteri ortaya çıxartdı. Bu böyük dövrün iki parlaq siması olan Ömərən və Əlidən sonra iki qadın gəlir: bunlardan biri Ayişə, digəri isə Fatimədir. Müqəddəslik haləsi isə Xədicənin ətrafında parlaqdadır".

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSƏLMANLIQDA QADINLARIN İNKİŞAFI VƏ QADINLARIN BUGÜNKÜ HƏYATI

Ümumiyyətlə, müsəlmanlıqda qadınların, inkişafı tarixini dörd dövrə ayırmaq olar: birinci dövr Məhəmməddən Əməvilərin hakimiyyətdə gəlişinə qədər sürüb. İkinci dövr Əməvilərdən türk hakimiyyətinin qurulmasına qədər olan dövrüdür. Üçüncü – türk hakimiyyəti dövrüdür. Dördüncü dövr isə qadının qəti olaraq süqut etdiyi dövrüdür.

İSLAMLIQDA QADINLARIN İLK DÖVRÜ

İslamlığın ilk dövründəki qadınları, ümumiyyətlə, belə səciyələndirmək mümkündür: Sərtlik dərəcəsinə varan ləyaqət duyğusu, sıxıntı keçirməyə və igid davranışlara qarşı böyük bir istək, şərə və təbliğə meyil. Bu dövrün qadınları duyğularının yüksəkliyi, yaradılışlarındakı soyluluq-əsililik, igid xasiyyətləri baxımından xristianlığın ilk dövründəki qadınlara çox bənzəyirlər. Səmimi və gerçək bir inam, sərt bir ailə ləyaqəti, hər şeyə fədakarlıqla qatılmaq... Bax, budur, o dövrdəki müsəlman qadınlarının təbiətinə xas cəhətlər... Xədicə varını, adını, cəmiyyətdəki mövqeyini,

hotta həyatını belə təhlükəyə qoyaraq, qüdrətli və varlı qohumlarının istəyinə baxmadan, şübhəli, üstünlük bilinməyən, ancaq "şeytanlar tərəfindən ələ keçirilmiş", Ərəbistanın bütün keçmişinə və yaşadığı şəraitə qarşı çıxmaqda dikbaşlıq göstərən cəsur bir yenilik tərəfdarının ardınca getməyə cəsarət edən bir qadındır. Xədicənin şəxsiyyəti Peyğəmbərin ömrü boyunca işıqlı bir cizgi kimi parlaqdadır. Keçmişə soruşmaq anlamsızlıq olmasa, islamlığı araşdırarkən ağıla gələn bezi düşüncələrə görə bu sualı soruşmaq yerində olar: Məhəmmədin çalışmaları ilk səhifəsinə, yoluna işıq tutan bu parlaq sima – Həzrəti Xədicə olmasaydı, islamlığın halı necə olardı? Duyğulu Peyğəmbər dəfələrlə işgəncəyə və təhqirə uğramış, ələ salınmış, mənən bitkin, bədəncə yorğun, islamlığa çağırışla bağlı ətrafda yaranan şübhələrlə bezməmiş halda Xədicənin yanına qayıtmışdır.

Xədicə dəfələrlə öyüdləri və şəfqətiylə, cəsarətverici söyləriylə onun sarsılan inamını qüvvətləndirmiş, o zaman hər bir kəsə dəlilik kimi görünən vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün ona yeni bir güc aşılamişdir. Şübhəsiz ki, Məhəmməd arvadı tərəfindən başa düşülmək kimi az rastlanan bir xoşbəxtliyə çatan böyük islahatçılardan biri idi. Bu onun səmimiyyətinə, sevgi duyğusunun gücünə, səmimiyyətinə sonucunu olan fədakarlığına bir dəliliird.

Xədicə ona ilk iman gətirənlərdən biri idi. Ömrünün sonuna qədər də onun sədiq, vofalı bir ideya yoldaşı olaraq qaldı. Xədicənin ölümündən çox sonra da Məhəmməd böyük bir həyəcan duymadan, gözləri yaşarmadan onu anımsaymamazdı. Başqa qadınlar da ərələrinin və qardaşlarının Məhəmmədin yalınayaq keçdiyi yollara atdıqları tikanlı otları, çör-çöpü gizlicə toplayırdılar. Məhəmmədin ilk çalışma dövrlərində onu tez-tez qadın qələbəliyinin içində görmək olardı. Bu qadınlardan bəziləri kişilərin onun başına tökdüyü küllü təmizləyirkən, bəziləri də ayaqlarındakı yaraları sarımağa çalışırdılar. O dövrdə Məkkədəki Qüreyş qəbiləsinin başçısı və Məhəmmədin amansız düşməni olan Əbu Süfyanın qızı Ümmü Həbibə də islamı qəbul etmiş, ərindən və atasından gizlincə digər müsəlmanlarla birlikdə ölüm qorxusu altında Həbəşistanına qaçmışdır. O zamanlar Ümmü Həbibə ortodoks olan həbəş imperatoru Nəgüsün himayesiylə gerçək bir ölümdən qurtulmuşdu. Ümmü Həbibə böyük məhrumiyyətlərdən və sıxıntılardan sonra Ərəbistanına qayıdınca, hələ bütə tapınmaqda olan Əbu Süfyan qızını görmək üçün Peyğəmbər

bərin evinə gəlir. Əbu Süfyanın Məhəmmədin həmişə oturduğu namazlıqda oturmaq istədiyini gören qızı: “Olmaz, orada oturmamalısan!” – deyə etiraz etdi. Atasının “nə üçün oturmamalıyam?” sualına Ümmü Həbibə dərhal bu cavabı verdi: “Çünki Peyğəmbər yeri-göyü yaradan Tanrımıza bu namazlığın üzərində ibadət edir. Sənin kimi insan varlığı cansız bütlərə tapınan kimsələr belə bir yerə oturmağa layiq deyillər”. Qızının bu cavabı qarşısında Əbu Süfyan: “Görürəm ki, qızım, bu sehrbaz hamınızı – bütün qadınları ovsunlamışdır” deyərək çıxıb gedir.

Həzrəti-Ömərin islamlığı qəbul etməsində də müsəlmanlar bir qadına borcludurlar. Əbülfidaya¹ dayanaraq E.Renan bu hadisəni belə yazır:

“Həzrəti-Ömərin islamlığı qəbul etməsi din psixologiyasının tayi-bərabəri olmayan bir səhifəsini təşkil edir. Ömər, Həzrəti-Məhəmmədin amansız bir düşməni idi. Yaradılışdan çox cüretli, qoçaq olması onu hələ ürək olan və gizlənmək məcburiyyətində qalan müsəlmanları dəhşətə gətirən bir varlığa çevrilmişdi. Ömər bir gün qəzəbləndiyi bir vaxtda Məhəmmədi öldürmək üçün küçəyə çıxdı. Yolda qohumlarından bir gəncə rast gəldi. Bu gənc Öməri qılıncla gördükdə haraya getdiyini, nə etmək istədiyini soruşdu. Ömərin nə məqsədlə küçəyə çıxdığını və nə etmək istədiyini öyrəninçə: “Məhəmmədi öldürməkdənsə, sənin xəbərindən ata-babalarının dinindən dönmən bəzi qohumlarını cəzalandırmağın daha doğru olmazmı?” – dedi. Ömər: “Kimmiş bu qohumların? – deyə soruşduqda o gənc: “Yeznən Səid ilə bacın Fatimə” – deyə cavab verdi. Ömər dərhal bacısının evinə qaçdı. Bu zaman Ömərin bacısı ilə yeznəsi Səid dəri üzərində yazılmış Qurandan bir ayətə qaraq asırdılar. Ömərin ayaq səslərini eşidərkən Quran oxuyan qalanlıq bir yerdə gizləndi. Fatimə Quranın yazıldığı dəri parçasını qoynuna soxdu. Ömər içeri girincə “Qulağıma gələn səslər nə idi?.. Siz burada yavaşca nə danışdınız? – deyə soruşdu. Bacısı: “Xeyr, heç bir şey oxumuruq, sən yanılırsan!” – deyə cavab verdi. Ömər yenidən: “Siz nə işə oxuyurdunuz, həm də mən sizin Məhəmmədin dinini qəbul etdiyinizi duydum!” – deyərək guruladı və yeznəsinin üzərinə atıldı. Fatimə bədəni ilə ərinə siper oldu. Ər-arvad ikisi də birdən böyük bir qürurla: “Bəli, biz müsəlmanıq, – dedilər. – Biz

Allaha və Onun Peyğəmbərinə inanırıq, istəyirsən öldür bizi!” – Bu sözləri eşidən Ömər qılıncını qarasına endirdi və bacısını ağır yaraladı.

Ömər – bu, ələ-ovuca sığmayan adam öz əliylə tökdüyü qadın qanını gördükdə birdən-birə yumşaldı. Məcburi bir soyuqqanlıqla: “Oxuduğunuz şeyi mənə də göstərsəniz” – dedi. Bacısı Fatimə: “Yırtıb atacağından qorxuram!” – dedi. Ömər Quranı bütöv olaraq geri verəcəyinə and içdi və Quranın ilk sətirlərinə göz yetirər-yetirməz:

– Nə qədər gözəldir, nə qədər ehtişamlıdır, Peyğəmbər indi haradadır? Bu saat ona biyət gətirməyə gedirəm, – dedi.

Bu dövrün ən tipik qadın nümunəsi Məhəmmədin qızı Fatimədir. Sözə baxanlığı, gözəl təbiəti, alicənablığı, ətrafındakılara sosial təsiri onu hər bir dövrdə bütün dünyanın ideal qadınına çevirmişdir. Ən etibarlı qaynaqlara dayanaraq Fatimənin adı olmayan bir portretini yaradan hind yazıçılarından Mir Əlinin¹ yazılarından Fatimənin şəxsiyyətini göstərməyə çalışıq. Məhəmmədin oğlanlarının ölməsi Peyğəmbərin bütün sevgisini qızı Fatiməyə verməsinə səbəb olmuşdu. Fatimənin tərbiyə edilib böyüdülməsi yüksək səviyyədə böyüdülmə oğlanlarından fərqlənirdi. Ciddiliyi, təvazökarlığı gündən-günə artırdı. Fatimə 16 yaşlarında Əli ilə evləndi. Bunların arasındakı bağlılıq və qarşılıqlı sevgi, uşaqlarının olan məhəbbətləri zamanımıza qədər müsəlman ailə həyatı üçün bir nümunə təşkil etməkdədir. Bu kiçik və gənc ailə sadəliyi və ləyaqətiylə qısa bir zamanda təqlid edilməsi gərəkdir bir nümunə oldu. Ev işləri (Fatimə Peyğəmbər qızı olmasına baxmayaraq, ev işlərini özü görür, uşaqlarına özü baxırdı) ilə məşğul olması ona heç vaxt anasının tələblərini, onun yolu ilə gedənləri unudurmurdu. Evin həyatında və ya cəmədə qadın, kişi cəmiyyəti qarşısında tez-tez vəz söyləyirdi. Bu vəzlərdən bir çoxu zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır. Bunlardakı düşüncə nəciyyəliyi və duyğu yüksəkliyi ən yüksək səviyyəli çağdaş qadınlar üçün belə bir şərəf vasitəsidir. Mahiyyəti baxımından islamlıq meydanı çıxdığı ilk dövrlərdə, tamamilə ilk xristianlıq kimi, bütə tapınanların əxlaqsız yaşayışlarına qarşı sosial və iqtisadi bir etiraz idi. Buna baxmayaraq, az sonra bu etiraza qarşı Məkkədə bütə tapınanların xeyrinə cavab təsiri yarandı. Ancaq modinölilər islamlığın bu etirazına qarşı daha ciddi davrandılar. Fatimənin

¹ Əbülfidə (1273-1331) – ərəb əmiri, tarixçi və coğrafiyaçısıdır.

¹ Mir Əli. “Ze influens ov Vumen in İsləm”.

verdiyi örnəklər mədinəlilərin adət və əxlaqlarına böyük təsir göstərdi. Əxlaqca düzgün olan mədinəli qadınlar ciddi davranışları, sakit görünüşləri və ailəcanlı olmaları ilə Romanın keçmiş ev qadınlarını və ya son yüzilliyin yeni ingilis qadınlarını andırırdılar. Bunlar çoxluqda xəlifələrin və onların müridlərinin vəzlərini dinləməyə gedir, din bilgisini və şəriət hökmlərini öyrənirdilər. Bu qadınlardan çoxu heç kimin yardımını gözləmədən uşaqlarını oxudub tərbiyə edirdilər. Məsələn, islamın ilk dövrlərində məşhur islam hüquqçusunun anası Rəbiə belə qadınlardan biri idi.

ƏMƏVİLƏRDƏN TÜRK HAKİMİYYƏTİNƏ QƏDƏR

İnkişafını ikinci, yəni Əməvilər və Abbasilər dövründə müsəlman qadını daha ziyalı, daha inkişaf etmiş bir varlıq kimi ortaya çıxır. O dövrdəki qadınların əxlaq düzgünlüyünə anlama bacarığı, zəka qıvrıqlığı da əlavə olunur. Əməvilər zamanında müsəlman qadını kişilər ilə cəmiyyət içində təhsil almaqda və tərbiyə görməkdə idi. O dövrün qadınları yalnız qanun, din, “ənənə” öyrənməklə qalmır, ayrıca şeir, ədəbiyyat, gözəl danışmaq və xəttatlığı da oxuyub öyrənirdilər. Ümumiyyətlə, bütün məlumat şaxələri o dövr qadınlarının maraq və çalışma obyektini təşkil edirdi. Əməvilər zamanında Həşimə və Vəlidə adlı ərəb qadınları heç bir sahədə kişilərdən geri qalmırdılar. O dövrdə qadınların elm və ədəbiyyatla maraqlanması əhəmiyyətli üzrə yalnız yüksək siniflərə aid deyildi. Tanınmış ərəb yazıçısı İbn Hallikanın¹ “Bioqrafik ensiklopediya”sı aşağı siniflərə mənsub mədəni və ziyalı qadınların örnəkləriylə doludur. Bunların arasında şeir, incəsənət, gözəl danışma sahəsində məşhur olan qadınlar da vardır. O dövrün tanınmış qadınları arasında Peyğəmbərin qızı Fətimənin nəvələrindən İmam Hüseynin qızı Sükeynə başda gəlirdi. İbn Hallikan onun haqqında: “Gözəlliyi ilə, zəkası ilə, fəziləti ilə o dövrün qadınları arasında birincidir” deyir. “Xəlifələr dövründə mədəniyyət” adlı əsərin yazıçısı De Slan Sükeynə haqqında bunları yazır: “O, dövrünün ən parlaq qadını idi. Məlumatı, durumu, zəkası, zəriflik və incəliyi ətrafında ümumi bir ehtiram yaratmışdı. Çağdaşı

¹ İbn Hallikan -1211-ci il sentyabrın 23-də Ərdəbilə anadan olmuş ərəb yazıçısı və tarixçisidir. Ən ünlü əsəri öz keçmiş və ədəbiyyat baxımından çox dəyərlı bir sənəd olan “Bioqrafik ensiklopediya”dır.

olan dövrünün ən yaxşı şairləri öyüd almaq üçün ona müraciət edirdilər”. Fransız şərqşünası Perron Sükeynə haqqında belə deyir: “La dat de (s) da m (es) dö son tam, la plü bell, la plü qrasiyoz, la plü bğillat dö kalit”¹.

Sükeynənin görkəm, geyim baxımından da qadın–kişi çağdaşları üzərində böyük təsiri vardı. Zamanının modasını yaradan, ona istiqamət verən o idi. Dövrün qadınları ona bənzəməyə çalışır, üslubunu təqlid edirdilər. Zamanımıza qədər onun adını daşıyan və “Türət-ül Sükeynə” adı ilə məşhur olan qadın türbanını o icad etmişdi. İncə və çox zərif olan bu türbanın bir ucu sağ qulağa doğru sallanırdı. Ancaq Sükeynənin nüfuzu icad etdiyi modalarda deyil, fikir və mənavi təsirində idi. Onun evi zamanın məşhur şairlərinin, hüquqçularının və alimlərinin toplandığı yerə çevrilmişdi. Onu təqlid edən və onunla yarışan o dövrün məşhur müsəlman qadınları o zamankı yüksək cəmiyyətin qaymaq təbəqəsini özlərinə çəkməyə çalışırdılar. Sıx dostluq və arkadaşlıqla əhatəli olan Sükeynə xəlifəliyin dörd bir yanından gəlib ondan öyüd, yardım, himayə istəyənləri qəbul edərdi. İştirak etdiyi məclisləri qıvrıq zəkası ilə, zərifliyi ilə, söhbətlərinin müxtəlifliyi ilə canlandırır. O cəmiyyət zamanında dövrünün kəskin bir tənqidçisi olduğu üçün ona göstərilən ümumi sayğıda bir qorxu payı da olduğu gerçəkdir. Sükeynənin bağlı olduğu Həşimi qəbiləsi ilə düşmənçilik edən Şam hökmdarları – Əməvilər Sükeynəyə çox da dost gözü ilə baxmırdılar. Ancaq bu çox zəkalı qadın öz rolunu o qədər təbii və o qədər ağıllı oynayırdı ki, ona sataşmaq üçün firsət arayan düşmənlərinə ən kiçik bir bəhanə belə vermirdi. Sükeynə çağdaşı olan Əməvi xəlifəsi Vəlidin arvadı Ümmi-ül Bəneynin zəka və bilgisini çox boyənirdi, dostluq etdiyi bu qadının vəsiyyəti ilə xəlifənin sarayında nüfuz və təsir yarada bilmişdi.

Mir Əli deyir:

“İndiki müsəlman qadınlarının əqli inkişafının dərəcəsini təyin edən ən parlaq dəlil indi anladığımız bu gerçəkdir: Sükeynənin məzarının unudulduğu, ona aid bütün xatirələrin yaddaşlardan silindiği bir vaxtda onun çağdaşı olan və İncilin hərfi hərfinə uyğunlanmasını – təbiiq edilməsini istəyən... Rəbiənin türbəsi dinlə bağlı olan bir ziyarətəgah halını almışdır. Xaqani kimi İran şairləri² onların Rəbiyəyə bənzədilməsini özləri üçün bir şərəf saymışlar”.

¹ İbn Hallikan. “Bioqrafik ensiklopediya”.

² Mir Əli yanlış olaraq Xaqanını İran şairi saymışdır.

İndi iso Əməvilərdən sonra iş başına keçən Abbasilər dövrünə gələk. Bu dövrdə ərəb mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmış, Şorqdən vəhşi Çingiz sürülərinin Qərbi Asiyaya girməsiylə meydana gələn qəti və gözlənilməz süqutuna Qədər getdikcə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə müsəlman qadınları əskidən olduğu kimi, cəmiyyət içində seçkin, görkəmli rol oynamaqda davam edir, hüquq və ilahiyyət təhsili alır, mədrəsələrdə və evlərdə dərslər verirdilər. Sünni məzhəbinin ən geniş yayılmış qollarından biri olan Şafii məzhəbinin qurucusu imam Şafii kimi o dövrün ən başda gələn bəzi şəxsiyyətləri tamamilə qadınlardan feyz alırdılar¹.

Ancaq o dövrdəki müsəlman qadınının tərbiyə və yaşayış tərzi artıq olduqca gözə çarpmağa başlayan bir pozğunlaşmanın başlanğıcını acığa vururdu. Ərəb mədəniyyəti Abbasilər dövründə özünün ən yüksək zirvəsinə çataraq necə birdən-birə süqut etdisə, o dövrdə şəxsiyyətinin tam inkişafına çatan müsəlman qadını da, sonralar eləcə də etməyə başladı. Bu süqut tez zənginləşmənin, bununla bağlı olaraq, xüsusilə İran və Suriyanın təsiriylə əxlaq pozğunluğunun, yaşayış tərzindəki keçmiş sadəliyi itirmənin bir nəticəsi olaraq meydana gəldi. Unudulmamalıdır ki, Abbasilər dövrü xüsusilə İranın hakimiyyət dövrüdür. "İran onu fəth edənləri boyunduruq altına alır"²di. Böyük İskəndər və Qərbi İranda hakimiyyət quran İskəndərin mirasçısı Selevkilər İranın təbii və gerçək hökmdarlarından fərqlənmirdilər: bunlarda eyni xarakter, eyni adətlər, eyni meyillər gözə çarpmaqda idi. Abbasilərdə də eyni şeyləri görürük. İran orduları tərəfindən xilafət taxtına oturdulan Abbasilər əcəmlərə² olan rəğbət və meyillərini çətinliklə gizlətməyə çalışırdılar. Soyca əcəm olan Bərməkilər bir neçə il boyunca xəlifələrin üstün tutduqları sevimliləri və ya vəzirləri kimi xilafət işlərini idarə etdilər. Bağdad Persepolis örnəyinə uyğun olaraq qurulur, bəzi saraylar isə bilavasitə İran saraylarının xarabalıqlarından götürülən maddələrlə tikilirdi. Əcəm dili, əcəm musiqisi, əcəm xarakteri, əcəm adət və mərasim qaydaları bəzilərini saraya yaranmaq məqsədi, bəzilərini isə təmiz ərəb ünsürünə olan nifrətlərindən dolayı özünə çəkirdi. Sö-

¹ Burada söhbətin mövzusu olan qadın ırolidə yenidən adı çəkiləcək Nəfisət-ül Tahirədir. Hicri 145, miladla 762-ci ildə doğulduğu sanılır (H.Ə. Ediz).

² Əcəm (ərəbcədən) – keçmişdə ərəb olmayanlara, xüsusilə iranlılara verilən ad.

zün qisası, İran yalnız xüsusi milli bir din olan şiəliyi icad etməklə və islamlığın bağrına bir yığın təriqət soxmaqla deyil, eyni zamanda sohranın yarıvəhşi sakinlərinin əlinə o zamankı dünyanın yarısını verən sağlam ərəb yaşayışının təməllərini də dağıtmaqda itirdiyi müstəqilliyinin, qeyrət və şöhrətinin qisasını alırdı.

Abbasilərdən Harun ər-Rəşid, Mehdi və digər xəlifələr zamanında Sasanilər və Artokserkelər Ömərlərə və Əlilərə hakimdi. Bu ümumi axın çox təbii olaraq, ilk öncə yavaş-yavaş, sonralar isə tamamilə şəxsiyyətini itirən müsəlman qadınını da alıb sürüklədi. Çünki yuxarıda da gördük ki, iranlılarda örtünmə və poliqa-miya eski əfsanələr və din kitabları tərəfindən də təsdiq edilmiş kimi, çox əski zamanlardan bəri mövcuddu. Abbasilər dövründə qadın tərbiyəsi qadınların əlində idi. Bu çeşid qadınları ancaq orijinal esərləri ilə şöhrətli olduqdan sonra tərbiyəçi kimi qəbul edirdilər. Yüksək cəmiyyətə mənsub ailələr bu çeşid dayələrə böyük miqdarda pul verərək bir-birinin əlindən alır və beləliklə, onların aylıqlarını astronomik rəqəmlərə qədər yüksəldirdilər. Bu çeşid dayələr ilə əhatəli olan əsilli qadınlar ilkin oxuma-yazma, musiqi, ədəb qaydaları öyrənirdilər. Sonralar özlərini yavaş-yavaş qrammatika elminin, şeir yazmanın və daha başqa elmlərin təhsilinə həsr edirdilər. Bu qadınlar sıx-sıx alimlərdən ibarət jürilərin önündə qafiyə tutmaq və ya mücorrəd mövzulara dair müzakirələr etmək kimi yarışmalara da girişirdilər. Ərə gedib bir evin tokbaşına xanımı olduqları zaman öz salonlarını açıq və bənzərləri olan indiki avropalı bacıları kimi, zamanlarının ən şöhrətli alimlərini, şairlərini, yazıçılarını, ədəbiyyatçılarını bir-birinin yanından alaraq salonlarına toplamağa çalışırdılar. Beləliklə, hər salon günün çeşidli məsələlərini, elm və incəsənət mövzularının müzakirə edilmiş bir akademiya halını alırdı. Bu dövrdə müsəlman qadınlarının yaşayış tərzində bəzi dəyişikliklər gözə çarpmağa başladı: salonlardakı qəbullar bir az danxıncı idi. Bunlar zamana və əməyə bağlı idi. "Çünki, – deyir Fatimə Aliyə, – tualetlər ağırlaşdı, tualet üçün gərəkli olan şeylər ortaya çıxdı. Ümumiyyətlə, qadınlara xas ciltvə böyük bir dəyər daşımaqda idi". Bu qadınlar bir işə görə və ya görüşmək məqsədiylə gələn qonaqlarını qəbul etmək üçün daim hazır, ayıq və diqqətli olmalı idilər. Bax bu qəbulların... doğduğu sıxıntılardan, yorğunluqlardan qaçınmaq və evin həyatından yetərincə faydalanmaq üçün Suriyanın, Məsoptamiya və İranın "qrand (cs) dam (cs)"ları kimi

salonlarında arxasında gizlənərək istənilən zaman istədiklərini qəbul edə biləcəkləri pərdələr qurmağı fikirləşdilər. Bu, ərəblər arasında qadının süqutunun başlanğıcı idi. Bu pərdələr zaman keçdikcə və hakimiyyətləri altına aldıkları, mədəniyyətə özlərindən yüksək olan suriyalı və iranlıları təqlid edən kişilərin yardımını ilə getdikcə qalınlaşdı. Nəhayət, iki cinsi bir-birindən ayıran Çin səddinə döndü. Bununla birlikdə, incələdiyimiz dövrdə, Yəni IX və X yüzillərdə xəlifəlikdə qadınlar olduqca sərbəst və müstəqil bir vəziyyətdə idilər. Xilafətin yüksək məmurları iki hissəyə ayrılaraq böyük və möhtəşəm köşklərdə oturdular. Bu hissələrdən biri¹ kişiyyə aid olub, kişinin qəbul salonu ilə iş otağı burada yerləşirdi. O biri böyük qadınlara aid idi və qadının yataq otağı, salonu və tualet otağı bu hissədə idi.

Evin bu ikinci hissəsi “hərəm” adını daşıyırdı. Fatimə Aliyə deyir: “Ancaq o dövrdəki hərəmlərin nə bugünkü hərəmlə bir əlaqəsi, nə də İran əndərunlarına² və ya yunan ginəkeylərinə³ kiçik bir bənzərliyi vardı. Bunlar daha çox avropalı xanımların indiki salonlarını andırırdı. Evin qadını şəxsi qonaqlarını kişi və ya qadın olmasından asılı olmayaraq həmin hərəmdə qəbul edir, evin kişiyyə aid hissəsində öz işləri ilə məşğul olan ərinə əngəl olmadan əyləncə və toplantını burada keçirirdi. O dövrdə ev qadınları necə idi, ailə və cəmiyyətdəki rolu nə idi, kimlərlə əhatəliyi, ətrafına necə təsir göstərirdi? Bütün bu suallara bu qadınlardan bəzilərinin şəxsiyyətini təsvir etməyə çalışaraq indi cavab verəcəyik.

Əs-Səffah (qantökən) ləqəbiylə tanınan ilk Abbasi xəlifəsi Əbül Abbasın arvadı Ümmü Salamənin əri üzərində böyük bir nüfuzu vardı. Bu qadın ərinin qorxunc qəzəbinin hücumlarını bir çox illər dayandırmışdı. Tarixçi Məsudi⁴ “Qızıl çayurlar” adlı əsərində bu mövzu ilə əlaqədar olaraq bunları söyləyir: “Ümmü Salamənin əri üzərində nüfuzu o qədər böyükdü ki, Əbül Abbas arvadına gənəşmədən, hətta bəzən arvadının razılığını almadan heç bir qərar verməzdi”. Xəlifə Mehdimin arvadı Hayzuranın da əri üzərində eyni xeyirli təsiri vardı. Bu qadın dövlət işlərinə açıqca və fəal bir şəkildə

qatışırdı. Tarixdə Mehdimi məşhur edən bir çox xeyirli və elmi tədbirləri gerçəkdən Hayzuranın hesabına yazmaq görəkdir. Bu qadın sarayda dövlət adamlarını, böyük məmurları, şair və alimləri qəbul edərdi. Comərdliyinə və yoxsullara, əlsiz-ayaqsızlara göstərdiyi xeyirsevərliyə görə xalq ona bir qayda olaraq tapınardı. Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə ilə bacısı Abbəbə bu məsələdə Hayzurandan geri qalmazdılar. Zübeydə əfsanəvi Harun ər-Rəşidin ham arvadı, həm də əmis qızı idi. Bir çox fəsilləri ona həsr edilən “Min bir gecə nağılları” bir yana dursun, bir çox Şərq və Qərb yazıçıları onun şəxsiyyətini diqqətlə incələmişlər, tərcümeyi-halına qalın cildlər ayırmışlar. Biz burada ancaq onun həyatından ən diqqətəlayiq bəzi gerçəkləri anlada bilərik. Zübeydə evləndikdən qısa bir zaman sonra alimləri, musiqişünasları, yazıçıları ətrafına topladı. Sonuncular ona Seyyidə (Xanım əfəndi) adını vermişdilər. Zübeydə xüsusilə yoxsul şair və yazıçıları qorumaqda böyük bir şöhrət qazandı.

Bağdad şəhəri böyüklük və ehtişamına görə ona borcludur. Yabancıları sığınacaq vermək işinə baxan xariqilədə karvan-saraylar, yoxsullar üçün pulsuz hamamlar, camelər, su bəndləri onun comərdliyinin bir təzahürü idi. Amma o, geniş islam imperatorluğunun başqa sahələrini də unutmurdu; harada xarab olmağa və ya yıxılmağa başlamış ümumi binalar vardısı, onları təmirə qaçardı. Məkkəyə qurğusu bu gün də qalmış olan dadlı su gətirməklə o, adını yaddaşlarda əbədiləşdirdi. Suçları bu gün də Məkkənin küçələrində “Eyn-i Zübeydə – Zübeydənin gözləri kimi duru su” – deyə bağırmaqdadırlar. Zübeydə eyni zamanda çox təvəzökar bir qadındı. Şəhərin bütün yoxsulları, əlsiz-ayaqsızları onun yanına sərbəstcə gələ bilirdilər. Gələnləri dinləyir, dadlı sözləriylə və ya maddi yardımları ilə onların könlünü alırdı. Şərqli yazıçılar Zübeydənin həyatına dair diqqətədəyər bir məsələ söyləyirlər: Harun ər-Rəşidin Zübeydəyə olan sevgisi dillərdə dastandı. Ayrı bir gecədə Zübeydə xəlifə ilə sarayın bağçasında dolayırkən həssaslığının çoxşuqun bir anında ona: “Dəniz qızını necə göz önünə gətirirsən? – deyə soruşur. Harun ər-Rəşid böyük bir həyəcanla: “Ola bilər ki, sən dəniz qızından gözəl deyilsən, şərt olsun!”¹ cavabını verir. Amma bu sözləri söyləməz necə bir xəta etdiyinin dərhal fərqi vararaq aqlını

¹ Məmləkətimizdə bunlara “Sələmlıq” deyilirdi (H. Ə. Ediz).

² Əndərun (farscadan) – keçmişdə evin ailə və qadınlara aid olan içəri hissəsi.

³ Gyseykeion – əski yunanlarda evin qadınlara aid olan hissəsi (H. Ə. Ediz).

⁴ Məsudi və ya əl-Məsudi – ərəb tarixçisi və coğrafiyaçıdır. Hicri IV yüzilin ən çəşidli yazılar yazan yazıçılarından biridir. Hicri 346, miladi 956-cı ildə ölüb (H. Ə. Ediz).

¹ Şərt olsun “kəbinimə and olsun ki, elə deyilsə, ya da bunu etməsəm, arvadım boşanmış olsun” anlamında işlədilir.

başına toplayır. Əski ərəb ənənəsinə görə, belə bir söz boşanma üçün səbəb idi. Xəlifə öllərini ovuşduraraq böyük bir qorxu içində saraya qaçır. Ancaq məşhur Bəhlül Quranın molum ayotini oxuyaraq: "Allah insanı bütün moxluqatdan daha gözəl yaratmışdır. Sənin Zübeydön də doniz qızından yüz dəfələri daha gözəldir!" sözləriylə onu sakitləşdirir. Bağdadın saf ürəkli xalqı Zübeydö üçün belə mäsəllər yaratmışdı.

Abbasilər dövründə Zübeydädön heç də az məşhur olmayan bir başqa qadın isə Harun ər-Rəşidin bacısı Abbasə idi. Zübeydö qədər mədoniyyətli, qabiliyyətli və xeyirsevər bir qadın olan Abbasənin şəxsiyyəti o zamankı əxlaq anlayışının parlaq bir təmsilçisi kimi də çox maraqlı idi. Harun ər-Rəşid bacısını dəlicəsinə seviridi. O da Zübeydö ilə birlikdə xəlifənin rəsmi qəbullaarında, alim və yazıçılar ilə təşkil etdiyi xüsusi toplantılarda iştirak etməliydi. Yuxarıda işarə etdiyimiz kimi, çatdığı mövqeyə görə İrana borclu olan Abbasi sülaləsi ətrafına xüsusilə soyca öcöm olan yüksək məmurları toplamış və öcöm ənənə və oxlaqını ərəblərə aşılamağa çalışırdı. Bir çox səhələrdə də əski İran – Sasani sülaləsini təqlid edirdi. Hələ Harun ər-Rəşidin zamanında xəlifə sarayında İran təsiri çox artmışdı – Harun ər-Rəşidin bütün nazirləri və saray böyükləri öcömdü. Bunların arasında baş yeri Bərməki ailəsi tuturdu. Bərməki baş vəzirinin oğlu, gənc sərkdələrdön olan Cəfər, Abbasəyə vurulmuş və sevgisinə qarşılıq da görmüşdü. Harun ər-Rəşid bunların sevdiklərini sezmış, onların eşq ehtiraslarını son höddinə çatdırmağa çalışmışdı. Abbasə ilə Cəfər bir sarayda yaşayır, demək olar ki, hər gün bir-birini görür, ancaq yaxınlaşmaqdan qorxurdular. Harun ər-Rəşid bunlara qarşı zülm və kökinliyini büsbütün artırır. İki sevgilinin ancaq özünün yanında görüşmələri şərtiylə onların evlənmələrinə razılıq verir. Bu şərtlər altında iki sevgilinin eşqlərinin nə dərəcədə alovlandığını göz önünə gətirmək heç də çətin deyil. Tarixçilər Harun ər-Rəşidin xarakterinin bu qəribə olamətini hələlik qəti olaraq açıqlamamışlar. Ancaq bunların hamısı da eşqə siltamış olan iki sevgilinin birləşmək üçün söy göstərmələrinə dənə sulata hökmdarın anlaşılması çətin olan bir zövq duyduğunu söyləməkdədirlər. Tarixçilər bu iki sevgilinin toyunun göstərişliyini, zənginliyini təsvir etmək üçün upuzun səhifələr ayırmışlar. Amma gənc aşıqlər səbir cəmmödlilər, gizlicə görüşdölər. Abbasə hamilə oldu. Bu "cinayət" in izlərini yox etmək üçün doğulan uşaq Ərəbis-

tana göndərildi və orada böyüdüldü. Ancaq yaman dillər yatırdı. Olub-bitənləri dərhal xəlifəyə çatdırdılar. "Ziyalı despot" hirsindən, qəzəbindən dəliyə döndü. Cəfərin asılmasını, atasının isə zindana atılmasını əmr etdi. Bütün Bərməkilər gözdən düşdü. "Tələyinə güvənmə, o, Bərməkilərə belə yar olmadı" atalar sözü hələ də Şərqdə söylənməkdədir.

Xəlifə I Mütəzidin ərvadı Qətr-ün-Nida da diqqətə dəyər bir qadındı. Bu qadın, sarayında "Ədəbiyyatı, elm və incəsənəti sevmə qadınlar birliyi"ni yaratmışdı. Alim və ziyalı qadınlar bu birlikdə toplanır və özlərini maraqlandıran müxtəlif məsələlər üzərində mübahisə edirdilər. I Mütəzidin ölümündən və hələlik uşaq yaşlarında olan oğlu Mütəzidin xilafət taxtına keçməsindən sonra, dövlətin idarəsi tamamilə Qətr-ün-Nidanın əlinə keçdi. Bu qadın nazirlərin məclisinə başçılıq edir, yüksək məhkəməyə üzv olur, ətrafında nazirlər və Xilafətin yüksək məmurları olduğu halda, yəbənçi çəçiləri qəbul edirdi. XVI yüzildə yazmış və torki-dünyalığı ilə tanınmış məşhur yazıçı Siyuti bir az da xoşuna gəlmədiyini bildirən bir ədə ilə Qətr-ün-Nida haqqında bunları yazır:

"306 (miladla 918)-ci ildə xəlifə Mütəzidin anası bir xəstəxana tikdirdi. Bu xəstəxanaya da ildə 7000 dinarlıq bir təxsisat ayırdı. Bu zaman xəlifənin zəifliyi üzündən dövlətin idarəsi işi də qadınların əlinə keçmişdi. İş o dərəcəyə gəlmişdi ki, gənc xəlifənin anası sanki oğlunun hakimiyyəti ona vermiş kimi, dövləti təkbaşına idarə edir, xəlifə adına rəsmi qəbullaar qərarlaşdırır, dövlət işlərinə dair qərarlar verir, şikayətləri incələyir, hər həftə cümə günləri onları qəbul edirdi. Vəzirilər və digər yüksək vəzifəli şəxslər olub-bitənləri bilavasito ona söyləyir, bu qadın öz adına qanun veriridi".

O dövürün müsəlman qadınlarının hamısı da, sosial fərqləndirmədən elmə böyük bir sevgi bəsləyirdilər. Məsələn, məşhur Fəxr-ün-Nisə Bağdad mədrəsələrində ədəbiyyat oxudur, Ümmül-xeyir Fatma ilə Ümmülibrahim əl-Yəzdani adlı başqa iki qadın isə qadın və kişilərə ilahiyətdən dərslər veriridi. Seyyideyi Nəfisə məşhur imam Şafinin müəllimi idi. Yəni bu qadın imam Şafinə cəmmədə hamının gözü qarşısında xeyir-dua etmişdi. Bu dövürdə müsəlman qadını şəxsi hürryyətinin başqa cəhətlərində də heç bir şərtə tabe deyildi. Məsələn, Əmir Asim tərcümeyi-halında səlibçilərə qarşı keçirdiyi səvəşlərdə anası ilə bacısının oldə silah ona yardım etdiklərini yazır. Xəlifə Mənsurun əməsi qızlarından ikisi bizanslı-

lara qarşı aparılan savaşlarda kişi geyimində iştirak etmişdi. Amma təəssüf ki, İran təsiri gündən-günə özünü daha artıq sezdirdi. Pərdələr qalınlaşdı. Əndərunlar kimsənin yetə bilməyəcəyi bir yere çevrildi. Sonda İyrons hərəm ağalarının, ehtirasların, çəkişmələrin qəti hakimiyyət dövrü quruldu. Qadının şəxsiyyəti qəti olaraq yox edildi. Qadın özünü ətrafı üzərində xeyrli təsirlər göstərən oski zəka məşqlərinin əvozinə, əxlaq pozucu noticələri ilə hərəmin tənəbəl, qayğısız yaşayışına həsr etdi. Təbiət, demək olar ki, müsəlman qadınını qorudu və müsəlmanlardan onun intiqamını çox zalımlıqla aldı. Bu, islam tarixinin ən qaranlıq dövrüdür. Burada tarix yalnız əxlaqın tam tonəzzülünün mənzərəsini deyil, eyni zamanda adi hərəm çəkişmələri hakimiyyətinin, hərəmağalarının və istəklilərin (favortilərin) dövlət işlərində üstünlük yaratmalarının, zohərin, xəncərin, kəməndin, sirlə cinayətlərin, bir sıra saray üsyanının və ocaq ağaların səltənətinin də mənzərəsini gözlərimiz önündə yan-yana düzür. Bu soysuzlaşma ruhu ədəbiyyata və fəlsəfəyə də girir, bunları pozğunçu cəmiyyətin boğucu havası ilə doldururdu. Əskidən özünə yer edən rasionalizm elmə və fəzilətə olan sağlam və mərdcəsinə inam yerinə, indi teosofizm, ağlar skeptisizm, ruhun zəifliyini aşkar edən bulanıq bir mistisizm yer alır; ədəbiyyat bitməz-tükənməz bir fəryada çevrilir, acizlik içindəki zəif zəkalar təsəllini müqəddəs inanc və davranışları söyməkdə, indiki dekadentlərin zövqünə çox uyğun olan anlamsız simvolizmdə, qərībə təsvirlərdə tapırdılar. Bir sözlə, hər şey cəmiyyətin qəti bir məhvini göstərirdi. Bu məhvəlmə hər şeydən öncə, qadının həyatının dəyişməsilə bağlı idi. Ancaq əcəm təsirinin pozucu qüvvətinin hələlik girmədiyi yerlərdə, Türk-Tatarlarda, İspaniya Məğribilərində qadın sərbəstliyinin ənənələri hələ davam edirdi.

TÜRK-TATARLARDA QADIN

Türk-Tatarlarda qadınlar islamlığın qəbulundan öncə həmişə sərbəstlikdən faydalanmışlar. Daim köçərlik edən, çadırlarda yaşayan, hər an çəşidli hadisələrlə qarşılaşan qəbilələr üçün bu başqa cür də ola bilməzdi. Bu cür yaşamada qadın kişinin ən sadıq köməkçisi və yol yoldaşdır. Qadın həyatın bütün təhlükələrini onunla bölüşürkən kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmalıydı.

Hətta indi belə köçəriliyi buraxaraq şəhərlərdə yerləşən və şəhər yaşayışını sürən Türk-Tatar qəbilələrində qadınlar olduqca və mərhəmətsizcəsinə əzilərəkən eyni qəbilənin köçəriləri içərisində qadın qapalılığın və çarşafın nə olduğunu bilmir. İslamlıq Türk-Tatar qadınları arasında ənənələrin yaratdığı həyatı sadəcə olaraq qəbul etdi. Bu hal onların iranlılar ilə qaynayıb-qarışmasına qədər davam etdi.

XIII yüzilin əvvəllərində Asiyada səyahət edən və Həştərxanda Özbək xanın ordusunu görə İbn-Bətutə o dövrdəki Türk-Tatarların qadına göstərdikləri mərd sayğısına və qadının faydalandığı azadlığa heyrət etmişdi.

Buna görə də, tarixin həmin dövrlərində islamlığı qəbul etmiş başqa millətlərdə qadınlar ailənin və cəmiyyətin pəzuluşünün başlanğıcını təşkil etdiyi halda Türk-Tatarlarda qadın tamamilə başqa bir həyatda olmasına heyrət edilməməlidir. Bundan başqa, Türk-Tatarlar təbiətlərinin son dərəcə sərt və qaba olması ilə bərabər, təhsilə də son dərəcə böyük bir maraq göstərdilər. Qorxunc və qəddar Teymurləngin demək olar ki, bütün uşaqları öyrənməni sevdilər. Onlar hər yerdə məktəblər, kitabxanalar, rəsədxanalar açır, alimləri qoruyur, ədəbiyyatçıları isə həvəsləndirirdilər. Hələ bundan çox-çox öncə Türk-Tatar qadınları Bağdad xəlifələrinin və ərəb mədəniyyətinin qüdrət və şöhrətinin ən parlaq dövrlərində görünməmiş qabiliyyətləri ilə ərəbləri heyran qoyurdular. O dövrdə ərəblərin çölçü və vəhşi olmalarına dair çəşidli əfsanələr söylənilən və ərəb birliklərinin Oksus¹ uğrunda fəsiləsiz vuruşmalı olduqları Türk-Tatarlara dair heç bir məlumatı yoxdu. Bəzən savaşlarda ələ keçirilən Tatar (Türk – çev.) qadınları Bağdad və Şam bazarlarında cariyyə kimi satılırdı. Bu cariyyələr həm dərilərinin rənginə, həm də başqa dəyərlərinə görə yüksək qiymət qoyulurdu. Onların piyələri bu cariyyələrə ərəb dilini, musiqi, rəqs, şeir oxumağı, qafiyə ilə danışmağı öyrədərək dəyərlərini daha da artırırtdılar. Türk cariyyələri onlara öyrədilən şeyləri inanılmaz dərəcədə tez qavrayır və varlıqların evlərinə verilərək orada hörmətli, müstəqil mövqeyə çatardılar. Bir çox türk cariyyələri xəlifə arvadları olmuşdular. Məşhur Bağdad xəlifələri Harun Rəşid (Harun ər-Rəşid), Məmun və başqaları Türk qanı daşıyırdular: Xəlifə Mehdiyin arvadı və Harun Rəşidin

¹ Oksus – Amu-Dəryanın qədim adı (H.Ə. Edizlin qeydi).

anası Hayzuran, “Əmirə” və “Validə Sultan” adlarını almışdı. O zamana qədər bu adlar ancaq ərəb qanından olan qadınlara verilirdi. Bu qadın əriylə həmişə mənzum şəkildə məktublaşırdı. Onun bu şeirləri bizə qədər gəlib çıxmışdır. Türk-Tatarların Asiyanın qərbinə işğallarından sonra Türk qadınları Misirdə Məmlüklər, Anadoluada Səlcuqlar, İranda Atabəylər arasında və Hindistanda çalışmalarna daha böyük müvəffəqiyyətlə davam etdilər. Suriyada səlibçilər yürüşü qəhrəmanı, məşhur Səlahəddin Əyyubinin Sittül-Şam (Şamın xanımı) adını daşıyan arvadı Xədicə ərinin hökmdarı olduğu bütün ölkələrdə kolleclər və məktəblər açdı. Şamdakı bu məktəblərin birinə bu qadının adı verilmişdi. Bir Səlcuq hökmdarının arvadı olan Turxan Xatun mülkünü təkbaşına özü idarə edirdi, onun müşavirləri və nazirləri vardı. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, bu qadının İranda əxlaqın düzəlməsində böyük təsiri olub. Atabəy Saadin arvadı Tarxan Xan ərinin ölümündən sonra hökmdar naibi olmuşdu. Bu qadın alimləri həvəsləndirir, elm və sənəti qoruyur, cəhalət qaranlığı Qərbi Asiyayı bürüdüyü bir dövrdə “onun sarayı ən parlaq və seçkin bir yer” kimi gözə çarpırdı. Ancaq Tarxan Xan İranda hökm sürən və məşhur olan müsəlman qadınlarının nə ilki, nə də sonuncusu idi. Yenə Atabəylərdən olan Alma Xatun Şirzadə hökmdarlıq etmiş və şəhəri gözəl sənət əsərləri ilə bəzəməklə məşhur olmuşdur. Tarixçilər onu “sarayında və hüzurunda tez-tez toplanaraq ədəbi, elmi, dini mahiyyətdə söhbətlər, müzakirələr edən sairələri və elm adamlarını sevən ilahi bir qadın” kimi təsvir edirlər.

MİSİRDƏ QADIN

Misirdə də qadınların həyat və təhsilləriylə cəmiyyətin üzərində böyük nüfuzu vardı. Bu qadınlardan birinin təşəbbüsüylə “Darül-Hikmət” adını daşıyan Elm Akademiyası qurulmuşdu. Bu akademiya da biliklər ilə yanaşı çeşidli fəlsəfi və təsəvvüf nəzəriyyələri də öyrədilirdi. Bu elmləri öyrədən və öyrənenlər arasında qadınlar qabarıq bir yekun idi. Misirdə təkbaşına hökm sürən iki şahzadə xanım: Sittül-Mülk və Saqrü-Dür bu akademiya oxuyurdular. Bu, sonuncu müsəlman imperatriçəsi adını almış, xariquladə qabiliyyəti ilə, siyasi ölçülülüyü və nəzakəti ilə diqqəti çəkmişdi. Onun hökmdarlığı zamanında II Lüdovik səlib yürüşünü tərtib etmiş və II Lüdovik

vikin əsarəti ilə sona çatan bu savaş müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı. Məmlüklər zamanında qadınlar cəmiyyətdə daha böyük rol oynayırdılar. Bağdadı təqlid edən Qahirənin xanım əfəndiləri salonlarında konsertlər verir, toplantılar tərtib edirdilər.

HİNDİSTANDA QADIN

İndi Hindistana keçək. Orada da Avropa tərəfindən də tanınmış bir sıra xariquladə qadınla qarşılaşırıq! Bunlardan birini – Mehr-ün-Nisəni şair Moor “Lall Rok” operasında canlandırmışdır. Bu qadın ərəb və fars ədəbiyyatı sahəsində dərin bilgisindən başqa yaxşı musiqiçiydi. Xüsusilə bədahətən şeir söyləməyi də vardı. Sonralar məşhur və böyük Hind-Moğol imperatoru Əkbər şahın vəzirə kimi bir mövqeyə yüksələn adı bir iranlının qızı olan Mehr-ün-Nisə Əkbər şahın oğlu Cahangir ilə evləndi və “Nuri-cahan” adını aldı. Hələ evləndiyinin ilk günü Nuri-cahanın əri üzərində olduğu qədər saray və xalq üzərində də təsiri dərhal diqqəti cəkməyə başladı. Bu qadının atası, qardaşları və bunlardan Asəf bu günə qədər Şərqdə ağıl və zəkənin rəmzi kimi yaşayırlar. Bunlar Nuri-cahanın təlqiniylə vəzirliyə yüksəldilər və Cahangirin ad-san qazanmasında önəmli rol oynadılar. Ancaq Nuri-cahan bütün imperatorluğun faktik hakimi idi. Həftədə bir dəfə oxunan xütbəni çıxarmaqla, qüdrət və hakimiyyətin bütün bilirti – əlamət və vəsfləri ona aid idi. Yüksək məmurları və dövlət adamlarını o qəbul edirdi. Pulun üzərində Cahangirlə birlikdə onun adı da basılırdı. O, yoxsullara yardım edir, yetim qızların cehizlərini hazırlayaraq onları ərə verir, küskünləri ovundurur, yollar salır, xeyriyyə cəmiyyətləri yaradır, şəhərləri abadlaşdırır, məktəb və xəstəxanalar açır. Xüsusilə, onun təşəbbüsü ilə insanların qurban edilməsi, əri ölmüş qadınların əri ilə birlikdə diri-diri torpağa basdırılması kimi hind adətləri bir ömrü ilə yasaq edildi.

İSPANİYADA QADIN

Həç vaxt Suriyanın və İranın təsiri altında olmamış İspaniyaya gəlinəcə... Orada müsəlman qadını ərəb hakimiyyəti müddətində kişininin yarandığı bütün hüquqlardan tam bir bərabərliklə yararlandı. Əslində bu, başqa cür də olmamazdı. Qadının şərəfini qoru-

yan, onu şeirleşdirən orta çağ aliconablığı bütün şıltaq chkamı ilo ilk dofo Üçüncü Əbdürrohman və İkinci Hakimin soltonoti zamanında Qurtibodo¹ doğulub. Sonralar Boni Nosrin dövründə Qəmatəyo² do yayıldı. Əbdürrohman sevgili arvadının heykolini memarlığı sənətinin son sözünü toşkil edən (və arvadının adına tikdirdiyi) Əl Homra sarayının qapısına qoydurdu. Qurtibonin və digər ispan şöhrələrinin abadanlığına, moşhur Əl-Zohra sarayının tikdirilməsinə görə bütöün Əbdürrohmanın arvadına borcluuydu! Alim xəlifə İkinci Hakim nazirlərindən birinin arvadını özünün xüsusi katibosi kimi işlədirdi. O dövrün İspaniyasında odobiyyat və elm sahələrində moşhur qadınların sayı o qədər çoxdur ki, bunların hamısını bir-bir saymaq mümkün deyil. Mosolon, bunlardan o dövrün ən moşhur şairliyiolo birlikdə şöhrət qazanmış şair şahzadə xanım Vollandoni, ilahiyyat professoru Ümmü-Solamoni, Hassənoni və Vəd-əl-Kobiri toronnüm edən Ümü-Əlanı, nohayot, qrammatika və rapsodiya³ professoru Əl-Aruziyəni göstərməliyə bilərik. İspaniya qadınları yüksək cəmiyyətə sorbəstəcə girir, istory sarayda, istory konarda keçirilən şonliklarda, gəzintilərdə sorbəstəcə iştirak edirdilər. Onlar eyni şəkildə sorbəstəcə cəmələrdə gedə bilərdilər. Zamanın şairləri onların cəmədəki varlıqlarını “misilsiz çayırılıqlardakı bahar çiçəkləri”nə bonzodirdilər. Saracən⁴ cəngəvərləri soforə gedərkən silahlarının və ya dobilqələrinin üzərinə “Allahın və görkəmli qadınların adına” – devizini yazdırırdılar. Qadının adı kişiyə vuruşmalarda cəsarəti verirdi.

İspaniyanın bir müsəlman ölkəsi kimi yox olmasından və Türk-Tatar qobilələrinin Suriya-İran əxlaq və adətlərinin təsirini altına düşməsindən sonra seçkin qadın nümunələri getdikcə azalmağa və qadın sorbəstliyi hərəkəti sönməyə başladı. Hər yerdə və qəti olaraq hərəmələrin və horəməğələrinin hakimiyyəti bərqərar oldu və bu iyrənc, bu düşük, kobud qurumlar qoxumuş və pozucu təsirlerini hər yərə aşıladı. Müsəlmanların yüksək təbəqələri içindəki ailə həyatının qaranlıq monzərəsi hər bir kəs tərəfindən bilindiği üçün bunun

¹ İspaniyanın Kordova şəhəri. Vaxtilə Kordova xəlifəliyi yaşamışdı.

² İspaniyanın indiki Qranada şəhəri. Müsəlman İspaniyasının güncündə Qəmatə əmirliyi var idi.

³ Rapsodiya – xalq mahnıları, nəğillər mövzusunda yazılan musiqi osəri.

⁴ Saracən – latınca Saracenus sözündən alınmışdır. Ərəblərdə oski köçəri qəbilələrdən birinin adı. Xristianlığın meydana gəldiyi dövrdə ərəblərə verilən ümumi ad (*H. Ə. Ediz*).

üzərində ayrıca durmağa chtiyyac görmürük. Əslində bu mühito mənsub bir adam kimi onlardan danışmaq bizə çox ağır gəlir, ruhu və vücudu məhv edən qaranlıq bir yaşayışı obodi sürməyə məhkum anamızdan və bacımızdan qayğısızca danışmağa gücümüz çatmır. Müsəlmanların qurtuluşu, onların maddi və monovi, hətta siyasi dirçəlişi sadəcə olaraq iki məsələnin: qadın məsələsinin və əlifbə islahatının həll ediləməsilə bağlıdır. Bu günün müsəlman qadını ancaq sorbəst və şüurlu bir ana, hoyat yoldaşı olmaq şərtiylə sosial vəzifələrini faydalı bir şəkildə yerinə yetirə bilər. Ancaq bu şərtlər altında o, uşaqlarına sosial yaşamda çox əhəmiyyəti olan sağlam bir xarakter və iradə, yüksək duyğular və sağlam düşüncələr aşılaya bilər.

Ona gərçək inkişaf imkanı verməyən boğucu hərom havasının içində tamamilə bir bitkiyə oxşar, həm də tənbel bir yaşayış sürən qadın irqin tonəzzülündə do birinci dərəcəli rol oynayır. Əlifbanın çətinliyi oxuma-yazma təhsilinə bərk ongol olduğundan müsəlmanların ağıl və ürəklərinin aydınlanmasına aparan yolları qapayır. Qadın və əlifbə... Bax budur, müsəlman dünyasının onu yavaş-yavaş ölümə sürükləyən iki başlıca düşməni, iki olacsız xəstəliyi... Müsəlmanlar ancaq son zamanlarda bu məsələ üzərində diqqətlə durmağa başlayıblar. Ancaq İstanbulda, Qahiroədə, Bombeydə və Kolküttədə bu sahədə sərf edilən, qızların və oğlanların bir məktəbə gətirilməsinə təminat etmək və əlifbanı doydürmək şəkildə ifadəsini tapan qorxaq səyər kaf deyildir. Bunlar sadəcə olaraq öldürücü, xroniki bir xəstəliyə qarşı təcibi tövsiyə olunan və təsiri müvəqqəti dərmanlardan başqa bir şey deyil. Müsəlman dünyasını oyandırmaq, onu mədəni millətlər cəmiyyətinə qatmaq üçün şiddətli bir sarsıntıya chtiyyac var. Müsəlmanların da, öz təkamül mərhələlərini keçirmələri, aralarından dəmir iradəli, cəsur və fədakar bir adamın çıxması gərəkdir. Belə bir islahatçı (reformator), yuxarıda gördüyümüz kimi, bilavasitə müsəlmanlıqda, onun tarix və ənənələrində bərkəllil bir torpaq tapacaqdır.

Təkrar edək: nə Quran, nə şəriət şəxsən yeniliyə ongol deyildir. Ancaq bunların təbliğatçıları – üləmələr və şeyxlər şəxsi mənaqələrinə naminə müsəlmanlığa mədəniyyətlə uzlaşmayan bir mahiyyət verməyə çalışmışlar. Misir islahatçısı Məhəmməd Əli Misir şeyxlərinin və üləməsinin üç cərgə osərgərlə mühasirəyə aldığı sarayına toplayıb layihəsini hazırladığı İslahat fərmanına ölüm qərxusu altında onlara qol çəkdiyərkən bunu çox yaxşı anlamışdı.

Mən tamam başqa şey haqqında yazmağa hazırlaşmışdım. Lakin "Kaspi"-nin son nömrələrinin birində "Müsəlmanların dostu" imzası ilə dərc edilmiş kiçik bir məqalə mənim fikirlərimi tamamilə başqa səmtə yönəltdi.

Həmin məqaləni oxuyandan sonra mən Şekspirin ümitsizliyə qapılıb "Sözlər, sözlər!" deyərək qışqıran bir qəhrəmanını xatırladım.

...Bəli, sözlər, sözlər! Biz müsəlmanlar sözdə hamını geridə qoyaraq, dildə bizim tayımız-bərabərimiz yoxdur. Biz gəlişigözlə sözlər danışmağı, əla sağlıqlar deməyi, özümüzü maarifin, mədəniyyətin əsil tərəfdarları kimi qələmə verməyi bacarıq, amma bu sözləri əməli işdə sübuta yetirmək lazım gələndə biz çətin və mürəkkəb bir məsələ qarşısında özünü itirərək, çaşib qalması balaca uşaqlara oxşayırıq. Biz dinməzəcə başımızı aşağı salıb ümitsiz halda əlimizi tərpədirik.

Heç yerdə, heç birimizdə zərəcə təşəbbüskarlıq yox, heç yerdə, heç birimizdə heç bir orijinal ideya yox, heç yerdə heç birimizdə heç bir cəsarətli fikir yoxdur, heç bir uly duyğu təzahür etmir. Hamı elə hey vurnuxur, onlar eyni, əzbərlənmiş ibarələri, haradasa oxuduqları fikirləri təkrarlaraq sanki hipnoz edilmiş kimi davranırlar. "Mədəniyyət, maarif, nadanlığın aradan qaldırılması" və bizim əl-qolumuzu buxovlayan, bizi azadlığa çıxmağa qoymayan bu cür ibarələr sanki bizi tilsimləmişdir. Biz bu cür əzbərlənmiş söz və fikirləri təkrarlamaqla özümüzədən məmnun qalırıq. Guya doğrudan da nə isə mühüm bir iş görmüş, zülmətdən sivilizasiya işığına çıxmışıq. Guya daha heç bir borcumuz qalmayıb. Bunlar bizim psixologiyamıza xas olan cəhətlərdir və əlbəttə, bu barədə mübahisə etməyə dəyməz.

Məsələn, götürək elə "Müsəlmanların dostu"nu. O mənim "Tatar qadının beşik nəğmələri" adlı məqaləmi oxuyandan sonra tamamilə haqlı olaraq həmin məqalədə bir bədbinlik ruhu, bir məyusluq çalın olduğunu sezib. Müəllif oxucuların ruhdan düşməməyə, xalqın mədəni yüksəlişi naminə işləməyə çağırır. Əlbəttə, bütün bunlar çox yaxşı, çox pakizə. Lakin təəssüf ki, "Müsəlmanların dostu" bu qədər gözəl fikirləri həyata keçirməyin əməli yolunu göstərmir. Onun yeganə tövsiyəsi bundan ibarətdir ki, hər şeyi açıb-ağartmaq olmaz, keçmişə hörmətlə yanaşmaq lazımdır, çünki işığın bolluğu adamı kor edə bilər, biz keçmişə hörmət etməyəndə isə onu özümüzdə qarşı qaldıra bilərik.

Əla! Sən demə, müsəlman mühitinə indi o qədər işıq saçılır ki, adamın gözləri ağrıyır. Köhnəlik isə o qədər amansız tənqidə və məsxərəyə məruz qoyulur ki, əcdadlarımızın gor evində rahat yata bilmirlər.

Bəs hanı o işıq? Haradadır o? Mən onu cidd-cəhdlə, ürək ağrısı ilə axtarıram, amma əfsus ki, heç yerdə tapa bilmirəm. Əgər siz onun harada gizləndiyini bilirsinizsə, mənə də deyin. Hər halda mən heç nə görmürəm. Mənim dövrəmdə zülmət buludları o qədər qatılıb ki, özümü qaralıq bir gecədə hiss edirəm. Sözlün düzü, haraya getdiyimi bilmədən sövq-təbii ilə, kor kimi yeriyrəm. Fikirləşirəm ki, hər dəqiqə büdrəyib yıxılaraq, başımı yara bilərəm. Bizi kor edən – işığın bolluğu, mədəniyyət deyil, zülmətdir, nadanlıqdır. Baxın Rusiyadakı soydaşlarımızın vəziyyətinə. Onların halı necədir? Axı iş kəmiyyətə deyil, keyfiyyətədir. Bəs keyfiyyət sənədən bizim nəyimiz var? Dilimiz yox, ədəbiyyatımız yox, iki cılız qəzetimizi saymasaq, mətbuatımız, ümumiyyətlə, yoxdur. Cəmi bir sısqa xəyriyyə cəmiyyətimiz var, o da öz iclaslarını Peterburqda keçirir. Vəssalam! Bəlkə "Müsəlmanların dostu" bizim gözlərimizi qamaşdıran işığın daha hansısa təzahürünü bilir? Əslinə baxsan, biz müsəlmanlar Rusiyada artıq yükük. Bizimki yaşamaq deyil, sürünməkdir.

Yaşamaq – düşünmək və fəaliyyət göstərmək deməkdir. Bəs hanı bizim fikrimiz, hanı bizim fəaliyyətimiz? Onlar nədə əks olunmuşlar və nədə əks olunurlar? Axı biz hətta hüquqa görə, təbiiyə görə mənsub olan şeyləri də tələb etməyi bacarmırıq. Rusiyada yaşayanların hamısı danışır, fikirlişir, düşünür, hiss edir, ümumi həyata öz münasibətini bu və ya digər şəkildə bildirir. Fəqət, biz müsəlmanlar lal-dinməz, həyat əlaməti olmayan nəhəng bir kütlə kimi mövcuduq. Adama elə gəlir ki, guya bu ölgün vəziyyət bizi qanc edir və biz bundan məmnunluq. Müsəlman ana gözüyaşlı, ürəyindən qara qanlar axa-axa öz uşağına laylay çalanda o öz körpəsinin həyatının maddi və mənəvi ehtiyac şəraitində keçəcəyini qabaqcadan bildiyinə görə onun halına acıyır, buna görə də ağlayır. "Müsəlmanların dostu" kimi adamlar isə hissə qapılıb gözləri yaşarmış halda fəryad edir: "Rəhm edin, cənablar! Bu qədər işıq olmaz. Əcdadlarınıza hörmət edin, qocalarınıza ehtiram edin, onların gözləri bu qədər işıq bolluğuna davam gətirməz!

Ah, bu keçmiş! Axı o bizdən nə istəyir? Onun bizi hər mənada – həm maddi, həm zehni, həm mənəvi baxımdan məhv etməsi,

dilimizi, dinimizi, xalqımızı xolqiliyimizi mohv etmosi yetmozmi! Bos deyilmi?! Deyoson, keçmişin xoşuna golmir ki, müsolmanların heç olmazsa bir qismi holo yaşamaqda davam edir. Onlar lonot-lonsolda da, miskin bir kölgo kimi do olsa, hor halda ycr üzündo yaşamaqda davam edirlor. Əgər belodirso, həmin adamların da mohv edilməsi – onların qırıq qəlblorinin tamam viran qoyulması artıq ocdadlarımızdan asılı deyil!..

Bir do ki, bu ocdadlarımızın chtiram iddiasında olmağa haqqı varmı? Gəlin açıq və somimi danışaq. Əcdadlarımız bizə noyi miras qoyub gediblər? Onlara noyo görö hörmöt etmoliyik? Özlorinin sofchlikləri və ağılsızlıqları ucbatından şöhorləri, qarot olunmuş kondlori tork edib gctdiklorino görömi, öz ocdadlarının oməyi ilo yaradılmış bütöv, nohong orqanizmlori viran qoyduqlarına görömi? Əcdadlarımızə noyo görö hörmöt etmoliyik? Öz ocdadlarının oqli və monəvi sərvoələrini unudub sonrakı nosilloro miras ovozine yalnız zülmot və nadanlıq, mövhumat və xurafat, öldon düşmüş bədon, quru ürok və kütləmiş beyinlor qoyub gctdiklorino görömi?! Əcdadlarımızə noyo görö hörmöt etmoliyik? Zorakılıq qarşısında qorxub geri çökilmək önəonorino görömi, bizim qüvvələrimizi holo do korşaldan, bizi yaşamaq qabiliyyotindon tamamilə mohrum edon güclülörin qabağında kor-korano, mənasızcasına baş oymok xasiyyotinin nəsil-dən-nəslə irsən keçmosino görömi? İndi özünüz deyin, forsiz övlad kimdir: öz ocdadlarından hazır aldıqları hor nə vardisa hamısını itirmiş bizim ocdadlar, yoxsa ocdadlarından qalan ycgəno miras yalnız bərelərdən, yalnız monfi kəmiyyotlərdən ibarot olan və indı insan kimi, başqa adamlar kimi yaşamağa cohd göstörən bizlor?

Ah, siz heç narahat olmayın, cənab “Müsəlmanların dostu!” Bütün bunlara baxmayaraq, biz öz ocdadlarımızə dərin chtiram bəsləməkdə davam edirik. Bu chtiram bizim ocdadlarımızə zahiri münasibətlörimizdo olmasa da, qəlbon, təbiətən bizə xas olan cəhətlordə təzahür edir. Əcdadımızın ruhu bizim daxilimizdo o qodər dorin kök salıb ki, biz ondan xilas ola bilmirik və o hor an özünü büruzə verir. Əcdadlarımız kimi, bizim do təxəyyülümüz əslində mövcud olmayan, fantastik müqəvvalar uydurmaqda davam edir və ocdadlarımız kimi, biz də bu müqəvvalardan qorxub onların qabağında qaçırıq. Əcdadlarımız kimi, bizdo do ləyaqət hissi, özümüzə və başqa adamlara hörmət hissi yoxdur, onlar kimi, biz də kobud qüvvə qarşısında,

baş vermış fakt qarşısında boyun oyrir, müti olurıq. Onlar kimi, biz do no ürokdon scvmoyi bacarıırıq, no ürokdon nifrot bəsləməyoi; no somimi inanmağı bacarıırıq, no somimi inkar etməyoi, no do hoqiqi monada əylənəməyoi. Bizim zəhnimizdo, üroyimizdo, fikir, tofəkkür və hissiyyatımız do qocalarda olduğı kimi korşalıb. Keçmişimizdo, ocdadlarımızə bundan artıq hörmöt olarmı? Əgər biz özümüzəndən ol çökib cismimizi do, canımızı da başqasına təslim edirikso, bundan çox və bundan böyük chtiram olarmı?

Cənab “Müsəlmanların dostu!” Siz bizi məscidə gedib dua etməyö çağırırsınız. Əcoba, bizim bu cür çağırışə chtiyyacımız varmı? Biz iddia edirik ki, molla da bizimdir, məscid do, din do, iman da. Bakı məscidlorindon birinin möhtorom vəizlorindon birinin bu yaxınlarda təbirincə desək, bizim istodiyimiz odur ki, oli qarışa qanına batmış adamların heç biri məscidə gəlməsin; piştaxta arxasında, yaxud birjadə öz yaxın adamını aldadıb qarət edonlor namaz qılmasınlar; məhkəmə Qurana yalandan and içən adamların heç biri bundan dərhal sonra golib dua etməsin, Allahdan öfv diləməsin; biz istoyirik ki, məscid, dua və molla ikiüzlülyü, riyakarlığı ört-basdır etmək vasitələri yox, daxilən saxlaşma, monəvi və oxlaqı baxımdan kamilləşmə mənbələri olsun.

Lakin siz bunu istodiyiniz, buna can atdığınız halda öz gücsüzlüyünüzü hiss edirsinizso, öz soylorinizin somorosiz olduğunu başə düşürsünüzso, onda istor-istomoz bədbinliyo, məyusluğa və ümidsizliyo qapılırsınız.

Burada gəlişgözöl sözlərlə adama təsolli verməyoin yeri deyil. Tamerin bu misrasını yədə salıb ona əmol edin:

“On” de cəspere cən esperunt toujurs”.

“Kaspi” qəzet, 18 yanvar 1905-ci il, № 13

“BAKI, 8 DEKABR”

Biz azərbaycanlılar hələ siyasətdən baş çıxara bilmirik və başqalarını, xüsusən bədxahlarımızın ol atdıqları üsullardan biz istifadə edə bilmirik. Biz bütün Avropada həy-küy qoparmağı, bu dünyanın sözükcən adamlarının “qapılarının dabanını çıxarmağı” bacarma-

mısq, biz hətta hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir işin Avropada özümüz üçün "yaxşı mətbuat" yaratmaq məsələsinin də öhdəsindən gələ bilməmişik.

Bu son 15 il ərzində Zaqafqaziya müsəlmanlarının həyatına yaxından bələd olan hər bir kəs bilir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ədliyyə naziri X.B.Xasmmədovun bu sözlərində dərin bir həqiqət var.

Erməni-müsəlman münəqişələrinin ilk kədərli günlərindən başlayaraq, Rusiyanın mütərəqqi mətbuat orqanlarının əksəriyyəti müsəlmanlara münasibətdə düşmən mövqeyi tutmuş, onları irticaçılıqda, mütləqiyyətin dayağına çevrilmək cəhdlərində, qaragürcülük meyillərində, vəhşiliklərdə və daha nələrdə, nələrdə ittiham etmişlər. İş o dərəcəyə çatıb ki, sanballı "akademik" orqanlarda Qafqazda əslində heç mövcud olmayan, lakin guya müsəlmanlar tərəfindən talan olunduğu iddia edilən şöhrət adları pəyda olmuşdur.

Rusiya paytaxının mətbuatında qaldırılmış bu hay-küy, təbii ki, Avropa mətbuatında və ümumiyyətlə, dünya mətbuatında da müvafiq əks-səda doğurmuş, müsəlmanlar haqqında elə təsəvvür yaranmışdır ki, guya onlar Qustav Emarın romanında təsvir edilən qırmızı dəri adamların tayıdır. Müxtəlif dövlətlərin parlamentlərinə "qurbanlar" və "müsəlmanların vəhşilikləri" barədə məlumat almaq üçün sorğular daxil olmuşdur.

Bəzən görürsən, ailədəki uşaqların biri fərasətsiz olur. Özünün daha çevik, daha diribaş qardaşları üçün məsxərə və zorakılıq obyektinə çevrilən bu zavallı uşaq heç şikayət etməyə də cəhd göstərmir və müti halda gözləyir ki, anası gəlsin; anası isə bu uşağı incidən-ləri deyil, onun özünü kötəkləyir, çünki onlar qoçaq tərponib, qabaqcadan "informasiya" yayır, fərsiz qardaşlarını günahkar kimi qələmə verirlər.

Biz məhz bu bacarıqsız uşağın vəziyyətində olmuşuq, Qafqazda həmişə güclülər zəiflərin "belinə miniblər".

Bütün bunlar bizim hay-küy qaldırmağı və "yaxşı mətbuat" yaratmağı bacarmamağımızın nəticəsidir.

Aydındır ki, başqalarında bizim bərimizdə yaranmış təsəvvür bizdən ötrü o qədər də sərfəli deyil. Buraya gələnlər həqiqi vəziyyətin həmin təsəvvürə tamamilə zidd olduğunu görəndə son dərəcə heyərlənmişdilər.

Bu vəziyyət hələ də davam edir. Hakimiyyətsizlik və hərəmçilik dövründə Qafqazda yaşayan başqa xalqlarla müqayisədə Azərbaycan türkləri və ümumiyyətlə, bütün Qafqaz müsəlmanları on qat, bəlkə də yüz qat artıq əziyyət çəkdiqlərinə baxmayaraq, Qafqaz mətbuatının oksər hissəsi möhz həmin adamların olcəhino təhrikçiliyi hələ də davam etdirir. Mütəmadi və planlı xarakter almış bu təhrikçiliyim təşkilində kadetlərdən tutmuş bolşeviklərdə, daşnaklardan tutmuş sosialistlərdə bütün ünsürlər həcyrətəməz və mütəəssirədicə bir həmrəylik nümayiş etdirirlər. Sosialistlər hətta sinfi mübarizə məsələlərini də arxa plana keçiriblər, indi onlar artıq, ayrı-ayrı sinflərə qarşı deyil, Azərbaycan türklərinə qarşı mübarizə aparır, özü də bu mübarizə sosial zəmində deyil, milli və hətta dini zəmində aparılır. Adamı incidən odur ki, məsələ müsəlmanlarla bağlı olanda Bakı sosialistlərinin siyasi rəhbərləri hətta bu cür əməllərə də əl atırlar.

Biz, öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün hansı vasitələrdən istifadə etmək lazım olduğunu o qədər də bilməyən siyasi düşmənlərimizə oxşaya bilmərik və bunu istəmirik. Biz özümüzün haqlı olduğumuzu tamamilə başa düşərək sakit və soyuqqanlı halda öz məqsədimizə doğru irəliləyirik. Nəhayət, biz inanırıq ki, kin-küdurət və xudbin niyyətlər üzündən həqiqətə göz yummayan adamların hamısı bizim tomasda olduğumuz bütün xalqlara loyallıq münasibətimizi, səmimiyyətimizi və hiyləgorlikdən uzaq olmağımızı etiraf edəcəklər və bunu qiymətləndirəcəklər.

Fakt göz qabağındadır. Kim istəsə, bunu yoxlaya bilər.

*Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin
mətbu orqanı olmuş (1918-1919-cu illər)*

"Azərbaycan" qəzetindən, 8 dekabr 1918-ci il, № 55

MÜSƏLMAN XALQLARIN VƏZİYYƏTİ

Birinci məqalə

XVIII əsrin ikinci yarısı müsəlmanlığın tarixində bir dövr təşkil edir – tonəzzülün başlanması dövrü!

Lakin bu dövrdən əvvəl bir-birinə tamamilə zidd iki mərhələ olmuşdur – daxili və xarici qüvvələrin yüksəliş mərhələsi (VII əsrdən XVI əsrə qədər) və durğunluq mərhələsi (XVII-XVIII əsrlər). Doqquz əsr davam edən birinci mərhələdə üç xalq – ərəblər, farslar və türk-tatarlar nəvbə ilə islamın istinadgahı olmuşlar. Birincilər islamın meydana gəlməsindən VIII əsrin yarısına kimi, ikincilər VIII əsrdən XII əsrə kimi, üçüncülər isə XII əsrdən indiyə qədər.

Bütünlükdə isə durğunluq dövrünə qədər islamın xarici təsiri getdikcə artan bir sürətlə irəliləmişdir. Müsəlmanlar arada İspaniyanı itirsələr də, əvəzində Avropanın o biri ucunda Şərqi imperiyasının paytaxtı Konstantinopol başda olmaqla böyük bir ərazini ələ keçirmişlər. Həm də bu türk-tatarların sayəsində mümkün olmuşdur. Zəifləyib əldən düşmüş irqlərin – ərəblərin və farsların olından az qala sarsılmağa və parçalanmağa başlayan müsəlman aləmini XIII əsrdə miras əian bu sağlam və qüdrətli xalq onun dərdlərinə yenidən əlac edə bilmis. onu nəinki dağılmaqdan qorumuş, hətta dirçəldərək sərhədlərini xeyli genişləndirmişdir. Belə ki, tərəfsiz tarixçi son nəticəni çıxarırkən və XIII əsrin islam ilə ərəblərin Əməvilər dövrü, yaxud farsların Abbasilər dövrü islamı arasında müqayisə apararkən etiraf etməlidir ki, türk-tatarlar aldıkları mirası nəinki qoruyub saxlamış, hətta onu xeyli artırmış və zənginləşdirmişdilər.

Tam əminliklə demək mümkündür ki, əgər türk-tatarlar olmasaydı, hazırkı halında islam da mövcudluğunu qoruya bilməzdi. İndi o tam şəkildə çökməyə, unudulmağa doğru gedən təlimlərdən birinə çevrilmiş olardı. Əgər islam səlil yürüşlərinin qarşısında duruş gətirmədisə, əgər o, qüvvətli dini təbliğatlarla müşayiət olunan sürətli müstəmləkə fəthəti dövründə birdəfəlik yoxa çıxmamışdisə, bunlar yənə də məhz türk-tatarların sayəsində mümkün olmuşdur. Bu irqin bir ovuc nümayəndəsi – Səlcuqlar əsrlərlə birləşmiş Avropanın qarşısında sınağa gətirib dayanmışdır.

Aslan ürəkli Rıçardın dostu və düşməni sifətində Qərbdə və Şərqdə əfsanəvi ad qazanan Saladin (Solahəddin) kimi Səlil yürüşlərinin qarşısına siper çəkənlər də yənə həmin Səlcuqlardan idilər. Daha sonra onları türk-tatar xalqının başqa bir qolu – Osmanlılar ovəz edənlərə saylarının azlığına baxmayaraq, tezliklə möhkəmliklərini və nələrə qadir olduqlarını göstərdilər. Bundan əlavə, XIV əsrdən bu günə kimi türk-tatarlar Konstantinopoldan tutmuş Çinə və Hindistana qədər, Şərqi Türkmənistandan tutmuş Afrika Tripolisinə qədər bütün nəhəng müsəlman aləmində hakim xalqdırlar. Hindistanda, İranda, Türküstanda, Zakaspi vilayətində, Türkiyədə, Misirdə və b. ölkələrdə hakim sülalələr, asılı və müstəqil vali knyaz nəsiləri, mülkədar sinfi, görkəmli hərbi və siyasi xadimlər hamısı türk-tatarlardandır. İlk Səlil yürüşlərindən başlayaraq bu günə qədər Qərbdə qarşı uzun və ağır mübarizəni apararkən da türk-tatarlar olmuşdur. Onlar müsəlman dünyasını az-çox müdafiə etmiş, onu tam parçalanmaqdan qorumuşlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu xalq hələ də bir ağı günə çıxmayıb. Çinilərə və yaponlara qohum olan türk-tatarlar onların mədəniyyətlərinə yad qalmışlar. Bu xalq tarixdə ilk dəfə XII əsrdə meydana çıxdığı halda (Ə. Ağaoğlu burada Osmanlı xanədanını nəzərdə tutur – *tərt.*) Avropa xalqları ilə müqayisədə ancaq hələ indi öz orta əsrlərinə qədər qoyur və onun bütün həyatı hələ irəlidedir. Egey sahillərindən və Aralıq dənizindən Çinə qədər böyük bir ərazidə məskən salmış türk-tatarlar öz etnoqrafik, din və dil birliyi sayəsində gələcəkdə Köhnə Dünyada başlıca həyat ünsürlərindən biri olacaqları ilə bağlı müjdələrini verməkdədir. Bu xalqın hər yerdə görülməz və hər kəs tərəfindən təsdiq edilən nadir mənavi və fiziki keyfiyyətləri belə bir ehtimal üçün əsas verir. Nadir mənavi keyfiyyətlər – doğruluq, namusluluq, sadəlik, mülayimlik, mürdlik, cəsur- lük onların vücudlarının nadir keyfiyyətləri – möhkəmliyi, dözümlülüyü, irq təmizliyi və gözəlliyi ilə bağlıdır. Əgər bu xalq indiyə qədər zehni və elmi cəhətdən özünü göstərməmişsə, bu bir çox ciddi və aradan qaldırılması o qədər də asan olmayan əngəllərlə bağlıdır.

Həmin əngəllər içərisində birinci yerdə, təbii ki, türk-tatarların əsasən məskunlaşdığı Asiyadakı ümumi zehni vəziyyət dayanır. İbu qitə öz-özülüyündə zehni fəaliyyət üçün o qədər də geniş bir sahə deyildir. Lakin elmi hazırlıqlarının azlığına, habelə bu cür məşğuliyyətə təkən verəcək amillərin cüziyyətinə baxmayaraq, türk-tatarlar

tarix səhnəsində görüdükləri ilk zamanlardan intellektual sahəyə marağ göstərmişlər. Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan hələ bütperəstlikdə qalmasına baxmayaraq, özünü müsəlman alimlərlə əhatə etmişdi. Müsəlmanlar arasında geniş yayılmış toqvim indinin özündə də onun adını daşıyır. İrənin Marağa şəhərində hamının faydalanması məqsədi ilə qurduğu ilk rəsədxana üçün, Günəşlə bağlı bir sıra dəqiq bilgilər üçün, Ptolomey loqarifmlərinin təkamülü üçün Avropa, Hülakünün istəklə dostu Nəsirəddin Tusiyə borcludur. Onan bir müddət sonra yenə bütperəst, dəhşətli və qorxunc Teymurləng ayaq basdığı hər yerdə hər şeyi dağıtdığı və məhv etdiyi halda, ancaq alimlərə, ədiblərə, elm, incəsənət və ədəbiyyat əsərlərinə toxunmazdı. Onun paytaxtı Səmərqənd o dövr mədəniyyətinin, elm və incəsənətinin mərkəzi olmuşdu. Bir sözlə, qəddarlıqlarına və savadsızlıqlarına baxmayaraq, türk-tatarlar zehni məşğələlərdən heç zaman uzaq qalmadılar.

Özlərini geniş şəkildə dinc məşğələlərə həsr etmək, ərəb-fars mədəni və elmi fikrinin qoyduğu irsi daha da zənginləşdirmək baxımından türk-tatarlara mane olan ikinci əngəl onların tarix səhnəsinə gəldikləri zaman və şəraitlə olaqədər idi. Türk-tatarlar Qərbi Asiyada ilk dəfə XII əsrdə görünürlər. Onların əsas özəyi isə islam dinini ancaq Qazan xan zamanında – XVI əsrdə qəbul etmişdi. O zaman islam dini türk-tatarlara əsla aidiyyətə olmayan səbəblər üzündən öz böhran dövrünü yaşayırdı. Əxlaq pozğunluğu və mənəvi naqislik artıq hər şeyi içəndən çürütürdü. Dinin, ətlaqın, ali hakimiyyətin və cəmiyyətin pozulması bütün sahələrdə tam gücü ilə gedirdi.

Müsəlmanları yüksəklərə qaldıran əqli-elmi hərəkət mistisizm, təsəvvüf və bütün mədəni xalqların tənəzzülü üçün səciyyəvi olan əqli və mənəvi aşınmalara doğru gedirdi. Burada da, sözün əsil mənasında, bir zamanlar Qərbi Roma imperiyasında baş verən hadisələr təkrarlandı. O zaman Romanın artıq öz əsil-nəcabətlərini itirməkdə olan zadəganları vəhşi almanların basqıları qarşısında təslim olaraq yeni ağaların müəllimləri sifətində çıxış etməyə başlamışdılar. Vəhşilər özlərinə tabe etdikləri müəllimlərdən dini də, ağıl və ürək üçün digər mənəvi qidaları da pozulma və degenerasiya dövrünün verdiyi şəkildə – pozulmuş, cybəcər, şikəst halda qəbul edirdilər. Və onlar əldəqlərinin hamısını öz vəhşi, azğın təbiətlərinin süzgəcindən keçirərək daha da korlayırdılar. Bu pozğunluğun cazibəsindən çıx-

maq, həqiqi dini, həqiqi elm və mədəniyyəti indiki halında yenidən bərpa etmək üçün Qərbdə on beş əsr vaxt lazım oldu. Türk-tatarlar isə hələ indi özlərinin altıncı əsrini yaşamaqdadırlar. Digər tərəfdən, ərəblərin min iki yüz il bundan əvvəl xaricdən güclü təkan verdiyi Qərbin, necə deyərlər, öz üzərində işləmək üçün kifayət qədər boş vaxtı və imkanı vardı. Halbuki türk-tatarlar üçün tamamilə başqa şərait mövcud olmuşdur. Tarix səhnəsinə gəldikləri dövrdən onların daxili inkişafı məşğul olmalarının qarşısını alan əbədi və ciddi maneə meydana çıxır: türk-tatarlar həmişə özünümədəniyyəti vəziyyətində dayanmalı olmuşlar! Bir müasir Türkiyəyə nəzər salın. Bu ölkə zamanın və şəraitin doğurduğu zahiri maneələrdən nicat tapıb heç olmazsa iki il daxili məsələləri ilə məşğul ola bilirmi? Türk-tatarlar tarix səhnəsinə gəldikləri vaxtdan aramsız şəkildə belə vəziyyəti içərisində qalmışdır. Onlar həmişə müharibəyə hazır vəziyyətdə olmalı, hər tərəfdən gözlənilən hücumları dəf etməli idilər. Onların özlərini də, mənsub olduqları islam dinini də hər zaman və hər tərəfdən sıxışdırırdılar. Onlar hər dəqiqə həm özlərinin, həm də islamın sıxışdırıldılar. Lakin ilk baxışdan islamı xilas edərkən və zahirən hətta onun ərəzi və sərəvətlərini artırarkən onlar zaman keçdikcə özlərinə fəlakət gətirən iki şeyi unudurdular və unutmaya da bilməzdilər: bu bir tərəfdən Qərbin təcridən əqli və əxlaq baxımından tənəqqi etməsi, o biri tərəfdən isə islamın özünün daxilində pozucu qüvvələr meydana çıxması və baş qaldırması idi.

Daim savaşlarda olduqlarından onlar bəzi tütüsü, yaxud dəbilqə torunun arxasından Qərbdə elm və sənətin yüksəliş dövrünü, bütün köhnə dünyanı dəyişdirən Böyük Fransa inqilabını, hətta türk-tatarların öz istiqbal və istiqalları bərcəli olduğu şeyi – şəxsi igidliyi heçə çıxaran elmi kəşf və ixtiraları da görə bilməmiş, nəzərdən qaçırmışdılar. Daxildə isə müsəlmanlar arasında dinin, əxlaqın pozulması, dəyərlərin itirilməsi, hətta ən möhkəm cəmiyyətlərin dayaqlarını sarıstmağa qədər olan bu proses artan bir sürətlə gedirdi. Biri-birindən qoribo, biri-birindən daha cybəcər təriqətlər, tam mənasız və əxlaq baxımından fəlakətli təlimlər, tarixə və təbiətə zidd cərəyanlar islamı parçalayıb didir, onu taqətdən salırdı. Gah bir, gah da başqa yerdə şöhrətpərəstlər kütlələri arxalarınca apararaq mənasız təlimlər vasitəsilə onlar arasına qardaş qırğını salır, nifrət və odavət toxumu səpirdilər. Dərvişlər və saxtakarlar bazarların və meydanların birinci

şəxsinə çevrilir, küt fanatizm ideya və zövqlərə hakim kosilir, riyakarlıq və iktizülük hamının üz tutduğu ümumi doyurlərə çevrilirdi.

Bütün təhsil və elm mərkəzləri – məktəblər, mədrəsələr, dərilfünunlar, kitabxanalar və elmi cəmiyyətlər dağılır, yoxa çıxır, onların yerində isə müxtəlif qəhvəxanalar, oylonca yerləri, dərvişxanalar peyda olurdu. Belə yerlərdə isə bir tərəfdən həşiş, tiryək, əxlaqsızlıq, o biri tərəfdən isə quru, küt şxolastika adamın cisminə və ruhuna hakim kosilir, cəmiyyətin əsaslarını sarsıdaraq onu sağlamlıq, ağıl, hiss və ürəkdən məhrum edirdi. İslam artıq karton parçalarından tikilmiş böyük bir binaya bənzəyirdi: bu bina zahirdən parıldayırdısa da, içəridən boş və zibillik idi. Belə bir bina elə ilk zərbədənə uculmalı idi. Həmin zərbəni isə çox gözləmək lazım gəlirdi. XVIII osrin ikinci yarısı gəlmiş çatdı və onunla birlikdə müsəlman dünyasının da qara günləri başladı. Geniş ərazinin bir ucundan o biri ucuna kimi hər yerdə uçqun və çöküntü sədaları eşidilirdi. Hər yerdə ah-nalə, feryad və ümitsizlik, sükunət və xarabazarlıq hakim olmuşdu. Sanki dəhşətli dağıntıdan sarsılmış, vahiməyə düşmüş dünya şiddətlə o yan-bu yana vurnuxaraq bu fəlakətli vəziyyətdən nicat və çıxış yolu arayırdı. Hər yerdə yollar bağlanmışdır. Hər yerdə ancaq xarabalıqlar, itki və tolofat nişanələri gözə dəyir. Və bu zaman həmin dağılmış dünya artıq özünü özünə çevirir. Adamlar bir-birlərini itiləmə etməyə başlayırlar. Bu isə ümumi yas və ümitsizlik mənzərəsini tamamlayır. İstedad və nüfuzuna görə zamanımızın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, Parisdə çıxan "Ürvətül-vüsqa" qəzetinin keçmiş naşiri və redaktoru Seyid Cəmaləddin İslamın müasiri vəziyyətinə verdiyi dəqiq qiymət heç zaman yadımdan çıxmır. Seyid Cəmaləddin deyirdi ki, "mən İslamı nəhəng bir vücud kimi təsəvvür edirdim. O, başını İstanbulda yerə qoyub, qollarının birini Afrikanın şimalına, o birini Kırım və Orənburq üzərindən Çinə uzadıbdır, ayaqları isə bütün Qərbi Asiya boyunca dolayıdır. Artıq bu vücudda nə bir sağlam yer və nə bir xosarət almamış orqan var. Amma o, qanı axa-axa, yarımcın halda yenə öz domir püskürən nəfəsini bilirsiniz nəyə sərf edir? Sadəcə, kimin haqlı, kimin haqsız olduğu ilə bağlı höcətləşmələrə! Əmrmi, Zeydmi haqlıdır? Əmrınmı, yoxsa Zeydınmi ilahıyyatı yaxşıdır? Yalnız son nəfəs də canından çıxandan sonra o başa düşəcəkdir ki, möhz bu höcət nəticəsində öldü!" Taleyin zərbələrindən sarsılıb möyus olmuş müsəlmanlar indi gəzib bu fəlakətin onların üzərinə haradan goldiyini axtarırlar və vəziyyəti düzəltmək haqqında düşünürlər. Hazırkı vaxtda bu

mosolo ilə bağlı onların arasında biri-birindən tamamilə fərqli üç cərəyanın mövcudluğu müşahidə olunur. Bunlardan biri torəqqiporvorlor, yaxud gənc türklər, o birisi mühafizəkar müsəlmanlar cərəyanı və nolhayot, üçüncü bu ikisinin arasında dayanan panislamist cərəyanıdır. Golocok yazılarımızda bu cərəyanların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik.

BAKI HADİSƏLƏRİ HAQQINDA HƏQİQƏT

Bakı qırğını ətrafında təşkil olunmuş təbliğət bütün gözlənilən hədləri aşmış keçmişdir. Yalnız bizim rus mətbuatı deyil, cənəbi mətbuat da hər gün on qorozli, ən kobud və misli-bərabəri görünməmiş məqalə və xəbərlərlə, "ışıldandıran" və "aydınladıran" yazılarla doludur. Qanlı Bakı günlərinin bir neçə yüz bədbəxt qurbanının çəkdiqləri əzablar və ölümləri haqqında deyilənləri cürbəcür şokillərə salıb şitini çıxarırlar. Təbliğətə rəhbərlik edən bacarıqlı əllər bütün vəsitələrdən istifadə edir və nə yolla olursa olsun, öz çirkin məqsədlərinə çatmağa can atırlar.

Bu məqsəd nədən ibarətdir? Onun iki tərəfi vardır.

Birincisi, bədbəxt hadisə ilə bağlı bütün məsulyyəti yerli hökumətin üstünə yıxmaq, ikincisi isə gəy qara camaatın ilk çağırışı ilə dərhal günahsız adamların üstünə atılıb onları öldürməyə, qarət etməyə və evlərini yandıрмаğa hazır olan yerli müsəlmanları başkənlər və soyğunçular kimi qələmə verməkdir.

Müsəlmanlar bir tərəfdən polislin olındə üzviyələ və şüursuz vəsitə kimi, o biri tərəfdən isə yegənə hücumçu, təhriki və qatil tərəf kimi göstərilir. Gəy polis onları qabaqcadan hazırlamış, silahlandırmış və təşkil etmişdir. Onlar da şüursuz quldur dəstələri kimi həvəslə polislə olbirmişlər ki, əslərdən bəri sülh və əsəy şərəitində yaşadıqları adamları soysunlar və öldürsünlər. Hələ bu hərisədir? Ustalıqla təşkil olunmuş qəzet təşviqatı onu da müəyyənləşdirməyə dəfələrlə cəhd göstərmişdir ki, polislə olbirmə olub qırğın tələdənlər yalnız şəhərin başıpozuq ünsürləri – müsəlman camaatı arasında təsadüf olunan xuliqanlar, əvərlər yox, həm də müsəlmanların ən şüurlu və modoni qüvvələri olmuşdur.

Məsələn, İ. Doluxanov imzalı birisi "Rus" qəzetində "Qafqazın bolası" başlıqlı məqaləsində Bünyadov fəmilialı nəməlum şəxsin

sözlərinə istinadən sübut etməyə çalışır ki, guya qırğından əvvəl Bakı mollaları, Baş molla (???) məsciddə erməniləri qılıncdan keçirməyə çağırmışdır. "Birjvie vedomosti" qəzetində Bakıdan xəbər verən c-b Ramm (Protey) qırğında bütün təcavüzkarlıq rolunu müsəlmanların ayağına yazmışdır. Guya Bakı vəkillərinin apardıqları sorgu-sual yolu ilə əldə olunan və indi "Novosti" qəzetində çap edilən sənədlərdə Orlovskaya fəmilialı birisinin dililə belə bir ifadə verilir ki, qırğına qədər müsəlman mühəndis Fərx bəy Vəzirəvün mənzilində erməni qırğını hazırlamaq və həyata keçirmək məqsədi ilə yığıncaqlar düzəldilmişdir. Bu yığıncaqlarda guya Məlikov (müsəlman, təbiət elmləri namizədi, müəllim, publisist), Musa Nağıyev (müsəlman, neft sənayesi sahibkarı) iştirak etmişlər.

İnsafınız olsun: əgər bütün bunlar belə olsaydı, əgər bütün bunlar həqiqət olsaydı, o zaman bircə şey qalırdı ki, bütün bu müsəlmanlar haqqında deyəsən: "Bu ki başkəsənli və əclafı dəstəsidir. Onlara nə Dağ-Mədəni İnstitutu, nə din, nə sərvət təsir edir. Onların yeri hüquqi və zehni tərəqqiyə doğru qüdrətli addımlarla irəliləməyə can atan mədəni ölkənin hüdundan daxilində deyil, Saxara səhrasında olmalıdır". İmperiyada müsəlman əhalinin sakin olduğu bütün guşələrdən hüquq barədə, müsəlmanlara rus təbəəliyi verilməsi barədə xahişnamələr axıb gəlirdi bir vaxtda qəzet təbliğatçıları üzərlərinə necə böyük günah götürdüklerini, talcın hökmü ilə və labüd bir surətdə onlarla birgə yaşamağa məhkum edilmiş insanlara necə dözülməz zərbə vurduqlarını başa düşürlərmi?

Bu təbliğatın ruslara müsəlmanlar barəsində olduqca acınacaqlı təsir bağışladığına və bağışlayacağına heç bir şübhə ola bilməz. Çünki rusların nə "Kaspi" səhifələrində yalançılıqda işfə olunmuş həmin Doluxanovun gecikmiş peşmanlıqla etdiyi bu etirafdan xəbəri var ki, guya "Rus" qəzetinə "cəmiyyət işləri haqqında məlumatlarının olmadığı, müsəlman ruhanilərinin qırğın zamanı oynadıqları nəci və insani rolun əbədiləşdirilməyə layiq olduğunu" bildirdiyi bir vaxtda yazmışdır, nə Rammın (Protey) Bakıya gəlişinin ilk günlərindən bütün bu qəzet təbliğatını təşkil edən yalan və saxtakarlıq burulğanına düşdüyündən, nə də Qafqazda pulla şahidliyin geniş yayıldığından və 25 manata Orlovskaya kimi şahidlərin dilinə istənilən sözləri, istənilən məhkəmə ifadələrini verməyin mümkünliyündən xəbərləri olmayacaq.

Qanlı Bakı hadisələrinin şahidi, həm hadisələrdən əvvəlki, həm də sonrakı vəziyyətlə yaxşı tanış olan bir şəxs kimi biz tam qətiyyətlə təsdiq edə bilərik ki, müsəlmanların Bakı qırğınındakı rolu ilə bağlı bütün bu qəzet hay-küyü yalnız ağ yalan üzərində qurulmuşdur.

Biz bunu istər hadisələrin özünün, istərsə də onları müşayiət etmiş şəraitin sistemli təsviri yolu ilə müəyyonləşdirməyə çalışacağıq. Lakin qabaqca mətləbdən bir qədər kənara çıxmaq və qırğına qədərki hadisələrin ümumi mənzərəsini bir süjet formasında vermək istəyirik. Məqsəd oxucunun cürbəcür münacişə törətməyə və ədavət salmağa asanlıqla zəmin hazırlayan psixoloji səbəbləri görməsinə imkan yaratmaqdır.

Heç kəsə sirr deyil ki, lap son zamanlara qədər Qafqaz hakim dairələri hər işdə erməniləri müdafiə edir və ruhlandırır. Ermənilər isə ağıllı və əlli-ayaqlı bir millət kimi özlərinin bu məstəsna vəziyyətlərindən bacarıqla yararlanırdılar. Onlar məktəblər açır, qəzetlər təsis edir, maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri qurur, kitabxana və qiraət-xanalar təsis edir və bütün bunların sayəsində həm zehni, həm də iqtisadi cəhətdən sürətlə qabağa gedirdilər. Nəticədə sayca nisbətən az olsalar da onlar diyarda üstün rol oynamağa başladılar. Müsəlmanlar isə böyük eksəriyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, hakim dairələrin inamsızlığı və şübhələri nəticəsində etəlat, cəhəlat, zehni və iqtisadi yoxsulluq içərisində yaşamaqda davam edirdilər. Öz-özlüyündə də aydındır ki, müsəlmanların sayları ilə düz gəlməyən belə bir uyğunsuz vəziyyətləri əhalinin bu iki hissəsi arasında labüd ixtilaf-tərəf təvərdirdi. Halbuki diyarı Rusiyaya birləşdirilməsinin elə ilk günlərindən də çox asanlıqla görmək olardı ki, müsəlmanlar say və qabiliyyətləri nəticəsində bu birləşmədə üstün rol oynamalıdır.

Qafqaz müsəlmanları ağıllı, gözüaçıq və əməksevərdirlər. Onlarda qüdrətli, qənaətcil və işləməyi bacaran üçüncü silk vardır. Məlum mədəni inkişaf da onlara iqtisadi sərbəstlik hüququ verir. Lakin heyhat! Müsəlmanların mədəniyyət yoluna qədəm qoyduqları ilk günlərdən başlayaraq ermənilər qonşularını lazımı rəğbətlə qarşılamadılar. Özlərinin xristian dininə mənsubluqları və diyarda yüksək vəzifələr tutmaları sayəsində onlar əslində qanun təfsirçilərinə çevrildilər və qanunçuluqdakı etiqadla bağlı qeyri-dəqiq və kifayət qədər aydınlaşdırılmamış bütün sərfəli olmayan məqamları müsəlmanların əleyhinə yönəldilər. Məsəl üçün, heç olmazsa, Zaqafqaziyada səhər özünüidarəsi məsələsini götürün.

Zaqafqaziya şəhər özünüidarəsi tobtiqinin ilk günlorindon onlar tələb etməyə başladılar ki, müsəlmanlar yohudilərlə cyniləşdirilsin və şəhər özünüidarə orqanlarında onların nümayəndələrinin sayı qeyri-xristianlar üçün qanunda nəzərdə tutulmuş minimuma qədər məhdudlaşdırılsın. Və onlar bu məsələdə moqsodlorinə çatdılar. Uzun zaman müsəlmanların əhalinin əksəriyyətini təşkil etdikləri şəhərlərdə onların Dumaadakı təmsilçiliyi bu minimumu ötmürdü. Müsəlmanlar yerli əhali olaraq qanunun onları nəzərdə tutmadığını, qanunvericiliyin Qafqaz əhalisinin bir hissəsini başqasının tabeliyinə vermək üçün heç bir əsas yaratmadığını sübut etməkdən ötrü no qədər zəhmət çökməli, mübarizə aparmalı oldular. Nəhayət, müsəlmanlara böyük iltifat göstərdilər, onlara şəhər özünüidarəsində geniş təmsil olunmağa icazə verdilər. Lakin yenə də şərt qoydular ki, müsəlman təmsilçilərinin sayı Duma üzvlərinin ümumi sayının yansından artıq olmamalıdır. Və indi həttə Bakı kimi bir şəhərdə, – elə bir şəhərdə ki, əhalisinin 75 faizi müsəlmanlardan ibarətdir və ermənilər burada gəlmə ünsürləridir, demək olar ki, bütün binalar, ticarət, sonayc müsəlmanların əlindədir, – belə bir şəhərdə müsəlmanlar yenə də ancaq Duma üzvlərinin yansını təşkil edirlər. Bir müddət bundan əvvəl müsəlman qıasnlardan birisi Dumanın iclası zamanı şəhər özünüidarə orqanlarında müsəlmanlarla ermənilərin sayını bərabərləşdirmək üçün yuxarı instansiyalara rəsmi müraciət etmək zərurəti haqqında məsələ qaldıranda və aqlamsınaraq ermənilərdən müsəlmanlara yardım əli uzatmağı, onları öz səviyyələrinə qaldırmağı xahiş edəndə, erməni qıasnlılar bir nəfər kimi belə bərabərləşdirmə olcylinə çıxış etdilər. Erməni qıasnlardan biri isə xahiş etdi protokola yazılsın ki, məsələ yalnız müsəlmanların əksəriyyət təşkil etmələri sayəsində keçdi. İctimai xarakterli bütün digər müəssisələrdə – birja kontorlarında, ictimai məclislərdə və s. də belədir. Aydın ki, bütün bunlar şəhər əhalisinin iki hissəsi arasında dostcasına münasibətlərin qurulmasını çətinləşdirir və qara qüvvələrin hər cür qarışıqlıq salmaları üçün təbii zəmin hazırlayır.

Lakin bu barədə danışıqon mon qətiyyon o fikirdə deyiləm ki, müsəlmanlarla ermənilər arasında hansısa dini, yaxud milli düşmənçilik olmuşdur. Əksinə, onlar əsrlər boyu sülh və dostluq şəraitində yaşamışlar və həttə indi də mədəniyyətin oxşarlıqları qorunan hər yerdə – ümumi zəhmətlə bağlı olduqları kəndlərdə və obalarda onlar səmimi qonşular kimi yaşayırlar, aralarında heç bir ədavət və

ayrı-seçkilik yoxdur. Lakin ağgöz, işahında ondəzə bilməyəcək dorəcədə horis burjuaziyanın və onun arxasınca gedən modəni plutokratiyanın yarandığı, modəni inkişaf baxımından daha irəlidə olan ermənilərin hər sahədə ağalığı öz ollorinə almağa, müsəlmanları isə hər vasitə ilə gözədən salmağa çalışdıqları və onlara yuxarıdan baxdıqları bütün şəhərlərdə toqquşma və narazılıqlar labüdə hal almışdır. Bu toqquşma və narazılıqlar araqarıdıranların hər zaman yaxşı cücorən ədavət toxumu səpmələri üçün çox münbit bir zəminə çevrilmişdir.

Mosolənin bu tərəfini aydınlaşdırandan sonra hadisələrin özünün təsvirinə keçirik.

* * *

Qırğından bir nəçə hoftə əvvəl şəhərdə həyocən və toşviş doğuran şeyiələr dolaşmağa başladı. Ermənilər arasında müsəlmanların onları qırmağa, müsəlmanlar arasında isə ermənilərin onları darmağın etməyə hazırlaşdıqları haqqında söz-söhbət gəzirdi. Bu şeyiələr kim, hansı məqsədlə yayırdı – indiyo qədər məlum deyil. Cəmiyyətin ziyalı toboqəsi əvvəlcə şeyiələrə heç bir əhəmiyyət vermirdi, sadəcə gültür və elə düşünürdü ki, bu yalnız ictimai diqqət ievralını 19-nə təyin olunmuş fohtə nümayişlərinə yayındırmaq məqsədi ilə işə salınmış vasitədir. Lakin cəmiyyətin aşağı toboqələri bərk narahatlıq keçirir və osəbiləşirdi. Şeyiələr isə günü-gündən daha da geniş yayılaraq artıq hoqiqi toşviş doğururdu. Bununla bir sırada şəhərdə ermənilərlə müsəlmanlar arasında o vaxta qədər görünməmiş sui-qəsdlər çoxalmağa başlamışdı. Camaat arasında gəzən şeyiələrə bunu iki erməninin – zənginlərdən Balaboy Lazarevlə Çaxmaq-sazovun iblisinə əməlləri ilə olaqələndirirdilər. Danışırdılar ki, müsəlmanlar onların arvadlarına, qadın qohumlarına və uşaqlarına sataşdıqları üçün bu ağalar özlərinə təhqir edilmiş sayıb Şuşadan, Şamaxıdan və həttə az qala Türkiyədən başkəsonlər çağırmışlar ki, müsəlmanlardan intiqam alsınlar. Və doğrudan da ermənilərlə müsəlmanlar arasında qırğın başlandı. Əvvəlcə bir erməni bir müsəlmanı öldürdü. Müsəlmanlar həmin erməniyə toqib etməyə başladılar. O isə daha bir müsəlmanı öldürdü, bir başqasını yaraladı və açıq şəkildə bildirdi ki, bundan sonra yenə də müsəlman öldürmək fikrindədir. Bir müsəlman qatil erməniyə güdrək başından böyük sözlərinə görə onu qətlə yetirdi. Ermənilər bu öldürülən üçün tonionəli dəfin mərasimi düzəldib qobiristanlıqda nitqlər söylədilər, onun ailəsi üçün

böyük məbləğdə pul topladılar. Qətl törədən müsəlman həbs olundu. O, istintaq kamerasından qazamata aparıldığı zaman yolda konvoydakı erməni əsgərlər tərəfindən öldürüldü. Əsgərlər onun sinosinə bir neçə süngü yarası vuraraq qətlə yetirmişdilər.

Müsəlmanlar arasında şayiə yayıldı ki, Lalayev bu əsgərləri pulla ələ alıbmiş. Onlar məhbusu qəsdən, erməninin heyfını almaq üçün öldürmüşdülər. Nə bu şayiələrin doğruluğunu, nə də onların hansı mənbədən yayıldığını tədqiq etmək fikrində deyiləm. Mən yalnız o faktları qeyd edirəm ki, onlar şəhərdə çox həyəcanlı, gərgin əhvali-ruhiyyə yaratmış ünsürlərin kimliyini nişan verir.

Camaat büsbütün ağlaşıqmaz şeylər danışdı. Guya ermənilər Türkiyədəki erməni quldur dəstələrinin məşhur başçısı Androniki çağırmışlar, anbarları bomba və silahla doldurmuşlar, guya onların tanınmış adamlarının şərəfini təhqir etmiş müsəlmanlar üzərinə hücumə hazırlanırlar.

O zaman şəhərə heç vaxt görünməmiş və qatarların hərəkətini tam bir həftə müddətində dayandıran güclü qar yağmışdı. Qar əriməyə başlayanda yenə camaat arasında şayiə yayıldı ki, guya qar altından qulaqları, burunları, əlləri və ayaqları kəsilmiş 6 cəsəd çıxarılmışdır. Hamını həyəcan bürüdü. Bu həyəcan cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinə də sırayət etdi.

Hadisələri önləmək və bu şayiələrin qarşısını almaq üçün kiçik bir erməni-müsəlman komitəsi yaradıldı. Komitəyə müsəlman və erməni ziyalıların nümayəndələri daxil idilər. Qərara alındı ki, yayılan şayiələrin büsbütün boş və əsassız olduğunu xalqa başa salmaq ermənilərin və müsəlmanların nüfuzlu adamlarından xahiş olunsun. Hələ əhalini sakitləşdirmək, həyəcan keçirməyin əbəs olduğunu izah etmək məqsədi ilə erməni və türk dillərində səyyar vərəqələr buraxılması ilə bağlı razılıq əldə olundu. Lakin, təəssüf ki, daha gec idi.

Psixoloji gərginlik artıq son həddə çatmışdı və dəhşətli müsibətin başlanması üçün kiçik bir bəhanə lazım idi. Məhz məxsusi olaraq seçilmiş adamlar ermənilərə və müsəlmanlara müraciətin doğurduğu intibaları müzakirə etmək üçün bir araya gəldikləri vaxt ermənilər müsəlman Ağa Rəzi Babayevi öldürdülər. Ağa Rəzi Babayev Bakının varlı və böyük qohum-əqrəbəli adamlarından idi. Fevralın 6-da o, milliyonər dayısı ilə birlikdə erməni kilsəsinin qabağından keçirmiş.

Adətən bazar günləri erməni kilsəsinin tokco hasarının içərisində deyil, bayırında da çoxlu erməni toplaşır. Babayevlər erməni camaatı-

nın qabağından keçərkən atəş səsi eşidilir. İzdiham dərhal Babayevin üstünə atılıb onu sui-qəsd niyyətində təqsirləndirir. O özünü itirməyə tapancasını çıxarır, izdihama göstərərək atəş açmadığını, patronların hamısının yerində olduğunu deyir. Sonra höqiqətdən də belə olduğu aşkara çıxır. Amma buna baxmayaraq, izdiham divan tutmaq üçün onu dövrəyə alır. Bu zaman qorodovoylar gəlir və Babayevin tapancasını ələ alaraq özünü də polis şöbəsinə aparmaq üçün faytona oturdular. İzdiham faytonu gülləyə tutur. Qorodovoylar kimi Babayevin dayısı da qaçır. İki güllə yarası (sifətdən və qarın nahiyəsindən) almış Ağa Rəzinin cansız cəsədi faytona sərilir. Lakin qəzəblənmiş izdiham bununla da kifayətlənmir. Babayevin cəsədini çəkib faytonadan yəre salır və kiçik ilə sürüməyə başlayırlar. Sonra isə bıçaqla sinəsinə bir neçə yerdən yaralayaraq ölünü bihəmot çəyirlər. Vəhşilənmiş izdiham hələ təsadüfən buradan keçən iki büsbütün günahsız müsəlmanı da vurub yaralayır.

Qəziyyə xəbəri dərhal Babayevin qohum-əqrəbasına çatır. Təkrar edirəm: onun çoxsaylı qohum-əqrəbası vardı. Müsəlmanların və ermənilərin hələ də soyumamış qanlı intiqam hissləri yenidən baş qaldırır. Babayevin qohumları ermənilərin üzərinə hücum çəkдилər və onlardan qarşılarına çıxarılan vurub öldürməyə başladılar. Axşam saat 10-na qədər hər iki tərəfdən 25-ə yaxın adam öldürüldü. Amma saat 10-dan sonra ara sakitləşdi. Ertəsi gün əhali, istər ermənilər, istərsə də müsəlmanlar öz adı, gündəlik işləri ilə məşğul idilər.

Bax elə bu məqamda hələ də osəbləri tanıma çəkilmiş adamların əhvali-ruhiyyəsini bilən və baş vermiş hadisə ilə tanış olan inzibati dairələr özlərinin bütün bacarıq və məharətlərini işə salmalı idilər. Onlar çəvik və qətiyyətli tədbirlərlə yenidən qan tökülməsinin qarşısını ala bilirdilər.

Ertəsi gün səhər saat 10 radələrində cahil erməni və müsəlman dəstələri toqquşdular və qırğın başladı. Artıq bu əsil qırğın idi: dəhşətli, amansız, soyğunçuluq və qətlərlə, yangınlar törətmək və başqa qorxunc hadisələrlə müşayiət olunan və həm də xalqın həddini aşmış vəhşi çhtirası ilə alovlanan bir qırğın idi. Bu vəziyyət qorşonbə gününə qədər davam etdi.

Bu dörd günün qanlı hadisələri haqqında çox yazılmışdır. Bu günlərin dəhşətlərini təsvir etməyə çox ustalıq, çox rəng, çox bələğət sorf olunmuşdur. Burada onları bir daha təkrar etməyin yeri deyil. Lakin biz bir məqama diqqət yetirmək istərdik: təəssüf ki, bu məsələdən

danışarkən erməniləri günahsız quzu, müsəlmanları isə onların qanını içməkdən həzz alan vəhşi yırtıcı şəklində qələmə verməyə çalışırlar. Bunun da səbəbi aydındır – ermənilərin hər yerdə adamları var! Əslində isə əgər hər hansı təhrikçilik vardisa, bu həm ermənilər, həm də müsəlmanlar üçün cyni olmuşdur.

Burada oxucuların diqqətini müsəlman ziyalıların ister qırğın zamanındakı, istərsə də ondan sonrakı nəcib davranışına cəlb etmək istərdini. Qırğın zamanı nəinki ziyalı, hətta ən sadə müsəlman ailələrindən də cəsi yox idi ki, şəxsi təhlükəsizliklərini risk altında qoyaraq erməniləri gizlətməsin, onları müdafiə etməsin. Halbuki erməni ziyalıları tərəfindən bir təsadüfdə də olsun belə addım atılmamışdır.

Bu hələ hamısı deyil. Qırğını başlayan ermənilər olsa da, görəcəyimiz kimi, ona son qoyan müsəlmanlar olmuşdu. Fəciənin davam etdiyi bütün dörd gün ərzində müsəlmanlar yerli qubernatoru əhatə edərək ona məktublar verirdilər ki, nə isə bir qorara gəlsin, hər iki tərəfdən ruhaniləri yığıb küçələrə çıxınsın. Dördüncü gün qırğının hələ də davam etdiyini və getdikcə daha dəhşətli andazə aldığı görərək ümumun rahatlığı naminə öz həyatlarını təhlükə qarşısında qoyan kimlər oldu? Yəni müsəlmanlar – İsmayılbəy Səfərləyev, Kərbəlayı İsrəfil Hacıyev, Hacı Aslan Aşurov, Hacı Baba Aşurov, Kərbəlayı Abdulla Zərbəliyev, Həsənəğa Həsənov və başqaları! Onlar telefonla zəngləşdilər və həyatlarını təhlükədə qoyaraq silahlı adamların müşayiəti ilə qubernatorun yanına getdilər. Elə qubernatorun yanında həm müsəlman ruhanilərini, həm də ermənilərin nüfuzlu adamlarını və ruhanilərini çağırmaq üçün dəstə göndərildi. Hamı toplaşandan sonra çoxları danışmağa tərəddüd etdiyi zaman bir şəxs irəli çıxıb dedi: “Cənablar, nə üçün yubanırınsınız? İürdiyimiz hər dəqiqə onlarla bədbəxtin həyatına bais ola bilər. Mən əlimdə Quran qabaqda gedəcəyəm. Qoy birinci güllə mənə dəysin”. Bu sözləri deyən müsəlmanların qazısı Mir Məhəmmədkərim Cəfərov idi. Bu müsəlman qazisi qalanlara nümunə olub, onları ruhlandırıb bütün əhalini kütləvi şəkildə küçələrə çıxmağa məcbur etməklə, əsil bir sülhpərvərlik örnəyi göstərməmişdimi?

Bəs qırğından sonra? Müsəlmanların ziyalıları və adlı-sanlı adamları heç bir başqa məqsəd güdmədən camaatı sidqlə sakitləşdirdikləri, ona bu qardaş qırğınının bütün çirkinliklərini anlatdıqları halda, qəzetlərdə təbliğat təşkil edən ermənilər ortaya çıxdılar və bütün dünyaya hadisələrlə bağlı heyrətamiz dərəcədə şişirdilmiş ara-

qızıydıncı teleqramlar yaymağa başladılar. Onlar öldürülmüş 10-15 min nəfərdən danışır, müsəlmanları qanıqən vəhşilər kimi təsvir edirdilər. Bütün Rusiya və Avropa ayağa qaldırılmışdı. Hər tərəfdə müsəlmanlara ümumi bir nifrət yaratmaq üçün arasıksilməz səylər göstərilirdi. Bu adamların faktları nəcə şişirdikləri haqqında təsəvvür əldə etmək üçün təkəcə onu demək kifayətdir ki, hakimiyyət dairələri deyil, məhz erməni insansevər cəmiyyətinin özü tərəfindən bütün məlumatlar toplandıqdan və diqqətlə araşdırıldıqdan sonra Bakı hadisələrində zərərlər çəkənlərin cəmisini 700 nəfər olduğu, onlardan 300 nəfərin öldürüldüyü və 400 nəfərin yaralandığı, öldürülənlərdən 130-a qədərinin müsəlman, 170 nəfərinin erməni olduğu aşkara çıxdı.

Bəli, rüsvayçılığa, özü də dəhşətli və heç cür bağışlanmayacaq bir rüsvayçılığa yol verilmişdir. Və müsəlmanlar özlüyündə baş verən hadisələrin rüsvayçılıq, biabırçılıq olduğunu dərk edib peşman olmuşlar, öz şeyxümsislam, müfti və qaziləri ilə birlikdə göz yaş tökmüşlər, külsə və məscidlərdə ermənilərə qardaşcasına əl uzadıb sidqlə üzr istemişlər.

Öz günahlarını yumağı arzulayaraq onu əsla kiçiltməmələri, başqasının üstünə yıxmamaları, ermənilərlə səmimi surətdə barışmaq istəmələri söz yox ki, müsəlmanların müsbət cəhətidir. Amma bununla bərabər müsəlmanlar qətiyyənlə öz günahını öz üzərlərinə götürmək niyyətində deyillər. Erməni cənablar nəhaq və əbəb yərə öz biabırçılıq paylarını da müsəlmanların üstünə atmağa cəhd edirlər. Ermənilər və onların züvyutanları nəhaq və əbəb yərə məsuliyyət və biabırçılıq təkəcə müsəlmanların ayağına yazmağa can atırlar. Müsəlmanlar hər nə ələyiblərsə, ermənilərlə birlikdə və onlara cavab olaraq ələyiblər. Ona görə də bir tərəfdən qardaşlıq və birlik komitələri yaratmaq, heyifsilənmək və dostluq andı içmək, o biri tərəfdən isə redaksiyalara özünü satan arvadların, aşnası hesabına dolanan kişilərin, Zaqafqaziya məhkəməbəzalarının sərəmə sözləri ilə dolu və Allah bilir, hansı yollarla əldə edilmiş sənədlər vermək ləyaqətsizlik və nanəciblikdir. Və bütün bunlar həmin adamların oleyhinə edilir ki, onlarla öpüşüb qardaşlıq və birlik andı verirlər!

Bu ayın 12-də Tiflis şəhərində Tiflis müsəlmanlarının dövətinə görə Ümumqafqaz vilayətlərindən zübdə və müntəxab adamlar gəlib iclas edib şeyxülislamlığa dair müzakirə və müsaliyədə bulunacaqdılar.

İclasdan məqsəd hamın "İrşad"ın dəfəat ilə və israr ilə müzakirə olunmuş şeyxülislamlığa dair məsələyi tədqiq və təftiş edib lazım olan hökumət dairələrinə rücu etməklə birdəfəlik bu məsələni həll etməkdir.

Əsil mətləb bu məsələ barəsində bir müfəssəl bəyannamə tərtib edib canişin hüzuruna təqdim etməklə bərabər, canişin həzrətlərindən şeyxülislamın ümumiyyəli tələfindən intixab olunmasını istida etməkdir.

İndiyə qədər cari olan qanuna binaən şeyxülislamın intixab və təyini bilkülliyyə hökumətin mühəvvəlidir, əhali bilmərrə bu intixabda iştirak etməyib, bu qayadan naşı olaraq və hökumət kişilərinin məəttəossüf əhalinin vəz və əhvalından bixəbər olmasına bina ən əksər ovqat şeyxülislamlığa təyin olunan şəxs bu məqamiyyə layiq və münasib olmayırdılar və bu cəhətdən şeyxülislamlıq kimi məqamiyyə-alidən hökumət və əhali tərəfindən gözlənen və məlhuz olunan mənfəət və xidmətlər mədum və nabud qalırdılar.

İştə ümdə məqsəd bu qaidəyi-əşəfəngizi təbdil etməkdir. Şeyxülislamlıq barəsində oylə bir qayda tərtib etməklə lazımdır ki, həm bu məqamiyyə-müəzzəm öz isminə müsəmmə olsun və həm o məqama haiz olan şəxs layiq və münasib olsun. Lakin vəəsəfa! Hər işimizdə olduğu kimi bu məsələdə də bəzi şeytan tinəli vücudlar və iğraz və mənafeyyə-şəxsiyyəyə bənd və əsir olan zatlar əhali arasına növbənöv iftiralar və kizblər salıb əhalini vəhşət və dohşətə salırlar. O cümlədən, məsələ, deyirlər ki, guya şeyxülislamın əhali tərəfindən təyin olunmasını arzu və tələb edən və bu yolda qələm və danışıq ilə ciddi-cəhd edən şəxs özləri üçün və özlərini şeyxülislam etməklə üçün çalışırlar. Və çün bu məsələni, necə kim, ümumən millotimizə aid və millotimizin chtiyyəcinə rəfedici cümlə qeyri məsələləri, ərbabi-qələm və əshabi-zəkamız meydanə atıb mövzuyi-müzakirə edirlər, məzkur şeytanlar camaatə boylə təlqin edirlər ki, guya hamın ərbabi-qələm və əshabi-zəkamın bu qədər səy və təlaşlarından məqsədləri şeyxülislamı öz aralarından intixab etməkdir. Əvət, əqli-səlim və dirayətini mətənin sahibi zatlar bu iftira və kizblərin nə dərəcədə həqiqətdən uzaq

olduqlarını fəvri düşünə bilərlər. Çünki əgər vəqien ərbabi-qələm və əshabi-zəkamız bu fikirdə olsaydılar ki, özlərini şeyxülislam etməsinlər, onlar üçün bu məqsədə çatmaq vasitəsilə daha asandır, nöinki camaat vasitəsilə. Ondən ötrü ki, ərbabi-qələmimiz hökumət kişilərinə və onların dairələrində olan şəxsə qeyrilərindən yavquduqlar, onlar ilə əlaqədardılar və öz sözlərini, xahişlərini qeyrilərdən yaxşı oda edə bilərlər. Lakin ərbabi-qələmimizin məqsədi özlərinin deyil, ümummillotin nəfidir. Qəti surətdə deyə bilirik ki, ürofamızdan və ərbabi-qələmimizdən bir kişi belə yoxdur ki, nöinki şeyxülislamlıq iddiasına düşsünlər və hətta xoyallarına belə bu günə bir fikir gəlsin. Ərbabi-qələmimizin qəsdı fəqət budur ki, iş bir növ ilə olsun ki, bir tərəfdən şeyxülislamlıq məqamı doğrudan-dəğrüyə müəzzəm, möhtərəm olsun, o biri tərəfdən də bu məqama oylə bir şəxs təyin olunsun ki, bu həm alim və həm əmil, həm dəna və həm gəyur, həm öz şən və məqamını bilən və həm iş gərənen fəal şəxs olsun. Lakin nə etmək? Əhalimiz cəhildir. Hər bir kizb və iftirayə uyur, yerindən o'ur, öz mənfəətini əsaslıqla düşünməyir və həm bu halətə ilə şeytanların, müzəvirlərin dəğdəğə və təvəssüno meydan verir.

Ümumən şeytanlar və müzəvirlər iki növ şəxsəndə ibarətdir.

Əvvələ, "hamı"lərdən. Bunlar o şəxsədirler ki, fəqət öz şən və hörmətlərinin fikrində olub bu şən və hörmətə mühafizə etməklə üçün əhalinin ələddəvam cəhalətdə qalmasını, hər bir ixtiyar və hüquqdan məhrum olmasını, daimi bir sıxıntı altında qalmasını xahiş və təmənnə edirlər. Çünki övzə boylə olduqda onlar üçün mümkündür ki, gizləncə, əl altınca pul və əlaqə vasitəsilə öz xahiş etməklərini keçirib də sonradan təyin etməkləri şeyxülislam vasitəsilə hər nə istəsələr etsinlər. Bu günə adamlar üçün millət, millotin chtiyyəcinə, şeyxülislamlıq və qeyr qeyri-əli səviyyədir. Bunlar üçün fəqət şən və chtiyyəcinə lazımdır. Şeyxülislam kim olsa olsun, hər nə edirsə etsin, fəqət onların adamları olsun, onların əli ilə təyin olunmuş olsun.

Saniyə, hirs və təmə sahibi olub öz mənfəətini-şəxsiyyətləri üçün ümummillotini, millotin cümlə hüquq və chtiyyəcinə qurban etməyə hazır olanlardan bu günə adamlar üçün də nəf deyil ki, şeyxülislamın təyin olunmağı əhaliyə verilsin; çünki bu növ adamların elm və əməli, ləyaqət və istedadları xələyicə məlum olduğundan, əlbəttə, əhali tərəfindən şeyxülislamlıq kimi məqamiyyə-özməyə təyin olunmazlar. Bunlar üçün şeyxülislam təyini hökumət əlinə olması daha nəfli-

dir. Çünki bunlar yuxarıda zikr olunan hamilərin vasitəsilə daha asan vəchlə öz məqsədlərinə nail ola bilərlər.

Bizə yetişən xəbərlərə görə olan şeyxülislamlıq üçün canişin dəftərxanasına oylu adamlar tərəfindən ərizələr verilib ki, əsla savadları belə yoxdur ki, əsla islam, şəriət, şeyxülislam belə nə olduğunu bilməyirlər, nə islamdan, nə şəriətdən xəbərləri var. Nə zamanə chti-yacatına vəqifdirlər və nə hökumətə olaqə etməyə ləyaqət və istedadları var.

Aşkaradır ki, əgər şeyxülislamın intixabı camaat əlində olsaydı, bu günə adamlar şeyxülislamlıq fikrinə düşməyə belə cürət etməzdilər. Lakin olan hökm-forma olan qaydanın bərəkətindən bu günə adamlar bir tərəfdən hökumət kişilərinin bunların nə növ adam olduqlarını bilməmələri, o biri tərəfdən isə öz hamilərinin himayət və vasitələrinə xatircəm olub nəinki millətin şeyxülislamı olmaq iddiasına cürət və küstahlıq edirlər və hətta arxayındırlar ki, əgər toyin şimdiki qayda üzrə olsa, şeyxülislam onların birisi olacaq.

İştə biz millətə də vacibdir ki, bu günə şeytanların iqvalarına uymayıb öz mənafeyi-milliyəmizi və əsasi-dinimizi mühafizə etmək üçün çalışıb bu qaideyi-məsumi təbdil edək.

Bu təbdilin nə növ olması barəsində şeyxülislamlıq nodir, şeyxülislam kim, hansı sifətə dara olan şəxs olması xüsusda "İrşad" bu axır vaxtlarda uzun-uzun bəyanatlar vermiş, dübarə təkrar etməyə lüzum yoxdur.

Min-min şükürlər olsun ki, Qafqazın hər yerindən "İrşad"ın səsinə səs verildi, hər yerdən sədalar gəldi, Tiflis müsəlmanları bu yolda qeyrilərdən daha irəli gedib işi qövildən fələ götürmək üçün məclis tərib etmişlər və hər bir şəhərə dovətnamələr göndərüb məsələnin müzakirə olunması üçün Tiflisə vəkillər istəmişlər.

Hər bir millətin sevon hümmətli müsəlman görək bu halətə şad olsun, ayıqlığa qədəm qoymuş, öz mənfəət və zərərlərini düşünməyə başlamış və öz hüquq və mənafeyini mühafizə etmək üçün şüru etmiş millətimizin daha danışığa, qeyli qala kifayət eləməyib iş görməyə müstəmmom olmasından bu bir nişanədir.

İştə ümidvarlıq ki, Bakı əhalisi də cünbüş və hərəkətdən geri qalmayacaq və Tiflis məclisinə göndərmək üçün layiq və müstəid adamlar intixab edəcəklər. İntixab etmək üçün haman bu adamları qəzti-mizin əvvəlinci səhifəsində nəşr olunan elana müvafiq çaharşonbə günü səbh saat 11-də camaat Qasimbəy məscidinə dövət olunur.

Ümum camaatımızdan və bilxəssə ürəfadən xahiş və təmənnə olunur ki, məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alıb millət və islam namına həmiyyət edib Qasimbəy məscidinə izdihamla təşrif gətirsinlər.

Bu şurada fəqət Tiflis məclisinə gətirmək üçün və orada məsələni hətərəfli müzakirə edib ümuməhəlinamə olaraq canişin hüzuruna ərizə və bəyanat təqdim etmək üçün vəkillər təyin olunacaq. Ümidvarlıq ki, öləmə və ürəfəmə himmət edib izdihamla gəlib vəzifəni ifadəci layiq və müstəid adamlar intixab edəcəklər.

YENƏ KÜÇ MƏSƏLƏSİ

Sırağün Tiflisdən Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarına cənab Şeyxülislamdan belə bir teleqram gəlmiş: "Bu fevral ayının 15-də İrəvandan gəlmiş müsəlman nümayəndələri erməni nümayəndələri ilə bərabər hüzuri-canişinə yetişib erməni müsəlman hadisatından zərərddə olan erməni və müsəlmanlara ianə tələb edəcəklər. Lazımdır ki, siz tərəfdən də burada bir nümayəndə olsun".

Bu teleqram gəldikdə Hacı Zeynalabdin cənabları Gəncə quberniyasında zərərddələ ianə cəm etmək üçün təşkil olunmuş ianə komitəsinə dövət edib bu məsələni mövzuyi-müzakirə etdi. Bəd öz müzakirə qət olunmuş ki, komitə tərəfindən doktor Qarabəy Qarabəyov Tiflisə azim olub, qeyri nümayəndələr ilə bərabər hüzuri-canişinə yetişib məsələni hətərəfli bəyan eləsin.

Lakin bu məsələdə on diqqət olunacaq bir nöqtə varsa, o da ümumi və millət işlərində bizlər ilə ermənilər arasında olan təfəvütdür. Ermənilər hər məsələdə, hər işdə, hər milli və ümumə dair hərəkətdə kəməli-ittihad və ittifaq və səbatü qədom ibraz etdikləri əsnada, biz müsəlmanlar kəməli-pərişanlıqla, ədəmi-ittihad və ittifaq ilə iş görürük. Rus zərbi-məsəli ki, "Hər kim ki, çomağı tez götürdü – çoban odur" – biz müsəlmanlar barəsində yəs və kədəramız bir həqiqətdir.

Hər kəs nə istəyir edir. Hər kəsin başına nə gəlin – deyir, xəyalına nə yetişir – edir. Daha qeyrilər ilə müxabirə etmək, məsləhət etmək, bir dəstürləmələ ilə iş görmək bizim qaydamız deyil. Məsələ, haman bu köç məsələsi. Bakı müsəlmanları bir fikirdədir, Gəncə quberniyasının əhalisi qeyri xəyalda və İrəvan və qeyri yerlərin əhalisi bir təşəbbüs-salisəddədir. Və hər kəs özünü qabağa atıb millət namına danışıb, özünə millət vəkili deyərək milləti hər dürlü bələlərə düçar edirlər.

Odur ki, ermənilər də bizim bu halımızdan istifadə edərkən, həmişə öz xahişlərinə müvafiq müsəlman millətinin tərəfindən adamlar tapıb öz məqsədlərinə işlətməkdədirlər.

General Qoloşşapovun təyini məsələsində canişin həzrətləri böyük dəvəm və səbat ilə bu generalın Şuşaya təyin olunmasını ermənilərin iqdamat və səylərinə bərkəs olaraq rədd etməkdə idi. Lakin ermənilər yorulmadılar. Onlar bilirdilər ki, axırda müsəlmanların arasından bir-iki adam tapıb millət naminə olaraq onlar ilə bərabər hüzzuri-canişinə ərizə göndərib generalın təyini təmənna edəcəklər. Və vəqiədə də boylə oldu. Şuşa müsəlmanları tərəfindən 2-3 adam öz başlarına telcraf göndərib generalın təyin olunmasını ermənilər ilə bərabər xahiş etdilər.

Nəticələri məlumdur!

İştə hər bir işimizdə biz bu cür rəftar edib axırda da baxtımızdan, Allahımızdan, dövrədən küsürük. Halbuki gərək əvvəlcə öz səfahətimizdən, öz biki-fəyətliyimizdən küsək.

Hər nə işə bu işə məsələsində də cyni surətdə hərəkət edirik. Bakı nümayəndələri erməni rüəsasının köç məsələsində görkəzdikləri inadı görüb də ianə barəsində ermənilər ilə birlikdə iş görməyi rədd etdilər. Ermənilər rücu etdilər Tiflis müsəlmanlarına. Orada müsəlmanlara vəkil olacaq adam bulmayıb İrəvana rücu etdilər və şükürlər olsun ki, İrəvan əhalisində millət vəkilləri gəlib millət naminə olaraq millətinin ən həyatı, ən ümdə məsələsini düşünməyərkə millət tərəfindən iş görürlər. Daha qeyrilərdən, qeyri zorərdələrin əhvalatından müttəle olub onların xahiş və təmənnalarını bilmək lazım deyil!! Təki bizə rücu edən kirvələrimizdən olsunlar. Sonra nə olacaq olsun!

Qarabəy Qarabəyovun həmiyyət və qeyrətinə əminlik ki, məsələnin nə olduğunu, Gəncə quberniyasının nə dərəcədə təhlükədə olduğunu həm bu vəkillərə, həm canişin həzrətlərinə hərtərəfli bəyan edəcək və bu vəsilo ilə millətimizi ona qurulan dolabdan xilas edəcək!

Keçəngünkü nömrəmizdə cənab Şeyxülislamdan Hacı Zeynalabdin Tağıyev həzrətlərinə gələn telcrafı çap eləmişdik. Bu telcramda cənab şeyxülislam, Tağıyev cənablarına yazmışdı:

"Əlan canişin dəftərxanasından mənə rəsmən xəbər göndərmişlər ki, İrəvandan müsəlman vəkilləri gəlib ermənilər ilə bərabər bu ayın 15-də hüzzuri-canişinə yətişib hökumətdən birlikdə 2 milyon ianə istəyəcəklər. Lazımdır ki, sizin də burada vəkilləriniz olsun".

Cənab Tağıyev bu telqramı alıb fəvvrən müsəlman pişrəvlərini cəm etdi və müzakirədən sonra qət olundu ki, doktor Qarabəy Qarabəyov Bakı tərəfindən Tiflisə gedib ianə və köç məsələsi barəsində həm İrəvandan guya gəlmiş vəkilləri və həm də canişin həzrətlərini hərtərəfli müttəle etsin.

Qarabəy getdi, ikinci gün cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevə və "İrşad"a Qarabəydən belə bir telcraf çıxdı:

"İrəvandan gəlmiş əsla bir vəkil yoxdur.

Görünür ki, bu işi tərəfi-müqabil özündən icad etmiş və şeyx cənablarını səhvə salmış tərəfi-müqabilin gücü ilə canişin dəftərxanasından Şeyx cənablarına yalan olaraq kağız yazılmış, cənab Şeyx hüzzuri-canişinə gəlib Bakıdan vəkil istədiyini bəyan etdikdə canişin həzrətləri buyurmuş ki, şeyx nəhaq yərə zəhmət çəkib, çünki İrəvandan heç bir vəkil gəlməyəcək".

İştə qəribə deyilmi?

Qəribə deyilmi ki, daşnaksakanlar canişin dəftərxanasını məcbur edirlər ki, cənab şeyxülislama yalançı rəsmi kağız yazsınlar?

Qəribə deyilmi ki, şeyxülislamla ki, iki milyon camaatın şeyxidir, bu günə zarafatlar edirlər?

Qəribə deyilmi ki, şeyx həzrətləri daşnakların və qeyri müfəttinlərin əllərində oyun-oyuncaq olub onların təlqinatlarını beduni-təhqiq qəbul edib onların məramlarına uyğun iş görür?

Qəribə deyilmi ki, bizim hamımızı bəsərpə qoyun sürüsü kimi hesab edib güman edirlər ki, bizim ilə hər iş görmək mümkündür?

Yenə qəribə deyilmi ki, canişin həzrətləri müsəlmanları şəhər Dumasına vəkil intixab etmək barəsində qeyri-tayfalar ilə müsəvi etdikdə Quba şəhərində müsəlmanların vəkilləri qeyri tayfaların vəkillərindən artıq olması cəhətində Bakı qubernskiyası prisutstviya bu intixabı pozmuş və müsəlmanlara təklif etmiş ki, seçkini qədimi sayaq

üzrə, yəni müsəlman tərəfindən vəkillərin odədi yarıdan artıq olma-
yaraq istəsinlər.

Bunların cümləsi qərübə və çox qərübədir!

Bizim rüəsa və pişrevlər onun-bunun qabağına xüsnü və xüsnü
edib übudyyə və sədaqətlərini izhar etməyə, görək bu qərübə
işlərin, bu görünməmiş təcavüzatın, bu adı olmayan hüquq və ixtiyar-
ratımızın pəyimal olmalarının fikrinə qalsınlar.

Lakin kimə deyirən? Qara daşda ürək var, qan var, bizim rəis-
lərdə ürək, qan yoxdur. Onlar fəqət öz ciblərinin, öz mənafeyi-
şəxsiyyətlərinin fikrinə qalıb bir-birləri ilə əlləşməyə məşğuldurlar.
Rəis olmayanda da meydana atılıb iş gördükdə qabaqlarına soddı-
ləskəndər kimi düşüb, "Bu kimdir, haralıdır, nə cürət edir?" – deyib
cümlə işlərimizi pərişan edirlər.

Xudaya, sən özün bizim imdadımıza çatıb bizi bu övzadan xilas et!

YENƏ YUXUYA GETDİK

Altı-yeddi ay bundan əqdəm camaatımızın arasında müşahidə
olunan ayıqlıq nişanəsini, geniş və həyəcanı görənlər gələcəyimiz
üçün böyük-böyük ümidlərdə bulunurdular. Xəyalda rəngbərəng
nəqşələr çəkilirdi. Hər kəs qeyrisinə ümid və öyüdlər verirdi. Məktəb,
mədrəsə, elm, fənn, tərəqqi, təali, mədəniyyət sözləri tənha qəzet
səhifələrində deyil, ağızlarda belə vird və zikr olunmuşdu. Hər yerdə
cəmiyyətlər, məclislər tərtib olunub millətin ehtiyacat və dərdlərinə
ələc aranmaqda idi.

Lakin bir az keçdi. Ümid üfününü təzədən qara buludlar tutdu.
Tozədən ata-babamızdan irsi-pədərimiz olan uyquya uyuduq. Bir
guşəsi açılmış gözlərimizi təzədən kəsalət və qəflət mürgüsü alıb
ağızlanmız yumuldu, başlanmız aşağı düşüb cümlə ruh və qəlbimiz
sütləndi.

Necə oldu o açılan məktəblər? Necə oldu o bina olunan mədrəsə-
lər, qiraətханалар, "cəmiyyəti-xeyriyyətlər", "noşri-maariflər"?

Kəndirbaz kimi bir az meydana atılıb-düşüb təzədən qayıtdıq
qədimki halətimizə.

Əlan Qafqaz dairəsinin hər yerində gələn xəbərlər hər yerdə bu
binaların, bu cəmiyyətlərin, bu məclislərin pərişan bir halətdə dolan-
malarından yosamiz xəbərlər gətməkdədir.

Buna səbəb nədir?

Səbəb haman o adamlardır ki, bu günə təşəbbüsata qədəm
qoyurlar, özlərinin tutduqları işə, girişdikləri əmələ etibarsızlıqları,
sidqü səfadan uzaq olan etiqadsızlıqları ilə rəxno sahlırlar. Əgər bun-
lar haman işlərin nə dərəcədə lazım olduğuna, nə dərəcədə vacib
olduğuna etibar edib sidqü səfa ilə meydana girsələr, yəqin ki, bir az
işkal, çətinlik gördükdə asanlıqla işdən əl çəkməyib sobati-qədəm,
istişaməti-məzəc sayəsində gördükləri işləri axıra aparardılar. Lakin
bunların əksəri bədbəxtənə nə tutduqları işə inanırlar və nə də haman
işləri sidqü səfa ilə tuturlar. Bunların çoxlarını iş meydanına atan şö-
rətpərəstlik, həmkar ilə rəqabət və digər mülahizati-şəxsiyyətdir.
Şöhrətpərəstlik, rəqabət və ya mülahizati-şəxsiyyə isə insanın oqlı və
qəlbə üçün oylə bir qəvi qüvvət və möhkəm mühərrik deyildir ki,
insanları ələddovam fəal, işgörmə, xeyirverən etsinlər. Bir işi başlayıb
şöhrətpərəst öz işihamını hüsulə gətirdikdən sonra haman işdən fəvri
soyuyur. Rəqabətə filan işə qarşılıb həmkarı pəjmürdə etdikdən sonra
rəqib üçün iş görməyə daha bir qeyri-səbəb, bir qeyri-mühərrik qal-
mayır. Və həmkarın mülahizati-şəxsiyyə.

Bəndə bu ilki səyahətim osnasında çox yerdə çox şəxslər gördüm
ki, çox odlu danışıb "millətin tərəqqisi və təalisi yolunda canımdan və
malımdan keçməyə hazırım" – deyirdilər, məktəbi, mədrəsəni,
mədəniyyəti, tərəqqini millət üçün bir cəddəyi-həyat nəzərə verirdi-
lər və bu yolda hər nə qədər zəhmət olsa çəkməyə özlərini mühəyyə
deyirdilər. Lakin bir qəç ay keçdi. Bu şəxslər məramlarına çaidlər və
əlanlıqda gələn xəbərlər görkəzir ki, bunlar haman dedikləri tərəqqi
və təalinin, mədəniyyət və məktəblərin ən sədid və ən əvvəlinci düş-
mənləri olmuşlar. O vaxt oylə danışmaq, oylə rəftar lazım imiş, şimdiki
bu günə danışmaq, bu günə rəftar.

Aşkardır ki, bu günə qədər bizim millətimizə ələc olmaz.
Onlar nə qədər dövlətli, nə qədər elmi, nə qədər sahibi-nüfuz olsalar,
gənə şərdən savayı xeyirləri yetməz. Çünki bunların əqidəsi, yolu,
mətləbləri yoxdur. Bunlar hər işdə özlərini, öz mənfəəti-
şəxsiyyətlərini, öz şöhrət və ismi-rəsmilərini mülahizə edirlər. Bu gün
tərəqqipərvər, sabah xuliqan – bu şəxslər ancaq millətimizi oynadıb
öz əllərində öz mülahizələri üçün ələc edirlər.

Millətimizin gözü bu şəxslər bərəsində nə qədər tez açılırsa, bun-
ları nə qədər tez tanırsa, onların oyunlarına yol verməyə, bir o qədər
tez millət özü öz dərd və ehtiyaclarına ələc edər. Və illa bu günə
şəxslərə ümid olub da millətin nicatını onlardan gözləmək əbəsdir.

GÖZ YAŞI TÖKDÜRƏN CƏZİRƏ

Kaş mən bu cəzirəyə getməyəydim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməyəydim. Kaş "əfəndim, su!..", "əfəndim, yemək!", "əfəndim, paltar!" sözlərini eşitməyəydim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balaca balalarla sözləşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpic üstə can verən igidlərə rast gəlməyəydim!

Min iki yüz insan balası hazır ölüm növbəsində durubdur. Altı min də bu növbəyə hazırlaşır. Tifmi, vəbamı və ya bir qeyri-sirayətədiçi mərəzmi bunları cəzirəyə qurban edəcəkdir?

Yox, yox!

Aclıq! Susuzluq və soyuq!

Müsəlmanlar: əfəndim, su!.. – deyib gözlərinizə baxdıqda guya demək istəyirlər: Siz insanmısınız? İnsaniyyətə dair qanunlarınız varmı? Siz millət balasıyızmı? Zavallı millət balalarına cavabınız nədir?

Sizə baxan, sizi mühakiməyə çağırən bu gözlərdə siz bu sözləri oxuyursunuz? Oxuyub da ürəyiniz sıxılır, gözləriniz ixtiyarsız yaşar.

Mən ağladım... mən... gündə mərəzlər arasında gün keçirən, gündə dürlü-dürlü xəstələrin ah-naləsini eşidən, onların axır dəqiqələrinə öyrənmiş, tab götürə bilməyib ixtiyarsız ağladım...

Ağlamamaq mümkündürmü? Vaxtında atanın göz işığı və sonra uşaqlar pərəstdarı və daha sonra votən qəhrəmanı bir insan indi ilanlar məskəni olan susuz bir cəzirədə can verirkən, quru, partlamış dilini çıxarıb deyir: "Əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!" İndi mən də qulaqları eşidənlərə, vicdanları oyanmışlara üzümü tutub da o zavallı cəzirə əsirlərinin sözlərini təkrar edirəm: "Əfəndim, su!", "əfəndim, yemək!", "paltar!" Bu göz yaş tökdürən cəzirə sizi gözləyir, sizə ümid bağlayır. Əmin olunuz, siz də mən gördüyümü görə idiniz və bir şey əlinizdən gəlməməyini düşünsəydiniz, siz də mənim kimi deyərdiniz: kaş bu cəzirəyə getməyəydim!

"Hümmət" qəzeti. № 21 28 noyabr 1917-ci il

"Fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərindənə saman tərərlər".

Bu sözləri də biz atalar sözü və məsələlərin cərgəsinə qoymaq istəyirik. Siz deyəcəksiniz: belə "atalar sözü" yoxdur, biz eşitməmişik. Bizim eşitdiyimiz "doğru söyləyoni doqquz konddən qovarlar" dı ki, osmanlılarda zərbi-mosəldir. Biz deyəcəyiz, nə olur əfəndim, zindəganlığımıza baxıb da vaxtın təqəzasına görə bir məsəl də biz uydursaq, böyük mü xəta olur?

Bu məsəlləri millət zamanoyə görə təcrübə gücünə edir, gah vaxt məsəllər bir neçə millət üçün ümumi olur. Belə olan surətdə ümumi məsəlləri olan millətlərin bir şeydə bir tövr tərəqqi və ya tənəzzül tapmağına diqqət etməyə, ya bir neçə millətin xasiyyətlərinin, adətlərinin bir-birinə oxşamağına nəzər yetirmək. Məsələn: gürcü milləti ilə türklərin bir mənada olan məsəlləri çox çoxdur. Hətta rus millətinin də bir neçə məsəlləri bizimkilər ilə bir mənada işlənir. Məsələn: "Yağışdan çıxdım, yağmura düşdüm"; rus deyir: "Oddan çıxdım, alova düşdüm" [...] Nə isə, bu məsəllərə artıq diqqət etməlidir. Az söz ilə bütün millətin keçmişdə və ya hal-hazırda fikri ilə və yainki adəti ilə əşina olmaq şübhəsizdir.

İndi biz də zamanonin təqəzasına baxıb da təcrübə gücünə özümüzdən bir məsəl uydururuq. Əlbəttə, təcrübə və ya səbəb olmasa, uydurduğumuz "atalar sözü" nün mənası da olmaq, ümumi məsəl də olmaz. Məsələn, "heç kəs öz ayrınanı turş deməz" zərbi-məsəli səbəbsiz törənməyibdir. Bu məsəlin törənməsinə nə səbəb olmağını bilmək istəyirsiniz isə, zindəganlığımıza diqqət edin; bir bəzzaz taparsınızmı kəndi çürümüş bezinə "çürük"dür desin? Bir baqqal taparsınızmı qurdlu pendirinə "qurdludur" desin? Bir qossab olarmı iyələnmiş ətinə "iylidir" desin? Bir qoca kişi taparsınızmı, cavan övrətlər hüzarında 60, ya 70 yaşında olduğunu desin? Bir həkim, bir təbib olarmı "Mən naxoşun azarını anlamıram" deyib də qeyri həkimə azarlısını həvalə etsin?

Xeyr, əfəndim! Hər kəsin kəndi malı, kəndi biliyi kondisinə xoşdur. Belə də görək olsun, mən deyə bilərmiyəm ki, mənim bezim, pendirim, ətim pisdir? Kim alar? Mən deyə bilərmiyəm ki, mənim altmış, ya yetmiş sinnim var? Mənə hankı gözəl rəğbət edər? Mən deyə bilərmiyəm; filan naxoşun azarı nə olduğunu bilmirəm. Təşxis edəmirəm... Birisini edəmirəm, ikisini, üçünü, sonra? Nə tövr mənə baxarlar?

Bu qədər təcrübədən sonra "heç kəs öz ayranına turş deməz" məsəli ortaha gəlir. Siz elə bilirsiniz "adam adama görəkdir" atalar sözünün səbəbləri yoxdur? Buyurunuz, əfəndim! İki il bundan müqəddəm Bakı müsəlmanlarına adam lazım deyil idi, hər gecə bir-birini öldürürdülər. "Şeytanın", görünür, müsəlmanlara heyfi gəlirdi: müsəlmanları öz erməni qonşuları ilə yağı etdirdi: erməni-müsəlman davası meydana gəldi, müsəlmanlar dedilər: dəxi yetər! İndi adam "adama görəkdir". Bir-birimizi puç etməmək, gücümüzü bir yərə eym edib, düşmənin müqabilində durmalıyıq... Bəli, bir neçə vaxt utinad etdilər, bir-birini öldürmədilər...

İndi erməni-müsəlman davası qurtarır!.. Boş durmaqdan fayda yoxdur. İndi bizə "adama görə deyil"... ölüünüz! Öldürünüz! Sonra belə fürsət ələ düşməz, yeno başı qarışar...

Bu əhvalat bir qeyri məsəl də törədir: "Nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına".

Bəli, ilankəs mənim bibim nəvəsini öldürüb, mən onun qarışığını görəkdir "mələdəm" deyib də başına "cürlər", köməkçilər toplayır...

Camaatımız isə bağda, kantorlarda, mağazalarda, otaqlarda papiros, ya qəlyan damaqlarında oturub söhbət edirlər. Qatillərin "igidliklərindən" dəm vurub, axırda "nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına" məsəli ilə kəndilərini rahat edirlər... "Nə etmək? Vurma, vurulma!"

Bəli, bu sözlər ilə camaat rahat olur, fəqət keçən həftə bir yetim qızın sözlərini bu camaat düşünsə idi, yəqin ki, bədbəxt müqatillərə bir "sərəncam çəkərdilər".

Bu balaca yetimçə "atamı istəyirəm" deyib kişilərin gözlərinə baxırdı. Deyərsən, istəyirdi desin: "atamı "sizdən", "siz camaatdan istəyirəm". Nahaq yərə canlar puç olur. Camaat isə bu yetimlərə cavab verməyib, başlarını aşağı salır, "ağlayır". Nə olardı bu yetimçələr ol-ələ verib camaatdan kəndi atalarını istəyə idilər! Bəlkə əsil günah kimdə olmağı dəxi də aşkar ola idi... O vaxt ürəkləri yanıb boş söhbət etməkdən isə "iydlərin" qoçaqlığından, qoçuluğundan dəmi vurmaqdan isə, bəlkə qeyrətə gəlib bu böyük baladan milləti xilas edələr, bəlkə qeyri millətləri bizim üstümüzə güldürməyələr, "ağlatmayalar".

Yoxsa ümidinizi hökumətə tutubsunuz? Ay bədbəxtlər! Yeno dəmi sizə quyu qazanları tanıdırırsınız? Gözünüzün qabağında olan əhvalatları görmürsünüz mü? Ya qozetləri oxumursunuz? Ya oxuyub da anlamayırsınız? Yəqin ki, anlamırsınız. Anlamayanda oxumağı-

nızdan nə hasil? "Oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə" məsəlini eşidibsinizmi? Bu çox gözəl məsəllərdəndir.

Həqiqət həi, tələbələrımız də iyirmi il "dizlərini yağır" edirlər. Anladılardan nə olur? "Şikayətim?" Təharətim? Rus tələbələrımız elm təhsil edirlər, axırda ana dilinin lazım olmamağını anlayırlar? "Yarımcılıqlar" müəllimləri kəndiləri "yarımcılıq" olmaqlarını anlamırlar? Ya xeyr "mən çox da Marksın inşasını oxumuşam. Engelsi mütaliə etmişəm, lakin anlamışam mı? Onların dediklərinə əməl ediormmi? Yoxsa "müqəllidlik" edib, özümü qeyrisinə oxşadıram...

"Mancuriya Bahadırı" cənab Kuropatkin də yaponun bərsəndə çox oxumuşdu, hətta neçə ay səyahət edib Tokioya gedib çıxmış idi. Yaponun "gizlin" işlərini pək gözəl bilirdi, "Liliput" saldatlarını görmüş idi. Lakin bir şey anlamışdımı?.. Tokiodan başqa bir qeyri şeyə diqqət etməmişdi. Tokio çox xoşuna gəlmişdi. "Allah qoysa, mən rus-yapon sülhnaməsinə Tokioda qol çəkərdicəyəm" deyib, bir də Tokio şəhərinə getmək istədi...

Yaponlar isə cənab Kuropatkini anlamayan bilib, Tokioya buraxdılar, "anlayan" bilsəydilər buraxmazdılar... İşin aqibəti göründü.

Vitte Kokovosov cənabları də dövlətin nəqdiyyə məsələsi bərsəndə pək gözəl oxumuşdular. Lakin anladılarmı? Vitteyə avropalılar "dirsək göstərdilər". Kokovosov işi vətəni bir neçə ilin müddətinə satdı.

Cənab Dumovo də hürriyyət porəstlərin proqramlarını təfsilatı ilə təlim etmişdi. Onların tələbinə cidd-cəhd edirdi. Lakin onların proqramlarını anlayıb da, köklərini kəsdimi? Yoxsa, işi yarımcılıq qoyub qaçdı?..

Ha!.. Bu təcrübələr "oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə" məsəli kimi atalar sözünün törəməyinə səbəb olur. İşdə "fikirinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman tərporlər" sözlərini məsəl əvəzinə işlətmək olmaz mı? Bu sözləri təsdiq edən əhvalatları, ya təcrübələri yoxdur? Nərdən başlayaq?

İsa peyğəmbərin təvəllüdünə 424 il qalmış filosof Sokrat fikrindəki sözləri dilinə aldığı üçün zəhərləndi, fikri yolunda qurban oldu, getdi... [...] Bu səbəbə görə vətəndaşımız məşhur və fəzil qraf Tolstoyu kilsədən qovdular, tərdd etdilər.

Zəmano filosofu xristianlara nə yamanlıq etmişdi, ya edir?

Lev Nikolayeviç 1861-ci ildən bu günədək xristianları daha düz yola dovət edir, "Siz əsil xristianlığı puç edirsiniz, İsanın sözlərini anlamırsınız" sözlərini yazır isə də "xristian hamiləri" ona "kəfor" deyirlər...

Hörmətli qraf axırda "Mənim məzhəbim nədən ibarətdir" ünvanlı bir gözəl kitab yazıbdır.

Qrafın əqido cəhətcə hamı ofkari bu kitabdadır, din və məzhəb bərasində, xüsusən xristianlıq bərasində gözəl mötləblər həll edir. "İslam öz ehkamına tabe olanlara müəyyən bir yol göstərdi, lakin "xristian hamilən" nə qoydular? İsanın dininə təgyir verib, özlərindən təzə din düzəldilər..." Görəsən, cənab qraf belə mötləbləri yazıb islamın bir müəyyən yol qoymağını biz islamın əməllərinə baxıb yazır, yainki Quran, məscidi nəzorindən keçiribdir, clə də gerək olsun. yoxsa hal-hazırda bizim əməllərimizdə nə bir islam nişanəsi var ki, onu görüb belə islama qüvvət verən bir mötləb yazsın?

İndi bir yaxşı fikir ediniz: Pöbedonoscvlərin ağalığı vaxtlarında ilminskülərin, çerevanskiyərin islamdan xristianlığa dövət edən vaxtlar hörmətli qraf bu fikirlərini dilinə alıb "xristian" hamilərdən nə gözləyə bilərdi? Bizim təsəvvürümüzdə hələ yaxşı qurtarıbdır... Biz biçərə "üç cüt, bir tək" oxumuşların da canları hələ yaxşı qurtarı. Biz fikrimizdəkini dilimizə alanda üzümüzdə lənətlər yağır, canımız belə qurtarı. Nə etmək? "Bu, lənət" Tripovların patronlarından, dumovların qazamatlarından yaman deyil ki, bu "vətən hamiləri" hürriyəti boğdularsa, siz "islam hamiləri" də fikrimizdəkini dilimizə alanda boğursunuz!

– Yox, cənab "islam hamiləri!" Siz zəmanəyə uyuşdunuz, siz yüz illər ilə islamı qaralıqda tutmuşdunuz, siz islamda olan azadliyi bilməmə basdırmışdınız... İndi bəsirot gözü ilə dörd ətrafınıza baxınız. Özgə bir aləmdir, özgə bir zəmanədir! Nə əcəb, indi zəmanəyə uymursunuz?

Həç olmasa, hal-hazırda Tavriçeski zalda Rusiya dumasının üzvlərindən ibrət götürünüz, qulaq veriniz, nələr söyləyirlər, nəyəyə getmək istəyirlər. Bu gözəl niqləri hələ "Duma"da söyləyirlər, "parlament" olsa nələr söylənərdi! Əcəba!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! Boli, parlament olsa, qeyri sözlər eşidərdiniz "Parlamentlə" "Duma"nın təfavütü çoxdur, əfəndim! "Parlament" "parl" sözündən firəngcə "söyləməyə" deyilir? Parlament, yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən... Fəqət "Duma" sözü rus lisanında "fikir" deməkdir.

Yəni nəyin bərasində və nə təvri fikir etməyə ixtiyarınız var, həç kəs mane olmaz. Lakin "fikrimizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə səman tərərlər..." Duma parlament olmağına hələ çox qalıbdır... Çoxmu qalıbdır, azmi qalıbdır, işlə bir məsələ daha!..

HƏFTƏ FƏRYADI

Bu gün istəyirəm qarelərimə bir balaca həkayə söyləyim. Nağıl demirəm, əfəndim, həkayə deyirəm. Nağıl ilə həkayənin təfavütü var. Nağıl o həkayədir ki, ittifaq düşməyibdir. Mənim kimi biri oturub ağzına nə gəlibse yazıbdır. Lakin həkayədə ittifaq düşmüş şeyin bərasində söylənir. Bu bəradə "nəql" dən muradımız Azərbaycanca "nağıl" və osmanlıda "məsal" deyilən xəyali həkayələrdir, yoxsa elmdə və tarixdə qəbul olunan bir mənadən istemal etməyiriz. "Məsəl" məsələdən qəlot olduğu kimi, nağıl da nəqldən qəlotdır. Müharibə mənasına gələn "dəva" yerinə "dəva" və övrat yerinə "arvad" yazmaq daha münasib olduğu kimi yuxarıda zikr olunan mənadə "nəql" yerinə nağıl: ya məsəl yazmaq, olbətə, məsləhətdir.

Keçən günlərdə rus jumallarının birində bir qəribə həkayə oxuyub da özümə söz verdim ki, qarelərim ilə bu bəradə söhbət edim.

Həqiqət hal, hər həftə fəryad etmək də yaxşı deyil. Onsuz da qəzetimizin günlük nömrələrində "Ac camaat, ayılınız!" deyib də çıxır-ışır. Axırda görürsən məqalələrin başına baxıb deyocəklər: "Bu məqalə həç, bunu oxumamalı, bu köhnə əhvalatdır: millət daldə qalıbdır, millət zəlil olubdur, millət filan olubdur, filan da filan olubdur. Böylədə qəzetə yazmaq olarmı?"

Həmişə bir şeyin bərasində! Tamamdır! Eşitdik! Çanağımızda qeyri bir şey varsa, onu meydana çıxarıңыз". Bir para qarelərimiz bu sözləri deyib də məqalələrimizi oxumazlar. Bu təsəvvürdə olan oxuyanlar az deyil. Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq, millət və ya vətən tələqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün birdir, təfavüt yoxdur. Bunlar "Ah, keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə" – deyib də istiqbaldan bir şey gözləməyirlər... Bunlara hal-hazırda söyləyiniz... Bunlara lazım olan şeylərdən "nəql" ediniz... Lakin bu bəradə fikir edən yoxdur. Bu təvri qarelərin dərdlərinə olac tapma-yırlar, aramayırlar...

Elə birçə axundların ötlərlərindən tutub deyiriz: insaf ediniz, mədəniyyətə bəroks olsanız da müridləriniz "qara məxləqun" oxlaq otvarını düzəldiniz, yüz dəfə təharətdən söyləyondə bir dəfə də adam öldürmənin nə qədər böyük günah olmasından vət ediniz...

Ya xeyr, zəngin cavanlarımızı nəsihət ediriz: gecədə yüz manat "fəqir arvadlara" xərç edəndə həç olmasa, ayda on manat da yetim mütəllimlərə veriniz. Yainki milyonçulara deyiriz:

– Azarxana tikdirməyirsiniz, əlsiz-ayaqsızlar üçün darülcəz bina etməyirsiniz, çünki belə şeylər sizin təsəvvürünüzdə xeyir iş, yəni Allah sevən iş deyil. Laməhələ Bibihəybat ziyarətgahının yolunu düzəldiniz... Ya xeyr, incinarları, mühəndisləri məzəmmət edib yazınız:

– Qardaşlar, insaf ediniz. Bicarə ac tələbələrimizə siz kömək etməyəndə, onlar üçün siz iş tapmayanda, onlara kim kömək edə-cəkdir?

Siz özünüz də bir vaxtda bunlar çoxdiklərini çəkirdiniz. Unu-dubsunuzmu? Bunlar da keçər gedər. Bunlar gözümüzün qabağın-dadır. Görürüz, könlümüz də xarab olur. Söyləyiriz, yazınız. Deməyə haqqımız var. Ya xeyr, “sözümüz” qurtarıb da böylə şeylərdən bəhs edirik. Nə etmək, əfəndim! Siz də bu işdə sənətkarsınız. Görək, yazıb kağızınızı doldurasınız... Fəqət bir hərəkətinizi anlamayınız. Bizə, vətənimizə dair olan şeylər barəsində yazırsınız. Bunu da bağışladığ. Burada oturub İrandan, osmanlıdan dəm vurmağınızın mənası nədir? Hələ totalım, rus vəzirlərinin hərəkətləri sizə məlumdur. Rus qəzetlərində oxuyursunuz, ona görə də yazırsınız...

Osmanlı, İran vəzirlərini görürsünüzmü? Onların barəsində bir əhvalat oxuyubsunuzmu? Totalım Osmanlı vəzirlərinin barəsində hərdənbir əcnəbi qəzetlərində əhvalat olur. Yəni Misirdən və qeyri yerlərdən gələn qəzetlərdə bir para əhvalat olur. Lakin İran vəzirlərinin barəsində bir əhvalat bilməyib yazmağınız təəccüb edirik!

Bu bicarələr “haçan bir iş gördülər ki, əməllərində, fəllərində nöqsan görüb də onları bəzəməyə ixtiyarınız ola? Bizim əqidəmizə bunlardan “məzlum”, “fəqir”, bunlardan ziyada millətini, vətəni se-vən vəzirlər heç məmləkətdə tapılmaz. Bir yaxşı fikir ediniz: bu vaxtdək cəmi Avropada bir vəzir tapmazsınız ki, “səyahət”in vətəne və millətə gətirdiyi mənfəəti dürüst anlasın. Özləri hər il səyahətə çıxırlar. Bu heç! Bir millətə fikir veriniz, bir yer taparsınız oraya iranlı “səyahət” etməsin!.. Bu millət öz ixtiyarına qoysaydılar, vətə-nindən bir ağac o kənara çıxmadı idi. Çıxmayan surətdə nə hüriyyəti sözünü çsidərdi və nə də onun ləzzətini anlardı...

“Bicarə” vəzirlər bunu çoxdan anlayıblar. Ona görə millət vətəndən dağıtmağa həmişə cidd-cəhd ediblər. Bunların belə gözəl “politikasını” Kitay vəzirləri düşünsə idilər, bu vaxtdək millətini dörd divarın içində saxlamazdılar...

Xeyr, İran vəzirlərinin fikirləri, onların “politikası” bir qeyri “dostgahdır”¹. Bu “politika”nı anlamaq üçün “astrologiya” – elmi-nəcum oxumalı. Kimdir sizin mədəniyyətli Avropada bu elmi bilən, oxuyan? Xeyr, əfəndim, osil söz budur: yazırsınız, gördüyümüz, eşitdiyimiz şeylərin barəsində yazınız. Burada oturub Bağdaddan dəm vurmağınızın mənasını anlamıram, həmçinin anlamıram: filankəs filan işi görməyir, filan da filana xeyir verməyir. Filan aqlara baxmayır. Bu sözlərdən mənə nə mənfəət? Siz gələcək üçün çalışırsınız. Gələcəyin öz sahibi var. Nə məsləhət olsa, özü bilir. Bizim nə işimiz! Və bir də kim bilir, gələcəyə kim qalacaq, kim qalmayacaq? Siz ağzınızı açanda söyləyirsiniz: biz millət, vətən üçün çalışırıq. Biz insaniyyətə qulluq edirik. Buyurunuz əfəndim, biz millətdən deyilikmi? Biz də insanız, ya! Biz də həmin vətənin oğullarından hesab olun-muruqmu? Belə isə haçan bizim də dərdimizə qaldınız, haçan gündən-günə zəiflənən bədənimizə bir əlac tapdınız? Tibb elmini oxuyub da cavanları müalicə etməyi bacardığınız kimi, onu bizim küpə-girən qarın nənələr də bacarırlar. Əlinizlə bizim kimi solmuş, qocal-mış, vaxtı keçmiş adamlar düşündə deyirsiniz: bədən zəifdir, azara tab etməyəcəkdir... Sizin günləriniz sayılıbdır...

Belo sözlər ilə bizə təsəlli verirsiniz? Yox, yazarlarda insaf olsa, min dəfə cavanlardan yazanda bir dəfə də biz qocalardan yazarlardı. Əlinə qələm alan yazır: mən filan hacıdan filan dünya işlərindən ötrü pul istədim, vermədi... Daha deməyir ki, dünyanın filan ləzzətini mən indi görməyirəm, ondan ötrü mən niyə pul verirəm? Sən bir şey et ki, mən “yənə” də haman ləzzətləri hiss edim, keçən kəfləri görüm, onda əlbəttə mən də özümü bu dünyadan hesab edib onun işlərinə qarışaram, necədə kömək etmək lazım isə edərdəm. Yoxsa, “Hacı, filan uşağa kömək etmək lazımdır: “oxuyub gələcəkdə millətə kömək edəcəkdir” sözləri ilə bizi tora salmaq olmaz. Gələcəkdə kömək edə-cək! Cəhənnəmə edəcək! Mənə nə mənfəət? Heç kömək etməsin.

Eşidirsiniz, əfəndim! Bu təsəvvürdə olan qarclərimiz də var. Bun-lar üçün də bir şey yazmaq lazım gəlir. Qəzet ümumi milli hesab olanda bunlar da millətin hissəsi hesab olunurlar. Görəkdir bunların da dərdlərinə əlac aramaq. Bunlara da “necat” yolu tapmaq. İstədikləri nədir? Bunlar keçmişdən dəm vururlar. Keçmişə qaytarmaq istəyirlər... “Keçmişdə gördüyümüz ləzzətləri bizə versəniz, sizin hal-

¹ Dostgah qəlot olan bir kolmo şivomizdə “şayan tamaşa”dır, hadisə ya mənzərə mənasında istemal olunur.

hazırda mübtəla olduğunuz qomların rəfinə çalışacağız": deyirlər, pul ilə olursa, milyonlar sərf etməyə hazırız: ancaq cavanlığı, cavanlığı qaytarınız... Əcəba!!!

Təccüb etməyiniz, əfəndim! İstəməyə haqları var. Cavanlıqda pul qazanmağa məşğul olublar: layiqincə kef etməyiblər! İndi pul zibil kimi. fəqət həvəs yox. Qüvvət gedib. Bədən gün-gündən zəifləşir... "Ay keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə!"

Bu barədə mən çox kitablara baxdım, jurnallara diqqət etdim. Hətta Bakı kimi milyonçu şəhəri buraxıb Parisdə oturub cavanlaşmağa çarə arayan Meçnikova müraciət etdim. Axırda arzuma çatdım.

Jurnalların birində "Cavanlaşmağa çarə" ünvanlı bir ləzzətli hekayə tapdım. İndi mən söyləyirəm:

Firəngistan şəhərlərinin birində Markiz Molankinnam, pək zor dövlətli, zəngin, qoca, sərkeş bədəninin günbəgün zəifləməsini hiss edərkən fikir edirdi: "Ah, nə olardı dövlətimin yarısını alıb da mənə cavanlığımı qaytaraydılar!" Bu fikirdə olarkən bir gün qəzətdə oxuyur: "Məşhur professor Kroun Bekar¹ cavan olmağın əlacını tapıbdır". Bu xəbər Markizə böyük şadlıq gətirdi. Axırda məqsuduma çatdım deyib də haman professorun yanına getməyə hazırlaşdı. Markiz hazırlaşarkən keçən günləri yadına saldı: nə gözəl günlər, nə xoşbəxt saatlar. Yəni ey günlər, ey saatlar siz mənim ilə yoldaş, dəmgüzər olacaqsınız. Markiz bu fikirləri başında dolandırarkən professorun qapısına çatdı. zəngi vurub otağa daxil oldu. Bir azdan sonra professor gəlib sordu:

– Nə buyurursunuz, əfəndim!

– Mən çəşitdim ki, siz, cənab professor cavanlaşmağa əlac tapıbsınız. Doğrumu, əfəndim?

– Kaç sinnindəsiniz?

– Mənim sinnim altmışdan bir az çox olar, əfəndim. Lakin cavanlığımı çox yaman keçirtmişəm. Gecələri gündüz etmişəm...

– Zərər yoxdur, əfəndim! Bu sinnində insanın bədəni hələ dərman qəbul edir. Bu vaxtda bədənin əsil təzələnmək vaxtıdır. Mən sizə kömək edəcəyəm, buyurunuz mənim ilə.

Markiz şadlığından az qaldı ağlasın. Bunlar professorun iş otağına getdilər. Markiz sərdarda bir müqəddəslik görüb də onun etəyindən öpmək istəyirdi...

¹ Görünür Markiz sevincindən (Braun Sakarı) qolot oxuyubdur.

Professor bir balaca şişə götürüb dedi:

– Görürsünüzmü, əfəndim! Bu şişədən bir hissə dərya dovşanının qanından götürüb it küçüyünün qanının bir hissəsi ilə qarışdıracağam.

– Əfəndim, hərgah sizin üçün təfəvüt yox isə, təvəqqe edirəm dərya dovşanının qanından çox götürəsiniz. Mən xahiş edirəm.

– Zərər yoxdur, əfəndim. İstədiyiniz kimi edərim. Bu sözlərdən sonra professor qanları qarışdırıb dedi:

– Görürsünüzmü əfəndim, nə gözəl rəngdə maye bir dərman oldu!

– Bəli, çox gözəl! Adam içmək istəyir!

– İçsəniz, bu dərmanın əsərini görməzsəniz. Bunu indi mən əlimdəki iynə ilə qanınıza görə vuram. Bir santimetr mükəssb olsa kifayət edir.

– Nə söyləyirsiniz, əfəndim! Bir santimetr! Siz yoxsa istəhza ilə buyurursunuz.

– Xeyr, əfəndim, nə qədər artıq olsa yaxşıdır.

– Mən kəndi bədənimə bilirim, qüvvətim çox azdır. Artırınız, əfəndim, artırınız!

– Böylə olan surətdə bir hissə də artıracağam.

– Xeyr, əfəndim bir hissə azdır, mən bədənimə yaxşı bilirim. Təvəqqe edirəm yəddi santimetrədək bu dərmandan mənim bədənimə daxil edəsiniz.

– Vay, mən onsuz da dərmanın qədərini artırmışdım. İndi siz yəddi santimetr istəyirsiniz, qorxmayırınsınız?

– Xeyr, əfəndim, nə qədər çox olsa o qədər yaxşı deyilməz? Bəlkə tez cavanlaşam.

Professor bir söz söyləməyib altı santimetr qədərində haman dərmandan Markizin bədəninə iynə ilə daxil edib dedi:

– Sabah bədəninizdə horarət hiss olunacaqdır və getdikcə yavaş-yavaş cavanlaşacaqsınız...

Markiz çox razılıq edib getdi. Sabahı yuxudan oyanıb pəncərəni açdı, çünki bir az isti idi. Sonra qüvvətini sınamaq üçün bir stolu (masanı) əli ilə götürdü. Gördü həqiqət gücü artıbdır. Ondan sonra əlinə qələm aldı. Bir ay bundan müqəddəm fikrindəki şeyi qələmə gətirə bilməyirdi. İndi haman fikrini bir neçə saatın ərzində yazıb tamam etdi... Nahar vaxtı araya gəldi. Markiz qeyri xərəklərə baxmayıb qarnını yemişlər ilə doldurdu... Bir neçə gün paltarını düzəltdir idi. Cavana layiq paltar alır idi. Çox vaxt aynanın qabağında

durub da özünə, paltarına sığal verir idi. Evdon çıxanda yerini cavanların yerisinə oxşadı idi... Dükanlardan yemiş alıb yolda gedə-gedə yeyir idi. Markiz qocalıqda bir cavan Liliya adlı qıza möhəbbət bağlamış idi. Ancaq qocalığına görə cürət edib izhari-möhəbbət edə bilməyir idi.

İndi haman yar yadına düşüb. Gedir ki, vüsali-canana nail olsun. Qızın qapısını gəlir. Bunun müqabilinə qızın qulluqçusu çıxır. Qulluqçu "nə istəyirsiniz?" deyə sorur. Markiz özünü nəinki cavan, hətta balaca bir tifil dərəcəsinə cavanlaşmış hesab etdiyindən qulluqçuya deyir ki: – Mən Liliya xalamı istəyirəm... Mənə oynamaq üçün oyuncaqlar verəcəkdir. Mənim xalamı çağırıңыз. Tez-tez! Oynamağımın vaxtı keçir...

Bu sözləri deyib Markiz uşaq kimi bumunu qurdalayır... Qulluqçu bunu görüb də qəh-qəh edir...

– Gediniz, əfəndim! Mənim xanımımın uşaqlar ilə işi yoxdur. Gediniz, inşallah böyük adam olanda gələrsiniz...

Markiz bu sözləri çsıdib dedi:

– Yaxşı mən göstərərəm. Gedib anama şikayət edəcəyəm... Markiz bu sözləri deyib küçəyə çıxdı, ətrafına baxıb ucadan ağladı. Balaca bir uşaq kimi yolunu guya itirib bilməyirdi nəroyə getsin. Qorodovoy bunu görüb sordu:

– Nərdə olursan, balaca uşaq?

Markiz cavab verir:

– Baba! Mama! Qağa! Lulu!

– Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar! Nə səbəbə "bunlan" küçəyə qoyurlar...

Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirirəkən balaca Markizin əlindən tutub polisiyə apardı...

Cavanlaşmağa həvəsləri olan qoca qarelərimiz bu hekayənin nəticəsini bilmək istəyirlərsə, rica edirəm ki, bir az səbir və təhəmmül göstərib gələcək həftəyə qədər gözləsinlər!..

"Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar!" Nə səbəbə "bunlan" küçəyə qoyurlar?.. Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirirəkən, "balaca" Markizin əlindən tutub polisiyə apardı... Keçən felyetonu bu sözlərlə qurtardım. Cavanlaşmaq həvəsi olan qoca qarelərimizdən tovoqqe etdim ki, hekayənin nəticəsini bilmək istəyənlər bir az səbir etsinlər.

İştə siz də səbir ediniz. İndi cavanlaşmış markizin başına nə gəlməyini bilmək istəyirsiniz... Ah, qoca əfəndim! Nə söyləyim,

özünüz bir yaxşı fikir ediniz... Altmış-yetmiş sinnində qoca kişi bu gün gözünüzün qabağında küçəyə çıxa, "Mən Liliya xalamın yanına oyuncaq almağa gedirəm. Məni sən incitmə, yoxsa gedib anama şikayət edərəm. Mən yolumu itirmişəm, deyib küçənin ortasında ağlaya-ağlaya: "Mama, Papa, Qağa, Lulu!" deyə belə bir qoca kişiyo siz nə tövr baxacaqsınız?

Divano deyib də ondan qaçaqsınız, beləmi, əfəndim? Lakin qorodovoy haman "Tifil" qoca qeyrilərinə əziyyət yətməsin deyə əlindən tutub polisiyə aparacaqdır.

Polisə isə cəməni kəndində olan azarxanaya göndərəcəkdir...

– Ah, qoca əfəndim, dərdinizə olac tapılmayır. Cavan olmaq çox istəyirsiniz, lakin mümkün deyil, əfəndim!

"Gör qara daşı qızıl qan ilə olvan edəsən

Rəngi təğyir tapıb, ləli bədoxşan olmaz".

Solmuş gülü diriltməkmə olar? Köksüz ağacı becərməkmə olar? Yox, əfəndim, bu məsələlərdə dohrə ilə müharibəyə çıxmaq olmaz... Sizin üçün keçən günlər vaxt olacaqdır. Bir də o günləri görməyəcəksiniz... Gördükləriniz kəfləri edə bilməyəcəksiniz...

Cavanlaşmağa həvəsiniz çox da artıq olsa, Markizin gününə düşəcəksiniz...

Yox, zəngin qoca əfəndim! Bu "xəyal-plovdan" əlinizi üzünüz. Bir qeyri fikirdə bulunmağınızı rica edirik. Gedən günlərdən heyif-silənməmək. Cavan olmaqdan muradınız nədir? Tutalım ki, indi cavan oldunuz. Cavan olub da həmişə bu cavanlıqda qalmaq istəyirsiniz! Beləmi? Yəni həmişə baqi qalmaq istəyirsiniz... Bədəniniz ləzzət çəkmək istəyəcəkdir. Fəqət, görürsünüz, bədən ruzigarın sədəmələrinə davam etməyir. Puç olur; haman ləzzət çəkən bədən axırda həşərəta nəsib olur. Bir yaxşı fikir ediniz! Nə ələmdir! Dünən qu tükü balışda bəslənən bədən, indi qara torpaqda yatır... Dünən cəmi dünyanı kəndi ixtiyarına almaq istəyən bədən indi üç arşın bezo kifayət edir, dünən əlvan parçalar, qızıl-gümüş, qaş-daş ilə bəzənən bədən indi üç arşın bezo bürümüş, dünən ən heybətli heyvanları əlində qul edən bədən, indi özü balaca qurdlara yem olmuş! Dünən nəzrə niyaz ilə bəslənən, uğrunda malü mülk, din və iman, millət, insanıyyət fəda edilən bədən, bu gün bir hala gəlmiş ki, əl sürməkdən çəkinirsen, ironirsen!.. Əlin dəyso, görək bir nəçə dəfə sabun ilə yuyub təmizləyəsən!..

Bundan daha fona, mənəsiz şey olarmı? Birdəmi başınızdakı yüz min qara yazıları, yüz min fikirləri diriltmək istəyirsiniz? Yenədomi kəndinizi yüz min dorə-topələrə, yüz min quyulara, girdablara, açılmaz düyünlərə, ruzigarın yüz min oxlarına mübtəla etmək istəyirsiniz? Yəno do mi gündo min dofo nofsinizi satmağa, pərvano kimi odlara yandımağa, saatda dəfoat ilə ölüb dirilməyə, tək bir nofəs üçün min nofs: puç etməyə, yicdanınıza minlərcə loko salmağa çalışırısmız?! Bundan, bundan ötrümü cavanlaşmaq istəyirsiniz? Yoxsa bir "alı" fikirdən ötrü. Yoxsa sizo peşmanlıq üz verir?

Həyatınızın axırda puç olmağını, özünüzdən sonra bir nişangah qalmamağını, adınızın bilmərrə pozulmağını indi düşünüb do səhvini düzəltmək istəyirsiniz? Fəqət no ilə? Nəyin vasitəsilə? Paroxodlara malik olmaqları, zavodlar, saraylar, kaşanələr bina etməkləmi? Ya əllərindən miras yeməkdən başqa bir şey gəlməz övladları tərək etməkləmi adınızı baqi qoymaq istəyirsiniz? Bir oğul ki, onun səbəbinə qumarxanalarda, "qəsdinlərdə", meyxanalarda qatillər, mütrəblər, "məşhur" arvadlar moçlislərində adınız çəkiləcəkdir! Bundan ötrümü "novruz" geri qaytarmaq istəyirsiniz? Bundan ötrümü həyatınızı təzələməyə ciddi-cəhd edirsiniz? Ah, biçərə zəngin qocalar.

Markizlər! Bu murad ilə "təzədən dünyaya gəlmək" istəyirsiniz isə, istəməyiniz! Bir bədən ləzzətindən, məxsusi nofsinizdən ötrü isə vəy sizin halınıza! Bədonin yoldaşı ruhu bilmərrə unudursunuzmu? Unumayrsınız isə, ruhunuza yem aramaq istəyirsinizsə, cavanlaşmağa ehtiyacınız yoxdur, əfəndim! Bədoninizin puç olmağına bir gün, bir saat qalmış da ruhunuza ləzzət verə bilərsiniz. Adınızı dillərdə baqi qoyarsınız, yetmiş ilin ərzində etdiyiniz xətaları düzəldərsiniz... Vasitəmi soruşursunuz?

Vasitə çoxdur, əfəndim! Lakin sizə, əqidonizə, sinninizə mənəsi vasitə söyləməyəcəyiz. Sizə deməyəcəyiz: bir qız məktəbi açınız, millətə tərbiyəli məlumatlı qızlar, analar hazırlayınız, çünki uşaqlarınızın tərbiyəsizliyindən atalarımız, analarımız qanlı yaşlar tökürlər. Sizə deməyəcəyiz: darülfununlar açınız. Çünki ümumi vətən, millət işlərində elmsizlik bizi ayaq altına verir. Sevdiniz din-məzhəb həmişiz qalır... Sizə deməyəcəyiz: hal-hazırda hüriyyəyə çalışınız, hüriyyətpərəstləri dost tutunuz, onlara kömək ediniz, çünki onlardır əsil insaniyyətə yol açanlar, onlardır millətləri, məzhəbləri bir-birlərinə yavuşlaşdırırlar. Onlardır foqirlərin, kasıbların porostarı,

onlardır möhürlü ağızları açanlar, paslanmış ağıllara seycəqlər verənlər, ixtiyarsızlara ixtiyar verənlər, qulları azad edənlər, ədalətli meydana gətirib zülmü puç edənlər. Bunlardır yüz illər ilə gizli-gizli bizə quyu qazanları indi aşkar edənlər. Kor gözlərimizi açanlar, kar qulaqlarımızı dələnlər. Dərdlərimizi göstərənlər. Fəryadımızı eşidənlər...

Yox, əfəndim! Bu barədə do söyləməyəcəyiz. Vaxtınız keçibdir... Həmçinin söyləməyəcəyiz: yetim, oxuyan uşaqlara kömək ediniz. Darülfununlarda həftələr ilə ac qalan tələbələrə rəhm ediniz, çünki gələcəkdə bunlardır qolom müharibəsində qabaqda durub düşməni cavab verənlər, bunlardır dininizə, dilinizə böhtan deyənlərin gizlələrini üzlorinə vuranlar, bunlardır millətə, vətənə dair məsələlərinizi layiqincə həll edə bilən asana çıxaranlar... Yox bunu da sizdən tələb etməyəcəyiz: bu məsələ do cüzidir. İstədiyiniz "şən və şövkət" bununla qazana bilməyəcəksiniz... Bir yə iki yetim, fəqir uşağı oxutmaq ilə istədiyiniz "adı" qazana bilməyəcəksiniz, fikir edirsiniz: biz filan uşağı oxutduq, qurtardı. Onun alnında yazılmayıbdır ki, bunu filan həci, filan tacir oxudubdur. Bir dəfə qəzetədə yazmaq ilə bizə kifayət etməyir...

Həbeləmi, əfəndim! Belədirsə, həmişəlik yetimlər üçün bir məktəb açınız, aldığınız proçentlərin cüzü bir hissəsini bu xeyir işə vəqf ediniz, bir uşaq yox, minlərcə uşaqları xoşbəxt ediniz. Minlərcə ata-analarımızı qazamatların, sudların qapılarında çökindiriniz, saldatların üroyinə dağ çəkon sözlərindən xilas ediniz... Həm həyatınızda, həm həyatınız puç olandan sonra adımız söyləməyəcəkdir. Ruhunuz təzə qalıb cavanlaşacaqdır... Siz bina etdiyiniz məktəbdən torbiyə alıb qurtaran uşaqlardan xeyirli işlərin, yaxşı əməllərin sadir olduğunu atalarımız, analarımız gördükcə sizləri yada salıb rəhmət oxuyacaqlar...

Bəlkə bu xeyir iş də sizin üroyinizdə yer tapmayır. Ağılız, əqidoniz ilə sağdış etməyir: fikir edirsiniz: elm dünya üçündür, doğru, məktəbin həmişəliyi moni, adımi baqi qoyacaqdır, lakin orada oxuyan uşaqlar elm təhsil edə bilən kəndi dünya mənfəətləri üçün çalışacaqdır. Dünya elmlərini oxuyub, kim bilir nə əqidedə olacaqdır?.. Mənəm axirotime nə mənfəət?

Böylə isə, buyurunuz, əfəndim! Bir nəcət yolu da göstərmək istəyiniz: siz dininizi, məzhəbinizi sevonlərdənsiniz... insan qocalanda dinporost olar... Cavanlıqda buraxdığı namazları qoza qılar, yediyi orucları tutar. Dininizə rəvneq vermək istəyirsiniz... Dinə rəvneq

verənləri dost tutursunuz... Belə işə ruhanilər üçün bir məktəb açmağınızı gözləyirik. Oxuyursunuz, görürsünüz: hal-hazırda ruhanilərimiz zamanın təqəzasına hazır deyillər. Xətaləri, səhvləri çox, məlumatları az. Qeyrətləri var işə də "əllərində olan yaraq" korşdur, kəsmir... İndi bunlar üçün bir məktəb (Duxovni seminariya) açılıb zamanın təqəzası ilə tərbiyə verməyə, elm kəsb etməyə sözünüz nədir? Bunlar dininizə rəvnaq verən deyillərmi? Axirətinizə dair məsələləri həll edən bunlar deyillərmi? Xeyrinizdə, şərinizdə, məclislərin başında oturanlar, dini ikon sizə tul ömür istəyənlər, öləndən sonra namazınızı qılıb rəhmət oxuyanlar bunlar deyilmi? Əcəba! Belə şəxslərə kömək etməyəndə, belə şəxsləri elmin gücü ilə ucaltmayanda bunların qəlblərinə, ağılları ilə qüvvət verib dinin rəvnağı üçün bu vaxtadək qəsdən pünhanda saxlanan nöqtələri, düyümləri açmaq üçün pul xərç etməyəndə nərdə xərç edəcəksiniz "ağlınıza" görə "müqəddəs" ola bilməzlər?...

Ah, zəngin qoca oxucularım! Başınızı aşağı salıb da nə fikir edirsiniz? Yoxsa yenə də bir qeyri nicat yolu istəyirsiniz? Nə etmək, nə sizin qulluğunuzda durmuşam? Bildiyim, anladığım məsələləri araya gətirəcəyəm. Sizin əqidənizə müvafiq bir nicat yolu da göstərəcəyəm. Lakin söyləmək ilə, yazmaq ilə üreyimdə olan şeyi desəm də sizin üreyinizi yumşalda bilməyəcəyəm. Görəkdir sizin əlindən tutub bir yerdə seyr edərkən, qarənliq, nəmli zirzəmiləri, padvəlləri gözüb orada yanmcənləri, can verənləri göstərəm: biçərə, sahibsiz, beş balaca yetim sahibi arvad quru yerdə uzanıb, başının altında oşgi-üşgüdən toplanmış balıq yerinə düyünçə! Qızdırmanın, baş ağrısının hərərətindən balıq kimi çapalayır; əllərini yerdə-yerə vurub qabıq qoymuş dilini çıxarır. Çatlamış dodaqlarını sorur... Amandır balalarım, bir qaşığı su, su deyib gözlərini yetimlərə süzdürür. Dilli balalar işə "ana, suyumuz yoxdur" deyib boyunları buruq cavab veririlər... Dilsizlər hərə bir küncdə palçığa bulanmış, aclarından nalo edirlər... Yanmcən arvad balalarından utanıb daha su istəməyir. Üzünü əli ilə tutub gözlərindən qanlı yaşlar tökür... Sonra əllərini dayaq verib sumükləri dəridən görünən cəmdəyini yarım qıblı edir... Bunu görüb də deyəcəksiniz: Allahı seversiniz, məni xilas ediniz. "Tamaşa" üçün qeyri padvala, zirzəmiyə daha getməyirəm... Nə istəyirsiniz məndən alınız, buraxınız məni... Mənim böylə əhvalatları görməyə üreyim yoxdur. Bu danışıqda qeyri zirzəmidən yenə də "Cərək! Su!" sədası gəlir...

Ah, qoca, zəngin qardaş, imarətinizdə, xalılar ilə döşənmiş otağımıza, tövrbətövr xərəklər ilə zinət tapmış süfrənizə, xərəkdən sonra iskoncobi ilə buzlu su içməyə və sonra qolyan xoruldadıb qu tükü balıqlarda rahat olmağa nə tez qaçarsınız? Hələ belə zirzəmilərdə can verənlərin mindən birini görüb üreyiniz xarab oldu. Hamısını görseydiniz, Markiz kimi qorodovoya nosib olardınız...

İndi yənomi bir söz tapacaqsınız? Yenə də mi qan ilə dolmuş üreyinizi daş etmək istəyəcəksiniz? Yenə də mi bir səbəb tapıb qeyri nicat yolu arayacaqsınız? Araya-araya nicat yolu tapmayıb o dünyaya köçməyinizdən qorxuram.

Yox, əfəndim, vaxtı fəvt etməyəcəyiz. Susuzluqdan dodaqları çatlayanlara, yüngül morəzo mübtola olmuş, yersizlikdən, quru çərəksizlikdən, vaxtsız ölüb yetimləri başıaçıq, ayaqyalın küçələrə salanlara bir xəstəxana, bir darülxeyrat toamxanası bina etməkdən baş qaçırıb da yenedəmi "millət", "insaniyyə" sözlərini ağzınıza alıb çeynəyəcəksiniz?

İşə bu sözlər də sizin əqidəniz ilə düz gəlməyə, çitdiyiniz əhvalat daş olan üreyinizi yumşaltmasa, mən də sizin baronizdə daha bir də səlyeton yazmayacağam. Buna siz şad olursunuz. Fikir edirsiniz: "Bizim də istədiyimiz budur ki, bizi rahat qoyasınız, bizim barəmizdə heç bir şey yazmayasınız".

Biz sizi rahat qoyduq... Əcəba! Vicdanınız sizi rahat qoyacaqmı?

HƏFTƏ FƏRYADI

Müxbirlərimizdən biri idarəyə kağız yazır. Həmin kağızda cənab müxbir üzünü Borçalı böylərinə, zənginlərinə tutub deyir: "Ey gözəl Borçalının minlərdən dəm vurub təkəbbürlüklərindən kimsəni tanımayan, əzlərini pişör sayan fitnəkər böyləri, ağaları və qızilligümüslü kəndxudaları! Haçana kimi insafdan konar olub ciblərinizin xatirəsi üçün özünüzü qəflət uyğusuna möğlub edəcəksiniz? Foqir-füqərə, əlsiz-ayaqsız heyvanabənzər "çoban-çoluqlar"ımızı oğurluğa, yol kəsməyə nahaq qan tökməyə və qeyri pis-pis işlərə iqvə edəcəksiniz? Tövrbətövr hiylələr, məklərlər, böhtanlar və fitnələrə başlarına döyüb, min-min zohmətlə, cövrü cofa ilə qazandıqları pulları əllərindən zülm ilə alıb çəllərdə avara-sorgordan qoyacaqsınız? Polisə qulluqçuları ilə siğə qardaş olub fəqir-füqəranın qan tori ilə qazandığı pulu onların (polisə qulluqçularının) uğrunda xərç edəcək-

sizin? Nə vaxtdək eys-ışrətə moşğul olub məclislərdə quru-quru millət tərəqqisi barəsində "gop" edə bilərsiniz. Bilmirsinizmi boş "gop" ilə plov olmaz: yağ, düyü gərəkdir? Haçan ətrafınıza nəzər yetirib həmsəyələrinizdən ibrət götürəcəksiniz? Məgər bu axır vaxt oziz, bolakeş Qafqaz vətənimizdə vəqə olan nahaq qanlı hadisələr, top, tüfəng, bomba səsləri siz borçalıdan xabi-qoflətdən oyatmadımı? Dost-düşmənlərinizi tanıdıb sizə yaxşı-yamanı bildirmədimi? Məgər qəzetələr verdikləri məlumatlara nəzər yetirib görmürsünüz, eşitmirsinizmi ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə, sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər?"

Cənab müxbir kağızını bu sayaq yazıb Borçalı bəylərini, ağalarını, kəndxudalarını tərəqqi yoluna dəvət edir, lakin Borçalı zənginlərinə deyilmiş sözləri biz cənab müxbirə demək istəyirik: "Əfəndim! Fikriniz əla, niyyətiniz daha ziyadə pək gözəl! Foqot "plov üçün yağ, düyü gərəkdir!". Görməyirsiniz, eşitməyirsiniz ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər..." sözlərilə Borçalı bəylərini, ağalarını qeyrətləndirmək olmayacaqdır. İnsan meymun misal bir heyvandır "gördüyünü götürür". Böyük Pyotr insanın bu psixologiyasını pək gözəl anlamışdı. Bilirdi ki, Avropanın elm və fənnində tərəqqi etməyi barəsində quru sözlər demək, yazmaq bir şey olmayacaqdır. Görək idi göstərmək, bu məqsəd ilə Peterburqu özünə paytaxt hesab etdi. Oradan Avropaya "pəncərə" açdı, Rusiya milləti bəxləni pəncərədən uzadıb Avropa millətlərinə "baxdılar", onlarda olan "elmi və fənni" yavaş-yavaş əxz etməyə başladılar.

Bəli, bəli, ruslar gördülər avropalılar "özlorilə" bir arşın saqqal gözdirmirlər, bunlar da saqqalları ya gödəldilər, ya dibindən qırxdıldılar. Avropalılar uzun xalat, on arşından şalvar geymirlər, bunlar da şalvarlarını dar, xalatlarını qısa etdilər. Avropalılar bir arşın papaq geyib başlarına ağırlıq vermirlər, bunlar da papaqlarını gödək etdilər, Avropa arvadları kişi məclislərinə daxil olurlar, küçələrdə seyr və tamaşa yerlərində azadə gözirlər, rus arvadları da bunları təqlid etməyə başladılar. Bundan savayı umurati-dövlətə dair məsələlərə də ruslar artıq diqqət etdilər: çinovniklər üçün dərəcə-dərəcə "çinlər və nişanlar" düzəldilər. (...)

Görürsünüz, müxbir əfəndim! Ruslar boş, mənasız sözlər ilə meydana çıxmədilər, "gördüklorini götürdülər", özlərini avropalılara oxşadılar.

İndi siz gözəl niyyətlə meydana gəlib Borçalı bəylərini, ağalarını tərəqqi yoluna qoymaq istəyirsiniz, biçərə fəqir-füqəranı onların fənlərindən xilas etməyə çalışırsınız. Onlara insaf nə olmağını bildirmək istəyirsiniz, fəqət hansı yol ilə, kimin və nəyin vasitəsi ilə? Borçalı bəyləri, ağaları insandırlar, bunlar gərəkdir görüb-götürsünlər, sizin din qardaşlarımız qeyri şəhərlərdə hümmət, həmiyyət göstərirlər deyib də keçmək olmaz. Onlara müəyyən yol göstərməli, haman "qeyrət, hümmət, həmiyyət" görünən şəhərlərə "pəncərə" açmalı, tainki görüb-götürsünlər. Məsələn, mən Borçalı bəylərinə nəsihət verən olsa idim, deyərdim: cənab bəylər! Gözünüzü açınız, qulaqlarınızdan pambığı çıxarınız, görünüz, eşidiniz. Bakı kimi "kasıb" şəhərdə sizin din qardaşlarımız necə "qeyrət, hümmət, həmiyyət" göstərirlər. Bakı camaatı elmin, fənnin, sonotın mənfəətini anlayıb qot edəblər ki, hamı gərəkdir uşaqlarını oxutsun, bu səbəbdən Bakı gimnaziyalarında və ibtidai məktəblərində "uşaqlara" yer yoxdur. Ona görə müsəlman uşaqları üçün təzə gimnaziya, realni uçuş və qeyri sonot məktəbləri camaatın öz xərcinə açılacaqdır. Açılan məktəblər bəs etməyənə görə uşaqları evlərdə müəllim tutub oxudacaqlar. Müəllim iso indi azdır, ona görə Qori seminarıyasını Bakıya köçürəcəklər və bir qeyri seminarıya, darülmüəllimin açmaq üçün çox pul yığılıbdır... Camaat yetim uşaqları da öz xərcinə oxudur! Cəmiyyəti-xeyriyyəyə zəngin hacılar "böyük köməklik" edirlər, cəmiyyəti-xeyriyyənin kasası "dolub", böyük prosent götürməyənə görə cəmiyyəti-xeyriyyənin pulunu banklar götürmürlər... Şəhərin küçələrində bir ayaqyalın arvad, bir başıaçıq yetim tapılırdı... Korfər, şillər, qocalar üçün bir darülcəza tikilir, kasıb fəqir-füqəra üçün azarxana "bu yavuşda" qurtaracaqdır... Bakıda çıxan qəzetələr camaata çatmır. Bir nömrəni on-iyirmi adam bir yerə yığılıb oxuyur, qəzetələr çox olmağa görə camaat adlarını unudurlar. Hamı qəzetələrə "Kaspi" deyirlər. Ado, bir o "Müsəlman Kaspi" sini getir oxuyum, deyib qəzetələrin üstə ac qurd kimi düşürlər. Bunların qəzetələrə olan həvəsi siyasi işlərinə gözlorinin açılmağına səbəb olur. Camaat, xüsusən müsəlman cavanları hərtərəfli yolda canlarını fəda etməyə, qanlarından, başlarından, var-yoxlarından keçməyə hazırlanırlar, kimyagorlik, qiyam və inqilab kimyagorliyi öyrənirlər. Bu sənəti təhsil üçün Amerikaya qədər axın-axın gedirlər. Gedirlər də orada öz icadkordərləri olan bombalara əvvəl-əvvəl özləri qurban olurlar...

Camaatın gözü hüriyyətin yolundadır. Gündə Dumaya teleqramlar göndərir. "hüriyyət, müsavət, ədalət" istəyiriz deyirlər. Dövlət özünə düşmən bilib Dumaya ümid bağlayıbdır. Ancaq indi "anlayıbdır" ki, iki ilin ərzində nəhaq yerdə tökülən qanlara səbəb dövlət imiş...

O ki qaldı şəhər işlərinə "tərəqqi" daha ziyadə aşkar olunur: Qosudarstvenni дума şəhər dumasını da qeyrətə gətiribdir... Bağları, səfiyyələri, daçalan özlərini haram edib gecə-gündüz şəhərin bərəsində "məşvərət" edirlər. Çox söz lazım deyil, şəhərin işlərinə bir balaca diqqət etsəniz, Dumanın qeyrətini anlamaq olar: küçələr mərmər kimi tozsuz-torpaqsız, gündə iki-üç dəfə sulanır, suyun "bolluğundan" ağaclar, otlar təzədən göyərir... Suyun "bolluğundan" Mixaylovski "balnisədə", azarxanada naxoşları vanna görək olmasa da gündə "iki dəfə çimdirlirlər", belə işlər pulun gücü ilə olar. Pul sardıan şəhər kassası xoşbəxtidir. Kassa "dopdolu", qlasniyaların qeyrəti, hümməti "aşıb daşıbdır". Belə olan surətdə şəhər abad olmazmı?

Qaldı şəhərdən konar promislalarda, zavodlarda işləyən fəhlələrin halı! Nə isə, axır vaxt xozeyinlər "insafa" gəlib fəhlələrin məvəciblərini artırılar... Təzə kazarmalar tikilir, hamamlar bina olunur. Fəhlələr üçün qıraotxanalar açılır, uşaqlar üçün yeni kitablar bina olunur...

Xülasə, böyük bir dəstgahdır! Bakı camaatı, "xüsusən müsəlmanlar" birdən-birə ayılıbdır, belə "qeyrət, hümmət, həmiyyət, müsavət, ədalət" bu vaxtdək görünməmişdi, bunları da bu yola qəyan hüriyyət olubdur. Bakı camaatı, "xüsusən müsəlmanlar", "azadliyi" sevənlərdənmişlər. "azadlik" veriləli gecələr "iş" görünür. Hər kim hər kimi öldürmək istəsə, gündüz günortaçağı bazarda və ya qeyri qələbəlik, tənlik yerdə aşkar öldürə bilər... Oğurluq həmçinin gecə olmur, gündüzlər olur...

Buyurunuz, müxbir əfəndim! Borçalı bəylərinin zülmündən dad çəkən yoldaşımız! Bəylərinizə, ağalarnıza, qızıllı-gümüşlü kəndxudalarnıza nəsihət edəndə Bakını heç vaxt unutmayınız. Bakı Qafqazın "gözü" hesab olunur. Buraya böyük ümidlər bağlanırdı və bağlanırdı... Burada olan "tərəqqini" görüb bilsəydiniz, yəqin ki, Borçalı bəylərinə "üstüörtülü" qeyri şəhərlərdə din qardaşlarımızın "tərəqqi"sindən sözləməzdiniz, aşkara deyərdiniz: "Ay Borçalı bəyləri, baxınız Bakı müsəlmanlarına "ibrət" ediniz".

Ola bilsin ki, Bakı borçalılara uzaqdır, əlləri çatmır. "Tərəqqi"nin əsərini görmürlər, hiss etmirlər...

Belə olan surətdə onlar Tiflis camaatının, xüsusən oradakı müsəlmanların hümmət və həmiyyətlərinə diqqət etməlidirlər. Orada da fəna işlər görünür. Tiflis müsəlmanları ittifaq edib qət ediblər ki, erməni-müsəlman hadisəsindən sonra şəhərlərə, kəndlərə başıaçıq, ayaqyalın yetimləri ilə qaçan sahibsiz arvadları vətənlərinə qaytarınlar. Bunların "qeyrəti" qəbul etmir ki, sahibsiz arvadlar, ya əllərindən var-yox gedən kişilər qeyri şəhərlərdə, kəndlərdə qalıb dilənçilik etsinlər. Bunların "insafı" rəva görmür ki, Tiflis kimi şəhəri atıb qeyri yerləri özlərinə vətən etsinlər...

Bəli, bu barədə böyük məclislər qurulur, gecə və gündüz məsləhət olunur; talan olmuş vətəndən sərgördən düşmüş vətəndaşlarına nə tövr kömək etmək məsələsi hal-hazırda müzakirə olunur... Ruhanilərimiz bu məsələni ruhaniyələrdə dair məsələlərdən baş bilib öz məclislərini pozurlar, indi buna məşğulduqlar...

Borçalılara "ibrət" üçün bu da az olsa, Gəncəni göstərmək olar. Əhli-Gəncə duxovni seminariya açmaqda böyük bir "qeyrət" göstəriblər. Bir ayın ərzində bir "milyon" pul yığıb "məscid hücrələrin"dən bir "böyük imarət" tikdirirlər... Yərin bolluğuna və pulun çoxluğuna görə haman yerdə "duxovni akademiya" üçün də imarət tikmək fikrindədirlər...

Xülasə, necəyə baxırsınız, ürəyinizə "fərh" gətirən əməllər görünür... Belə, qəlbimizi şadlandıran, bizə ürək verən "qeyrətimizi", "hümmətimizi", "həmiyyətimizi" artıran şey birmi, ikimi, üçmü? Hənkə şəhərə baxsanız, müsəlmanlar böyük "tərəqqidə", böyük "səadətdə" bulunurlar.

Lakin Borçalı bəyləri, ağaları kimi qeyri-ölkələrdə xabiqəflətdə qalanlara təəccüb etməlidir! Nə cəb bunlar qeyri şəhərlərdə din qardaşlarının hümmətini görüb, ya eşidib hümmətə gəlməyiblər?..

Yoxsa görüblər, eşidiblər...

Ruslar Avropanın mədəniyyətini "anlayan" kimi bunlar da "millətporost" nə olmağını anlayıblar. "Millətporost" olublar... Yağsız, düyüüz plov bişirmək istəyirlər... "Şəksiz, gördüklərini götürüblər..."

Xeyr, əfəndim! Meymun xasiyyətini insandan almaq olmaz. Bu bir təbii şeydir.

İnsan özünü nəhaq yerdə çətinə salmaz. Bir şeydə, ya bir işdə məxsusi mənfəətin olmadığı, nə lazımdır onun künhünə getmək. İndi hamı özünə "millətporost" deyir: ah, no olar! Borçalı bəyləri özlərinə

“millətpərəst” deyəndə böyükmü şey olar... Hal-hazırda bu, moda hökmündə olubdur.

Cənab Qremikin də özünə “millətpərəst”, “vətənpərəst” deyib kəndliləri acından qırır, təqsirsizləri qazamatlarda aylarla saxlayıb onlara ağla gəlməyən zəhiyyəti veririr. “Millətpərəstlik”, “vətənpərəstlik heyyəti” daha ziyadə artırsa, “patriotlar” biçərə cühdələrinə talan etdirirlər, kişilərinə, arvadlarını qırdırır uşaqlarını yetim qoyurlar; biçərə müsəlman ilə erməniləri bir-birilə vuruşdurub Qafqazın torpağını nahaq qana boğar və ortaya bir Komissarov deyil, yüzlərlə komissarovlar çıxardıb Peterburqun gizli, qara və qararıqlı bir guşəsində deyirlər ki:

“Qətl və qarotlər bizim ölimizdədir, onları qayıran bizik: istərsək on kişilik, istərsək on min kişilik qətl və qarot tərtib edərik...” Əfəndim, işte “tarixi” olan bu sözlər və vətənpərəstliyin ən uca mərtəbəsidir! Siz də bu kürmü vətənpərəstlik, millətpərəstlik istəyirsiniz?

HƏFTƏ FƏRYADI

Yaman ad qazanıb “ölənlər” adsız ölənlərdən nəfəlidirlər!

Mən bilirəm çox adam mənim bu sözlərimə qol qoymayacaqdır. Lakin nə etmək? Hamı bir fikirdə, hamı bir təsəvvürdə olmaz...

Bir neçə adam mənim sözlərimə qol qoymayacaqdır, deyə mənim fikrimi gizlədimmi? Gizlətməyəcəyəm, qoy hər kəs nə fikirdə olursun. Lakin mən yenə deyirəm: “Yaman ad qazanıb ölənlər, adsız ölənlərdən nəfəlidirlər.” Buyurunuz əfəndim: mənim kimi “şair” bunların əhvalını nəzmə çəksə, bir “dadsız-duzsuz” hekayə çıxar... Heç bir nəf görünməz, siz deyə bilərsiniz ki, mənim şeirdə əlim yoxdur, ona görə də yazdığım da “dadsız-duzsuz” olur. Nəf görünməyir...

Əvəl, əfəndim! “Şeirdə mənim əlim yoxdur” sözlərinin altında mən özüm iki əllərimlə qol qoyaram...

Şeir yazmaq asan deyil. Ya gərəkdir yatanda sənə “vergi verilə, yeni vəqifdə deyələr: sən sabahdan şair sən, başla şeir yazmağa. Sən də şeir yazarsan... yainki xeyr, gərəkdir neçə illərlə dərs oxuyasan, dillərə aşına olasan. Məsələn, istəyirsən ki, rus şairi olasan, gərəkdir rus dilindən başqa qeyri, firəng, nemşə, ingilis, yapon... dillərində oxumalısan... Ya xeyr, türk şairi olmaq istəyirsən, gərəkdir fars, ərəb, “türk” dillərinə aşına olasan. “Türk” dili isə bir neçə hissəyə bölünür:

məsələn, “nuni-sağırılı” türk dili və “nuni-sağırızsız” türk dili. “Nuni-sağırızsız” türk dili yenə bir neçə yerə bölünür. Məsələn, “türki-Çəmbəkəndi”, “türki-İçərişəhəri”. Hələ yenə var!..

Xülasə, bu bir böyük elmdir. Buna azından 7-8 il lazımdır türk “dillərini” oxuyasınız, sonra başlayasınız şeir deməyə, ya yazmağa... Böyük zəhmətdir. Mən cavab vaxtımda bu elmi oxumadım. İndi qoca vaxtımdamı oxuyacağam? Nə lüzümü var? Gərəkdir elə şeir iləmi fikrimizi söyləyək?

Xeyr, əfəndim! Biz “söz düzməyi” öyrənməmişik, öz fikrimizi “dadsız-duzsuz” hekayə ilə söyləyəcəyik. Ondan savayı, “dostlarının” bərəsində yazdığım əhvalatı heç bir şair nəzmə çəkə bilməz, çünki həqiqi əhvalat özü çox “dadsız-duzsuz” əhvalatdır. Məsələn, səhər yerindən durub üzünü yuyur, çay içib işə gedir, saat on ikidə, ya birdə “piti”, ya “çölmək”, ya “xomıraşı”, ya “düşbərə” yeyib üstündən qəlyan xoruldadır, bir az yatıb rahat olur, sonra yenə də durub çalışır, çapalayır axşam dükənini, ya mağazasını, ya kontorunu bağlayıb evə gedir. Şam yeyib yenə də qəlyan xoruldadır, sonra başını balışa atıb özü də xoruldayır... xoruldayır... səhər yenə də durur... bu gün dünənki kimi, dünən bugünkü kimi... hər gün bir “fikir ilə”, bir “qayda-qanunla” güzəranını keçirir...

Bu tövr həftələr keçir, aylar, illər keçir.

Bclə bir cənabdan nə zərərlər! Axırda dostumuzu “təşrif” aparır: Buyurunuz, bclə bir vücudun yoldaşa, ya bir qeyri adama, ya millətə və ya vətəninə nə xeyri?

Gəldi, baxdı, dolandı getdi... Bclə vücudun “adı da” özü ilə bərəbər quylanır; zəngin isə qırx gün “adı” çəkilib; kasıb isə özü “təşrif” aparın gün “adı” da “təşrif” aparın... Bir əsər-olamət qalmır. Öz yavın adamlarından başqa bunun ölməyi heç kimo təsir etməyir? Heç kimin ürəyini atəşləndirmir, heç kimin ürəyinə soyuq “komprcs” qoymur... Dostumuz, məsələn, çox tamahkar olsaydı, dükanı, ya mağazanı cümə günləri açsaydı, özünə tabe olanlara tövbətövri əziyyətlər versəydi. Yainki xeyr, kantorda, prikaşnikləri səhər saat altıdan axşam saat 9-dək işlətəydi, məvaciblərini əskiltəydi, nəinki həftədə bir gün, bəlkə ilde üç gün də bayram etməyə rüxsət verməşəydi. Ya xeyr, “xoşrəftar” ilə, “üç mərtəbə söyüşü” ilə meşhur olsaydı – yoqın ki, böylə bir şəxs – “xozeyin” öləndən sonra ona tabe olanlar, ya sağlığında onunla olaqəsi olanlar öləndən sonra deyərdir: “Ah, yaxşı oldu ki, öldü, canımız

qurtardı. Bir az "rahat" olarıq"... heç olmasa bir neçə yad adamı tərif aparmağı ilə scvindirir...

Qırx gün yox ki, bəlkə illərlə adı məclislərdə deyilir...

Çünki buna oxşayan bir adamın barəsində söhbət edəndə həmin dostumuzda yada salıb deyəcəklər: filankəsə belə sifətlər var idi. Hələ bundan artıq onu tanıyan, bilon başlayacaq həmin filankəsin "yaxşı" işlərindən, "gözəl" hərəkətlərindən məclisdə nəql etməyə...

Böylə adamların isimləri baqi qalmasına şübhə yoxdur...

Buyurunuz Borçalıya, Qazağa, Şamaxı, Quba uyczdlorino, indiyədək məclislərdə "Halay bəyin", "Kərimin", "Moşadi Mocidin" adları dillərdə zikr olunur. Vaxtında bunların barəsində qəzetlərdə məqalələr yazırdılar, Pəterburqdan teleqramlar göndərilir idi.

Nədoqrat, Kruşevin, Qırnqmut cənabların "adları", "yohudilərin" arasında məşhur olan Alekseyevin, Kuropatkinin "adları" rus kəndlilərinin məclislərində söylənir, söylənəcəkdir. Bu hələ həyatlarında, amma öləndən sonra "isimləri" tarixlərdə yazılacaqdır, milyonlarca adamlar oxuyacaqlar, düşünəcəklər, anlayacaqlar... 19 qərinə bundan müqəddəm olan zalım padşah Neronu hansı tarix oxuyan unudar? Xalqa etdiyi zülmələri hansı oxucu bilmir?

Yəqin ki, bu ali cənablar da bizim dostumuz kimi günlərini qolyan xoruldada-xoruldada keçirtməyidilər, "ismi-şoriflor"i nə məclislərdə söylənərdi, nə də tarixlərdə yazılardı. Yəqin ki, Tripov "patronlara heyfənin gəlməsin" sözlərini deməşəydi, həyatında ismi bu "şorafətlə", öləndən sonra daha artacaq "şöhərətlə" söylənməzdə və söylənməyəcək idi.

"Xeyr, əfəndim! "Nə o yanlıq və nə bu yanlıq" ilə dolanacaq etməkdən nə hasil, nə səmərə? Əlinizdən gəlməyir laməhalə, "yamanlıq edib ölmək, yaxşılıq mosləhətdir". Tainki qalanlara bir xeyri olsun...

"Gəldi, baxdı, dolandı, getdi!" Hamı belə bir nəzərdə, belə bir xasiyyətdə olsaydı, məlumatımız çox az olardı.

Nerədən bilərdik ki, "neronlar", "zöhhaklar" kəndi ixtiyarlarını göstərmək üçün insanın qanını su yerinə axıdıblar? Nerədən bilərdik ki, ayda əlli, ya yüz, ya min, ya on min manat alınan məvacibə insan dinini, imanını, vicdanını satar? Nerədən bilərdik ki, "qüvvətsiz qüvvətlinin" yanında həmişə təqsirkar olar? Ya xeyr, "zəngin" yalan da söylərsə, "kasıb" bəli, bəli deyər? Nerədən bilərdik ki, fəhlələrin yaralı əllərlə milyonlar qazanalar haman fəhlələri heyvan

dərəcəsinə bilirlər. Nerədən bilərdik ki, doğru söz söyləyönlər, haqq yolunu arayanlar dar ağaclarına nəşib olarlar, qazamatlarda çürüyörlər, topun, tüfəngin güllələrinə nişano qoyularlar? Nerədən daha bilərdik ki, yerin, göyün bir Allahından başqa bir də qeyri "məbud" da olarmış?..

Ah, zavallı "dostlarımız", yaxşılıq olinizdən gəlmirdi, yamanlığa nə sözlünüz? Siz dünyaya "gəldiniz, baxdınız, dolandıınız, gətdiniz". Bolko qeyriləri bununla bəs, buna kifayət etməyörlər, "məlumat" arayırlar... Tek yaxşılığa, gözəl sifətlərə dair məlumat "məlumat"sız, əsorsiz olar, ləzzəti olmaz...

İnsan həmişə şirin şey yəsə, haman şirinin ləzzətini bilməz, lakin bir acı dormandan sonra şərbət içsə, dodaqlarını da dili ilə yalayacaqdır...

Hər işimiz belədir, əfəndim!

Ərəbistanın istisini hiss etməsəniz, Rusiyanın yelsiz, yanaq qızardan (morozuna) sazağına qiymət qoymazsınız, aqlığı görməyən adam, toxluğun ləzzətini bilməz, azarlı olmayan adam saf bədənin qədrini anlamaz, zülm çəkməyən millət hürriyyəti nə olmağını düşünməz. Açıq deməli: yaman, fəna işlər olmasaydı, yaxşı işlər də olmazdı, bu, təbiidir.

İnsanda bu qüvvə, yeni bir şeyi, ya bir hərəkəti bir qeyrişeydən, qeyri hərəkətdən seçmək böyük bir dərəcəyə çatıbdır. Hal-hazırda bir neçə üləma bu məsələni həll edib əqil, niqilə insanı heyvandan ayırır. Lakin bu qüvvə, yeni gördüyümüz, çətdiyimiz, anladığımız şeylərə təfəvüt qoymaq və sonra bir-birinə oxşayan şeyləri bir yerə toplayıb qeyri bir yerə toplamış bir cinsdən olan şeylərdən ayırmaq, tərcih vermək qüvvəsi insanı heyvan dərəcəsinə xilas edir.

Həqiqət, belə bir qüvvə insanda artıq dərəcədə olmasaydı, o da heyvan kimi bir hələtdə qalardı. Elmdə, fənnədə, dolanacaqda, heç bir vaxt tərəqqi edə bilməzdik...

Əlbəttə, bu qüvvə hamıda bir dərəcədə olmur, birində az, birində çox olarkən artmağı işlətməyə, təcrübəyə bağlıdır.

"Bilecəridən" uzaq bir qeyri yerə gətməmiş olsanız, qeyri gözəl şəhərlərdən – Lissabondan, Odessadan gələnlərsə sizə çox da dedi: Bakı çox üfunotli, zibilli, tozlu şəhərdir, küçöləri dar, mostovöyu yaman, faytonçuları adamın üstünə baxıb minik qəbul edirlər. Şöhər "ağaları" narzan, borjom, şampan içəndə, kasıblar qurdlu, mikroblu

*Ölmək sənə gər verərsə dahşət,
Müştaqi isən bağa və ömrün:
Camiyyəyə sən gəl eylə xidmət
Qüdsiyyətin anla belə ömrün.
Baqi bu cahanda tək camaat
Hər fərdi bala onunla qismət.*

Şillər

suva da həsrətdirlər... Zənginlər günlərini bağlarda (daçalarda), axşamlar klublarda keçirəndə, kasıblar qorxularından küçəyə də çıxa bilmirlər... Hər dəfə çıxanda da gərək vəsiyyəət edəsən. Bir də gördün, bir-birinə "zarafatca" güllə atdılar, gəldi sənün böyrünə deydi... İndi bağda da oturmaq mümkün deyil. Bir də gördünüz bir "qalmağal" düşdü: kişilər qaçdılar, arvadlar "vay" deyib özlərindən getdilər, uşaqlarını götürüb qaçarkən bir-birinə toqqaşib yerə dəydilər, vaveyla səsi ölkəni götürdü, ata oğlu, ana qızını, qız anasını tanımır, hərəsi öz canını qurtarmaq istəyir... Qorodovoylar isə qorxularından daha tək-tək gəzmirlər. Beşi, onu bir yerə cəm olub qaranlıq yerlərdə "madonnalar" gözləyirlər, ya onlar ilə söhbət edirlər...

Bəli, belə bir şəhərdən başqa qeyri şəhər görməyə nə qeyri şəhər ləri yüz tərifi et, yəni deyəcək:

"Allah verib bizim Bakıya..."

Bəli, əfəndim! Allah artıqlığına veribdir, fəqət nə hasil?

Cibə lazım olan qızıl yerdən çıxır, lakin insana lazım olan "qızıl", insanı həyvandan ayıran "qüvvə" nərədədir?

Nə isə, bu qüvvə bizdə alçaq dərəcədədir. Yaxşı ilə yamana hələ təfavüt qoya bilmirik, "Allah bizə veribdir" deyib arxayın oturmaşuq, nə şəhər, nə camaat, nə dövlət işləri bizi ayıltmır...

Deyə də bilmirik ki, hamı burada olanlar yaxşı sifətlər göstərüb o dünyaya köçürlər, ya xeyr, hamı yaman işlərdən sonra "təşrif" aparırlar, ya xeyr "gəldi, baxdı, dolandı getdi" qanunu ilə dolanacaq edərkən, bu "puç" dünyadan əl götürürlər. Heç birini deyə bilmirik. Yaxşı da var, yaman da, "dərviş" misallı olanlarımız da az deyil...

Bununla belə, heç birindən ibrət almaq xəyalımız yoxdur. Xüsusən yaman sifətlər ilə "önlərə" diqqət etmiriz. Bunlardır bizə tərbiyə verən, bunlardır bizim gözümüzü açan, bunlardır bizi quyulardan, uçurumlardan saxlayan, bizə gələcəyi təlim edən və hal-hazırda səhvlərdən xilas edən...

Biz isə "nəçə il" bir sohvədə olarkən sonradan gözümüz görə-görə, aqlımız "kəsə-kəsə" yənə səhv etdik...

Bağırımız ölkəni götürübdür, lakin əlimiz nəyəyə çatacaqdır? Bundan sonra yaman ad qazanıb "önlərə" artıq diqqət olunsa böyük mənfəətlərə sahib olarıq. Adsız önlərdən nə mənfəət!

Nə gözəl sözlər! Nə həkimanə fikirlər! Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, həmcinslərinizi arayınız, arayıb tapınız, sonra toplanınız, cəm olunuz və cəm olub birlikdə ümumi və müştərək bir məqsədə çalışınız. Təkliddə bədəninizlə bu əfkarınız, amalınız, mənaəviyyatınız da fəni olar, fəqət ümumi işdə çəkdiyiniz zəhmətlərin əsəri baqi qalar, çünki baqi qalan ancaq "camaat" olacaqdır...

Həmin camaatdan ötrü çəkdiyiniz zəhmətlər, əlbəttə, baqi qalıb isminiz həmişə zikr olunacaqdır. Biz istərdik Şillərin bu sözləri qızıl suyu ilə, gözəl xətt ilə yazılıb bir qitə, bir lövhə halında hər müsəlman cəvində gözə dəyən yerlərə asılsın, tainki uşaqlarınız həməvəqət oxuyub öz bərd edə bilsinlər, bəlkə əzbər edə-edə axırda bu sözlər qolbələrində yer edib gələcək balalarını indiki kəşaləti bədbəxt millətin üstündən götürələr. Yüz illər ilə əqlini, ixtiyarını buxovlatmış "camaatı" buxovdan xilas edib insaniyyəət, camaat, millət, vətən nə olmağını və hənki yol ilə yerləşib insan cərgəsinə daxil olmağını bildirələr...

Biz doğrusu, hal-hazırda həyatını "sürükləyən" camaatdan bir şey gözləmiriz... Bunların tərbiyəsilə böyüyüb axırda camaatın üzvü də hətta pişvaz olanlara da böyük ümidlər bağlamırıq. Özləri nə edirlər, nə etmişlər ki, "bunların" vasitəsilə tərbiyə alanlar da bir hümmət, bir qeyrət, bir həmiyyəət göstərələr...

Bəlkə ikinci, hətta cürətlə deyə bilərəm ki, üçüncü arxa, üçüncü bətn bizim başımızı bir yerə yıgıb bizim də "insan" olmağımızı andıralar, bizə də "camaat" olmağa qabiliyyətimizi göstərələr.

Biz ümidimizi ancaq bunlara bağlamışıq. Yoxsa bu nə həyat? Nə dolanacaq? Nə camaat? Nə insaniyyətdir?

Siz güləcəksiniz, deyəcəksiniz, əcəba, bu silsilənin ikinci, ya üçüncü bətnlərindən nə olacaq, ya gələcək balalarımız nə işlər

görecəklər! Bizə nə? Dərdimiz indi azmıdır ki, bir do yüz il bundan sonra əhvalatlar olmağının dördünü çoxək? Siz töəccüb edəcəksiniz, lakin sizin böylə sözlərinizə biz töəccüb etmiriz. Sizin tərbiyənizi, dolanacağa, töəvvürünüzü bilib do, siz bizo tutduğunuz irada irad etmiriz...

Biz çox do dedik ki, insan tərəqqi üçündür. Bu gün dünyaya gəlib-gədən sonradan yeni dünyaya gələnə bir yol "gərəkdir" göstərsin. tainki yeni dünyaya gələnlər bunları insan görüb daha ziyado tərəqqi edələr, tərəqqi yolunu "sirati-müstəqimi" qayadan-daşdan, tikandan, quyudan, uçurumdan təmizləyib insan üçün ümumi bir nöqtəyə, bir köbeyi-amala yeriş etməyi daha ziyado asan edələr...

Nədir o bir nöqtə? Hanı comi boşəriyyətin qibleyi-müştarəkəsi ki, bütün insanlar xah müsəlman, xah nəsrani, ya yohudi, xah bütpe-rost o nöqtədə ittihad edə biləcəklər? Hansı bir nöqtədir ki, insan haman nöqtəyə bir az çatıb do rahat nəfəs alacaqdır? Özüünü həqiqət dünyanın padşahı görüb, verilən nemətlərin qədrini bilib onu bəxş edənə mədhlər söyləyəcəkdir?

Biz həmin nöqtəyə hürriyyət adı qoysaq, siz yenə gözlərinizi açıb töəcəblə bizə baxacaqsınız, sonra aşkar deməseniz do, fikrinizdən keçirəcəksiniz... Ah, biçərə nə yaman səhvədir. "Sizin" fikrinizlə dünya, həyat nə olmağını dürüst anlamamağımıza istehza edəcəksiniz. Lakin biz yenə do "sizin" istehzanıza töəccüb etməyəcəyiz, niyə do edək? İnsan hamı bir töəvvürdə olsaydı, biri hürriyyət yolunda can verərkən, ol biri haman yamncan cəmdəyi ayağı ilə çignamazdı... Yox əfəndim! Töəccüb etməyəcəyiz.

Rus şairlərindən biri deyir: "Höyat axmaq bir zarafatdır"... Siz do belə bir töəvvürdə olsanız, kimin sözü var! Siz do hürriyyət bərəsində bir qeyri fikirdə olmağınızı söyləseniz, kim bir şey deyə bilər? Biz hürriyyəti belə anlamışıq, biz deyirik: sizi yarananı arayırsınızsa, onun göndərdiyi chkamı sevirsinizsə, hürriyyətə çalışınız...

Siz deyirsiniz: hürriyyət odur ki, mənim heç kəsdən möhtaclığıın olmasın. Vaxtı fəvt etməyib yalan, doğru öz dolanacağıımı xoş keçirməkdən ötrü pulun olsun. Pul ki, oldu – "hürriyyət" yeni azadəlik əlindədir. Heç kimsədən ki, chtiyclığıın olmadı "azadə" bir adamsan, nə istəyir sən elə, nə qədər kef çəkirsən çək, "kimi" istəyirsən al, "kimi" istəyirsən sat, "kimi" istəyirsən öldür və ya öldürt, "kimi" istəyirsən "dirilt" daha bundan artıqımı da "azadolik?" "Pul hürriyyəti" olan vaxt kimdir mənim yolumu tutan? Kluba do gedərəm,

teatrdə lojada do oturaram. "Məni" övvəl oraya qoymayan adamlar ilə "bərabər" oturub çörək yeyərəm, şampani içərəm, holə istəyirsən tans do edərəm. Buyurunuz, bu do sizin "bərabər", müsəvat istədiyiniz! Məndən ədalətmi gözləyirsiniz, buyurunuz: bundan müqəddəm bir adam omanət tapşıranda onu alət edirdim, indi etməyirəm. Ancaq prosent alıram. Bundan müqəddəm yüzə otuz prosent alırdım, indi on ələmişəm. Bundan müqəddəm iki-üç arvad alanda köhnələrini zirzəmidə saxlayırdım, tözəni yuxarı mortəbədə. Birinə zor alanda, o birinə çit alardım, birinə can deyəndə, digərinə çor deyərdim; indi xeyr, hərəsinə ayrı ev tuturam, köhnəyə zər də almasam, çılpaq do qoymuram, çor do deməsəm, aylar ilə üzünü görmürəm...

Buyurunuz, bu do sizə ədalət. İndi görürsünüz ki, hər şey, yəni "hürriyyət" cəm "quyuqları ilə" bir pulə bənddir. Pul oldu, "hürriyyət" də olacaqdır. "Müsəvat", "odavot" do onunla belə...

Yox çəşməsiniz, düz yoldan konar düşübsünüz, zülm pulsulquqdan olar... Bir yaxşı fikir ediniz, yəqin ki, mənim sözüüm təsdiq edərsiniz, daha bundan sonra zəhmət çəkib hürriyyətdən dən vurmanız. O ki, qaldı cənab Şillərin sözlərinə, yəni öz adını öləndən sonra baqi qoymaq istəyənlər görəkdi camaat işinə qarışalar, o do bizim töəvvürümüzə düz deyil. İsmın baqi qalmağ üçün övlad lazımdır. Lakin övladın üçün çalışıb onu "bizim hürriyyətə" çətdirmə, biz "hürriyyəti" pul qazanandan sonra hiss ediriksə, övladımız uşaq vaxtından haman "hürriyyəti" hiss edəcəkdir. Klublarda, restoranlarda, qəstirlərdə "azadə" kef çəkəcəkdir. Madonnalara "yüzlüklərdən yorğan qayıracaqdır", adı hər yerdə çəkilib deyəcəklər: "Bu filankosin oğludur!" Bu do siz buyurduğunuz "tərəqqi yolunu asan etmək!" Bu do isminin baqi qalmağı! Daha nə istəyirsiniz?! Məqsədiniz bir ikən yolunuz ayrıdır. Siz bir yol ilə gedib istəyirsiniz hamı hürriyyətə çatsın, məni bir ayrı yol ilə gedib öz nəfəsimi "hürriyyət"ə çıxarmaq istəyirəm. Hamı mənim kimi hərəkət etsə, axırda görərsiniz ki, hamı "hürriyyətə" çatıbdır...

Bəli, cənab qare! Belə bir "hakimənə" sözlərinizə do yenə do töəccüb etməyiriz. Nə vermışıq ki, nə də tələb edək? Nə vaxt biz sizə hürriyyət nə olmağını söylədik? Nə vaxt? Nə vaxt yaxşını yamandan ayırıb sizə tərbiyə verdik? Nə vaxt yaralarınızı açıb do əlacını göstərdik?

Bizə belə sualları verməkdə haqqımız var. Lakin əsil səbəb kim oldu? Kim idi bizim ağızımızı yüz illər ilə bağlayan? Kim idi bizi ana

dilinə həsrət qoyan? Kim idi milli hissiyyatımızı mürür ilə puç edən? (...) Kim idi tarixi-müqəddəsi xarici dildə oxutduran? Kim idi səni özünə qul edib cəmi ixtiyarını çıxmayan? Bizmi, ya bizdən bir qeyrisi?

Bu bir ilin ərzində top-tüfəng, bomba səsi, talan olmuş kondlor, ayaqalın, başaıçığı vəhşi kimi öz yollarından qaçanlar, küçələrə tökülən yetimlər sizi ayıltmadımı? Dostunuzla düşməninizi tanımadınız mı? Ya tanıyıb da anlamadınız. Bütün bolanın içində olarkən dımanız, diliniz əldən gedərkən, camaatınız qaranlıqda boğularkən, ancaq öz nəfsinizi bəsləməyə məşğul idiniz...

Biz öz günahımızı gizlətməyəcəyik. Bizə cürətsiz, xəyanətçi deməyə ixtiyarınız var. Biz indi əlimizə qələm götürüb sizi top-puzlayan bu işlərin hamısını bilib də, anlayıb da əlimiz qələm tutarkən, başımız işləyərəkən, vaxtında yaralarımızı cürət edib açmamışıq. Kərpici kərpic üstə qoymamışıq. Cənabımızı haqq yolunda fəda etməmişik. Bunlar hamısı haqq! Hər nə desəniz haqqınız var...

Lakin bu bir ilin ərzində özgələ vasitəsilə bir növ ixtiyar alıb meydana çıxmışıq, cürət edib döğrə, haqq yola dəvət etmişik. Keçən səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəltməyə cidd-cəhd edirik. Siz camaat bunun müqabilində nə etdiniz?

Həç bir şey etməyirdiniz, laməhalə yüz illər ilə həsrətdə olduğumuz "cəmiyyəti-xeyriyyə"yə kömək edə idiniz. Kor-şil, yetim, sahibsiz oxuyan uşaqlarımız ölləri qoltuqlarında qalıb "cəmiyyəti-xeyriyyə"dən kömək gözləyirdilər... "Cəmiyyəti-xeyriyyə" isə bacardığı yerədək kömək edib, indi qalıbdır pulsuz. Bir belə "cəmiyyəti" kömək edib onun halından xəbərdar olmayanda daha danışmağa da hünərimiz olacaqmı?

Yox, əfəndim! "Cəmaat" nə olmadığını hələ anlamamışıq. Anlaşmağımıza da çox qalıbdır. Biz ikinci, üçüncü bətn silsiləsini gözləyirsiniz, sizin balalarınızdan olan balalar bizim sözlərimizi anlayıb dördünüzü, camaat nə olduğunu anlayacaqlar.

Anlayıb da dördünüzə çarə tapacaqlar: onu da yəqin ediniz: sizin nəvələriniz sizin üstünüzə, sizin hüriyyəyə olan təsəvvürünüzə gülcəklər.

Sizə istehza edəcəklər, sizə indi Dumanın qovulmağı əsər etməyirsə, sizin də həyatınızın fani olmağı əsla onlara əsər etməyəcəkdir. Çünki siz təklidə çalışıb çəpaladınız, camaat işinə qarışmadınız, qarışsaydınız, qalardınız baqi...

Bu gün məşhur rus şairlərindən Kırlovun "Abirin və gilab" ünvanında olan hekayəsi xatirəmə gəlir. Çox pürməna bir hekayədir! Qulaq veriniz:

"Bir gün iki yoldaş yol ilə keçirdilər və öz işləri haqqında söhbət edirdilər. Birdən darvazanın altından bir böyük it "öö", "öö" edib bunlara hüdü. Bunun səsinə bir neçə it hürməyə başladı. Bir az keçmişdi əlliyo qədr it cəm oldu. Yoldaşların biri istədi bir daş götürüb bunlara atsın. O biri yoldaşı buna mane olub dedi: "Qardaşım, dur, dur, son səhvədən, bir daşla son itlərin səsinə kosməyə-cəkson, bəlkə daha ziyadə hirsənib hürməyinə bəis olacaqsın. Yaxşısı budur ki, öz yolunuz ilə gedək. Mən bunların xasiyyətinə yaxşı bələdəm". Həqiqət, bunlar on addım qədər irəli keçəndən sonra itlər yavaş-yavaş səslərini kəsdi. Bir azdan sonra səsləri həç çıxmadı".

Bu hekayədən sonra cənab Kırlov qissədən hissə nə olduğunu söyləyir: ürəkləri büğz və fəsadla dolu olan həsud adamlar hər noyi görsələr mütəloq ona irad tutub hürmək istərlər. Son isə öz yoluna get, bunları "öö... öö"-sünə qulaq vermə. Hürərlər, hürərlər, axırda səslərini kəsərlər.

Tarixi-ədəbiyyatdan belə məlum olur ki, bu hekayədə Kırlov kondi halını yazıbdır. Bunun gözəl və mənzum hekayələrinə nə vaxtında həsəd aparın çox imiş. "Kırlov yazmaq bacarmayır, ya pis yazır, ya yazdığı hekayələrdən insana mənfəət yoxdur" – deyib həsud münəqqidlər hürörlərmiş, havlamışlar, halbuki Kırlovun yüz iyirmi il bundan müqəddəm nəzm ilə yazdığı hekayələr, misallar, indi də məktəblərdə oxunur, əzbərlənir, hər kəsi müstəfidir. Rusca bir oxuyan tapmazsınız ki, İvan Andreyeviç Kırlovu tanımasın.

"Kırlov baba" hamı mütəmməddin millətlərdə məşhurdur. Buna "baba" qocalığına görə demirlər, bəlkə dünyagörmüş bir nəsihətçi olduğuna görə deyirlər.

Bəli, Kırlov baba zikr olunan hekayədə öz halını qələmə gətirir de, bizo də bir böyük dərsi-ibrət vermiş olur. "İt hüror karvan keçər, yel qayadan nə aparar" türk məsəli kimi bizə deyir: ağılları paslanmış, gözləri korlanmış, ürəkləri büğz və həsədlə dolmuş, qabiliyyətsiz, korafəhm adamların "öö... öö"-sünə, qeyli-qalına həç bir vaxt qulaq verməmək, onların təqsirlərindən keçmək. Hürürlər qoy hürsünlər, son başını aşağı salıb öz işinin dalınca get. Həvliyə-höv-

ləyə axırda yorularlar, səslərini kəsərlər, vicdanları varsa bir az qızarırlar, dillərini açmağa daha utanırlar... Vicdanları varsa! Vicdanları yoxsa, qızarmasalar da axırda yorulub pis hərəkətlərindən əl çəkərlər.

Hər halda, bu adamları ağılları paslanmış, gözləri ümməyə düşər olmuş, əllərindən "öö... öö"-dən başqa bir şey gəlməyən acizlərdən hesab edirik. Çünki bu biçarələr bir şeyə irad tutanda xəbər alsanız nə tövr etmək yaxşıdır, nə tövr yazmaq, ya nə tövr dolanmaq, ya nə tövr söyləmək, bunlar həmişə cavab verirlər: "Biz belə istəyirik, kefirmiz belə istəyir".

Nə səbəbə? Dəliliniz nədir? – suallarına bunlardan cavab gözləməyiniz. Gözləməyən surətdə, bunlar ilə nə söhbət etmək? Qoyunuz yorulanadək hüsrünlər!.. Hüsrünlər. Amma bu hüsrünlər də özlərini camaat üzvü hesab edirlər. Binaəleyh bunların yaman sifətlərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Korxatılə yazmaq, fəna hərəkətlərini, ağılsız, fikirsiz sözlərini üzlərinə çırmaq vacibdir. Camaata görə bildirmək ki, sənin aranda belə bir "ağıllıların gözlərində", tərbiyədən məhrum üzvlər var: ona andırmaq ki, belə adamlar ilə nə tövr rəftar etmək.

Bunların hərəkətlərini ört-basdırmaqımı, yəni açıq-aşkar elanını etmək, tainki camaat bilib özlərini və uşaqlarını bu bədbəxtlərin yaman sifətlərindən xilas etsinlər. "Hüsrünlərin" bir qismi var ki, onları diqqətsiz qoymaq olmaz!.. Yəqin ediniz ki, bu qism "Hüsrünləri" diqqətsiz qoysa idik, indi Rusiyada qingmutlar, pixnolar, kruşivanlar və əmsali çoxdan vətəni "altı-üst" edib öz məqsudlarına çatmışdılar. Çoxdan hürriyyət baydağını darmadağın dağıdıb biçarə kəndlini yenə də yüz illərlə ayaqyalın, başaçıq, yarı buğda, yarı arpa qara çörəyə möhtac qoymuşdular. Bunların kizblərini, iftiralarnı, böhtanlarını hər saatda, hər dəqiqədə üzlərinə vurmasaydılar, biçarə yəhudi milləti indi rus torpağından yox olmuşdu. Biçarə müsəlmanlar, ermənilər indiyədək bir-birinin qanını içə-içə Qafqaz səhrayı-Kəbirə çevirmişdilər. Hər iki millətin yurdlarında bayquşlar uluyacaq idi!.. Kazanlılar, başqirdlər və qeyri müsəlmanlar çoxdan missionerlərə yem olmuşdular...

Əxşasi-müzimin böyük bəla olmaqlarını camaata vaxtında məlum etmə idilər, yəqin ki, yapon-rus davasında milyonlarca canlar tələf olmaz idi!..

Bəli, bunlar "hürüdürlər, uluyurdular", camaatı uçuruma dəvət edirdilər... Lakin çirkin məqsədlərinə çatmadılar, vətəni, millətini,

camaatını sevənlər ittifaq və ittihad edib bunların müqabilinə çıxdılar, uçurumu aşkar göstərər, qeyri bir yol göstərdilər. Nicat yolunu: hürriyyət, müsavət, ədalət nə olmağını və nə tövr hərəkət edib qaranlıqdan işığa çıxmağın təlim-tərbiyəsini vaxtında verdilər... Verib də bütün vətəni yüz milyon nüfusu tövrətövr bəlalardan xilas etdilər, yüz illərlə paslanmış ağır zəncirləri dağıtdılar...

Xeyr, əfəndim, bir zamanlar qudurmuşların "öö... öö"-sü böyük bir bəla olmuş idi. Hüsrünlərin sözlərinə, fikirlərinə, hərəkətlərinə diqqət etməmək olmazdı. Olmazdı deyirik, ondan ötrü ki, bu qudurmuş qurdların sözlərinə qulaq asan var idi. Onlara aldanan, onların "öö... öö"-sünü, ulamasını zümzümə və nəğmə hesab edənlər var idi, qaranı ağ, ağı qara yerinə işlədən az deyil idi və deyildir də!..

Bəli, hüsrümək də var, hüsrümək də. Açıq söyləməli: hüsrünlərin "öö... öö"-sündən, hərəkətdən ümumi camaat işinə bir zərər gəlirsə, onların ağızlarını bir növ ilə, ya heç olmazsa, Germaniyada cari olan bir üsul ilə yummaq, bağlamaq lazımdır. Hər halda bunlara qulaq asılmaldır! Adamin dalınca, ya xeyr özünə çox şey deyər, xüsusən indi ki azadlıq verilibdir, nə istəyirsən söylə, kimə irad tutursan tut, kim-kimədir!

Məsələn, bundan müqəddəm bağda iki arvad bir yerdə oturanda söhbətləri bu idi: bu arvadın libası çox uzundur, o qızın paltarının rəngi şlyapasına yaraşmır, filan xanım gözəndə boynunu əyir... Nə bilim daha nə tövr iradlar. Lakin bu sözləri bir-birinə "pıçı-pıçı" edib yavaşca danışaydılar. İndi xeyr, azadlıq veriləyincə görə, görürsünüz öz iradlarını, diqqətlərini açıq-aşkar söyləyirlər.

"Azadlıq" verilməyə görə heç kəs də incimir, dilgir olmur, eşidən "azadlıqın" səbəbinə irad edənləri bağışlayır... Lakin insanf ilə işə baxsaq, doğru "azadlıqın" səbəbinə indi irad, diqqəti ucadan söyləyirlər. Amma irad edənlərin ədədi nə isə azalıbdır. Əvvəllər arvadlar, qızlar demək olur ki, çox yarısı belə işlərlə məşğul idilər, indi isə belələri çox azdır. Həqiqət sözümdür. İnanmırsınızsa, buyurunuz bağa, qızlar, arvadlar oturan yerdə oturunuz, qulaq asınız, görürsünüz belə cəfəngiyat ilə məşğul olan az olacaqdır. Bu da azadlıqın səbəbinə; indi xanımlardan, qızlardan "bu gün filan teleqramı oxudunuzmu? Filan yerdə böyük iğtişas var, eşitdinizmi? Filan vəzir istefa verir, hürriyyətin filan mücahidi-məşhuru həbs olunubdur". Belə söhbətlər eşidərsiniz, nə isə, indi söhbətlərin zəmini dəyişibdir. Ağıllar, zəhinlər qeyri yerdə, qeyri məsələlərdə işləyir, irad söhbət

əşidəndə də bir məqalənin, ya bir nişanın pis, yaxşı yazıldığı barəsində əşidirsiniz, ya xeyr filan fırqonin oqidəsi yaxşıdır, ya pisdır, filan fırqə səhv edir, ya düz yol ilə gedir.

Haqiqət, dürüst diqqət etsəniz, görərsiniz ki, zəmanə təğyir tapıbdır. Adamlar təhəvvül edibdir, bəli, adamlar bir növ təhəvvül edibdir ki, indi bir "para kişilərimiz də" irad tutmağa ayaq qoyublar, Allaha sükur: "azadəklik" bizə də sirayət etdi. Bundan özəl "bir para cavanlarımız" arvadlara irad tuturdular, onların hərəketlərinə, paltarlarına baxıb diqqətlərini söyləyirdilər. İndi "azadəklik" verilməyinə görə kişilərə də irad tuturlar.

Məsələn, bu günlərdə "bir para cavanlar" bağda bir böyük ittihad və ittifaq edib gələnin-gedənin üst-başına, ağzına, burnuna, biğına, saqqalına baxırmışlar... Axırda ittifaqlarını göstərmək üçün oxumuş müsəlmanlardan birinə götürüb bu məzmununda bir kağız yazırlar: "Filan, təvəqqe edirik, saqqalımızı erməni saqqalına oxşatmayasınız". Ha, ha, ha!!!

Gülürsünüz! Əfəndim, gülməyiniz əfəndim! Doğru sözümdür, yoxsa inanmayırsınız, kağızı alan mənim üstümə gəlmişdi, şikayət edirdi. Deyir, görürsünüzmü, bizim "bir para cavanlar" nə ilə məşğul olurlar. Bundan sonra gəl "bunlar" üçün işlə, qanını xarab et... Hətta, yazanların adları da məlumdur. Camaat "ağıllı", "kamallı" vaxtın təqzasına görə söhbət edən belələrini bilmək istəsə, qəzetəsiz elan etmək olar, çünki layiq görməyiriz "belə cavanlar kompaniyasının fərfəsinə ləkə vurulsun". Ondan savayı, bu "fırma" onsuz da məşhur imiş. Mən ancaq bilməyirmişəm. İndi mən də bildim. Bu "fırmanın" üzvlərindən ruski-tatarski şkolalarında oxuyublar, rusca oxuyublar. Ola bilməz ki, Krilov babanın hekayələrini oxumamış olsunlar.

Ey bədbəxt millət! Dərdimiz, qəmimiz azalmaqdansa, gündəndən çoxalır; fəryadımız kəsilməkdənsə, gün-gündən ucalır; gözü-müz açılmaqda, gün-gündən örtülür. Ağılınız seyqəl tapmaqda, gün-gündən paslanır...

Belə iradları bundan müqəddəm mollalardan, qocalardan əşidirdik, indi "cavanlardan" əşidirik. Afərin, gələcək millət balalarının atalarına! Afərin, etdiyiniz "ittifaq".

Siz filan oxumuşa saqqal barəsində nəsihət veribsiz, lakin mən də sizə nəsihət verməyəm də ürəyimdə olanı deyəcəyəm: zavallı cavanlar! Bir adamın saqqalı barəsində ittifaq etməkdənsə, Şişə

kəndlərdə acıdan, susuzluqdan, dərmansız, köməksiz, yurdları viran, uşaqları yetim qalmış din qardaşlarınızın barəsində ittifaq edib hərənzir bircə manat göndərə idiniz... Onda bilərdik ki, dini-islami saqqal ilə tanımayıbsınız... Bu yolda iradınız diqqətə alınardı, bu yolda sözləriniz əşidilərdi... Fəqət bu hərəketinizdə Krilov baba sizə cavab verər.

HƏRDƏNBİR

Öz ruznaməmdən

Bu mühərrirlər qəribə adamlardır! Bunların qəribə söhbətləri olur! Allah göstərməsin ki, iki bir-birinə zidd əqidəli mühərririn bəhsini! Bunlar bir yerə düşüb söhbət edərlərsə, gərək qulaqlarını tutasan. İki də bir əqidədə, bir təsəvvürdə həməfkar olurlarsa, söhbətləri çox xamşuluq ilə keçir. Bağırmaq, çığırmaq olmur, hirsələnirlər, bir-birinə öz hissiyyatlarını söyləyirlər, gülüşürlər. "Kimin məqaləsi kimə nə tövr əsər etdi? Kim nə tövr anladı?" Söhbətləri böylə etidal ilə olduğundan günləri bir az asudə keçir. Bəzən bunlar səfayi-xatirə ilə bir kitab, ya bir məqalə oxuyub hərə öz təsəvvürünü söyləyir...

Lakin əsil tamaşa, iki bir-birinə müxalif rəyli mühərrir söhbət edəndədir! Çığırmaqlarından əlavə, bir də əşidirsiniz stullar qırılır, qəzetələr cırılır. Çay içirlərsə stəkanlar sınır, qədəhlər qırılır. Xülasə, daha nə deyim! Nələr, nələr olur? Həmin məclisdə olsanız yenə yaxşıdır, heç olmasa, bir söz də siz dəyərəniz, on kərə onlar bağıranda, bir kərə də siz bağırırsınız...

Yoxsa, ayrı bir otaqda oturub çığır-bağırını əşidəsən, bəhs edənlərin üzvlərini görməyə, adlarını bilməyə, gözvlərini o yan-bu yana gəzdirib ancaq qulaqlarını şiş edəsən, söyləməyə də haqqın, ixtiyarın olmasa! Ondan savayı bir oxuyub-yazmaq da imkan xaricində ola!.. Xülasə, yaman halətdir!

Böylə bir halətdə mən çox vaxt bulunuram. Mən olduğum otağın qonşuluğunda bir mühərrir olur, bunun yanına öz yoldaşlarından biri gələndə söylədiyim vəchlə təhəmmülfərsə bir qalü-məqaldır, başlayır... Bu günlərdə axşam oturub qəzetəyə göz gəzdirdim. Nəzərimə biçərə Spiridonovanın kağızı düşdü, kərrat ilə oxuyurdum. Gözlərimdən bilaxtiyar yaşlar axırdı... Öz-özümə fikir edirdim: ey

biçarə məzlumə, bu zəif, qüvvətsiz bədən ilə nə oldu ki, axırda bu qədər ağır zəncir ayaqlarına, öllərinə vururdun? Sənin "tayların" gəlinliyə hazırlanıb saraylarda güzoran keçirtmək istəyirlər, porqu balıslarda, yumşaq döşəklərdə nazpərvərdə olaraq, gündə rəng-bərəng xörəklər yeyib üstündən lotif-lotif şərbətlər içmək fikrindədirlər. Bunların ən böyük arzuları budur ki, şirin bir yuxuya doydandan sonra kəninin biri ayaqlarını geyindirsin, biri paltarını tutsun, biri də tualetinə kömək etsin, başını darasın, saçlarını hörsün. Sənin tay-tuşların özlərini bu günlərə bəsləyirlər.

Sən yazıqsan, məzluməsən. Zəifə, nə günlər çəkirsən! Qaranlıq, quru, nəmli yerlərdə uzanıb iyimış bozbaş verəndə yeyirsən, verməyəndə qalırsan ac, ənvə mikroblarla dolu, ilıq, bulanıq bir su da sənin şərbətin olmuşdur. Nə oldu? Nə səbəbə bu günləri özüne qəbul etdin? Sən bir zəifə qız ola-ola nərdən bu rəşidlik, bu mərdlik səndə bulundu. Bu günlərdən qorxmadın? İştə qüvvətli oğlanlarda, ürəkli kişilərdə bu qədər cürət tapılmaz ikən nə əcəb sən bu işi dərdəhdə etdin? Bu fikirləri mən zənimdən keçirirəm qonşum bulunan mühərririn qapısı açılıb "Mən əqidəmi hər halda pula satmayacağam" sözləri ilə otağına yoldaşı bulunan digər biri daxil oldu. Səndən homişə dava ilə, gurultu ilə mübahisə edən bir advokata oxşadım, oxşadıb da söhbətin aqibətini gözlədim.

Qonşu mühərrir: – Yəne üz veribdir? Çox ağrı atəşli gəlibsen.

Qonaq advokat: – Canım, mən advokatlığı tərk edəyəm. Üç kişi gəlib yanıma ki, bizim oğlanı hər tövr olsa Sibirə getməkdən xilas edəsən!.. Beş min manat pul veririm! Dedim, oğlanın qatılacağı mənə yəqindir. Mən necə gedim məhkəmədə onu yalandan müdafiə edim? Mən nə beş min manatı istəyirəm və nə də bir yalanı müdafiə edəyəm!

Qonşu mühərrir: – A canım, sənə nə?! O oğlan qatildir, ya deyildir, sən pulunu al, cibinə qoy. Altı-yeddi baş külfət sahibisən, borca batmısan, bu beş min manatı almasan, hamı uşaqların acından qınlacaq?

Qonaq advokat: – Qoy acından qınlınsın!

Qonşu mühərrir: – Keçənlərdə məhkəmədə danışdığın sözlər elə şeylər idi ki, sənin özünü də tutub axırda nəf və həbs edərler. Övlad və əyalına yazığın gəlirmi?

Bu sözlərin üstündə advokatın lap acığı tutub çıxırmağa, bağırmağa başladı, dedi ki, sizin cürətsizliyinizin səbəbi mənə aşkardır. Siz duma bağlandı deyə, cəld bilirsiniz ki, hüriyyət, məşrutə

məğlub olacaqdır. Bu zəndə bulduğunuz üçün qalib kimi görünən tərəfə tamah etməyə başlayırsınız. Xeyr, xeyr bunlar boş xəyaldır.

Mən əqidəmi pula satmayacağam. Qoy nə olur-olsun, qızım, oğlum, o balaca balalarımla aclıq çəksinlər, qoy mən məramıma yetişməyim... Ancaq tutduğum yoldan, etdiyim fikirdən öl çəkməyəcəm. Elə bu günlərdə açıq meydana çıxıb öz rəyimi söyləyəcəyəm, bağıracağam. Eşidən çətsin, çətmək istəməyən qulaqlarını bərk-bərk tutsun...

Mən bunu anlamışam ki, hüriyyət olmayınca bizim millət ayılmayacaqdır. Mən açıq-aşkar deyirəm: hüriyyətə zidd olan, millətə, vətəninə ziddir. Bunu deyib qapını bərk çırpıb gətdi. Qonşu mühərrirdən daha səs çıxmadı.

YALNIZ ƏLDƏN SƏS ÇIXMAZ

Qəzetimizin 46-cı nömrəsində 25 nəfər zərgərin tərəflərindən yazılmış məktubu nəzərdən keçirdiz. Həmin məktubun bərsində bir neçə söz demək istəyir, fəqət müqəddimə üçün bir balaca hekayə söyləyir: bir qoca kişi ömrünün axırını yavaşlaşmış görüb oğlanlarını yanına çağırırdı. Onlara bir dəstə nazik çubuq ağacları bir yerə bağlı verib dedi: "Görüm sizdən kim bu bağlı çubuqları qıra biləcəkdir". Oğlanları bir-bir güclərini sınağırsa, heç biri dostoni qıra bilmədi və qoca kişi çubuqları açıb dedi: "İndi gücünüzü sınayınız!" Oğlanları nazik çubuqları çox asanlıqla qırıb dedilər: "Bu çox asan işdir!".

Qoca gülə-gülə oğlanlarına deyir: "Əzizlərim! Siz də bu çubuqlar kimi hərəgah bir yerdə olsanız, yəni sizin aranızda ittifaq olsa, heç kəs sizə güc gətirib sizi puç edə bilməz. Vaxta ki, aranızda nifaq oldu, vaxta ki, bir-birinizdən ayrıldınız, sizin puç olmağınıza çox ehtimal var, necə ki, bu yerə tökülən çubuqlar..."

İndi siz də əzizlərim – 25 zərgər qardaşlar! Bu hekayəyə dürüst diqqət ediniz. Hal-hazırda hamı sənətkarlar, qəsbkarlar cidd-cəhd edirlər cəmiyyətlər düzəlsinlər, tainki bunların başları bir yerə bağlı olsun. Məgər siz sənətkarların dördü azdır? Hərəgah sizdən biriniz ümum dərdinizi dövlətə və ya cəmiyyətə söyləyə, onun sözünün qüvvəti olmayacaqdır. Vaxta ki, dərdiniz cəmiyyət tərəfindən söyləndi, nəinki cəmiyyətlər, hətta hökumətin də borcudur sizin sözlərinizə diqqət edib tələbinizi yerinə yetirsin.

*Yoldaşlıqda gər olmuya ittifaq
Əmlar yeriməz, olunar nifaq...
Düz gətirməz əhli-nifaq işləri,
Ağrıyar başları, sınar dişləri...*

Hökumət və ya cəmiyyət bir nəfərin bərəksinə gedə bilər. Amma cəmiyyətin yox... Məsələn: bu gün istəyirsiniz günlük zəhmətinizin qiymətini və yənkə qayırdığımız əşyaların qiymətlərini artırırsınız və ya xeyr camaat işinə qarışarsınız, ol vaxt cəmiyyətimiz olmasa sözü-nüzə nə dövlət, nə Duma və nə camaat qulaq asar. Vaxta ki, tələbiniz təsdiq olunmuş cəmiyyət tərəfindən söyləndi, yəqin məqsudunuza çatarsınız, çatmasanız da dərdiniz və tələbiniz hər bir cəhətdən diqqətə alınacaqdır. Cəmiyyətinizin necə ki, yazırsınız kassası olacaqdır. Bu kassanın mənfəəti nədir? Belə fərz ediniz ki, səbah sizin yoldaşlardan biri kasıb oldu və ya xeyr, naxoşladı, haman yoldaşlarınız tövrətövr səbəblərə görə qara günündən ötrü pul yığma-yıbdır, evində beş-altı baş külfət ac qalıb. Bu biçərə nə tövr zində-ganlıq etsin? Sizin insafınız, qeyrətiniz rəva görürmü dünənki yoldaşınız və ya onun övrəti əlinə kisə alıb qapı-qapı gəzsin? Elə ittifaqlar azdırmı? Qardaşlarımız! Ruzigara ümid bağlamaq olmaz! Qara gün hamı üçün var. Bundan savayı kassanın pulu sizə qeyri işlərdə də lazım olacaqdır.

Tutalım siz, zörgərlər, hamınız zənginsiniz və hamınız qara gün üçün tədarük edibsiniz, lazım bilirsinizmi ayda yırdığınız puldan bir qədər ayırıb bir müsəlman yetimi oxudarsınız. Biz insanız: öz qarnımızdan savayı əlsiz-ayaqsız, kasıb din qardaşlarımız var, kömək lazımdır!.. Siz zəngin qardaşlardan kömək olmasa, kimdən olacaqdır? Quru sözlər ilə millət tərəqqi tapmaz, əməl lazımdır, qeyrət gərəkdir olsun.

Xülasə, cəmiyyətiniz olsa, həm dünya və hom axirət işlərinizə mənfəət olacaqdır. Ancaq cəmiyyət qərar edəndə məxsusiyyyətlik olmasın; qeyri cəmiyyətlərin proqramlarını götürüb onlara binaən özünüz üçün proqrama düzəldiniz. Ümid edirik ki, 25 zərgər qardaşlarımız bu xeyir işdə bizimlə homəfkar olub cəmiyyət qərar etməyə ciddi-cəhd etsinlər... "Yalnız əldən səs çıxmaz" sözlərini unutmayıb birləşməyə çalışsınlar ki, cəm fərddən güclüdür!

Bu sözlər məşhur "Balıq, ördək və xərçəng" əhvalatının müqəddiməsidir. Uşaq vaxtı bu əhvalatı bizə dərəcə verən böylə bir nəsihət verirdi: balıq, ördək və xərçəng arabaya qoşulub çəkmək istədilərse də, lakin çəkə bilməyirdilər, ondan ötrü ki, bir cinsdə deyildilər. Demək ki, bunlar bir cinsdə olsaydılar, yəni xasiyyətləri, zatlari bir olsa idi, qoşulduqları arabani bir yerə aparıb çıxardardılar. Yəni ittifaq bir cinsdə, bir zətdə olan canlı şeylərin aralarında ola bilər... Balıq, ördək, xərçəng bir xasiyyətdə deyildilər isə də, hərəkatlərindən ittifaq görünür idi. Arabaya qoşulmaqları ona dəlalət edir. Bununla belə "başları ağrıyıb dişləri sındı", arabani ycrindən tərpedə bilmədilər: balıq su olan tərəfə, ördək havaya və xərçəng geriye zər edirdilər...

Bəli, əsil mətləb budur: ittifaq bir cinsdə, bir xasiyyətdə olan canlı şeylər edə bilərlər və ittifaq olan yerdə nifaq olmaz... Müəllimimiz böylə bir nəsihət edirdi, biz müəllimimizi sevərdik. İndi getdikcə məhəbbətimiz dəxi də gərəkdir artsın. Nə səbəbə artmasın? İnsanın qədrini bir öləndə bilərlər, bir də qeyrilərilə təfəvüt qoyanda.

Məsələn, bizim müəllimimiz homişə söylərdi: "Uşaqlar, ciddi-cəhd ediniz, ibtidai kəndi dininizi, dilinizi öyrəniniz, siz dininizi, ana dilinizi bilməsəniz, millətinizə yavıq olub onun dərdini anlamayaçaqsınız. Anlamayan surətdə onun dərdinə əlac edə bilməyəcəksiniz. Əlac etməyən surətdə nəyə lazımsınız? Lazım olmayan surətdə millət dəyəcəək: oxutmaq fəna işdir. Uşaqlarımız oxuyurlar, lakin bundan nə hasil? Öz mənfəəti üçün oxuyub axırda mənim dilimi, dinimi bəyənməkdən isə oxuması məsləhətdir... Böylə olsa, millətinizə böyük xəyanət etmiş olursunuz..." Bu nəsihətləri müəllimimiz söyləyir idi, insafən iş də görür idi. İndi "bu sözlərin əvəzinə" söyləyirlər: "Uşaqlar! Ana dilinizi unutmayacaqsınız, unutsanız da zərər yoxdur. Ana dilinin cibinizə xeyri yoxdur. "Xarici" dillərə səy ediniz. Çörək onlardır... Mənim məsləhətimə əməl etməsəniz, "yanıçılıq" cərgosinə daxil olarsınız..." "Axmaq" şagirdlərindən biri çox da millətdən dəm vuranda müəllim qeyzlənib

deyir: "Ah, ne çox millot! Millot! Söyloiyb boğazınızı yırtırsınız? Millot mənim cibimdə... Xa, xa, xa!!!" İyirmi il bundan müqəddəm bizə deyirdilər: oxuyunuz uşaqlar! Millot sizi gözloyir... İndi iyirmi ildən sonra deyirlər, millot mənim cibimdə... Böylə iki bir-birinə bərəks əqidələr! Böylə bir-birinə zidd millot müəllimləri! Hankını dost tutmaq? Hankısına uşaqları tapşırmaq? Hankısı "hörmətə" layiq?

Mənimmi təsəvvürümü gözloyirsiniz? Gözləyiniz, əfəndim! Söyləsək, yenə də "ötir" məsələsində mahir "diqqətçilərim" köhnə hamamdan dəm vuracaqlar... Yenə də "divarın quyruğu var" deyən iftiraçılar məqalələr "düzüldüçüklər". Yox, əfəndim! Biz kondi təsəvvürümüzü söyləməyəcəyiz, vaxta ki, bizim sözlərimiz bir neçə qareyə ağır gəlir. Kondi sözlərimizi açıq-aşkarə çıxartmaq vacibmi olubdur? Axırda bu iz bir payoyo çatar ki, "mərc" ilə məqalə yazmağı adət edərlər... Xeyr, əfəndim, fikir ediniz, hankı müəllim millot işinə yararsa, özünüzlə söyləyiniz. Biz isə ancaq bunu deyə bilərik ki, ikinci müəllimin üreyi "açıqdır", "saf" adamdır, üroyündəki dilindədir. Bundan savayı, çox məlumətli "bütün" adamdır, "yanıçılıq" deyil! Dəlilmi istəyirsiniz? Buyurunuz, əfəndim! Təsdiq etsəniz də, etməsəniz də biz anladığımız düyünü açacaqız, bəli, məzkur müəllim məlumətli gərəkdir ola, yəni millotün işlərinə xəbərdardır: çox gözəl anlayıbdır!.. Dürüst diqqət ediniz: bir millot ki başına dəydiyi toppuzu anlamıya, bir millot ki öz oli ilə özüne quyu qaza, bir millot ki yaxşı ilə yamana fərq qoymaya, bir millot ki ki aşkar "bəlanı" özündən rəf etməyə qadir olmaya, bir millot ki bir-birindən təfriqə düşüb bir-birinin əqlindən, ruhundan, dərindən xəbər tutmadı... Bu millot bərəsində nə demək olar? Hərgah millotün hümməti, həmiyyətə ittifaqı olsaydı, yaqin ki, onu "cibə" qoymazdılar, yaqin ki, onun lisan müəllimləri "ah, ana dilindən nə mənfəət" sözlərini fikirlərindən keçirsələr isə də, açıq deyə bilməzdilər. Kara nə söyləyirsən, söyle! Kara nə göstərsən, göstör! Lalın bərəsində nə yazırsan, yaz! Kimdir cavab verən? Kimdir həqq ilə ağızları bağlayan? Kimdir? Buyurunuz! İndiyodək rus qəzetələri biçərə Spiridonovanın bərəsində protestlər ilə doludur; kişilər, övrətlər, oğlanlar, qızlar qəzetələrdə göz yaşı ilə yazılmış məktublar dərc edib binəyə qızı axır nəfəsdə cəlladların əlindən xilas etmək istəyirdilər... Bu ittifaq, ittihad Avropanı da hərəkətə gətirdi... Siz nə ediniz? Tətalım siz siyasi məsələsində "Dardanel" yuxusuna mübtələ olubsunuz... Tətalım "Bəndərə gələn dava gəmilərinə" ümid

bağlayıbsınız... Tətalım "ac quzğunlara" rəhm etdiniz... Örcənburq nə oldu? Hankınız bir məktub yazıb kondi qəminizi izah etdiniz? Hankınız boykot məsələsini anlayıb səs-səso verdiniz?

Yox, əfəndim! Yox! Tamamdır! Qəzetəni vaxt keçirməkdən ötrü oxuyursunuz isə oxumayınız, ol vaxtı pul qazanmağa işləyiniz...

"Kim kimi öldürdü" əhvalatlarını bilmək istəyirsiniz isə istəməyiniz, sizə də sirayot edərd. Ümumi millot işlərini bilməkdən ötrü oxuyursunuz isə diqqətlə oxuyunuz: hər mətləbə, hər kölməyə, hər nöqtəyə xüsusən çoxca nöqtələrə diqqət ediniz, vaxtınız var isə sətirlərin arasına da bir nəzər yetiriniz, oxuduğunuz məqaləni təkrar ediniz, yoldaşınızdan sorunuz, bəhs ediniz, hamısından artıq fikrinizi cəmon söyləyiniz, ittifaq, ittihad ediniz! Yoxsa dininiz, diliniz, ixtiyarınız məzkur arabaya yüklü olub, özünüz balıq, ördək, xərçəng olsanız, arabanız bir yana çıxmayacaqdır. Biri suya gedər, biri havaya uçar, biri də geridə qalar. Yüklünüz isə tar-mar olar... Tar-mar oldusa, axırınız nə olmağını anlamayırınsızımı? Anlayırınsız isə niyə oxuyub da, başınızı boş yerə yırğalayırınsız? "Bunlar cəfəngiyatdır, bunlar adam aldatmadır, bunlardan bir şey çıxmaz, Allah özü yar olsun" deyirsiniz, sonra qəlyanı xəruldəyib sakit olursunuz... Pulunuzmu yoxdur? İş görənlərinizi yoxdur? Nə vaxt bunları cəmon edib bunlar ilə ittifaq ediniz? Ya edib də axırda nifaq gördünüz? İttifaq! Nifaq! Bir-birinə zidd, bir-birini puç edən sözlər! Ay çıxanda gün gizlənən kimi, gün çıxanda ay gizlənən kimi, ittifaq işləyəndə nifaqın nə işi? Fəqət nə etmək? Bu bərədə biz "xoşbəxt" hesab oluruq, çünki bizim "günümüz" çıxanda "ayımız" da doğur...

Əcəba!

Bəli, əfəndim, çox təəccüblüdür! İttifaq nifaqı puç edərkən bizdə bir-birini "doğuzdurur". Yüz illər ilə ruhanilərimiz bağlayan ittifaq iki qaradaşın arasında nifaq salmadımı? Müftəxor vəzirlər həmişə ittifaq edib islam məmləkətlərini puç etmədilərmi? İndi etməyirlərmi?

Ah, tətalım, bu səhvlər mazidə cəhalətdən olmuş, hal-hazırda "tərənən" "ittifaqlara" sözlünüz nədir? Buyurunuz, əfəndim! Biz bir-bir söyləyirik, lakin unutmamaqdan ötəri siz dəftərə yazınız, üroyünüz daşdan isə hümmətiniz, həmiyyətiniz, qeyrətiniz həlo oyanmayıbsa və oyanmağa ümidiniz yox isə zildə yazdığımız "ittifaq azarına" dair nüsxələri tez-tez oxuyunuz, bəlkə şəfa tapdınız, indi şəfa tapımasanız da bəlkə qulaqlarınız doldu, "qulaqlarınız dolarkən" bəlkə diliniz öyroşdi, diliniz öyroşərkən bəlkə uşaqlarınızın yanında tez-

tez təkrar etdiniz. tainki gələcəkdə bunlar da sizin kimi "xoşbəxt", "millətpərəst", "hürriyyətpərəst" olmayalar...

İndi yazınız, əfəndim: "ittifaq" azarları bunlardır:

Zənginlərimizə dair azar: bunlar ittifaq ediblər ki, əlsiz-ayaqsızlara pul verməsinlər, sahibsiz naxoşlarımız azarxana tikilməsin, sahibsiz qoca övrətlərimiz ömürlərinin axırında rahatlıq görməsinlər, bu hamı müftəxorlar köməksiz qalıb o dünyaya köçməkləri məsləhətdir. Bunlardan "mənfəət" görünməyir... Əbəs yerə havanı korlayırlar...

Bu azara dair nüsxə: evdən kantora gedəndə gözüünüzə qara əynək taxınız, ətrafa baxmayınız... Ürəyiniz yumşaq olub qorxursunuz isə ittifaqı pozasınız kantora fayton ilə gediniz...

Kantora daxil olandan sonra kantor nökrəri gələndə "ağa yoxdur" deyib canınızı "şeytanın" vəsvəəsindən qurtarar... Lakin bunlar yeni bir azara da düşər olublar: yetim, oxuyan uşaqlara kömək olunmasın, bu "gözəl" ittifaqdır! İnsafdan kənar işdir: kəndi uşağımı oxutmusam, qeyrəsinin oxumağınımı pul verəcəyəm?

Nüsxə: bunlar yazınız gələndə deyiniz: "yox atam, mənim "qeyrətım" qəbul etməz ki, pulumu bu yolda xərc edim, çünki sən də qurtarandan sonra filankəs kimi namaz qılmayacaqsan, oruc tutmayacaqsan, səndən millətə nə mənfəət?

İkinci. Cavanlarımızı dair azar: Rusiyada aclıq olmağına görə bunlar ittifaq ediblər ki, Rusiyadan gələn "övrətlərə" kömək etsinlər...

Nüsxə: qəsdin sahiblərilə dost olmaq.

Üçüncü. Müəllimlərimizə dair azar: ana dilinin həqqində ittifaq ediblər: uşaqlar kəndi dillərini "gözəl" bilmirlər; insan da öz dilində yazanda və ya söyləyəndə qələt buraxarmı, böylə olan surətdə sərf-nəhv lazım deyil.

Nüsxə: sərf-nəhv kitablarını gizlədiniz. Qeynlər lazım görsələr "yoxdur" deyiniz, hanki kitabdan oxudaq?

Dördüncü. Cümə günü dükanlarını açan xozeyinlərə dair azar: "ittifaq" namə qayıdıb dükanbadükən gözirlər, qol qoydururlar ki, cümə günü dükanlarını açsınlar.

Nüsxə: qorodovoy "aşnalarnıza" pul veriniz, bağlı dükanları zor ilə açsınlar...

Beşinci. İnjinrlərimizə dair azar: bunlar böyük ittifaq ediblər ki, fəhlələri "qurdlardan" mühafizət etsinlər.

Nüsxə: xozeyinlərimizə deyiniz. Tələbələr, studentlər ictimaiyun, inqilabiyyun firqəsindəndirlər...

Altıncı. Yazanlarımıza dair azar: ərəb-fars kəlmələrini necədən olsa arayıb tapmaq, ana dilini "dövlətləndirmək".

Nüsxə: "Molla Nəsrəddin" in 3-cü nömrəsində Axund Mirzə Əbülqasım Axundun mövzəsini təkrar ediniz.

Yeddiinci. Həkimlərə dair azar varsa da, özləri yaxşı bilirlər...

Hələ fikrimizə gələndə "ittifaqlar" bunlardır. Lakin dürüst diqqət ediniz. Bu ittifaqlar axırda nifaq doğulmağına səbəb olacaqdır. Bu ittifaqların puç olmağına şəkk yoxdur...

Durnovo ilə Vittenin ittifaqı puç olanda bunlara nə var? "Bu cənablar" in ittifaqı bütün Rusiyada vəqində nifaq salıb həqq yolunu arayan hürriyyətpərəstləri axırda bir yerə cəm etdi. Bunlar gördülər ki, hamısı ümumi bir dərdə mübtəladırlar... Dərdin əlacını həqiqi ittifaqda gördülər... İttifaq edib də nə oldu? Dövlət dumasına sol firqədən əjdahalar seçildilər. Vitte bunları görüb "yorulmuşam, mənə rahatlik lazımdır" dedi...

İndi siz nə fikirdəsiniz? Etdiyiniz "ittifaqlar" çoxmu dövrən edəcəkdir? Məgər vədə etdiyimiz qara taxtalar boşmu qalacaqdır? Ya ki, "boykotlamaq" felinin failimi olmayacaqdır? Yoxsa fikir edirsiniz ki, bizim ağzımız yenə də otuz il bağlanacaqdır? Siz də öz bildiyinizi edəcəksiniz? Yox, əfəndim, çox səhvsiniz! Gətdi sizin "rahatlik" vəqtiniz! İndi bahar gəlmiş... zimistan qələmləri sınımış... siz "ittifaqçılar" yükünüzü yolun ortasında qoyursunuz isə indi adam tapılar ki, haman yükü bir yana çəkib çıxartsın...

HƏFTƏ FƏRYADI

Əqidə

Əqidə – inanılan şey, etiqad, iman deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır ona ibadət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır...

İnsan ya elm, tərbiyə və ya təcrübənin təsirindən müəyyən bir əqidə sahibi ola bilər.

Tutalım ki, bir adam müəyyən bir əqidə sahibidir. Məsələn, həyat-dirilik nə olmağını böylə düşünür: Dünya beş gündür, beşi də puç. Bu dünya çəş-ışrət meydanıdır. İkinci dəfə daha bu dünyaya gəlməyəcəksən. Bu keçən gün, keçən saat, keçən dəqiqə ömründən

gedir, mümkündür olduqca onu ver zövq-sofaya ta ürəkdə qalması arzunu, köçəndə darülbəqaya. Bu müəyyən bir əqidədir... Bu əqidənin sahibi həyat-diriliyin nə olduğunu böylə anlayıbdır. Şəksiz bunun feli, qövlü, ruhu, hissiyyatı əqidəsinə müvafiq görəkdir hərəket etsin.

"Dünya beş gündür, beşi də puç" əqidədə olan nə tövr görəkdir zindəganlıq keçirsin? Səhər yerindən durub çayını içər, çaydan sonra ya kantora, ya dükana və ya bankı zavədə geder. Namaz qılır, qılmayır, o bizim işimiz deyil, özü bilsin öz Allahı. Günlük məişətində öz həmcinsləri ilə nə tövr tərəfdar edir, kimi aldadır, hankı yetimin pulunu yeyir, hankı adama quyu qazıyır, bu da bizim işimiz deyil. Fəqət onu bilir ki, günorta aş qazanını doldurub kölləni atır, axşam yenə də çay içib xörək yeyib, qolyanı xöruldədir və sonra bir az uşaqlar ilə oynayıb, bir az da arvadına yaxşı-yaman deyib gene də kölləni atır.

İl üzünü bu tövr ömür keçirir. Fəqət hıman bu əqidədə olub da bir parası, yəni bir para rəndələnməmişlər, üzdən pak, təmiz, ruh sandan on zəiflər, axşam çaylarını və xörəklərini klublarda yeyirlər. Bunlar da dünənkə ərəqçin ərəndilər. Fəqət zəmanənin toqazası kluba getməyi, klubda çörək yeməyi, səhər saat üçə, dördə tək qumar oynamağı bunlardan tələb edir. Yaxşı fikir versəniz, görürsünüz, həqiqət bu iki qisim adamların müəyyən bir əqidəsi vardır, yəni dünyaya nə üçün gəlməklərini bu tövr anlayıblar; həyat nə olduğunu bu tövr düşünöblər. Bunların hərəketləri, yəni durub-oturuşları, bütün həyatları müəyyən bir əqidədə olmaqlarını göstərir: Dünya beş gündür beşi də heç. İnsan yaranıbdır ölməkdən ötrü, ye, iç, kef et, dünyanın hər bir ləzzətini dad!.. Böylə bir əqido sahiblənnə, əqidələnnə müvafiq zindəganlıq edənlərə mən heç vaxt təəccüb etmərəm. çünki bir şey ki, təbii yol ilə gedir, ona təəccüb etməməli. Məsələn, bu qisim adamlardan tutalım ki, biri qeyri bir əqidəyə qulluq edir, fikir edib özü üçün bir yol tapıbdır. Doğrudur, deyir: dünya beş gündür, fəqət bu beşgünlük dünyada gizlin xəzinələr, gizlin sirlər, qüvvələr, mühüm məsələlər, açılmayan düyünlər, təbii qanunlar vardır. Bunları aşkar etmək, təbii qanunları həll edib meydana buraxmaq insanın vəzifəsidir. Mən insanam isə bu məsələlərin birini biqədri qüvvə mən görəkdir həll edəm, tainki dünyadan köçəndə insana məxsus olan vicdan "gərdişin hankı bir qüvvəsinin ümum insandan ötrü həll etdin?" sualını verəndə isə mən möğrurluqla cavab verəm.

Həqiqət, yuxarıda zikr olunan "müəyyən əqido" sahiblərindən biri böylə bir müqəddəs əqidədə olub, həyatı müdam gərdiş ilə müharibədə, təəccüb deyilmə?

Odur ki, deyirəm zikr olunan hərəflərin "əqidələri"no və əqidələrinə müvafiq hərəketlərinə heç vaxt təəccüb etməməli.

Dünya və həyat nədir? İnsan ne yol ilə yerləşib də "insanlıq" dərəcəsinə çatmış? Suallarına bünövrəsin bir adam cavab verə bilməz. Yeni demək istəyiriz: Gərdişə (prirodaya) yavıq olmaq, onu sevmək, onun gizlin xəzinələrini tapmağa səbəb olur. Bu da oxumaq ilə olan bir şeydir. Bünövrəsiz, yəni elmsiz böylə bir mühüm məsələlərə girişmək çətinidir. Bu "müəyyən əqido" sahibləri cimdən məhrum olub da bunlardan qeyri bir şey tələb etmək, ya qeyri bir əqido, məslək gözləmək olarmı?

Yox əfəndim!

Təbii alma toxumundan görəkdir alma ağacı bitsin, deyilmə? Biz buna təəccüb etməyiriz. Biz təəccüb edirik özlərini "müəyyən bir əqidədə" olanlara oxşadan "balta başlılar"a, "döşləri nallılar"a, "başları qaqartlılar"a. Balta, nal qaqart bunların darülfünunda elm təhsil etməklərini guya göstərir. Rusiyadakı və Avropadakı darülfünunlar Molla əni yazdığı "Mazandarən" darülfünunlarına oxşamırlar. Bu darülfünunlarda həqiqət mükəmməl surətdə müəyyən bir şöbəyə dair elm oxunur. Məxsus bir sənətə dair lazımcına məlumat verilir isə ümum məsələlər, yəni insanın ağılı hərəketə gətirən, ruhunu təmizləyən məsələlər də müdam müzakirə olunur.

Demək ki, bir sənətdən savayı darülfünunda xaliş edənlər üçün cimdər dairəsində ümum həyata dair geniş bir meydan açılır. Fəqət gərən göz, eşidon qulaq, sağlam beyin, hissli ürək görəkdir olun. Bunlar oldu isə, şəksiz müəyyən bir əqido də meydana gəlir.

İndi məndən sorarsınız: Bizim oxumuşların əksəri hankı bir yol ilə gedir? Hankı bütə sitayiş edir? Hankı bir nöqtəyə yerləşir? Doğrusu, bu suala birdən-birə cavab vermək çətinidir. Fəqət bunu təkrar edə bilərəm ki, insanın həyatına, yeni dolanacağına baxıb onun məsləkini bilmək mümkündür.

Bu mənim təsəvvürümdə, ola bilsin də bu təsəvvür səhv olmuş ola. Səhv deyilsə, yəni siz də bu təsəvvürdəsiniz isə bir para bizim intelligentlərin məsləkləri əqidələri barəsində nə üçün məndən sorursunuz?

Buyurunuz klublara, restoranlara, daha nə bilim nerəyə! Nerəyə, nerəyə... Yainki buyurunuz cəmiyyətlərə... Cəmiyyətlərdə oturub bunların hərəkətlərinə, nitqlərinə baxınız, diqqət ediniz: ikiüzlülük, "filan hacının qaşqabağına" baxıb sözünü dəyişmək, qaraya ağ, ağa qara demək. Vicdanını, əqidəsini qara pula satmaq – bunların hamısını özünü görürsünüz, eşirdirsiniz.

Diplomlu provokatorların, şpionların, "cəmiyyətlər" in millətin minlərcə pullarını yeyib sonra haman cəmiyyətə, haman millətə xəyanət edənlərin hələ sözlərini danışmıram...

Həqiqət hərdənbir oturub fikir edirsən: Bir millətin müəyyən bir yolu, məqsudi olmadı isə, o millətin istiqbalı dəhşətli bir fırtınaya düşər olacaqdır, deyilmi? Düz bir yol, saf, sağlam, dəyənətli bir əqidə kimdən gözləmək? "Əlbəttə, Oxumuşlardan?.. Deyib xəcalətinizdən başınızı aşağı salacaqsınız... Və ürekdən ah çəkib deyəcəksiniz: Ah, bədbəxt millət! Müqəddəs bir əqidəni "sən" kimdən gözləyirsən?

DƏRDLƏRİMİZİN ƏLACI

Axır vaxt qəzetlərimizdə milli ehtiyaclarımız barəsində bəhs olunmaqdadır. Müzakirəyə qoyulmuş məsələlərdə diqqət olunar isə 1915-ci ildən bəri meydana atılmış məsələləri görüb də deyəcəksiniz: əcəba, daha bir qeyri məsələ yoxdur? Doğrudan da, indi müzakirəyə qoyulmuş məsələlər çoxdan çeynənilmiş məsələlərdir. Fəqət nə üçün bir yeri toplayıb durmuşuq? Zahirimizə baxırsınız, guya tərəqqi yolunu tutub gedirik, batinimizə diqqət olunar isə hərəkətimiz xərçəng hərəkətinə bənzəyir. Məsələn, qəzetlərimiz göbələk kimi bitməklə ikən yazılanımızın təsiri çox az görünür. Maarif cəmiyyətlərimizin ədədi artmaqda ikən haman cəmiyyətlərin ruhlarna əl uzadacaq oluruqsa, pərişan bir halda yaşamaqlarını görürük.

Milli məktəblərimiz günbəgün artmaqda, ziyalı oxumuşlarımız da həmçinin: fəqət yenə də dad, fəryad edirik: qəzetlərimizi oxuyan az; intellidentlərimiz milli işlərdən kənar gəzirlər, deyib də bar-bar bağırıq. Bu bağırılarda, bu gurultularda təbəddür. Çünki doğrudan da görürük ki, işlərimizdən meydana bir şey çıxmıyır.

Mühərrirlərimizdən bir parası işlərimizin böylə pərişan bir halda olmağını cürbəcür səbəblərdən asılı görürlər: camaatımız

hələ qaranlıqdadır. Oxumuşlarımız, iş bilənlərimiz camaat işlərdən qaçırırlar, balalarını lazımcına tərbiyə almayırırlar... Bu səbəblər düz, fəqət bu səbəbləri kənar etmək üçün nə lazımdır? Hərgah desəniz elm, bəs elm oxumuş, iş bilənlərimizin milli işlərdə soyuqluğa nə çarə? Deyəcəksiniz bu müvəqqəti bir şeydir. Gələcəkdə lazım olan tərbiyə verilsə, oxumuşlarımız milli işlərdən qaçmazlar.

Böylə olan surətdə gələcəkdə və ya indi tərbiyə verənlər üçün bir yol göstərmək lazımdır? Lazımsa hankı yol ilə getməliyiz, hankı nöqtəyə, hankı ideala yerləşməliyik. Həmmən vaxt hankı bir məsləkdə olmalıyıq?

Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti–islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərdisilə mübarizə və haman mübarizənin vasitəsilə tapılmış gizlin xəzinələri insanlara üçün meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət – bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz. Fəqət bir dinə qulluq edən bir çox tayfaların özlərinə məxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din bir tayfaları bir nöqtədə birləşdirsə, hər bir tayfaya məxsus bir çox adətlər haman tayfaları bir-birindən ayırır. Ona binaən hər bir tayfa və millətin məxsusi bir məslək, bir ideal dalınca yerləşməyi də təbii bir şeydir.

Fəqət bir millətə məxsus məslək ümum ideal üçün bir yoldur. Məsələn, ümum ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün, millətə lazımdır özünü tanıtsın. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərqi düşünməyə qadir olmaz isə xüsusi məsləkin dalınca yerləşməz. Bu yolda yerləşməz isə ümum müqəddəs məslək nə olmağını da düşünməz.

İndi biz islama qulluq edən bir çox tayfalardan biri: məlum bir qanun altında yaşayıb, özümüzlə türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca getməliyikmi?

Getməliyik desəniz, özümüzü gərəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır?

Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və qeyri-qeyri şeylər deyilmi? Dil, məktəb, mətbuat dairələrində cüzi tərəqqi etmişik isə, 1905-ci il səbəb olubdur.

Əcəba! Bu on ilin ərzində bizə can verən, bizim yüz illər ilə paslanmış beynimizi pasdan təmizləyən, məhəbbət nə olmağını düşündürən, bizi insanlar cərgəsinə salan, hüququmuzu bildirən, ümum müqəddəs ideala yol açan, ilk səmərəsini nə tez unudduq.

Böli unudduq! Unutmasaydıq, indi hər başdan bir səs çıxmazdı. Qəzetələrimiz, ehtiyaclarımız barəsində yazıb bir-birinə bərkəs təsovvürlər meydana gətirməzdilər. İşlərimizin pərişan bir halda olmağını uydurma soboblərdə görməzdilər. (...)

Sənə can, ruh verən, sənə qaranlıqdan işıqlığa salan "yolu" məhv edərsən, özünü fəvt edərsən.

Biz hamın yolun düz, homvar, bağı qalmağına gərəkdir çalışaq: tam səadətimiz bu yolda, istiqbalımızın xoşbəxtliyi onda. Əqlimiz, bədənimizi, ruhumuzu bu yolda işlətməliyik.

Bugünkü pərişan halda bulunmağımız, cəmiyyətlərimizin karsızlığı, seçkilərimizin gülünc vəqələri, oxumuşlarımızın milli işlərdən qaçmaqları, mətbuatımızın, ədəbiyyatımızın dorinsizliyi, məktəblərimizin ruhsuzluğu, tərbiyənin acı meyvoləri, bunların hamısının əlacı hamın müqəddəs "yoldur". Bu yolda tərbiyə alınqsa, həm özümüzü tanıyarıq və həm ümum müqəddəs məsləkə yavıqlaşarıq.

...Məsləkimizə müvafiq təsovvürümüzü zəmanənin böylə bir vaxtında mümkün olduqca aşkar yazmışdıq... və fikrimizin xülasəsi də bu idi: bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hüriyyəyə bağlıdır. Bu hüriyyət isə tamamilə olmasa da 1905-ci ildən cüzi verilibdir. Məsələn, 1905-ci ilədək Rusiyada 20 milyon müsəlmanın bir "tərcüman" qəzetəsi var idi. Demək olmazdı ki, 20 milyon müsəlman tək bir balaca "Tərcüman" qəzetəsinə kifayət edir. Xeyr! Müsəlmanlardan qəzetə vermək fikrində çox adam var idi, fəqət izin vermirdilər. Qəzetəyə izin vermək məsələsi Petroqradda nazirdən asılı bir məsələ idi. Buradan da hamiya bir cavab gəlirdi: bəli, müsəlmanlar üçün, əlbəttə, qəzetə lazımdır. Fəqət ministrin gizlin sirkulyarına görə türk dilində qəzetəyə izin yoxdur deyirdilər. İndi isə, yəni 1905-ci ildən qəzetəyə izin almaq üçün Petroqrada və ministro müraciət etmək lazım gəlir. Qubernator və ya qradonaçalnik bu izni çox asanlıq ilə verirlər. Gözümün qabağında gündə bir qəzetə batır, biri çıxır.

1905-ci ilədək məktəblərdə ana dili yox idi, demək olar. Zətən gimnaziya və realnilərin proqramlarında ana dili heç yox idi. Ancaq şəriət dərsləri var idi. O da ki Allaha pənah! İndisə, yəni 1905-ci ildən bəri nəinki şəriət və hətta ana dili bu məktəblərdə oxunur. Bu ilədək ana dilinə nəinki əhəmiyyət verilmirdi, hətta tarixi-müqəddəsi rus

dilində keçmək təklif olunurdu. Bu təklifə görə də tarixi-müqəddəsi müsəlmanlardan rus dilinə tərcümə edənlər də tapıldı.

İndi isə böylə təklifləri eşitməsiniz; 1905-ci ilədək müsəlmananda handa bir yaxşı müəllim olmuş olsa idi də, onun qulluğu nəinki hesaba alınmayırdı, hətta gimnaziya və realnilərdə dərs verməyə bu müəllimlərin ixtiyarları yox idi. İndi isə bu müəllimlərin qulluqları nəinki hesab olunur, hətta müsəlmandan inspektorlarımız da vardır! Bu ilədək "Maarif cəmiyyəti" nə olmağını ancaq qeyriyərdə görürdük. İndi isə müsəlman maarif cəmiyyətlərini hər şəhərdə görmək olar.

1905-ci ilədək camaat dərslərini ancaq pristav və qubernator deyər bilirdilər. İndi isə bütün millətin dərsləri apaqıç dövlət dumasında müzakirəyə qoyulur. Daha bir çox məsələlər var ki, 1905-ci ildən sonra heyatımızın tərəqqi yoluna düşməyinə səbəb olubdur. Səbəb olub da özümüzü tanımağa yol açıbdır. Özümüzü tanıdıqsa, hüququmuz nə olmağını düşünəcəyiz. Ona görə bu halın davamına və daha genişlənməsinə sənəyət etmək lazımdır. Lakin nə yol ilə?

Məsələn: Bu gün Rusiyada dövlət Duması vardır.

Böylə olan surətdə çalışmaq ki, vəkilmiz millətin dərslərini bilən olsunlar və hamın dərslərə çarə necədən olmağını düşünsünlər, yəni demək istəyirik, bir vəkil ki, millətin dərslərini düşündü, o həmin vaxt səsinə bu yolda vərəkdir. Bu yolda vərərsə, bu yolda işləyən firqələr kömək olub, onların istədiklərini keçirməyə səbəb olar...

Böylə vəkilləri necədən tapmaq?

Əlbəttə, vəkil camaatdan seçilir. Böylə olan surətdə camaatın özündə müəyyən bir məslək, bir oqido ilə hamın camaatın vəkili də olmaz vaxt məsləksiz bir adam olar. Vəkilin müəyyən məsləki olmuş olsa da, böylə müəyyən məsləksiz camaatın vəkili lazımcı iş görə bilməz, tələb olmayanda lazımcı kirdar da və hətta hünər də olamaz. Bəs görünür, camaatdan başlamalıyız. Camaata müəyyən bir yol göstərməliyiz. Bu yolu kim gərəkdir göstərsin? Biz cavab verib deyirdik: Mətbuat və "cəmiyyətlər".

Hər zamanda deyilmiş ki, mətbuat ikinci bir dövlət qüvvətidir. İndi demək olmaz qəzetələrimizi oxumurlar. Mən iyirmi il bundan müqəddəm Amerika faytonçularının kuzlada oturub qəzetə oxumaqlarını kitabların birində təəccüb bir şey hesab edib yazmışam. Fəqət iki il bundan müqəddəm Hacıtərxanda olarkən müsəlman faytonçularını kuzlada qəzetə oxuyan gördüm! Deməli, qəzetələrimizi oxuyurlar, düşünürlər.

Fəqət bizim vəzifəmiz onlara müəyyən bir yol göstərmək və haman yolda təcridlə məlumatlar verib hazırlamaqdır.

Məsələn, rus qəzetələrindən "Russki vedomosti" qəzetəsi 53 ildir bir məslək dalınca gedib özü üçün müəyyən oxucular qazanmış. Bu oxucular haman qəzetədə bir məqalənin başını görüb də hanki nöqteyi-nəzər ilə məsələ müzakirəyə qoyulmağını məqaləni oxumamış bilirlər.

Bu qəzetə ilə yanbayan "Moskovski vedomosti" qəzetəsini görürsünüzsə isə haman məsələni qeyri bir nöqteyi-nəzər ilə meydana gətirməyini bilirsiniz.

Bir qəzetənin müəyyən bir məsləki olursa, müəyyən də oxucusu olacaqdır. Müəyyən oxucu müəyyən bir qəzetə oxuyarsa, mürür ilə bu məsləkdə tərbiyə tapar, öyrəşər, sevər. Bir gün haman qəzetə olmas isə bir şey itirmiş kimi özünü hiss edər.

İndi mətbuatımızda böylə bir müəyyən məslək varsa, əlbəttə, müəyyən oxucular da olacaqdır.

Bizə deyə bilirlər: böylə şeyləri hələ meydana gətirmək indi tezdir. Əlbəttə, gələcəkdə olacaqdır. Bunun cavabında biz də deyirik: "Ay camaat, biz dalda qaldıq, elm dalınca gediniz" sözlərinin də vaxtı keçdi. Ona binaən lazımsa, indidən görək başlamaq və elmə ihtiyacımız varsa, quru sözlər ilə dövət etməmək, elmi meydana qoymaq, yəni demək istəyirik.

"Elm dalınca gediniz" deməkdənsə, elmi oxutmaq lazımdır. Haman elm araya gələr isə xalqın beyni açılar, özünü tanıyar, özü ilə özgəyə fərq qoyar, həyat mübarizəsini düşünür və axırda bir məslək-əqidə tutub gedər. Camaat elm nə olduğunu düşünərsə, onu sevər. Alim adamın qədrini bilir və bilib də ciddi-cəhd edər ki, camaat və cəmiyyətin işlərini adamlara tapşırınsın!

Camaata elmi nə yol ilə oxutmaq?

Bir müəllim otuz, qırx uşağa elmi öyrədir onları bir yol ilə aparır kimi bir qəzetə də camaatın müəllimi yerində ona gərəkli məlumatlar verib bilmədiyi şeyləri öyrədə bilər. Qəzetənin dörd-dən bir hissəsinin elmi, fənni məqalələrə sərf edərikse, camaata böyük xidmət göstərmiş olarıq.

Əlbəttə, bu yalnız bir qəzetənin işi deyil, bu yolda cəmiyyətlərimiz də gərəkdir ciddi surətdə işləsinlər, fəqət işləyirlərmi və hazırda işləyə bilirlərmi!

Doğrudan-doğruya cəmiyyətlərimizdə get-gedə bu məsələnin meydana qoyulması, yəni gərəkli məlumatları camaat arasında bir "cəmiyyət" vasitəsilə intişar etmək ağır görünür.

Hamı cəmiyyətlərimizin gözəçarpan bir səhvi qara adamın rəbəsi olmamaqdadır.

Məlum, məşhur on-on beş adam ildən-ilə seçki düzəldib özlərini və öz adamlarını seçirlər. Qara adamın bu işlərdən xəbəri olmayır. Hətta elə "qoçaqlar" vardır ki, seçki günü yüz manatdan keçib öz adamlarını üzv yazdırırlar. Özünü və istədiyi adamları keçirirlər. İşləyənlərsə, yəni yaxşı, ya heç gəlmir, ya gəlirsə işlərdən başı çıxır. Quru bir ad üçün və ya, doğrusu, sözünü keçirtməkdən ötrü tamam cəmiyyətə səhlənkarlıq edir.

Bu cəmiyyətlərə cəmiyyətə olan qara adam üzlük pulunu vərəndən sonra daha bir il cəmiyyətin üzünü görməyir. Onunla ruhani rəbəsi olmayır, cəmiyyət hiss etdiyini hiss etməyir. Cəmiyyətin nə yolda işləməyindən xəbəri yox.

Doğrudan, hərəgah cəmiyyətlər pul yığmaqdan və ianə verməkdən ötrü meydana gəlirlərsə, onda bu qədər cəmiyyətin bir şəhərdə olması əbəsdir. Bir cəmiyyət başına cəm olub da var qüvvələrini bu yolda işlədirlər, pul cəm edib ianələrini verirlər. Zətan bu fikirdə olanlar da var: deyirlər bu cəmiyyətləri gərəkdir birləşdirmək. Böylə fikirdə olmaq da məsləksizlikdən olsa gərəkdir. Bu şəhərdə cəmiyyətlərin çoxalmağı təbiidir. Çünki hamı bir fikirdə olmaz, biri deyir: Millətə yardım etmək üçün cəmiyyəti-xeyriyyə lazımdır, yəni millətin yetimlərinə, korlarına, şillərinə kömək gərəkdir.

Bir qeyrisi deyir: Xeyr, bununla çox da iş görmək olmaz. Gərəkdir məktəblər açılınsın, qiraət-xanalar meydana gəlsin. Bu fikirdə onlar nəşri-maarif cəmiyyəti düzəldilər.

Daha bir qeyriləri bu təsəvvürdə olurlar: Gərəkdir qara adama ruh vermək, camaatın gözünü açmaq, camaatın içinə girib onun ehtiyaclarını bilmək və bilib də ona yardım etmək. (...) Bu fikirlərin hamısı təbiidir, həmçinin cəmiyyətlərin də ayrı-ayrı açılması və yaşaması təbiidir. Fəqət nə üçün cəmiyyətlərimizin işləri getmir, yəni cəmiyyətə lazım olan mənfəəti camaata vermirlər, camaatı tanımayırlar! Tamam cəmiyyətlərin tərəqqisinə mane olan şey əsil mətləbi düşünməkdir.

Qədimdən bir qayda var idi. Seçki məsələsi araya gələndə camaat həmişə qoca, dünyagörmüş bir adam seçirdilər, qeyrilərinə

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

(1872-1950)

QANLI BAKI FACİƏLƏRİ HAQQINDA

1905-ci ilin 6 fevralında qəfləton baş vcrən və hər iki millətin tarixinə qara bir pəşmançılıq səhifəsi olan Bakı faciəsinə dair qələmə alınmışdır.

nisbətən məlumatlı, iş bilən, həyatın uçurumlarından, ruzigarn sədəmələrindən keçmiş bir adama işlərini tapşırırdılar. Yüz illər, min illər bundan müqəddəm olan adamlar düşünürdülər, bilirdilər ki, iş yaxşı getməkdən ötrü bilik lazımdır. İndi isə 20-ci qərində göydə uçarkən üzləri qızarmaya-qızarmaya, deyirlər ki, iş görmək-dən ötrü pul lazımdır. Ona görə iş başına həmişə elmsiz, zəngin, dövlətli adam seçmək gərəkdir. Doğrudur, Napalyon bir vaxt deyibdir: Mühəribə üçün lazımdır: əvvəla, pul, ikincisi, pul, üçüncüsü, pul. Fəqət indi haman Napalyon qəbirdən baş qaldırıb onu Rusiyadan qaçıran qarın səngərlərdə əriyib buğlanmağını görə idi, yeğin deyirdi mühəribə üçün lazımdır: əvvəla, elm, ikincisi, elm, üçüncüsü, elm. Fəqət beynimizin nəsi o qədər qalın düşübdür ki, gözümüzün korluğu bir dərəcəyə çatıbdir ki, biz yenə deyirik, iş görmək üçün ən əvvəl pul lazımdır. Yəni iş başına dövlətli keçmək gərəkdir. Təəccüb burasıdır ki, böylə bir batıl, böylə bir insanın şəninə yaraşmayan əqidə hazırda cəmiyyətlərimizdə işləyən bir neçə oxumuşlarda da vardır. ... Əlbəttə, böylə bir fikirdə olan oxumuşlarımız azdır. Bunlar millətin canında irinli, çirkli yaradırlar. Operasiya olunarsa, çirk dışarı tökülüb, camaatın, millətin canı bunlardan xilas olar.

Bu operasiya kimin vəzifəsidir? Biz deyərdik mətbuatın, bu müqəddəs qüvvət, bu müqəddəs əqidəsini bildirsən gərəkdir. Böylə bir əqidə sahiblərini çubuqlamal və əqidələrini elmi-tarixi yol ilə puç etməlidir. Daha doğrusu, mətbuatın vəzifəsi ümumi millətin işlərini bilmək, bilib də təhlilində aciz qalmamaq və daim millətin hüququnu mühafizət etməkdir. Böylə bir ağır vəzifə bir adamın işi deyil, bu yolda lazımınca işləmək üçün elmi qüvvət lazımdır. Ona görə biz deyirik: madam ki, mətbuatımız meydanında elmi, fənni qüvvət yoxdur, qəzetlərimizin camaata lazımınca mənfəəti və təsiri olmayacaqdır.

Məqsədin ərzi. Müqəddimədə söylədiyimiz kimi, hər hansı xəyala uymuşdularsa, ermənilər müsəlmanlar əleyhinə qiyam fikrinə düşüb müxtəlif təşəbbüslərdə bulunurdular. Onlar hər tərəfdə müsəlmanları sıxışdırmaq, acı-acı sözlərlə münasibətləri kəsmək kimi ürək sıxan rəftarlara başlamışdılar. Müsəlmanlar isə işin axırını çox böyük bir hüznə xatırlayıb, ancaq əsas müdafiəni əldən buraxmayıb ayıq dolanırdılar. Məhəlli hökumət isə bir sıra yüngül cına-yətlərlə baş girləsə də, belə mühüm işlərin qabağını almaq kimi əməllərdən uzaq idi. Bundan anlaşılır ki, bir-birindən dostluq əlaqə-sini kəsmiş hər iki millət bir-birinə qarşı buraxılmışdı. Bu vaxt ermənilər artıq müsəlmanları sıxışdırmağa başlamışdılar. Ermənilərin bir qismi iğtişası alqışlamırdılarsa da, güclü və nüfuzlu tərəfi iğtişanın bu gün baş verməsini sabahdan münasib sayırdı. Halbuki bu halı istəyənlər partiya komitələri olduğundan sözləri təsirsiz deyildi. Necə ki, elə də oldu. Olub da, fevral ayının 2-də Ağarza adlı bir müsəlman Quba meydanı adlanan yerdə erməni komitəsi tərəfindən öldürüldü. İslamlara təsir edən belə bir faciə baş verdikdə, daha açıq desək, müsəlmanlar milli heysiyyətlərini təhqir olunmuş görünəcə, təsəvvür edin, müsəlman könüllülərini saxlamaq olarmı?! Belə-belə işlər müsəlmanları son dərəcə qəmgin edib çaşdırdığı halda müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi. Nəhayət, istintaq və ya sair bir iş üçün aparılan müsəlman məhbusu yolda erməni saldatı tərəfindən günahsız öldürülüb, müsəlmanlar daha da dağdar edilir. Bu vaxt dünyamızı qan dəryasına sövq edən fevral ayının altısıydı. Bu gün elə bir gün idi ki, ermənilər araya qarışılıq salmaq istədikləri halda, müsəlmanlar buna məəttəl qalmışdılar. Beş dəqiqə sonra bir-birindən münasibəti kəsib, biri-birinin qətlinə çalışan hər iki məhriban qonşu artıq bir-biri ilə chtiyyətla

dolanırdılar. Nəhayət, süni və çoxdan bəri hor iki millətin zətinə qondarılmış iğtişaş bombası partladı və bütün Qafqaz ələmi bu bombanın təsir şiddətindən yanib yaxıldı deyilsə, daha düz olar. Görəson o partlayıcı maddə həqiqətdə bomba imiş? Bəli, bu bomba altısında baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza burada atəş açıldı. Bu gün hor tərəfdə, yəni Bakının bütün sahələrində iğtişaş gəzələnirdi. Babayev adlı bir müsəlmanın ölmək xəbəri yayılandan sonra müsəlmanlar da açıq-açığa hərbi qalxaraq ermənilərə yürüş etdilər. Dördüncü səhədə də atışma başlanıb, tərəflər biri-birini həyətli dərəcədə bombardman edirdi. Ermənilər tam ciddiyyətlə işə başlamışdılar. Babayev adlı müsəlmanın qotlindən yarım saat sonra Voronovski küçədə konka konduktoru Artyom Şinkov öldürüldü, Tsitsiyanovski və Çadrovski küçədə bir namolun rus namolun şoxslor tərəfindən qana boyanib yərə sorilir. Bu adamlar öldükdən sonra bütün səhələrdə tam şiddətlə atışma başlanıb, aramsız olaraq hər iki tərəfdən döyüş silahlarına ol atılmışdı. Həmin gün və gecəsi şəhərdə böyük gurultu – şaqıltılar zahir olurdu. Gecə sübhə kimi şəhərdə atışma səsi var idi ki, səhər təzədən küçələrdə öldürülmüş 13 nəfər azərbaycana aparıldı. Fevralın 7-də yenə hor tərəfdə atışma başlanıb, ermənilər ümumi hərbi qiyama başladığılarından müsəlmanlar da açıq-açığa tüfəng, tapança götürüb, hərbi girişməkdə idilər. Ermənilər halda müsəlmanların hücumuna davam gətirə bilməyərək qaçmaqda və evlərinə pənəh aparmaqda idilər. Damlardan, pəncərələrdən müsəlmanların və gəlib-keçən bütün tayfaların üzünə ardı-arası kəsilmədən atəş açılırdı. Krasnikovların evlərindən, Madrid mehmanxanasından və Krasnikovların o biri evlərindən ki, Bazar və Qubernski küçələrinin küncündədir, böyük atəş açılırdı. Mayilovun və Korsakovin evlərindən və Molikovun evindən ki, hamam da ordadır, müsəlmanların qarşısına vahiməli atəş açılmışdır və yenə Tağıyevin evinin yuxarı mərtəbəsindən gəlib-gedən camaata fərq qoyulmadan güllə atılırdı. Bu vaxtda Bakının və zavodların cəlbə bir yeri qalmamışdı ki, iğtişaş sirayət etməsin. Ümumcəmaat bir-birinə qarşı silah işlətməkdə idi. Əvrotlər uşağın ölindən tutaraq o tərəf-bu tərəfə qaçmışlar. Ancaq heç bir tərəfdən aman tapmayıb sorgordan qaçmışlar. Bu vaxtlar Balaxanıda böyük vuruşma və yanğın düşüb. Müsəlmanların dil bilonləri erməniləri hiş edirdilər. Həmin gün cəlbə bir gün idi ki, küçələrdən əlli nəfər qədər erməni ölüsü yığıldı. Müsəlmanlara gəl-

dikdə, yaralı və ölüləri daşıyıb öz evlərinə aparırdılar. İğtişaş noticosində müsəlmanların bir çoxunun imarətləri və mağazaları dağıldı və qarət edildi. Ermənilərdən isə Minas Simonov, Muqduşi Oqanesyans, Ayrəpetyans qardeşlərinin və başqalarının dükənləri qarət edildi. Bu dükənlərin qarətin dayandırmaq üçün polis qulluqçularının ölində lazımınca müdafiə ələmi olmadığından onları qarətçilərdən qorumaq mümkün olmadı. Yəni qarətə son vermək mümkün və imkan daxilində deyildi. Zira, qarətçilərin çoxu, müsəlmandan – İran təhləsi, ermənidən isə Türkiyədən gəlmiş daşnak-sütyun və sair könüllülər idi. Bunları görə də bu qarətçilərin oməlinə son vermək olmaz idi. Fevralın yeddisində, yəni müharibənin şiddətli zamanında iyirmi nəfər kazak əlxoda çıxıb, hər on nəfəri bir dostu olaraq, birisi Şamaxınskiyə, digəri Bazarda idi. Atışmanın şiddətli vaxtı xidmət həlindən məhrum və əziz qalan pristavlar bu kazaklardan kömək tələb etsələr də, az olduqlarına görə, onlardan "kömək edə bilmərik" cavabını alırdılar. Saat on iki radələrində şəhərin halı təhlükəli bir vəziyyət almışdı. Müsəlmanların könüllü cavandarı çox cəsarətlə ermənilərə və onların nizami saldatlarına qarşı dururdular. *Müsəlman buşçalarına gəldikdə erməniləri yeri düşdükcə hiş və himayət edirdilər.* Bu əsnada hökumət tərəfindən hər tərəfə on nəfər olmaqla dostu ilə saldat gəndorilirdi ki, bu da bir xəş xoyal imiş. Zira, on minlərcə müharibə edənə bir-birindən ayırmaq üçün on deyil, minlərcə saldat və ciddi surətdə çalışan komandalar lazım idi. Sakilliyi bərpə etməyə əmr ələmi dostolərdən Salyan polkunun podpolkovniki Kuzminskinin komandası ələmi on iki nəfər saldat saat on birdə şeypur-balaban ilə çıxsa da, camaat bir az dağılır, fəqət onlar keçib gedəndən sonra yenə qarət və qətlə davam edirdilər. *Bir səhənin pristavı şəxsən polkovnikin yanına gədarək, "əmr veriniz saldatlar bir nəçə atəş açib camaatı hədə ilə dağıtsın" dedikdə, "sizə bərcə deyil, biz öz qulluğumuzu yaxşı bilirik" cavabını almışdı.* Söz yoxdur ki, pristavlar kimi, atəşin şiddətlə gətirdiyi məhəllədə vəzifədə ələmi şoxslor də cəlbə cavab ələmi xidməti boğlayıb güllə düşməyən bir yərə gedocəkdir. Nəccə ki, bəlo də olurdu. Deyilənlərdən mələmi ələmi ki, *iki qanlı camaat bir-birinin əhədəsinə buraxılmışdı.* Aınma burasını da deməliyik ki, *müsəlmanlar insafı ələmi buraxmayaraq hər tərəfdə erməniləri hiş edir, evlərində saxlayıb yemək-içməklərini verirdilər.* Krasnovodsk və Suraxanski küçələrində, kilsonin küncündə və Bolşaya Morskaya

küçösində müharibə tam şiddətlə davam edirdi. Bu küçədə müsəlmanlar bir çox erməniləri hişf etdilər, o cümlədən yüz doxsan beş nömrəli evdə Akim İsayevnin ailəsi və özü hişf olunub, qətl-qarətdən konar qalmışdılar, mühafizəçi müsəlman isə Ağakəşi Əliyev və Əliyevin qardaşı Hüseyinqulu Korbolayı Abdulla oğlu idi. Bu barədə ermənilərin özləri məktub vasitəsilə razılıq etmişlər ki, imzaları aşağıda göstərilir: Mikayıl Artyomyans, Babacanov, Sarkis Minayevič Ovanesov. Müharibənin o şiddətli getdiyini yerlərdən biri Malakan bağının otafrı idi. Orada da bir çox erməni hişf edilmişdi. Ağadaş Voliyevin evində Arşak Durniyans adlı bir erməni iki nəfər gimnaziyada oxuyan uşaqları ilə hişf olunub yemək-içmək verilmişdir. Həmin erməni ailəsi öz qonşusu Hüseyinqulu Mahmudov və Moşedi Hənişə Cəforov tərəfindən mühafizə edilmişdi. Qeyd olunmalı hal burasıdır ki, həmin məhəllədə olan ərsiz, sahibsiz müsəlman övretləri dəstələrin qarşısına çıxıb qonşu ermənilərin əmlak və canlarını hişfə çalışmışlar. Arşak Durniyans bu barədə razılıq məktubu da yazmışdır. Məktubun tarixi 19 fevral 1905-ci il idi.

Bu qanlı günlərdə altı fevraldan başlayıb Stepan Avetisov, Arzumanovlar və başqaları hişf olundular. Bir müsəlmanın evində ki, əvvəlinci müharibədə omisi oğlu Ağarza Babayev ermənilər əlində öldürülmüş, vəqiedə islamıyyətin şan-şöhret, insaf və mürüvətini ələ almə bildirmişdir. Baxınız, omisi oğlu erməni əlində vəhşicəsinə öldürülür, özü isə bir çox erməni mühafizə edib, Davud Oxanesovun bütün ailəsinə və tamam o evdə olan kirayənişinləri yeməklə doyurub, qətl-qarətdən xatircəm edir. Yaşasın insafı qaradaşları! Yaşasın ki, islamın şan və əzəmətini ələmlərə bildirmişlər. Küçələrdə o tərəf-bu tərəflərdə qan tökən ermənilər isə ələ keçən əlsiz-ayaqsız müsəlmanları qırıb-kəsməkdə idilər. Müsəlman övretləri o tərəf-bu tərəfdə erməni qorxusundan titrəyib, çocuğunu unudurdu. Fəqət yenə bu əzəmətli bacılar kişilərinə qoşulub min il bir vətəndə yaşadığı erməniləri himayət edirdilər. Buna şahid üç nəfər müsəlman övretinin əlli nəfər erməni hişf etməsidir ki, dörd gün müddəti bunların cümləsini yeməklə doymuşdur. Razılığı imza edən Qaraxanyans adlı bir ermənidir ki, məktubu yazı stolunun üstündə əmanət saxlanmışdır. Yaşasın ismətli və mürüvətli analarım. Yaşayıb da insafı uşaqlar tərbiyə etsinlər. Fevralın səkkizi gecəsi məmuriyyə və şöhrətlə məşhur olan Bakı şəhəri cəhənnəmə çevrilib bir tərəfdən bombalanan parlament, digər tərəf-

don uca və ali imarətlərin yanib vulkanlara bonzomosi, bir tərəfdən nəfəs zavodlarının, budkaların yanğısından somaya qalxan alovlar insanı çaşdırıb qoyurdu. Bu gecə hər tərəfdən mühafizəçi qoşun dostları götürülüb, şəhər mühafizəsi qalmışdı. Şəhər içində qarətçilər və bir də xələflərinin bilud qana qorq olmalarını görüb axırdən Bakı şəhərinə tökülmüş ruhlar idilər ki, bizim belə halımızı görüb lənət oxuya-oxuya yerlərinə qayıtmaq arzusunda idilər. Bu gecə vohşilə qətl-qarətə ol açib bir çox müəssisələr və fabrikalari yandırıp dağıtdılar. Ən başlıca qarət İtsitsiyanski və Qubernski küçələrində başlanıb hər iki tərəfə böyük xosarətlər yetirildi. Fevralın sikkizində hər tərəfdə qətl-qarət davam edirdi. Nəco ki, Mirzo Aramyansın mağazininin əşyaları qarətçilərdən alınib arabalarda polis idarəsində mühafizə olunmaq üçün aparılırdı. Saat ona yaxın Suraxanski, Vorontsovski küçələrində Aslanovun evinə tökülüb, üç-dörd ev dağıdıb talan etməyə istədilsə də, mühafizəçilər tərəfindən mane və müdafiə edildi. Yuxarıda qeyd edilmiş küçələrin küncündə və bulvarlarda qarət tam şiddətlə davam edirdi. Gecə qaralıq düşdükdə həmin evləri qarətdən sonra yandırmağa başlasalar da, qaradovoylar sandığı atəşli halda aşağı atıb söndürürlər. Bu vaxt Suraxanski küçədə bir müsəlmanın evi faciəli surətdə qarət olunur və yandırılır.

Bu islam evi ermənilərlə dolu olub ki, hamısı qətl-qarətə məşğul imişlər. Bu barədə dördüncü sahənin pristavı lazımı yerinə mümkün olan məlumatı vermişdir.

Ermənilər isə bu tərəflərdə müsəlmanları şiddətli surətdə bombardman edirdilər. Bu halətə heç kəs davam gətirə bilmirdi. Nəco ki, bütün qoşun dostları da atəşin şiddətindən davam gətirə bilməyib hamısı qaçmağa üz qoydu.

Atışma getdikcə daha da artdığından iki nəfər müsəlman məzlum surətdə qətl edildi. Həmin bu vaxtda pristavlar polismeysterin tərəfindən məmur olub Dağıstan polkunun bir dostəsi ilə yanğın komandasına köməkdə bulunacaq idi. Yanğın dəstəsi təşəbbüsdə bir az tənqidçiyindən dördüncü sahənin pristavı bir dəstə qoşun götürüb Aslanovun evinin həyətinə daxil olur. Pristav və qoşun əhli evə daxil olar-olmaz, naməlum şəxslər tərəfindən ev şiddətlə atəşə tutulur. Pristav conabları heç bir tədbir görmədən qoşun dostesini götürüb öz yerinə qayıtmağa məcbur olur. Qaralıq düşdüyündən fərq qoyulmadan erməni və müsəlman əmlakı və əşyası ya qarət və

talan olunur, ya da yandırılırdı. Bu gün Bakının halı clo təhlükəli, clə qarışıq idi ki, atışmanın, yanarı ınarətlərin, alovun şiddətli tosinədən öldürülmüşləri heç bir tərəfdən yığmaq, yaralıları azarxanaya aparmaq mümkün deyildi.

Bu növ ilo Bakının hər tərəfində şiddətli qətl-qarət və atışma başlanıb ayın 10-a qədər ardı-arası kəsilmədən cinayətlər baş verirdi. Balaxanıda neft zavodlarında iğtişaş hökm-forma olub yanğı əməli də şiddət tapmaqda idi. Ancaq Balaxanıda iğtişaşda iştirak edən bir çox ermənilər olub, bir çox da müsəlman fəhlələri hər bə, qətl-qarətə başlamaq istədilər. Fəqət, müsəlman başçıları iğtişaşın qabağını alıb, erməniləri və sair millətdən olan fəhlələri hişf və himayə edər idi.

Müsəlmanların bu insafli rostanndan razılığa dair bir çox məktublar olımiza gəlib çatsa da, bunların cümlosini Rəno cəmiyyətinin fəhlələrinədən gələn razılıq məktubları bir daha təsdiq edir. Bu fəhlələri mühafizə edən zətlərin bir neçəsinin isimləri aşağıda yazılır: Hacı Nəcəfzadə İbrahimov, Ata Sultanlı Haşimov, Əbdülməli Babayev, Hacıyev qardaşları, Moşodi Qulu Ağamohəmməd oğlu, Moşodi Ağahüseyn Molla Həsən oğlu, Hacı Fətəli Ağəəli və başqalarıdır ki, hamısının adları qəralamada qeyd olunub. Razılıq məktubunu imza edən, ümumən, Rəno cəmiyyətinin fəhlələridir. Əlimizə çatan məlumatlara əsasən, müsəlmanlar Bakıda erməniləri mühafizə etməsəydi, üç minə qədər erməninin qana qəltan olması yəqin idi.

Mühəribə fevralın 6-dan 10-na qədər tam şiddətlə davam etdiyindən erməni və müsəlmandan tələfat min nəfər olmasa da, mal və zərurə omlaka dəyən zərər milyonları keçməkdə idi. Hökumət bu mərkələri sakitləşdirməyə çıxdısa da, clə bir ciddi iş görmədiyi hamımıza məlum və aydındır.

Bakıda olan bütün əhvalatı bu yerə, yəni bu səhifələrə çıxarmağa gücüm çatsa da, hər iki millətə belə vəhşi hərəkətlərdən xəbərdar etməmək niyyəti ilə bundan artıq məlumat verməyi lazım bilmədim.

Yuxarıda verilmiş məlumatlardan anlaşılır ki, ermənilər bütünlə Bakıda məğlub olub fəlakətə uğramışlar. Digər tərəfdən ermənilərin əvvəlki təşəbbüs və tədarüklərinə baxdıqda belə məğlubiyətə insan son dərəcə təəccüb qalır. Zənnimcə, həmin bu məğlubiyətə

ermənilərin özləri səbəb olmuşlar. Belə ki, mühəribədən qabaq bir sıra xırda-pərə işlərlə müsəlmanları dəyüq salıb özlərinin nə xəyalda olduğunu layiqincə islamılara bildirdilər. Müsəlmanlar da ermənilərin bu fikrini başa düşüb özlərinin mühafizəsinə qayğısına qalıblar...

Hərgəh ermənilər bu mühəribəni müsəlmanların xəbərsizliyi əsnasında açmış olsaydılar, o vaxt müsəlmanlara min yox, on minlərlə tələfat və cə bilərdilər. Ancaq burasını da deyək ki, Bakı müsəlmanları ciddiyyətlə iğtişaşda iştirak etməyərək, düşükcə mühafizəyə qoşulurdular. Bunları isbat üçün bir çox məktublar vardır. Amma yuxarıda bir neçə yerə məlumat verdimizdən, burada təkrarə lüzum görülmədi. Ümid ki, bundan sonra bu iki millətin bir-birinə məhəbbət və sədaqətdən başqa bir xəyalı qalmamışdır.

Burasını da söyləyim ki, intiqam üçün tərəflər də bir pis xəyalda qalmayıb, nəcə ki, əvvəllər yəni bir vətəndə tam əsədlik ilə yaşayıb, sair hüquqlarımızın mühafizəsinə çalışmaqda yəni keçən şən-şöhretə qazanacağıq.

Bütün bunlardan sonra oxuculara məlum edirik ki, bu yazımda olan əhvalatı diqqətlə oxusun və rast gəldikləri qəsurlarını öfə etsinlər.

KƏDƏRLİ NAXÇIVAN HƏDİSƏLƏRİ

1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakı erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvan erməni-müsəlman camaatı artıq həyəcəndə idilər. Buna nisbət ermənilər əslə qorxınmayıb həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şöhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür ədlü silahlar olduğundan müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Ermənilərdə də belə hallar hər dəqiqə gözələnirdi. Hər vəziyyətdə, erməni siyasətini gətir-qoy edəndə clə belə də olmalı idi. Zira, *ermənilərin rəyinca, "bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın" – deyib hər tərəfə ədlü silah və sair hərbi təvəzimat gəndərməyə çalışmışdılar.* O zamana qədər əslə qara-qorxu cəmiyyəti Naxçıvan müsəlmanları gəcələr ermənilərin qorxusundan eşiyə, gündüzlər isə uzaqda olan omlaka da gədo bilməzdilər. Naxçıvanın ətrafı hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olduğundan, 6 saat ərzində İrovandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanları şirin dillə dindirmək belə istəmərdilər.

Naxçıvan şəhəri Sisyan mahalının əhəmiyyətli bir keçidi, hər saatda əksər toplanışına olverişli olduğundan ermənilər lazımı qədərində Naxçıvanda milli partiyalardan saxlamışdılar. Ermoni osgerləri osla dinc oturmayıb, müsəlmanları hər saatda müharibəyə çağırırdılar. Belə ki, may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini – müsəlmanlar erməni kondi Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt ağır surətdə yalanlanırlar. Bu xəbər şəhərə çatdıqda camaat bir az da həyəcana başlayıb, narahat olurlar. Ermənilər bu gündən başlayıb, dükənləri bağlayıb müsəlmanlara məlum olmadığı halda kilsəyə və evlərinə yığışırdılar. Bu torz ilə may ayının 7-də Tınbul adlı erməni-müsəlman kondini keçdikdə bir müsəlmanı vurub öldürürlər (Tınbul kondi erməni-müsəlman kondidir. İki hissəsi müsəlman, bir hissəsi ermənidir). Bu yerdən müqayisə olunmalıdır ki, ermənilərdə nə qədər todarik var imiş ki, bu azlıqda yəni müsəlmanlara qələbə xəyalında idilər. Müsəlmanlara gəldikdə qorxudan qol-qanad açma bilməyərək heyrətdə qalmışdılar. May ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə, daha bir ay qabaq Peterburqa gətirmiş şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvana daxil oldular. Onların gəlməsini eşitdikdə camaat qapıya tökülüb ermənilərin bu işindən şikayətə başlayırlar. Əvvəlcə şikayətləri: "Ermənilər biza nə etdilər isə keçdi, fəxət, yənə yığışib bazara gəlsinlər" – demək idi. *Ayın 9-da Cəhri müsəlmanları qubernatorun hüzuruna gəlib, bu sözləri şikayət etdilər: "Bizim kəndin yolları hər tərəfdən erməni alınmadır. Bu səbəbdən təvəqqe edirik, yolları hökumət mühafizəsinə alalımız". Bu tövr ilə hər tərəfdən müsəlmanlar şikayətə gəlməkdə idilər. Nə fayda ki, hamısı cavabsız qalıb, şikayətçilərə məyusluqdan başqa bir şey qalmadı.* Bu tərəfdən şikayətləri cavabsız qalan müsəlmanları ermənilər cürbəcür söyləşlərlə incidirdilər. Həməm may ayının 9-da naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə sohrada Əliabad adlı erməni kəndliləri tərəfindən çəsmə kənarında gəcə vaxtı yeddi güllə yarası ilə qətlə yetişdi. Bu xəbər şəhərdə daha böyük dəhşətlərə səbəb oldu. Ayın 11-də Kültəpə adlı erməni kəndinin varlısı erməni fədailəri tərəfindən ailəsiylə qətlə yetirildi. Ermənilər bunu da müsəlman camaatına nisbət verdilər. Lakin axırını təftişdə yuxarıda adı çəkilmiş partiya tərəfindən cozalandığı məlum oldu. Varlığının adı Xaçaturdur. Həməm günün gecəsi vitse-qubernator Baranovski yol ilə gedən bir ermənidən çoxlu bomba zəbt etdi. Yəni

homən gəccə, yəni may ayının on birində ermənilər bütün şəhəri atəşə tutdular. İki saat yarım müddətdə şəhərdə beşəçilən tüfənglərin sodesı, alov və tüstüdən savayı bir başqa iş nəzərə gəlməz idi. Müsəlmanlar da tok-tok o atəşlərə qarşı atəş açırdılar. Borəkot versin ki, *həməm gəccə müsəlmanlardan bir nəfər də tələf olmadı. Ermənilərdən isə tələfat olmamış deyildi. Bununla belə, hər yerdə gizlədikləri kimi, yənə gizlətdilər. Bu gəccə müdhiş bir gəccə idi.* Həç kəs – böyük, kiçik, hotta barmaq boyda halalar da yata bilməzdi. Hordən bir bir tərəfdən bir güllə açılıb şişə pəncərələr qabağında ildırım kimi çaxıb beşikdəki balaları da yatmağa qoymurdu. Camaat hərə bir xəyalda idi. Zira, eşikdə dohşətli küllək osirdi. Həç aram tutmayaaraq divarlara güllələr doyməkdə idi. O gəccəni müsəlmanlar qarışq xəyallar ilə cəhəmmət guşəsi olan yataqları içində qovrul-qovrula sübh etdilər. Bəli, etdilər! *Səhər təzdən, ayın on ikisində, yənə vitse-qubernatoru şikayətə gəldilər. Gecənin atışmasını deyib, əncəm çəkmişini tələb etdikdə "Dəğər onlar siza atəş açır, siz də tutub onların tapançalarını alınz" – cavabını aldılar! Qubernator bir də "mən bilmərəm" – deyib camaatı qaytardı. O halda gözü qızmış ermənilərdən və özünü itirmiş müsəlmanlardan bir nəfər olmadı söyləsin ki, "cənab qubernator, bəs buraya nə üçün təşrif gətirib-siniz?"* Homən gün şəhər və ətrafı qorxulu olduğundan Naxçıvan camaatı və iranlı fəhlələri – hamı şəhərdə və bazarda idilər. Ona görə iranlı fəhlələr qubernatorun sözüinə oməl edərek, ermənilərdən bir sıra açılan şeylər zəbt etməyə başlayıblar. Saat on radələrində bir dəstə erməni fədailəri bazarın başında durub, ayaq tərəfdə olan müsəlmanları gülləbaran etməyə başladılar.

Bu əsnada xəbərsiz olan vitse-qubernator, Cəfərqulu xan – şəhər roisi, İrəvan qlavası Ağamalov, pristav Məhdi xan – Orudbadski cənabları atışma səsində gəldilər. Yolları erməni bazarından düşdüyünə görə, homən gün qubernatorun omrilo açılmış bir neçə erməni dükənlərindən qubernator və onun yoldaşları gülləyə basıldılar. Bu əsnada erməni dükənlərinə yaxın olan müsəlman dükənlərindən də atəş açıldı. Atışma iki saat çəkdi. Bu müharibədə məşhur erməni tacirləri Adamov şagirdlilə, Xalətov uşaqları ilə və başqaları qətlə yetirildi. Adamovun dükəninə məlum səbəbdən od düşüb tamam yandı. Bu müharibədə müsəlmandan beş nəfər öldü və bir neçəsi yaralandı. Erməni dükənləri oksəriyyətilə, müsəlmanlardan 10 dükən qəzetildi. Müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik

Angil qətlə mane olmayıb, "Tez vur, oğlum! Tez ol, oğlum!" deməklə könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı "Tez olunuz! Tez aparınız!" deyib camaatı qızıdırırdı. İki saat tamam qətl-qarət uzandıqdan sonra hər tayfa çəkilib öz tərəfinə getdi. Qubernator cənabları bu hadisələri görür və eşidirdi. O günün gecəsi vəhşətli, dəhşətli bir gecə olduğundan hamı evlərində oturmuşdu. Saat on iki radələrində erməni tərəfindən şiddətli atışma başlanıb bütün şəhəri gurultu içinə almışdı. Şiddətli atəş ermənilərin ipək zavodundan açılırdı.

Gecə atışmasını cənab qubernator bir saat sonra kəsdirdi. Ermənilər. nəhayət, sakit oldular. Sübh çağı bu xəbər ətrafda çox pis və qorxulu təsir oyatdı. Odur ki, hər tərəfdə qırğın və qətl-qarət başlandı. Əvvəlcə, yarı erməni, yarı müsəlmanlardan ibarət olan Cəhri kəndində qətl-qarət başlandı.

Bu gündən başlayıb ermənilər dükanlarını kilsəyə yığışdırıb, müsəlmanlara qarşı zülm və acı töhmətlərdən çəkinmədilər. Hər gündə bir hiylə, hər halda bir hoqqa çıxarmaqda idilər. Bu vaxtda, necə ki məlumdur, şəhərdə çox hökumət qoşunu mövcud olub, camaatı hər saatda təhqir etməkdə, belini, cibini axtarmaqda idilər.

Müxtəsər, Naxçıvan camaatı zülm və əziyyət altında əzilir, nə hökumət, nə filan sidq ilə belə işləri yoluna qoymaq fikrində deyildi. Noyabrın 26-na qədər müsəlmanlar və ermənilər hökumətin siyasəti sayəsində dəfələrlə sülh edib, bir-birilə əl-ələ vurdular. Axırda yenə bu sülhlər hər iki tərəfə ədavətdən başqa bir səmər vermirdi. Necə ki, hər saatda bu iki tayfanın arasında yeni bir ədavətin ortaya çıxacağı gözlənilirdi. Noyabrın 26-da birdən-birə camaat bir-birinə dəyib tələm-tələsik dükanları yığışdırıb, evlərinə qaçdılar. Hər kəsdən işin nə yerdə olduğunu soruşduqda əllərini bir-birinə sürüb, heyran-heyran adamın üzünə baxdılar. Camaat arasında müxtəlif xəbərlər danışıldığı kimi, Çəsmə-Basardan da bu xəbər yetişdi: *Bu gün kazaklar sülh və asayışı təmin etmək üçün Çəsmə-Basar kəndinə gedərkən Hacı Nəsir Hacı Naği oğlunun evinə qarətə buşlanmışlar, bu vaxt qubağa durub mane olmağa çalışan Hacı oğlunu bir zavalı oğlunu öldürmüşlər. Müsibətə düçar olmuş Hacı oğlunu qana bulamış görərkən qaşib bir güllə kazaklara atmış, elə buna görə də onun ailəsi biadəblər tərəfindən qətl edilmişdir.*

Bu xəbər Naxçıvan camaatını nəhayət dərəcədə perişan etmişdir. Zira, bu işlərin ümdə baniləri və başçıları polkovnik Krilov və

naçalnik Angillər idi. Noyabrın 26-cı gecəsi müsəlmanlara böyük bir müsibət üz verib, hökumətin də hiyləsini hamıya bildirdi. Həmə gecəni Naxçıvanda müsibət gecəsi, odlu-alovlu gecə adlandırmışlar. Həqiqətdən də o gecə atəşli, ürəkdağlayan, yanğılı bir gecə idi. Həmə gecə saat yeddi radələrində böyük və dəhşətli sədalar eşidilirdi. Məlum olduğu kimi, həmə səs bazar qarovullarının səsi imiş. Hərdənbir beşaçılan sədaları da eşidilirdi. Camaat evlərindən çıxıb bazara girmək istəsələr də, kazaklar hər tərəfdən atəş açıb mane olurdular.

Xülasə, güllə səsi iki saat davam edib camaatı heyrət içində qoymuşdu. İki saatdan sonra güllə səsi kəsib, bir az sakitlik oldu. Bir azdan şəhəri tüstü büriyüb bazar tərəfdən qəmli bir işıq şələri arasına işıqlandırdı.

O vəziyyətdə bazar yanar dağ və vulkanlara bənəyirdi. Bir saatdan sonra məlum oldu ki, hərif kazaklar və ermənilər əlbir olub müsəlman bazarını tamam qarət edəndən sonra od vurnmuşlar. Bu halda şəhərin hər güşəsindən nalə ucalıb, bir saatin içində küçə və meydanlar camaatla dolmuşdu.

Camaatda biaramlıq nəhayət dərəcədə idi. Bazarın yanmaq gurultusu, camaatın ah-naləsi, xüsusən tüfənglərin saqqıltısı, kazakların sədaları şəhərə böyük bir vəlvələ salmışdı.

Camaatın üç yüzü birdən bazara tökülüb yüz il zəhmətlə qazandıqları dövləti yamb kül olmaqda gördülər. Ədəbsiz kazaklar bazarı hər tərəfdən yandırıp yolları da kəmişdilər. Tamam iki saat yanğından sonra Angil, Krilov bazara təşrif gətirib kazaklara "camaatı qovunuz" əmrini verib söhbətə başladılar. Bir neçə dəqiqədən sonra kazaklara atəş əmri verməklə fəqir Məşədi Həsən Məhəmmədqulu bəy oğlunu vurdular. Camaat vəziyyəti düşünə-düşünə dağılıb evlərinə getdilər. Bu vaxtda domiryoq vəğzalında olan insanıy-yətpərvər gürcü qardaşlardan müsəlmanların köməyinə goldilərse də, artıq iş işdən keçmişdi (Allah onlardan razı olsun). Sübhə kimi bazar tamam yanıb kül oldu.

Camaat gündüz bazara gəlib qızarmış torpaqdan başqa bir şey görmədilər. Üç gün üç gecə bazar-dükanın tüstüsü çıxmaqda idi. Təxminən 85 dükən, 75 anbar və boş dükən yandırıldı. Üç gün, noyabrın 27-dən 30-na qədər bazarda əsla yeməli bir şey tapılmır. Camaat son dərəcə ehtiyac içində keçinirdi. Çox evlərdə aclığın insana əziyyət verən şiddətindən yata bilmirdilər. Noyabrın 29-cu

gecəsi saat yeddi radələrində uzaqdan qorxulu bir gurultu gəldi. Camaatda cinayət yerinə getməyə əslə cürət olmayıb, bir saatdan sonra bu xəbərlər o tərəfə yayıldı. Şəhərin ikinci hissəsində kazaklara yaxın olan bir müsəlman evinə onlar atəşə tutub qarət etmişlər. Yarım saat sonra yenə bir atəş sodesi eşidilib kazaklar tərəfindən icar olunduğu meydana çıxdı.

Ayın onuzunda Cəhri kondinin ermənilər və kazaklar tərəfindən yandırılması camaatı çox pərişan etdi. Bu gün İrəvan general-qubernatoru cənab Paskeviç şəhərə təşrif gətirməkə, camaat yığışib dördlərini deyib çarə istədilər. Və Cəhri faciəsini də ortaya qoyub şikayət etdilər. Qubernator isə "eyib etməz, mən işə yaxşı baxaram" – deməklə camaatı dağıtdı. Müxtəsər iki gün cənab qubernator keyfə məşğul olub, Cəhri kondi tamam yanıb qurtarandan sonra qubernator Cəhriyə yollandı. Dekabrın ikisində qubernator gedən vaxt camaat yığılıb şəhərin ikinci hissəsinə kazaklar tərəfindən od vurulduğunu deyib kazakların götürülməsini tələb etdilərse də, "yaxşı, demişik "mərə" (tədbir) götürsünüz, gedib Cəhriyə, qayıdıb işlərə öncəm verəcəyəm" – cavabını verib aradan çıxdı.

Müsəlmanları bu hala qoyan hökumətin belə "mərələri" (tədbirləri) deyilmi? Müsəlmanlar qayıdıb kazaklardan ərizə yazıb, qubernator qayıdanda təqdim etmək həvəsində olduqları halda, qubernator gecə saat on birdə qayıdıb, müsəlmanların xəbəri olmasın deyə, əhəstə, vaqon ilə İrəvana yollanmışdı. Budur bürokrat idarəsinin müsəlmanlar üzünə açdıqları qəmli hadisə pərdələri.

Atalar demiş kimi, məzlum ən zalımdır.

Yuxarıda deyilənlərə bunu da əlavə edim ki, ovvəlinci hadisələrdə əsas zərər ermənilərə və sonrakı hadisələrdə isə müsəlmanlara dəymişdi.

EÇMİƏDZİN. ÜÇKİLSƏ HADİSƏLƏRİ

(Xüsusi məktublardan)

İrəvan iğtişaşlarında molum oldu ki, müsəlmanlar herb fənninə yaxşı bələd deyillər və bundan əlavə hamılıqla döyüş silahından məhrum olduqlarından mahalda ermənilərin təcavüzünə məruz qalan camaata əslə bir köməkdə bulunmadılar. Buna görə ermənilər qol-

qanad açıb Qırxbulaq mahalına hücumə keçib müsəlmanları son dərəcə pərişan etdilər.

Digər tərəfdən Üçkilisə müsəlmanlarını qətl-qarətə başlayıb, coğrafi ərazinin namünaşibliyi ucundan islamçılara misli görünməmiş cəfəlar edilmişdir. Dağılmış kondirlər kədərli ohvəlatları aşağıda olduğu kimi, sıra ilə nöql edilər.

Eçmiədzinin coğrafi vəziyyəti. Eçmiədzin mahalı dediyimiz məşhur Xanavong çayı ilə Anpur suyu arasında geniş bir ərazini tutan gözlə seyrangahları ilə, bağçaları ilə məşhur olan bir yerdir. Şimalında Ələyiz dağları, Abaran ölkələri, böyük Ermonistan adlanan Aleksandropol, Pənbək, Şoragöl vilayətləridir. Qərbi Anpur suyu, şərqi ilə Xanavong çayı, İrəvan vilayətləridir. Conubunda "Üçkilisə" deyilən qədim erməni məbədgahı və erməni mərkəzi yerləşir.

1905-ci il ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə qiyamı və yaxud əsgər toplanışı. İyun ayının 3-də Abaran ölkəsindən Şoragöl, Pənbək, Aleksandropol erməniləri bir yerdə yığışib Uşu adlı islam kəndinə hücumə keçdilər. Həmin ayın üçüncü günü İlançan erməni kəndi ilə Uşu kondi arasında hər tərəfdən istehkamlar qurulub saat 9 radələrində müharibə başlandı. 8 saat şiddətli müharibədən sonra ermənilər davam gətirməyib bir çox tələfatdan sonra qaçmağa məcbur olurlar. Sağ qalıb qaçanlar olacsızlıqdan özlərini Xanavong çayına vurur, bir neçəsi suya batdıqdan sonra o biri sahilə keçirlər. Bu müharibədə müsəlman cavanlarının atdığı güllələrin birisi də boş keçməyib ermənilərin köksünə dəydiyindən çoxları dava meydanında serilib qalmışdı. İyun ayının dördündə ermənilərin dostları son dərəcə pozğun və müharibəyə hazır olmadıqlarını düşünüb davanı təxirə saldılar. "Bu müsəlmanları belə az qüvvələrlə məğlub etmək olmaz" deyə yenə ətrafdan əsgər yığmağa başladılar. Hər saatda piyada və süvari halında müsəlmanların gözü önündə, hər erməni dəstəsi (firqələri) gəlib öz hissələrinə birləşdilər. Müsəlmanların isə hər tərəfdən yolları kəsildiyindən bir nəfər də olsa köməyə gələnin yox idi... Müharibədən qabaq ermənilər bütün yolları kəsdiyindən heç tərəfdən get-gəl mümkün deyildi. Hər tərəfi bağladıqlarından hücumlarını ancaq şimal tərəfdən icra edərdilər.

İyun ayının 5-ci günü. Ayın beşində müharibəni ermənilər başlayıb bir neçə döyüş keçirdikdən sonra məğlub olub istehkamlarına çəkildilər. Bu müharibədə müsəlmandan 2 nəfər qətl olub, bir nəfər də yaralandı. Bu halı gördükdə ermənilər 6 və 7-ci gün

müharibəni dayandırıb yenə əsgərlər toplamağa və əsgəri nöqsanlarını düzəltməyə çalışırlar. Ancaq hər tərəfdən səngərlərə mühafizə əsgərləri qoyulmuşdu.

İyun ayının 8-dəki hadisələr. Bu gün hər tərəfdən müharibə başlandı. Bu müharibədə ermənilər məhz sürətli atəş açan beşaçıqlan tüfənglərdən istifadə edirdilər. Ona görə müsəlmanlarda olan az-çox bərdənkə tüfənglərin güllələri düşmənin mövqeyinə təsir etmədi. Bu səbəbdən müsəlmanlar səngərləri boşlamayıb davam etdiyindən artıq tələfətlərə düşər olurdular. Digər tərəfdən müsəlmanların patronları və sair hərbi ləvazimatları qurtarmaqda idi. Müharibə səhərdən axşama kimi davam etdi. Müsəlmanlar yavaş-yavaş istehkamları tərk edib Uşu kəndinə çəkildilər. Müsəlmanlar artıq müharibəni mənasız bilsələr də, yenə "gözümüz baxa-baxa kəndi düşməyə buraxmarıq" – deyib döyüşə girişdilər. Bu vaxtda arvad-uşağı məscidə yığıb özləri vuruşmada idilər ki, aşağıda təfsilatı ilə verilir.

Uşu daxilində müharibə. Axşama iki saat qalmış erməni bölükləri (diviziyaları) hər tərəfdən hücumla başladılar. Ermənilər kəndə yaxınlaşdıqda bir qoca erməni keşişinin başı üstündə hərbi bayraq müharibəyə məxsus mahnılar oxuyurdular. Erməni keşişi böyük məharətlə kənd içində əlində xaç erməni piyada bölüklərinin qarşısında durub onları hər bə ruhlandırır.

Bu müharibələrdə ermənilərin şan-şöhretinə ziyan vuran bir iş vardsa, o da müharibə vaxtında südəmər körpələri, qoca qarıları öldürmək idi. Ermənilərin hücumunu görə Paşa Budaq oğlu bir müsəlman məscid qapısına gəlib, arvad-uşağı məsciddən çıxarıb, yolsuz keçidlər, dağlarla aparıb yüksək yaylaqlarda Sürməli kürd tayfalarının himayəsinə tapşır. Bu vaxt axşama bir saatdan da az qalmışdı ki, kənd içində müharibə başlandı. Axşam əlaqaranlıqda davam edən xəncər müharibəsində müsəlmanlardan dörd nəfər: iki əlil kişi, iki qoca şəhid oldu. Müsəlmanlar bu müharibədə xəncərlə, ermənilər tüfənglə müharibə edirdilər. Ona görə bu müharibədə 180 nəfər erməni tələf olub, bir o qədər də yaralandı. Erməninin çoxluğundan, demək olar ki, bir nəfər müsəlmanın qarşısına 15 nəfər erməni çıxırdı. Ona görə də müsəlmanlar artıq kənddə durmağı münasib bilməyib kəndi boşaldılar. Ermənilər hər tərəfdən kəndə əvəz vurdular. Bir sıra müqəddəs əşyalar, Quran – kitab, başqa bu kimi əşyalar da yandırıldı. Müsəlmanların zərəri iki yüz min manat təxmin edilirdi. 9 iyunda aşağıda adları qeyd edilən kəndlər dağıdılıb, məşhur

Təkyə adlı islam kəndi üzərinə hücum başlanır. Dağılmış kəndlər bunlardır: Pərsi, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, Anpur çayının sahilində İrgu, Əngirsək kimi 7 məşhur kənddən ibarətdir.

1905-ci ilin 9 iyununda baş verən Təkyə müharibəsi. İyun ayının doqquzuncu günü saat 12 radələrində, məşhur Təkyə adlı islam kəndinə hücum oldu. Müsəlmanlar tamamilə silahsız, ermənilər isə mükəmməl silahlı olduqlarından müsəlmanlar kəndi boşlayıb, arvad-uşaqlarını götürüb yüksək təpələr başına pənah apardılar. Axund Məhəmməd Əli Mirzə Əbdül-Hüseyn Qazızadə cənablarının böyük imarətlərinə od vurulub iki yüz cild Quran və müqəddəs kitabları da yandırıldı. O cənabın kitabxanası və qazı idarəsinə məxsus kitablar ləvə məhv edildi. Qazının xidmətçisi yüksək qayalardan baxdığı vaxt Quranları ermənilər süngülərə keçirib məşəl kimi yandırmışlar. Əvvəlcə islamın gizləndiyini güman edib məscidə o qədər güllə vurmuşdular ki, divarlar bal şanı kimi dəlik-dəlik olmuşdu. Sonra məscidin minbərini və sair müqəddəs əşyaları da odlamışdılar. İyun ayının 10-da Eçmiədzində 9 məşhur islam kəndi dağıdıldı, hökumət isə heç bir tədbir görmədi¹.

¹ Mənə hər yerdən məktublar gəlir. Bəzi yerlərdə hökumət etinasızlıq göstərdiyi kimi, bu məhəldə də etinasız rəftar edib bir çarə qılmadı. Ümid edirəm ki, hər iki millət bunun mənasını gözəlcə başa düşür.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ

(1872-1937)

DİLİMİZ VƏ İMLAMIZ

Ədəbiyyatı olmayan bir millətin, dilsiz insanə oxşuyacağını söyləmək üçün dəlilə, təfsilə hacət yox sanıram. Çünki ən böyük şahid keçmiş hallar, indiki vüqatlardır. Bundan ötrü örmək, misal axtarmaq üçün də uzaqlara getməyək: işlə başda çərköz, ləzgi... dilləri, sonra da bizim türkcəmiz. Mədənilik ləzgilər, çərkəslər arasında yayıldıqca öz dilləri də yoxluğa doğru yayılacaq. Bir vaxt olacaq ki, o kimi dillərin tarixdə ancaq adları qalacaq. Neyçün? Çünki yazısı, imlası, ədəbiyyatı yox. Bu bir həqiqətdir; çaxotkaya, vərəmə tutulmuş bir bəxtsiz adamın öləcəyi qədrə bəllidir. Türkcəmiz, hər nə qədr tez-gec, haqq rəhmətinə gedəcək olan o dillər kimi deyildir. Amma bugünkü qaydasızlıq naxoşluğuna vaxtilə dərman etmək çarəsini axtarmazsaq, onun bu yaman halının da çox uzanacağından qorxulur.

Bu qorxu, millətini sevon hər həmiyyətini düşündürsə görökdür. Çünki dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilin saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Nə edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür: qafqaziyalı, elmi iki türk yanın saata qədrə öz ana dilləri ilə danışsalar danxırlar. Bir kazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. Yazıları da bunun kimi. Bu suç, bu təqsir hərçəndi adamlardan başqa, əql imdada varsa, böyük və bağışlanmaz təqsiri yenə bizdədir. Hər kəs bilir ki, Kazan ilə Tiflis kimi uzaq məmləkətlərin arasında yox, Bakı, Naxçıvan, Şəki kimi yaxın məmləkətlərin dilləri arasında belə az-çox bir ayrılıq var.

Havanın, təbiətin, adətin bu təsiri inkar edilməz. Burası bəlli. Həm bu hal yalnız bizdə deyil, dünyanın hər tərəfində də böylədir. Nə hacət! Cənub məmləkətlərin rusları ilə şimaldakıların ahəngi, şivəsi bir dərəcədəmi? İstanbullularla ərzurumluların söyləməli birimi? Əsla. Amma o ayrılıq, bu təfəvüt ilə bərabər qaydada və imla, dillərinə məhəbbət sayosində bir şəhərlilər kimi dərdeşir, anlaşırlar. Demək ki, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğudur. Bu

qədrə görəkli dilimizin gerçəkədən bünövrəsi olan bu qayda və imla xüsusi indiyə qədrə bizdə nə üçün meydana gəlməmiş? Burasını yazmaqdan irəli buna münasibəti olan bir balaca təfsil verim: bu gün özü ilə danışanları mədəniyyətlərin yuxarı qatlarına çıxaran hər dilin mütləq və mütləq nizamlı bir sayaq da yüngül əlifbası qaydası, imlası, ədəbiyyatı vardır. Bunlar da yenə mütləq öz başına, halına görədir. Bununla bərabər heç bir dil bugünkü mükəmməlliklərinə öz sözlərilə çatmamışdır. Hamısı bir-birilərinin köməklərinə, yardımlarına möhtac olmuşdur. Dildə ən varlı bildiyimiz ərəbcə belə əbriani, əsurani, yunanidən... bir çox sözlər almış, bu gün də Avropadan hər vaxt almaqdadır. Hələ fransızların latınlardan, ərəblərdən; rusların fransızlardan, ərəblərdən, tatarlardan aldıkları sözlərin çoxluğu insanı heyretə salır. Rusların özgələrdən aldıkları sözlərin sayı 75 mindən artıq olursa, bizimkini qiyas etməli. Bəli, hər dil özgə dilin yardımına möhtac ola-ola gəlmişdir. Bu bir təbii qaydadır. Nə cürə ki aciz, elmsiz bir adamın güclü, elmi bir adama ehtiyacı var; öylə də maarifdən geri qalan millət dilinin mədəniyyətli, zorlu millətin dilinə ehtiyacı var. Dillər ayrı olduqca bu ehtiyac qiyamətə qədrə də olacaqdır. Sözümlər, qəsdim bunda deyil. Hər dil özgə dildən minlərcə söz almış, lakin hamısı öz təsirinə, səltənətinə də sürəkli olmuşdür. Bizimki kimi özgələrin kefinə, qaydasına əsir olan heç bir dil yoxdur. Məsələn, fransızlar ərəblərdən aldıkları "qəmbiz"i (köynəyi) "şəmis", "əmir-əlbəlr"i "amiral" (ruslar – admiral), "firəqətəyn"i "fəraqat"; latınlər ərəblərin "darül-sənaye"sini "tərsənə"; ruslar ərəblərin "tərifə"sini "tarif", "xəzinə"sini "kazna", "əlcəbr"i "alqebra"; ərəblər yunanların "asterolab"ı "usturlab", "Yevangel"ini "İncil", "ətir"i "isir", "nomuz"u "namus", farsların "sütun"unu "üstəvanə", "əndəzə"sini "həndəsə", bizim "əntar"ı "əntəri", "arvad"ı "övrət" surətində, biçimində yazmışlar. Bunlar bu kimi dəyişdirilən sözlərin milyonda biridir. Mənim qəsdim ancaq bir-iki örmək, nümünə göstərməkdir. İşlə anlaşılır ki, hər dil özgələrdən aldığı sözləri öz danışığına uyğun halda çevirmiş, pozmuş, yazmış ki, təbii hal da budur. Özgələrin "qayida"sini olduğu kimi qəbul etmək təbiətsizliyində, yolçuluğunda isə türk ilə farsdan özgə heç bir dil tapılmamışdır. İşlə tarix, işlə meydan, işlə dillər! İndi gələk məqsədə: farscanı özlərinə buraxaq; türkcəmizin bu zamanə, bu çağa qədrə yüngül bir əlifbası, məzbut bir qayda və imlası olmağa ancaq öz dilimizə bəyən-məmək cəhəletindəndir, fars, ərəb dillərinin hər cürə görəkli, görək-siz sözlərini, hələ bizo əsla görək olmayan qaydalarnı dilimizə doldur-

NƏ ÜÇÜN HAQQIMIZI İSTƏMİRİZ?

duğumuzdandır: hər barədə onları təqlid etmək dərdini istəyimizdəndir. Bu müqəllidlik, bu cəhətlə dilimizin ahənginə esla gəlişməyən, şəə, zifda, löhm, mütəərri, xüb, müzəmma, müsəlləsət, müəvvizəteyn... daha bunlara rəhmət oxudacaq böylə minlərcə yad sözləri xatirələrinə, könüllərinə heç dəymiyərək olduğı kimi almışız, yazmışız, yazırız. Böylə tək-tək sözlərin dərdinə yenə səbir etmək olar. Amma dilimizi bərhad edən, anlaşılmasına səbəb olub bizə çox gerək olmayan (...) minlərcə ərəbcə, farsca qaydalar və ibarələrdir. İndilik bir neçə fənn, şəriət kitabları ayrı olduğı halda, türkələrin dillərinə heç yaraşmayan bu kimi qaydaları yazmağa, işlətməyə nə zorumuz, nə məcburluğumuz var. Hələ yad sözlərin, qaydaların ən sadələrinə yazdım. Mənimlə bərabər hər kəs deyə bilər, dilimizdə öylə çətin sözlər, öylə ibarələr var ki, Allah göstərməsən, onları saymaqmi olar?!

Sözümün qıyası, türkcəmizin varlığını, yaşamağını hamımızın bilikli, hünerli olmamızı, avam üçün yazılan kitabların, qəzetlərin anlaşılmasını istəyirsək bacardığımız qədər "gərəksiz" və "artıq" olan ərəbcə, farsca sözləri, hələ qaydaların çoxunu buraxıb, türkcələşdirdiyimiz *taxum, adəin, övrat, dəvu, ərəq, mütbəx, aba...* daha bu kimi türkcələşmiş sözləri *toxum, adam, arvad, dava, ərəq, mətbəx, aba...* yazmağı sınamalıyıq. Bilirəm, bu fikrim indi qəbul edilməyəcəkdir. Nəsil ki, vaxtilə indiki kimi bir az türkcə yazmaq eyib idi. Öylə də bunlar bu gün eyib sayılacaq, yazanın biliksizliyinə hökm ediləcək, zərəri yox, bir vaxt olar mənim bugünkü fikrimdə eyib görülməz. Yavaş-yavaş qəbul edilər(...).

Bu gün məktəblərimizin çoxunda qəbul edilən söfi üsulu öyrətmək qaydasına görə də bundan sonra imlamız bacarıldığı qədər danışıldığı kimi, yəni səli hərflərlə yazılacağı anlaşılmaqdadır. Zaman ən böyük düzəldən, tərbiyə edəndir. Bu, həqiqəti də bir vaxt meydana çıxaracaqdır. Bu barədə hamı öz ürəyinə və vicdanına sorsun, müraciət etsin. Boş yerə etiraz edəcəklərinə işin yox. İnsafla cavab yazanlarla danışın, bilmədiklərimi öyrənərəm. Bitirmədən burasını söyləyim ki, türkcə yazmaq yüngül, asan iş deyil. Bu yazdığımda belə nə qədər ərəbcə sözlərin yerinə türkcə yazmaq istədim bacarmadım, biləmədim. Məqsədim işə başlamaqdır. Əlbət, yavaş-yavaş öyrənəriz. Sonra yüngül, dadlı olar. Yazacağım hələ bitməmişdir.

"Şərqi-Rus" qəzeti, 7 aprel 1904, №40

bir tərəfdən davaya ianə toplanırkən, digər tərəfdən də maarif sərmayələr ayrılır. İanələrin davaya yağdırıldığı bir vaxtda, keçən ayda Moskvada bir dövlətin təze yapılacak bir məktəbə 50000 manat ianə verməsi, rus və Yaponiya hökumətlərinin bu yaxında Berlində məktəblərin islahı xüsusunda qurulan konqreyə dərhal əzalar göndərmələri, böylə bir vaxtda belə maarifə aid təşəbbüs və hərə-kətləri, bir millətin canı və ürayı yerində olan maarifin əhəmiyyət və lüzumunu gözəl isbat edir.

Bununla bərabər, tarix həqiqətlərindəndir ki, neçə minlərcə səlib əhlinin bir ovuc mərifətli müsəlmanlara məğlub olmaları xristianların gözələrini açmış və qovğa Avropa üçün maarif başlanğıcı, səadət mübdəsi olmuşdur. Bunun kimi hər hansı millət olursa olsun məğlubiyətdən sonra nöqsanlarını bilib hamı güclərini maarif tərəfdən sərf etməkləri hökumət və nicat qanunu iqtizasından əvvələn gəlmişdir. Bu barədə tarix misallar ilə doludur. Biz müsəlmanlar ki, iki-üç yüz ildən bəri hər cəhətlə məğlub ola-ola gəlməkdəyiz. İtiriyimiz qazanmaq və yenidən maariflə qüvvətlənmək üçün gündüz deyil, gecə belə çalışmaq fərz olduğunu yazmaq belə artıqdır.

Bəli, maarifdən xeyli pay götürmüş, bu gün qovğa kimi ən təhlükəli bir halda bulunmuş dövlətlərin bir gözü yenə maarif cəhətində olursa, biz də hənuz başlanmış olan maarifimiz üçün yas gətirməyib qeyrət etməyimiz meydana çıxır. Xüsusilə şövkətli padşahımızın və böyük dövlət kişilərimizin bu günlər də bizə olan daha artıq hörmət və əminiyətləri bizim bu yolda çalışmamız üçün böyük bir nemət və qənimət olur. Biz Rusiya müsəlmanları hökumətimizin ədalətinə qarşı hər vaxt sədəqət göstərməyi borc bildiyimiz halda, dava kimi dər günlərdə hər dürlü ianə və köməklə ixtlas və sədəqətimizi bir qat daha artırmağı da gözəl biliriz. Bu cəhəti boş sözlə deyil, yaralı vətəndaşlarımız üçün hər tərəfdən topladığımız ianələr, etdiyimiz dualarla çox möhkəm isbat etdik. Buna görə çox fəxrlə, cürətlə ələmə bildirmək istərdəm ki, rusalardan sonra hökumətimizə, vətənimizə sədəqət göstərən, bu qədər müxtəlif millətlərin ən birincisi biz müsəlmanlarıq. Rus qəzetlərinin də təsdiq etdikləri vəchlə bir islam quberniyasından – fəqir cəmətimizdən – toplanan ianənin məcmuu ümumi polyakların ianəsindən artıqdır. Digər millətlər də bu nisbətədir. Sürməli uyezdinin naçalnikinin rəsmi kağızında, oradakı kasıb, fəqir müsəlmanlardan beş-altı min manat toplandığı halda, özge varlı millətlərdən ancaq-ancaq üç yüz manat toplandığını hər kəs “Şərqi-

Rus”da oxumuş, sədəqətimizi qiya etmişdir zənn edirəm. Burasına da diqqət lazımdır ki, bu ianələrin çoxu millət başçılarımız olan üləmamızın qeyrəti ilə toplanmışdır. Hətta bizim bu dərəcə müavinət və dualar ilə göstərdiyimiz sədəqət və ixtlas əsərləri bir çox rus məmur-larını heyərdə qoymuş və bir para yanlıs, əsassız fikirləri də zəhin-lərdən çıxarmışdır. Bir çox müsəlman əfərlərinin, saldatlarının bu davadan rus vətəndaşları kimi, kökslərini düşmənlərinə qarşı verib vətənin mühafizəsinə çalışdıqlarını söyləmək belə artıqdır. İştə bu surətlə həm can, həm mal ilə əminiyət və etibarını qazandıığımız hökumətin bizdən qanun daxilində bir şey əsirgəməyəcəyini bilməliyiz. Boş xülya və xofla indiyə qədər itən və qalan haqqımızın meydana çıxmasına hökumətimizin sühulet göstərəcəyinə əmin olmalıyıq. Hər vaxtın, halın bir təqazası var. Elə bilirəm ki, indi bir az vaxt gəlmişdir. Fürsəti fot etməyə! Bizim həyatımıza vasitə olacaq təzəliyin çox lazımlı bəzi xüsusiyyətlərini hökumətimizdən yavaş-yavaş istəyək. Bu gün millət başçıları yerində olan bəzi üləma adlılarımızın, axundlarımızın, mollalarımızın milləti xaki-əndraz və pərişanə doğru sürütdəyib götürdüklerini hər kəs qışqırır. Bu halda bunların islah və tərəqqi çarəsi milləti batmaqda olduğu tədennidən xilas etmək demək olduğundan nə qədər gücümüz, həmiyyətimiz varsa, onların zəmani-müqtəziyyəta müvafiq tədris və tərbiyələrinə sərf etməliyimiz lazım görünür. Buna görə indiyə qədər bir-iki zəif təşəbbüslə edilməyən məsəidəyə əsla məyus olmuyaraq indi və bundan sonra hiddətlə çalışmalıyıq. Ümumi Qafqaz üçün bir mədrəseyi-ruhaniyyə meydana gətirməliyik.

Prixod mollalarına cəmətin qaydasız, keyfi olaraq verdikləri “imanlıq xərc”in bundan sonra məzbut və nizami üsul ilə verilib o millət başçılarının məişətlərinin rus, gürcü, erməni ruhaniləri kimi – vaxtilə təmin etmək üçün mühəllinə təvəsüt etməliyiz. Cəmətin kefinə, mərhəmət və insafına qalacaq zaman deyil. Məişət darlaşdı. Zaman təqazası dəyişdi. Biz də buna görə dəyişməli, hərəket etməliyik. Yoxsa irəlində quru namaz qılduran da tapılmayacaqdır.

Bir çox şəhərlərdəki sənət zirət və şəhər məktəblərinin xərcinin bir qismini, bəlkə böyük bir hissəsini biz müsəlmanlar veririz. Nüfusa, pula nisbətə ildə bir neçə uşağımızın pulsuz oxudulmağı da nizam daxilindədir. Halbuki cəmətimizin göz yummasından, məhəlli qazılarımızın, böyüklərimizin diqqətsizliyindən o kimi yerlərimizi, haqqımızı özgələr zəbt etməkdədir. Bu kimi yerlərdə dörd göz olub

millət balalarını rus məktəblərinə girmələrinə çalışmalıyıq. Bu yolda cəməti alışıdır, təşviq etməliyik. Çünki zəmanəmizdə rus məktəblərindən ürkmək, ictimab etmək maarif bağçamıza gələcək ən qüvvətli bir su arxını kəsmək deməkdir.

Balalarımızı bir tərəfdən rus məktəblərinə göndərməklə bərabər buralara gedəmiyənlər üçün də hər şəhərdə, hər böyük kənddə xüsusi məktəblər açmalıyıq. Üsulı-cədid məktəblərimizi çağlatmalıyıq. Xərabə olan mədrəsələrimizi canlandırmalıyıq. Bu barədə fikir və xof lazımdır. Qanun müsaiddir. Ancaq o qanunu bilib ona görə çalışmalıyıq. Bu kimi işlərimizə şəyət – (olmaz ya) mane olan nizamdan bixəbər kiçik məmurlar bulunursa, böyüklərə müraciət etməli.

Hər şəhərdə mütləq və mütləq ucuz qiymətli, hətta pulsuz qiraət-xanələr açmalı, göydə yıldızlar, "fin xuançin"dən xəbərler axtaraçağımız yerə gözümüzün önündəki milli, vacibli hallarımıza – firsətdən vaxtında istifadə edib – çarələr axtarmalıyıq. Nə üçün lazımı məsələlərə çalışmayırıq, nə üçün haqqımızı istəməyirik?

"Şarqi-Rus" qəzeti, 5 may 1904, №52

DƏVƏT

Həqiqət və sidq olan yerdən rıya və yalançılığın, həmiyyət və qeyrət bulunan məhəldən dənaət və tənbelliyin qaçacağı kimi mərifət və hürriyyət nuru doğan yerdən cəhəlet və əsəret qararlığının gedəcəyi də şəksizdir. Şükürlər, minlərlə şükürlər olsun ki, hər millətin, hər nəfərin səbəbi-istirahəti, vasitəyi-bəqası, aləti-tərəqqisi olan mərifət və hürriyyət işi bu axır vaxtda bizim də gözəlrimizə, uzaqdan da olsa, görünməkdə və gələcəyimiz üçün böyük ümidlər verməkdədir. Nə üçün verməsin ki, dəyişməyən, bir qərarda qalan ancaq Allah və həqiqəti-mütləqdır. Məxluqun şən və sifəti, hal və iqtizası zamana görə dəyişməkdir. Xüsusilə bu zaman qısa fikirlərlə heç ümid edilməyən, ölçülməyən, zəif təəvvür və xəyallara gəlməyən məhsul və vüqatı doğan bir anaya bənzədilsə yeri vardır.

Elə ana ki, dünən milyonlarca əhalini hali-əsəretdə tutan bir hökuməti-zaliməyi, bir dövləti-müstəbidi bu gün yenə o məzlum cəmətin qiyam və istirdadi-hürriyyəti qarşısında tir-tir titrədən bir qüvvəyi-əzime, bir fikri-təcəddüd meydana gətirir.

Elə ana ki, heç ümid edilməyən bir vaxtda dünyanın halını, insanların fikrini alt-üst edən qəribə bir məxluq, əcaibə bir yəcuci-məcuc törədir insanların əvvəlinci ocağı-bucağı olan Asiyanın, insanıyyətin birinci qucağı olan asiyalıların insanıyyət düşməni, tənbelliyin mənbəyi olmadığını ancaq bir-iki əsrdən bəri mədəniyyət ustası və rəhbəri olan qərblilərə bildirir.

Elə ana ki, dünyanın qararlıq və cahil vaxtından, suların bulantısından istifadə ilə qonşu haqqına, rəiyyət malına təcavüz edənləri, özgələrin malını halal-haram deməyib qarına dolduranları kətək zoru ilə qusdurur.

Elə ana ki, özünə, əmrinə tabe olmayan qafil, nadan övladını xakiməzəllətə, vətəyi həlakə yuvarladır, az zamanda böyüyü kiçik və rəzil, kiçiyi böyük və ali eylər. Odur ki, zəmanəmizin bu hürriyyətə-təngiz, bu heyretəməz təsiri səbəbi ilə əqsayi-şərqdə yağan qarlı qarlar, axan qırmızı sular nəinki yalnız o tərəfin, bəlkə şiddəti sirayəti sayəsində bizim də rəngimizi, halımızı, gələcəyimizi dəyişdirməkdə bahar çiçəkləri kimi hər kəsin başında təzə fikirlər açmaqdadır. Cənənməkan mərhum və məğfur Kamal bəyin "Qəza hər feyzini, hər lütfünü bir vaxt üçün saxlar" buyurması kimi qəzavü qəder kim bilir daha nə feyzlər, nə lütfər hüsulə gətirəcəkdir. Lakin bu feyzlərdən, bu hallardan, bu çiçəklərdən, zəmanənin bu mərhəmətindən bizim də istifadə etməyimiz lazımdır. Bundan sonra da olsa mərifətliyərin ayaqları altında aciz heyvanlar kimi əzilməmək üçün qeyrət və hərəkətə gəlməyimiz lazımdır, labüddür. Bizim üçün istifadə və tərəqqi qapısı indilik, təbii, top-tüfəng və dinamit ilə açılmaz. Onlar "bu halda" bizim heç bir işimizə yaraya bilməzlər. Biz bu gün ancaq hər qüvvətin, hər xahişin, hər fikrin anası və kökü olan maarif və mətbuat olduğunu bilməliyik.

Maarifin və mədəniyyətin bu gün ən birinci vasitəsi, ən qüvvətli nəşri isə kitab və qəzetlərdir – mətbuatdır. Bunların məhəlli zühuri isə, təbii mətbəələrdir. Buna görə deyə bilərik ki, hər millətin mədəniyyət və qüvvəti mətbəələrin sayı ilə mütənasibdir. Yəni mətbəəsi, mətbuatı çox olan millətlərin sərvət və qüvvətləri də çoxdur. Əks halda mətbuatı yox və ya az olan millətlərin mədəniyyət və gücləri də yox hökmündədir. İndi biz bu mücərrəb nişənləri nəzərə alıb Qafqaziyyədə müsəlman mətbəə və mətbuatının "yox" hesabında olan azlığının ərz edərsək, Qafqaz müsəlmanlarında mərifət, ticarət,

sərvət, qüvvət və rahatın də yoxluğu meydana çıxır ki, hər sahib-insafın bildiyi bir həqiqəti biz bir az açıq söyləmiş oluruq.

Bu halda Rusiyada hüsnü surətlə davam edən mətbəələrimizin ən birincisi, mətbuat-qəzetlərimizin millətə ən xeyirlisi və nəfisi hamıya məlum olan möhtərəm "Tərcüman"dır. Lakin bir "Tərcüman" ilə otuz milyon xalqın ehtiyacı görülməz... Bizə beş-on deyil, yüz mətbəə, bir-iki deyil, on beş-iyirmi qəzet, jurnal lazımdır. Heyif, çox heyif ki, guya islamıyyətin, daha doğrusu, indiki müsəlmanların mətbəə və təzə mətbuat ilə heç işləri-gücləri yox imiş kimi bu xüsus əsla nəzərə alınmır; millətin ən birinci vasitəyi-bəqası olan bu cəhət digər işlərimiz kimi köhnə halda səfalet və səfahətimizlə deləlet edəcək çirkin, qəmli bir surətdə buraxılır. Halbuki ən güclü çün və tufəngdən artıq bizi mübahizə edəcək mətbəə və mətbuatdır. Topki cahil və qafil bir şəxsin və ya bir millətin əlinə pul gücü ilə zamanəmizin ən böyük, ən sürətli atılan topları, tufəngləri, maşınları keçsə belə, davamı-bəqası çox azdır. Məsələn, dülgərlikdən bixəbər olan bir kimsenin əlinə kərki (kəsər) verilib, bir kürsünün yapılması xahiş edilsə, o kəs bacarıqsızlığı səbəbinə kerkini əlinə vuracağı, taxtanı xarab edəcəyi kimi, elmsiz və mərifətsiz bir şəxsin və ya bir millətin ixtiyarına habelə dünyanın bütün topları, tufəngləri verilə, yene axırda özündən yüz kərə az və kiçik, amma mərifətli, qeyrətli və həmiyyətli bir millətə boyun əyəcəyi, acızliyini, bacarıqsızlığını izhar edəcəyi aşkardır. Bu həqiqətə şahid gətirməyə nə hacət: bu gün əksər müsəlman hökumətlərinin həqarət halları, bir ovuc mərifətli avropalılara boyun əyib təslim olmaları gözümüzün önündə dağlar kimi şahid deyil də nədir? Bir az daha izah edək: Farsın (məğrib), Tunisin, Misirin, Zəngibarnın, Məşqətin, Burensonun, Somalinin, Buxaranın, Sudanın, Xivənin və özgə bəzi müsəlman hökumətlərinin bugünkü qan ağladacaq halları, ürək parçaladacaq vəziyyətləri gələcəyimizi fikr edən hər sahib-həmiyyəti qəm dəryasında boğsa şayan deyilməz. Kim nə deyirsə desin, maarifi, mətbuatı olmayan millət dünyanın ən dəhşətli cəng ələtinə qər qolsa, quru sözle yeddi deyil, yetmiş övliyə qüvvətinə sahib olsa, xəyal ilə yetmiş deyil, yeddi min arşın uzanan zülfüqara malik olsa, yene axır pərişanlıq və peşmanlıqdır. Burasını yaddan çıxarmayaq ki, "ciddi mətbuat, qeyrət və həmiyyəti olan millətin qüvvəti və rahatı də olur" qaydası İndiyə qədər hökm sürmüş və bundan sonra da qiyamətə qədər sürəcəkdir. Buna görə bizlər, əyər bir an əvvəl maarif silahı ilə silah-

lanmazsaq, tez-gec mərifətli, gözüaçıq millətlərin ticarət və sənəet zorları, fikri-siyasət qüvvətləri, amali-milliyə gücləri altında bugünkündən yüz kərə daha bədtər bir halda əziləcəyimiz iki kərə iki dörd edər qədər aşkardır.

Boş iftixar, cahilanə ümid, bixəbərənə təselli, üsulsuz rəftar, elm və mərifətsiz icrayı-din və məzhəb bizi nə dünyada və nə də axirətdə sahi-salamətə çıxara bəzər. Buna görə bizlər... mütələq dünya ümurunda qonşu mərifətli millətlərin bugünkü tərəqqi yollarını, məsləklərini tutmalıyıq ki, bu yol və məslək də ancaq birdir. O da mətbəə və mətbuatın çoxalmasına və bu sayədə zamanəyə görə hər cür məktəb və mədrəsələrin guşadına, maarifi-milliyətimizin hüsul və nəşrinə çalışmaqdır.

Mətbuat səbəbilə irəli getmiş millətləri burada bizə nümunəyi ibrət olmaq və şahid gətirməyə hacət yoxdur. Bir vətən qardaşı, bir məmləkət övladı olan qonşumuz erməniləri, gürcüləri nəzərə alağ. Tiflisdə qonşularımızın qırxa qədər mükəmməl mətbəələri var. Hər həftə yüzlərcə təzə kitablar nəşr edilir. Bizlərdən çox-çox əvvəl elm və mərifət yolunu rəhbərləri salamət, sənət və ticarəti vasitəyi-qüvvət və qüdrət bilən vətəndaşımız ermənilər hələ bir yanda dursun... gürcülər də bizə nisbətə qəflət və dəliliklərini bir dərəcədə qanıb hüquqi-milliyələrini mühafizə etməyə, mədəniyyət ələminə addım atmağa başladılar. Bu başlayış, bu hərəkət şəxsiz bu axır vaxtlarda açdıqları mütəədid, mükəmməl mətbəələri, ciddi qəzetləri, kitabları səbəbidir... Gürcü vətəndaşlarımızın Tiflisdə gündəlik bir neçə böyük və xeyirli qəzetləri var. Bu yaxında, bəli, bu yaxında iki gündəlik qəzetə daha rüsxət aldılar.

Demək ki, o qədim gürcü qonşularımız da bizdən əvvəl tərpənib, bizdən əvvəl gözllərini açıb bir neçə gündəlik və böyük qəzetə, bir çox qayət böyük mətbəələrə sahib oldular. Cənab haqq daha ziyada artırsın... vətəndaşımız ermənilərin qeyrət, həmiyyət və tərəqqiləri isə daha özgə bir halda, daha gözəl bir surətdədir. İndiyə qədər mövcud olan dörd böyük və nəfli qəzet və jumallarına bu il bəli, bəli, bu keçən ayda iki qəzet daha əlavə etdilər. Demək ki, yaxında Tiflisdə altı erməni qəzet və jurnalı nəşr ediləcək. Nə xoşbəxtlik, nə ali hümmət. Nə gözüaçıqlıq, bərəkallah! Qeyrət, həmiyyət və vaxtdan istifadə belə olmalıdır. Bu kimi qədim qonşumuz kim bilir daha neçə təzə qəzet və jurnal üçün hökumət rüsxət ərzihalı vermişlər. Həm də verməlidirlər. Hərçəndi qonşularımızın bizə görə qəzetləri, kitabları

çox artıq isə də, Avropanın ən kiçik hökuməti olan Şvetsariyaya (İsvetçərə), ya dünənki bolqarlara nisbətən bugünkü qəzetləri, kitabları çox az, bəlkə heç deməkdir. Bu səbəblə hamımız çalışmalıyıq. Çalışan qul məhrum qalmaz. Allah çalışan qulun din və məzhəbinə əsla baxmayıb dünya ümüründə hər kəsin çalışdığı qədərincə verir.

Yuxarıda qonşularımızın bizə görə olan tərəqqilərini zikr etməkdən qəsdim onlara həsəd etmək, çox görmək deyil, qəsdim budur ki, qonşularımız ilə bərabər biz də rahat və insanca yaşamaq üçün mərifət və mədəniyyətdə mütləq onlarla bərabər olmalıyıq. Çünki bir vətəndə, bir evdə yaşayan bir məmləkət övladlarının elmləri, qanacaqları bir payədə olmalıdır ki, bir-biriləri ilə qarşılaşa rahat yaşaya bilsinlər. Bəli, aradakı ixtilaf cəhətilə axırı peşmanlıq və zərərdən özge bir şey olmayan qəza və vüqato meydan verilir ki, insanlıq, qonşuluq nöqtəyi-nəzərinə nə qədər baisi-təəssüf edilse, yenə azdır. Halbuki vətəndaşlıq, qonşuluq vəzifəsi nəinki bir-birilərlə heyvanca qovğa etmək, bəlkə mühafizəyi-vətən üçün yekdigərinə kömək və müavinət verməkdir. Qonşu evini yıxanın heç vaxt evi abad olmaz... Xülasə, mərifətli qonşuların arasında mərifət və insanca yaşamağımız mütləq zamana görə elm və mərifətimizin olmağına bağlıdır. Burasını bildikdən sonra hamı ömrümüzü, varımızı bu məqsədə sərf etməyimiz vacib görünür. İstədiyimiz bu mərifət və rahatın qapısı isə qeyrilərdə gördüyümüz kimi, ancaq mətbəə, mətbuatdır – maarifi-milliyədir. Heyif, min kərə heyif ki, din və millətin əsil ruhu olan elm və mərifətin qüvvətini hər kəs qanıb gecə-gündüz o məqsədə çalışdıqları halda bizlər əshabi-kəhfdən, yaşıl küləh geyən mələklərdən... bilməmə daha nələrdən, nə xəyallardan kömək və müavinət ümid edirik? Budur ki, bizlərdən əlli-altmış kərrə az olan qonşularımız qeyrət və fərasətləri cəhətilə bir xeyli təzə kitablara, qəzetlərə sahib olduqları halda bu böyük Qafqazda bizim mükəmməl bir mətbəəmiz, yarım jurnal və məcmuəmiz belə yoxdur. Hərçənd Rusiya hökuməti Rusiyalı müsəlmanlara bildirmək və Şərqlə daha ziyadə kəsb-münasibət etmək üçün türk dilində bir qəzetin vücudunu vacib bilib, “Şərqi-Rus” adında bir qəzet ehdas və mühərrirliyini məlum olan şəxsə həvalə elədise də, o da hər nədənsə çox davam edə bilməyib əcib bir yuxuya tutulmuşdur. Bizlərə heyiflər olsun ki, təzədən nəşr edilməyinə dua ilə məşğuluq. Aman yarəb! Hər kəs gün-gün irəli getdiyi halda bizlər hər işdə, xüsusilə maarifdə fərsəx-fərsəx geri gedirik. Bilməz bu gedişlə halımız nə olacaq? Nə üçün bizlər də öz

dərdimizə qalmırıq? Nədən məyus oluruq? Nə üçün əli qələm tutan həmiyyətli, məlumətli mühərrirlərimiz yazılarını bu xüsusda qanlı yaşla yazmırlar? Xüsusilə, zəmanəmiz özge zamandır, demək olmaz ki, həmişə bu halda qalacayıq. Xeyr, xeyr! Ümid kəsmək Allahın nemətindən, mərhəmətindən əl kəcmək deməkdir. İnşallah gələcəyimiz üçün ümidlərimiz, xahişlərimiz ziyadə böyükdür. Lakin bizlər firsəti itirməyib millət qeydine, məişət dərdinə, vətən halına qalmağa artıq başlamalıyıq? Bizlər henüz bu yolda nə üçün çalışmıyaraq, başlamıyıq ki, qonşularımız bu başlayacağımız yolun yarısını çoxdan keçib nəhayətə, məqsədə çatmaq üçün nəinki mallarını, canlarını belə fəda edirlər. Heyif ki, bir millətin oxumuşları millətlərinin dərdində iştirak edib istiqbali-millətləri üçün rahatlıqlarını, varlarını turban etdikləri halda, bizim əksər abrazovannılarımız guya filosofluq, farmazonluq satıb hər şeydən biqeyd, biddərd qalıb, rahat-rahat ömr sürürlər? Bu hal ilə, bu qeydsizliklə, bu həmiyyətsizliklə bərabər nə üzlə, nə cəsərlə biz də özümü bütün ömrünü millətin insan olmasına, rahat yaşamasına sərf edən peyğəmbəri-zifanın tabeyi-ümməti hesab edəcəyik? Millətin qeydine, dərdinə qalan xəlifələrin, padşahların, üləmə və hükəmanın o cəbə hansı biri zəhərsiz, xəncərsiz döşəgində rahat-rahat vəfat etdi? Tariximizə baxılsın: millətin salamatlığı üçün can fəda edən böyüklərimizin həddi-hesabı varmı?

Nə həcət, hər il məhərrəmlikdə zahirən başımıza kül-saman töküb üst-başımızı qanlara bulayıb, guya böylə oməl və rəftarlar ilə mətəmini saxladığımız nuri-çəsmi-millət, müxəffər şühadəyi-ümmət olan həzrəti imam Hüseyn əleyhsalamın vəqeyi-şəhadəti bizlərə nüməneyi-ibret, misali-qeyrət deyilmi? Heyif, soddə həzar heyif ki, o şahidi-millətpərvərini mətəmini bu zəmanəyə görə özge cür tutmaq, mərsiyələrimizi daha təzə bir sayaq millətpərvərənə üzrə oxutmaq lazım gəldiyi halda sahibinin niyyət və məsləkəndən bixəbər horokət edən cansız maşın kimi qayırdığımız iş və əməldən özümüz də bixəbər bulunuruq. Məhərrəm ayının beş-on günündə aciz uşaqlar kimi “yalnız” başımıza küllər töküb zəncirlərlə öz-özümüzü vurub yaralamaq, aye, ali bir niyyət uğrunda şəhid olan bu nüməneyi qeyrət o mücəssəmi həmiyyət üçün yas və mətəm saxlamaqımıdır? Hər insaf sahibindən soranın: lazım deyildir ki, hər kəs tutduğu işin, icra etdiyi mətəmin nədən ötrü və nə cür bir zati-şərif üçün olduğunu layiqi ilə bilsin.

Lazım deyildir ki, bu ali uğurda biqayıdə xərc edilən milyonların dergahı-ilahidə qəbula keçəcəyi ümid edəcək bir yolda sərf

edilib-edilmədiyini qansın. Lazım deyildir bilək ki, o qərarətiləyn rəsul bir cüzi, bir ovuc qövm və təlūqatı ilə öz qüvvətindən neçə min kərə artıq olan bir qüvvəti-öziməyə nədən ötrü qarşı durdu?

Lazım deyildir bilək ki, nə üçün bu riqqətəngiz, o ciyərsuz hal ilə şahadəte, o dəhşətamiz surət ilə fədaicənə razı oldu?

Şəksiz ki, qeyrət və həmiyyəti qəlbi ali hümmətinə sığmayan bu millət aşiqi şahadəti-ölümü, xeyr, bu ölüm surətində əbədi varlığı, əsarət və həqarət ilə yaşamağa tərcih verdi.

Şəksiz ki, təlūqatının, hümmətinin hüququnu mühafizə etmək, hürr və müstəqil yaşamaq, özgələrə boyun əyməmək ən birinci müqəddəs niyyəti idi.

Şəksiz ki, niyyət buyurduğu kimi həyat olmadığı surətdə məqsəd-alisi, hüquqi-qövmiyyəsi, istiqbali-milliyəsi yolunda qurban olmağı canına minnət bildi.

Şəksiz ki, niyyət və məsləkəndə səbat və qərar edib Kərbəla dəhşətini hürriyəti-vidcaniyyə, əsbiyyəti-qövmiyyə, heysiyyəti-milliyə, hüquqi-insaniyyə qanına qər qətməyi məhz o tökülən qanların verdiyi qüvvətlə gələcəkdə açılacaq olan millət çiçəklərinin hüsn-surətlə yaşamaqları üçündür. Heyhat, harda o niyyətlər, o fədailiklər, harda bizim bugünkü qafillənə rəftarımız, başlanımıza bimbəna, cahilənə kül-saman tökməklə iktifa etməyimiz?

Baxınız: o ali, qütsi niyyətlər ilə bizim bugünkü cahilənə, müqəlidənə əməllərimiz arasında nə böyük təfavütlər var? Allah eşqinə deyiniz: öylə bir zati-qütsi-məəbin şahadətinə yad ilə matəm lazım aladasını ifa etmək hüququ milliyədən, mərifəti-diniyyədən bixəbər bir qisim əvamü nasın yalnız başlarına küllər, döşlərinə zəncirlər vurub küçələrdə gəzməkləri iləmi olar? Ey şühiddini-həqiqət, vəhə-daniyyə, itihad naminə deyiniz: böylə bir zati-səxavət göstərib, "ehsan" adı ilə bəzi dövlətlilərimizin kasıblardan artıq bir-birilərinə "qonaqlıq" verməkləri iləmi şah-i-şühədanın ruhi mübarəki şad edilmək istənilir? Aman, əziz qardaşlar! Əsas və həqiqətdən nə qədər uzaqlaşmışıq! Budur ki, bu uzaqlaşmışımız, rahat zənni ilə bugünkü həqarət və zillətlə yaşamağımız etdiyimiz əməl və tutduğumuz işlərin təbii niyyətsiz, fikirsiz olduğundan, yeni həqiqətdə nə cür çalışmaq gerek olduğunu bilmədiyimizdəndir. Bugünkü əksər əməl və rəftarımız müvafiq şəri və əqli olmadığına, hüquqi-insaniyyətimizi mühafizəyə, istiqbali-milliyəmizi təminə əsla yaraya bilmədiyinə əlbət

əvamünnasımızın əqli irməz, fikri çatmaz. Çünki onlar zəmana görə məluməti-ələmiyyətdən, üsuli-vəzi-ələmdən bixəbərdirlər. Bu xüsusdə onlarda o qədər qüsur axtarmaq, bu bərədə onlardan bir şey gözləmək olmaz. Əlbəttə, hər kəsin elminə, dövlətinə, mənsəbinə görə xidmət, pul, iş istəyirlər. Bu xidmətlər, bu işlər əlbət və əlbət ki, oxumuşlarınmızdan, abrazovannılarmızdan, xüsusilə millət atalan hökmündəki reisi-ruhanilərdən gözlenir. Amma heyif, minlərcə heyif ki, əksər ruhanilərimiz, abrazovannılarmız ancaq öz hallarına, öz qanlarının dərdinə qalib bütün milləti istərsə zülm və cəhəlet atəşi tutsa, tərpenməmək, dinməmək fikrindədirlər.

Aman yarəb, nə üçün beşgünlük dünya məhəbbətini, beş-on dəqiqəlik yalançı rahatı, az vaxtda puç olacaq cüzi mənfəəti dünyəviyyə-əbədi həyatə, mənəvi və mükəfata tərcih edirlər? Oxumuşluq sifəti, böyüklük rütbəsi, milləti cəhələtdən, səfələtdən qurtarmaq bu vəchlə həmnövünə müavinət etmək deyilmi? Həqiqət, kül, torpaq başımıza ki, hər millətin abrazovannılan millətin salamatlığı üçün əvamünnas ilə hər cür rəftar, millətin hürriyəti uğrunda mallarını deyil, canlarını belə fəda etdikləri halda bizim abrazovannılarmız safdil cəməəti, hənuz məarif və millətpərvərlik ələminə addım atmağa başlamış qardaşlarımız yersiz, vaxtsiz rəftarları ilə, yazıları ilə, məarif və mədəniyyətdən uzaqlaşdırmağa bir növ səbəb olurlar. Aranı bu vəchlə xarab edən bəzi həmiyyətsiz, qeyrətsiz abrazovannılarmızın bəd rəftarlarına baxıb cəməətimiz, ümumiyyətlə, oxumuşlara küskün və onlardan şikayətçi kimidirlər. Hətta bu küskünlük təəssüf ediləcək elə bir haldadır ki, hər iki tərəfdə də arzu edilən hüsn-niyyət, sədaqət və müavinəti milliyətinin bürüzə çıxmasına ciddi mane olur. Bununla da qalmır: sadə cəməətimizin böyük bir qismi hər yerdə eskik olmayan bir neçə bihəmiyyət, biqeyrət, bimeslək müsəlman adındakı meymunların rəftarına baxıb mədəniyyəti o meymunların səfəllərindən ibarət zənn edirlər. Müsəlmanlığın əhkam və əsasından qətiyyə bixəbər olub bir əxlaqsız olan eşqindən və ya qulluğa olan tamahından ötrü təbdilidən edən səfəhlərə, məcnunlara baxıb, ümumiyyətlə, oxuyanlardan, rusca oxumaqdan üz çevirirlər; uşaqlarını rus məktəblərinə verməmək fikir-cəhəlanəsinə düşürlər ki, nə qədər təəssüf edilə, o qədər azdır... Başında bir əqli və fikri olan müsəlmana layiqimidir ki, günün işığına qarşı duran milçəyə acıqlanıb günün işığını istəməsin və ya çöreyin acısına, yanığına rast

gəlib çörəkdən əl götürsün? İnsan üçün bir az elmə abrazovanni (?) olmuş bəhəmiyyət, biqeyrət bəzi müsəlmanlara baxıb elm və maarifdən uzaq durmaq da mümkün və insan sifəti deyildir.

Baxınız, bu balaca təvəqqenaməmi yazmaqdan qərəz nə idi, dər-dəm bizi haralardan haralara apardı. Əsil məqsədi qoyub bizə nə haşiyələr yazdırdı. Belə uzun haşiyələrdən oxuyanların ürəkləri darıx-mamaq üçün biz yenə məqsədə gələk: arada törəyən həmiyyətə abrazovannıların, işin əsil əsasını fikir edə bilməyən avamın hallarına baxmayıb ümidvarıq ki, xatir və xəyala gəlməyən bir çox müsər-rətamiz halları, məhsulları doğulan zaman bizim istiqbalımız üçün də xeyirli işlər, səmərələr meydana gətirir. Çünki zəmanəmiz özge zəmanədir. Zəmanəmizdə bir az görünməyə başlayan hürriyət, ədə-lət, insanıyyət günəşi hərçənd bizim üstümüzdə, bizim üfüqümüzdə də doğulacaqdır. Lakin o günün işığından vaxtında istifadə etmək üçün indidən hazırlanmağımız, fürsəti itirməyib dərcləşməyimiz lazımdır. Dərcləşmək, görülmək, xəbərləşmək, ərzi-hal etməyimiz üçün də əlbəttə, işə yarar, sözə keçər, qədri bilinər ümumi "dil"imiz olma-lıdır. Bu ümumi nüfuzlu dil dəxi millətlərdə olduğu kimi, şəksiz, "mətbəə" və "mətbuatdır". Zira mətbəə və mətbuatı olmayan mil-lətin dili yox hökmündədir. Dili olmayanın da mövcudiyəti yox deməkdir. Dünyaya, ətrafa baxınız: hansı millətin mətbuatı çoxsa, o millətin sərvət, qüdrət və rahatı da çox deməkdir. Əks halda mətb-uatı, yəni mənəvi dili olmayan millətin digər millətlər arasında nəinki etibar və nüfuzu, bəlkə adı-sanı da yoxdur. Çünki hər millət öz sağlamlığını, öz varlığını ancaq mətbuat ilə mühafizə edir. Sevgili millətimin istiqbalına, qüdrəti-atiyəsine mənim ümmidim pək çox-dur. "Şərqi-Rus" idarəsində ola-ola özge bir məsələdə məlum olan xidmətim müddətində çap edilmək üzrə hər tərəfdən gələn yüzlərcə məktublar, məqalələr, əsərlər mənə dəşadlı ümidlər, həyatbəxş fikir-lər oyadırdı. Cəmaətimizin bundan sonra da olsa qonşularımızdan ibrət alıb təzə kitabları, təzə əsərləri oxuyacağına, yəqin hasil etdim. Bu yəqin ümidlə hər dürlü cismani, ruhani zəhməti qəbul edib bu halda müsəlmanlarımız arasında gəliri-qazancı az, amma mənə xid-məti böyük, gələcəkdə şəni, qüdrəti artıq olan müntəzəm bir "mətb-əə" güşadı fikrinə düşdük. "Cənab haqq şerik olanlarla – ittifaq edənlerle bərabərdir" hökmünə əməl edib, mən əziz yoldaşlarım: əhli-qələmdən Məmmədquluzadə, tuncardan Şeyx Ələsgər Bağır-zadə bu üçümüz ittihad edib Allahın tofiqi ilə Tiflisdə bir müsəlman

mətbəəsi açdıq, adını "Qeyrət" təsmiyə etdik. "Qeyrət" mətbəəsinin ən birinci qəsdı-məsleki türkcə, farsca, ərəbcə kitablar təb və nəşr etməkdir. Ümidvarıq ki, millətin ən böyük chtiyaçısı olan təzə kitablar və əsərlərin millətimiz arasında rəvacından ötrü bu xoş məs-ləki, xidməti buraxıb, təmini-məişət üçün yalnız ticarət kağızları çap etməyə məcbur olmarıq. Biz mətbəənin rəvac və tərəqqisini hərflərin gözəlliyində, edilən sifarişlərin doğru və xoş çap edilməsində, vaxtında hazır olmasında bilib, Allahın tofiqinə və bundan sonra yat-mayacaq olan millətimizin həmiyyət və müavinətinə arxa verib heç bir dürlü məsraf və xərcdən geri durmayacağıq. Az bir vaxtda mətb-əəmizdə Misir və İstanbulun ən yaxşı və gözəl hərflərindən iki növ hərflər hazır etdik və bundan sonra chtiyyəyə və mühərrirlərin xahişinə görə Misirdən, İstanbuldan yenə lazım olacaq gözəl hərflər, qəliblər gətirmək niyyətindəyik. Hər cür say ilə "Qeyrət" mətbəəsini elə bir hala gətirmək niyyətindəyik ki, həmiyyətli mühərrirlərimiz, yazıçı-larımız, sövdəkarlarımız əsla zəhmət və çətinliyə düşər olmasınlar. Hərçənd xidmət ilə bərabər ticarət və çoxlu qazanca qənaət edib Qafqazda yüzlərcə olan qeyri millət mətbəələrinin arasında bu təzə müsəlman mətbəəsinin hüsn surətdə zavalına qeyrət edəcəyik.

Bununla bərabər əsil fikir və niyyətimiz budur ki, əldən gəldiyi, gücümüzün çatdığı qədər fənni, elmi, sənai, ədəbi tarixi kitabların nəşrinə vasitə olaq. Təzədən yazılacaq kitablardan savayı maarifdə xeyli irəli getmiş müsəlman millətlərinin ən gözəl və nəfli kitablarını Azərbaycanda işlənen ədəbi və bir dərəcə ümumi dilə çevirib nəşr eləyək. İndi biz acizənə yazılan bu "Dəvət" ilə Qafqazdakı hamı həmiyyətli mühərrirləri, müəllimləri, müdərrişləri nəşri-əsar fikri-müqəddəsinə mütəvaziənə, müstərrəhimənə dəvət edirik. Uzaqdakı mühərrir və müəllimlərimiz əsərlərini təb etdirmək üçün Tiflisə qədər gəlib zəhmət çəkmələrinə belə hacət yoxdur. Hər kəs açıq dil və açıq xətt ilə yazdıqları əsərləri xahiş buyursa, bizə göndərə bilər. Biz özümüz burada senzura verib rüxsət alarıq. Xüsusi edəcəyimiz şərt və müqavilə ilə gözəl surətdə çap etməyə qeyrət edərək.

Qeyrətli mühərrir qardaşlarımız acizənə olan bu fikirlərimizdə iştirak edərlər isə elə etmək ola bilər ki, bir neçə ay sonra (bu halda bir-iki böyük kitab çap etməyə məşğuluq) hər ayda, bəlkə, hər iki həftədə bir müntəzimin birer kitab və məcmuə nəşr edə bilər. Nə etməli, çarə nə? Madam ki, Qafqazda milli bir təb şirkətimiz, nəşri-əsar heyətimiz yoxdur və bu halda olmağa da rüxsət verilmir və yaxud

demək də ola bilər ki, fədaqarano bir surotdə rüsxət almağa honuz çalışqanlarımız yoxdur, bu surotdə də olsa millətimizi maarifdən, cimdən xəbərdar etməyə qeyrət etməliyik. Gözümüzü dörd açıb qəsb edilən hüquq-milliyomizi, hürriyəti insaniyyətimiz istomeliyik. Dərdimizi, ehtiyacımızı bildirmeliyik. Bununla bərabər millətimizə tərəqqi yolları olan ictimai və fəni-hazirədən, mükarim oxlaqdan, vəzifəinsaniyyətdən, məhəbbət-milliyəti-votoniyyətdən məlumat vermeliyik. Biz bu fikrimizi on əvvəl məsləkdaşımız mühərriri-fəzailpərvər İbrahimzadəyə orz etdik. Aldığımız cavab da tərəqqe və fikrimizi qəyət xoş hal ilə qəbul edib "Qeyrət" mətbəəsi vasitəsilə hər vaxt kiçik, böyük osorlor, məqalələr nəşr etməyini bildirmək bizi bu ağır işimizin əvvəlində məmnun etdilər. Ümidvarıq ki, bu "Dəvət" və müraciətimizdə sair homiyəti, qeyrətli mühərrirlərimizi dəxi qəsd və məsləkimizdən xəbərdar olub əciz, lakin sevgili millətlərinə, hər şeydən artıq maarifə məhətək olan qardaşlarına "Qeyrət" mətbəəsi vasitəsilə də vəzifəyi-müqəddəslərini oda edərlər.

Coməət və millətimiz təzo kitabları oxumurlar, – deyə, onları həmişə tələmət etmək, olbotto, olmaz və burası da hərçənd doğrudur ki, coməətimiz təzo kitabə, osorə pul verməyə öyrənməyib. Bir kitab və qəzətdən qırx-əllisi oxumaq istəyir. Amma çarə nə? Yəni həmd və şükürlər etməliyik qırx-əllisi bir kitabdan da olsa oxurlar. Oxumaq istərlər. Əlbəttə, belə-belə oxumağa həvəs edərlər. İnşallah bir vaxt olar ki, bizim coməətimiz də başqa millətlər kimi kitab və qəzəti çörək kimi insan qəzəsi bilib hər kəs öz əzəmətini özünə üçün alar. Biz bundan sonra, yəni çəkdiyimiz bunca əziyyət, gördüyümüz bunca sıxıntı və təcrübələrdən sonra ümidvarıq ki, məzmun və məndəricatı nəfisi, dili və yazısı açıq kitabların oxunacaq vaxtları artıq çatmışdır. Ona şük-şübhə yoxdur ki, bundan sonra gözələrimiz açılmaz, başlarımız işləməzsə, biz Rusiya müsəlmanlarının adları – Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ... xanlarının adları kimi, yalnız tarix səhifələrində qalar. Aman-aman! Bu kimi məyusiyyəti, ümidsizliyi nöinki yazımıza, xoyalımıza belə gətirməyək. İnşallah irəlidə tərəqqi ümidimiz, bizim də mərifətli millətlər arasında keçməyə yolumuz çox-çoxdur. Bu qədər ki, bu ümidin ancaq mətbəə, mətbuat, bunların vasitəsilə maarif-milliyəmizin nəşr edilməyində bilmeliyik. Həmd olsun coməətimizin lisanı və mənası açıq yazılan kitabları oxumağa başlamışlardır. "Lisan" dedim də, yadına gəldi: yazılan kitabların rəvac və məğlubiyyəti, intişar mütələq və

mütələq lisanın açıqlığındadır, insan anlaşılacaq kitabları təbii çətin anlaşılır. Çətin, zor anlaşılan kitabları isə, olbot, əksər oxuyan seçməz. Az oxuyan istəməz. Coməət üçün yazılacaq kitabları olbot və əlbət ki, mümkün mərtəbə coməət dilinə yaxın olmalıdır. Əks halda heç gözələməyək ki, əvvəl dediyimiz əksər coməət ibarətli yazılıb, insan anlaşılmayan kitablarımızı pul verib alalar. Bu sobobə deyə bilərik ki, kitabın oxunmasını, rəvacını istəyən mühərrirlər əvvəl gəldiyi qədər açıq dilli, açıq mənalı yazmağa hümmət buyurmaldırlar. Həqiqətən, həmmiz çalışmalıyıq ki, çətin və mənalı orbi, fərsi sözlərin yerinə türkcə sözlər yazaq. Yazı yazmaqdağı hünər və mərifəti orbi, fərsi sözlərin çoxluğunda bilməyək. Bolko mümkün mərtəbə sado yazmağı özümüzə ədət edib, özğələrdə də nümunə, ərnək olaq. Bu sözləri mənalı yazmağa, bu lafları mənalı vura-vura bu balaca "Dəvət" də xeyli uzun mətləb və cümlələr, çox orbi, fərsi sözlər yazmağımızın sobobə, əlbəttə, hər kəsin yadına gələr və gəlməlidir. Ümməcoməət üçün yazılacaq kitab, əlbəttə, belə yazılmaz. Mən bu məcmuəni xüsusilə oxumşılara qarşı yazdığım və indi də deyə bilməyəcəyim bir keyfiyyət də işin içində olduğu üçün belə yazmağa məcbur oldum. Yoxsa özüm ibarətli yazılın düşməniyəm. Təkrar edirik: bizim dərdimiz dərman edəcək hüquq-milliyomizi, vəzifə-insaniyyətimizi bildirəcək həsn-oxlaq, məhəbbət-tövsiyə və diniyyə dərsləri verəcək mətbəəti gələcək və salamatlıyımız üçün vəzifə-yəqəni hesab etməliyik. Bununla bərabər bəzi müsəlman adında müfəsid, xaini-millət, düşməni-homiyət olan dənələrin, ədəbsizlərin məsləklərini qanıb zəhirlərə aldandırmamalıyıq. Bir məsləkə, bir sözdə, bir qərdarə, bir fikirdə durmayıb, pul və mənfəət gələndə bəxib oynayan əbrəzəvəni nəfilərin yazıları ilə orəbabi-homiyətə yazıları fərq edilməlidir. Hərçənd bir vaxt, hətta təz vaxt olacaq ki... adamların boyaları, iç üzləri məydana çıxacaq, onları hər kəs tanıyacaqdır...

Aman-aman, əziz qardaşlar! Zəmanəmiz çox mərhəmətsizdir. Çalışmaya heç bir zəddə verməz. Zəmanəmizin bir saatı itiriləcək, firsətin bir dəqiqəsi əvvəl qaçırılacaq zaman deyil. Yaxşı, bolko, yəqin bilməliyik bu zamandaki çətin qəflətimiz, yuxulamağımız gələcəkdəki ümidlərimiz təz sağalmaz yaralar, zərərlər vuracaqdır. Hər işin bir vaxtı, hər vaxtın bir işi vardır. İndiki vaxtın işi odur ki, gözələrimizi dörd yerinə səkkiz açıb özümüzün hər vaxt məqul olan milli və şəri ədət və üsullarımızı şiddətli tutmaqla bərabər, qənsələrimizdəki məhəz mərifətli işləri, xeyrli üsulları mütələq gətirmeliyik. Mərif-

fofli millətlər arasında aciz, zəif, həqir qalmayıb hüner və sənətdə onlar ilə bərabər olmalıyıq. Hürri, müstərix, qorxusuz, insanca yaşamağı bacarmayıb xoyala ümid bağlamaq, minillik ata-babaların, cənəət kimi yerlərimizi buraxıb geriye hicrət etmək... Öz elm və mərifət-sizliyimizi öz dil və əməllərimizlə təsdiq etmək deməkdir. Gəliniz, ey millət! ruhu olan əziz mühərrirlər, gəliniz. Arada əskik olmayan bəzi xüsusi, şəxsi hallara osla baxmayıb, öl-ələ veriniz! Fənni, ədəbi, sənəi əsərlər yazınız, tərcümələr ediniz. "Qeyrət" mətbəəsi mənfəətli milli əsərləri ucuz və həsni surətdə təb etməyə hər vaxt hazırdır. Millətimizin hər cür səlaməti üçün böyük-küçük deməyib çalışaq.

Yek vücud, yek rəy, yek cəhət olub çalışaq!.. Yuxarıdakı yazılarım möhtərəm mühərrirlərə qarşı hərçənd xitab və vəz kimi görünürsə də, osil məqsədi haşa vəz və xətar deyildir. O xüsüs mənim elimimdən, gücimdən, həddimdən artıq olduğunu bilirim. Mən bu "Dəvət" ilə həmiyyətli mühərrirlərdən ancaq bir təvəqqe edirəm.

Həqirənə fəryad ələyirəm, acizənə yalvarıram. Təvəqqemi qəbil buyuran olursa, millətimiz üçün də xoşbəxtlik!
Hərəkət insandan, bərəkət Allahdan.

*Əsər 1905-ci ildə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində
eyni adla nəşr olunmuşdur.*

AĞACI QURD İÇİNDƏN YEYƏR

Bir neçə ay əvvəl Rusiya müsəlmanları bir xeyli qeyrət və hərəkətə gələn kimi oldular. Uzun qəflətdən birdən-birə ayıdıqlarını guya göstərmək istədilər. Hər tərəfdən hay-huy qopdu. Hər yanda qulaqlarımız "islah-reforma" sözləri ilə doldu. Yaralarımıza məlhəm vurulacaq sandıq. Zəif vücudumuza qüvvət gələcək xəyal etdik. Hər qəlbədə bir fərəh, bir ümid oyandı. Hər başda təzə bir çiçək açılacaq kimi oldu. Hər sənətdə bir təlaş, hər kəsə də haldan narazılıq görünürdü. Hər əhəmiyyətli, bilikli müsəlmanda millətinin dərdinə çatmaq, qayıt qardaşlarının qəydinə qalmaq kimi böyük-böyük fəzilətlər, böyük-lüklər büruz etdi. Hər yandan millət vəkillərimiz böyük şəhərlərə toplandı. Bitməz-tükənmez dərdlərini, dala qalmalarının səbəblərini, həqir, fəqir olmaqlarının bəislərini axtardılar. Dərdləşdilər,

hətta uzun-uzadı mübahisələr, münaqişələr etdilər. Böyük zəhmətlər ilə, uzun diqqətlər ilə millətin naxoş və zəif vücudunu müayinə etdilər. Hər həmiyyətli, bilikli həkimlər kimi millətin çhtiyaclarını, qara dərdlərini ağ kağızlarla köçürdülər. Məlhəm verilmək üçün uzun-uzadı reseptlər, ərzi-hallar yazdılar. O yazılan məlhəmləri almaq üçün yolun uzaqlığına, zəhmətinə baxmadılar. Peterburqa qodur getdilər. Ərzi-hallarını dövlət şurasına dövlət kişilərinə verdilər. Bununla da kifayət etmədilər: dərdlərini, istədiklərini paytaxt qəzətinə yazdırıb ələmə elan etdilər. Böyük dövlət kişiləri ilə üz-üzə görüşdülər. Zərurətlərini, dərdlərini, dil ilə də bəyan etdilər. Sonra?.. Sonra nə olacaq? "Biz istəklərinizə baxarıq, özgə millətlər ilə haqlarınızı bir etməyə mümkün qədər çalışarıq.." cavabını aldılar. Yerlərinə sağ və salim qayıtdılar. İndi onlar ilə bərabər müsəlman camaatı verilən ərzi-halların, alınan vədlərin xeyirli nəticələrini gözləyirik. Bəli, biz də qeyri-məzhəb – rus təbəəsinə verilən hüquq və müsaidələri gözləyirik. Biz də bu mədəniyyət, insaniyyət əsrində hər xüsusda mədəni insanlar cərgəsinə qoyulacağıмыz gözləyirik. Bəli, hamımız gözləyirik. Abrazovannımız, alimimiz, ruhanimiz, hamımız gözləyirik. Heç kəsə ciddi hərəkət, işinin dalına, peşinə getmək yox. Guya Peterburqa, Tiflisə vəkillər göndərib ərzi-hallar verməklə hamı borcumuzu, işimizi qurtarmış hesab edirik. Aman, nə yaman xasiyyətimiz var. Bir işin, bir tədbirin sifdəsində cüşə gəlirik, barıt kimi əlovlanırıq, göylərə qalxırıq. Lakin çox keçməyir ki, yenə süküləşırıq. Yenə sönürük. Yenə diblərə enirik. Xüsusi işlərimiz kimi ümumi işlərimizi də "Allah kərim" quyusunun lap dərin yerinə tullayıırıq. İştə bu qəflətimizdən, bu bədbəxtliyimizdəndir ki, verilən ərzi-hallardakı bəzi istəklərimizə acı-acı cavablar alınır da, xeyrimiz belə olmayır.

Bəli, bəzi məsələlər, xüsusilə ölüm-dirim məsələmiz olan "maarif və məktəb" məsələmiz xüsusi şüarlarla qurtarılır. Həil edilir ki, biz hələ ağızımızı açıb cavab, ümid gözləyirik. Məsələn, keçən həftə Tiflisdə "ibtidai məktəblərində nə sayaq dərs verilməlidir" məsələsinə baxırdı. Bu şüarı Zaqaqfəz məarifinin müdiri-ümumisi (pəpəçitəl) meydana getirdi. Bu əhəmiyyətli məclisdə bizdən az olan qonşularımız gürcü və ermənilərdən doqquz müəllim ola-ola, bizdən ancaq iki yanım müəllim var idi. Bin Soltan Məcic Qənizadə, digəri Muxtarov, yanısı da Hacı Kərim Sanyev idi. Danışıq və məsləhət arasında Qənizadə müsəlman dərslərinin bir az artıq olmasını xahiş etdi. Buna cavabən qospadin Sanyev: "Kak mojno – heç müm-

künnü" və qeyri laflar ilə etiraz etdi. Qori darülmüəlliminin baş müəbbi və müəllimi Smimovun gözüne girdi, iltifatına nail oldu. Sonra söz hansı ildə hansı müsəlman dorsinin oxunması xüsusiyyəti gəldi. Cənab Qənizadə hözrəti-pecyğəmbərin və islamın ətrafına nə sayaq ilə yayıldığına tarixi ikinci ildən başlamaq lazım olduğunu söylədi. Smimov ilə Hacı Kərim Saniyev buraya şiddətli etiraz etdilər. Bu dərslərin axırncı illərdə oxunmasını məsləhət bildilər. Çünki axırncı ildə şagirdlərin çoxu məktəbdə qalmayıb. Bundan savayı əgər müsəlman uşaqları tarixi-müqəddəsdən qısaca tarixlərin irəli öyrənsələr ürəklərində yer tutar. Sonra özgə şeylərə yer və vaxt qalmaz. Bərəkət versin ki, Muxtarov onların bu royinə yoldaş olmadı. Heç bir cəhətlə dinib-danışmadı. Bu möclisdə ortaya qoyulan rəylər, danışqlar qurtardı. Guya təzə proqram tərtib edildi. Bu təzə "proqram" 1880-ci ildə keçmiş sərdar Voronsovun vaxtında tərtib edilən köhnə proqramın bir az öyrülüb-çöyrülməsindən başqa bir şey deyildi. Ayda dörd manat vəzifə ilə o qədər ağır yükü boynuna götürən müəllimlərin, müsəlman dərslərinin və verilən mövaciblərin barəsində sonra yazaram. İndi biz müsəlman vəkillərinə və sahib rəylərinə gələk. Müsəlmanların chtiaycı və nə yol ilə rahat və mərifətli olmalarını nəzər alıb ona görə qərəz və riyasız söz danışmağa dəvət olunan abrazovannılarınmızdan bir az bəhs edək. Bəhs edək, amma məsələ çox uzun, buraya sığmaz. Yaxşıdır ki, burasını da yenə sonraya buraxıb əvvəlinci şuraya çağırılan Saniyev ilə bir az danışaq: A cənab, bildinizmi ki, nə cür böyük və ağır bir iş görməyə çağırılındınız? Bildinizmi ki, neçə milyon müsəlmanın diriliyi və ya ölümü zən-fərasət məbeyininizni yadı-ixtiyarına verildi? Bildinizmi ki, bu zamanəyə, millətinin bu halinə görə ehtiyacımız, dərdimiz nədir? Əgər bilib, ona görə müsəlman dərslərinin az olmasını istədinizsə, qeyrət və qanacağınıza söz yox... bilməyib, özgənin ağzına baxıb danışbınsınızsa, qeyrət və fərasətinizin nəhayəti yox... Millətin vəkili yerində olduğunuz üçün sizə bir neçə söz soruşmağa məcbur oldum. A təcrübəli müəllim, Gəncə və qeyri yerlərdəki müəllimliyinizdə nə qayırdınız? Gəncə müsəlmanlarının sizə olan hörmətləri müqabilində nə iş gördünüz? Heç bir kərə təcrübə etmək istədinizmi ki, vəkili, əqillisi, böyüyü siz cənabınız olan bu məzlum millət uşaqlarının tərəqqisi nə yol ilə əmələ gəlir? Heç bilmək istədinizmi ki, ana dili ilə olan təlim sayəsində millət balaları nə cür tərəqqi edirlər? Heç eşitmədinizmi ki, sizin kimi müəllimlərin ayağı Gəncə müsəlman-

rus məktəbinə girməkdən əvvəl məktəbin tərəqqisi, şagirdlərin sayı nə mərtəbdə idi? Ana dilinin nə dərəcədə görək olduğunu müsəlman kondlərində dərs verən gürcü və erməni müəllimlərinə heç duymadınızmi? Gürcü müəllimləri müsəlman kondlərində müsəlman dilinin lüzumunu rəislərinə rəsmən yazı-yazı siz heç öz ana dilinizi, ananızı tanımaq istəmirsiniz? Nə deyim. Bu barədə yazılacaq sözlər çox. Lakin "Həyat"ın qiymətli sütunlarını belə adi yazılar ilə doldurmaq istəmirəm. İş, söz öz nəfsinizə məxsus olsaydı, sizin üçün bir məqalə deyil, bir hərf belə yazmazdım. Burasını da deyim ki, təqsir yalnız sizdə deyil. Bu beş-altı milyon müsəlmanın içində təcrübəli, məlumatlı müəllim yalnız sizmi görəndünüz? Halbuki çox müsəlmanlar ilə bərabər maarif rəisləri də bilirlər ki, heç bir yerdə üz suyu ilə müəllimlik vəzifəsinə yerinə yetirmədiniz...

Ay mənim sevgili məzlum millətim, vaxtdır oyanaq. Vaxtdır iş görək. Bu sentyabr ayının on beşinə qədər hər uyezdə, hər quberniyada millət vəkilləri seçilib camaatın rahatlığını, məmləkətin abadlığını müzakirə edəcəkdir. Aman, aman, olmaya ki şeytanlara, suya verənlərə, bir neçə istəkan çayın xatirinə aldanıb quzu şəkilləki qurdları vəkil seçəsiniz. İş əhəmiyyətlidir. Zəman nazikdir. Olmaya ki, özünüzü içindən qurd yeyə, olmaya ki, öz əlinizlə öz qəbrinizi qazasınız. Sonradan of-tuf yol etməz. Bilmirsək, qonşularımızdan dərs və ibrət götürək.

"Həyat" qəzeti, 7 avqust 1905, №65

QƏBAHƏT SİZDƏ VƏ BİZDƏ

"İrşad"ın 112-ci nömrəsində "Hadi" imzası ilə ən bəsiyyətli bir alimimiz tərəfindən yazılan məqaləni diqqətlə oxudum. Məqalənin ibtidası xeyli bəsiyyət və heqiqətmümadır, fəna filillah bir alimi-rəbabanın üreyindən qopan avazi-qüdsi və ruhanidir. Çox az alim tərəfindən izhar edilən bəsiyyət və fəna, lakin alicənabə, doğrudan hədiyyəyə etirafslardır. Bu zamanda çox nadir eşidilən münsifano, fəzləne, xudapəşəndə kolimatdır. Cənab heqq belə heqiqət bin, şikosteyi-nəfs, fədakarani-millət fəzilləri öz elmi-hürriyyəti ilə aranızda artıq cəlosin.

Fəzilətli cənab Hadi efəndi həzrətlərinin məqalələri ümumiyyətlə gözəl yazılmışdır. Ancaq məqalələrin axırlarını cəmiyyətlə qəbul

etməkdə fikir və vicdanıma nə qədər dedim ki, "hər nə yazılmış isə çox əla, sənin xoşuna gəlmirsə, gəlməsin. Bəlkə həqiqət elədir. Hər sözü çəkib uzadıb peşindən düşmək "hüsn-zənnin" xilafıdır. Xüsusilə bu cür fəzilət rəbbanilərin qabağında dinmək sənin həddin deyil..." Lakin nə çarə ki, belə zəif sözlər ilə məhkəməyi-vicdanımı aldadıb rahat ola bilmədim. Zira hər yandan müddəi qüvvələr vicdanımın üstünə tökülüb dedilər: "Nədən öz fikrini, doğru zənn etdiyin sözü açıq demiyəsən? Bu nə yaman adətdir ki, alim Hadiləri də müdara və yalançılıq ilə aldadasan? Halbuki bilmədiyini öyrənmək eyib deyil, bəlkə fəzilətdir..." İşte bu tövr bir mühakimə ilə vicdanıma məğlub olub aşağıdakı fikri-qasiranəmi ərzə cəsarət ələyirəm:

"Hadiyi-möhtərəm əfəndi! Buyurursunuz ki, "ülemə islamın rükni-özəmidirlər. Ülemə avam camaata görə şəhərin hasarı və heyvanatın çobanı kimidir..."

Bəli, əfəndim, bəli. Bunda heç şəkk yox ki, ülemə həmişə hasar və çoban kimidirlər. Şəkk yox ki, şəhərin hər cür xoş və bədbəxtliyi hasarın dərəcəyi-mətanətinə, sürünün səlamət və həlakəti çobanın mərtəbəyi-dərayətinə nə tövr bağlı isə, camaatın səadət və zilləti də üləmanın suyi-mələumat və həmiyyətinə o surətlə bağlıdır.

Əfəndim! Məqalənin ibtidasındakı bu cür kəlam və qəziyyə-lərinizin nəticəsindən bunu çıxarmaq olur ki, "camaatın səadətinə ülemə səbəb olan kimi zillətinə də yenə ülemə səbəbdır". Halbuki zati fəzilətləri bu açıq nəticəyi-məntiqiyyənin ziddinə olaraq məqalənin axırında "camaatın səadətinə ülemə səbəbdır, amma zillətinə dövlətlilər" buyurursunuz. Halbuki bir camaatın səadətinə ülemə səbəb olanda, zillətinə heç vaxt özgələri bais ola bilməz. Madam ki, bir camaatın rükni-özəmi, səbəbi-tərəqqisi üləmadır, şəkk yox ki, səbəbi-zilləti də yenə onlardır. Bəli, madam ki, şəhərin səlamətliyi hasardan, sürünün rahatlığı çobandandır, əlbəttə, xərab və pərişanlıqları da yenə hasar və çobandandır. Belə olmuyan surətdə gerek deyək ki, "sürünün rahatlığı çobandan, amma həlakəti özündəndir". Belə isə Rusiyanın indiki idarəsi kimi mənə-siz bir şey olur.

Əfəndim, buyurursunuz ki, "ruhaniləri məzur bilirəm. Onlar əhvali-üləmadan bixəbərdilər, səbəbi dövlətlilərdir. Haçan dövlətlilər ruhanilər barəsində əlac və tədbir etməkdə səy etdilər. Haçan dövlətlilərin xəyali-şəriflərinə düşdü ki, mədrəsələrə gedib tələbələrə əhvalından xəbər alsınlar? Zənnimcə, bu biçərə camaati-islamın

zillətinə bais olan əvvəl dövlətlilər, sonra ərbabi-maarif, axırıncı dərəcədə rubanilərdir".

Əfəndim, mən təsdiq edirəm ki, dövlətlilərimiz ruhanilərin qeydine qalmırlar. Lakin bu xüsusda mən də bunları məzur görürəm, zira dövlətli də olsalar avamdılar, avam camaatdan biridirlər, nadandılar, məzurdular. Onlar da sizlərə, bizlərə baxırlar. Onlar da avama dair işləri, tədbirləri elm sahiblərindən gözlüyürlər. Əlbət ki, ülemə və ərbabi-maarif təhsili-elm üçün mədrəsələr, məktəblər kuşadı fikrində, tədbirində olmazlarsa, nadan dövlətlilər heç vaxt onun xəyalında belə olmazlar. Madam ki, üləmanı çobana, camaatı (dövlətlilər ilə bərabər) heyvanat sürüsünə oxşadırsınız, o halda nə haqqımız var ki, sürüden çobanlıq gözlüyük? Biz yatdıqımız, öz dərd və qarnımızın qeydine olduğumuz halda dövlətlilər gəlib bizə demiyəcəklər ki, "İslam Quranı bilməyə, Quranı bilmək elm və fənn bilməyə, elm və fənn bilmək məktəb və mədrəsələr açmağa bağlıdır". Demək ki, məktəb və mədrəsəsi olmayana nənki rahat məişəti, bəlkə dini-imanı da ola bilməz. Buna görə də ey üləmalar, ey sahibi-maariflər, gəlin həmiyyət edək, məktəblər, mədrəsələr qayıraq. Əlbət ki, belə tərgib və təşviqlər ilə bərabər işə ürəkdən çalışmaq dövlətlilərin deyil, elm sahiblərinin borcudur. Heç rəvadırımı ki, biz öz borcumuzu özgələrdən gözlüyük?

Əfəndim, buyurursuz ki, "haçan dövlətlilər mədrəsəyi-ruhaniyyə bina etdilər?.." Bu sualınız müqabilində mən də cəsarətlə ərz edirəm ki, haçan elmin şərəfi ilə camaat arasında nüfuz və mal sahibi olan ruhanilər, maarifpərvərlər avam camaata və avam dövlətlilərə ürəkdən deyib çalışdılar ki, "bizdən həmiyyət, sizdən qeyrət, gəlin zamana görə məktəb və mədrəsələr açaq?" Alimlər haçan dedilər və özləri də baş çəkdilər ki, gəlin, camaat, cəmiyyəti-xeyriyyələr qayıraq, arada itib gedən zəkat və fitrələri bir müntəzəm sandığa yığıb gerek olan vaxtda müstəhəqq olanlara verək?

Alimlər haçan dedilər ki, elm və fənn təhsili ilə bərabər lamə-halə öz namus və canımızı mühafizə üçün zəmanəmizin iqtiza etdiyi, qonşularımızın təsdiq etdikləri ərbabi-nicata təşəbbüs edək? Alimlər və sahibi-maariflər haçan Allah rızası üçün, camaat xatiri üçün bir işə can və dildən iqdam etdilər də dövlətlilər və avamlar, yəni camaat dallarından qaçdılar? Heç vaxt inana bilməm ki, sahibi-elmilər boş sözləri "xala xətrin qalması" kimi çürük rəftarları buraxıb ciddi bir iş peşindən düşsünlər də, cəmaət gəlməsin? Burasını da ərz edim ki,

xəyal ilə plov bişmiyəyi kimi boş sözlərlə, quru vəzlərlə də iş görülməz. Ciddi iş görmək istəyən vaiz və sahibi-elm mütləq fəlel çalışmalıdır. Bir alim əgər söz ilə bərabər əməl ilə də çahırsa, ecəba nələr, nələr vücuda götürməz? Bir baxın Şamaxı kəndlərindəki özəmətlü məscidlərə ki, hər birisi 40-50 min manat ilə vücuda gəlmiş asarı-əzəmiyyəndirlər. Kimdir bunları meydana gətirən? Kim olacaq, Allah rızası üçün çalışan Hacı Əbdülməcidi efəndi və onun təşviqi ilə pullarını məmnuniyyətlə bəzləyən avam camaat və avam dövlətlilər. Kimdir yenə Şamaxıda yeddi-səkkiz min manatla mükəmməl bir üsuli-cədid məktəbi bina edən? Yenə cənab efəndi ilə camaat. Aya bu camaat yenə həmin deyildir ki, bundan əvvəl belə şeyləri yadlarına da gətirmirdilər. Aya bu camaat yenə həmin camaat deyildir ki, Cümə məscidinin yanındakı faydalı gözəl bir mədrəsənin pərişanlığına uzaqdan tamaşa edib dururdular? Kimdir o asan-əzəməyə səbəb? Şeksiz üləma. Kimdir sonradan mədrəsənin pərişan olmağına, camaatın nifağına səbəb? Camaatı?..

Kürdəmirde, Ağdaşda o gözəl məscidləri vücuda gətirən kimlərdir? Üləma və camaat! Sonradan pristavlar peçatladıb əbdullahı ibadətədən mən etdirən kimlərdir? Avam camaatı? Yox, vallah...

Bakıda ünas məktəbinin güşadına, Şekide üsuli-cədid məktəbinin açılmasına mane olan kimlərdir?

Bakıda bir neçə saatın içində mədrəsəyi-ruhaniyyə üçün altmış min manat verən kimlərdir? Millətin ruhu hökmündə olan elə bir məhəlli-müqəddəs inşasını təxirə salan kimlərdir? Əfəndim, bunlara və bunlar kimi yüzlərlə həllərimizə baxanda islamın zillətinə bəis əvvəl siz alimlər, ikinci biz, bir cüzi oxumuşlar ərbabi-maarif və ən axırda dövlətlilərdir. Zəmanəmizin əksər alimləri (alim və rəb-banilər) haradan tapaq, əlbət ki, qəsdim adlı alimlərdir) öz dörd və qeydlərinin dalına düşdükleri kimi, ərbabi-maarifin çoxu da vaxtlarını klublarda, qumarlarda, içki və əyləncə məhəllərdə keçirməkdədirlər. Ağzılarından arabir çıxardıqları "vamilletə" sözləri dillərinin ucundadır. Əksər sözləri puçdur, quru siyahıdır. Millətə lazım olduqları vaxt yüz verst uzaqda qaçırlar. "İntelligentliyi" kraxmallı köynəkdən, başa şapka keçirməkdən, millətin ağır işlərində qaçmaqdan ibarət bilirlər. Avam camaatın qabağında nümunə olub millətə faydalı, ciddi bir iş görmirlər. Davaları, təfəxürləri, asıb-kəsməkləri ancaq dillərindədir, xəyallarındadır. Demək ki, camaat-islamın zillətinə səbəb avam dövlətlilər, avam camaat deyil, bəlkə ruhanilər və ərbabi-maarifdir.

Xülasə, sizlər "bizim elimizdən nə gəlir, boş deyib yazmaqdan qeyri..." dedikcə həmişə zillətdə qalacağıq. Binaəleyh siz quru duanı, biz boş deməyi buraxıb ciddi iş görməyə başlamadıqca heç bir işdən ümid gözləməməliyiz. Belə sözlərlə qəzet sütunlarını boş yerə doldurmaqdan savayı bir şeyə dəyməz. Xülasə, bizə dua və söz bəsidir. Siz də, biz də iş görməliyiz. İş, iş, iş...

"İrşad" qəzeti, 24 may 1906, №121

TİFLİS, 22 İYUN, SÜBH SAAT SƏKKİZ

Şəhərdə hər tərəf qapalı.

Heç bir tərəfdə tüccarı, şəxsi bir hərəkət yox.

Nə bir araba səsi, nə fayton gurultusu, nə qonka hərəkəti və nə də insan tərəddüdü var.

Hər kəs bir yanda durub dəhşətli bir hadisəyə münəzir. Deyəsən bu gün bura özəmətlü Tiflis şəhəri deyil. Türkünstanın sükunətli, amma qan qoxusu, hökumət zülmü gələn bir çölü!

Bu günün gecəsində, göydən enən hüriyyətlə və ədalət mələkləri samai-təlqinlər ilə sabahın dəhşətli sükuniyyətini xəbər verdikləri üçün sübh tezdən bazara çıxmışdım. Şəhərin özge yerlərindən hələ xəbər yoxdur. Lakin müsəlman bazarının ümumiyyətlə qapalı olmağı, mənə hüzn içində bir sürur peyda etdi.

Müsəlmanları hüriyyətlə və ədalət yolunda qonşuları ilə əl-ələ vermiş görüb, nəhayət dərəcədə şad oldum.

Bildim ki, müsəlmanlar da bu gün mühakimələrinə qəti baxılacaq olan 27 fə dai əsgərin asılmaqlarına "tətil" ilə kömək etmək istəyirlər.

Məmnun oldum ki, müsəlmanlar daha əvvəlki kimi məvacibxor, biqeyrət abrazovannı və ruhani müsəlmanların fitnələrinə aldandıb insanlığın meşuqi-həyatvari olan azadlıqdan kənar durmayırlar. Ürəyimdə deyirəm: İlahi! Bu günləri də gördüm ki, müsəlmanlar öz xahişləri ilə, öz qanacaqları ilə dükənlərini bağlayıb vətənin həyatı-siyasiyyəsinə, qonşuların hərəkəti-hüriyyəti-pərvanələrinə qəlbədən şərik olurlar.

Mən bu xəyaldə idim ki, uzaqdan qulağıma gələn hüriyyətlə məh-nəsi, marselyoza havası ortalıqdakı sükutu pozdu.

Mən belə dəhşətli sükut arasında marselyoza havasına eslə ümid etmədiyim üçün mat və heyran qaldım.

Çox çəkmədi, qorxunc silah və əsgərlər ilə mühasidə edilmiş bir dəstə yavuşlaşdı. Məyər məhkəməyə asılmaq qərarını duymağa gedən 27 vətən qurbanları, Menqrelski polkunun müttəhim əsgərləri!

Bu hüriyyət fədailəri gəyət şad və sürür çində həqiqətən millət xadimlərinə yaraşan bir igidliklə marselyoza havasını oxuya-oxuya qabağımızdan keçdilər.

Bunların bu qəhrəmananə rəftarları bəzi adamlara, xüsusilə əsgərlərə əks-təsir edib bir çox mərhəmətli gözlərin yaşardığını gördüm.

* * *

Günorta, tamam saat bir.

Tiflisin ən izdihamlı – şənlikli olan Qolovinski caddəsindəyəm, guya burası şəhər caddəsi deyil, dava meydanının bir səmti.

Ortada davaya müntəzir sükunətli bir hal, küçələrdə adam çox az. Faytondan, atdan esər yox. Qulağa gələn ancaq əsgərlərin ayaq səsləri.

Görünən yalnız tüfənglərin parıltısı. Buralarda hər yana baxsan əsgər, top, pulemyot, tüfəng gözə çarpar.

Deyəsən tamam bir dava meydanı!

Bir yanda dəhşətli toplar düzülüb, bir tərəfdə pulemyotlar hazırlanmış.

O biri yanda kazaklar atəş açmağa müntəzir. Polkları biri bu yandan gəlir, o biri yandan gedir. Hətta əsgəri dairələrin damları üstündə əsgərlər əsgəri aynalar, durbinlər ilə ətrafı göz altında tutur. Gələni dayandırır, keçəni axtarırlar.

Əlimdəki müsəlman qəzetlərini intibahnamə zənn edib məni də səkkiz dəfə dayandırdılar. Əziyyət verdilər.

Bəli, toplar, pulemyotlar, vəhşi kazaklar hər tərəfə dəhşət salır, zəif qəblərə qüvvətli görünürldər.

Lakin mənə qüvvətli və dəhşətli görünən əsir halətində yaşayan cahil əsgərlərin çoxluğu, topların heybət deyildi, bəlkə bunca camaatın, bu əziz şəhərin bir vücud kimi səmayi-hüriyyətdən gələn ilahi bir qüvvəyə tabe olub ittifaq etməkləridir.

Bu gün Tiflisdə ən aciz çörəkçinin, hətta fağır suçunun "tətildə" iştirak edib hökuməti böyük bir qüvvətlə təhdid etməyi camaat qüvvətinin nə qədər əsaslı və davamlı olduğunu çox aşkar bildirirdi.

Bu kimi tətillərin zahiri mənası az kimi görünürdü, amma mənə qüvvəti çox böyükdür. Bu gün ümumi Tiflis camaatı hökumətə açıqdan-açığa bildirdi ki, hamı camaat hüriyyət və ədalət tələb edənlər ilə bərabərdir.

Bəli, bilindi ki, yüz yetmiş milyon miqdarında bir əzim camaat hökumətin hərəkəti-hazırəsini məhz zülm və vəhşilik hesab edib, bu cür idarədən narazıdır.

Bilindi ki, bundan sonra camaat razı olmayacaq ki, hökuməti-zalimə hüriyyət tərəfdarlarını bir-bir yox edib, yenə idareyi-müsbətdəni davam etdirdin.

Xülasə, camaat bugünkü ümumi tətil ilə, camaat silahı ilə bildirir ki, əyər hökumət 27 vətən fədaisini bağışlamayıb boğazlayacaq olursa, camaat uzaqdan tamaşaçı olmayıb əllərindən gələn fədakarlığı sərf edəcəkdirlər.

* * *

Bu saat ki, məktubumu qurtarıb poçta verəcəyəm, axşam saat səkkizdir. Bu vaxta qədər şəhər sükutluğunda davam etdi. Bundan sonrakı əhvalı sabah yazaram.

Danışır ki, əsgərlərin mühakiməsi bir neçə gün davam edəcəkdir. Müttəhim əsgərlər mühakimə qurtarıncaya qədər məhkəmədə qalacaqlardır.

"İrşad" qəzeti, 25 iyun 1906, №149

MƏZLUM ƏN BÖYÜK ZALIMDIR

Dünən Şəkidən, möhtərəm yoldaşımdan aldığı məktub pərişan üreyimi bir qat daha pərişan etdi. Məni pərişan edən yalnız hökumətin zülmü deyil, o zülmə, o həqarətə boyun əyən camaat halətidir.

Şəkinin birinci üsuli-cədidə məscid məktəbi hamıya məlum olsun gərəkdir. Bu məktəb camaatın ixtiyarında, camaatın həmyəttilə bir neçə il gözəl davam etdi. Faydalı səmərələr verdi. Bir az sonra hər nədənsə camaatın bəziləri yanlış bir fikrə düşdülər: məktəbi, o millət ocağını və istiqbal ümidgahını hökumətin ixtiyarına, xasiyyətləri məlum bir

para qulluqçuların əlinə verməyə çalışdılar. Biçarələr elə güman edirdilər ki, hökumət idarəsi bizə camaat idarəsindən daha nəfli olacaqdır. Binevalar elə xəyal edirdilər ki, hökumət bizə gerçəkdən atalıq edib, bizim dərdimizə qalacaqdır. Halbuki yazıqlar daha ondan bixəbər idilər ki, öz ixtiyarlarını, öz haqlarını öz əllərilə bir para zalımların, rəhmsizlərin pəncələrinə verib, məktəbi bünövrəsindən yıxağa özləri səbəb olurdular.

Zatən çox çəkmədi; məktəb hökumətin ixtiyarına keçdi, müsəlman dərsləri azaldı, müsəlman dərsləri əhəmiyyətdən düşdü. Camaat əvvəlki rəğbətini kəsdi.

Üğrunda hamının qurban olduğu camaat idarəsi əvəzində məktəbdə istibdadı-idarə hökm sürməyə başladı. Məktəb bir neçə il belə davam etdi.

Lakin bu il, haqq və ədalətin meydana çıxmaq istədiyi bu il Şəkinin həmiyyət və maarifpərvərləri məktəbin belə davamı millət üçün böyük bir təhlükə və haqarət olduğunu qanıb məktəbi təzədən öz ixtiyarlarına almaq, diriltmək, böyütmək istəyirlər və bu niyyətlə bacarıqlı, məlumatlı, müqtədir bir müəllim də məktəbə götürürlər. Amma direktor ağanın keyfi gəlmir ki, müsəlmanca – camaatın xahiş etdiyi tək oxunmağa rüxsət versin.

Görünür ki, direktor ağa qayda və qanunsuz öz ixtiyarına keçirdiyi “məscid” məktəbini cəngindən buraxmaq istəmir ki, camaatın müraciətinə müqabil belə biməna bir hökm göndərib: “Bu məktəb 1898-ci ildə camaatın öz xahişilə direktor idarəsinə keçibdir. Onu təzədən pozmaq olmaz...”

Baxınız övladı-başər mürəbbisi olacaq mədəniyyətli direktorun bəhanəsinə, müstəbidanə hökmünə!

Burada direktor ağadan soruşmalı: Cənab, madam ki köhnə qaydanı təzədən pozmaq olmaz, siz nədən ötrü 1898-ci ildə məktəbi, camaatın ixtiyarında ola-ola, alıb öz cənginizə keçirdiniz? Nə üçün köhnə qaydanı, bəlkə, qanunu pozdunuz? Təbii, deyəcəksiniz ki, “camaat xahiş etdi, mən də əməl etdim”.

Çox əcəb. İndi də yenə o camaat xahiş edir ki, öz qədim haqlarını, ixtiyarlarını özlərinə aid edəsiniz, buna sözünüz nədir?

Əgər belə açıq və sərih bir haqqı camaata verməzsə, onda aşkar demək istəyirsiniz ki: “Ay həqiqi müsəlmanlar, sizin əqliniz yox, bombanız yox, sizin cürətiniz yox, məsləkiniz yox, mən sizin nəyi-

nizdəm qorxuram ki, xahişinizi əmələ gətirim, sizinlə öz keyfim nə cür istərsə elə rəftar edəcəyəm”.

Bax, bu surətdə sizə heç bir sözüm yox, rəftarnızda, fikrinizdə haqlısınız, elə isə yenə gələk özümüzə. Kimdir müsəlmanlara bu dərəcə zülm edən? Kimdir bizi maarifdən, mədəniyyətdən uzaqlaşdırıb vəhşi, aciz buraxan? Kimdir məktəblərimizin olmamasına çalışıb dilimizi, dinimizi binaənəleyh varlığımızı itirməyə çalışan? Kimdir direktorlara, naçalniklərə, qubematorlara bu mərtəbə cürət və yol verən?

Xülasə, kimdir bizi bu günlərə, bu zillətlərə, bu əsərətlərə salan? Yalnız hökumət qulluqçularını? Yox! İnanız yox! Ya kim? Kim olacaq, məhz biz, məhz bizim səfil, heyvani təbiətimiz, məhz haqarətə, zülmə, döyülməyə səbir edib boyun əyməyimiz, əziyyətdə, korluğa, söyülməyə, əzilməyə, qorxmağa, qanacaqsızlığa öyrənib adət etməyimiz, məhz bizim öz günahımız, öz qəflətimiz, bizlərə rəva görülən zümləri, haqarətləri qanmayıb zalımlara, müstəbidlərə köməkçi olmamız, bizi ən ziyadə səfil və sərgərdan qoyanlara ən ziyadə məhəbbətlə itaət edib, yeri düşəndə kömək etməyimiz, özümüzdə edilən zümlərin zülm olduğunu qanmayacaq qədər korluğumuz, cəhələtimizdir.

Budur ki, mürüvvətsizlər, rəhmsizlər də bizim bu qanacaqsızlığımızı, bizim bu korluğumuzu yaxşı qanıb məzlum başımıza olmayan oyunları oynayırlar. Bizi istədikləri tək öz məxfi qəsdlərinə, öz şeytanlıqlarına alət edirlər. Öz əlimizlə öz ixtiyarımızı, öz məktəblərimizi qəsd edib bizi uzaqdan baxdırırlar.

Demək ki, əsil zalım və günahkarlar zülm edənlər deyil, bəlkə zülmə, haqarətə səbir edənlərdir.

Şəki camaatı nədən ötrü xahiş edir ki, məktəbin müsəlman müəllimlərini “direktor” təyin etsin? İyirmi min nəfər nədən ötrü bir yarım ucitelin məvacibini xəzinədən istəyir?

Müsəlman müəllimləri nədən ötrü rəsmi(?) müəllim olmaq istəyirlər?

O qədər camaat nədən ötrü gözləyir ki, öz “məscid” məktəblərində öz Quranlarını, öz şəri hökmlərini, öz dillərini oxumağa direktor ağa rüxsət versin.

Onların bu cür biməna rüsxətlərini, amirane hökmlərini gözlədiyimizdəndir ki, bu gün məscid məktəblərimizə də, ruhumuza da sahib olmaq istəyirlər.

Bəsdir bu qəder səbir, bəsdir çəkdiyimiz bu qəder həqarət. Vaxtdır ki, cümləmiz ittifaq edib tələb edək.

Cənablar, biz öz dilimizdə oxuyub dilimizi, milliyetimizi bilmək istəyirik. Biz öz dilimizə, dinimizə məxsus olan məktəblərimizi özümüz idarə etmək istəyirik. Biz öz xahişimizlə rusca, firencə, nemescə oxuyub mərifətli, mədəniyyətli olmaq istəyirik. Biz istəyirik ki, bir para milli işlərimizi özümüz idarə edib bizim adətımızdən bixəbər olan cahil və zalım qulluqçular bizim başımıza bəla olmasınlar.

...Bəli, vaxtdır, biz də tərənək, hüququmuzun mühafizəsinə çalışsaq, haqq və müsavət yolunda tökülən qanların səmaya əks edib süni şəfəqlər təşkil edən belə həngamələrdə aciz və miskinlər kimi qafillənə yatmayaq...

Xülasə, məzmluluq ən böyük zalımlıq demək olduğundan belə bir alçaq təbiəti, bəsdir, üstümüzə götürək!

"İrşad" qəzeti, 18 oktyabr 1906, №245

MİLLƏTPƏRƏSTLİK ZAMANIDIR

Hamı deyir camaatımız nadan və qafildir. Bəli qafildir. Həqiqətdə o qəder qafildir ki, xırda bala kimi öz xeyir və şərini belə qanmır.

Hətta nadanlığın, korluğun verdiyi sərməstlik və sərsəmlik ilə çox vaxt öz əli ilə özünü kəsir, canına qəsd edir də yenə xeyri olmur. Ələlxüsus, camaat hüququnun mühafizəsinə ən ziyada çalışsaq bu zamanda özlərinin qanını əmib soran, özlərinin səfəliyinə bais olan zalım hakimlərə, fitnəkar pişvalara, düşməni-hürriyyət ağalara kömək edib zülm və istibdadın artmasına ən ziyada özləri səbəb olurlar da yenə fərqi nə varmırlar. Amma bununla belə deyə bilməm ki, camaatımız həmiyyət, qeyrət və namusi-milliyədən bütün-bütün məhrumdur.

Keyr, xeyr, camaatımız elm və hünərsiz isə də fitri alicənablığını, qədim adəti olan fəqərəpərvərlik, zəifməvazlıq və təəssübkeşlik xasiyyət və qüvvələrini həndür itirməmişdir. Ancaq uzun müddət yatmaq səbəbilə o gözəl qüvvələr uyumuş, sıxlanmış, paslanmışdır.

Bu müvəqqəti uyuşuqluğu, bu çirkin pası götürmək, silmək isə o qəder çətin deyildir.

Həqiqi üləmamızın, həmiyyətli ürəfamızın, qeyrətli müəllimlərimizin bir az vaxt millət dərdinə qalib çalışmalarına, zəhmət çəkmələrinə bağlıdır. Bəli bir o qəder ki, camaat gözünün qabağında bəşon fədakar millətpərvər bulunsun, camaata Allah rızası üçün rəhbər və hədi olsun, daha o yanısı asan və müvəffəqiyyət bəxşdir.

Bəli, hər yerdə tək bəşon canıyananımız, millət dərdi çəkənimiz olsun, o vaxt görəcəyiz ki, türklük o qədim fəqərəpərvərliyi, o fitri alicənablığı nə cür bürüz edib, nə möcüzələr göstərir.

O vaxt görəcəyiz ki, islamın əmr etdiyi xeyir və əhsanat nə sayaq meydan alır. Bu bərədə heç bir millət bizimlə müsabiqəyə girə bilməz. Bu həqiqət dəlilə möhtac deyildir sanıram. Əlcəzair, Suriya, Misir, Anadolu, İran, Türkiyə və Əndəlisdə xeyir və əhsanat ilə vücudə gələn asarı-əzimdən sərfi-nəzər otuz-qırx il əvvəllə gəlincəyə qədər Gəncədə, Şəkiddə, Şamaxıda, Batumda vücudə gələn gün xərəbəyə üz qoyan mədrəsələr, məscidlər, vəqflər, körpülər, arxların cümləsi iki-üç arxa əvvəlki atalarımızın, dünənki əcdadımızın xeyir və əhsanətini səmərəsi deyil də, nədir?

İstiladan sonra əxlaqımızın pozulduğuna, gözəl milli adətlərimizi yaddan çıxarmağımıza, milli məarifimizi, qədim təhsilimizi tərək edib, daha doğrusu, tərək məcbur olub təzələrdən də bixəbər olub ortada meymun kimi qaldığımızı baxıb əcdadımıza həmiyyət və qeyrətsizlik kimi dəni sifətləri nisbət vermək zehi insafsızlıq, zehi nadanlıqdır.

Əcdadımız öz zamanlarının təqazası ilə ehtiyacına, əfkarına öz zamanlarının sərvət və qazancına görə çox böyük işlər görüb, xeyli vəqflər, əzəmətli məscidlər, mütəəddid mədrəsələr, dövlətli kitabxanələr buraxmışlardır. Hələ əcdadımızın fəqərəpərvərliyi, hər kənddə, bəlkə hər evdə ayrıca fəqərəyi-qəriblərə məxsus otaq bulundurmaları, riyasız xeyir və əhsanları nəinki bizdə, bəlkə Avropada belə dastan olubdur. Bugünkü iyirmi-əlli minli tacirlərimizin yerində (hələ milyonlarımızı demirəm) əgər əcdadımızın ən tamahkarı olsaydı, görərdin ki, Şəkiddə, Şamaxıda, İrəvanda, Gəncədə, Axalkelekədə (Bakını demirəm) nələr, nə əsərlər meydana gələrdi!

Amma bu gün nəyimiz var? Bir Tağıyevdən savayı hansı bir dövlətimiz özbaşına bir məktəb, bir mədrəsə, bir kitabxanə vücudə gətirib? Fəqərə camaatın pulu ilə, alın təri ilə dövlətlənən hansı bir

bəyimiz, ağamız bir mödrəse və məktəbə iki dükan və ya beş arşın bez vəqf edib. Hər tərəfə baxsan, müsəlmanların içində fəqirlik, nadanlıq, bacarıqsızlıq, məhkumluq son bir mərtəbəyə varıb. Hər yana baxsan, dövlətlilərimiz, bəylərimiz öz kef və mənfəətlərindən savayı heç bir şeyi fikir etmirlər. Qarabağ və Zəngəzur aqlarının ahu fəryadları istər göylərə çıxsın, yetim, çılpaq balaların göz yaşları istər çaylar təşkil etsin, sahibsiz, hamisiz qalan anaların, bacıların irzi-namularını itərsə düşmənlərin təcavüzünə düçar olsun, heç kəsə bir təəssübi-milliyə, bir qeyrəti-diniyyə oyandırmır. Deyəsən islam ələmi şiddətli bir savuğa tutulub donub! Deyəsən islam ələmini bərk schirləyiblər! Bəli, elə schirləyiblər ki, məmləkətimizin, əzəmizin biri və ya bir neçəsi kəsilib xarab olur, vücudi-millət zəifləyir də, yenə bizdə bir tərpeniş, bir oyandıqlıq görünür. Deyəsən o kəsilənlər, o xarab olanlar bizdən deyil!.. Amma bunlarla belə yenə deyirəm: millətimizin fitri və xəlqi olan füyərpərvərlik xasiyyəti, xeyir və əhsanata olan meyli hənzur qayıb olmamışdır. Bəlkə bir az uyuşub paslanmışdır. Bədsir ki, bu pası silib o cövhəri-safi, o xasiyyəti-insanpərvəranəni meydana çıxaracaq hər şəhərdə camaatın qabağında beş-on sahibi-həmiyyət, fədakarani-millət olsun. Ol vaxt nə Şəkinin, Şamaxının, İrəvanın mədrəsələri xəraba qalar, nə məscidlərin minarələri səmigu olar, nə də Zəngəzur aqlarının fəryadı ürəkləri parçalar. Yenə təkrar edirəm: bəli, təkəli avam camaatın başında onları təşviq edəcək beş-on həqiqi, fədakar üləmamız, həmiyyət və cürətli abrazovannımız, xeyir və əhsanət sahibi dindar, gerçəkədən Allahu tanıyan dövlətimiz olsun, cəmətimiz daldan gəlməyə, söze baxmağa, iş görməyə hazırdır.

Yapon-rus davası əsnasında bəzi üləmamızın, pişvalarımızın ələyayağa düşüb ianə yığmaları heç yadımdan çıxmaz. Mən o vaxt mərhum "Şərqi-Rus" qəzeti idarəsində idim. Gün olmadı idarəyə rus bəhədirlərinin, rus qoşununun mədhini mütezəmmin mənzumələr gəlməsin. Həftə keçməzdə ki, rəisi-ruhaniyyələrimiz, sədaqətli bəylərimiz tərəfindən "Qırmızı xaç" mənfəətinə ianə siyahısı göndərməsin. Bu kimi kağızların çoxluğundan, müdirlərimizin onları dərc etməkdəki ısrarından o qədər tənə gəlmişdim ki, (nə yalan söylüyüm) çoxunu xətm olmayaraq cırıb sərbəstə tükürdüm. Hələ ruhanilər tərəfindən yazılan xristianlığı həqq, bütperəstliyi batil bildiren və bu münasibətlə Yaponiyanın məğlub edəcəyinə fitvalar oxuyan o qədər kağızlar, hədyanələr alırdım ki, hiddətimdən başım ağrıyırdı.

Amma üreyimi ən ziyada parçalayan bunlar deyildi. İki-üç qəpiklik mənfəəti-şəxsiyyətdən ötrü ayət-i-Quraniyyəni xahişi təkəli çevirib camaatın hakimlərə qul kimi tabe olmaq lazım olduğunu yerlərə keçmədən isbat etməyə çalışan həyasız din düşmənlərinin kağızları idi. Bu cür mədh və fitva yazanlar qalsın ianə siyahısını göndərənələr öylə yadıma gəlir ki, ən ziyada müftü, şeyxülislam, Şamaxı, Şəki, Cavad, Göyçay fəzilləri idi. İndi əsil sözümdə deyil. Bu xırda yaddaşımın bürasını bildirmək istəyirəm ki, camaat üçün çox da vacib olmuyan "Qırmızı xaç" sandığına ruhanilərimizin, sədaqətli bəylərimizin tərgibi ilə ianə toplanırsa, dinimizin, insafımızın, mövcudiyətimizin əmr etdiyi bir xüsusə – Zəngəzur aqlarına ianə toplamaq çətinmi? Hardadır "Qırmızı xaç" sandığına ianə toplamaqla nani-sədaqətpərvərliyini qəzetlərin başlarında yazdırırlar? Hardadır bu gün o mərhəmətli rəislər, qazılar, o sədaqətli, o səxavətli bəylər? Əcəba bu gün Zəngəzur aqlarına ianə yığmaq, o bir sürü yetim uşaqların qanlı yaşlarını kəsmək, minlərcə çılpaq qocaları, arvadları bu qışın mərhəmətsiz sovuğundan, qarından qurtarmaq qədər savablı, mərhəmətli bir şey varmı? Avam, fanatik dediyimiz kasıb camaatdan "Qırmızı xaç" üçün ianə yığanlar əcəba ac və susuzluqdan qayaların dibində can verən bir ələmi din qarşılaşlarını bir neçə loğma çörək ilə ölümdən qurtara bilməzlərmi?

Yenə təkrar edirəm: camaatımız üləmaya, nüfuzlu bəylərə, sahibimənsəblərə o qədər mütdir ki, onlar əgər istəsələr, nəinki məcruhinə məxsus olan "Qırmızı xaç", bəlkə kilsələrin qara xaçlarına belə bir vəsilə, bir taviil ilə ianə yığmağı bacarırlar. Belə olan surətdə, aya, onlar bacara bilməzlərmi ki, Zəngəzur mahalından göy qalxan ahu fəryad buludlarını Qarabağı qırmızıya çöndərən göz yaşlarını bir cüzi mərhəmətlə sakit edələr.

Ey füyqərayi-kasibinin alın təri ilə dövlətli olanlar, ey millət səbəbilə sahibi-mənsəb və nüfuz alanlar, ey bu millətə pişva və ağa olmaq istəyənlər, ey ürəklərindəki bir cüzi mərhəmət və insafı olanlar! Zaman bu zamandır, zaman "insanlıq – müsəlmanlıq" zamanıdır, millət xadimi ilə hadimi bilinəcek zamandır, riyakar ilə xülusların, mərhəmətli ilə mərhəmətsiz, dindar ilə dinsizin, mələk ilə şeytanın bilinəcek zamanıdır. Belə bir zamanda vaxtı olub da ianədən qaçan, dil ilə yalançı təəssüflər ilə köməkçi görünənlər millətin ən şərhatanı, ən əxlaqsızı və ən mərhəmətsizidir. Lazımdır ki, hər kəs bəqədri-qüvvə malən və neqdən ianədə bulunsun.

Harada olursa olsun, kəndlilərdə ümumiyyətlə pul azdır. Amma hər kəsin anbarında az-çox taxılı vardır. Müfti, şeyxülislam, qubernski qazılar bacara bilərlər ki, hər şəhərdə, hər obşestvada uyezdnı qazılarının, məhəlli bəylərin, ruhani mollaların rəyasətləri ilə bir komisiya təşkil edib kəndlilərdən taxıl cəm etsinlər.

Əgər işə diqqətlə can yandırılrsa, kəndlərdə elə ev olmaz ki, bir pud taxıl və ya on kilo ianə etməsin. Kəndlərdən yığılan taxılları aparmaq da kirayə pulu istər. Taxıl verə bilməyənlər yığılan taxılları araba və ya heyvan ilə daşıyıb ianədə bulunurlar.

Ey ürəyində bir zərrə mərhəməti olanlar, ey insana dost və millətpərəst görünənlər! Məmləkətimizin, camaatımızın bir payı aclıqdan həlak olur. Bunların bu cüyərsiz həlakı isə bizi daha dəhşətli, daha təhlükəli həlakətə sürür. Əgər Zəngəzura, Qarabağa vaxtında kömək edə bilməsək, o əhəmiyyətli yerlər əlimizdən çıxarsa, yaxşı bilinir ki, cümləmiz qeyrət və namussuzluqla yad olunmaqdan savayı bütün məmləkətlərimiz, bütün həyatımız əbədi təhlükələrə düşər olacaqdılar. Halbuki bu bir ələm yetim balaların həyatını qurtarmaq gələcəkdəki təhlükənin qabağını indidən saxlamaq o qədər çətin bir zad deyil. Hərəmiz bir günlük tütün pulundan, iki saatlıq zövqdən, bir saatlıq qazanc və muzddan keçsək, həm ac qardaşlarımızı həlakətdən, həm də özümüzü təhlükədən qurtarmış oluruz.

Qardaşlar! Həqiqi dindarlıq xüluskarı-millətpərəstlik, yetmiş il ibadətə bir saat xeyir və əhsanət etməklilik zamanı bu zamandır. Gəliniz biz də əcdadımızın həqiqi nəvələri olduğunu bildirib türklüyümüzü, müsəlmanlığımızı isbat edək.

"İrsud" qazeti, 1906, №282

KÖMƏKLƏŞƏLİM

Həyat həmişəlik bir davadır. Bu davada hər kəsin düşməni isə birdir: zəhmət və məşəqqət – əski ədiblərcə çərxi-fələk.

Kim zəhmət və məşəqqətə tab edib tutduğu işdə səbat göstərsə, o, çərxi-fələyin qolunu bükmüş, düşməniyi həlak etmiş olur. Buna görə böyük-küçük, zəif-qüvvətli – hər kəs çalışır ki, düşməniyə qarşı dursun, onu alt etsin ki, gələcəkdə rahat yaşaya bilsin.

Yaşamaq üçün bu çalışmaq, vuruşmaq və alt etmək keyfiyyəti yalnız əql və elmin bu gün öyrətdiyi yol deyil, bəlkə o, xalığın məxluquna bəxş etdiyi təbii bir xasiyyət, özəli və əbədi bir qanundur. Qanuni-həyatdır, şəriət deyimi ilə – sünneti-ilahiyyədir. İştə bu sünnet və qanuni-ilahiyyə sirrini, elmini kim yaxşı qanıb həyat və məişət meydanında təbiətin kərəm və sərdinə qarşı döş gərib davam edərsə, haqqın qalibiyyət və rahat yaşamaq mükafatı da ona nəşib olacaqdır. Bunda din və millət ayrılığının təsiri yoxdur. Ədalət və mərhəmət ilahiyyə kimi ümumidir. Bunda möminliyin və kafirliyin işi yoxdur. Çünki mömin və kafirlik qanuni-ilahiyyə nəzərində bizim bildiyimiz kimi deyil.

Qanun və sünneti-ilahiyyəyə arifanə iman edib əməl elən mömin və salehə inanmayıb əsbabə təşbih etməyən və yalnız Allaha "təvəkkül" edən kafir və xasirdir.

Nə mutlu və xoşbəxt o şəxs və ya o millət ki, kitab və sünneti-ilahiyyənin dərin sirlərini, əmrlərini qanıb ona görə tədbir və əməldə bulunduqdan sonra Allaha "təvəkkül" edə.

Hansı millətin nicat tapacağını uzun düşünməyə hacət yox. Qüvvanın təbiyyəti, adəti-ilahiyyəyi, samed layi təcyr, baqi bilib, "keyfi məyişə", "kun-fəyəkun" və qeyri bu kimi ayətləri o qüvvənin əmr-tətbiqindən ibarət olduğunu etiqad edən millət "sofə-yəfəlhun" vədi-ilahiyyəsinə məzhər olub fələh və nicat tapacaqdır.

Xoşbəxt o millətə ki, "sirati-müstəqim" üzrə yüyürüb ehtiyacati-həyatıyyə qəvaidi-ictimaiyyəti-mədəniyyəyə kərəməti-qalibiyyəyə vaqif olub və gələcəyini "hal"da deyil, "mazi"də düşünmüş, "hal"da isə tətbiqə başlamışdır.

Bir surətdə ki, imdiki şüurlu millətlər babalarımızın "Bir didə ki, nuri-həqiqət ola, eylər ayineyi-əmrüzidə fərdəyi-tamaşa" hünərinə də razı deyillər. Onlar fəryadi əmrüzda deyil, "diruzda" tamaşa etmək istəyirlər.

Bizlərdə isə babalarımızın fəryadi-əmrüzidən tamaşa etmək hünəri deyil, bugünkü fələkətimizi "bu gün" düşünmək də yoxdur. Hələ bizi öz kefirmizə buraxsalar, istəyərək ki, sabahı bu gün deyil, bu günü sabah düşünəlim.

Vaxt olur, birdən başımıza vururlar, əzayi-mayəməzidə bəzisini kəsirlər, mövcudiyetimizi təhlükəyə alırlar. Əvvəl vaxt bir az ayırlınz, tərpeniriz, gələcəyimizi düşünürüz, çapalayınz, əl-ayaq vururuz.

Lakin çox keçmədən yoruluruz, oski halımıza qayıdınız, oski adotimizə başlayınız. İşlərimizi yenə Allaha tapşırırsınız.

Halbuki vaxtımız o vaxt deyil. Gələcəkdəki bələlardan özümüzü nə cür mühafizə edəcəyimizi, sünneti-ilahiyəyə nə cür yanaşacağımızı düşünməyimizin ən məcburi vaxtıdır. Biz isə gələcəkdəki bələlardan qurtulmaq yolunu deyil, bu gün başımıza gəlmiş bələları dəf etməkdən acız. Odur ki, bugünkü horbədələrimizə, o bağı yarıqlarımıza etməkdə olduğumuz köməyi də belə homin oski adotimizə, yəni tezdən yerinə qaytılmağa başlayınız. Halbuki hələ heç bir iş etməmişiz. Hələ imdi-imdi bir az işə başlamışıq.

Beş-on gündür ki, Qars torəflərinə gedən vokillərimiz müsibətədələrimizi tapıb görə bilmişlərdir. Bir sözlə, işə yeni bismillah demişlərdir. Fədakarlıqlarını heç vaxt unuda bilməyəcəyimiz hörmətli vəkəllərimizin təhqiqətlərinə görə ehtiyac çox böyükdür. Bizim topladığımız cümlə iano ancaq bir az vaxt üçün kifayət edə. Kömək isə uzun müddət lazımdır. Bu qanlı müharibənin vurduğu fəlakət hələ-hələ tezdən qurtulması deyil.

Hər bə düşkünlərimizə yorulmuyaraq, aranı kəsməyərək kömək etmək vacib. Heyif ki, bir çox şəhərlərimiz, bir çoxlarımız birdəfəlik beş-on manat verməklə vəzifəyi-milliyəmizi qurtarmış, acaqları tamamilə doymuş, hər işi bitmiş hesab edirlər.

Hələ bəzi yerlərdə "bizim öz (?) möhtaclığımız da var, yığılan ianələrin hamısını özgələrlə (?) – qarşılıqlara göndərməyə nə hacət, bir azını da özümüzünkülərə verəlim..." səsləri eşidilir.

Hələ heç bir şey etməyə-çəməyə, ehtiyacımızın mində birini yerinə yetirməyə-yetirməyə homiyyətimizin daşqınlığından şikayət edirsiniz. Lakin düşünmürsünüz ki, içimizdəki möhtaclığımızın ətrafında bir çox dövlətçilər, qonşular, tanışlar var. Heç mümkün deyil ki, səsləri eşidilib kömək edilməsin.

Amma o bədbəxtlərin ətrafında kimlər var? Onlar yalqın qayalar, yırtıcı itlər, qoxumuş meyitlər, səssiz dərələr, yıxılmış evlər, xunriz sımalar, qulyabanilər, qudurmuş insanlardan özge kimləri görürsünüz. Ab-vaydan, dərin iniltilərdən, qorxulu ayaq təpətilərindən, ölüm təhdidlərindən, cigərsüz səslərdən başqa nə eşidirlər.

Heç insafdarımı ki, içimizdəki möhtaclıqlar, tənbellər ilə bir dəqi-qədə cahanın ən suzişli zülmünə düşər olmuş o çalışqan möhtaclara, acısqdan ölüm halına düşmüş o dövlətli fəqirlərə bir göz ilə baxılırsınız! Of, kaş eşitməsəydiniz! Bəzən öz qəzətlərimizdə bilməmə harda bir

hacının və ya bir ofondinin iano verməməyi bir yana dursun, verənlərə də mane olduğu yazılır.

Bilməmə inanayımı ki, böylə bir vaxtda, yəni hər kosin maldan deyil, candan belə keçməyə hazır olduğu bir hongamədə insan qiyyə-fəsində iblislər, ilanlar, müsəlman adlanan molunlar, kafirlər, Əli nəslindən şümürlər hələ içimizdə yaşaya bilyorlar. İnanayımı ki, içimizi içimizdən yeyən qurdların horokotino, yaşamasına hələ homiyyəti-milliyətimiz yol veriyor. Doğrudur, bir neçə qurd və xain mənəvi ümumi gedişə, homiyyəte bir zad edə bilməz. Öylələri hər zaman hər yerdə buluna bilor – deyirlər. Lakin unudulmasın ki, öylə xobis vücutları, öylə zororli tikanları böyükdən şəhərlər də bütün-bütün bigünah qeyillər.

Beş-altı milyonluq biz Qafqaz müsəlmanlarının üç-dörd ayda toplaya bildiyimiz beş-on min manat üzümünü qızardacağı yerinə hələ eşidirəm ki, bəzi cəmiyyətlər, heyətlər "Novruz" teatrı və qeyri vasitələrlə "qarşılıqlar" adı ilə yığıqları pullardan özləri üçün də pay çıxıyorlar. Barı böylələr öz köməkçilərinə davam etsələr yəni söz götürür. Lakin öylə bir dəfə etdikləri köməyin bir payını da özləri alırlarsa, bu "qarşılıqlar" kömək deyil, qarşılıqlar özlərinə köməkçi etməkdir, o bədbəxtlikləri öz bəxtlərinə bohano etməkdir.

Hoqiqət, gələcəyimiz qorxuludur. Ətrafa baxıram: hər kos özünün rahatlığı, öz başının salamatlığı fikrindədir. Hər kos öz bacardığı yol, ibadət və adət ilə öz həyatını qurtarmaq qeydindədir. Abid ibadətini, ruhani fitrə və zəkat yığımaqla, intelligent öz mənfəətinə xidmətlə, dövlətli pul cəmə etməklə öz canını, bəli, yalnız öz canını xilas etmək fikrindədir.

Bundan anlaşılır ki, millətin hakimi olan əfkarı-ümumiyyə bizdə əsla oyanmamış. Öz həyatını millətin həyatına bağlamaq əməli-ülvisi bizdə hələ doğmamış, millətimizə yetişən dördün öz dördimiz olduğu hələ hiss edilməmiş.

Millətdən ayrılanın həyatı-hoqiqiyyəsinə də ayrılacağı bizdə hələ dərk edilməmiş.

Millətine kömək özünə kömək demək olduğu hələ başlarımızda girməmiş.

Millətinin hüququnu, istiqbalını düşünmək, onun yolunda oldən gələn fədakarlığı göstərmək ibadətlərin ən savablısı, vəzifələrin ən müqəddəsi olduğu hoqiqətə bizdə hələ iman edilməmiş.

Milləti pərişan olanın özü də bir yol ilə bir vaxt pərişan olacağını bildiren sünnəti-ilahiyəyə bizdə hələ etiqad edilməmişdir.

Bunun üçündür ki, hər işimiz pərişan, hər halımız virandır. İcimizdə çoxları var ki, haqqın əmrlərini, fərzlərini yalnız namaz-uruc ilə həcc, və zəkətdən ibarət bilir. Yəne çoxları var ki, namaz qılmaqlığı, zəkət verməkliyi mədoniyyətin bir sifəti güman ediyor. Bunların hər ikisi də yanlışdır.

"Xəliqin ən əhsən məxluku, ən xəlqisi, yeni yaxşı xasiyyətlisidir və insanların ən xeyirli insana xeyir verəndir" ayət və hədislərinə görə hər bir xeyirli fikrimiz, faydalı hərəkətimiz, nəfisi əməlimiz, isbatımız, tədbirimiz, elmimiz, köməyimiz və xidmətimiz birər ibadətdir. Buna görə bugünkü ibadətimize ən birincisi gələcək belələrdən özünü müəhafizə etmək tədbirlərinə yapışmaqla bərabər, bugünkü bələmizi başımızdan dəf etməyə olunca gücümüzlə çalışmaqdır. Bugünkü bələmiz, dərdimiz, əməlimiz isə hər bəzədə qardaşlarımızın dərdidir. Bu gün ən birinci işimiz onlara kömək olmalıdır.

Birkərəlik beş-on manat verməklə vəzifəmizi qurtarmış hesab etmiyəlim. Hər bəzələrimizin gələcəyi keçmişlərimizdən daha qorxuludur. Onların bir kərə qanlarını doyurmaq böyük bir həmiyyət və insanlıq deyil. Ən azından üç-dörd ay köməyimizi əsirgəməməliyiz. Onları, doğrusu, cətiyacdən qurtarmaq və gələcəkdə boynumuza daha ağır yük olmamaq üçün imdidən həm yemək, toxumluq, həm də cüt-alət və heyvanları tədarük etmək lazım. Bunun üçün də milyonlar istər.

Bunların hopsini, təbii, biz bacarmırıq. Hökumətin köməyi, həm də çoxlu köməyi lazım. Bu xüsusda Duma vəkəllərimizin, iş içindəki başçılarımızın həmiyyəti görək. Hökumətimiz bu işlər üçün üç milyon pul buraxmışdır. Fürsəti fot etməyib istifadə etmək lazımdır.

Bunlarla bərabər hər kəsədən əvvəl cüzi də olsa özümüzə köməyi köməyi bilməliyiz. Burasını da bilməliyiz ki, millətin qədrini, dərdini bilib kömək edənlərə kömək edirlər. Öz köməyimiz az da olsa, həmişə çalışmalıyıq. Bu vasitə ilə həm bir zad yığıraq, həm də imdiyə qədər ancaq özünü düşünməyi öyrənənə millətimiz əfradına köməkləşməyi öyrətmiş oluruz.

Hər cahil millətdə olduğu kimi, bizdə də ümumi işlərimizdə tez yorulmuşumuz var. Budur ki, axır vaxtlarda kömək səsləri kəsilməyi kimi görünüyor. Həç bir şəhərdə ikinci, üçüncü və dördüncü ianə yığmaq xəbəri eşidilmiyor.

İanə dəstərcələri vasitəsilə alışınamış camaatdan koramətlə pul yığmaq doğrusu çətinindir. O halda biz də özge millətlər kimi cürbəcür vasitələrə müraciət edəlim. Bakı, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Şamaxı, Şəki və qeyri şəhərlərimizdə təcətro, musiqi axşamları, qaçqınlar günü tərtib edib bilet və kağız nişanları ilə ianələr cəm edəlim.

İanəmizə möhtac olanlarımız yalnız Qars tərəfdokilər deyil, Acaradakı gürcü müsəlmanları bizim din qardaşlarımızdır. O tərəflərdə də mütləq öz müsəlman vəkəllərimizi göndərib öz əllərimizlə öz köməyimizi göstərməliyiz.

Xristian gürcüləri rəsmi rüxsət alıb köməyi başlamışlardır. Bizdən isə bir hərəkət yox. Bu isə bizim üçün çox böyük təhmətdir, cəhələtdir.

Millətimizin istiqbalı cəşqinə, qanuni-həyatın sünnəti-ilahiyənin, əsil ibadət və mənfəətin nə olduğunu düşünəlim. Düşünəlim də gələcək günlərimiz üçün köməkləşəlim. Həç bir çətinliyi, namümkünlüyü bəhanə etməyelim. Çünki...

"Aqhal" qəzeti, 17 aprel 1915, №915

ÇOX UTANDIĞI

Utanıram, inanmaq istəmirəm ki, Bakı kimi bir şəhər, Qars tərəfindən göndərilən 40-45 yetim uşağı saxlaya bilməyə. Saxlaya bilməyə də qəzimat ilə ələmə elan edə ki, "cəmiyyətin işi çoxdur, yetim uşaqlara, öylə xırda işlərə baxmağa vaxtı yoxdur. Hər kim nökrəliyə nə qədər uşaq istəyirsə, gəlsin aparsın!"

Cəmiyyət burda bir şeyi yaddan çıxarmış: əgər gözə gələn qız və oğlanları pul ilə nökrəliyə versəydi və ya birkərəlik satsaydı, cəmiyyət sandığına xeyli pul yığışardı və bu vasitə ilə cəmiyyət üzvlərini ianə yığmaqdan qurtarardı.

Vay cəmiyyəti-xeyriyyə! Vay milyonlu şəhər! Vay bədbəxt millət! Məgər quru adın varmış!

Mən öylə bilirdim ki, Bakı nəinki 40-45 yetimi, bəlkə bir neçə yüzünü də saxlamağa hazırdır.

Halbuki mən zəhmətlərə yığılan və Bakının mərhəmət qucağına sığınan 5-10 yetimi də başdan dəf etmək, onun-bunun qapısına tulla-mağa istəyir.

Aman yarəbbi, nələr eşidirik, nələr görürük. Nə demək, bu nə demək ki, 4-5 milyonluq bir camaat 1-2 yüz yetim balasını bir yerdə saxlamağa gücü çatmaya!

Of, doğrudan da ölmüşük, doğrudan da yalançı bir adımız qalmış! Doğrudan da milli dirilik, modoni insanlıq adına bir qəpiyə dəymərik.

Nədir bu rəzalətlər? Nədir bu alçaqlıqlar, bu murdar xasiyyətlər?

Sizdon soruşuram: 40-50 yetim uşağı bir yerdə saxlamağı bacarmayan bir millət nə cür insanca yaşamaq xəyalında, hələ "ağalıq" iddiasında ola bilər?

Bir düşününüz! Sizin qucağınıza can atan balalar kimlərdir: evi-əşiyi talan olunmuş, anası-atası boğazlanmış, 11-12 yaşındakı bacısı aylarca canavarların olindo qala-qala dəlilonib axırda tələf olmuş, bütün qohumu yox edilmiş, yan canda qalmış öz millət balalarınızdır. İnsan sevdiyi itin balalarını belə bir dəroco alçaqlamaz ki, İsmailiyyə binasının padvalında belə bir neçə həftə saxlana bilməyib çöllərə tullanmaq istənilir!

No olar, İsmailiyyə imarətinin zahiri zinətinə əskiklikmi olar ki, yuxarı qatında yaralı qoşunlar, altmda yaralı millət balaları bulunsun!

Bizim günümüzə, millətin chtiyyəci üçün yapılan İsmailiyyə binasının bir neçə otağı və ya otağın polu millət balalarından əsirgənirsə, daha bu əzəmətli imarət nədən ötrü tikilmiş?

Ey kimsəni boyonmoyon millət! Ey savab üçün Ərəbistan, İran çöllərini aşib "hacı", "kərbəlayı" olmağa can atan ağalar! Hara gedirsiniz, nə fikir edirsiniz? "Kərbəla"dan yüz qat yanıqlı, dəhşətli olan bugünkü Kərbəla qurbanları mərhəmətinizə can atmışlar! Ayağını- zın yanına – Bakıya qədər gəlmişlər...

Siz hara gedirsiniz? Savabımı, insanlıqımı, millət-pərəstlikmi, hacı- lıqımı, məşədilikmi, ağalıqımı, nə, nə istəyirsiniz: hamısı, hamısı bu gün burda qapımızın yanındadır!

Utanaq, çox utanaq ki, Bakı kimi Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi olan bu şəhər 40-45 yetimi saxlamaqdan aciz qala.

Şəriətdən, insanlıqdan utanmırsaq, qonşularımızdan – onların fədakarlığından olsun həya edək.

Mən bilmirəm niyə qəzətlərə, teleqramlara tökülüb xəbər axtarırsınız ki, bir şey bilmək, üreginizi şad etmək istəyirsiniz, məgər Bakının dövlətli bir imarətində, millət binasında 5-10 yetimə yer tapmayıb it-pişik yavruları kimi dışarı tullamaq xəbəri az qərībə xəbər- lərdəndir?

Ac, çıpaq qalmış, davanın ən şiddətli zərbələrində düşər olmuş 5-10 millət balamızın ürəklerini şad etməkdən artıq şadlıqımı axtarırsınız?

Yerdə gozməyi bilməyən-bilməyən no hünərlo göylərə uçmaq, böyüq ümidlər dalınca düşmək xoyalında bulunursunuz?

Amerikada bir müəllim, məşhur bir milyarderçimi olmaq istəyirsiniz? Banda erməni qəhrəmanı Aram hamı millətini "ya ölüm, ya dirilik" bayrağı altına çağırmış... filan öylo olmuş, filan iş böylo getmiş... bu xəbərleri nədən ötrü oxuyursunuz? Sizə, bizə nə?

Gözüyün önündə ac, çıpaq ulaşan 5-10 gözü yaşlı, ürəyi odlu millət balasını bir yerdə saxlamaq mərhəmətində bulunmayan bir camaatın ürəyində nə millət hissi, nə voton qeyroti, no din və məslək əqidəsi ola bilər!

Bakı cəmiyyəti-xeyriyyə idarəsinin işi çoxsa, özge işlərə baxmağa vaxtı azsa, əcoba, cəmiyyətin idarə adamlarından özge adamları yoxmu, əgər yoxsa, cəmiyyət haradan oməlo gəlmiş? Məgər Bakıda heç kəs qalmamışmı? Yəni 5-6 kişidən ibarət bir heyət vücudə gələ bilməzmi ki, cəmiyyətin himayəsində olacaq yetimlərin evini idarə edələr? Yəni bu öylo böyüq, çətin işdirmi? Əgər cəmiyyətin pulu qurtarıbsa, kişiləri də mi qurtarıb ki, qarəsini fikir edələr, cürbəcür vəsaitlərlə pul yığalar?

Deyəcəksiniz: "Qafqaz Bakıdanmı ibarətdir? Bakının milyonları çox, dərdi də çoxdur. Hər kəs görək özünə kömək etməlidir, yalnız Bakıya göz dikmək nə insafa, no do oqlə sığmaz!"

Doğrudur, çox doğrudur: hər kəs özünə görə kömək etməlidir. Özümüz işsiz, ianosiz oturub yalnız dövlətlərə göz dikmək – gözsüz qalmaq, milləti tənbelliyə, xırsızlığa öyrotmək deməkdir.

Burası məlum, lakin özge yerlərə görə bu işdə Bakı "özünə görə" özünə düşən bəre, sanıram, başa gətirəcəkdir. Söz yox ki, çoxdan-çox, azdan – az olar.

Bakı özünə sığınan 40-50 uşağı saxlamaqdan aciz olsa, özge yerlərə deməyən nə haqqımız var? Bakıda olan 40-50 uşağı paylamağı da yoxsa bir hünərmi sayırsınız? Bu qədər uşağı o yol ilə noinki bir şəhər, ən xırda bir kənd belə can-başla qəbul edər.

Üç cüt bir tək müsəlman olan Tiflisdə "yetimlər evi" üçün 80 min manat yığıldı, bunun min manatı Bakıya göndərildi, qalan pul ilə cəmiyyəti-xeyriyyə "yetimlər evi" açdı. Bu evə hər yandan nə qədər qaçqın gəlsə, qəbul edəcək, bir vaxt saxlanandan sonra 20-dən artıq!

Bakıya göndiriləcək, 20-si həmişilik saxlanacaq. Cəmiyyətin qərarı böylə oldu.

Cəmiyyətin bundan ötrü olan yığıncığında bir neçə xanım, Bakıya arxayın olmağımızı bəyan etsə də, mən özüm bu fikrə razı olmadım. Bunu Bakı üçün həqarət və eskiklik hesab etdim.

Bakımın dövlətinə, zahirinə, yüzlerce intellgentlərin vücuduna, dövlətliyərin şirin sözlərinə məgər mən yalnız aldanmamışam? Keçən həftə Qarsdan, mənə görə, göndərilən 34 uşaq bir az burda qaldı, bunlardan 2 oğlan burda yetimlər evində itmiş bacılarını gören kimi birbirinə sarılıb ağlaşmağa başladılar, yarım saat bunları ayırmaq mümkün olmadı. Bacıları ah-fəryad elədilər ki, qardaşlarımızı bizdən ayırmayın, qoyun xəstə qardaşlarımıza biz özümüz baxaq.

Müfti efəndi, çarəsiz qalıb uşaqları saxladı və Bakı cəmiyyətinə kağız yazıb təvəqqe etdi ki, uşaqları saxladığından ötrü inciməsinlər. Məgər Bakı cəmiyyətinin canına minnətmiş! Kim böylə xəyal edərdi, yoxsa 10-15-ni burda saxlardı!

Doğrudur, Bakı cəmiyyəti idarəsi bir neçə şəxsin çalışmasına, ümidinə qalmışdır, xüsusilə yayda hər kəs Mərdəkan bağlarına, Kislovodski parklarına çəkilməmiş, öz rahatlığının, öz canlarının qeydinə qalmış. Sözü yox, insan yaşadıqca səhhət və sağlam yaşamaqdır! Təbiətin zorlu qolunu büküb insanca ömür etməli. Lakin həyatın ölüm sızıları ilə, achiq qorxusu ilə can verməkdə olduğu böylə, qara günlərdən qeydsiz yatmaq, Qars dağları ətəklərindən, özgələrin ellerindən yığılan yetimləri əvvəlcə istəyib də sonradan peşman olmaq, onun-bunun qapılarına tullamaq bəkililər adına layiq olmasın gərəkdir.

Böyük ağaclara sarılan sarmaşıqların, zinetli balkonları örtən çiçəklərin kölgələri altmda pianonun səsinə qulaq verib də Qars tərəflərindən qopan millətin ah və ənini eşitməmək, onların dərdinə qalmamaq, türklük, müsəlmanlıq, insanlıq adına yaraşmaya gərəkdir!

Yenə təkrar edirəm, madam ki, bizdə beş-on öz yetimimiz insanca saxlamağa ləyaqət yox, öz balalarımıza mərhəmət yox – ya biz nə haqq və nə üzlə özgələrdən mərhəmət və ədalət gözləyirik?

Bizim kimi ölmüş, duyğusuz, zalım bir millətə mərhəmət nəyə lazım? Haqq və hüriyyət nəyə gərəkdir? Bu gedişlə, bu qanacaq, bu qeydlə siz sınırsınız ki, bugünkü rahatlığınız davam edəcək?

Heyhat, nə çoxdur xam xəyal. Bu həmiyyət, bu qeyrətəmi böyük əməllərin, uca fikirlərin, ulu ümidlərin dalına düşmüşük! Cənabi-

həqq bəlkə öz ulu intizar, ulu fikirlərin üsulunu bizim kimi qorxaq, xəsis, duyğusuz qansızların ümidinə qoymaya.

İnciməyin, siz inciməyin ey millətin kökü, təməli yerində olan qara camaat! Ey ürəkdə millət namusu olanlar!

Ümidimiz yenə sizədir, ey bəzi həmiyyətli bəkililər, ey gəncəli-lər, ağdaşlılar, şamaxılılar, şəkiliilər, kürdəmirliilər! Üzü mü sizə tutub yalvarıram: hər biriniz 10-20 uşaq götürünüz, saxlayınız. Yekə bir şəhər 5-10 yetimi bir yerdə saxlamaqdan aciz olmasa gərəkdir!

Tiflis kimi bir yerdə 20 uşağın (bir baxıcı xanım, iki qulluqçu arvad, bir müəlliməsiylə bərabər hamı yemək, içmək və tərbiyələri) xərci 3 min neçə manatdır.

Bu ölüm-dirim vaxtında elimizdən heç bir şey gəlmirsə, bəri, bu ocağı sönmüş qardaşlarımızın yavrularını bir az zaman insanca saxlayaq.

Əcəba, hansı şəhər istəsə böylə fədakarlığı bacara bilməz?

Umuram ki, ürəyində bir az millət hissi, namusu olan bir müsəlman razı olmaz ki, bizə sığınan saf əxlaqlı balaları küçələrə töküüb öldürək.

Əlbəttə, hər şəhərdə bir cəmiyyəti-xeyriyyə və ya noşriyyə var. Tələsiniz! Bu cəmiyyət adından Bakıya adam göndərib İsmailiyyə padvalının tozlarında qalan və onun-bunun qapısına tullamağa hazır edilən öz qardaş-bacılarımızı qurtarınız. Qoymayınız heç kəsə bir uşaq da verilsin! Uşaq saxlamağı həvəs buyuran ağaların ürəklərində doğrudan mərhəmət varsa, saxlayacaqları uşaqların pullarını "yetimlər evi" idarəsinə versinlər.

"Yetimlər evi" üçün pul yığmaq çətin deyil. Əl verər ki, ürəkdə istək, millətə eşq və məhəbbət olsun! Əl verər ki, baş-başa verib fikir edəsiniz, başlayasınız.

Bəsdir, utanaq!

"Yeni iqlul" qəzeti, 3 iyul 1915, №58

İŞİĞİMİZ SÖNMƏYƏCƏKDİR

Bu son çağlarda milli ehtiyac və dihalorimizdən ötrü yazılmaqda olan moqalələr bizim mətbuatımızda öz yoluna, öz hoyatının qeydinə yavaş-yavaş dihsimək istodiyini göstörən birer şahidlördir.

Belo şahidlərdən biri do conab Üzeyir bəyin bir az qabaq yazdığı "Nəyimizin vaxtıdır?" moqalələridir.

Üzeyir bəy o uzun moqalələrində diçar olduğumuz dördləri bir-bir sayır, buğünkü halımızı, yəni hər işdə tənbelliyimizi, qeydsizliyimizi, homiyotsizliyimizi, bacarıqsızlığımızı çox doğru, çox otraflı olaraq təsvir edir. Hotta naxoşluğumuzun qorxulu olduğunu da göstörür. Lakin, çox heyif ki, söhbətlərini və olacını açıq göstörmür. Ümumi bir sözlə: "İçimizi, çölmümüzü düzəldək" deyir.

Amma nə cür düzəldək? Burasını mühərrir conabları ya bizdən qışqanmış və ya sonraya buraxmış olmalıdır ki, üstünü açmayır. Açdığı ancaq burasıdır ki, deyir:

"İndi bu on ilin özində bu milli təşəbbüsərimizdən Qafqaz müsəlmanları toroqqı və tokamül yolunda "bol-bol" mənfəətlər görməli idilər; bu toroqqı və tokamül mənbələrindən saçılan işıqların dairəsi hər il getdikcə böyüyüb, cohalət qaranlığının on uzaq guşələrini işıqlandırməğa başlamalı idi; halbuki əksini görürük: işıq dairəsi ildən-ilo sönməyə məildir və bu sayaq ilə qalarsa, bu gün doxi sönocəyi aşkardır".

Xeyr, əzizim, xeyr! İşıq dairəmiz sönməyə məil olsa da arxayın olunuz, sönməyəcəkdir. Bəlkə getdikcə böyüyəcək, o qədər böyüyəcək ki, ta babalarımızın keçinmələri üçün çoxkilon Çin söddini də keçəcəkdir.

İşığımızın sönocəyi 1905-ci ilin verdiyi "hüquq" ilə bu on il içində bacarmadığımızla isbat edilmək istonilir. Lakin elo sanıram ki, o "hüquq" ilə bu "on" il içində ancaq bu qədər toroqqı ola bilər. Çünki toroqqı və tokamülün bağı olduğu iki qüvvət ki, biri mənevə, digəri siyasiydir, bizdə indi-indi vücudlarını hiss etməyə başlamışlardır.

İslamın verdiyi mənevə qüvvət, zətən çoxdan zəifləmiş, siyasi qüvvət isə 1905-ci ildə oktyabrın 17-dən... bu halda hansı "mənbələrdən" saçılan işıq ilə bizim cohalət qaranlığının, hələ uzaq guşələri qalsın, yaxın guşələri işıqlanmalı idi?

Təkrar edərem, toroqqı və tokamül mütləq iki şərtə bağlıdır: ya dini və ya siyasi təbəddülət. Bu təbəddülət və inqiləblər hərçənd

məmləkətin mühitinə, millətlərin təbiət və oxlaqlarına görə az-çox müxtəlifdir, amma nəticə cohalətə hamısı birdir.

Doğrudur, bizdə 1905-də siyasi təbəddülət oldu. Lakin bu təbəddülət və inqiləb təzədən böyük səmərələr verən təbiətdə deyildi. Bəlkə əsil təbəddülətin başlanğıcı, birinci təkməsi ilə, ikinci və üçüncü təkmələr üçün təbiətdən dala və geri getmək lazım idi. Amma bu dala getmələr bütün-bütün dala çəkilib yığılmaq üçün deyil, bələks qabağa getmək fikri ilə rahatlanıb daha zorlu təkmələr vurmaq üçündür.

Bəli, 1905-1906-cı illərin təsiri ilə biz də hamı ilə bərabər "qızıxdıq", bir az çalışdıq. Sonra yavaşladıq, sanki yorğunluğumuzu almaq istədik, aldıq. İndi yəne hamı ilə bərabər biz də qızışmaya başlayırıq, çalışmaya üz qoyuruq.

Bu bizim üçün çox əskiklik deyil.

Bu, inqiləb və tokamülün təbii qanunudur. Hamının başına gələn bizim başımıza da gəlməkdədir.

Burasını da boynumuza alalım ki, 1905-ci ildə bizim payımıza düşən iş ancaq inqiləbçiləri yamsılamaq oldu. Əsil təbəddülətə isə biz hələ təzə hazırlarıq.

Umulur ki, otramızda keçən vəqiələr, cəhəni tənədən dənşətli inqiləblər bizim bu hazırlaşdırmamızı da tələsdirir. Və bir tərəfdən bu kimi xarici səbəblər, digər tərəfdən cəməatımızın özündə olan təbii istedad yanmağa başlayan işığımızı "söndürmək" deyil, daha da artırq parladır.

Həç ola biləri ki vaxtı ilə İbn Sinalar, Fərabilər, Cəvhərilər, Ulug bəylər, Cəlaləddin Rəmilər, Əlişir Nəvəilər, Füzulilər və qeyrilər kimi türk oğlu türk alimlər yetişdirən bir millətin işığı əsənliqlə sənşün?

Hələ əskilərə, uzaqdakı təzələlərə də getməliyəm. Hər dərlü hüquqdan məhrum məmləkətimizdə bələ on cəhil və homiyotsiz vaxtımızda adı mirzələrdən – Fətəli Axundovlar, on fəqir baqqal Məşədi Ələkbərdən – Sabirlər, Şamaxı mühitində əsir qalmış səyidlərdən – Seyid Əzim Şirvanilər kimi odiblər, şairlər 12 manata qulluq edən kəndli əmələlərdən Murtuza Muxtarov kimi müqtədər texniklər və qeyrilər yetişdirən bu millət işığının gələcəkdə gözələdiyimiz "haqq və ədalət" altında daha artırq parlayacağı, "aşkar" deyilmi?

Doğru, bu gün o işıq sənən kimi görünür, lakin əslə sənmoz, çünki o işıq özge işıqdır, çünki özümüz kimi işığımız da qəribə xasiyyətdir

lidir. Görürsən ki, bu işiq əsrlərdən bəri gah ətrafı qaplamış, bir çox yerlərdə hala baqi qalan böyük mədəni əsərlər vücuda gətirmiş, gah azalıb kiçilmiş, həm də o qədər kiçilmiş ki, indiki kimi sönəcək zənn edilmiş, lakin sönməmiş. Bir az sonra yenə birdən parlamış, qüvvətli məşəllər meydana gətirmiş, böyüdükcə böyümüş, sonra yenə alçalmış, alçalmağın son dərəcəsinə gəlmiş, hər kəs sönəcək zənn etmiş, lakin sönməmiş. Yenə parlamağa üz qoymuşdur.

Madam ki, mədəniyyət aləminin fəxr etdiyi Fərabilər və İbn Sina-lar parlardan əski bir millət, bu gün milyonlarca nəvələri – torunları var və həm də özlərini aləmə saydıracaq böyük bir kütlə surətində vardırlar, onların işıqları da var olub artacaqdır. Buna isə heç bir şübhə yoxdur.

"Açıq söz" qəzeti, 20 yanvar 1916, №90

MƏN KİMƏM?!

Zamanamızda, yəni din və əbudiyyətdən, cins və millətlərin hökm sürdüyü böylə bir çağda insan öz soy və millətini tanıtmamaq, daha doğrusu, özünü bilməmək ən böyük günahlardan, silinməz ləkələrdən biridir.

Lakin bu ləkə tezliklə gedən ləkəyə də bənzəmir. Bu ləkə yaman ləkədir.

Bu, ləkə surətində oyla yılançıq (qanqrena) yaradır ki, millətimiz vücudunu, türklük varlığını yavaş-yavaş gemirir, yox edir.

Bu gün həm də kiçik millətlərin, xüsusilə məhkum millətlərin öz varlıqlarını, öz hüquqlarını saxlamaq iddiası ilə bu qədər qan tökülən bir vaxtda bizim özümüzü tanınamazlıq beləsi dərin düşünülsə, qarayardan da, taun çibanından da daha acılı və daha zəhərlidir. Hər kəs öz millətini tanıyıb onun yolunda ağladığı, onun uğrunda gözünü kor etdiyi böylə bir həngəmədə biz öz millətimizi sevmək deyil, onun hətta quru adını da bilməyib ortada çaşıb qalmışız. Çoxdan çürümüş əqidələr, təriqələr tiryəkisinin beynimizə verdiyi sərsəmliliklə hər-lənib dururuq.

Bu hal ilə kim üçün və nədən ötrü çalışacağımızı da, təbii, itirmişik. İtirməsək də bilib bilinməyən və bilinmədiyi üçün də sevilməyən bir millət üçün kim dəlidir ki, can yandırsın?

Kim olursa olsun, insan bir nəfər, bir millət və ya bir fikri-əməl uğrunda o vaxt can yandırır ki, ona o zaman aşiq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, bayağı dostluq belə olmaz.

Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağınram ki, biz özümüzü tanı-mırız, biz öz millətimizin boş adını belə bilməyirik.

Nə olub, niyə dodağın büzdün? Görünür söylədiklərimdə şə-kim var. Çox yaxşı, buyur bərabər soruşalım. Kimdir o?

– Marağalı Məşədi Əlişəgər.

– Bu kim?

– Şamaxılı Əbdülqafar.

– O biri?

– O da əzrurumlu Dursun ağa.

Bunların birincisindən soruşalım:

– Məşədi, siz nə cins və nə millətdəsiniz?

– İrənlı və şiə məzhəbəm.

– Əbdülqafar ağa, sən?

– Mən də qafqazlı babıyam.

– Dursun ağa, sən bir az oxumuşa bənzəyirsən, gerek soyunu, millətini tanıyasan.

– Mən də osmanlı və sünniyəm.

– Daha özgə?

– Özgə heç!

Siz çox da deyiniz ki, "sünnilik, şiəlik, babıhıq bir məzhəb və əqidədir", cins və millət isə başqadır.

Dünyada ən kiçik bir bəcəyin, ən yaramaz bir otun soyu və cinsi bəllidir, ya bu qədər böyük bir insan yığıncağının bir cinsi yoxmu?

İştə belə da burasıdır ki, həm var, həm də yoxdur? Vardır: onun üçün ki, biz də özgələr kimi insanız. Bir də, təbii, bir millət soyun-danız. Yoxdur: çünki varlığımızı bilməyirik ki, soyumuzu da biləlim.

Gəliniz bir də qonşularımızdan soruşalım:

– Şakro Çaparidze, sən nə məzhəbdənsən?

– Pravoslav.

– Nə millətdənsən?

– Gürcü.

– Demitri, sən?

– Mən də pravoslav məzhəbindənəm.

- Millətin?
- Urum.
- İvan, məzhəbin?
- Pravoslavını.
- Millətin?
- Rus!

Həddin yox ki, bir oxumuş gürcüyə gürcülüyündən savayı özge bir ad verənsən, o saat özünü alçaqlaşdırılmış hesab edər və səndən bərk də inciyər.

Ya bizdə? Bizdə isə lap tərsinədir: sən də həddin yox ki, salmaslı bir türkün oğlu türkə "şie"yə "türk" deyəsən, o saat səndən üz çevirər və bəlkə də səni düşmən hesab edər. Bir də Axalsıxlı bir ağaya soruşunuz: o gələn kimdir?

- Əcəmə bənzəyir.
- Eyi, dəhduş diqqət et!
- Öylə kəndidir, ecəmdir, qızılbaşdır.
- Qoy olsun, bir az söylətəlim.
- İşin yox, burak dəf olsun. Qızılbaşdan nə eşidəcəksən ki?

Biçərənin xəbəri yox ki, qızılbaş deyər məsxərəyə aldığı öz soyundanır, öz millət qardaşıdır.

Amerikalılar Təbrizə gəlib məktəblər, xəstəxanalar açırlar və böyləliklə şie türklərinə məhəbbət göstərirlər, yardım edirlər və ya edər kimi görünürlər ki, gələcəkdə məsləklərinə, ticarətlərinə xidmət edəsinlər.

Lakin bəlaya baxınız ki, biz Qafqaz türkləri öz ayaqları ilə yanımıza gələn iranlı şie türk qardaşlarımıza yüz çeşid ad qoşub uzaqlaşırız. Üzdən də olmasa, arxadan min dürlü yaman deyiriz. Söz başında "ac tat" deyər də təhqir edirik.

Tiflis guşələrində açıqdan, azardan can verən iranlı türk əmələlərinə – yıraqatlarına "persiyan" gözü ilə baxıb keçiriz, fəlakətlərinə soyuqqanlı tamaşa edirik.

Ya Qafqazda yaşayan iranlı şie türkləri? Onlar daha qafil! Bunlar bizdən daha artıq uzaqlaşmaq istəyirlər: məktəblərini, məclislərini, hətta bəzi yerdə məscidlərini də ayırıb özlərinə "şie-fars" rəngi verirlər, balacalarına, yəni öz türk oğullarına türkcəni də əsirgəyirlər, oxutmurlar. Şiəliklə farslığı heç münasibəti olmayaraq cahilənə birləşdirmək öz türklərinə balta vurmaq, öz sözlərini, öz ata-babalarını danmaq istəyirlər. Ya İrənin içi ilə çölü? Oralarını daha soruşma, keç!

Çox yaxşı, keçəlim Bakıya. Böyük "İslamiyyə" mehmanxanasına gedəlim. Göyçək və pak bir masanın (mizin) otfarında oturan oxumuş və dünyadan xəbərdar, hətta sözüdə millətpərvər görünən qardaşlarımızdan soruşalım. Soruşalım ki:

- Soy və millətiniz nədir?
- Əlhəmdüillillah müsəlmanız.
- Şiəsiniz, yoxsa sünni?
- Heç biri deyiliz, təkə müsəlmanız.
- Özge, daha bir adınız-zadınız yoxmu?
- Xeyr, xeyr, xeyr!

Birincilərlə ikincilərin cavablarından anlaşılır ki, aralarında xeyli təfəvüt var. Birincilər məzhəb və əqidə çevrəsindən çıxmamış, ikincilər isə bir az irəli gedib din dairəsində qalmış. Əgər mənəndən soruşsalar, aralarında heç bir təfəvüt yox. Hər ikisi də birdir. Hətta deyər bilərəm ki, birincilər daha həqiqi, ikincilər isə daha xəyalidir.

Xəyalidir, çünki əqidə və məsləkləri qaldırmaq mümkün deyil, əqidə tərəqqinin yoldaşdır, bunları ayırmaq isə dəlillikdir.

Hənəfi ilə şəfaiyin birləşmədiyi bir yerdə sünnilik ilə şieyliyi birləşdirmək xam xəyalların ən xamıdır.

Nə zərəri var? Qoy hər kəs öz əqidəsində, öz ictihadında, öz imamında olsun.

Nə var, ey oxucu! Niyə başını qaşdın, niyə üzünü turşutdu? Sultan səlimlərin, Nadir şahların və bir çox islam rəcal və ələməsinin çalışdıqları, hətta o uğurda can fəda etdikləri bir məsləkə toxunduğundan ötrümü mənəndən inciyirsən?

Yox, yox, incimə. Əgər onlar din və əqidənin xasiyyətlərini, vəzifələrini, mövqelərini həqqi ilə bilsəydilər, boş-boşuna o qədər çalışmaz və nahaq yerə də o qədər qan tökülməyə səbəb olmazlardı.

Əgər onlar "dini-islam"ın bir ağac, əqidələrin də o ağacın birer dalları olduğunu və o ağacın böyüməsi üçün dalların mütləq ayrılmaq, genişlənmək ehtiyacında bulunduğunu qanıb onlara yol və hürriyyət versəydilər, islamıyyət heç vaxt bu qədər cığırından çıxmaz və o qədər boğuşub əzilməyə, kiçilməyə də məhəl qalmazdı.

Çox təəccüb ki, hətta çox cahillik ki, islamıyyət bütün əqidələri: istər şəfai, cəfəri, hənəfi, maliki olsun, istərsə vəhəbi, rafzi, babi, şeyxi və qeyri olsun, öz vücudunda birləşdirib, yerləşdirib böyüdə-böyüdə biz sanki daha ağıllı bulunmaq istəyiriz.

Zatən islamiyyət gövdəsində birləşmiş dalların, əqidələrin vəziyyətlərini bəyənməyib, biz "ikinci dəfə" daha birləşdirmək və birləşdirirən də bütün-bütün sındırmaq xamlığında bulunuruq.

İslamiyyət ağacı dallarının, əqidələrinin böyüməsini, yayılmasını hər əqidə sahibi özünə zərər sanmaqla neçə yüz illərdən bəri birbirilərini qırıb tələf etməyə çalışdıqları və bütün qüvvələrin o uğurda sərf etdikləri məgər bəs deyilmə ki, bu gün biz də ata-babalarımızın yanlışlıqlarını, o mühitin, o vaxtdakı halın törətdiyi fənalıqları təkrar etmək cinayətində bulunalm.

Yox, yox. Şimdi mühit özge olduğu kimi, istədiyi zad, törətdiyi fikir və əməl də özgədir.

Qoy beş deyil, on deyil, istərsə yetmiş iki əqidə olsun!

Hər kəsin ürəyindəki etiqad və imanına, o xüsusi hərəmxanəsinə qarışmaya nə haqqımız var?

İnsanlığa zərərli olmayan əqidə və azadlıqdan bizə nə zərər ola bilər. Bir də görə bileyim ki, din qovğaları, din əqidə və ixtilafı, din təklifləri özge yerlərdə çoxdan məzara getdi. Biz hələ gözlərimizi qapıyıb ölənləri diriltmək, diriləri öldürmək sehrbazlığından, xurafata, xəyalata qurban olmaq, ibtidailikdən, cəhəltədən qurtula bilməyəcəkmiz?

Ey qafqazlı türk, sən çoxdan islam qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə, hətta öz varlığını, öz adını da itirmişdin.

Sən islam uğrunda o qədər çalışmış, əqidə qovğalarında o qədər zərər çəkmiş, o mərtəbə yorulmuşsan ki, axırda bu gün onların adlarını çəkmək istəməyib, təkə müsləman olmaq xəyalına düşmüşsən.

Lakin, əzizim, o qədər qorxma! Yenə aldanma ki, mərifət olan yerdə əqidə ixtilafı zəhmət deyil, rəhmətdir.

Ey türk, dini əqidələr qovğasından daha çox qorxma! Qorxma ki, onların hökmü keçməyə, onların yerlərini indi siyasəti-məişət və siyasəti-bəşəriyyət əqidə və məsləkləri tutmağa başlayır.

Ey türk, sən çox da rahatsız olma və şəkke də düşmə: dini olsun, dünyəvi olsun, əqidəni gizlətmə. Səndən soruşduqları vaxtda ki, "dini əqidən nədir?", sən də haman söylə: şeyəmə, sünniyəm, babyam və müsləmanam.

Ey türk, sənə başına çox işlər gəlmişdir, çox əqidələr dolmuşdur. Çox şeylər bilməmişsən və bu gün də çox cahil deyilsən! Bir çox ediblərin, müəllimlərin, mühəndislərin, doktorların, advokatların, məktəblərdə yüzlərcə tələbələrini var!

Ey türk, olduqca çox şey bilirsən. Sənə daha sırf cahil xəyir və şərin qanmayan demək olmaz.

Sən, sən ey türk! Zamanın bir çox icadlarını, təzə fikirlərini, hətta bir çox modalarını da öyrənirsən, hətta dini əqidələrin çürüməyə üz tutduğunu sezip dünyəvi əqidələrə iman etməyə də başlayırsən.

Əvət, çox şeylər, fənlər bilməyə çalışırsən. Bir çox hünərlər də öyrənmişsən. Havalara çıxıb və yıldızların nə olduqlarını yaxından bilmək, yerin içərilərinə girib mahiyyətini anlamaq istəyirsən. Ancaq, ancaq bircə xüsusda cahılsən. O barədə heç bir zad bilməyirsən. Hər şeyi öyrənmək istədiyin halda sənə ən lazım, sənə ən birinci fəzə olan vəzifədən xəbər yox...

Nə var, niyə danxdın? Niyə yenə can sıxıntısının acısını bıqlarından, dodaqlarından almağa başlayırsən?

Doğrusu, bütün çəkənlərdən olsaydım, burda mollaların salavatı kimi, bir papiros çəkməyi tövsiyə edərdim.

Hə, ey türk! İstər danx, istərsə qanx, yaxandan əl çəkəcək deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda niyə bircə zadı – yəni özünü bilmək istəmişsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbər yox? Niyə sənə "Kimsən?" dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsən? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən türkməm. Niyə deyə bilmirsən ki, şiiyəlikdən, sünniyyətdən, bəbilyəlikdən əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra da türk qalacaqsən!

Sənin bu türklüyünə nə şiiyəlik, nə bəbilyəlik, nə də dinsizlik mane ola bilməz.

Sən, ey türk! Nə əqidədə, nə məsləkədə olursan ol, həmişə türksən. Sən görə bilesən ki, dünyada hələ şiə, sünni, babi, şeyxi adları yox ikən sən var idin. İslamiyyət Ərəbistan qumluqlarında doğmadan əvvəl belə sən Altayın ətəklərində ətrafın gözəlliyinə tamaşa edib zövq alırdın. Orada uzun seyr və səyahətlərə hazırlanırdın.

Ey özündən xəbərsiz türk! Mədəniyyət əsrləri, nizam, idarə və asayiş üsulu "yasaq" qanunları hənüz Bağdad, Şam, Paris və Londonda yox ikən, sən yurdunda var idi.

Sən öz dadlı dilini çıxırından çıxarıb bugünkü acınacaq hala salan, ərəb əlifba və yazısından əvvəl sənə göyçək əlifba və yazın var idi.

Ey özünü itirir, unudur dorucodo müsafirpövrölik, ögzölör hörmöt göstörön türk, yaxşı yadına sal ki, sonin ruhun, sonin qanın, sonin düşünön, sonin varlığını honuz sonin özündö ikön, sön bugünkü kimi dilsiz, yazısız, yöni milli nişanosiz deyildin.

Ey sado üreklö türk, dünön, bu gün öz varlığını, öz mөdөniyyö-tini göstörö bilib, indi sönö "köhno barbar" gözü ilə baxıb bugünkü mөdөniyyötörön haqsızlıqlarına baxıb incinmө. Söni lazımılo tanımadıqlarını bilib möys olma.

Yox, yox, sön dö çox insafsız bulunma, öz-özünü hөлө tanımadığın bir vaxtda çox da ögzölördön incinmө!

Ümid ki, tez vaxt olur, yüzdö doqquzu hөлө yer altlarında qalıb gızılönөн öski mөdөni nişanölörin, öski ösörölörin yavaş-yavaş dünya üzünü çıxar. Sön dö ol vaxt atrlıqlı ilə üzö çıxarsan, göləcök dö daha güclü yaşamaq istedadını göstörörsön.

Bөsdir, bөsdir, ey türk, bir az ayıl! Ayıl da bir çox toz-topraqlarla dolan, ağırlaşan dini oqido pөrdösini gözlörinön üstündön qaldır. Əl-ayağını bir az təröt. Vücudunu, varlıq ağacını saran, korlayan tikanları, sarmaşığı, yad ağacaların yarpaqlarını, dallarını qır, at, qurtul. Vücuduna Allahın günöşi, havası döysin. Başını bir az yuxarı qaldır. Öz varlığını, öz vücudunun qiymötini bil. İndiyö qədör yadlar üçün, özgө varlıqlar və vücudlar üçün özünü holak etmisen, bari bundan sonra olsun ayıl, bir özünö gөл, öz gününö çalış.

Ey türk, zamanımız özgө zamandır. Əgөр bundan sonra özüümüzü tanımayıb qalırısaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcö yaşamaq vücudumuzda qüvvöt və taqöt qalmamış ola.

Ey türk, keçmişlərindön ibröt əl, hөлө vücudun sağlam ikön, yaşamaq istedadın var ikön, fürsöt öldö ikön əsil vücudunu tanı, qədriñi anla.

Ey türk, yaxşı bil ki, bugünkü mөşhəriñ suri-israfilö elmö, milli itihada dövöt ediyör!

İndinön siyasi fəlsəfəsi tərəqqiyi millötçilik dö görüyör. Zamanın şövket və səxavöt binası millötçilik bünövresi və tömöli üstündö quruluyör.

Əsrin ruhu azad millötçiliklə bəsləniyör, böyüyör. Keçmiş əsrlörin, keçmiş siyasi oqidölörin cızdığı coğrafiya sərhədlörini indiki etnoqrafiya yavaş-yavaş pozuyör.

Keçmiş əsrlördə daşıb otrafa yayılan millöt selləri yavaş-yavaş küçilib öz qaynağına və ya çöxdän yataq elödiyi yerlərö çökiliyör.

Vaxtilö ögzölörin sıxıqdırılması ilə vö ya cahangirlik doliliyi ilə yerlərindön fırlayıb əlomi rahatsız edön millöt ordolarına indi: "Hör kös öz millöti yerindö" komandası veriliyör.

Bu gün eyidön-eyiyö qanıram ki, dini oqidödön sonra insanda doğan dünyevi oqidölörin birincisi millötörvörlük oqidösüdür, ictimai fəlsəfənin baş, özünü tanımaq fəlsəfösüdür, millötini bilmök elmidir.

Millötöröstlik oqidösi özgө oqidölörin morholösi, keçdidir.

Vaxta ki, insan batil və xurafət ösirliydön qurtulub özünü, özünüñ hüququnu bilmöyö başladı, ondän sonra mühit və ehtiyacın tösi-rilö hər nö qaydaya girörsö girsin.

Bu halda ki, mövqeyimizö, mühitimizö, elmimizö, ehtiyacımızö bizim ön birinci oqidömiz isö azad millötöröstlik oqidösi olmalıdır.

İndi göləlim ösil məqsədə. Ey şie, ey babı, sünni türk qardaşları, diriliyimizin milli itihadda olduğunu bilöndön sonra daha rova görmöliyiz ki, millötimiz kütösini meydana götörön azanın bir qismi Anadolunun izsiz, şenliksiz, dağılmış, qorxunc bucaqlarında yalnız başlarına ac, çılpaq buraxılıb tölö olalar.

Ey pak üreklö türk, bu millötçilik zamanında hör millöt öz nüfuzunu artırmaq, ö nüfuzla öz nüfuz və qüdrötünü böyütmök üçün yüz dürlü tödbirlör, fədakarlıqlar edör. İnsaf deyil ki, biz hazır ölimizdö olan minlərcö nüfuzumuzun – hom dö on gonc və qövi bir qüvvötün – yardımsızlığından, bir loğma ötmök bulamamazlıqlarından tölö olmalarına özüümüzlə bilö-bilö söbob ölälim.

Ey uca mөrhömötli türk, sənin köhno mөrhömötin, əhsanın, nişanölörin – ö böyük camələr, mөdrösölör, körpülör, xəstoxanalar, çeşmölör... hөлө sənin əcdadını hörmötlo yad etdirirlör. İndi sönö nö oldu ki, milyönlarla vücuda gölən əsrlördön deyil, əclıqdan, çılpaqlıqdan, "ölümdön bötör" bir halda düşön öz qardaşını qurtarmaq mөrhömötin-dön aciz görünüyorsun. Yazıq, yazıql!

"Qurdüş kömayı" məcmuası, may, 1917-ci il

MİLLİLƏSMƏK

Canlı işlər, tarixi dəyişikliklər bizə göstərir ki, hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü onenosından, müqəddəsindən, imkan və etiqadından az-çox əl çəkdiyi halda milli dilindən əsla və əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxt da keçməz. Çünki hər millətin ədəbiyyatına malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövqətdədir. Ondan məhrum olduğu gün mərhum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.

Tarix bizə göstərir ki, bir millətin cahangirliyi, hökuməti, hətta yeri-yurdu da olından alınmış, madam ki, milli ədəbiyyatı var, o millət məhv edilməz. Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsilməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz.

Dünyada bədxətal o millətdir ki, özge millətin silahından ziyadə dil və ədəbiyyatına əsir olaraq yaşamıqdadır. Hələ, zəmanəmizdə milli ədəbiyyatına malik olmayan bir millətə hədd-rüşkə çatmamış bir bala nəzərlə baxıb cəmiyyəti-oqşam əlindən qəbul edilməməsi, öz müqəddəratının özünə verilmək istənilməsi bizim kimi öz dil və ədəbiyyatını sevməyənlər üçün nə gözəl bir dərsi ibarətdir.

Əlifba və ədəbiyyatlarının mövcudluğu min il qabaqlara çıxaran və bununla köhnə bir mədəniyyətə sahib olduqlarını iddia edən millətlər boş görüntü üçün deyil, işte bu gün üçün, bugünkü cəmiyyəti-oqşamın imtahanı üçün hazırlanırlardı. Və bu gün də özünü qanan hər millət sərbəllikdən qurtulmaq, həddi-rüşkə çatmaq və ya onu keçib mərtəbəyi-əhəmiyyətə yetişmək üçün bütün var qüvvələrini milli dil və ədəbiyyatlarının tərəqqisinə sərf etməkdə və bu səyin dərəcəsi nisbətə istibdad və cəhəlin pəncəyi-zalimindən qurtulub hürriyyət və müsavətə nail olmaqdadırlar. Çünki bu gün ən acı təcrübələrdən sonra qəti və müsbət bir həqiqət olaraq qəbul edilmişdir ki, insanları qara cəhəldən, istibdaddan xilas edən yalnız və yalnız ədəbiyyatdır.

Müstəbid hökumətin, keyfi idarənin, zalimə üsulun ən böyük düşməni ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat olan yerdə istibdad, istibdad olan yerdə ədəbiyyat yaşımaz. Bu səbəblə idi ki, müstəbid və zalım padşahlr keyfi idarələrinin bəqayı-davamı üçün ən ziyadə müraciət etdikləri tədbir ədəbiyyatı qısmatq, hürr mətbuatı yox etməkdə.

Milli ədəbiyyatın silahından min kərə güclü, əhəmiyyətli olduğunu bu gün hər dürlü qəil və kəsməkəşlər içərisində əla-əla ən ziyadə qeyrət və səylərini milli ədəbiyyatın tərəqqisinə, ictimaiyyətinə

sərf edirlər. Çünki yaxşı bilirlər ki, xalq hürriyyət və müsavətin qədərini, ləzzətini ancaq və ancaq öz milli dilləri ilə anlama bilərlər. Və yəne ancaq bu anlayışla hürriyyət və ictimaiyyətin mühafizəsi uğrunda fədai-can edə bilərlər.

İşte bu düşüncələrə görədir ki, bu gün xüsusiyyəti-milliyoniyə yeganə şüarı olan "milli dil" in mühafizə və tərəqqisi uğrunda ən ziyadə çalışanlar sosialistlərdir. Bu işə onlar üçün təbii bir qüsur deyil, bəlkə fəzilətdir.

Doğrudan da görürük ki, dil məsələsində ən müstəsib millətçilik edənlər yarımmədəni hindlilər, əfqanlar, türkmənlər deyil, mədəni ukraynalılar, polyaklar, bolşevik ruslar, sosialist gürcülərdir.

Əcəba, biz nəsil?

Burada türkcəmizin göyçəkliyindən, türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edəcək deyiləm. Ancaq burasını yada salmaq istəyirəm ki, fransız dili Qərbdə nə işə, Yaxın Şərqdə də türk dili odur.

Qərbdə fransız dili nə cür ümumi dil xidmətinə görərsə, Yaxın Şərqdə, yəni Qafqaziyada, İranın yarısında, Türkiyədə, Rusiyanın cənubi-qərbində, Kırmıda, Anadoluda, Rum elində, Suriyada, İraqda türk dili özlə ümumi dil vəzifəsini görür. Oralarda bir türk bir arpa-vuza, bir ərəb bir kürdə, bir iranlı bir gürcüyə, bir erməni bir ruma, bir yəhudi bir assura məram anladacağı zaman mütləq türkcə söyləməyə məcburdur. Çünki onların heç biri o birinin dilini bilməz, lakin hər kəs az-çox türkcə bilir.

Türk dili oralarda bütün dillərə hakimdir. Türkcənin bu hakimiyyəti qarşısına imdiyə qədər heç bir dil çıxmamışdır. Hərçəndi bir vaxt ərəb və fars dilləri osmanlıların az bir qisminə, onların rəsmi yazılarına hakim olmuşdur. Lakin heç vaxt ümumi xalqa, xalq ədəbiyyatına hakim olmamış və əla bilməz də.

Türk dilinin Yaxın Şərqdəki hakimiyyətinə şahidlər axtarmaq lazım deyil, onunla danışan 60-70 milyonluq böyük bir kütlənin şahidliyindən daha möhkəm nə əla bilər?

Türkcənin yazı və mətbuat aləmindəki zəifliyini gəlincə bundan qüsur, bəzilərinin sandığı kimi, türkcənin özündə, onun əskik və qaballığındadır deyil, başına bəla etdiyi əlifbasındadır. Doğrudan da türkcə-mizə danışmaq və əhəngini olduğu kimi göstərməyə, yazmağa əsla yaramayan ərəb əlifbasını qəbul edəndən sonra öz varlığını, öz ictimaiyyətini itirmiş və bu günə qədər ərəbiyə əsir olaraq hoqirano ömür sürmüşdür.

Vaxtdır ki, hoqiqi, ictimai bir inqilab ilə dilimizi bugünkü yaramaz və çirkin olfba əsirliyindən qurtarıb öz tobiotino, öz istiqlalına uyğun bir olfba qəbul edəlim. Və bunun sayosindo dilimizə danışıqda qazandığı ümumilik şərofini mətbuatda da qazandıralım. Və bu yol ilə xalqa savad öyrədəlim, onlara qolayca bilgi və maarif qapılarını açalım.

Hamıya ümumi təlim verəlim, elmin ləzzətini daddıralım. Və ancaq bundan sonra camaatdan hüriyyət, ədalət və müsəvat qanunlarına tamamilə riayəti, istiqlal yolunda, xalqçılıq uğrunda can verməyi istiyəlim.

Yoxsa özgə cür hamısı boş, hamısı qayıрма, hamısı küy-kələkdir. Zaman, ehtiyac və həyat bu gün bizdən çox şeylər gözlüyür, daha ciddi, daha xeyirli, daha oqilli, daha elmi yolda çalışmamızı tələb edir.

Qurduğumuz xalqçı cümhuriyyətdə hər zaddan qabaq xalqın murad və mənfəətini nəzərə almaq lazım gəlir. Cümhuriyyətimizin bünövrəyi-əsasını meydana gətirən qara xalqın üzünü ağartmaq, üstlərindən cohalət qaranlığını qaldırmaq, məişət ağırlığını atmaq xalqçılığın şah əsəri, yeganə vəzifə olur.

Xalqçılar bu vəzifə və şah əsərini isə ancaq milli ədəbiyyat vasitəsi ilə vücudə gətirə bilərlər.

Milli ədəbiyyat xalqçılarının əlində parlaq bir məşəldir. Ancaq bu məşəl ilə xalq hüriyyətin mənasını düşünür, müsəvatın imkanını qanar, ədalətin doğruluğunu görür, istiqlalın qədr və qiymətini bilər.

Şu qədr ki, milli ədəbiyyatın parlaq bir məşəl halını alması, ondan layiqilə istifadə etmək üçün o millət, o xalq tərəfindən sevilməsi, ona qiymət verilməsi, ona hörmət edilməsi şərtidir. Xüsusilə buna xalqdan artıq xalqçılar, xalq idarəsi başında əyləşən ağalar riayət etməlidirlər.

Görəlim bizim ağalarda, bizim xalqçılarda bu hünər, bu fəzilət varmı?

İştə, can alacaq osil nəqte!

"Azərbaycan" qəzeti, 21.
24 taqrihi-səni (noyabr) 1919, №327, 328

Bir xeyli zamandır ki, ermonilərin Nuxçıvan, İrovan və Qarabağ mahallarında qurduqları duzox və tololər, polis və qoşun olilo gördükləri işlər öylo bilirdik möholli xırdə vaqionlər illo qurtarıb keçəcəkdir. Öylo güman ediyorduq ki, ermoni-müsolman toqquşması yalnız hökumət müstəmləkəsinin və onlara allanan avam camaatın çıxardıqları müvəqqəti bir faciədir. Öylo sanırdıq ki, iki qədim qonşu arsına buraxılan bu dohqətli və xanimansuz od siyasi inqilaba Qafqazda bir sədd çəkmək üçün yalnız hökumət-müstəmləkə qulluqçuları tərəfindən meydana çıxarılan gəlib-keçici bir məruzə və bolindir. Məgər nə qədər əldənmişmiş Məgər nə mərtəbədə qəfil və bəsirotsiz olmuşuq! Məgər nə dərəcədə bəfəlim və səfəil olmuşuq ki, ermonilərin İrovan və Qarabağ səmtlərində hər cür hazırlaşmaqlarını gərrə-gərrə, hər cürə fətinə və fəsadlarını hiss edə-ədə hər nəvəxinəno hərəkatlarını qana-qana özümlərimizi yolda müdafiə etməyi yadımıza belə gətirmədik.

Bəli, yadımıza belə gətirmədik ki, ermonilər çox-çox əvvəl, gəcəgündüz, kişi-ərvad hazırladıqları qanlı faciələri bizim oğul-uşağımızın başında oynayacaqlar, hazırladıqları hudsiz-həsəbsiz bombaların hamısını bizim başımızda partladacaqlar.

Güman etməzdik ki, rus gənəralları – bizim sədaqət və itaətimizin əvəzinə ermonilər illo bir olub bizi bu dərəcə dənə vasitələr illo qıracaqlar.

Bu inanmaqlığımız, bu sədədilliyimiz səbəbilə idi ki, höyülgümüz, kiçiyimiz, yazığımız, müxbirimiz... bir sözlə cümlemiz qonşu ermonilər illo yənə qədimləməyə üzrə, sülhəno rəftar ədib rəhatə və ərxəyin olmağı vəzə və boyan ediyorduq. Və bu sərətlə millətimizin gözünü qəfilənə bağlayıb böyük bir tohlükə və uçuruma sarı hazırlayırdıq ki, o tohlükənin əvvəlincisi zərbəsini Qarabağ vəquəti çox açıq meydana çıxardı. İndi lazımdır ki, bunlardan ibrət əlib gələcəkdə əldənməməyə çalışaq.

İndi lazımdır ki, ermonilərin niyyət və tədbirlərini kəmal illo biləib, ona gərə özümlərimizi mühafizə əloyoq.

Burasını heç vaxt yaddan çıxartmamaq ki, ermonilər hər nə cür əl əlsə özləri üçün mütləq bir "Ermonistan" vücudə gətirmək niyyət qəbisindədirlər. Və bu niyyətlərini hüsulə gətirmək üçün do mütləq bizi İrovan, Qarabağ və Kars səmtlərindən çıxartmaq məcburiyyətindədirlər. Bilməliyik ki, ermonilər bu niyyətlərinə çatmaq üçün hər cür fədakarlığı gərə əlmışlardır: Müsolmanları həyocənə gətirib və üstlərinə hücum edərdicəkdirlər, özləri bilə-bilə qırılacaqlardır, sonra durub Yevropaya

öz mozlumiyətlərini aqlayacaqlardır. Yavaş-yavaş öz qosdlorino planlar, yollar hazırlayacaqlardır. Öz gücləri ilə bacara bilmədiklərini, bu uğurda cəm etdikləri milyon-milyon pulların, rüşvotlərin zoru ilə rus məmurlarına gördürocəkləridir. Kars, Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ səmtlərində həmişə öz niyyətlərinin həsulına çalışacaqlardır. Heç bir an bizi zəif və zolil etməkdən geri durmayacaqlardır. Gah fürsəti qonimət bilib beşikdəki uşaqlarımızı da doğrayacaqlardır, gah işlərinin mosləhəti üçün alçaqcasına yalvarıb barışacaqlardır. Amma bilməli ki, bu barışıq gələcəkdə ki, xainano rəftarlarına pərdə çökmək üçün qurulan tülkü duzağıdır. İndiyə qədər havaxt ki, ermənilər müsəlmanları sülhə dəvətə can və dil ilə gəlirlər, həmişə deyirdim ki, bir neçə gün sonra davaya hazır olmalı və həqiqətdə də sülhü müətaqib həmişə davanı gözləmişik. Burasını yaxşı bilməliyik ki, ermənilər ilə nə cür hüsən rəftar və hətta qardaşlıq belə etsən, onlar öz siyasi qosdlərindən əsla ol çökməyəcəklərdir. Həmişə çalışacaqlardır ki, bizi bir fond və hiylə ilə yuxuladıb, inandırıb, altından öz işlərini, tedarüklərini görsünlər.

Ermənilər, Ermənistan dağlarında özlərinə moxsus osqori yol qayırmağı çoxdan fikir ediyordular. Lakin rusların qorxusundan böylə bir işə bir bohano və dəstəvüz tapa bilmirdilər. Amma indi erməni-müsəlman davası və yolların kəsilməsi onların əllərində gözəl bohano oldu. Rus məmurlarının oqilləri də ki, şükür Allaha, bir toyuq qədər yox...

Bəli, ermənilər indi ruslar ilə bir olub bizi İrəvan, Qarabağ səmtlərində zəiflətdikdən sonra gələcəkdəki, fürsəto intizar edib Rusiyanın inqilab və zəfəni gözləyəcəklər. Və birinci fürsətdə Rusiyadan qabaqca "avtonomiya" istəyib, yavaş-yavaş özlərinə "Ermənistan" hazırlayacaqlar.

Ermənilərin osmanlıdan çoxdan əlləri çıxdı. Ümidləri qaldı Qafqaza və İrana. İran da həmd olsun tez-gec oyanıb vətəninə namusunu mühafizə edəcəkdir. Tək qalır ermənilər üçün Qafqaz. Budur ki, burada gecəgündüz min hiylə və fond ilə çalışacaqlar ki, müsəlmanları öz ticari davaları ilə, rus tufəngləri ilə zəiflədib zamanın fürsətini gözləsinlər.

İşin həqiqəti apaşkar belədir, ermənilər bizimlə moxzə siyasi niyyətləri üçün davaya məcburdurlar. Yəxsa bizimlə moxzəliyə heç vaxt düşmən deyildirlər. Həkoza müsəlmanlar da ermənilər ilə heç vaxt düşmən deyildirlər ki, bu neçə qanlı davalara nihayət veriləsin. Nədən ötrü Şəki, Şamaxı, Zaqatala, Batum, Axalsix...dəki müsəlman və ermənilər bir-birləri ilə qardaşca yola gediyorlar? Ondən ötrü ki, oradakı ermənilərin siyasi qosdləri yox, orada müsəlmanları davaya məcbur etməiyorlar.

Halbuki, İrəvan və Qarabağda iş belə deyildir. Buralarda həmişə düşmənçilik, həmişə qətl və qarət ermənilərin on birinci planıdır.

İndi burasını qəti surətdə biləndən sonra bizə lazımdır ki, düşmən qabağına düşmən kimi çıxmaq. Öz hüququmuzu mühafizə etmək üçün lazımdır. Bəlkə fəzdir ki, "daşnaksütun" kimi qüvvətli milli bir cəmiyyət təşkil edib xain qonşularımıza öz hədəllərini tanıdaq. Hor yerdə müntəzəm və gözətçi cəmiyyətimiz olmalıdır. Bunun üçün şəkili, şamaxılı, bakılı, qarabağlı, dağistanlı, bilməm haralı deməyib cümləmiz bir vücud kimi müttəhid iş görməliyiz.

Ey bu gün biqəm və bihissə yatan üzvlərimiz! Siz zənn edirsiniz ki, ermənilər sabah qüvvətli bir Ermənistan təşkil etdikdən sonra sizləri yerinizdə rahat qoyacaqlar? Xoyal edirsiniz ki, birəhm bir millətə fürsət verdikdən sonra rahat və arxayın oturaqasınız? Xeyr, xeyr, yatacaq zamanı deyildir. Bu gün ermənilərin niyyətləri və bizim safdilliyimiz məlum olduqdan sonra bilicilərimizə, başqılarımıza fəzdir ki, bir saat rahat olmayıb gələcək üçün çalışalar. Bizə bu halda hor bir partiyadan artıq, qüvvətli bir milli partiya lazımdır. Qoy içimizdə sosialist də, federalist də, kommunist də olsun. Amma bu gün hamısından artıq hüquqi-millətə müdafiə edən qüvvətli milli bir partiya lazımdır.

Mən ələ bilərəm ki, sosial-demokratlıq mozlumluq haqqını mühafizəyə çalışmaqdır. Bu halda ermənilərin siyasi niyyətlərinə, moxzə milli istiqallarına qurban olan bunca mozlum müsəlmanların köməyinə çatmaq, zalımların əllərindən xilas etmək on birinci insanıyyət-pərəstlikdir, ən gözəl demokratlıqdır. Bu saətdə bizə əcəlo lazım olan milli bir cəmiyyətdir. Diger cəmiyyətlərimiz də, olbətə öz qaidələrində əmələ gəlib davam edər. Qəlbi zəiflik, yalançı insanlıq, bixəborənə sosial-demokratlıq vaxtı deyil. Ən əvvəl bu gün odlar içində yanan, zoruretə can verən yaxın qardaşlarımızın ah və fəryadlarına çatmalıyıq. Bu gün insanlıq və sosializmin əmr etdiyi vəzifə budur. Yəxsa yumşaq kürsülərin üstündə oturub, insanlıqdan dom vurmaq, yalnız iki şahı mənfəətdən ötrü ittihad edib sosial-demokrat olmaq, mənfəətpərəstlikdən özge heç bir zad deyildir.

Xülasə, keçmiş və indiki vüqatdan ibrət alıb, mətin qəlbi, durbin nəzəri, salim fikirli zilqurba – hamısı olmalıyıq. Hor şeydən əvvəl öz milli mənfəətimizi nəzərə alıb əcəlo bir cəmiyyəti-ittihad təşkil etməliyik.

Bir cəvan

"İrşad", 4 avqust 1906-cı il, № 183

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

(1884-1955)

CAVANLARIMIZA

Millətimiz bir cəhl içində yaşayıb, ömrünü qəflət və xəbərsizlikdə keçirməkdədir. Ətrafını tutan heç bir hərəkatları sənələr ilə istibdadın və hökuməti-mütləqənin çəkdiyi zəncirlərdən keyimmiş bədoni hiss etməyib havayı-havayı sözlər ilə cəfəngiyat və mövhumata, heçkəyə və vəzlərlə dolmuş qulaqları küll Rusiyanı çulğayan hürryyəti və inqilab socalarını eşitməyir. Alimnümə mollalar göz heyrotlondirən şobədoləri və sərmayədarların hər bir şeyi əsildə olmadığı bir rəngdə göstərmələrindən naşi perdeyi-zələm və qəflət ilə örtülən gözləri hürryyəti, insaniyyəti və həqqaniyyəti yolunda tökülən qanları, onu (özünü) əhatə edən rəzalet və zələleti görməyir. Və daha doğrusu, əvazı-siyasiyyə ilə möyüb olan gözləri əhval adamlar kimi hər bir şeyi başqa bir rəngdə, başqa bir ədəddə görür. Elmə həvəs etməyir, mərifət kəsb etməyir, kəsb-ruzi yolunda lazım olan şey və güşüş etməyir, Allah özü yetirər – diyor.

Giriştar olduğu fəqr və faqəyə təhəmmül ediyor. Sahibkar və dövlətlinin hər bir cəvər və sıxıntısına səbr ediyor. İnsana yaşarmaz ağırılıqlarda, ən alçaq bir məvəcib və şərtlər üzərində işliyor. Hər cəvər və zülmü, nə qədər ağır və şiddətli olsa da çəkiyor. Hər ədalətsizliklərə səbr edib dinməyir, göydən belə yazılıb – diyor.

Hər bir hiyləkərə düçar olur, var-yoxunu əlindən aldadıb alırlar, bir yavan çərəyə möhtac ediyorlar. Bunların hamısını görür, hamısının ağrısını qəbul ediyor – yəne də ümid üzüməyir, Allah Kərimdir – diyor.

Bu qədər cəfa və əzalardan tənğə gəlir, nəhayət, özünə bir çarə axtararaq hökumətə güvənir, polisəyə şikayət edir, bir neçə gün gədir-gəlir, yol ağardır, axırda özü müqəssir olur, dərindən çatan olmur, yəne də sakit-sakit durub əli qoltuğunda heyran və sərgordan qalıyor.

Nə ələsin, nə çarə qılsın, kimə dərindən deyib, kimdən imdad istəsin, hər yəne gədir zülm, hər tərəfə qaçır təəddi, hər şəxsə sığınır əza, hər güşəyə varır cəfa, hər səmtə dönür ədalətsizlik, xülasə, hər

yanda yalan və zülmət görüb aciz qalır, nə eləməyin bilmir, çarə yolunu tapmıyor. Özünə bir yol göstərən, dərindən dəvə deyən görmüyor. O biri yandan isə hallı mollalar, rövzəxanlar və qeyri bu kimi şobədobazlar, o zülm və zülmətin omirləri, o şəriət və millətin hədimləri¹, o pula səcdə edən donilər bu biçərni səbrə, təhəmmülə, hər bir şeyə razı olub, "Allah tərəfindən müqəddərdir, razı olmaq gərəkdir" deməyə alışdırıb və bu zəifin, bu mozlumun başaltını yastıqlayıb, onu yatırırlar. Bostəri-qəfləti döyüşüb cohalet yuxusuna alışdırırlar. Bu da yatır, mürebilərin verdikləri tərbiyə ucundan elə bərk yatır ki, hər bir ağır və sancılı da bilməyə yadından çıxarıyor. Bu minval ilə bir xəyli zaman yuxuluyur. Hərdən bir bozi həmiyyətəmondən tapılıb bunları oyatmaq istiyor, lakin qarovulda duran laylaçılar hamən şəxsi qovub onu ayılmağa qoymuyorlar. Zira yatanlar ayılırsa öz həqlərini alarlar, qasiblər isə rüsvay olar.

Nəhayət, Rusiya inqilabı alovlanır, bir kirdar düşüb hay-küy qopur, bu hay-huy və morokonin səsindən yatmış olan millətimiz yavaş-yavaş ayılmağa başlayır, ayılır, ayılır da yön tutub bir yana getmək, vasilə tapıb bu əsarətdən qurtarmaq, xadim tapıb hədimlərin əlindən çıxmaq istiyor.

Budur, müsəlman fəqərəsi, fəqərəyi-kasibəsi öz qeyri-münəzzəm tətiləri ilə ürəkəndə fəryad edib çağırır ki, ey millətin cavan qüvvəsi, ey hər bir cəmətin tərəqqi və təaləsinə səbəb olan millət cavanları, gəl, siz Allahı gəl, bizi əsarətdən qurtarib rahi-səadət və səlaməti bizlərə göstərin. Qorinələr ilə uyuduğumuz xəbi-cohalet və qəflətdən oyandıq, bir daha yatmaq, bir daha düşmənlərin laylasına uymaq istəmiyoruz. Sizi and verirək insaniyyəti və həqqaniyyəti ki, bizim əlimizdən tutub bizləri nicət və fəlahəyə yetirəsiniz!!!

Ey millət-millət deyib bar-bar bağırnarlar, ey öz cəlm və bilikləri ilə fəxr və mübahat edən cavanlar, ey tələbəlik və studentlik fəxir-libası ilə müzəyyən ziyadarlar, ey cəmət müəllimi adlanan zəvəti-giramlar, ey təbən hürryyəti və azadlıq məftunu olan millət balaları! Biçərə fəqərə üreyinin ən dərin güşəsindən gələn bu səda fəryadı, millətimizin çox qismi olan bu fəqərə və kəsəbonin yanğılı fəryadlarına güş veriniz! Girişiz bunların içinə, göstərin onlara o yolu ki, onunla mənzilə yetişə bilsinlər.

¹ Hədim – dağıdan, sökən

Havaxta kimi botalot, havaxta kimi kosalot bizlərə qabil olub, fəqət özümüzə məşğul olub öz qardaş və yoldaşlarımızı fəramuş edəcəyiz?

Bir baxın özgölərə, bir baxın ətrafımıza, bir görün qeyri-millət cavanları nə qayırırlar, nə yolla iş görüyorlar. Necə gör hürriyyət və fəqarə yolunda candan və başdan keçiyorlar.

Hor sahibi-viddan, morhəmot və şəfqətə lazım və bəlkə vacibdir ki, fəqərayi-kasibonin və ümum millətin yanıqlı üroyindən gələn bu sodaya öz üroyindo yer verib onun dordini öz dordi, onun əsarətini öz əsarəti bilib ona imdad əlini uzatsın, ona yol göstərüb belə bir fələkətdən qurtarmağa səy etsin.

Gəlin, yoldaşlar, işte insaniyyətə doyer iş fəqət budur!

"Təkamül", 23 dekabr 1906, № 2

YUXUDUR, YOXSƏ HƏQİQƏT?

İnsan bəzon ixtiyarsız olaraq fikrə gedir və bozi şeylər düşünür. Mosolon, Qaradağda bir yolkəson, qanıçon, adamöldürən bir qəddar adam var, adı Rohimxandır. Təbrizin ətrafına bütün od vurub, qiyamətlər qoparıb, neçə yüz nəfərin həyatını əlindən almış bu zülmkarın əlindən uşaq və yaşlıların ahu-nalələri göyə ucalıb. O ələ vəhşiliklər eləmiş ki, onu qələmlə yazmaq, dilə söyləmək mümkün deyil.

Rəhimxan!..

Ələ ki, bu mənfur adı eşidirik, dərhal Azərbaycanın yanımış kənd və evləri, o qəddar şəxs və onun dəstəsinin dəhşətli əməlləri gözümüz önünə gəlir, xarabalarda o biçərə südəmər uşaqların, qocaların, dul sahibsiz qadınların ahu-nalələri qulağımızda səslənir və əlləri qana batmışlara qarşı bizi intiqama çağırır.

Rəhimxan!..

Budur, qarşımda qan rəngli, div sifət, cəhənnəm əndamli, gözlərinədən od tökülən, dişləri və caynaqları qana bulamış, mənbus şeytan qiyafəsində bir əhrimən dayanmışdır. Bu həmin iblisdir ki, azadxahların üzünə azuqə yollarını bağladı, məşrutəçiləri ot yeməyə məcbur etdi.

Bu həmin qəddardır ki, öz vəhşi hərəkətləri ilə Təbrizə o qədər təzyiqli göstərdi ki, müsəlmanların şərəf və namusları Çələbiyan həşəratlarının ələlə qarət olundu.

Bu mənlə rusların Təbrizə azuqə gətirdiklərini düşündüyü üçün onlara qarşı da müqavimət göstərirdi. Məhəmmədəli Mirzonin rəmzi teleqramını görüb Qaradağ dağları arasında gizləndi.

Nə hökumətin hökmünə, nə də məşrutəçilərin əməllərinə qulaq asırdı. Ancaq Təbrizdən apardığı əsirlərin müqabilində özünə nəicat istəyirdi. Bu qayda ilə ruslar istədiklərini ədəno qədər orada qaldı. Bir dəfə eşitdik ki, bir dəstə rus qoşunu özlərinə dəyən zərər və ziyanın əvəzini çıxmaq adı ilə onu tutmağa gedirlər. Vuruşdular, hobs etdilər, sonra buraxdılar, qayıtdılar, hay-küy saldılar ki, Rəhimxandan pulları aldıq.

Adam burda fikrə gedir və şübhəyə düşür ki, görəsən bu əhvəlat nə olan şeydir? Məgər belə də iş ola bilərmiz? Əcəba, bəlkə iş ayrı cürdür? Nə ədəsən, bu da bir fikir və xoyaldır mı? Bəlkə Rəhimxanın qorxusundadır ki, huşum başımdan çıxır? Hor həlaldə necə olursa olsun istəyirom yəqin ədim ki, rusların bu pul həmaları bəhanədir, bu dəva, bu vuruş, bu hobs – hamısı bir oyundur. Hobs nə üçündür! Hobs onun üçündür ki, bozi görüş və müzakirə üçün sorait və bəhanə olsun.

Məgər bu müqəddimə olmadan ruslar üçün Rəhimxanla görüş mümkün deyildi? Bəlkə diplomatik qaydaya görə bu düz olmazdı.

Bu hiyləgər müharibə əhvəlatından sonra birdən ruslar hamısı Təbrizə qayıtdılar, Rəhimxanı azad etdilər, gəy səhəbot tamam oldu.

Təsəvvürə ələ gəlir ki, gətdilər, tutdular, yəno gəldilər, burada şəkk-şübhə yeri yoxdur...

Bunların ardınca yeni bir hədisə baş verdi. Nə hədisə? Rəhimxan birdən naxoşlayır, yorğan-döşəyə düşür, iflic olur. İndi nə etsinlər? Təbrizlilərdən həkimmi istəsinlər? Bu da heç cür mümkün deyil. O çöl vəhşisi Rəhimxan fikrə edir ki, bu hiylə İran siyasətçilərinin əqlinə gəlməz. O, Təbrizdə rus konsuluna sifariş gəndərir ki, ona rus həkimini gəndərsinlər. Şübhə yoxdur ki, rus konsulu iflic olmuş, yorğan-döşək xəstəsinin xahişini qəbul etməyə bilməz, onun dadına çatmaya bilməz, bu onun insani borcudur. Bu da diplomatik məsələ deyil ki, İrana kömək etməsinlər.

Bu yerdə yəno də insanın fikri qarışıq. Güman yaranır ki, dəyəson Rəhimxan axı heç xəstə deyildi. Ələ həkim özü də konsulxananın casusudur, gedir ki, Rəhimxan ilə konsulxana arasında vəsitiçə olsun. Allah bilir, biz ki həqiqəti bilmirik, necə qaranlıqda dəş ataq.

Hər halda İsanəfəs¹ həkim gələn kimi naxoş dərhal sağalır, iflic ayağa qalxıb çuşa gəlir. Naxoş və iflic yatağından bir qanıçən Rəhim-xan qalxıb şahsevənlərlə əlbir olub təzədən çapqıncılığa başlayır. Nə oldu? Rəhimxan sağaldı. Amma Ərdəbil və Meşkinin işi şuluq oldu. Şuluqluq nə qədər çox olsa, Rəhimxanın da səhhəti bir o qədər yaxşılaşar. Əgər ruslar Rəhimxandan bütün bu zərər və ziyanın evəzini götürmüşdülsə, bu qədər hazırlığı görmək üçün bu qədər sərmayəni o hardan gətirdi? Burada şübhə artır ki, ruslar Rəhim-xandan pul almayıb, bəlkə ona pul veriblər...

Xəyalın cilovunu çəkmək mümkün deyil, onun meydanı intəhasızdır.

Hər halda iranlılar Avropa qoşunlarının nizələrindən, diplomat və müəllimlərindən indiyədək qorxurdular. İndi lazımdır ki, həkimlərdən də qorxunsunlar. Lakin heç nədən qorxmayan yeni kabinetimizə təəccüblənirik!..

Bəlkə mən də boş yerə qorxuram, bəlkə bunlar hamısı xəyaldır, mənim nəzərimdə canlanan Rəhimxanın vahiməsinin təsiridir.

Bəlkə mən vasvasıyam? Bilmirəm...

"İrani-nov", 26 oktyabr 1909, № 50

EDAMIN AĞIR XATİRƏSİ

Edam elə bir vasitədir ki, bəşərin mədəni cəmiyyəti başqa çarə olmadıqda ona ən son vasitə kimi müraciət edir. Bu yolla öz müqəddəs əsaslarının dağıdıcıları ilə mübarizə aparır.

Ağıllı və mədəni cəmiyyətdə edam o zaman həyata keçirilir ki, o biri cəzaları iqtidar özü üçün məqsəduyğun saymır və onu məqsədinə çatmaq üçün yeganə vasitə hesab edir.

Cəza vermək fəlsəfəsi intiqam almaq fəlsəfəsinin əksinədir. Çünki təqsirlərə görə cəza vermək bəşəriyyətin keçmişinə xətt çəkmir, lakin gələcəkdə onun təkrarının qarşısını alır. Bu cəhətdən də hər tənbeh və cəza, o cümlədən edam cəzaları pis işlərin və məhkumun təqsirinin nəticəsidir. Amma hökmün icra olunduğu və ümumən cəmiyyətin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən, onun qanunları adlanan bu hal nəticə olmayıb başlangıçdır.

Bir nəfər günahkarın edam olunması günahın başa çatmasının elan olunması deyil, bəşəri qanunları cinayətkarlara çatdıran xəbərdarlıqdır ki, bundan sonra belə cinayətlərə yol verməsinlər.

Bəşəriyyətin ən yaxşı nümayəndələri və yaxşı insani məslək sahibləri edamı cəzalardan kənar ediblər. Onlar heç cür bir adamın edamla öldürülməsinə razı olmayıblar. Onlar deyirlər ki, əgər adam öldürmək böyük dünyəvi cinayət hesab olunursa, bir başqasının da həyatını eləndən almaq lazımdır? Belə də vəhşilik olar ki, yırtıcı vəhşilər kimi həmcinslər bir-birini həlak edələr?!
Her hansı bir cinayət müqabilində intiqam almaq üçün edam əl atmaq ağıllı bəşər cəmiyyətinə layiq deyil. Bu, düzgün məslək tərəfdarı olmağımıza baxmayaraq, biz hüquqi cəhətdən edam cəzasının təbiiq olunmasına etiraz etmirik. Çünki indiki şərait, mövcud vəziyyət istər-istəməz bunu tələb edir. Bu işə hələlik biz üstünlük veririk.

Biz daxili məslək hissələri ilə jurnalistlik vəzifəmizi yerinə yetirmək üçün bir bədbəxtin edam olunduğu yerə – Topxana meydanına getdik. Bu, dünyanın ən ağır bədbəxtliyinə layiq görülən, İran səadətini istəməyənlər cərgəsinə daxil olmuşlardı. Biz də buraya yığışanların əxlaqi keyfiyyətlərini seyr elədik. Bu məcburi seyrin nəticəsini edamin ağır xətirəsindən başqa bir şey kimi izah edə bilmərik.

Məlum olur ki, istər istibdadın, istərsə də qanlı inqilab illərinin təsiri bizim mənəviyyatımızda özünü göstərir.

Məlum olur ki, biz bu zülm və sitmə elə mübtəla olmuşuq ki, indi cəzanı intiqamdan ayıra bilmirik.

Niyə bizim polis məmurları bir nəfərin öldürülməsini məmləkətin yaşaması üçün vacib hesab edirlər?

Niyə bu qədər ləyaqətsizlik meydana gəlir? Niyə onlar, polis məmurları ölkəyə lazım olan tədbirləri həyata keçirmirlər? Niyə onlar mücahidlərə və qeyrilərə icazə verirlər ki, kallıqlıq etsinlər, qanuna və nizam-intizama zidd hərəkətlər etsinlər?

O günlərin polis məmurları, bəzi mücahid və silahlı adamların zorakılıq və tərbiyəsizliyini görüb, təəssüf ki, aşkar eləməyiblər. Ona görə də xalq hələ də bir aydın məsələni anlaya bilməyib ki, əslində edam zorakılığa qarşı yönəldilmişdir. Niyə görə polis camatın davranışını qaydaya sala bilməsən? Ola bilməz ki, məhkumun əllərini bağlasınlar və halqanı boğazına keçirsinlər ki, asanlıqla boğulsun. Bu mənfur mənzərəni elə etmək olmazmı ki, qərəzli xarici

¹ İsanəfəs – schrkar

müxbirlərin əlinə bəhanə verilməsin və məhkumlara əl-ayaq çalmaları, bu faciəli mənzərə adamların insanpərvər hissələrini korlamasın?

Biz mücahidlərə tövçüb edirik ki, onlar bu bədbəxti öldürmək üçün bu qədr səy göstərməklə mücahidliyin müqəddəsliyini və azadlığın tələbini yaddan çıxarıb, cəlladlarla yarışa çıxırlar. Çox maraqlıdır, görəsən məhkumun boğazına ip salmağın nə qədər fəziləti var ki, mücahidlər bu həzrdən məhrum olmaq istəmədilər?!

Bu bədbəxt məhkumdur, dar ağacına gedir. Ölkə də cəlladsız deyil. Bəs bu hərəkət nədir?

Qoribədir, görəsən mücahidlər bu nalayiq hərəkətlərlə polisə işlərinə müdaxilə etməklə nə məqsəd güdürlər?

Bu məsələ o gün bizi heyrətə saldı və düşünməyə məcbur etdi.

Amma bir az düşündükdən sonra səbəbi mənə aydın oldu. Özümə təsəlli verib, bu gözənilməz hadisəni müəyyən qədər təbii hesab etdim.

Bu hərəkət nə qədər namünasib və nalayiq olsa da təbii idi. Buna məcburi təbiiyyət demək olar. Bir şey ki məcburidir, o qədər də tənqid oluna bilməz.

Kim bilmir ki, bu fəsad əhli və zülmkarlar məzlum millətə nələr etməyiblər! Bu istibdadın zülmçüləri kim bilmir. Bu bədbəxt də onlardan idi (bu Müvəqqərsəltənə də o altı nəfərdən idi. Səbiq məşrutə zamanı Naibsəltənə Əzdülmülkün evində həbs olunmuşdu. Camaat onların sürgün olunmasını dövlətdən istəmişdi. Milli Məclis də bu 6 nəfərə görə dağıdılmışdı). Məgər boynu vurulmuş ruhülqüds¹ səsi xalqın qulağına çatmır?

Məgər bunların azadlıq tərəfdarlarına məhkəmə və istintaqsız verdiyi işğəncələr xalqın yadından çıxıbdır?.. Yox! Bütün bunlar istibdad zülmünün axını idi. İranlılar indi də istibdadın təşəvvürə gəlməyən neçə illik zülm və işğəncəsi altında inləməyirlərmi? Odur ki, adam bu zülmçüləri fikirləşəndə məzlumların halı göz önünə gəlir və fikirləşir ki, ən ağır işğəncələr və əziyyətlərdən sonra, onun əllərinin buxovunu açib zəlməni da əlibağlı ona versən, o vaxt görərsən ki, biçarə intiqamdan əl çəkməyəcək və ona qarşı olmuş işğəncələri o da həmin zalıma verəcək!..

İzdivamın da hökmü belədir. Çünki İran əhli hələ başa düşməyib ki, onların məzlumiyətinin səbəbkarı ayrı-ayrı adamlar deyil, mövcud üsuli-idarə, quruluşdur.

¹ Ruhülqüds - müqəddəs ruh

Əsas budur!..

Bir zülmkar onların əlinə düşəndə güman edirlər ki, bütün zümlər onun əli ilə olubdur.

Biz gerek bu cür hərəkətlərdən uzaq olaq, özümüzə ən yaxşı sifətləri tərbiyə edək və bütün dünyaya çatdıraq ki, bizim köməyə ehtiyacımız var. Biz gerek insanlıqdan xaric olmayan hiss və duyğularımızı qoruya bilək.

Bunu bilməliyik ki, bütün əzab-əziyyətin səbəbkarı həmin əməl köhnə istibdad üsuli-idarəsidir, onun əsas dayaqlarından biri isə edamdır.

Məmurların cəzalandırılmasında yeni tədbirlərlə edam icra edən bizim daxili işlər nazirliyi minlərlə təşəkkürə layiqdir.

Bəli, gerek bilsinlər ki, məşrutə dövlətində edama məhkum olmuş bir adamın da hüquqları pozulmayacaq.

"İrani-nov", 31 yanvar 1910, № 121

QUYRUQLU ULDUZUN TƏSİRLƏRİ

Neçə vaxtdır ki, bizim səmada bir quyruqlu ulduz peyda olubdur. Elə bir mömin yoxdur ki, onu görüb təsirinə qorxmasın.

Mən o zaman Laləzər xiyabanında gördüm ki, bir dəstə keçə-papaqlı dayanıb bu qərribə ulduza baxır və öz təəssüratlarını bir-birlərinə söyləyirlər. Biri deyirdi, çox vaxt belə hadisələrdən sonra qəhətlik baş verir, o biri isə təsəlli verib deyirdi ki, əgər bu ulduz Şərqdə görünəydi, qəhətlik olardı. Bu isə Qərbdədir, zərəri yoxdur. Hətta mən eşitmişəm ki, xeyri də vardır, çörək ucuz olar.

Bu ulduzun adına yerin işini qurtarıb göylə məşğul olanlar "Hali"¹ deyirlər. Böyük ağıl sahibi olub münəccim və ya ulduz-şünas kimi tanınanlardan birinin adına görə onu belə adlandırbılar.

Deyəsən Avropa da Tehranın Laləzər xiyabanı kimidir. Çünki bu günlərdə orada da həmin ulduz müzakirələrə səbəb olmuşdur. Orada da mətbuat və camaat arasında müzakirələr keçəpapaqlıların Laləzər xiyabanındakı müzakirələrindən fərqlənirdi.

Bir dəstə münəccim və başbilənlər deyirlər ki, "Hali"nin quyruğu vardır. O, iyli və zəhərli qazlarla qarışıq olan uzun bir quyruqdur.

¹ Hali - xəbərdar, əgah.

Öz hərəkəti zamanı may ayına yaxın həmin quyruq yer atmosferinə deyib onu zəhərləyəcək, yer kürəsində bütün canlıların boğulmasına səbəb olacaq. Əgər boğulmasa da, ağılımızı itirib, gic və yaxud sərsəri ola bilərik.

Göründüyü kimi, böyük qüvvə və qüdrət sahibi Avropa da belə sözlərdən ehtiyat edib kütləvi surətdə həlak olmaqdan qorxub titrəyir.

Görün təbiət necə qəddar bir düşməndir ki, insanlar belə fütuhatdan sonra yenə də ondan xatircəm deyillər.

Başqa bir dəstə isə deyirdi ki, qorxusu yoxdur. Əvvələn, ehtimal ki, onun quyruğu heç bizim tərəfə gəlib çatmaya; ikinci, əgər belə bir təsadüf baş versə, elə mühüm bir hadisə törəməz. Çünki "Hali"-nin quyruğunun işığının zəif və zərərsiz işıq olmaqdan başqa heç bir ziyanı yoxdur.

Nəhayət, biri nikbin, o biri bədbin olan iki dəstə bir-birinə qarşı üz-üzə dayandı. Necə ki istiqraz məsələsində biz iki yerə bölünürük. Bir dəstə deyir ki, bu üzük və sırğa ilə ölkənin dərindən əlac olmaz, gərək xaricdən borc (istiqraz) alınsın, o biri dəstə isə deyir ki, nə istiqraz? İstiqraz üçün qoyulan şərtlər ölkədən ötrü öldürücü zəhərdir. Çarə yenə daxili ianə və istiqrazdadır. Ümid yenə o üzük və qiymətli sırğayadır.

Şəxsən mən özüm də quyruqlu ulduz məsələsinə heç cür inanmayan o nikbinlərdənəm. İnanmıram ki, biz boğulaq və yaxud divanə olaq. Əslində bu fikri heç ağıma gətirmirəm, buna əsla inamım yoxdur. Bu barədə səbir edərim, sinəm od tutur, başım ağrıyır. Mən dərddə sinəmdə bir aləm ümidlər, bir dünya arzular beslədiyim vaxtda bu əqidəyə necə şərikin ola bilərim.

Mənim arzularım var ki, yenə öz neşterimi işə salım. Mənim bu sifavan ümidlərim və sonsuz arzularım fəlakət fikrinin nakam üreyimə yol tapmağına macal vermir. Mən heç cür öz ümid və istəklərimi kənara qoyub, bəşəriyyətin bu böyük təhlükəsinin təsirini altına düşmə bilmərəm.

Mən indi arzu edirəm ki, Tehrandə çörək məsələsinin həllini bu çərəyə həsrət olan gözələrimlə görəim. Görüm daxili işlər nazirliyinin möhtərəm vəkillərə verdiyi sözün aqibəti necə olacaq. Nə edəcəklər ki, nəticədə yazıq tehranlılar bundan sonra çörək əvezinə torpaq yeməsinlər? Ət şirkəti də əti bahalaşdırarsa, cəhənnəmə! Amma mən o günü görmək istəyirəm ki, əhaliyə əti əvəz edən bir şey versinlər. Heç olmazsa demək olsun ki, mənim nökrərim hər

gün qoyun əti yeyir, amma onun tamamı başqa cürdür. Lakin qorxuram ki, "bu necə ətdir?" – sualına desəm ki, keçidir, məni məhkəməyə cəlb edələr...

Hələlik elə bir adam görməmişəm ki, qulağı və gözü möhkəm bağlanmış bazar əhlini bir qəder oyadıb, möhtərəm şəxsləri öz tərəqqiləri üçün vasitə etmiş boşboğaz yavaların ağzına bir mədəniyyət yumruğu vurub, tamah dişlərin qarınlarına töksün.

Arzu edirəm ki, bəzi yarımvərəq qəzetələr öz adlarını "İran müftətişi" qoyub, müxbir adı ilə xalqın cibinə girməyə, bununla da mətbuatı abırdan salıb, xəcalətli edib, keçmişdəki kimi ağızlarına gələni yazmağa cürət etməsinlər.

Hazırda istəyirəm ki, ədliyyə işləri elə mükəmməl təşkil olsun ki, ədliyyə orqanları və idarələri Nəsrəddin şah dövründəki müxtəlif partiyabazlıqdan əl çəkib, haqq və ədalət tələblikdən ibarət bir partiyaya mənsub olsunlar.

Arzu edirəm ki, dövlət kitabxanasının kitabları həbsdən azad olub xalqın istifadəsi üçün ümumi kitabxanalara verilsin.

Hələlik Milli Məclisin üzvlərinin elə bir kamil heyətini görməmişəm ki, öz müxtəlif qiymətlərlə İranın bütün təbəqələrini o gözəl sarayda nümayiş etdirdirsinlər!..

Arzu edirəm ki, Milli Məclisdə partiyaların öz məsləkinə görə yer tutmalarını sağ, sol və mərkəz təşkil etmələrini, nəhayət, üzvlərindən pərdəni götürüb, öz varlıqlarını olduğu kimi göstərmələrini və həsrət çəkən xalqa öz məsləklərini bildirib, onlara sadlıq bəxş etmələrini görəim!..

Prins Ərfeüddövlənin Tehrana gəlişi zamanı "Şəms" qəzetəsinin nə edəcəyini çox görmək istəyirəm.

Yüksək vəzifə sahibi ağaların qeyri-qanuni işlərdən əl çəkəcəkləri barədəki arzum hələ də üreyimdə qalıb.

Hələ ki Gilan poçtxanasının roisi ağayı Mirzə Məhəmmədəli xanın qəflətən ölümünün və ağayı Mübaşirülmülkün laqeydliklə qəhvə içməsinin səbəbini bilmirəm?..

Hələ də bilmirəm ki, Milli Məclisin mücahidlərin işləri üçün ayırdığı çoxlu pul necə oldu? Tərkislah olunmuş bu mücahidlər bəhanə axtaranların bəhanələrinə son qoyacaqlarını?

Hələlik nə rus qoşunlarının çıxarılması üçün keçirilən tədbirlər barədə, nə də bu çağırılmamış qonaqların çıxıb getmək istəklərini eşitməmişəm.

Hələ də məlum deyil ki, şənbə günü ağayı Naibüssəltənənin qarşısında hərbi parad keçirən 12 yaşlı generala dəyər tapıblar, ya yox? Hələ də vəkil və nazir cənablarının xaricilərdən minnət qəbul etməmək üçün daxili istiqraz haqqında qərar qəbul etdikləri o qələbə gününün ləzzətini unutmamışam!..

Təəssüf! Hələ də hər yerdə haqqında danışılan və müzakirə olunan mötədilliyin mənasını lazımcına anlamamışdır.

Hesabıyatsız bələdiyyə üzvləri o Millət Məclisinin hörmətli vəkilləri ağayı Tağızadə və Mötəmənül-mülk arasındakı mühakimənin nəticəsini görmək istəyirəm. "Möhtərəm" üzvlərin dediyinə görə, cürət edib onlara rüşvət veriblər.

Hələ də bilmirəm ki, Azərbaycanın teleqraf xəttinin aqibəti necədir! Deyirlər ki, guya İran teleqraf xətti ən əvvəl rus konsulxanasına, sonra oradan teleqrafxanaya gedir: bu düzdür, ya boş sözdür?!

Hələ maarif idarəsinə gedib öyrənmə bilməmişik ki, onlar maarif işlərinə necə rəhbərlik edəcəklər, işlər necə görülecəkdir? Məddahlar və təəssübkeşlər elm ocağından kənar olunacaqlar, ya yox?

Hələ də bilmirəm ki, səbəb nədir ki, günahı insafly adamların qələmi, kağızı və ürəyini yandıran Əzəmüddövlənin işinə indiyə qədər baxılmayıb?

Bilmək istəyirəm ki, bizim ölkədə zəruri işlərin həllində elm sahibləri ilə cahillərə nə vaxt fərq qoyulacaq? Nə zaman həyatı məsələlərdə cahil ilə alimə fərq qoyub, darülfünun məzunlarının şikayətlərinə qulaq asılıb, onlara kömək ediləcək. Yazıqlar zülm və işsizlik əlindən tənqə gəliblər. Bəs nə vaxt nadanlardan yaxa qurtaracaqlar? İstərəm biləm ki, baş küçənin (Şahabad) abadlaşdırılması başa çatdırılacaqmı?

Hələ də arzu edirəm ki, məhəlli mətbuatın abunəçilərinin sayı 5 minə çatsın!.. Əgər bu mümkün deyilsə, heç olmazsa, idarə pulunu öz ana südləri kimi yemasınlar!..

Çoxlu ayrı arzuların da vardır. Onları bir-bir burada deyər bilmərəm, qorxuram oxucuları yorub həvədən salam, onları yuxuladam.

Mənim qələmimin zəhərini ziyankar adamlar dadıblar. Ona görə də məndən xilas olmaq üçün partiya başçıları və ayrı-ayrı şəxslərin tərəfdarları deyirlər ki, ağayı "Niş" filan partiyanın tərəfdarıdır. Və yaxud özü partiya yaratmaq istəyir. Bu sözlərdən sonra gərək heç İranda qalmayacaq. Ona görə ki, bizim iranlıların hər müqəddəs şeyi korlamaq istedadları var. Avropanın müqəddəs "partiya" sözünü bir

şəklə salıblar ki, sadə, avam adamlar adı "partiya" sözünü az qala "yezid" sözü kimi qəbul edirlər.

Bu yazıq bələhi üreyimə o qədər arzum var ki, boğulmaq və ya divanə olmaq istəmirəm.

Bu dəhşətli quyruqlu ulduz xəbərinə heç inanmıram, inana bilmirəm! Qəzet müxbirlərindən birinə təsəlli verən bir rus professoruna da tam ciddiyyətlə əhsən deyirəm. O demişdir: "XX mədəniyyət əsrində bir ulduzun quyruğundan qorxmaq, bəşəriyyət üçün eyibdir!" Vallah belədir ki, var! Biz iranlılara, xüsusilə eyibdir ki, o məğrur quyruqlunun qabağına milyonlarla intizamlı ordu çıxaraq. Öz üç minillik tariximizdə İrana əl uzadan tamahkar əcnəbilərə qarşı qeyrətlə hərəkat yarıdırıq, amma tələsiklikdən bir-birimizə dəyirək və xəmsəməyə düşürük. Rus və ingilisləri qorxudan bizim ciddiyyət və semimiyyətimiz kifayətdir ki, bir dəfə qətiyyətlə o ulduza baxsaq, onun atasını yandırırıq.

Quruluşumuzun yeni islahatlarına and içirik ki, nə "Hali" ulduzundan, nə də onun quyruğundan qorxuruq!..

Bizim elə sərdarlarımız var ki, qılıncları özlərindən uzundur. Amma bütün bu rəşadət və şücaətlə yanaşı görürük ki, xeyr, ölümdən xilas olmaq istəmirik. Öz xoş arzularımız və nikbinliyimizin əksinə olaraq pis niyyətliyərin təsiri altına düşəcəyik. Niyə? Ona görə ki, onların iddialarını həqiqətə çevirən əlaməti görürəm.

Bu məsələ mənim fikrimi çox məşğul edibdir. Həmişə dünyada baş verən hadisə və əlamətlərin sonunu gözləyirəm ki, görtüm işin nəticəsi nə olacaq. Çox təəssüf ki, may ayı yaxınlaşdıqca o dəhşətli əlamətlərin nəticəsi də aydınlaşır.

Məsələn, neçə müddət bundan əvvəl Parisdə, sonra Məkkədə tufan olub, sel gəlib, sonra Amerikadan sel xəbəri gəldi. Hətta bizim qonşu Bakıda da tufan kimi bir şey baş vermişdir.

O zaman bir dəstə bədbin ulduzşünaslar belə ehtimal etdilər ki, bunların hamısı "Hali"-nin əlamətləridir. Amma yenə inanmadım, arzu və ümidlərimə heyfim gəldi. İndi görürəm ki, adamlar yavaş-yavaş divanə olurlar. Oduq ki, bundan sonra qorxuram. Deyəsən yer üzünün əhalisi divanə olmaq istəyir.

Sübut istəyirsiniz?

Hə?! Bu da sizin parlamentlərinizdəki vuruşmalar! Tamaşa edin! Fransa parlamentində stulları bir-birinin başında sındırırlar.

Avstriyada qələmdən və çəmilqabımı bir-birinin üzünə vurub yaralayıblar.

Rus dumasında bazar söyüşləri yağdırılıb, az qalıb ki, rus yumruqları işə düşsə.

Osmanlı Müəssislər Məclisində bir-birinin boğazından tutublar, dad-fəryadlar göyə çıxıb.

Bizim Milli Məclisin coşqunluğunun nəticələri məhkəmə cəzalarında öz əksini tapır.

Bilmək lazımdır ki, dünyanın hər yerində parlament üzvləri, o ölkənin vəkilləri ən qabiliyyətli vətən övladlarından seçilir. Baş verən pis və yaxşı hadisələrdə hamıdan əvvəl onlar günahkar bilinməlidirlər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən parlamentlərin divanəliyini tənqid etsək, məlum olar ki, bu "Hali"-nin, quyruqlu ulduzun təsirinin əlamətidir.

Bu səbəbdən ümidim kəsilir, əl-ayağım süstləşir, bədənim titrəyir. Qorxuram ki, çoxlu arzularıma çatmayam. Mayın 5-i gələ, o vaxt nakamlıq və kədər içində boğulam, yəni gic və divanə olam, yaxşısını pisdən ayırmaqda aciz qalam.

Əgər "Hali"-nin şərəfətli gəlişi baş tutmasa, belə mətbuat və vicdan azadlığının möhkəm qanunları və gömrük tarifi haqqındakı qanunlar kifayətdir ki, bir iranlı mühərriri gic eləsin.

"İrani-nov", 30 mart 1910, № 166

BAKI QOÇULARI

Mən "Niş" neçə müddətdir ki, Bakıdan uzaq düşmüşəm. Həqiqətən o mədəni şəhər haqqında xatirələrim məni çox sıxır. Axı uzun müddət orada bəzi qəhrəmanlıq mənzərələrinə adət etmişdim. Doğrudan da Tehrandə belə mənzərələrin olacağını təsəvvürümə gətirə bilmirdim. Çox dilxor idim. Hətta bir neçə dəfə istədim ki, tikanlı yazılardan əl çəkib yenə də o rəşadət və qeyrət meydanına gedim və orada yaşayım.

Həqiqətən neçə dəfə bu fikrə düşdüm, sonra bir hadisə baş verdi və getməkdən vaz keçdim.

Oxucu cənablar, yəqin bizim hissiyatımızı başa düşmürsünüz və öz-özünü də deyirsiniz ki, bu "Niş"-in də sözü qurtarıb, türklər demişkən, "yarəm, yarəm" oxuyur. Mənim dərdimdən xəbəriniz olmadığı üçün sizin təsəvvürünüz düzdür. Həqiqətən, Bakının ələ təbii mənzərəsi vardır ki, adam onu Tehrandan üstün tutur. Oranın

mürdşir toz-torpağı adamların gözlərini kor eləyir. Öz aramızda qalsın Tehranın toz-torpağı Bakıdakından az deyil. Tehranın toz-torpağı ona görə çoxdur ki, burada bələdiyyə idarəsi yoxdur. Əgər Bakı kimi burada da bələdiyyə idarəsi olsaydı, altı min ildən çox tarixi olan bir ölkə neçə müddət qabaq şəhər islahatı və müəssisələr üçün 27 milyon manat xaricdən borc edib, şəhəri ələ bir hala salardı ki, Parislə rəqabət edərdi.

Deyəcəksiz ki, bu, çox böyük mübaliğə oldu! Yəqin İran oxucuları üçün yazıldığından bu belə deyilmişdir.

Amma bir belə sərvətlə Bakıda böyük bir bələdiyyə idarəsi olmasına baxmayaraq, şimal küləyi əsəndə gərək evin içərisində də hər kəs dəsmal götürüb üz-gözünü silsin və qulağına pambıq tıxasın.

Bəs bu hansı mənzərədir ki, mənim diqqətimi cəlb eləyib?

Bəli, bu mənzərə Bakı qoçularının güllə atma mənzərəsidir.

Bakıda qoçu adlanan adamları burada məşədi deyirlər.

Amma güman etməyin ki, Bakı qoçuları Tehran məşədiləri kimi biqeyrətdirlər, yox! Onların dəsgahı var, hörmətləri var, cah-calları var. Kim onlara salam verməsə, dərhal təpəsinə bir güllə vururlar.

Xülasə, onların cah-calal və qüdrətləri bizdəki "uzaq ol", "kor ol", "bir yerə yığışmayın" kimi olmasa da, ondan geri qalmır.

Bütün Bakı varlıları başqaları üzərində üstünlük qazanmaq üçün qoçulardan istifadə edib, köməklik alırlar, onlar da öz ağalarının məqsədini yerinə yetirmək üçün küçədə, bazarda dəstə-dəstə olub bir-birini gülləyə tuturlar. Gecə-gündüz daş dalında, divar arxasında gizlənib bir-birini öldürüb, canlarına qəsd edənlər də onlardırlar. Azacıq pul müqabilində adamların başını qoyun kimi kəsməyə hazır olanlar da onlardırlar.

Bəli, mənim diqqətimi cəlb edən elə bunlardır, Bakı küçələrində baş verən haman bu mənzərələrdir.

Bir də görürsən dəniz kənarında gəzən qadın, kişi, uşaq bir-birinə deydi, arvad-uşaq arasına çaxnaşma düşdü, hərə bir tərəfə qaçdı. Elə bil ki, yırtıcı bir vəhşi onlara hücum etmişdi. Soruşursan ki, nə xəbərdir? Heç kəs sənə cavab vermir, hər kəs ancaq öz canının hayındadır, onların gözü sənə əlindədir. Əgər artıq ayağın olsaydı, onu səndən kirayə edib, tez qaçıb canlarını bu təhlükədən qurtarırdılar. Əgər çox ısrar edib soruşsan dilləri tutular, danışa bilməzlər.

Nəhayət, məsələ məlum olur. Sənin sualının cavabında deyərlik, o biri küçədən mauzer səsi gəlir. Əgər qəzetlərin sabahkı nömrə-

lərində veriləcək məlumatdan daha geniş məlumat almaq istəsəniz, sə gələn tərəfə gedin. Bakı "məşədilərinin" "qeyrətini" öz gözlərinizlə görəsiniz. İki dəstə müsəlman cavanları üz-üzə durub rəşadət və şücaətlə bir-birlərinə güllə atırlar. Onlar anlamırlar ki, bura adamların gəl-gət və ümumi gəzinti yeridir. Polis gələn kimi müharibə dayanır. Çox vaxt bir neçə nəfər bu "rəşadət" meydanında qalıb xalqın nifrəti ilə üz-üzə gəlir, bəziləri də cəhalətlə dünyadan gedirlər. Mən uzun müddət Bakıda qaldığıma görə bu mənzərəyə adət etmişdim. Tehranlılara bu qəribə mənzərə təəccüblü görünür.

Burada gələn kimi naxoşladım. Çünki "tərk adət be mövcibi-mərəz est"¹. İndi şükür etməliyəm ki, qeyrətli mücahidlər neçə vaxtdır ki, mən "Niş"i bu ələcsiz xəstəlikdən xilas edəblər. Bakıda ki qoçubazlığı buraya da gətiriblər.

Mən elə bildirdim ki, Bakıya gedib bir daha o mənzərələri görməyəcəyəm. Ona görə ki, deyirlər Bakıya çox zülmkar bir hakim təyin olunub, qoymur küçələrdə adamlara əziyyət versinlər.

Bütün Bakı "məşədilərinin" bir hissəsini həbs, bir hissəsini də sürgün edəblər. Əlhəmdülillah, qeyrətli mücahidlərin bərəkətindən bundan azad oldum. Məgər oturmaq bu sətirləri sərbəst yazmağa bilməyim o möhtərəm zatların sayəsində deyil?!

Xüsusilə bəzilərinin faytonda oturmaq adamlar kimi gərdənlərini çəkən görəndə Bakı qoçuları yadıma düşür, az qalır deyəm ki, "sənin o hündür, yaraşıqlı qədd-qamətinə qurban!"

Qoçularla bunlar arasında fərq budur ki, onlar öz silahlarını gizlədir və əyinlərində rəsmi paltarları da yoxdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, Rusiyada istibdad, bizdə isə mərsutədir.

Mənim halımı dəyişən budur ki, Bakı qoçuları güllə atanda yapon qoşunu Tiflisdə deyildi... Amma demək lazımdır ki, indi Rus qoşunu Qəzvindədir!..

"İrani-nov", 2 aprel 1910, № 168

VƏSİYYƏTNAMƏ

Sabah vəd olunan quyruqlu ulduzun görünəsi gündür. O, çox sürətlə bu başibələli, həsrət çəkən Yərə yaxınlaşır. Bizim yazıq Yər kürəsinin həsrəti üreyində qaldı. Ədalət və bərabərlik naminə nə qədər qanlar töküldü, nə qədər rəzalətlər çəkdik. Yenə də nəticəsi olmadı. Həmin zülmələr, qeyri-bərabərlik və biganəlik hökm sürməkdədir. Həyat zorluların, fəlakət işə yoxsullarındır. Hələ də azlıq dünyanın çoxluğuna hakimdir. İndi tənbellər şad, zəhmətkeşlər isə kədərlidirlər.

Tamam dünya bir parça bədbəxtlik, vətən övladı sədətdən məhrum...

Alimlərin çoxu təsəlli verirlər ki, bu ulduzun bizim Yərə heç bir zərəri olmayacaq. Buna baxmayaraq, hər halda vəsiyyət yaxşı şeydir, xoşagələndir, uzunömürlülüğün səbəbi, can rahatlığıdır.

Mömin gerek vəsiyyətsiz ölməsin, odur ki, möhtərəm oxucular, mən "Niş" də vəsiyyət edirəm.

Əvvəla, heç qorxmayın, əvvəl-axır hamımız öləcəyik. Belə olan tərzdə yaxşı olar ki, elə hamımız birdən ölək. Bu, ona görə yaxşıdır ki, ikinci dəfə qiyamət vaxtı gələndə bəlkə ağillanaq, bir-birimizlə doğru rəftar edək, qərəzi kənara qoysaq, bir yərə toplaşmaq bir azad İran məmləkəti yaradaq, rus və ingilisi də yaddan çıxarmayaq!..

Amma əgər elə şəxslər tapılsa ki, rüşvət, yaltaqlıq və tanışlıqla, mədhiyyə və qəsidə deməklə özlərini bəşəriyyətin bu təhlükəsindən xilas edə biləcək, İran ərəzində qalacaq və yenidən insan övladını yaradacaq, onlardan xahiş edirəm mənim təcrübəmi nəzərə alıb, bir neçə maddədən ibarət olan aşağıdakı vəsiyyətnaməmə əməl etsinlər:

1. Yüksək vəzifəyə layiq görmədiyiniz şəxsi həm özünüzdən, həm də başqalarını aldadıb böyük tarixi şəxsiyyət fərz etməyin. Çünki bu cür etsəniz, öz təcrübəm əsasında deyirəm, öz başınıza bəla gətirərsiniz.

2. Əgər təzə təşkil edəcəyiniz məmləkətin əsasları köhnədirsə, labüd olaraq inqilabdan keçərək bir milli hökumət təşkil edin.

Öz aranızda meydana gələn siyasi nəzəriyyələr və professional ixtilafları şəxsi ixtilaflara çevirməyin və bir-birinizi tənqiddə sağlam ağıldan əldən verib fitnəkarların təsiri altına düşməyin ki, bizim kimi "etidal və başqaları"na düşər olmayasınız və qeyri-məlum ibarələrin

¹ Adəti tərk etmək xəstəliyə səbəb olar.

müəllifləri kimi gözübağlı olub, bir-birinin canına düşüb düşmənləriniz üçün məşğələ alətində çevrilməyiniz.

3. Siyasi nəzəriyyələri meydanında nə qədər bacarırsınız fikrənizi oynadın, amma bu at oynatmaq iranlıq çərçivəsindən kənara çıxmalıdır.

4. Siyasət meydanında nə qədər mühafizəkar olsanız da, orta yol seçin və ya həddən artıq qızgın olmayın, bir-birinizi ittiham etməyin! Çünki, gördük və yaqın etdik ki, əgər quyruqlu ulduz gəlməyib, qarşılıqlı ittiham və intriqa bizi boğardı.

5. Əgər nazir olsanız və ya İranda tozu yüksək vəzifəyə çatsanız, öz horokotlərinizdə mülahizə olun. Elio etməyin ki, sizin məlumat və üzrxahlıqlarınız məmləkətə və onun azadlığına xələl gətirsin.

6. Əgər millət vəkili olsanız, öz vəzifənizi bilin və heç vaxt ondan kənara çıxmayın. Heç vaxt nazirlik kabinetlərinə biri üçün vəsaitçi kimi gətməyin. İcra sahibinin işlərinə müdaxilə etməyin ki, öz icra qüvvənizi öz həddlərində saxlaya bilərsiniz.

7. Əgər, Allah ələməsin, çətinliyə düşüb gözəlidiyinizin oksinə olaraq jurnalçı olsanız, on azı sorxuş halda heç bir şey yazmayın, yoxsa öz milli mədəniyyətinizin bədnam olmasına bəis olarsınız.

8. İdarəyə və ya Milli Məclisə vəkillər seçilən zaman, elə adamı seçin ki, onun özünün müstəqil fikri olsun, vicdanla rəy versin, gözəllənən ki, görək fəlakətə nə rəy verəcək, mən də onun oksinə rəy verim.

9. Əgər bir hadisə zamanı siz öz millətinizə layiqli xidmət etsəniz və məşhür qəhrəman olsanız, çalışın ki, hərəkətləriniz ad-sanınıza uyğun olsun. Bələ olmazsa, səhər xidmətiniz bir qara qəpikə dəyməz.

10. Öz çalışqanlıqımıza görə bir yerdə hakim təyin olunsanız, elə etməyin ki, sizə baxıb zalımlara rəhmət oxusunlar.

11. Bizim olimiz daha çatmayacaq, amma "İrani-nov"da dünyanın yazılmış suallara siz cavab verin. "Həyyə ələ xeyrül-oməl" ruhunu özünüzdən razi salın.

Ulduzun vaxtı çatır, olim əsir, halım dəyişir, üzr istəyirəm. Əgər bu 10-11 maddəyə əməl etsəniz kifayətdir.

"İrani-nov", 17 may 1910, № 206

¹ Ən yaxşı işlər görməyə tolosin!

DİL İCTİMAİ MÜHÜM BİR AMİL KİMİ

İnsanlar arasında cəmiyyət vəcudə gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri də dildir. Məlum olduğu üzrə, din müxtəlif dillərlə müəttəllim və müxtəlif cinsdən olanları birliyə birləşdirəndə, dil ancaq bir növəndə və bir cinsdən olan insanları birləşdirir.

Dini böyük bir amili-ictimaidir, yoxsa dil? Daha vəzəh bir təbirlə dini mətin bir cəmiyyət vəcudə gətirə bilər, yoxsa dil? Buna, özümüz bir cavab verməzdən əvvəl, islam ələmində məşhür olan Şeyx Cəmaləddin Əfğaninin bir mətəlləsini nəql edəcəyik. Dövri-inhəit¹ keçirməkdə olan ələmi-islamda oksəriyyətlə məqbul görüən bir nəzəriyyəyə rəğməndə, mərhəm Şeyx siyasi ittihadi-islam məsləkənin məbdəi olmaq həsbilə dino və onun ittimə qəbiliyyətinə ən çox əhəmiyyət verənlərdən olduğu halda, hindistanlılara xitəbən yazmış olduğu bir məqəlləsində deyir ki:

"İnsanlar arasında dəirəyi-şümüli-vəse olub bir çox ofradı yekdigərində mərbət qılan iki rəbitə vardır: biri dil vəhdəti (vəhdət-ilisan), digər təbirlə cins və ya cins birliyi (vəhdət-i-cinsiyə), (Şeyx cins kəlməsilə irq və ya milliyət mənasını qəsd ediyərlər), digəri din. Vəhdət-ilisanın, yəni vəhdət-i-cinsiyənin (irqin, milliyətin) heç şübhə yoxdur ki, dünyadakı bəqə və nəbət dindən daha dəvəmlidir, çünki az bir zamanda dəyişməz. Həlbuki, ikincisi böylə dəyildir. Bir dil üzrə dənişən irqi görürük ki, minillik bir müddət əsnasında dil vəhdətindən ibarət olan cinsiyətə bir xələl gəlmədiyi halda, iki-üç dəfə din dəyişir. Deyə bilərik ki, dünya işlərinə dil birliyinin təsiri din birliyindən daha qüvvətlidir. Bunun üçündür ki, xristian bir yunanlı büt-pərəst Əflatun, Ərəstun və Sokratla mərbutiyyətdən nəşi təfəxür² edir. Həlbuki hindi bir xristianın din birliyindən nəşi xristian Nyuton və Qaliley ilə iftixar etməsi heç də yərašmaz (yağışmaz)".

Əvət, dil təbiidir, binaən ələy həslidir, millətlə bərabər həsil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz.

Dil bir milliyətin yəgənə rüknü deyildir. Bir millət vəcudə gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bun-

¹ Dövri-inhəit - tənzətlü dövri

² Təfəxür - fəxr etmə

ların on mühümmüldür. Dil milliyot hoyatının on mütökamil bir şoklidir. Dil bir millotin on qiymətli sərətə, hoyatının on fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir millot dildən yaxşı təmsil edən olma. Bugünkü milliyot məşhura dilə bərabər din, tarix və ənənət də daxildir. Qədimdə isə "dil" demək "millət" demək hökmündə idi. Məhəlli qəzetlərin birində (rusca qəzetlərdən biri) – "dil milliyotun üç rübünü təşkil edir" – deyə dilin milliyot təşkil edən amillər arasında əhəmiyyəti-fəvqəladəsi təyin olunurdu. Bu, həqiqətən böyledir. Yəni məzkur qəzətə mühərrihinin təbirini işlədiyoram:

"Dil – bu bir millotdur, millotin üç rübü dildir"¹.

Milliyot namına vəqə olan mübarizələr bir kərə tədqiq olunarsa, görünür ki, on çox müdafiə olunan dildir. Milliyot və mədoniyot-milliyot namına icra olunan mübarizələrin dil və dilə mərbut olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda olduğu aşkardır.

Həqiqətən dil millotı hər şeydən daha gözəl təmsil edir. Millot dil vasitəsilə bütün məziyyəti və məvədiyyotini orz edə bilər. Adəm oğlunun sözü bozi riyazi və fənni məfhumları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millotla bərabər doğar, onunla bərabər yaşar, toroqqı edir. "Esperanto" və "volopok" təbii bir dil deyildir və heç bir zaman da bir dil ola bilməyəcəyini iddia edən müfənnilər çoxdur. Bir dil bir alimin xüsusi surətdə ixtirə elədiyi bir şey deyildir. Dil milyonlarla insanların və bir çox nəsilərin müştərek vücudə gətirdikləri bir məhibədir². Dil qanlı və canlı, ədətən üzvi və zihəyat³ bir vücudur. Dil millotın canıdır. Dil millotin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərosididir.

İşte bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yəni buna görədir ki, hər bir təmsil⁴ həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldüm, millət də canını bağışlar. Dillorini unutmaya başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yola girmişlərdir.

Bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dilin mühafizəsi bittəb dil sahiblərinə on çox lazım olan şeylərdən biri, bəlkə də birincisidir.

¹ Doktor Şerrin məqaləsi "Türk yurdu"ndan iqtibas edilmişdir. – M.Ə.

² Məhibə – səx cəmə

³ Zihəyat – canlı

⁴ Təmsil – assimilyasiya

Çünki o, dindən daha qüvvətli bir amili-ittihad və millotin on doğru bir məvəssili olduğu kimi, millotların yeganə vəsileyi-toroqqisidir. Millotları maddətən etilə etməmək, mədoni və mətəraqqı qılmaq üçün dillərindən deyil, dillərindən istifadə edilir. Hətta dinin tərcivi üçün belə dilə ehtiyac vardır.

Bir millotin hoyatında maddədən və mədoni bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dili biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaq üzrə idik. Tamamilə fərqləşdiyimiz bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkçə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xəss farsı və orbi məvəssilə istifadə edirdi. Sonra Füzuli ələyhirohmonin təsiri-fəyyazi təhtində yetişən bir çox Azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nəşanın önünü aldılar, "yaman-yaxşı" bir ədəbiyyat vücudə gətirdilər. Türkçülük edən bugünkü cəvənlərimiz "İran məhsulu" ədd etdikləri Azərbaycanlı mərsiyonovis rəcileri, dilşuzları, qəmri və doxilləri bir nəzəri-istixaf ilə görüyorlarsa da, əminəm ki, irəlidə Azərbaycan türklərinin gərək milli tarixi-ittihadlarını və gərək tarixi-ədəbiyyatlarını yazmaq sədodinə düşən ciddi mühərrirlər lazım gələn təqdiratı onlardan osirgəməyəcəklərdir.

Fəqət məvzumuzdan ayrılmayaq: dilin mühüm bir amili-ictimai olmasını isbat etmək sədodində idik. Bittəb bu xüsəsdə daha ziyadə söz söyləmək olardı. Fəqət məqaləmə ona məsəid deyildir.

Yalnız imzanı atmadan əvvəl fəvqəladə əhəmiyyət verdiyimiz bir şeydən daha bəhs etmək istəyirik.

Molom olduğu üzrə, dillər dəimon iki mühüm cənbəyə malik olmuşlardır. Biri danışmaq (əvəm) dili, digəri də ədəbi yazı (xəss) dili.

Qanun təkamülü-ictimaiyyətə də şamilidir. İctimaiyyətdə hər bir şeyin məvəyyən bir təkamülü vardır. Məsələn, bu gün cümhuriyyət şoklini almış olan hökumət üsuli-idarələri dövri-bədəvətdə¹ məvədd əşirət atasının iqtidar və hökuməti mətləqosinin mətökəmil bir şoklidir. Təmoddünün əsar və füyuzatı, bilxəssə, mənoviyyət əvvələ məhdud əllərin inhisarında qalmış, sonra gət-gədə vəvətənlənmiş və qəbilələrə, bütün millətə təmsil olunmuşdur. İdəreyi-hökumətdə əvvəl bir şəxsin haqqı ədd olunurken, sonra bütün millotin də bu haqqə şərik olduğu əsas qəbul olundu. Din də, əlm də, qismən dil də (dilin yazı qismi) böylə olmuşdur. Bir zaman vardı ki, din rəyasəti, əlm, fənn və təhriş ancaq "kəhinlər"ə məxsus idi. Onların inhisarında

¹ Dövri-bədəvət – kəçənlik, bədəvilik dövri

idi. O zamanların mədəniyyətinə "kahinlər mədəniyyəti" deyilir. Sonra siyasətdə olduğu kimi, sairə xüsuslarda da demokratiizm (inamiyyət) hüsula gəldi. Əvvəlcə yalnız kahin vasitəsilə Allaha müraciət etmək qabil ikən, sonralar hər kəs bizzat Allahına müraciət edə bildi və nəhayət, din şəxsi və vicdanı bir əmr olaraq tələqqi olundu. Öylə də yazı əvvəlcə kahinlərə məxsus ikən, sonra ümumiləşdi. Və hətta məlum olduğu üzrə, bəzi müterəqqi məmləkətlər də maarifi-ibtidaiyyə təhsili qanunən məcburiyyət təhtinə belə alındı.

Bunun üçündür ki, bədəvi bir halda yaşayan bəzi tayfalarə təsadüf olunur ki, danışıq dilləri olduğu halda, yazı dilləri yoxdur. Və yenə lüzumi dərəcə tələqqi etməyən millətlər vardır ki, onlarda yazı dili varsa da, danışıq dilindən çox fərqlidir.

Türkənin indiki halı da müttəəssif böyledir. Yazı dilinin danışıq dilindən fərqi sairə mədəni dillərdə olan fərqdən çoxdur. Dilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vasitəyi-bəqası məqamında görmək istəyirsək və onu cəmiyyəti-milliyəmizdə ən mühüm bir ittihad və tələqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışıqımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq. Bu xüsusda da başqa bir vaxt.

"Şalala". 10 avqust 1913. № 27

OXŞAMA

Mahərrəm münasibətilə

Ağlamaq ayı gəldi. Bu mənə övraqi-pərişanım arasında fövqdəki, ünvan təhtində yazılıb buraxılmış olan məqələmdən bir qismini nəşrə münasib bir zaman kimi göründü. Hər kəs ağlayır, mən də oxşama və ağlamadan bəhs edərsəm, münasibətsiz olmaz – deyə düşündüm.

Ağlamaq adətım deyildir. Çox güləyən deyilsəm də, ağlaşanlığım da yox kimidir. Bir ifadəyi-cəbriyyə ilə anlatmaq lazım gəlsə, zənn edərim ki, yenə gülüşüm zaidli¹ çıxar. Hətta uşaqlığıma xatırla-

¹ Zaid – lazımsız

yanlar belə mənəm sakit və samit bir bala olduğumu söylərlər. Bala uşaqların istədiklərini almaq üçün yeganə silahları olan giryədən¹ mən çox az istifadə ələmişəm.

Yadımdadır. Məscidə çox gedərdim. Namaz mənə şəren vacib olmadığı zamanlar belə bir çox qəza namazları keçən saqqallıların ələmədiyi ibadətlərin icrasına həvəsli idim. Ramazan gecələrində məscidə gedər, sübh açılana kimi namaz qıldardım – gecə namazı. Ən çox həzz aldığım yer məscid idi. Bir zamanlar məktəbə, sonra mətbəəyə nə kim bir həvəslə gediyor idimsə, o vaxt məscidə də öylə bir həvəslə gediyordum. Məsciddə qazanılacaq savabların hamısına məzher olmaq da müntəhayi-amalım idi.

Fəqət, bütün bu iştiyağım² və bütün bu təmayüllərimlə bərabər şie məscidinin ən böyük fəzilətini və ən böyük savabını təşkil edən ağlamaqdan məhrum idim. Rövzəxan meydanı-Kərbəlanı, oradakı faciələri təsvir ediyordu. Məzlumlar şahının qanlı bədənini Ərəbistanın qızımsı qumları üzərinə səriyor, üzüyünə qəsd edən sarıbanə barmaqımı kəsdiriyor, Həzrət Abbasın qollarını qələm etdiriyor, Əli-əşğər, o balaca südəmə balanı babasının qolları üstündə təşnələb³ oxlatdırıyor, əhli-beyt⁴ keymələrini oda yandırıyor, Zeynəb əleyhissalamə ürekyandırıcı növhələr oxutduruyordu. Xülasə, ağlatmaq sənətinin nə kimi artistlikləri varsa, hamısını icra cyliyor, müvəffəq də oluyor. Bir tufani-giryədir qopuyor. Məscidin günbəzləri gumbulduyor, tağlar çatlamağa gəliyor. Xalq hay-hay ilə ağlıyor, alınlarına döyüyor. İçlərində qəş olanlar, səsləri qısılanlar, sinəçək olanlara baxmayaraq, müvəffəqiyyətlə sərməst olan sənətkar təsiri daha da artırmaq istiyor: "Ağla, ağla, öylə ağla ki, Kərbəladə ağam eşitsin" – deyə xalqın canına qiymış kimi növhəsinə daha da kədərenəngi bir ruh veriyor, təsviratını olduqca müztlimləndiriyordu. Fəqət bütün vücudumla ağlamaq və cənnəti bükəmlə⁵ almaq istiyordum – heç bir qismlə məqsədime nail ola bilmiyor, sanki gözlərim muncuqdandır kimi bir qətrə yaş tülfi edərək hədəqəsini⁶ nəmnaq etmiyordu. Bütün təmayüləti-dindaranamə rəğmənlə gözlərimin

¹ Giryə – ağlama

² İштиyaq – arzuctmə

³ Təşnələb – susamış

⁴ Beyt – cv

⁵ Bükə – ağlama

⁶ Hədəqə – göz orbiti

susuzluğu mənə "təbəkə"¹ ilə iktifa etmək məcburiyyətində bulundurdu. Bu məcburiyyət o zaman ki, tələqqiyatımca çox əlim idi.

Yalnız rövzə və yaxud növhə məclislərindən ibarət olan söz aktyorluğu deyil, ağılatmaq üçün icra olunan məhərrəm nümayişləri də mənə ağlada bilmiyordu. Nə xəncər vuranların ağ kəfenlərinin qırmızı qanlar ilə boyanmaları, nə taxtalar üzərində başı kəsilmiş cənazə təşbihati, nə də qolları zəncirli əsirlər, nə də kürekləri dalağa dönmüş zəncirvuranlar, nə də bədənlərinə oxlar, qıfillar, xəncər və nizələr keçirən "ələmdarlar", heç bir şeyi, mütləqə heç bir şeyi mənə ağladamaz idi. Bəzən bu daşqəlbiliyimə həтта acığım tutuyor, özümdən ikrah da ediyordum. Fəqət, nə eleməli, gözümde yaşım yox!..

Bəli, bir möminin həyatı ancaq göz yaşı ilə inciləşir. Mən də bir mömin olmaq fikrində idim. Ancaq həyatı imanımın incisiz olacağına mütləssif idim. Bu mənə o vaxt bəlkə də izhar etmədiyim bir vicdan təzyiqi altında bulunduruyordu.

Fəqət sonra ağlar vaxtlarım oldu. Nadir olsa da ağladım. Və zənn edirəm ki, çox səmimi olaraq ağladım. İnsanın darğınlığında, müsibət və mətəmlərində yeganə müdərri-təsəllisi olan acı giryələrə nail oldum. Yalnız dini bir təsir deyil, bəşəri bir təsirlə ağladım. O vaxt ağlamaqda bir mükafat olduğunu ümid ediyor, ağlamaq istiyordum, fəqət ağlaya bilmiyordum. İndi ağlamağımın heç bir bahası olmadığını biliyordum, fəqət bilaixtiyar ağlıyordum. Mənə böylə təbii bir ağlamağı ilk dəfə arvad növhələri bəxş etdi.

Babam ölmüşdü, həyatımızda arvadların oxşaması ucalmışdı. Bu oxşama mərsiyəxanlardan qüvvətli çıxdı. Hay-hay ilə ağladım və özümdən getdim. Ondən sonra arvadların giryəsinə qarşı özümdə daima bir zəf hiss eləmişəm. Heç bir arvadı ağlar görəmə. Haman ona rəfiq giryə ollam.

Zaman və məkan müsaid olsaydı, bəqiyəsi yazılıb məqalə tamam olardı. Diqqət olunursa, bu da ağlanırdı.

"İqbal", 19 noyabr 1913, № 509

¹ Təbəkə - yalandan ağlama

BƏSİRƏT GƏRƏK!

Dünyada yaşaya bilmək, xoşbəxt və məsud yaşaya bilmək üçün böyük bir bəsirət¹ lazımdır. Yaşamaq yollarını bilmək, onun rah və çahını² görmək üçün olduğu kimi yaşaya bilməməyin yaşayışdakı ədəmi-müvəffəqiyyətlərin³ səbəblərini anlamaq, anlayıb da çarəsinə baxmaq üçün də bəsirət lazımdır.

Bitib bu bəsirət, bu həftədən etibarən intişarına başlanan "Bəsirət" deyildir. Bu "Bəsirət" ancaq bunu edə bilər ki, mətlub olan bəsirətə xadim olsun.

Həyatın müvəffəqiyyətləri bəzən daha ziyadə müvəffəqiyyətlərə nail olmaq üçün bəsirəti mövcub olursa da, çox kərə olur ki, çeşmə-bəsirəti qapar, halbuki ədəmi-müvəffəqiyyət hər an və hər zaman bəsirət və intibahı mövcub olmalıdır.

Biz müsəlmanların, biz türklərin həyatımız əfradımızı sərməst qürur edəcək qədar müvəffəqiyyətlidir? Əlbəttə, yox! Mövcud olan bilcümle asari-tərəqqi və intibaha rəğmən, yenə də demək olar ki, yox...

Bu yoxluq bizdə, təbii olaraq, bir varlıq vücuda gətirmək üçün fəaliyyətimizi təhrik etməlidir. Bunu ediyorummu? Çox az!..

Çox az, diyoruz ki, doğrudur. Çünki görüyoruz: Rusiya hüdudu xaricində vəqə olan işlər deyil, öz hüququmuza, öz həyatımıza təəllüq edən daxili işlər, qanungüzarlıq və dövlət həyatı-siyasiyyə və mədəniyyəsinde vəqə olan xüsuslar, şəhər işləri və bələdiyyə məsələlərində görünən uyğunsuzluqlar dəxi bizlərə necə ki lazımdır təsir etməyir və bizdə lazım gələn təsiri göstərmiyor. Başqa xüsuslarda da böylə.

Bu hal nədən gəlir? Necə oluyor ki, bizə istədikləri şeyi qəbul etdiriyorlar. Necə oluyor ki, təklimizdə narazı olduğumuz hər bir şeyi məcnumuza qəbul etdiriyorlar? Biz də ona biduni-sual və cavab⁴ təzəmmül ediyoruz.

Bizdə bəsirətmi yoxdur? Görmüyormiyiz?.. Bəsirətlilərimiz var, görənlerimiz də var. Fəqət fəal bir bəsirət və müsəbət bir nəzərdən məhrumuz. Bu məhrumiyet haradən gəlir?.. Əlbəttə, bunun çox

¹ Bəsirət - gözün açılışı

² Çah - quyu, çuxur

³ Ədəmi - müvəffəqiyyət - müvəffəqiyyətsizlik

⁴ Biduni sual və cavab - sualsız və cavabsız

səbəbləri ola bilər və vardır. Mən mümkün olarsa, gələcəkdə onlardan da bəhs və qarelərimlə mübadileyi-əfkar edəçəyəm. İndilik bu qədər deyəcəyəm ki, bəsirətsizlik şəklində görünən fəaliyyətsizliklərimizi yəsavər¹ bir tərti-təfəkkürümüz mövcib oluyor.

Giriniz millətimizin, bilcümle təbəələri arasına, danışınız onlarla: münəvvər, mütədəyyin, molla, tacir, kəsəbə, əsnaf – hər kəsle danışınız həyatımızın qeyri-müvafiq olduğundan bəhs edər. Bittəb, hər kəs də bu uyğunsuzluğu özünəməxsus bir nöqtəyi-nəzərdən təhlil edər. Bu təhlilat biri-birinə tamamilə zidd olarsa da bir şeyi də ələtümüm itihad edərler. O da özümüzün geridə qalmasından, işlərimizin pərişan olmasından ibarətdir. Fəqət geridə qalan irəliləməli, pərişan olan düzəlməli, bunun çərəsi nə?

Bu sualın cavabına gəlincə əksəriyyətlə hər kəs deyir ki: "Canım müsəlmançılıq böylə olar. Müsəlman düzəlməz!"

Bu hər bir bəsirəti fədesizləndirən, hər bir fəaliyyət və hərə-kəti öldürən ölü nəzəriyyə, fəna yəs məəttəssüf diqqət olunubsa görülmüşdür. Avamımıza, xassımıza, böyügümüzə, kiçiyimizə, hamımıza təsir etmişdir. Həm də o qədər müfrid bir surətdə ki, ən adi şeyləri gördükdə belə haman hökm edəriz ki: "canım müsəlmandan adam olmaz" və "müsəlmançılıqdır" tərti təfəkkür mənhusi beyinləri istila etmiş, təbiidir ki, heç bir bəsirət və intibahdan fəidə gözləmək olmaz.

Bir millətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olanlar öz millətləri haqqında bu qədər yanlış bir tələqqiyə tutulub da haqqına-nahaqqına bu yəsgətirici şeyi² təkrar edirlərsə, oylə bir mühitdə ictimai məsələlərdə nə kimi hərəketlər və nə kimi müvəffəqiyyətlər gözləmək olar? Heç bir şeyi!

Belə bir mühitdə, şəhərin əksəriyyəti müsəlman əlində olduğu halda bələdiyyəsində müsəlman qısnılar əqəliyyət təşkil edər, kimə bir söz deməz. Bələdiyyə dairəsində müsəlman müstəxdimlər³ barmaqla hesab olunar, təbii olar. Xalqın mənafeyini müdafiə üçün intixab olunan qısnılar ilde iki dəfə cələsəyə gəlməzlər, yənə də seçilərlər. Bütün cəməət işləri əhlilərinə deyil, müəyyən bir neçə nəfər arasında təqsim olunar. Hər kəs baxa-baxa qalar...

¹ Yəsavər – məyualuq gətirən

² Şeyi – intiqar, yazılma

³ Müstəxdim – qulluğa qəbul edilən

İşlərimizin düzəlməsi üçün mənə hər şeydən əvvəl ruhumuzu, ruhi-minkəsirimizi⁴, xəstə ruhumuzu tədavi etməliyik. Bu yolda bəsirət qazanmalıyıq.

Hər şeydən əvvəl özümüzü öyrənməliyiz. Kimiz, nə millətimiz, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunı bilməliyiz. Sonra da bilməliyik ki, biz heç də həyatından qəti ümid etmiş bədbəxtlər deyil. Biləks anlamalıyıq ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş. Qafalarımıza soxmalıyıq ki, "müsəlman adamdır. Müsəlman adam da olar və hər vaxtda adam olmaq istedadındadır". Allah bilir ki, hələ münəvvərlərimiz (intelligentlərimiz) ağzından "canım müsəlmançılıqdır" cümləsini eşitdikdə ürəyim nə qədər ağrıyır. Mələmdür ki, bəziləri bu sözü ürək yangısı və intibah üçün söyləyiorlar. Fəqət yənə bir məyusiyyət təməyi haiz olduğu üçün tənqidə səzadır².

Bəlkə də hal-hazırdakı surəti-tədənnimiz və müsəlmançılığın bugünkü əhvalı böylə yəsəlad³ bir hökmün təmininə vəsilə oluyor. Buna bir söz deyə bilmərəm. Fəqət, bu halda dəxi münəvvər qismimiz başqa bir şey ilə mükəlləfdir. Bu halın haradan gəldiyini cəməətə bildirməlidir; anlatmalıdır ki, bu hal daimi deyildir, müvəqqəti olan bu halın islahı öz əlindədir. Bunun üçün də hər şeydən əvvəl münəvvər qismimiz birləşməli, bəsirətə gəlməli, öhdəsinə düşən böyük vəzifəni və onun ifasındakı qüsurun böyük məsuliyyətini xatirinə gətirməlidir.

Həqiqətən də heyran qalmalıdır. Bakı kimi böyük bir müsəlman şəhərində, bir şəhərdə ki bu qədər əhli məarif vardır, bu qədər doktorlar, injenerlər, advokatlar, müəllimlər, bilməm nələr vardır, Rusiya müsəlmanlarının ali təhsil görmüşlərinin zübdələri⁴ buradadır, heç rəvamıdır ki, öz vücudunu hər yerdə və hər bir məclisdə hiss etməyəcək dərəcə bir "ittihadi münəvvərin" olmasın. Hanı bu münəvvərlərin qəzetələri, hanı onların cəmiyyətləri, hanı onların şəhər dumasındakı fəaliyyətləri, hanı onların bulan-şulanı?..

Əcəbə, bir kərə "müsəlmandan adam olmaz" – deyə tamamilə özlərinə məşğul olmağamı qərar verdilər? Yoxsa, heç bir mərifət və

¹ Ruhi-minkəsir – qəmli ruhumuz

² Səza – layiq

³ Yəsəlad – yasa batmış

⁴ Zübdə – seçilmiş hissə, qaymaq

fəzilətə bir mənqur¹ qiymət qoymayan Bakının pullu ruhunun təzyiqi altında onlar da mi milyonları güdüyorlar? Güdsünler! Heç eybi yox! Fəqət, bunu da unutmasınlar ki, münəvvər bir adam üçün hər nə qədər milyon güdən də olsa, bir ehtiyacı-mənəvi də var ki, o da yaşadığı mühitə az da olsa fayda vermək, onu işıqlandırmıqdı. Əcəba, bizim münəvvərlərimiz bu ehtiyacı hiss etmiyorlarmı? Ediyorlarsa, hansı bəs asarı?

İştə bizim arzu etdiyimiz bəsirət maarifməndlərimizin, beistilahlı, intelligentlərimizin bəsirətidir. Allah onlara bəsirət verərsə, əlbəttə ki, halımız böylə qalmaz. Çünki... bəsirətə gəlin və adi bəsərlərin (gözlərin) görmədiyini, görə bilmədiyini onlar görər. Bir dərd görüldümü, təbiidir ki, çarəsi də tapılar.

"Basiral" qazeti, 12 aprel 1914, № 1

SƏTTAR XAN

Teleqraf məşhur Səttar xanın vəfatı xəbərini gətirdi.

Son zamanlar Səttar xan unudulmuşdu. Artıq adı dillərdə dastan deyildi. Fəqət bir vaxt vardı ki, bu ism günün mövzusunu təşkil ediyordu. Avropa qəzetləri belə Səttar xan ismini Qaribaldı ilə bərabər tutuyorlardı. İştə bu vaxtilə İran Qaribaldisi olan zat ölmüşdür.

Səttar xan hər nə qədər cismən indi ölmüşsə də Təbriz meydanı-hürriyyətində qazandığı şöhrətini məəttəəssüf daha 1910-cu ildə Tehrandə vəqə Atabəy parkında öldürmüşdü.

Fəqət bu həzin xətirəni çox da qurdalamayayım. "Üzkrü əmvatikum bilxcyr"². Səttar xanın xeyrindən də bir çox söz söyləmək olar. Əlbəttə, vaxtilə bütün qəblərdə böyük bir hüsn təvəccöh qazanmış olan bir zatın hüsn xatirəti dörd-beş sənə zərfində unudulamaz.

Millətin bətnindən yetişmiş olan bu qəhrəman hər nə qədər avamlığı cəhətindən onun-bunun intriqalarına qurban oluyordusa da, fitrətən bir çox məziyyətlərə malik idi.

Mərhum Səttar xanla bir çox kərə müləqi³ oldum. Fəqət müşərriyyətlə vəqə olan görüşmələrimdən bir neçəsi heç bir vaxt yadımdan çıxmaz.

¹ Mənqur - pul vahidi

² Ölümləri xeyriyyə yad edin.

³ Müləqi - müsahib

Mərhumla ilk dəfə Təbrizdə görüşdük. Biz Təbrizə varid olan gündən bir gün əvvəl Səttar xanla Bağır xan - bu Təbriz istilalının iki sərkərdələri - rus qoşunlarının şəhərə gəldikləri noticəsində özlərinin həbs olunmalarından xof edərək ehtiyat üçün Osmanlı konsulxanasında bəstə oturmuşlardı.

İştə Səttar xanla da ilk dəfə burada görüşdük.

Xan bizi Qafqasiya müsəlman mətbuatının nümayəndəsi olmaq sifətilə qəbul edərkən olduqca iltifat göstərib zimmən müsəlman mətbuatına qarşı haqlı bir tənqiddə bulundu. Dedi ki, Təbriz vəqieləri bütün ələmi maraqlandırır buraya bir çox əcnəbi qəzetlərinin müxəbirini cəlb elədi. Təəssüf olunur ki, ancaq vəqelər bitdikdən sonra müsəlman qəzetlərinin müxəbirini qəbul etmək şərefinə nail oluyoruz.

Mən bu tənqidin haqlı olduğunu təsdiq etməklə bərabər mövcud olan səbəblərin bəyanı ilə mənsub olduğum mətbuatı müdafiə etdikdən sonra, müsahibəmizin zəminini dəyişdirmişdim.

Müsahibəməz əsnasında bir çox sözlər söylədik.

Səttar xan sevdiyi xor-xor qəlyanını çəke-çəke (diyorlar ki, Səttar xan qəlyanı çox-çox sevir, hətta davanın qızgın vaxtında belə mətanətini qeyb etməyərək ondan əl çəkməmiş) bu sözləri bəyan ediyordu:

- Artıq bizim vəzifəmiz bitdi. Bizimki əsgərlik idi. Vəzifəmiz dəxi köhnəni yıxmaq və dağıtmaq idi. Bu yolda əlimizdən gəldiyini elədik. Yıxa bildiyimiz qədər yıxdıq. İndi tikmək zamanı gəlmişdir. Bunun üçün başqa qüvvətlər, yəni alimlər və mütəəqqinlər¹ lazımdır. Böylə emarediciləri hər yerdə olsa tapmalı və onların arxasında durmalı və işləyin deməliyiz.

Doğrusu, xanın bu sözləri məndə böyük bir təsir oyatmışdı. Bu təəssüratım o zaman "Tərəqqi" sütunlarına da keçmişdi.

İkinci dəfə Səttar xan Tehrana gələrkən onunla görüşdük. Mərhum şabanə bir istiqbal hazırlanmışdı. Demək olar ki, bütün Tehran o gün istiqbala çıxmış idi. Şahabada qədər yollarda çadırlar qurulmuş, hər əsnaf və hər təbəqə özlünə görə xeymələr, çadırlar dikəlməmişdi ki, qəhrəmani-moşrutiiyyəti orada istiqbal etsin.

Üçüncü xatirətim olduqca həzindir.

Səttar xanın öz soyi və himmətilə vücuduna çalışmış olduğu məşrutiiyyət hökumoti artıq nüfuzunu payidar etmək istəmişdi. Binaəna-

¹ Mütəəqqin - qənunvericilər

leyh əllərində silah olaraq küçələri gəzən mücahidlərin tərkisilahl etdirilməsinə qərar vermişdi. Gözlənilməli idi ki, bu qərar hər kəsdən əvvəl Səttar xan qəbul olar. Heyhat! Xan Tehran intriqaçılarının damında idi. Hökumətin bu məşru tələbindən boyun qaçırdı. Mücahidlər Atabəyi parkına doldular. Hökumətə qarşı durdular. Nəticə parkın hücumla alınması və Səttar xanın da ayağından yaralanması kimi fəci bir hala müncər oldu. Yaralandığından sonra özü ilə görüşənlərə Səttar xan özünün bu səhvindən mütəəssir olduğunu söyləyirdi:

– Ax, bu məlunlar başıma nələr gətirdilər? – deyər intriqaçılara iənətlər oxuyurdu. Təbriz qəhrəmanının intriqa qurbanı olduğunu hökumət də qəbul eləmiş, binaənəleyh onun şikəst olmasına qarşı bəyani-təəssüb izhar elədiyi kimi, yarasının müalicəsini də öz öhdəsinə almışdı.

Park vəqesindən sonra Səttar xan artıq bir guşeyi-inziva ixtiyar edib, o sürətlə yaşamağa və Təbrizdə çıxardığı böyük ada istifa edərək adi bir həyat keçirməyə razı olmuşdu.

Bu kərə gələn teleqraflar artıq bu adi həyatın da bitdiyini bildiriyorlar.

Səttar xan əvvəlki şöhrətlə mütənasib parlaq bir nəticə əldə edib, müvəffəq bilməram olmasa, bunda biz bilən, özündən ziyadə yetişdiyi mühit və o mühitin giriftar olduğu siyasi və ictimai şərtlər müqəssirdir.

İran məşrutyyəti arzusuna nail olub, təkamül edə bilmədiyi kimi, onun qəhrəmanları da öylə bir fəci bir xatiməyə məhkum idilər. Fəqət bu ədəmi-müvəffəqiyyətlər tamamilə ümitsizliyi tövliid etməyib, vaxtilə bu zavallı qəhrəmanların məhrum olması az təqviyə etməyəcəkdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Səttar xan İran tarixi-təcəddüdünün unudulmaz bir simasıdır.

Allah rəhmət eyləyər. Amin!

"İqbal", 10 noyabr 1914, № 786

DİRLİLİK NƏDİR?

I

Dirilik, işte bir mövzu ki, səhifələr dolusu yazı yazdırabilir, fəqət biz "dirilik"i anladığımız kimi anlatmaq üçün hal-hazırda dirilik üçün olunan hərblərdən və dirilik naminə icra olunan şəttatlardan daha belğ bir bəyan olamaz zənnindəyiz.

Dünyanın mütəməddin millətləri öz diriliklərini təmin üçün cəhənnəmi silahlarla müselləh olub, biri-birələrinin üstünə hücum edirlər. Nə əcaib bir tələqqi ki, istədikləri kimi dirilə bilmək üçün ölümü qəbul edirlər. Dirilik üçün ölürlər.

Dirilik üçün ölmək! Avropa diriliyi bu dərəcədə müəzziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət veriyor. Halbuki Şərqlə, ələlxüsus, Şərqi-İslamda yalnız olmaq üçün dirilirlər. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədimiz ölümdür. İşte diriliyi və dirilik fikrini avropalılar kimi anlayıb və anlama bilmək diriliyin məqsədini təşkil ediyor.

Avropalılarca dirilik məhz qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Bədənən və ruhən qüvvətli olmaq. Gərəkdir insan və gərəkdir bir millət elmə və bədənen qüvvətli olmağınca dünyada yaşaya bilmək nemətdən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcək qədər rəşid olan millətlərdir ki, dünyada dirilik haqqı qazanırlar.

Müdafieyi-nəfs və mübarizəyi-həyat xassəsi zətən bütün mövcudatda qovulmuşdur. İnsan deyil, heyvanlar dəxi öz nəfslərini müdafie və öz diriliklərini mühafizə üçün var qüvvələri ilə çalışıyor, çarpşıyorlar.

İnsanlar bilafərq millət və məzhəb düşməni – ümumiləri olan təbiətlə mübarizə etmək məcburiyyətindədirlər. Gördüyümüz mədəniyyət içində bulunduğumuz imran işte bəşəriyyətin təbiətlə etdiyi davalardan aldığı qənimətlərdir. Hər hanki millət ki, təbiətə qarşı icra olunan müharibədə daha bacarıqlı və daha qüvvətlidir, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də daha ziyadə istifadə ediyor. Hələ yalnız bununla qalmayıb dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən ziyadə pay çıxarırlar. İşte bu xüsus, ümumi diriliyindən başqa insanlar arasında bir də xüsusi bir dirilik vücuda gətiriyor ki, bu xüsusi diriliklərin ən mütəkamil bir şəkli milli diriliklərdir. Millətlər qüvvətli və tərəqqi olmadıqca dirilik mənanı-həqiqi və maddisilə anlamadıqca, təbiətdən alınan qənimətlərdən

hissələrinə ancaq bir qutlayəmut¹ düşür. İştə bu qutlayəmutə qənaət edən millətlər kərgah² bəşəriyyətdə ən süfla³ xidmətlər ifa edən vəsli-əmələlərdir. Neft mədənlərində çalışan “çorını raboçilər” kimi.

Məncə, mədəniyyəti-bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyər ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyi deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanı təşkil ediyər. Yuxarıda başqaları dirilik üçün öldükleri halda, bizim ölmək üçün dirildiyimizdən bəhs etmiş idik. İndi təkrar bu bəhsə övdət edəlüm.

Biz, yəni islam ələmi və islam millətləri dinimizin sağlam ömrələrindən çox uzaqlaşaraq dünya diriliyinə qərüb bir nəzərlə baxmağa başladığımız zamandan bəri başqalarından ruzəxarı⁴ və onlardakı tərəqqi və imranın əsir və dostgiri⁵ olduq, bunu etiraf etməliyiz. Bizcə, dünyanın diriliyi bir mənqirə⁶ dəyməz. Beş gün dünyadan ötrü insan çalışmasa, daha məqul bir iş görmüş oluyor. Çünki bu dirilik müvəqqətidir, burası da bir karvansaradan ibarətdir. Doğrudan da islam ələmi ilə Avropa ələminin abadlığı müqayisə edilərsə, birincisinin xaraba bir karvansaradan ibarət olduğu həman anlaşılər.

Fəqət düşünməlidir ki, bu gün dünyanın ən möhkəm səngərlərini xak ilə yeksən edən toplann müqabilində köhnə karvansaraların halı nə olar?

Bu kimi karvansaraların insanı yaşada biləcəyindən bəhs etməyəlüm. Bunlar ölümlü çarçəşm ilə gözləyən bir abidin hüzeni-qəlbilə razı niyazına da kafi gəlməz.

Belə dünyaya bir qələm çəkib də bütün diriliyi axirət diriliyindən ibarət bilməyi, bir əmrə din bilmək səlim düşünülərsə, böyük bir xətdir. Çünki bunun nəticəsi maddi və mənəvi bir fəlakətdir ki, dünyanı da, axirəti də bərbad edə bilər. “Əddünya məzrə-enul axirə”⁷. Məzrəeni abad etmək lazımdır. Buna da ancaq dirilər

¹ Qutlayəmut – xırda hisse

² Kərgah – iş yeri

³ Süfla – ən aşağı

⁴ Ruzəxar – orucunu yeyən

⁵ Dəstgir – əsir

⁶ Mənqir – xırda pul

⁷ Dünya – axirətin əkin yeridir.

yarar. Dirilik isə ələmən, ruhən və cismən qüvvətli olmaqdan və diriliyi sevməkdən ibarətdir.

Nəzərə bir az qərüb gəlsə də demək istəyirəm ki, dirilik dünyanı sevməkdən ibarətdir. Mənəyi xassı isə dünyapərəstlikdir.

Diriliklərin ən qiymətli də milli diriliktir.

“Milli dirilik” mövzusunda bir silsilə məqalət yazmağı möhtərəm qarelərimə vəd etməklə bərabər, bu pərişan sətirlərdə yetirmək istədiyim fikri xülasə etməklə xətm məqal edəcəyəm. Dirilik nədir?

Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir.

İştə mətbuata yeni çıxan “Dirilik” də öz milləti üçün böylə bir dirilik arzu edir.

“Dirilik”, 16 sentyabr 1914, № 1

MİLLİ DİRLİLİK

I

Qarelərimizə bu xüsusda bir “silsilə məqalət” vəd etmişdik. Bu vədimizə şamil olan məqələmizin bir qismində demişdik ki, “mədəniyyəti-bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə uyğun olan xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə ediyər ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyini deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanı təşkil ediyər”.

Bu fikrimi imdi burda açacağam: sevdiiyim, namusu-millət-pərverənəsinə şübhə etmədiyim rufəqadan birisi, qayət səmimi olaraq bir gün mənə belə bir sual vermişdi:

– İslam millətləri üzərinə təsəllüt¹ icra edən mütəməddin millətlərin təsəllütleri nəticəsində bəşəriyyət nöqtəyi-nəzərindən hasil olan parlaq nəticəni gördüyümüz halda, milliyətpərverlik naminə inad edib də islam millətlərinin müstəqil qalmalarını arzu etməkdən nə kimi bir fayda gözlüyoruz?

Mən bu suala cavab olaraq, bu faydanı biz deyil, bəşəriyyət və mədəniyyəti-bəşəriyyə dəxi bəklüyör – deyə cavab verincə, müsə-

¹ Təsəllüt – əğaliq

hibim yalnız dəlil və sübutla qane olacağını bəyan etmiş idi. Mənim onlarca müsəmmən¹ ədd olunan bəyanatım isə bir vəchi-ati² idi.

Hər millətin yaşadığı mövqə, keçirdiyi tarix, mənsub olduğu irq nəticəsi olaraq bəzi xasiyyətləri vardır ki, o xasiyyətlər onlara məxsusdur. Onda bu xüsusiyyətlər ələmi-mədəniyyətdə xüsusi bir təqim ibda³ və itxiralar vücudə gətiriyor ki, onların əsillikləri (orijinalnost) müdəqqiqlər⁴ nəzərində fəvqələdə qiymətlərə dəyər şeylərdir. Diqqət olunmuşsa, hər millətin bir şeydə mahir olduğu görülmüşdür. Almanlar sənətdə, fransızlar zərəfətdə⁵, ingilislər gəmiçilikdə, belçikalılar ictimai təşkilatda, italyanlar musiqidə, başqaları da sair xüsuslarda şöhrət tapmışlardır. Hər millətin özünəməxsus bir saheyi-mədəniyyəti vardır ki, orada onun ibraz elədiyi məharəti digər bir millət göstərə bilmiyor. Bunların bu xüsusiyyətlərindən isə mədəniyyəti-bəşəriyyə bir çox əsli şeylərə və gunagun asarı-sənət və dühaya malik oluyor. Alman milləti, german irqi özünün istiqlalını təmin eləməyə və öz mədəniyyət xassəsini mühafizə etməyə idi, bəşəriyyət Şopenhaur, Fixte, Gete, Faust, Qutenberq və Lüter kimi dühaları da görməyəcək idi. Fransa digər bir irq və qövmiyyət içində münhəl olub da öz məniyini itirseydi, bəşəriyyət 19-cu əsrin fikirləri üzərinə hökumət edən o fikir qəhrəmanlarını – Jan Jak Russo, Didro, Monteskyö, Viktor Hüqo və Volterləri də qayıb edəcəkdə. İtaliya milliyyətini anlamasa, özündəki xudadədi qüvvətlərdən xəbərsiz qalsa, yəni başqa bir milliyyət tərəfindən yəğrulub həzmi-rabedən keçilsə idi, indi nə dünyanın birər amməyi-zərəfətini təşkil edən heykəllər vardı, nə də Mikelancelo kimi heykəltəraşlar.

Nə uzaqlara gediyoruz. Bir kərə təsəvvür edin ki, Rusiyanın istiqlalı olmasa, rusca da məhkum, məğlub bir lisan olsa, başqa bir millət tərəfindən, məsələn, Rusiyanı maddi, mənəvi bu qədər təsir və nüfuz altına almış alman milləti tərəfindən kamilən təmsil (assimilə) edilseydi, əcəba, biz Puşkin, Lermontov, Dostoyevski, Tolstoy, Salyapin, Meçinkov və sairəyə malik olacağımı idik? Məlum ki, yox!

¹ Müsəmmən – qiymətli

² Vəchi-ati – aşağıdakı kimi

³ İbda – yaradıcılıq

⁴ Müdəqqiq – tədqiqatçı

⁵ Zərəfət – burada zərgerlik

Millətlərin ümumi şəxsiyyətlərindən keçəndən sonra bu məsələ ilə əlaqədar olan ayrı-ayrı fərdləri əlsəq, yənə təmsil (assimilyasiya) ilə istiqlalın mədəni və ibtidai fərqi nə görəcəyiz. Zənn ediyorum ki, əgər bir statistik tutulsa, görülecək ki, daima müqtədir sənətkarlar mənsub olduğu milliyyətlə, maddi və mənəvi rabitə və əlaqələrini daha ziyadə saxlamış olanlar arasında çıxıyor. Məsələn, yaxşı bir rus mühərriri olub da öz həyatını kəmalınca təsvir etmək bir rus qəlbinin, rus vicdani-ümumiyyəsinin tərcümanı ola bilmək üçün ruslar kimi düşünmək, onlar kimi hiss edə bilmək lazımdır. Bunun üçün də rus olmaq, rus yaşamaq və rusları olduqca bilmək gərəkdir. Halbuki ruslaşmış bir müsəlman balası, yaxud təmsil olunmuş bir erməni diğası, yaxud döndərilmiş bir yəhudi övladı nə qədər özlüyündən uzaqlaşmış olsa da, yənə böylə bir rus ola bilməz. Əvvəla, bilməyincə də ondan yaxşı və müfid bir rus mühərriri çıxmaz.

Binaəneleyh, onda bu ibdai-qüvvətləri əqim¹ qalar, bundan isə yaşadığı mühit zərər çəkər. O mühitdə bu kimilər çox isə əqamət² bir nəfərə deyil, bir milliyyət və bir qövmiyyətə sirayət edər. Demək, bəşəriyyət ailesinə daxil olan bir fərdin zati, əhəmiyyət və qiyməti əskilər. Binaəneleyh, bəşəriyyət bir çox zəkəllərdən məhrum qalar.

Özlüyündən çıxarılıb da başqa bir milliyyətə təmsil etdirilən şəxs təmsil edən mühitə böyük bir fayda verə bilmədiyi kimi, əslindən mənsub olan mühitə də böyük bir fayda yetirə bilməz. Çünki aldığı hal və tərbiyəsilə özünkülərdən uzaqlaşmış olar. Onlar bunu, bu da onları anlamaz. Demək ki, “əz anca rande əz inca mande”³, məyub⁴ və səqti⁵ bir şey vücudə gələr.

Bizim mühitimizdəki rusca oxumuşlarımızı tədqiq etsək, görəcəyiz ki, ali diplom almış, böyük təhsil görmüşlərimiz arasında ancaq o qismi az-çox iqtidarlı və mənsub olduğu mühitin işlərlə əlaqədardır ki, az-çox türkce savadı var və öz milliyyətinin nə olduğunu biliyor. Sırf rusca ilə böyüyüb də özlərindən xəbəri olmayanlar isə əksərən mənsub olduqları mühitin ehtiyaclarına qarşı laqeyddirlər. Bu laqeyd və bu səmərəsizlik, əlbəttə ki, böyük bir

¹ Əqim – sonsuz

² Əqamət – sonsuzluq

³ Ordan qovulmuş, burdan da qalmış

⁴ Məyub – eyibli

⁵ Səqti – yaramaz

eqamətdir. Böylə oqım fərdlərə malik olan heyətlər hər nə qədər fəal olsalar da fayda verməzlər, modəni eqamətə məhkumdurlar. Qatır da fəaldır, eşşək qədər davamlı, at qədər qüvvətlidir. Fəqət eqımdır və tənəsüldən məhrumdur. Həyatını həmişə başqalarına mədyundur. Həyatın hambalı olmaq kafi deyildir. Onun müvəllidi olmaq görək. Qatırdakı qüvvət və davam müvəqqətidir. Artırılıb və tərbiyə edilməsi qeyri-mümkündür. Halbuki atdakı qüvvət, eşşəkdəki davam qanuni-tökamül və tovarüsün bütün hökmlərinə tabe zibəyət birər qüvvət mənbələridir.

Kənardan bir millətin gəlib təsəllüt tərifi ilə digər millətə qalib gəlməsi, onun bilcümle şəxsiyyətlərini məhv edərək özünə təmsil də eynilə qatır hasil etmək kimi bir şeydir. Təmsil tərifi ilə təməddün etmək hər nə qədər ibtidai – əmrə nəzərə bəzi parlaq nəticələr göstərsə də, həqiqətdə həyət-bəşəriyyətdə ki, əsl qüvvələri korlamaqdan və onları doğmaq və artırmaq xassəsindən məhrum etməkdən başqa bir şey deyildir.

Bu gün İrani kəçirməkdə olduğu bu ən fəlakətli günlərdən “xilas” etmək üçün əlindəki istiqlal kölgəsindən də məhrum edib, başqa mütərəqqi bir millətin idarə və təmsili altına versəniz, ehtimal ki, Ənzəli bir neçə ilin zərfində Bakıya meydan oxuyacaq qədər tərəqqi edər. Və bəndər bu şəhər də Bəmbəydən heç də geri qalmaz. Fəqət bu səri tərəqqinin müqabilində əmin olunuz ki, İran bir daha nə Firdovsi yetirər, nə Sədi, nə Hafiz.

Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsl bir təqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti bəşəriyyə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur.

Biz qafqasiyalılar bir nöqtəyi-nəzərdən tərəqqiyatı-mədiyyəmişə iranlılardan da, osmanlılardan da irəlidediz. Misirlilər də kəza, Hindistan da böylə. Bununla belə dəftəri ixtiraatı-ələmdə cüzicə də olsa da nə bir ismimiz var, nə də bir rəsmimiz. Halbuki İranın heç olmasa “Mahmudiyyə” namilə bir sitarə kəşf edən Mahmud xanı, Türkiyənin də ismi Avropa qamularında bir lisani-təqdire səbt və zəbt olunan Münir Paşa kimi müxtərə bir doktoru vardır. Tofiq Fikrət, Əbdülhəq Hamid kimi böyük şairlərə malikiyyəti üçün də Türkiyə öz istiqlali-millisinə borcludur.

Heç şübhə yoxdur ki, dünyanın millətlərə bölünərək qərar tutması mədəniyyəti-bəşəriyyə nöqtəyi-nəzərindən bir zaidir. Millətlərdəki

mənliyin edəmi-istiqlalı və onlardakı zati xasiyyətlərin başqalarının xasiyyətləri içində münhəl olması bu zaidləri heç şübhə yox ki, mübəddəl bir naqis ediyor. Naqislərin ədədi çoxaldıqca, müadilənin qiyməti azalmaq elmi-cəbr qaydalarındandır.

Düstane bir söhbətin xatiməsini təşkil edən bu bayağını yuxarıda zikr olunan rəfiqimə qarşı aşağıdakı vəchlə təlxis etmiş idim:

Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib mənevəyyatca məhrum qalmaqansa, maddətən gec tərəqqi edib, mənevəyyatca müstəqil qalmağı təcrübə edirəm. Çünki millətin də, bəşəriyyətin də faydası bundadır.

Binaənəleyh, başqalarını təmsil üçün deyil, öz mənliyini mühafizə üçün çalışan millətperəstlik mədəniyyəti-bəşəriyyə naminə təqdir və təsdiq olunmalı zəruri və faydalı böyük bir fikirdir.

“Dirilik”, 2 oktyabr 1914, №2

MİLLİ DİRLİLİK

II

Birinci məqələmizdə başqalarını təmsil üçün deyil, öz mənliyini mühafizə üçün çalışan millətperəstliyin mədəniyyəti-bəşəriyyə naminə təqdir və təqdis olunmalı, zəruri və faydalı böyük bir fikir olduğunu söyləmiş və məqələmizə xitam vermişdik.

Millətperəstliyin və milli diriliyin nə olduğunu yaxşıca bilmək üçün əvvəlcə millətin nə olduğunu öyrənmək və onu öyrənmək üçün nə kimi vasitələrə rücu etmək lazım olduğunu anlamaq gərəkdir.

Bizdə “millet” kəlməsinin mənası çox yanlış bir surətdə tələqqi edilməkdədir. Nə qədər ali təhsil görmüş, mədəni həyat və mədəni məmlekətlər görmüş adamlarımıza təsadüf edərsiniz ki, “hansı millət-dənsiniz” deyə verəcəyiniz suala: “müsəlmanam” – deyə cavab verir. Və bu cavabın heç də namüvafiq olduğunu düşünməz. Halbuki həmmən adam özü bir nəfər rusa “tı iz kakoy natsii” – deyə verdiyi suala “xristianin” cavabını alsa, məzkur cavabı olduqca gülünc və cavab verən şəxsin cəhlinə dəlil tutur. Əslində bizdə “ümme” kəlməsilə “millet” kəlmələrinin fərqi ayrılmamışdır. Bəlkə də qədimdə “ümme” ilə “millet” arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət

caməsini andıran "millət" kəlməsi həmkiş¹ və həm dinlik caməsinə elm olan "ümmət" kəlməsilə qarışmış və "milləti-islam" təbiri məşhur olmuşdur. "Millət" nasyon (natsiya) mənasına alacaq olursaq, bu heç də həmdinliyi bildirməz. Bu, dindaşlıqdan əlavə bir çox "daşlıqları" da camə olduğu kimi, bixassə dil birliyi lazımlı gətirir. Mənayə-müasiri ilə "millət" kəlməsi işte bu dil birliyindən hasil olan cəmiyyəti ifadə edir. Fəqət başlıca dil birliyindən ibarət olmaqla bərabər, "millət" məfhumu başqa xüsurlara da şamilidir.

Avropa qamuları "millət", "nasyon" kəlməsini bu surətlə tərif edirlər:

"İnsanların əxlaq əsasları üzərində qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklinə "millət" deyilir. Millət daxilində olan müxtəlif heyətlərin bir-birlərilə bərabər yaşamasına müttəhid, bir dirilik keçirmələrini arzu etmələri şərt olduğu kimi, o caməyə daxil olan bəzi heyətlərin digərinə təsəllüt etməməsi də əlzemdir. Şəraiti-tarixiyyə "millət" in dövlət şəklindəki mövcudiyətinə mane olsa da, mədəni və ədəbi şəkildəki zühuri hər halda mümkündür. Məsələn, əcnəbilər tərəfindən parçalanmış, qitə-qitə olunmuş İtaliya heç bir zaman milləti-vahidə olmaqdan qalmadığı kimi, indiki halda üç dövlət arasında bölünmüş olan lehləri² kəmalı cəsarətlə bir millət saymaq olar. Öz-özlüyündən məlumdur ki, birliyi dərk eləmək və onu arzu eləmək tarixi bir zəmində və insanların tədricən qövmiyyətdən milliyyətlə və milliyyətdən də millət dərəcəsinə çıxmaları ilə hasil oluyor".

Burada işlənən qövmiyyət, milliyyət və millət sözlərinin fərqi ni işe qamular böylə təyin edirlər:

"Qövmiyyət – narodnost" – yalnız nəsil və dil birliyi; "milliyyət – natsyonalnost" – dil və mədəniyyət-birliyi və "millət – natsiya" da – mədəniyyət və milli diriliyi dərk etməklə hasil olar. Yəni bir ata-babadan yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövme – qövmiyyət sözü itlaq olunar: Şahsevən kimi Şahsevəndən bəhs edərkən bir qövmdən bəhs olunar. Artıq Şahsevən milliyyəti deyilməz. Bir çox bu kimi qövmiyyət və tayfalar cəm olub bir dil ilə bərabər müəyyən bir mədəniyyətə malik olan azərbaycanlılardan bir milliyyət kimi bəhs etmək olar. Şimali türk-tatar, Kırım, Türküstan, Azərbaycan və Qərb türkləri osmanlıları cəm və milliyyətlərin bir neçə böyük şəklinə haiz olan caməyə isə "millət" kəlməsi verilir.

İşte bu surətlə slavyan, german millətlərinə müqabil vəz oluna biləcək kəlmə türk, fars və ərəb kəlmələri ola bilər. Müsəlman və yaxud islam kəlməsi deyil, bunlar ancaq isaviyyətlə xristianlıq kəlmələrinə müqabil qoyula bilər.

"Milliyyət" və "millət" sözlərinin qəlibi bu surətlə tərif olunduqdan sonra əsil milliyyət və yaxud milləti və onun məfhumunu vücud gətirən ünsürlərdən bəhs edəlim.

Milli mədəniyyət və yaxud millət, dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət, etiqađati-diniyyə birliklərinin məcmuundan müteşəkkil bir məhsuldur.

Əgər millətin haiz olduğu əczalarını biri-birindən ayırıb aralarında bir nisbət təyin edəcək olurlarsa, yüzdə əqəllən səksən dil birliyi olduğunu rəna görürlər. Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batindir. Millətləri biri-birindən ayıran ən böyük əlamət, işte bu dil damğasıdır. Millət təşkilində ənənəti-tarixiyyənin də böyük mədxəliyyəti vardır. Fəqət bəzən bu ənənə millətin ittihadına rəxne yetirəcək bir şəkildə də ola bilər. Halbuki dil ilə dində bu cəhət olamaz. Fəqət din cəhəti yəne dil qədər mətin və möhkəm hesab oluna bilməz. Çünki dil daimidir, baqıdır. Tərəqqi və təkamül edirsə də, əsaslı bir etilə və təgyirə uğrayamaz. Halon ki, tarixdə bir çox dirlər dəyişmiş olan millətlər mövcuddur. Zətən heç bir millət yoxdur ki, dinin kərratla dəyişmiş olmasın. Məməfah, əxlaq və adət üzərindəki fəvqəladə təsiri nöqtəyi-nəzərindən dinin də millətdə böyük iştirakı vardır. Dil ilə bərabər dində də bir olan millətlərin mərifəti-qövmiyyətləri daha tez hasil olub, aralarında milli vicdan daha əvvəl inkişaf ediyor.

Millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişafı sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsirilədir ki, milli ideal hasil oluyor. Milli idealın (imanın) hüsulu ilədir ki, millətlər özlərinə şanlı, şərfəli bir dirilik təmin edə bilər.

Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün hərəkəti-tərəqqipərvəranəmizdə din naminə dirilik göstərmək istədik. Türkçə qəzetə çıxardıq – adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkçə teatrolar, operalar düzəldtik – ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq, rus-müsəlman məktəbi namini verdik.

¹ Həmkiş – həmiman

² Lehlər – polyaklar

Cəmiyyətlərimizin sifətləri ycnə "müsəlman" kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkce olub və türk asari-mədəniyyəsinə diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsil milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, həman "müsəlman" adına qənaət eləmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə "tatar" və "persiyan" demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq. Özümüzü əməllicə tanıması olsaydıq və milli diriliyin nə kimi esaslar üzərinə qurulması lazım olacağını kəmayənbeği bilsəydik, əlbəttə ki, "müsəlman operası" deməyəcək, bunun "xristyanskaya opera" qəder günlünc bir şey olduğunu dərk edəcək idik. Öylə də türk səhnəsinin opera artisti olmaqla iftixar etdiyimiz halda, nami-müstəar¹ ittixaz edərək "ski" ədatına ehtiyac göstərməyib Ağdamski, Sarabski əvəzinə Ağdamlı, Sarablı deyəcəydik. Öylə də "müsəlman səhnəsi" deyil, "türk səhnəsi" deyəcək və baş faciə oynayanımız Ərəblinski deyil, Ərəbli olacaqdı. Fəqət bu kimi xüsuslar milli ruhun əsaslı bir surətdə inkişaf etməsi ilə, milli vicdan və milli imanın hüsulə gəlməsi nəticəsində bittəb öz-özündən düzələcəyindən böylə bir vicdan və imanın nə surətlə hasil olacağından da bəhs olunmalıdır. Bu xüsusda da gələn nömrədə.

"Dirilik", 14 oktyabr 1914, № 3

MİLLİ DİRİLİK

III

Milli vicdan ilə imanın nə surətlə hasil olacağından bəhsi bu nömrəyə vəd eləmişdik.

Milli vicdan və yaxud milli iman milli dirilikdəki əməl və arzunun mövcudiyyətindən və onun surəti-hiss və bəyanından hasil oluyor. Hər millət deyil, hətta bir şəxsin özünə görə bir əməli vardır. Buna başqa təbirlə meyil və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngəsi "ideal" gəliyor. Osmanlıcıda son zamanlarda bunu "məskurə" deyə tərcümə edənler də vardır.

¹ Nami-müstəar - təxəllüs

Hər şəxsin arzu və əməli bittəb özünün iqtidar və məsləki ilə mütənəsb olur. Məsələn, bir müəllimin məktəb müdirliyinə nail olmaq istəməsi onun üçün bir əməl təşkil edir. Bir mühərririn qəzetə sahibi olmağı arzu eləməsi onun idealıdır. Öylə də bir çobanın böyük bir sürü sahibi olmaq diləməsi onun məskurəsidir. Demək ki, bir şəxs öz iqtidar və bacarığı dairəsində müntəha nəyə malik olmaq istərsə, o şey onun əməlidir. Əməlsiz kimsə yoxdur. Onsuza yaşamaq naqəbildir.

Əməl fəaliyyətə, fəaliyyət də tərəqqiyə mövcüb oluyor. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İşlə millətin ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hissələr milli vicdan ilə imanı tövlied ediyorlar.

Fəqət bu milli əməlləri kimlər zühura çıxarıyor və milli vicdan nə surətlə zahir oluyor? Bunu anlıyalım:

Yuxarıda kimsənin əməlsiz olmadığını iddia etdik, fəqət əməldən əmələ fərq vardır. Şəxsi əməllər hər nə qəder müşkül və istehsalı çətin də olsa, böyük ola bilməz. Yəni ona böyük və milli əməl deyilməz və o milli vicdanın tələb elədiyi də əlmaz. Məsələn, bir hambal millioner olmaq əməlinə düşər və bu çətin məqsədə nail olsa belə, bu əmələ böyüklük nami verilməz. Fəqət bir fərd öz mühitinin faydasını düşünərək şəxsi üçün deyil, qövmi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar, bu kimi adamlara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məskurəci ismi verilər.

Məsələn, ruslarda Böyük Pyotr, Lomonosov; firənglərdə Jan Jak Russo, Napoleon; almanlarda Lyuter, Bismark; osmanlılarda Sultan Məhəmməd Fətəh, Midhət Paşa; iranlılarda Nadir şah ilə Firdovsi; əfqanda Əmir Əbdürrəhman xan bu kimi böyük əməlpərvərlərdəndir.

Böyük milli əməl bəsləyənlər əvvəl nəzərdə görüldüyü kimi, o qəder də az deyildirler. Onlar hər zamanda olmuşlar və vardırlar. Yalnız şöhrətləri, iqtidarları və görükləri işlərin əndəzəsinə görədir. Öz şəxsi məqsədi xaricində mühitinin ehtiyacı ilə məşğul, onun səadəti naminə əməl bəsləyənlər və o əməllərə öz şəxsi əməlləri kimi xidmət edənler həman böyük əməlpərvərlərdəndirler. Bir millət arasında bu kimilər məhdud, ya məfqud olarsa, o millət müstəqil və sağlam bir vücud üzü görməz və başqalarının ziri-dəsti¹ olub, ayaqları altında ezilər, gəder. Çünki, şəxslərə mümkün olmadığı kimi,

¹ Ziri-dəst - əlaltı

milletlərə də əməlsiz yaşamaq qabil deyildir. Fəqət böyük əməlpərvərlər bu böyük əməli haradan alırlar?

– Əsil arasında yaşadıkları mühitin özündən.

Bir mühit, daha vazeh bir təbirlə, bir millət əfradının ürək-lərində milliyətləri və mühitləri haqqında bəzi arzular vardır. Fəqət bu arzulara bir şəkil və surət verməkdən özləri acizdirler. Müstərek bir əməl bəsliyorlar, fəqət bu bəslədiklərinin nədən ibarət olduğunu təyin edə bilmiyorlar. Aralarından bir iqtidarlısı çıxıb da bu hər kəsin mübhəm bir surətdə hiss etdiklərini müəyyən bir şəkil və surətə qoyunca, baxırsan ki, bir çoxları özlərinin də mübhəm bir surətdə hiss etdikləri şeyin məzkur əməlpərvər tərəfindən təyin olunanın eyni olduğunu görüyorlar. Demək ki, əməlpərvər birisinin qələmə və yaxud dilə gətirmək surətilə təsvir etdiyi bu lövheyi-istiqlal bir ayineyi-xəyaldır. Hər kəs özünün istədiyini o aynada inikas etmiş buluyor və derhal özünün dəxi o fikirdə olduğunu izhar ediyor.

Ayrı-ayrı əməlpərvərlər tərəfindən təsvir və təyin olunan, başqa təbirlə, ehzar olunan milli əməllər layihəsi xalqın əsil düşüncü də hiss və arzu etdiyiylə təvafuq edirsə, məzkur əməl səri¹ bir surətdə xalq arasında intişar edər və bollu tərəfdarlar qazanar. Yoxsa məhdud bir dairədə intişar tapıb, nəhayət, nısyan² bucağına atılıb qalar.

Məsələn, Fransa inqilabi-kəbirindən əvvəl mövcud olan üsuli-həyatdan Avropa xalqı bizar olmuş və əqillərin o vaxta qədər hakimi olan nəzəriyyə və fəlsəfələr köşəmiş hər kəs halın böyləliklə davam edə bilməyəcəyini düşüncü idi. Cəməət digər bir tərz-i-həyat arıyordu. Və hər kəs özü-özlüyündə də əhvalın nə yolla dəyişməsi lazım gələcəyini mübhəm bir surətdə hiss etməkdə idi ki, Russo o müdhiş³ qələmi-nəqqadi⁴ ilə zühür etdi. Mövcud olan tərz-i-həyatı başdan ayağa tənqid edərək, tazə bir həyat əməlinin əndazəsini göstərdi. Bütün Avropa həməən Russonun yazdıqlarını alqışladı, hər yerdə filosof özünə atəşli tərəfdarlar tapdı. “Pussoluq” xalqı elə bir həyəcan və gəlyanə gətirdi ki, xalq onun vəz eyləmiş olduğu əsasların müdafiəsi üçün canını fədaya hazır olub, əməl uğrunda biintiha qalanlar belə töküldü.

¹ Səri – tez

² Nısyan – unutma

³ Müdhiş – heyretəliz

⁴ Qələmi-nəqqadi – tənqidçi

Papalıq hədd və əndazədən çıxmış bipayan cinayətçilikləri və sui-istəməllərindən bizar olan xristianlıq aləmi Lyuterin zühuru ilə təsis edən protestantlığı dəxi öylə bir hərərət və səmimiyyətlə qarşılıdı. Çünki Lyuter mühitinin mübhəm bir surətdə düşündük-lərini tədvin eləmiş və müəyyən bir şəkilə qoya bilmişdi.

Bolqar milləti bir zaman məhv və nabad olub getmişdi. Hər kəs bir daha bolqar deyər millət vücud gələcəyindən nəümid idi. Hətta zəmanəsinin ən mütəfəkkir bir simasını təşkil edən Volter belə bolqarlar haqqında “münqəriz bir millət” demişdi. Fəqət sonra bolqar böyük əməlpərvərləri Vazovlar və Bayajılar zühür etdilər. Bolqar-ların təbir edə bilmədikləri əməllərini qələmə gətirib onları şcir-ləndirdilər. Böyük Bolqar tarixi yazılıb burada bolqarların ən nazik hissiyyatlarına təsir edən və onlarda ruhi-milli oyadan vəqələr canlandırıldı. Binaəneleyh “yox”dan bir “var” əmələ gəldi. “Mün-qəriz” millət dirildi, özünü Avropaya tanıtdı. Yunanıstan da böylə oldu. Əgər vaxtilə təsis edən “Etr” cəmiyyəti millətini başına cəm edib də türkləri vətəndən qovmağa müvəffəq oldu isə, məhz o öz millətinin vicdan və imanını doğru bir surətdə təhlil edərək, xalqın mübhəm bir surətdə, duyduğu milli əməlləri həqiqətilə dərk və təbir edə bilmək sayəsində oldu.

İştə bu xariqələr icad edə bilən böyük əməllərin müvəllidi olan milli vicdanı dərk və milli imanını iqtiza elədiyi böyük əməlləri kəşf və təfsir edə bilmək üçün hər şeydən əvvəl məzkur mühiti və yaxud milləti öyrənmək, onun mazarısını bütün təfsilatı ilə tədqiq etmək lazım gəldiyi kimi, bir millətin mənəvi mövcudiyətindən ibarət olan dilini də tədqiq eləmək, millətin yüzdə doxsan rüknünü təşkil edən bu mövhibeyi-üzmanm bütün dəqayiqini¹ aramaq və sonra da o istiqbal üçün bir çox giranbaha maddələr saxlamış olan mazarını², o xariqələr yarada bilən ana dili ilə millətə anlatmalıdır.

Böylə milli bir dərs nəticəsində də heç şübhə yoxdur ki, milli vicdan təsis edər, o dəxi böyük və milli bir əməl tövliid edər.

“Dirilik”, 1 noyabr 1914. №4

¹ Dəqayiq – incəliklər

² Mazi – keçmiş

Keçən məqələmizdə böyük milli əməlin nə kimi bir qüvvətə malik olduğu ilə, onun mahiyyətindən və nə sürətlə hasil ola biləcəyindən bəhs etmişdik, bu kərə yenə o mövzu üstündə duracağız.

Milli bir idealın (böyük əməlin) təsisinə nədən lazım görülmür? Bunu yaxşıca dərk edə bilmək üçün bir az keçilmiş və keçirməkdə olduğumuz milli həyatımız ilə onun təzahürlərinə təhlil və intiqad baxışı ilə baxmalıyıq. Nə görüyoruz?

Bizdə bir çox cəmiyyətlər təsis olunuyor. Bir çox kitablar nəşr olunuyor. Böyük-böyük yapılar, binalar tikiliyor. Fəqət bunları nə kimi bir məqsədlə yapıyoruz? – deyə varid olan suala cavabımız çox da səri və müəyyən bir şəkildə deyildir. Yəqinəm ki, “millət üçün yapıyoruz” – cavabını verməkdən aciz deyiliz. Fəqət bu qədərlik bəsit bir cavab kafimidir? Həməən xeyrat və maarif ilə işğal edənlərə millətinizin əməli və millətinizin təqib ələdiyi məqsəd nədir? – deyə sorulsa, labüddən cavabında məəttəl qalarlar. İşte işlərimizdə ümumi böylə bir rabiteyi-həqiqi olmadığından gördüyümüz işlərimizdə arzu olunan ruh və bütün müəssisati-xeyriyyəimizi biri-birinə bağlayan həblülmətinin yoxluğu hər zaman sızılıyor. Qocaman böyük bir cəmiyyəti-xeyriyyə binası yapıdırarız. Amma milli bir müəssisə olmaq üzrə yapılan bu binanın hansı tərzimemarıdə yapılacağına heç də əhəmiyyət verməmiş. Qabağımıza gələn ilk mühəndisi tutub da “al, bizə bir bina yap” – deyiriz. O da götürür bir az “qotik”dən, bir az “renesans”dan, bilməmə nədən, cüziyyətcə də “mavr” (ərəb) tərzimemarisindən qarışıq bir kompazisiyon yapar. Daşı daş üstə qalar, müdhiş bir bina, ali bir imarət vücuda gətirir. Bu əzəmət, bu böyüklük, əlbəttə ki, bizi fərəhləndirir, qəlblərimizə bir sədiq gətirir, fəqət bir çox xərclərlə hasil olan təzyinat¹ bizə türklüyün, müsəlmanlığın keçmişdəki əzəmət və ehtişamını andıra bilsəydi, bizim də özümmüzə məxsus memarlıqda bir üsula, həm də gözəl, ali təqlidaşayan bir üsula malik olduğumuzu bütün tamaşakarənə bildirseydi; əlbəttə ki, binanın maddi əzəmətilə mütənənasib mənəvi bir böyüklüyü də olardı və həqiqətdən də bu böyük əməlin möhtəşəm bir abidesi kəsilərdi.

¹ Təzyinat – bəzək şçyləri

Müəyyən milli əməllər bəsləyən millətlərin tacirlərin belə kantorlarında apardıqları mühasibat dəftərlərini öz ana dillərində yazırkən bir kərə bizim xeyriyyə və maarif işlərilə məşğul olan cəmiyyətlərimiz mühasibatına da diqqət olunsun. Bütün rusca, hələ mühasibat dəftərləri (bəlkə də böyləliyi təftiş üçün lazımdır, – deyə müdafiə olunur) oyanda, məktubat da ruscadır. Nitqlər dəxi çox kərə rusca irad olunur.

Sənələrdən bəri qiraətxanamız vardır. Fəqət nədir o qiraətxana? Tapılarını orada istədiyimiz mətbuat? Varmı orada nəşr olunan milli qəzetlərin məcmuləri?

Hərdən bir bu ədibə, o cəmaət işi görəne yubiley yapıyoruz. Fəqət bu gün Mirzə Fətəli Axundovu tədqiq etmək istəyən bir münəqqid mövcud olan kitabxanalarımıza gedib, ona dair bir qədər olsun, məlumat yığa bilərmə? Və yainki Azərbaycan türk tarixi ədəbiyyatı ilə iştiğal etmək istəyən başqa milli bir müəssisə, xüsusi bir məhəllə tapa bilərmə ki, oradan istədiyi vəsaiti əldə etsin?

Yox!

Halbuki qiraətxanamız da, kitabxanamızda çoxdan bəridir ki, var. Rusiya məmləkətinin bir cüzini təşkil ediyorus. Rusiyada yaşıyoruz, onun vətəndaşlarıyız. Bittəb, madam ki, burada diriliyoruz, diriliyyətimizin bir çox ehtiyacları vardır. Bu ehtiyacların bu vaxta qədər nədən ibarət olduğunu müdəvvər¹ və müəyyən bir şəklə gətirə bildikmi?

1905 və 1906 sənələrində Rusiyaya tarixi bir zaman gəldi. O zaman hər təbəqə və hər millət özünün çoxdan bəri düşüncü də bir məfkürə (ideal) kimi bəslədiyi şeyləri haman meydana qoydu.

Onu və bunu istiyorus – dedilər. Yalnız biz bir əmri-vaqə qarşısında bulunduq. Nə istəyəcəyimizi, etiraf edəlim, bilmədik. Bunu bilən tək-tək fərdlərimiz var idisə, onların da bildiklərini bizə bildirməyə vaxt yox idi, Rusiyanın keçirmiş olduğu o məşhur sənələrdə biz bir təlatümə düçar olan gəmiyə bənzəyirdik ki, haraya gedəcəyini və sahili-nicati nə tərəfdə gördüyünü bilmiyordu. Hər halda bir tərəfə olsa da sükan saxlamaq lazım gəliyordu. Biz də bizimlə bərabər təhlükəyə tutulmuş olan digər millətlərin gəmiçilərinə baxdıq, yolumuz onların getdiyi səmtə düzəldtik. Bittəb, əlimiz sükanda titrəyir və üreklərimiz məchul bir aqibət qabağında çarpınıyor idi.

¹ Müdəvvər – ümumi forma

Əvət, tufana tutulan bir gəmi üçün hədəfsizlik nə qədər mühlik¹ isə, tarixi saatlarda bulunan bir millət üçün də əməlsizlik o qədər mühlikdir.

O zamandan bu vaxta qədər az ömür keçməmişdir. Müharibələr mütənəsibətilə həddi-rüşd² yetişdiyini isbat edən Rusiya təkrar bir əmri-vaqe qarşısında bulunursa, titrəməz bir ələ malikmiyiz ki, milliyət gəminizin sükanını bərk-bərk tutub da məqsəd tərəfə yol aparsın?

Burası cayı-sual.

Məncə, gəmiçilikdə məmul olan asimanşünaslığa aşına olmayıb da gedəcəyiz. Yolun yıldızını tanımadığımızca əli titrəməz sükançını da bulamayacağız. Məqsədimizi nişan verən o parlaq yıldızı daha kəşf də bilmədik. Kəşfini axtaranlar bəlkə də vardır.

Fəqət, daha budur kəşf olundu – deyə meydana çıxanlar görül-mədi, yaxud görülmüşsə də gördüklərini ümumiyyətləşdirə bilmə-mişlərdir.

Bu yıldızı nə cürə kəşf etmək olar? İştə hamımızın üstündə düşün-məsi lazım olan bir məsələ!

Bu vaxta qədər elədiyimiz xətdən, artıq ayrılma zamanı gəlmişdir. Nədir o xəta?

Biz bu vaxta qədər bütün ümumi və milli işlərdə ancaq zahire baxmış və qalibi təqlid etməyə çalışmışıq. Bunda bir dərəcəyə qədər müvəffəq də olmuşuq. Yabançı birisi, məsələn, Bakıya gəlsə və türkçə bilməyib də yalnız zahirimizlə haqqımızda bir fikir edinmək istəsə, onu alıb bir kərə Nikolayevski küçə ilə keçirsəniz: Buradakı milli olmaq üzrə yapılan ali imarətləri göstərərsiniz, sonra kitab mağazalarına aparıb, caməkanları³ dolduran bir çox əsərləri ona nişan verirsiniz. Şübhəsiz ki, bu qərüb səyyah Bakı türklərinin olduqca mütəmaddin və əməlpərvər bir millət olduğuna hökm edər, gedər.

Fəqət həqiqətən də böyləmidir? Yuxarıdan bəri söylədiklərimi-iz işte böylə olmadığını isbat ediyor. Xətamızı da burada aramalıyız.

Məncə, bunu başqa yanda aramağa lüzum da yox. Digərlərincə bilmiyorum, məncə, bu olduqca vazeh və aşkardır.

Bizdə işlərimizin ruh və mənəviyyatına aid olmaq üzrə böyük bir boşluq var: Əməl (ideal) boşluğu, bu boşluq hər tərəfdən hiss

¹ Mühlik – təhlükəli

² Həddi-rüşd – yetkinlik həddi

³ Caməkan – burada: rəf mənəsindədir.

olunuyor. Bunun müəvvici olmaq məcburiyyətində olan mətbuat demək olar ki, hamıdan ziyadə idealsızdır.

Böylə olunca, nəzərə geliyor ki, ibtdai-əmrde mətbuatdan başla-malı, mətbuata bir ideal, bir məslək verməli. Fəqət bunu nə cür etməli?

Bu xüsusda az-çox doğru bir fikir edile bilmək üçün mətbuat və ədəbiyyatın mahiyyətə necə bir şey olduğunu bilmək lazım gəlməzmi?

Mətbuat və ədəbiyyatı mühitin, başqa bir təbirle, millətin heyət və heysiyyətini inikas etdirən bir ayinə təsəvvür edərsək, şübhəsiz, böylədir, ondan nöqsanlarını islah üçün əsasi bir vasitəyə müraciət olunmalıdır.

Məlumdur ki, mağazaların caməkanlarını dolduran yazılar əksəriyyətlə cavanlarımızın qələmindən çıxıyor. Cavanlar içlərində bezi xudpəsəndləri olmaqla bərabər – çox kərə də səmimiyyət və hüsnüyyətlə qələmə sarlıyorlar. Arzu olunan nəticəni verə bilmiyorlarsa, qüsur özlərində deyil, mühitimizin əməl nöqteyi-nəzərindən boşluğundadır. Böyük əməllərə malik olmayan yazıçıdan, əmin olunuz ki, fəvqələdə və müasir bir əsər gözləmək xətdir. Binaən-əleyh böyük əməllər nəşrinə xidmət edəlim ki, bütün nöqsanları-mızı ancaq bu islah edə biləcək. Ancaq budur ki, işlərimizə bir ruh verəcək, diriliyimizə milli bir dirilik bəxş edəcəkdir.

Digər bir nəzərə görə də həqiqi ədəbiyyat ancaq o ədəbiyyatdır ki, mühitin ehtiyacına cavab versin və millətin heyətini və heyəti yaralarını, necə ki lazımdır, təsvir eləsin.

Şübhəsiz ki, bu nöqteyi-nəzər səhihdir, binaənəleyh istədiyimiz bir ədəbiyyatı vücuda gətirmək, hüsulunu arzu etdiyimiz fikir və məslək cərəyanım doğura bilmək üçün hər şeydən əvvəl milli ehtiyaclarımızı öyrəniş də öyrətməliyiz.

Ehtiyaclarımız lüzumu dərəcəsində anlaşıldımı, sonra çarəsini düşünmək və bu düşüncə əsasında da diriliyimizin müncisi ola biləcək böyük əməli tapmaq müşkül bir iş deyildir.

"Dirilik", 16 noyabr 1914, №5

MİLLİ DİRİLİK

V

Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil adətən hər bir heyətən hansı bəşor dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir. Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilərdə əsil bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasyon) əməliyyatı icra edərək ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər. Qədim zamanlardakı insanlar daha mübtədi bir halda idilər. Din dəna qüvvətli bir ictimai amil ədd olunurdu. Hakim millətləri özləri kimi etmək üçün dini tədbirlərə təvəssül ediyolar və əlləri altındakı millətlərin etiqadına ilişiyorlardı. Halbuki dildə daha mühüm bir qüvvəti-ictimai olduğunu dərk edən avropalılar bunun əksinə hərəkət etdilər. Dincə heç bir təzyiqdə bulunmayıb və yəqin ki, bu xüsusda şədid tədbirlər itixaz ələməyib, bütün hümmətlərini ziri-hakimiyyətlərinə aldıqları millətləri milliyyətə məhv etməyə qoyuldular. Bunun üçün də məzkur millətlərin dillərindən başlandı. Milli məktəblər təzyiq edildi, ana dili təhdid olundu.

İştə yalnız burası nəzəri-ətinaya alınmış olsa, millətlər dəxi təddid etmək istədikdə və milliyyətə mənlik hasil ələmək fikrinə düşükdə, təbiidir ki, hər şeydən əvvəl dillərindən başlamalıdır. Çünki dil bir nöqtəyi-nəzərdən haman millət deməkdir. Buna hər kəsdən ziyadə biz türklər əhəmiyyət verməliyiz. Türklər xasiyyətə olduqca mütədəyyin bir millətdirlər. Bu tədəyyinləri sayəsində islamiyyəti qəbul etdikdən sonra o qədər etiqadati-diniyyəyə mərbut olmuşlardır ki, adətən türklüklərini belə itirmişlərdir. Zaton islam özünə mömin olan müxtəlif millətlərdən bir millət vücuda gətirəcək qədər qüvvəyi-təmsiliyyə olduğuna etiqad edənələr vardır. Hətta böyük bir türk hökuməti təsis edən osmanlılar belə bu axır zamanlara qədər özlərinin bir türk hökuməti olduğuna qənaət etmək istəməyib, kəndilərənə "islam hökuməti" demişlər. Türklərdəki bu məhviyyət və təmsilə ədəmi-müqavimət xüsusiyyəti türkləri haman türklər bulunan ölkələrin hər tərəfində anlaşılır. Ümumi bir türkcəyi, farsı və ərəbi nüfuzdan mübərta saf bir türkcəyə malik olmaqdan məhrum qılmışdır.

Milliyyət və mədəniyyətimizin xüsusiyyət və təməmiyyətini təmin edəcək olan birinci əsas təəccüb deyilmidir ki, istiqlal və təməmiyyətə yabançı olan təsirata hər şeydə ziyadə giriftar olmuşdur? Bu gün bilatərəddüd demək olar ki, heç bir tərəfdən müstəqil və əcnəbi dillərin nüfuzundan azad xalis bir türkcə yoxdur. İstanbuldan tutub Kaşğarə kimi hamımız, təbir caiz isə, pozuq bir dil ilə danışmaqda və daha qarışıq bir dil ilə yazmaqdayız.

Bu qarışıqlıqdan qurtarıb da həqiqi bir dil istiqlalına nail ola bilmək üçün nəzəriyyələrin nə qədər müxtəlif olduğu məlumdur. Dilin əhəmiyyəti – ictimaiyyəsi haqqında bəslənən nəzəriyyələrin ittilafı qədər, islah yolunun layihələri də o qədər müxtəlifdir. Kimsə hər şeydən əl çəkib də bütün yabançı kəlmələri fərd ilə qədim türkcəyə, uyğurcaya müraciət etmək qədər irəliyə gediyor. Kimsə ərəbcə və farsca lüğətləri türkcə istiqlalının ən qəddar düşməni ədd ediyor. Onların türki və məhəlli şivədə mövcud lüğətlərlə əvəz olunmasını tələb ediyor. Bəziləri də türkcədəki, farsı və ərəbi lüğətləri ancaq istilal üçün qəbul edib sairilərini tullamaq tərəfdarıdır. Zərəri yalnız əcnəbi tərkib və üslubdan görünər də az deyildir. Türkcəmiz haqqında pərvərdə olunan bu qədər müxtəlif nəzəriyyələr ilə onların müvafiq olub-olmadığından bu məqalədə bittəfsil mübahisə etməyəcəyiz. Bu xüsusda bəlkə də başqa bir vaxt möhtərəm qərelərlə mübadiləyi-əfkar edəriz. Bu qəderlik zikrimiz isə yalnız məsələyə münasibəti olduğu üçündür. Bu xüsuslarda vəqə olan münəqişə və müzakirələrin bütün türk ələmində hər daim vəqə olduğu hər kəsə məlumdur. Bu yolda ki, fikir mübadilələri göstəriyor ki, türk ələminin hor tərəfdən az-çox türklüyün rüknünü təşkil edən bu dil məsələsinin həlli əlzəm görölüyor. Bu özü də bizdə milli dirilik ilə dirilmək istədiyimizə böyük bir dəlildir. Fəqət bu xüsusda qəti qərara gələ bilmək üçün hələ bir çox elmi tədqiqatlar lazımdır. Ancaq bu tədqiqlərin nəticəsindən hasil ola biləcək elmi müqəddəmatdan sonradır ki, məsələnin həlli qəbul olacaqdır. Bu müqəddəmatlar hazır olmadığı müddətə həman məsələnin həllinə qalxışmaq bir az əcəle olur. Ehtimal ki, arzu olunan nəticələri hasil etməz. Məəmafih bunlar hazır oluncaya qədər ədəbiyyatımız ilə dilimiz tamam durgun bir halda qalsın təklifini də etməyiriz. Yalnız bunu söyləmək istəyiriz ki, müqəddəmati-məsələ hazır olmanadək məsələyə qəti bir qərar vermək mümkün olmayacaqdır.

Müqəddəmat isə aşağıdakı tədbirlərdən ibarət ola bilər:

Bu günə qədər bizdə bütün türk şivələrinin lüğətlərinin comi, həqiqi bir lüğət kitabı yoxdur. Hətta əsil türkcə olmaq mənası ilə osmanlıda belə bir lüğət kitabı yazılmamışdır. Yazılan lüğət kitabları ancaq lisani-osmani deyilən indiki üç-dörd dildən qarışıq osmanlı türkcəsinin lüğəti olmuşdur. Avropa, rus müstəşriqləri tərəfindən bozi kamil və naqis lüğətlər yazılmışsa da, bunlarda hələ dediyimiz məsələdə hakim olacaq bir dərəcəyi-ohəmiyyətə malik deyildilər.

Biz çox kərə dilsizlikdən şikayət edirik, bizdə bir çox kölmələr yoxdur – deyə, homən ərəbcə, farsca, yaxud da rusca və ya fransızcaya müraciət edirik. Halbuki qədim uyğurcanın todqıqi, çığatay ləhcəsinin tohlili, Kazan və Orenburq tatarlarının şivəsi deyil, evimizdə arvadlarımız arasında, kəndlərdə xalq miyanındakı dilə müraciət etsək, bu kölmələrin müqabillərindən bir çoxunu bularıq. Keçənlərdə “panika” sözünün gözəlcə bir tərcüməsini mən evimizdə oturub, ailəmlə söhbət elədiyim osasda kəşf etdim. Məgərsə, “panika” – “çaxnaq” imiş. Bu qədər qəşəng, az-çox monus¹ bir kölmə durduğu halda, biz bu kölməni bu vaxta qədər homən həyocan, vəvələ, təşviş, xəlcan, bilməm nə kimi kölmələrlə tərcümə edərek gəlmişik ki, mənanı da ifadə edə bilməmişlərdir.

İştə cavanlarımız üçün mövcud maraq eyni zamanda da olduqca faydalı bir məşğələ, hər kəs bulunduğu yerdəki lüğətləri, zürub-əmsali² və sair xalq ədəbiyyatına aid olan parçaları eynilən toplayacaq olarsa, görərsiniz ki, homən arzu olunan türk lüğəti vücudə gəldi.

Hər şivənin lüğəti yazıldıqdan sonra bittə orta və ümumi bir türkcə lüğəti yazmaq da asan olacaq və böylə böyük bir lüğət vücudə gəldikdən sonra “təşfiyyə-i lisan”³ – deyə məşhur olan dil təmizləmək məsələsi də imkan daxilinə giro biləcəkdir.

Darülfünunlarda oxumaqda olub da, millətlərinə az-çox bir xidmət etmək istəyən cavanlarımız iştə buyursunlar totil zamanı məmləkətlərinə gəldikdə xalq arasına girsənlər, xalqın ehtiyaclarını öyrənib ona çarələr axtarıqları kimi milli dilimizin ehtiyaclarına da onlardan dərmən arasinlər.

Bilməlidir ki, bu dil süni bir yolla xəlvə oluna bilməz. Dil tobihi bir məxluqdur. Onun xəllaqi işə üdəbə və mühərrirlər olmayıb, xalq özüdür. Bir şair ilə bir ədəbin ərəb və ya fars qamularını vərəq-

¹ Monus – dogma, yaxın

² Zürub-əmsal – zərbül məsəllər

³ Təşfiyyə-i lisan – dilin təmizlənməsi

ləyib do xəşinə gəldiyi bir sözü homən mətbuatə atmaqda dil islah deyil, xarab olar, pozular, indiki türkcənin halına düşər. Halbuki xalq arasından götürülən lüğətlər yonulub da ədəbi bir şəkil alsə, o zaman ədəbiyyat milliləşər və ancaq o zamandır ki, ədəbiyyatdan gözəllənə faydanı türk millətləri də ala bilərlər.

Milli dilin dirildiyi üçün lüğətləri yığmaqdan başqa xalq ədəbiyyatını toplamaq, camaat arasında olan hekayələri, ofsanələri com ədəb, elmi bir surətdə tohlil və təsnif etmək də lazımdır. Bunlar ədəbiyyatı xalqə yaxınlaşdırmaq üçün lazımlı şeylərdir. Çünki müəyyən bir ədəbin öz biliyini daxil ədəb də şəxsi hissələrlə deyil, xalq kütləsi tərəfindən ümumi bir vicdan və hissə noticosi olan bu əsərlərdə xalq və millətin rühi-əslisi homən tozəhür etməkdə və o millətin no kimi bir ruh və hissə malik olduğuna və no kimi xüsüsünün möhtaci-isləh və tərbiyə olduğuna rəna bir surətdə görünməkdədir.

Köhnə ədəblərlə ədəbiyyatın tarixini yazmaq, bir türk tarix ədəbiyyatı vücudə gətirmək dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən olduqca müfid və lazımdır.

Bu xüsüsünü nəzərə alaraq çox yaxşı olardı ki, şohorimizdə mövcud olan məarif comiyyətlərindən bu xüsüsə o həmiyyət vərüb də bu cəhətləri təşviq edən olaydı.

Təşviqin no kimi vasitələrlə malik olduğuna məlumdur. Bunlardan ən müəssiri işə, bizcə maddi bir fayda təmin edən müsəbiqələr ola bilərlər. Fəqət bu kimi milli işlərdə ən böyük səi¹ xalqı sevmək və milliyyətinə dəli bir aşiq qədər mərbub olmaqdır.

Ey millətin istiqbalını təmin edəcək türk gəncliyi, hardasan?!

“Dirilik”, 1 dekabr 1914, № 6

MİLLƏTİN BİR RÜKNÜ DƏ DİNDİR

VI

Din hər nə qələr dildən sonra gələn bir əmil işə də, bozi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xüsüsətlər və ideallar tövliq edirsə, ümumi bir dino malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir

¹ Səi – səvq edən

təsis icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin "milliyyət" olaraq vahid mədəni bir kütlə vücudə gətirmələri mümkün olduğu halda, bir din və bir dila malik olanlarca bu müşkülət müəssəvir deyildir.

Dil bir millətin əsliliyyətini mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin baqi qalmasına və bu münasibətlə milliyyət fikri və əməlinin inkişafına sobob oluyor.

Ermənilərin kiçik bir millət olduqları halda bu günə qədər mənləklərini mühafizə edib də bir millət olaraq qalmaları həməndən sayəsindədir. Erməni dili bir məzhəbə məxsus dil olduğu üçün millət tərəfindən hişz edilib saxlanmış və ermənilər kilsəni dinin bir əməli olmaq səbəbilə göz bəbəyi kimi bəsləmiş və katalikoslər əimən onun hamisi, mücəddidi və müəllimi olaraq gəlmişlərdir. Yaxınlarda Tifliso gəlmiş olan indiki erməni katalikosu qəzetçilərlə clədiyi bir müsahibə əsnasında "nə qədər ki mən sağam, qoymaram ki, erməni kilsəsi ilə erməni dilinə bir kimsə toxunsun" – deyə dil ilə dinin nə qədər yekdigörinə müəyyəd və yar olduğunu göstərmişdir.

Millətin bir əvəmlək dövrü vardır ki, o zaman hər şeyə ancaq dini bir qüdsiyyət nöqtəyi-nozərindən əhəmiyyət verir. Bu qüdsiyyəti-diniyyəti ətiqadi onu bir çox balalardan mühafizə etmək xassəsinə malikdir. Rusiya türk və tatarlarını yaxşıcasına todqiq etmiş olan müəvəff¹ macar müstəşriq² Vamberi: "Rusiya tatarları bu gün milliyyətlərini mühafizə edə bilməşlərso, həməndən dindoki təəssüblərinə mədyundurlar³" – demişdir. Bu, həqiqətən də böylədir. Din təəssübü olmasaydı, ehtimal ki, pəbedonovsevçilərin təmsil politikası indiki natamam noticələrlə deyil, daha parlaq müvəffəqiyyətlərə nail olacaqlardı.

Qurani-Kərimin müxtəlif islam qövmlərinin dillərinə tərcümə edilməməsi xüsusi ilə ayini-diniyyətin ərəbcə təklüm olunması islamiiyyəti bir azca milli istiqlala, bilxəssə milli dil istiqlalına yardım etmək xassosindən məhrum ələmişdir. Tədeyyəyünü ibtidai bir hal ilə yaşamaqda olan bir türk ilə fars bitteb öz dilindən ziyadə ərəbcəyə əhəmiyyət vermişdir. Ərəbcəni müqəddəs sanmış, ona cəhtiram ələmiş, binaənəleyh öz dilini, yazısını unutmuş, tam

¹ Müəvəff – mərhum

² Müstəşriq – şərqşünas

³ Mədyun – borclu

oroblaşmışdır. Ərəb təmsili bu cəhtdən bir çox istifadə ələmiş, islami qəbul edən millətlər həməndən oroblaşmoyə üz tutmuşlardı. Fars və türk ələmə və müfəssənlərinin on namidərləri həməndən dünyalərcə məşhur olan əsərlərini ərəbcə yazmışlardı. Vaxtilə İran və fars dili yox idi. Bütün məmləkət bir ərəb ələkəsi olub, ərəb dili ilə odobiyyəti-orobiyyəti həməndən torəfdə hakim idi. Türkistan (Turan) da əylə, vaxtilə ərəb nasiiyonalizmi ilə, imperializmə torəfdar olan Boni Ümoyyə sülaləsi ərəb təmsilinin bu xüsüsündən çox istifadə etmiş və adətən bütün möminlərcə müsəvət və bərabərlik təmin edən islamda minali məhkumə hökmünü həiz bir çox xiləfkirlərin vücudə gəlməsinə də sobob ələmişlərdi. İslam ələmlərcə bərabər milliyyət və mənləklərini xətordə hiss edən millətlər birleşib ərəblərdən ələn əbbasilərlə ittifaq etdilər və Boni Ümoyyə dövletinin inqirazına sobob ələdilər ki, bu xüsüsün təfsili, tamamilə mütaləsi, mövzumuzun xaricindədir.

Qurani qeyri dillərə tərcümə olunmaması ilə ədəb və ayini-diniyyətin münhəsirən ərəbcə ilə təlavət olunması ərəb ələmayan millətlər arasında ələmlərcə nöqtəyi-nozərindən bir çox sui-noticələr¹ verdi. Xəlc dua və sənalarda bulunarkən lazımdır ki, dua əsnasında səylədikləri ilahi səzlərdən bir şeyi ənləyib də qəlbi ilə hələkəti birleşsin və özündə böylək bir səmimiyyət gərə bilsin. Həlbuki böylə ələ bilmədi. Təbiət ilə işin arasında bir məchuliyyət və o münasibətə bir təvəhhüm, sonra da xurafət daxil ələdu.

İştə ayini-islamiyyəti ilə Qurani-şərifin ərəbcəyə məxsus ələmlərcə qalmasını ərəbcə təmsili bir qədər istifadə etdise də, islamiiyyətin mənoviiyyəti-ələmlərcə qəbul etmiş ələdu. Bu nöqtəyi-nozərindən islamə tabe ələn qeyri ərəb millətlərin mədəniyyətə itirdikləri isə saymaqla qurtaran şeylərdən deyildir.

Din və onun cəhkəmi müdədəyiniyənlərcə ənləşilməz bir hələ gəllirsə, verəcəyi faydani təmin ələ bilməz, ruhsuz ələn, məişətdən uzaqlaşar, əylə də islam, bir məişət və həyat-dini ələmlərcə təsis ələdiyi hələ müdədəyiniyənləri ilə öz arasında bir məchuliyyət girdi. Bunun noticəsində islam həyatından və qəyati-islamə yaşamaq gümənində ələnlər isə əsil islamdan uzaqlaşdılar. Bunun üçün də müxtəlif islam millətlərindən ələn islam müfəkkirləri arasında islam deyə tənimən şeyin məhtəci-islam olduğunu düşünlərcə gündən-günə cəxəliyənlər.

¹ Sui-notico – pis notico

Şubhəsiz, bu yolda bir islah lazımdır. Böylə bir islah vücudə gəlmişincə islam millətləri düşər orduqları otalotdon müşkül ki, çıxınlər. Bu islah həm islamın ümumi mənfəətinə, həm də islam millətlərinin xüsusi faydasına mütəəzəmdir. İslah olunmuş, ilahi əsaslarına icra olunmuş hoşv və zəvaidən qurtarır, ictimai və milli əsaslara müəniət etməyəcək fəlsəfi bir hala qaytarılmış islam dini o vaxt qüvvətli bir amili-tərəqqi və eyni zamanda da islam millətlərinin milliyət və modoniyətlərinə xadim mühüm bir mühərrik olacaqdır. İndiki hal ilə belə din yenə bizim üçün milli bir amil olmaq məziyyətdən tamamilə ari deyildir. İslam təəssübü, yuxarıda deyildiyi kimi, vücudumuzu daha mühlik xotərlərdən saxlamış olduğundan olavə milli ədəbiyyatımızın vücudə gəlməsinə də səbəb olmuşdur.

Xəss hər nə qədər ərəbcə və ya farsca öyrənmiş tonəvvür və təməssül etmiş isə də, avam həmən əsilliyini də mühafizə eləmiş, türk oğlu türk qalmışdır. Böyük türk kütləsi eyni zamanda da mütəəy-yin olaraq qalmışdır. Əlbəttə ki, kütlədə türklük, bilmədən nəlik əməli olmamış. Fəqət bu kütlə nə qədər avam da olsa, bittəb dini bir qəzayiruhaniyyə istəyirdi. İştə türk avam və kütləsinin bu arizuyi-təbiisi hər yerdə türk ədəbiyyatı-diniyyəsinə vücudə gətirmiş və ərəbcənin bütün qüvvəyi-təmsiliyyəsinə rəğmən türkcə həmən təsis edərək gəlmişdir və müsəlman türk qəvmləri də milli ədəbiyyata malik olmuşlardır.

Biz Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını tədqiq edəcək olan, şubhosiz, ən əvvəlcə mərsiyələrdə dayanmaq məcburiyyətini hiss edəcək. Mərsiyələr isə nədir? Azərbaycanlı türklər şio avamının hissiyyəti-məzhəbiyyəsinə ruhani bir qoza olaraq farslaşmış və yaxud ərəbləşmiş Azərbaycan üdəbə və şüorəsi tərəfindən yazılması hiss olunmuş əsəri-ədəbiyyə deyilmidir?

Əvəmünnasdaqı həyəcani-diniyyə həmən avam şairlərinə tövlid etmiş avam şairi də təbiətlə avamın öz dililə danışmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu məcburiyyət də bizə bugünkü türklüyümüzün ən böyük dəlili olan türkcə yazı ilə türk ədəbiyyatını bəxş edə bilmişdir.

Fəqət yuxarıda zikr olunduğu kimi, oğor Quran dili ilə dua və ayin dili münhəsərən ərəbcə olmayıb da hər millət öz dili vasitəsilə bu qüdsiyyətdən bilavasitə istifadə edə bilsəydi, o zaman islam millətlərinin ədəbiyyatı indiki mütəənni bir halda qalmadığı kimi, islam

ələmi də bugünkü halından başqa bir halda yaşardı və hər halda məsud olardı.

Dilimizdən bəhs edərək onun əğlata uğradığından bəhs etmiş, islahına möhtac olduğunu söyləmiş və islahına nə surətdə başlamaq lüzumunu idrakımız qədər boyan cləmişdik.

Dinimizdən bəhs edərək yenə bu pozuqluqdan şikayət etmək məcburiyyətində qalırız. Bu da islah olunmuş hoşv və zəvaidən qurtarmalı, öylə əsaslarla voz olunmalıdır ki, islam millətlərini tərəqqi edib, bir millət olaraq təsis ələmələrinə mane olmasın.

Bu da ancaq sair xüsüsərin islahı ilə bərabər Qurani-şərif ilə başlıca dua və ibadətlərin türkcəyə tərcümə olunub xalqın ruh və qəlbinə gəzə¹ verəcək bir surətə qoyulması ilə hasil ola bilər.

Dini də bir amili-mədəni odd eldüyümüz ehtimal ki, bozilərinə bir az qərib gələcəkdir, çünki məşhur olan bir nəzəriyyəyə görə din ilə milliyət fikri yekdigərlərinə nəqizdir². Bilxəssə islam nəzəriyyəsi qəvmiyyət nəzəriyyəsilə heç də etilaf³ kosb edə bilməz. Fəqət bizcə bu ilk nəzərdə səhəb kimi görünüyərsə də, həqiqətdə bu iki məfhum ("müsəlmanlıq" və "millətçilik") yekdigərilə çox ola etilaf edə bilər. Ancaq istər ki, bu məfhumlar elmi surətdə bir-birindən ayrılsın, nərdə etilaf edib, nərdə ixtilaf eldikləri düşünülün. İxtilaf ələdikləri nəzərlərdə isə də etilaf etdikləri bir çox nəqətlərin də mövcud olduğu və bu iki nəzəriyyənin müxtəlif deyil, mötəlif olduğu dinlərin bir beynəlmiləliyyət və dillərin isə milliyət vücudə gətirdikləri nəzəriyyəsinə qəbul etdikdən sonra, həmən aşkar və bu xüsüsə bəhs etmək belə artıq olur.

Silsilə məqaləimizin birisi işlə mədəniyyəti-milliyətin üç rükününü təşkil edən "milliyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət" mövzusunə münhəsir olacaq. Orada bu xüsüsən tamamilə fəvzihinə beqədri-məqdər⁴ çalışarız.

"Dirilik", 16 dekabr 1914, № 7

¹ Gəzə - qida

² Nəqiz - zidd

³ Etilaf - birlik

⁴ Beqədri-məqdər - bacardıqca

MILLİ DİRİLİK

VII

Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. İləridə bir miknət¹ və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həmişə tarixlərdən istifadə edirlər. Zəif düşükləri, özlib inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dövrlərini xatirə salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəsləyirlər. Keçmişini iyicəsinə tədqiq etmiş olan millətlər daima məzinin ölüm torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından bəzilər ideal modeli yapıb da onu gələcəyin bir nümunəyi-həməsəti² kösdürürlər. Hazırdakı halları ilə kiçik və müəyyən görünən millətlər daima tarixdə böyük bir ism və rəsm sahibi olduqlarını arayıb-araşdırır və göründüyü kimi, məqdur olmağa deyil, tarixin sətirində olduğu kimi, qələbəyə də ola biləcək-lərini istidial ilə irqdaşlarını məzəllətli bir həyatdan qurtarmağa çalışırlar.

Bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli bir ittihad və mədəniyyət amili təsəvvür oluna bilməz.

Mədəniyyətdə millətlərin milli və mədəni həyatlarının nə yolda təbiiyyə edilmiş diqqət alınarsa, bu mədəniyyət hətta nə dərəcədə doğru olduğu asanlıqla görünür. Mədəniyyət millətlərdə tarix, həmişə və vətən və milliyyət tarixi, ən mühüm dərslərdən birini təşkil edir. Vətənin mədəniyyət keçirdiyi şanlı günləri və mədəniyyət ələminə bəxş edə bildiyi mədəniyyət və faydalı xüsusiyyətləri həmişə tarix dərslərindən ballanaraq³ övladına vətənin yadına noqşə etdirilir. Vətən və millət əfradı həmişə müəyyən bir üsul ilə böyük və mədəniyyətə, mədəniyyətə dəyərli xidmətlər yetirdirmiş olan bir nəsil-nəciyə mədəniyyətə qonaq və yetirərək böyüyür. Haradən gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfisi ilə istiqbalə qarşı bir ümid olaraq yaşayır.

Tarixdəki mədəniyyətləri tədqiq ilə onu nəsil-hazır hüzurunda canlandırmaq və bundan istiqbalə aid olmaq üzrə parlaq və

milli noticələr hasil etməyə arzusu mədəniyyətdə böyük bir məqsəddir. Mədəniyyətdə və sair sənəyi-nəfisiyə tədqiq olunan bu məqsədə isə "romantizm" ("həməsət"), məslək əhlinə də "ərbəbi həməsət" deyilir.

Fəqət millətlər arasında bu nəqəci-nəzərdən türk millətindən məzlumunu tapmırınsız. Türk tarixi tarixlərin ən az tədqiq olunmuşu, ən az öyrənilib yazılmışdır. Bu mədəniyyətdən olavə türk tarixi başqa bir çox təcəvvülərə də uğramışdır. Tarix yazanlar türklərə məğlub olan millətlərdən olduqları üçün bu qövmin göstərdiyi həməsət və qəhrəmanlıqlar həmişə vəhşət və yağmaçılıq şəklinə göstərilmiş, hər yerdə və hər zamanda, bəlkə, türk cəhəngirliyinə təsadüf edən zamanlarda adət olan xunrizlik¹, qətl və qarotlar türklər tərəfindən vəqə olunca tərzil² edilmiş, başqaları tərəfindən zühür edincə təqdir və təhsin³ şayan görülmüşdür. Türk cəhəngirliyi və türk qəhrəmanlarının adı tələq və tərzil edilmişdir.

Nə qədər, təəssüf ki, tələq⁴ edilən zümərəndə türklər özləri də bulunmuşlardır. Ərəb türkləri bir təsiro, Şərqi türkləri digər təsiro təbə olub, yekdigərini söyə-söyə gəlmişlərdir. Tatar və solcuqi müharibələrinin nəticəsi olaraq qədim osmanlı tarixlərinə baxsanız, həmişə "tatar-xunxar", "ətəki-biidrak" torkiblərinə hər səhifədə rast gəlinirsiniz.

Yenə bu özünü bilməməzlik, yenə bu mədəniyyət təsirləri təbə olmaq üzündən olaraq Azərbaycan türkləri qərdəkilərinə "rum" demiş, onlar da bu tərəfdəkiləri "əcəm" ismi ilə yad etmişlərdir.

İşte burasını türk gəncliyi dərk etməli və düşünməlidir ki, bu gün türk milləti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır və dünyanın hər tərəfinə yayılıb da böyük bir millət təşkil elədikləri halda türklər bir-birindən bixəbər, hətta yekdigərinə düşmən olaraq ömür sürüürlər.

Son sənələr məlum olduğu üzrə intibah sənələrindədir. Bu yolda da bir neçə qədəm atılmışdır. Türklüyün intibah mərkəzlərini təşkil edən nəqətlərdə türk tarixi və türk mədəniyyəti-qövmiyyəti yolunda az-çox ciddi və qeyri-ciddi hərəketlər görülməkdədir. Türk tarixini öyrən-

¹ Miknət – imkan

² Nümunəyi-həməsət – qəhrəmanlıq nümunəsi

³ Ballanaraq – faydalanaraq

¹ Xunrizlik – qan tökmək

² Terzil – alqalma

³ Təhsin – tərif

⁴ Tələq – lənətləmə

mek və türklərdən qalan asarı tədqiq və təhqiq etmək üçün bezi arzu və meyillərin zühuruna gəldiyi görülməkdədir.

Hər yerdə olan türklər həmon olduqları yer haqqında kafi qədər məlumat toplasalar və öz şöbələri haqqında tarixi və ictimai haqq-qətlərə təəllüq edən maddələri cəm etsələr, heç şübhəsiz ki, irəlindəki böyük türk tarixini yazacaq müərrixə lazım olan maddə toplanmış olar. Bu xüsusda şimali türk qardaşlarımız daha ciddi hərəkət ediyorlar. Onlarda "Tatar tarixi" həmon yazılmağa başlanmış və bir cildi də nəşr olunmuşdur. Bu xüsusda biz azərbaycanlılar hamıdan çox işıqlanmaq ehtiyacındayız. Aramızda hələ bir çoxları var ki, türklüklərinə şübhə etmədirlər. Keçənlərdə bu xüsusi düşünərək Kiyevdəki türk tələbələri Azərbaycan tarixini yazacaq olan şoxsə, hətta tələbələrin qüvvəsi yetəcək qədər bir mükafat da əlan etmişlərdi.

Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərşini təmin etmək ittihad və ittifaqı mövcub olduğu qədər, bəlkə ondan daha artıq, vüqati-tarixiyyə özü də millətləri qaynadıb-qarışdırən bir amildir. Bu xüsusda başqaların üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən ziyadə başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix fəyaldır.

Türklüyün son zamanlara aid olan tarixi işə bu qəbildəndir. Fəqət bunun böylə olduğunu bildirmək yenə müərrixlərimiz və mühərrirlərimizin öhdəsinə tərit edən bir vəzifədir.

Tarixdən əlavə milliyətin birləşməsi və saxlanması müavi-nət edən vəsilələrdən digərləri də adət ilə ənənədir.

Çox kərə görüyoruz ki, elm və məziyyət kəşb edib əhli-ürfan olanlarımıza milli adətlərimizin bir çoxu nədənsə əcib və qərib gəlir. Bu adət onlarca "ne kulturu" ədd olunur, toylar başqalaşır, düyün, dəməklər ayrı bir şəkil alır. Gəlinin belinə qurşaq bağlanmış da məsum bir çocuq tərəfindən gəlişinin şəninə oxunan:

"Anam, bacım, qız gəlin, əli-ayağı düz, gəlin,
On iki oğlan istərəm, bir dəne də qız, gəlin" –

kimi sadə və ülvi arzuları mütəzəmmin qitələrin oxunması bəyə-nilməyib və "vençalni kostyum"la şampanskiyə tərcih olunur.

Daha bədtərləri var: üskülər, atəşbazlıqlar, xonça və şəmlər qal-dırıb onların yerini yolka tutmaqdadır.

Keçəndə bir müsəlman xanımını gördüm. Övladı ilə bərabər gəl-miş yolka dəstəgahı alıyordu. Uşaq anası ilə rusca danışıyordu:

"Mama, voi deduşka, kupi to kupi" – deyə anasının yanında fırla-nıyor, rojdestvo bayramında bir rus uşağı no kimi hiss edib və nədən sevinirsə, həmon o qismi hiss ediyor və sevinirdi. Ananın da övlad-ının böylə bir surətdə fərhənlənməsindən qəlbon şad olduğu sezilirdi.

Fəqət mən, nəzakət və ümumi qaydaya müqəyyəd olmasaydım, heç olmazsa, onların bu "sevinclərini" alt-üst edər, bildiyim kimi onların təhqir və təqdir ələyerdim.

Fəqət onlarda da nə təqsir...

Bəli, təmsil yalnız dildən, dindən gəlməz, nəzərə kiçik və əhə-miyyətsiz gələn adət, əxlaqın təmsili də olduqca xətərlidir.

Təsevvür ediniz dediyim uşağın halını: dil açıb anasıyla rusca danışmış. Atası mağazadan gələndə yenə onu rusca dindirmiş: həyətdə yoldaşlarını rus görmüş, onlarla o dildə söhbət ələmiş, oyun oynar-kən rus oyunlarını oynamış, məktəbdə dəxi cyni tərbiiyyə tabe olmuş. Bayramlarda yolka bəzəyib ətrafına da dönüb-dolaşmış, ən axırı da məlumdur ki, daxili Rusiya şəhərlərinin birində əli tərbiiyyə alıb "obrazovanni" olacaq. Fəqət böylə bir "obrazovanni"dan bizim "neobrazovanni" millət nə gözləyə bilər və o özü istərsə, "millətinə" nə kimi bir fayda yetirə bilər? Heç nə!

Yəqin ediniz, millət öylə gözəl bir cavanı itirdiyindən naşi, əlbəttə, mütəəssif olacaq. Fəqət o da öz millətindən ayrıldığı üçün bədbəxt olub qalacaq!

Burasını nəzər diqqətə aldıqda milli dilimizi, dinimizi, tarixi-mizi gözlədiyimiz halda, adət və əxlaqımızı da gözləmək məcburiyyə-tini hiss ediyoruz. Uşaqlarımızı həmon öz ruhumuzla tərbiiyyə etməliyik. Firidun bəy Köçərlinin "Balalara hədiyyə" nam məcmuə-sinə topladığı hekayə və ənənələrə təhqir gözüylə baxmamalıyız.

Mədəni millətlərin məktəblərində uşaqlara məxsus bir çox oyunlar vardır. Bu oyunlar, bu hekayələr bizdə də yox deyildir. Onlar arayıb bulmalı, şəkil və surətdə salmalı, milli ruh və mədəniyyətlə təltif etdirib də həmon tətbiqinə başlamalı.

Köhnə üsul məktəblərimizdə üsgü və bayram xonçaları bəzərdik. Yeni üsul məktəblərimizdə də bunu yeni üsul ilə daha mütəzəm və mənalı bir surətdə icra edə biləriz.

Toylarımız bundan əvvəl milli aşuqlar və sazandolar vasitəsilə icra olunuyordu. İndi heyhat, milli türk havasının yerini gürcü zurnası tutuyor. Bundan əvvəl toylarda hər kos istərsə qalxıb rəqs edərdi. Sonra bunu mənfur "mütrüb" rəqqasına, indi də daha mənfur əcnəbi "rəqqasosilə" ovoz etdilər.

Milli mədəniyyətin nodun ibarət olduğunu dərk edənlər və bu mədəniyyətin nə surətdə münqəriz olduğunu görünlər, şübhəsiz ki, bu kimi narəva halları gördükdə ürəkləri ağrıyır və bu ürək ağrısından hallara qarşı bir millətin üqulasının laqəyd olduğu görülünco, bu ağrı daha da şiddət ediyor...

Əcəba, daimi olaraq ürək ağrısına moruz qalacaqmıyız?

"Dirilik", 1 yanvar 1915, №8

ÜZEYİR HACIBƏYOV

(1885-1948)

BİR XANIM ƏFƏNDİNİN BİZLƏRƏ HÜSNİ-TƏVƏCCÜHİ

"Peterburqskiye vedomosti" qəzetinin 210-cu nömrəsində rusca ilə qarələrimizə ismi məlum Maqda Neyman xanım Qafqaz müsəlmanları barəsində öz rəyini yalından adlanmış bir "qoca administrator"un dili ilə rus camaatına izhar edir.

Maqda Neyman xanım deyir ki:

"– Mənim rəyimə gəlincə, əsrlərcə şoqavət və sui-rəftar üzrə güzoran edən və bundan naşi zəton şoqi və şorir olan Teymurləng ordusu noslini (yəni biz türkləri), Şimali Amerikanın "qırmızı dəri" vəhşilərini – mədəniləşdirmək namümkündür... Bizim mühərrirlərin bozisi iqnaiyyət izhar edəndə ki, guya mərifət, cəm və odob ilə Zaqafqaziya türklərinin xülq və xasiyyətlərini təbdil edərək, onları rus mədəniyyətinə tərifi etmək olar, onda mənim gülməyim tutur. Əcəba, bu yırtıcıların təbiəti-cinsiyyəsinə mədəniyyətin bir təsiri olarmı?"...

Görürsünüz Maqda Neyman xanım nə dərindən mənalı sözlər deyir?! Xanım çox fikir və zikirəndən sonra yəqin etmiş ki, biz türk tayfasına mədəniyyət və mərifət bilmərrə əsər etməz. Əcəba, bu bir təzə kəşfiyyət deyilmə? Xeyr a!.. Cəsarət edib deyə bilərəm ki, xanım səhv edir. Nəco ola bilər ki, ədalətli olan "Haqq sübhənhü və təala" tok bir türk tayfasını yaradanda onun xəmirosində istedad qoymayıb, binəva türklərin xislət və təbiətlərini qabili-mədəniyyət və mərifət yaratmaya? Bu ola bilməz, xanım, haşa! Olsa da sizin heç bir haqq və səlahiyyətiniz olmaz ki, bu surətdə bədbəxt türkləri müqəssir tutasınız. Çünki Allahın işinə bəndə nə qayırınsınız?! Yox! Yəne təkrar edərim ki, Allah-təala adildir. Elə iş ondan baş verməz. Və belə olan surətdə, sizin bu dərindən mənalı sözlərinizin – inciməyinizin heç bir mənası gərək olmasın.

Ola bilər ki, Maqda Neyman xanım biz türklərin mədəniyyət sərəndən həqiqətdə də pəsməndəliyimizi nişan vermək istəyirmiş. Ancaq qərəzkarənə yazmağına görə həqdon konar düşmüşdür. O həlaldə dəxi biz deyək ki, doğrudur, cümlə Qafqaz əhalisi bilümmə

və biz türk tayfası ba xüsüs Avropa miləli-mütəməddinəsinə nisbətən ümumiyyəti etibarilə yarım-vəhşiyik. Ancaq burası nəzərdə tutulmalıdır ki, avropalılar bu dari-dünyayə ana bətnindən mədəniyyətli halda düşməmişlər. Bəlkə, əslirəcə ömür edərək, mədəniyyət tərini tapıb, ondən bəhrəyab olmuşlar.

Biz türk tayfası dəxi əsrlərcə ömür etmişkə də məəttəəssüf, kənardan biruz edən səbəblərə bina rahimədəniyyəti tapa bilməyib, sərgərdən qalmışdıq. Əlhəl, "İllahlil həmd vəlminna", işiq qapısı üzərimizə açılmaqdadır. Və biz türk tayfası əl-ələ verib, cümləmiz mədəniyyət və mərifət sarayına daxil olmağa amadəyik. Çifayda, bəzi fəsid və məfsud şəxslər belə bir fürsətli həngəmdə bizlərə xələl yetirir, öz məsiyyətli və qəbahətli qəsd və niyyətlərinə nail olmaq üçün biz ətşan tayfanın mədəniyyət bulağından su içməyimizə mane olurlar.

Qərez, gələk mətləb üstünə. Türklərin elm və ədəb əxz etməyə naqabil olduqlarını sübut etmək üçün Maqda Neyman qareləri inanır ki, (bilmirəm kim ona inanar!) türk tayfası 500 il (!) öz həmdin iranlıların təhti-hökumətində güzəran keçirdilərsə də, onlardan heç bir şey əxz edə bilmədilər (!).

Nə deyim! Haqq-taala mənə bir şairlik əta buyurmuş olsaydı, xanımın kəşfiyyatında belə bir məhərətinə gözəl nəzmlər ilə bir mədhnamə yazardım. Hörmətli xanım, kitab oxumaqla Qafqaz türklərinin hal və övzasından vüqufiyyəti-küllü hasil etmək olmaz. Və oxuduğunuz cəfəngiyatı dəstəvaz edərək, belə əhəmm məsələlərdən mübahisə etməklə özünüz heç, darüssəllənətdə intişar olan "Peterburqskiye vedomosti" kimi bir böyük cəridəni bədnam edirsiniz. Nə qayırdığınızdır? Məgər, İrənin bir şeyi qalmışdı ki, Qafqaz türkləri onu əxz etməmiş olalar? Türkmni Firdovsiyə, Hafizə nəzirə etmiyor? Türkmni fars dilini öz məxsusi dili tək istemal etmiyor? Türkmni tərzi-məişətində, güzəranında, adət və ərkanında, xülq və xasiyyətində iranlıdan seçilir? Hərgah siz 30 il bundan əqdəm, qəflətən, Zaqafqaz şəhərlərinin birinə düşsəydiniz, inandırırım sizi, bilməzdiniz ki, rus torpağındaınız, yainki Qəzvin şəhərində? Əcəba, siz güman edirsiniz ki, belə kizb və yalan sözlər ilə rus camaatını aldada bilərsiniz?! Lövhəşalla! "O fikirdən daşın, yaxşı olmaz bu hədyan". Qəribə budur ki, Maqda Neyman xanım öz yazdığı yalanını özüdəcə aşikar edir. Bir tərəfdən camaatı inandırır ki, "Qafqaz türklərinin elm, ədəb əxz etməyə qabiliyyətləri yoxdur, onlar hər bir

tərəqqi və mədəniyyətin düşmənidirlər". Bir tərəfdən dəxi deyir ki, "axır zamanda türklər dövlətdən tələb edirlər ki, hüquq və imtiyazatda nəsrənilərlə müsəvi olub, məktəblər güşad etməyə haqları olsun". Hərgah türklər elm və mərifətə zidd olsaydılar, məktəb açmaq istərdilərmə? Türklər "qırmızı dəri" vəhşilər tək olsaydılar "haqq" ləfzini anlayardılar mı? Hüquqda müsəvi olmağı tələb edərdilərmə? Heç nə... Görünür ki, xanımın qələm, mürekkəb və kağızı müftə imiş.

Görək sonra nə deyir.

"Yaxşı olardı ki, bileydik, görək onlar (türklər) o məktəblərdə nə dildə dərs verəcəklər. Axı onlar əsrlərcə özlərinə ədəbiyyat və ədəbi dil icad edə bilmədilər? Siz deyirsiniz ki, onlar qəzətə nəşr və kitab təlif etmək üçün fars və Osmanlı dilləri ilə mənfəətərdər olurlar? Onda nə olsun. Bəs biz onların Osmanlı və fars ilə ruhani mütəfiq olmalarına kömək edəcəyik? Nə mənzur ilə? İttihadi-islam əhəmiyyəti üçün mü?"

Qarelərimizdən təvəqqe edirik ki, xanımın bu sözlərinə artıq diqqət yetirib düşünsün: Əcəba, xanım bilir ki, türk kimdir və nə dildə danışıq? Məlum ki, bilmir və illa belə cəfəngiyatı bilən adam yazarmı? Xanımın qulluğuna ərz olsun ki, türk dili əmələ gəlir ərəb, fars və məhz türk dilindən. Yəni türk dili ibarətdir üç dilin bir-birinə qatışmasından. Ancaq xanım elə güman etməsin ki, guya biz türklər fars və ərəb dilini dənən öz məhz türk dilimizə qatışdırmışıq. Xeyr! (Biz vəhşi tayfayıq, bizdə o ferasət hanı?!). Ərəb və fars dili min ildən bəri türklər arasında işləndiyinə görə, əlhəl, türklərin öz ana dili olubdur. Və bunu da xanım bilsin ki, türklər mədəniyyətin ən baş dərəcəsində də olsaydılar yənə də öz türk dilindən ərəb və fars əlfazını xaric edib, məhz türk dilini vəsiləndirmək üçün saxta sözlər icad etməzdilər. Necə ola bilərdi ki, bir türk alimi durub "ağıl" ləfzini tullayıb, əvəzində (məsələn) "baş dolu eləyən" deyəydi. Görək "ağıl" ləfzinin nəyi pisdir? Niyə rus "qaloş" ləfzinə "mokrstop" demir? Niyə erməni "fədayi" əvəzinə bir erməni sözü tanış olmaq istəyirsə, qəzətimizi mütaliə etsin.

Yox, iş bizim dilimizin qeydində olmaq deyil. Maqda Neyman xanım bizim dilimizdən qorxur. Çünki ittihadi-islam vüqə gələr. Mərhəba bu dəqiqliyə, kəramətli xanım! İnandırırım sizi, əbəs yerə təşviş düşsürsünüz! Siz kimi şəxslər min-min yerdən baş qovzuyub "ittihadi-islam" deyib qışqıra, yənə dövləti qorxuda bilməzsiz.

Çünkü dövlət bizi də yaxşı tanıyır, sizi də. Rusiyanın durbin şəxsləri çoxdur, siyasi işlərdə mahir zəvati çoxdur, dəqiq kəsləri çoxdur, müttəle adamları çoxdur. Bunlar hamısı yaqin bilirlər ki, türk tayfasının ən ümdə mətlubi ruslarla müttəhid və müttəfiq olmaqdır. "İttihadi-islam" təfzi dəxi gözübağlıcılıq hiyləsi ilə ortaya atılmış biməna sözdür və bunu da xanım özü yaxşı bilir. Amma əksinə, yazmaqda məqsəd var. Bəs. Maqda Neyman xanım dedi ki, Qafqazın türkləri vəhşi və yırtıcı heyvan surətindədirlər, onları elm və mərifət sahibi etmək namümkündür. Çünkü onların zatında elm ilə münəvvər olunmaq qabiliyyəti yoxdur. Və əlavə türkləri qoymağ ki, fars və ərəb dilləri ilə nəfərbədar olsunlar və illa "ittihadi islam" vüqu olar... Bəs nə etməli? Xanım cavab verir: Qafqaz türklərinin cəmi bəyzadələri və xanları quldur və soyğunçudurlar. Zəhmətkeşliklə işləri yoxdur. Onların yerlərini əllərindən alıb, rus mühacirlərinə və yanki Osmanlıdan qaçıb gələn ermənilərə verməliyik. Özlərini dəxi buraxmalı, o qol, o da onlar, qoy hara istəyirlər getsinlər. Və qalanlarının da əsləhasını alıb, hüququnu təhdid edib, özlərini də hər halda (zinhar) sıxıb incitmək... Düşündünüzü qarelər, üreyi nazik xanımın qəsdı nədir? Biz türkləri vəhşi heyvan mənziləsində tutaraq, rəftar etmək.

Əcəba, hansı əhli-insaf belə dəhşətli sözlərdən nifrət etməz? O sözləri yazandan ictinab etməz?

Bədbəxt türklər! Böhtan, kizb və iftira altında qol çalan türklər! Biinsaf və bimürvət və bivictim mühərrirlər qələminin oynadı olmuşunuz. Hər əli qələm tutan sizin barenizdə bir iftira yazmasa olmaz! Əcəba, buna səbəb nədir? Qafqaz iqtisadınırmı? Elə isə, genə bədbəxt türklər...

MƏRƏZLƏRİMİZDƏN BİRİ

Dünyada ən alçaq sifətlərdən birisi, zənnimcə, cürətsizlikdir. Bu sifət çox vaxt insanın bədbəxtliyinə belə səbəb olur. Cürətsiz adamdan yaxşı iş baş verməz. Sairlərin müsibətinə dəxi bais olar. Cürətsiz yoldaşdan uzaq olmaq yaxşıdır. Cürətsiz adam heç bir təşəbbüsə müvəffəq olmaz. İşini xarab edər, heç bir səmərə görməyib, əldən buraxar. Halbuki hər bir işdə cürət lazımdır.

Cürət insana qanad verər və müvəffəqiyyətini təmin etmiş kimi olar. Bu gün ticarət, sənət, elm kəsb etmək, fənn öyrənmək kimi böyük işlərə iqdam edən kəs cürətlilik sifətinə haiz olmazsa, layiqincə faydamənd olamaz. Cürətsiz həmişə cürətlinin ayaqaltısı olar. Bir ailə erkanından tutmuş dövlətlərə kimi cürətli ilə cürətsizin arasında böyük bir fərq müşahidə olunur. Cürətli səadət və xoşbəxtlik sayəsində dolanarkən, cürətsiz məzəllət altında mütezəyyəiq fəna bir övza ilə ömür keçirir. Cürətli oğul, yox mənziləsində olan ata evini abad edər, cürətsiz isə atasının abad evini xarabazara döndərər.

Bu gün cürətli ingilislər, amerikalılar kürreyi-ərzin hər bir nöqtəsində hökmfəradırlar. Cürətsiz İran isə əğyar təcavüzündən dəxi özünü qorumağa qadir deyildir.

Biz, Rusiya müsəlmanları dəxi artıq bir cürət sahibi olduğumuzu meydana çıxara bilərik; bizdə cürət ölübdür, əhya etmək lazımdır.

Ticarətimizin həmcivarlarımıza nisbətən kəsadlığı, dürlü-dürlü mənfəətli sənətlərdən məhrum olmağımız, elm və fəndə dala qalmağımız, hamısı bizim cürətsizliyimizdən nəşidir. Bizi saxlayan tək bizim bəsaletimizdir ki, o da belə qalsaq, yavaş-yavaş iter və yox olar. Cürətsizlik bizi mədəniyyətdən uzaqlaşdırır. Odur ki, bizlərdən gözə görkəmli və şayani-diqqət əməllər nüdrətən sadir olur.

Biz bir işə iqdam etmədən qabaq öz acizliyimizi iqrar edərək, məzkur işdən heç bir şey çıxmayacağıni hökmən özüümüze yaqin edirik və şövqü həvəsdən düşüb, əbəs yerə firsətimizi əldən buraxırıq. Birimiz bir iş tutnaq istədikdə, digərimiz ona mane olub, cürətsizlərə mənsub bir əda ilə "sən, yaxud biz bacarası iş deyil!" – deyə bu işdən sərfi-nəzər etməyi dəxi tövsiyə edirik. Biz eşidirik ki, filan müsəlman filan böyük işə iqdam edibdir. Yaxud filan işdən ötrü Amerika kimi bir yerə getmək istəyib. O saat biz (guya ilhamirəbbani ilə) o işlərdən bir şey çıxmayacağıni qəti xəbər verib, "çünkü müsəlmanlardan belə-belə işlər baş verməz, bu ittifaqda ermənidən danış, biz müsəlman belə işləri bacarmırıq" kimi cəbunlara məxsus bir ümidsizliyə bunu da əlavə edirik.

Belə çıxır ki, biz hər bir ittifaqda nikbinlərdən ədd olunduğumuz halda, tək bir bu yerdə bədbinalığı qəbul edirik. Görünür, bizim öz qüdrətimizə etiqadımız yoxdur. Varmışsa da itibdir. Budur ki, indi bizim cürətsizliyimiz və acizliyimizə müqəər olmağımız hər bir iş müqabilində əl-ayağımızı bağlayıb, bizi hərəkətsiz buraxır. Cürətsizlikdən başqa bir də, ümumiyyət etibarilə, digər bir fəna sifət dəxi

müşahidə olunur. Bu da acizlikdir. Balaca bir müsibət və bədbəxtliyə düçar olanda biz özümüzü bilmərrə itiririk. Əslinə baxsan, bu da bizim cürətsizliyimizdən doğan bir sifətdir.

Söz yoxdur ki, bir işə iqdam edib, baş aparmağa çalışan adam bu yolda neçə-neçə maneələrə və çətinliklərə düçar olacaqdır. Zəhmət-siz bal yemək olmaz – öz türklərimizin zərbi-məsəlidir. Lihaza, biz bu məsəl fəhvası ilə müvafiq oləməyib, başladığımız işi cüzi bir çətinliyə təsadüf edəndə buraxıb əl götürürük. Halbuki insan başladığı işi başa aparmaq üçün təsadüf edən maneə və çətinlikləri bir-bir dəf və rəfə çalışmalıdır ki, məqsədinə nail olduqda da kamiya b olsun. Və illa, hər bir çətinlik müqabilində aciz qalıb, məqsədimizdən sərfi-nəzər etsək, mütləqə başqalara möhtac olacayıq. Möhtac-lıq da, məlum olduğu üzrə, insanın tənəzzülünə yardım edən bir bədbəxtlikdir. Hər bir sahibkara lazımdır ki, həmişə tərəqqiyə mayil olsun, ətəlet və bətaət ilə iş görək, gündən-günə tənəzzüldə qalacayıq. Əsrimiz isə tərəqqi əsridir.

Bizim hər birimiz gərək işini tərəqqiyə mindirməyə çalışsın. Ona görə də hər bir təşəbbüs müqabilində özümüzü aciz bilib, cürətsizlik etməməliyik. İnsan ruzigarın önümüzə yumaladığı çətinliklərlə mübarizədə olmaq üçün yaranıbdır... Acizlik və cürətsizlik göstər-məkdənsə, mübarizə edib, ruzigara basılmamaq əfzəldir.

DÖVLƏT DUMASININ QURULMASI

Millətimizin bir çox hissəsindən ötrü Dövlət dumasının əhəmiy-yəti, yəni vacib və lazım olduğu bir o qədər aydın olmadığını və seçki işinin, yəni Dövlət dumasına üzv seçmək əmrinin hələ Qafqazda qurtarmadığını nəzərə alıb, haman dumanın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir neçə sözlə bəyan etməyi lazım bildik.

Bu дума söhbətindən qabaq Rusiya padşahlığında, belə bir böyük məmləkətdə məmləkətin varlığına və padşahlığın davamına səbəb olan millətin və camaatın müreffəhülhal dolanmağına əl bir etinə olmayıb millətdən tələb edilirdi ki, hökumət tərəfindən qərar edilmiş qanuna (zakonlara) dürüst əməl edilsin. Daha bunu nəzərə almırdılar ki, görək bu qanunlar millətdən ötrü nəfdir və ya zərər-dir. Söz yoxdur ki, hərəgah bu qanunlar millətdən ötrü nəfli olsaydı, millət müreffəhülhal dolanardı və heç bir kimsə durub hökumətdən

şikayət etməzdi. Lakin bu bir-iki ilin ərzində vəqə olan iğtişaş, bir o qədər tökülən qanlar, tələf olan canlar bildirdi ki, millət indi-yədək pis dolanmış və indi də yenə elə pis dolanmağa daha millətin tabü tavanası yoxdur, ona görə millət şikayət edir və öz şikayətini də bu iğtişaş ilə hökumətə elan edir. Bəs nə üçün millət şikayətini dili ilə hökumətə demirdi və yaxud yazıb bildirmirdi və bunu qoyub iğtişaş salırdı? Çünki bu cürə siyasi deyilən şeyləri dil ilə danışıq və yazı ilə yazmaq olmazdı, zira danışıq və yazı əzadlığı yox idi. Heç kəsin ixtiyarı yoxdu ki, durub öz halından dil ilə yaxud yazı ilə şikayət edəydi. Bir kəs bunu etsəydi, ona tənbeh olardı. Bəs nə üçün camaat bir yerə yığılıb şikayət üçün padşah yanına get-mirdi? Çünki əvvələn, belə-belə siyasi işlərdən ötrü bir yerə yığıl-maq olmazdı, zira yığılmaq və ya bir yerə cəm olub dərldəşmək əzadlığı yox idi. Hər kəs bu işi görmək istəsəydi, ona inqilabçı deyib tənbeh edərdilər və saniyə, padşah ilə camaat arasında duran və camaatın padşaha yolunu kəsən vəzirlər qoymazdılar ki, camaat padşaha ərzi-hal etsin. Çünki camaatın pis dolanmağına özlərinin səbəb olduğunu anlayıb bilirdilər ki, camaatın ehtiyacatına əncam verilsə, onlar əvvəlki ixtiyaratdan düşərlər və bu da onlara zərər və ziyan verir. Ona görə öz mənfəətlərini nəzərdə tutub, millətin haqq şikayətinə mane olurdular. Və belə, camaat ilə padşah arası bağlı kimi idi. Məlum ki, əgər millət üçün qanunlar ver-məkdə camaat özü də iş görseydi, vəzirlər milləti sıxa bilməzdi...

Bu tərəfdən dəxi millətin ehtiyacatı gün-gündən artırdı, kəndçilərin özlərini dolandımağa və hökumətə xərc verməyə kafi qədər yeri yox idi və halonki belə bir böyük Rusiyada nə qədər boş yer var idi və bu yerləri yəmə möhtac olan kəndçilərə verməyib, bəzisinə xəzinə yeri, bəzisinə udel yeri, bəzisinə kabinet yeri və bəzisinə mülkədar yeri deyib, nəfni özləri götürürdülər və bununla da belə, yazıq kəndçidən xərc alırdılar.

Fəhlələrin dəxi işləri çox pis idi. Yazıq fəhlə gündə on dörd saat işləyib, cüzi mizd alırdı və bununla belə bilmirdi ki, dincəlmək nədir, bayram nədir, tərəqqi nədir, əhlü əyal nədir, ev nədir, eşik nədir? Ancaq onu bildirdi ki, işləmək lazımdır ki, özü, əhlü əyalı acından ölməsin. İl uzununu gecə-gündüz on dörd saat işləyən adamın daha nə vaxtı qalır ki, durub evdə xalq kimi əhlü əyalı ilə danışıq gülsün, bir az istirahət ələsin, övladının təlim və tərbiyəsinə baş qoşsun, özü də bir xalq üzü görüb, onlar cümləsindən olduğunu anlasın, Allahına ibadət etsin və sairə.

Kəsbkar və sənətçi alış-verişçilərin də halı yaman idi. Bu "pıyamoy və kosvenni naloq" deyilən vergi və xərclər binəvaların evini yıxırdı. Kasadlıq-filan nəzərə alınmırdı. Ticarət və sənət tərəqqi əvəzinə tənəzzülə düşürdü. Ancaq hiyləgərlər və təməllüqçülər pul qazanıb, onlar da bir yandan xalqı dartıb sökürdü. Mədəniyyət və maarif, yeni elm, fənn camaat arasında yayılmırdı. Çünki elm öyrənmək hamıya vacib deyildi və pulsuz da məktəb açmaq istəmirdilər. Açılmış məktəblərin də dərs vermək və dərs oxumaq işlərini elə ağır şərtlərlə bürümüşdülər ki, nə oxudan bir şey oxudurdu və nə də oxuyan bir şey qazanırdı. Elm və tərbiyədən artıq oxudanın oxuyan üstündə ağa olduğunu öyrədirdilər, yeni belə bir tərbiyə verirdilər ki, şagirdlər uşaqlıqdan başının üstə bir ağa olduğunu görüb, böyüyəndə də vəzirlər kimi ağaların əmrinə sözsüz, hərəksiz əməl etməyə öyrəşirlər.

Bundan savayı Rusiya məmləkətində hamı bərabər deyildi, hamıya bir gözlə baxmırdılar. Birinə hörmət edirdilər, o birisinə məhəl qoymurdular. Biri olurdu qul, o biri onun başının sahibi. Birinə çoxlu ixtiyar verirdilər, o birini o ixtiyardan məhrum qoyurdular və bir də Rusiyada bir çox müxtəlif millətlər olduğundan, hər milləti bir nəzərdə görmürdülər. Bu xüsusda rus olmayan sair millətlərə çox pis baxırdılar. Belə ki, bu sair millətləri yuxarıda zikr olunan ümumi ixtiyarlardan məhrum etdikləri bəs deyil, xüsusi yəni hər millətin özünəməxsus ixtiyarları da əllərindən alırdılar. Və bundan savayı, ruslara verilən ixtiyarları bunlara vermirdilər. Bu xüsusda hər bir ixtiyaratdan məhrum və meyus olan biz müsəlmanların halı hamıdan yaman idi ki, bizi ruslaşdırmaq və nəsrani etmək işi dəxi var idi.

Qəraz. Rusiya təbəəsində bu ağır hal gün-gündən şiddətlənib, camaatda istiaət və tab-tavana qalmamağa başladı. O tərəfdən-bu tərəfdən "Belə dolanmaq olmaz!" kimi gileylər eşidilirdi. Bu gileylər yavaş-yavaş artıb, hər bir tərəfə yayılmağa üz qoydu. Yapon davasından sonra daha camaat səbir etməyib şikayətə, yeni iğtişaş başladı. Çünki Yapon davasında rus dövlətinin basılmağı camaatı qandırdı ki, belə hökumət ilə nə camaat saxlamaq olar və nə də düşmən qabağına çıxmaq olar. Ona görə bu cür hökumətə bir nəhayət çəkmək vacibdir. Camaatın bu arzusu elə şiddətli idi ki, bunu hüsulə gətirmək üçün candan və maldan keçməyi lazım bildilər və habele iğtişaş başlandı.

Əvvəl hökumət iğtişaş yatırmaq üçün elə bir çox şiddətli tədbirlər görməyi lazım bilmədi, çünki Yapon kimi balaca (lakin azad)

dövlətə basılmağı onu Yapon davasını əvvəldən heç arzu etməyən millət qabağında şərmdə etmişdi. Və bundan savayı əcnəbilərin, yeni sair dövlətlərin də Rusiyanın bu daxili iğtişaşına diqqət yetirib, camaatın doğru hesab etməyi hökuməti məcbur etdi ki, millətin bu şikayətinə bətinə baxmasın və bir də iğtişaş getdikcə şiddətlənirdi. Ona görə əncam çəkmək lazım idi. O idi ki, hökumət öz tərzi-idarəsinə, yeni dolanacaq üsulunu dəyişməyə məcbur olub, camaatın dövlət işlərinə qatışib, padşah ilə bir yerdə iş görməsinə razı oldu. Camaatın padşah ilə iş görməsi nəyə lazım idi? Padşahın yanında olan vəzirlər camaatın ehtiyacatını dürüst bilmirlər və bilirlərsə də, özlərinə zərər olduğundan dinməyib bildiklərini edirlər. Camaat isə özü öz ehtiyacatını yaxşı bilir. Binaənileyh bunu da anlayır ki, filan qanun camaata nəfdir və filan qanun zərərdir. Bəs zərərli qanunu yox edib, yeni nəfli qanun tərtib etmək üçün camaatın özü iş görməlidir. Və bundan savayı camaat bütün vəzirlərin də işlərinə baxmalıdır ki, camaata zülm və sitem olub-olmadığını bilib, lazımı tədbirlər görsün. Və habele qanun verən camaat ilə padşah olur. Vəzirlər ancaq camaat ilə padşah verən qanunları icra edirlər və ona dəxi camaat göz yetirir ki, qoyduğu nəfli qanun düzcə icra edilsin. Lakin bu qədər camaat gedib padşah ilə bir yerdə iş görə bilərmə? Məlum ki, görə bilməz. Bəs nə etməli? Camaatın içində layiqli, yeni camaatın hər bir dərd və ehtiyacatını dürüst anlayən və bununla bərabər camaatın getdikcə hər bir bərədə tərəqqi edəcək yolunu bilən adamlar vardır. Camaat öz əvəzinə bu adamları seçib göndərir; bunlar padşah yanında bir məclis qurub, özləri qanun tərtib edirlər və bu qanunları padşaha təqdim edirlər ki, təsdiq etsin. Və o qanunlar üzrə də camaatın işi yeriyib, camaatı müşkül, ağır şərtlərdən azad edib, həm camaata və həm də dövlətə mənfəət verir. Həman bu məclis, yeni seçilmiş məclisi Avropa dövlətlərinin hamısında var. Odur ki, o dövlətlər bizim dövlətdən elmi, sərvətli, qüvvətli olubdur, Yaponiyada, İngilisdə, Almaniyada və sairələrində belə məclis çoxdan bəri qurulub, dövləti getdikcə tərəqqiyə mindirir. Amma İran, Çin və Osmanlıda olmadığından, bu dövlətlər onun-bunun yemi və xəreyi olubdur. Əhalisi də, necə ki görürük, zillətdədir. Bu seçilmiş məclisinə hər yerdə bir ad qoyurlar. Bunun ümumi adı parlamentdir. Rusiya hökuməti bu məclisə Qosudarstvennaya дума adı qoydu. Biz də öz türk dilimizdə Dövlət duması, yaxud məclisi-məbusan deyirik.

Qəzetimizin dünənki nömrəsində Dövlət dumasının, yeni millət seçilmişlərinin millətin nəfi üçün padşahla bir yerdə işləməsinin nə qədər vacib və lazım olduğunu bəyan etdik. Onu da yazdıq ki, Rusiyada iğtişaş başladıqdan sonra hökumət millətə zərər və ziyan yetirən əvvəlki dolanacağı dəyişdirməyə, yeni millət seçilmişlərini çağırıb bir yerdə işləməyə razı oldu. Və bununla, hökumət özgə bir tərəzə düşməyə qədəm qoymuş kimi oldu. Əvvəlki dolanacağını dəyişmək lazım gəldi. Belə ki, hökumətin millətdən ötrü zərərli olan əvvəlki dolanacağına hökuməti-müstəqilə və müstəbidə deyirdilər, yeni belə hökumət ki, dövlət işlərində millətin əl və ayağını bağlayıb və ağzını yumub, ancaq əmr edir ki, keyfi istəyib verdiyi qanunlara millət əməl eləsin. Bunun binəva millətə nə qədər ağır olduğunu yuxarılarda bəyan etmişdik və camaatımızın özü də öz təcrübəsi ilə bunu anlayıb, yaxşıca bilir və bir də hökuməti-müstəqilə və müstəbidəsi olan İran, Osmanlı millətlərinin də bizdən ikiqat ağır olan dolanacağı hamımıza məlumdur.

O biri tövr hökumətə ki, Rusiya elə olmaq istəyir, hökuməti-məşrutə deyilir. Yəni belə hökumət ki, millət padşah ilə bir yerdə öz-özünü dolandırır və hər bir sıxıntıdan azad olur. Qaradovoydan tutmuş vəzirələrədək heç birinin ixtiyarı olmur ki, millətə zülm və sitəm etsin. Bunlar hamısı millət qabağında öz əməllərindən cavab-dahəndə (məsul) olurlar. Və adılanə qurulmuş məhkəmə, yeni suddan savayı, heç bir çinovnik milləti tənbeh edə bilmir (və halonki, indi bir yasavul bütün kənd əhlini nahaq yerə döyüb söyür və heç bir kəs də buna bir söz demir). Qərəz, bütün dövlət, camaat diriliyinin yaraları olan çinovniklər pəncəsindən qurtarıb, millət özü hökm sürən olur və binaileyh, nahaq yerə döymək, rüşvət almaq, kef havası ilə iş görmək-filan – heç biri mümkün olmur.

Əlqissə. Rusiya hökuməti hökuməti-məşrutə olmağa meyil elədi, yeni Dövlət duması, yaxud millət məclisi qurmağa razı oldu. Lakin hökumət bu xeyir işi məcburən əmələ gətirirdi. Ona görə özünü yənə də ixtiyarın saxlamaq üçün millət məclisinin qurulmasını ağır şərtlərlə bürüyüb, məclisin gücünü azaltmaq istədi. Ona görə, əvvələn, millətin hər bir adamına istər xan olsun, gədə olsun, dövlətli olsun, kasıb olsun vəkil seçmək ixtiyarı vermədi. Yeni vəkil seçən millətin sayını azaltdı. Belə ki, padşahlığa xərc və naloq verməyənləri seçki-

dən kənar elədi. Və saniyə, yerdə qalan adamlara da vasitəsiz-zadsız vəkil seçmək ixtiyarı vermədi. Dedi: "Siz öz içinizdən adamlar seçin, o adamlar da öz içlərindən vəkil seçib göndərsinlər ki, dövlət duması qurulsun". Daha belə vəkil seçmək işini dördqat balacalandırdı. Odur ki, deyirlər ümumi külli seçki haqqı (vseobşeye izbiratelnoye pravo) əvəzinə dördmərətbəli (çeturyoxstepennoye) seçki haqqı verdi. Əlbəttə, bu cürə rəftar, yeni bu cürə vəkil seçkisi camaata xoş gəlməzdi. Odur ki, camaat Dövlət dumasına bir o qədər seçilmirdi. Və bir də hökumət hökuməti-məşrutə olduğunu elan etməmişdi. İğtişaş davam edirdi və artmağa başlayırdı. Artı, hər yerə yayıldı, quru qoşununun və dərya qoşununun içində peyda oldu. Və dönüb inqilab (revolusiya) olmağa yaxın oldu. Hökumət gördü ki, camaat dediyindən dönmək istəmir (çünki camaat cana doymuşdu). Naçar hökumət məşrutənin gerisi olan azadlığı elan etdi, yeni millətin hər bir ehtiyacatını qəzetlərdə yazmağa razı olmayan senzorları kənar elədi. Yiğilib öz ehtiyacatını danışmağı qadağan edən qanunları götürdü, ruslaşdırmaq və nəsrani etmək və hər bir dindən o biri dinə keçməyə qoymamaq əmrini pozdu və hər bir şəxsi hər bir zülm və cövrden azad etdi. Bu bəşarəti bütün əlaliyə bildirmək üçün padşah bir manifest verdi və bu azadlıq manifesti keçən 1905-ci sənə oktyabr ayının 17-də verildiyi üçün manifestin adına 17 oktyabr manifesti deyildi. Oktyabrın 17-də vaqə olan bu böyük bayram bizim hamımızın yadındadır. Ah, nə böyük şadlıq ilə biz bu günü istiqbal etdik! Bu gün bütün millət şad və məsrur və bəxtiyar görünürdü! Hamı can çürüdən zindandan xilas olmuş adama bənzəyirdi. Azadlıq! Hürriyət! Tək bir bu söz bizə təzə ruh verib, qəlbimizdə olan kin-küdrəti, keçmiş zülm və sitəmləri unutmaya məcbur edirdi!

Cox adam şadlığından ağlayırdı!.. Belə bir qoca, qəvi, lakin istibdad zindanında çürüməyə tullanmış millətin o zindani-cəfadən qurtarıban, azadlıq çölündə sərbəst dolanmağa qədəm qoymasını görüb də, hansı hürriyətpərvər adam sürürən ağlamazdı?! Və hansı istibdad qulu (iranlılar və osmanlılar) rus millətini azadlığa buraxılmış görüb, öz baxtına acı bir istehza ilə gülməzdi?!

Qərəz, millət arzu etdiyi azadlığı alıb, haman dəm nəsbərdar olmağa başladı. Qəzetlər sensor olından qurtarıb, çoxdan bəri bök yırtan dərdləri öz səhifələrində sadalamağa başladı. Camaat polise qoyulmaqdan azad olub, mitinqlər, yeni məclislər qurub öz ehti-

yacatını açıb da, dərman aramağa şüru etdi. Və hökumət məşrutəyə müvafiq dolanmağa başladı.

Lakin... Mənlərə təəssüflər olsun ki, belə bir şadlıq ilə istiqbal olunan azadlıq çox müddət çökmədi. Millət aldanıldığına gördü... Rusiyanın üzünü gizlənməmiş və fürsət axtaran istibdadın qara bulutları bürüdü. İstibdadın, amansız istibdadın göyü guruldayıb, zülm və sitemi sodayı-dəhşətəngiz ilə mamləkətin hər tərəfinə sos saldı. Və yağdı, lakin nə yağdı? Qan yağdı, göz yaş yağdı, azadlıq əsəri yuyulub getdi. Və bir-iki ay ondan əvvəl azadlıq çölünə buraxılmış kimi görünən boxtiyar camaat təkrar istibdad zindanının dibində çapalayan göründü.

Kəçən nomrədə bəyan etdik ki, oktyabrın 17-sində padşah tərəfindən verilmiş azadlıq onun dalınca hökumət tərəfindən icra olunan şiddətli və zulmlü tədbirlər arasında itib-batdı. Belə çıxdı ki, padşah millətə verməmiş azadlığı, millətə padşahdan ayıran hökumət, yəni vəzir-vüzərə tutub geri aldı. Aya, hökumətin belə bir şiddətli iş görə bildiyinə səbəb nə oldu? Millətin qoşun qismisi ilə bərabər digər bir qismisi ki, o qismə daxil olan adamların adına xuliqan deyirlər, bunlar hökumətə tərəfdar çıxıb, onun əlində kor alət və karası oldular, hökumət isə bunların kömək və vasitəsilə binəva millət haqqında hər bir zülm və sitemi rəva görməkdən çəkinmədi, guya iğtişaş əvəzinə də millətdən intiqam və qisas alırdı.

İndi bir özgə məsələ. Bəs qoşunun hökumətə tərəfdarlığına və millətin içində xuliqanlar peyda olmasına səbəb nə idi? Ona da səbəb o idi ki, millət içində böyük və qüvvətli ittifaq və ittihad yox idi. Əlbəttə, ittifaq və ittihadızsız görülən iş də, ələlxüsus azadlıq almaq, yəni köhnə hökuməti puç edib, təzə hökumət düzəltmək kimi böyük bir iş ittifaq və ittihadızsız başa gəlməzdi. Gəlsəydi də, davamlı və bağı qala bilməzdi. Vəqə, eğer millət arasında böyük ittifaq və ittihad olsaydı; qoşun heç bir vaxt millətdən üz döndərə bilməzdi və xuliqan da olmazdı, ya az və cüzi olardı. Ona söz yoxdur ki, qoşunun, ələlxüsus, su qoşununun içində millətin həqiqi və qanaçaqlı övladı çox idi. Bunu deməsək, Sevastopol, Mancuriya və Peterburqun səngəri olan Kronştat hadisələrini danmış olarıq. Hətta "Bütün rus ləşkəri hökumətə tələblər göstərib, əncam istəyirdi" -

desək, heç xəta etmərik, lakin bu tələblər cüzi olduğuna görə, hökumətdən ötrü ağır deyildi. Ona görə hökumət qoşun qisminin tələblərinə tez bir zamanda əncam verdi və ondan sonra qoşunun hökumətə deyəcək bir sözü olmayıb, qulluğuna əməl etməyə məcbur oldu. Ələlxüsus, qoşunun kazak qismisi millətə düşmən və hökumətə dəst olduğunu bildirib, əvvəlincinin zərərinə və ikincinin xeyrinə iş görürdü və indi də görməkdədir.

Xuliqanlar isə özgenin müsibətindən nəfərdar olmaq arzusunda olan adamlardan olub, guya padşahpərəstlik niyyəti ilə hökumətə kömək göstərmək üçün şeytançılıq, ara vurmaq, fitnə salmaq ilə millətə hərdən hökumətin zülmünə giriftar edərdilər. Belə alçaq adamlara provokator, yeni aravuruşdurən, yaxud müfəttis (fitnə salan) dəxi deyilir. Bunların içində heyvandan yalnız bir dil ilə seçilən adamlardan tutmuş, universitetlər və sair ali məktəblərdə oxuyub dər qurtarmış adamlar dəxi vardır. Təəccüb burasıdır ki, bu xuliqanlar özlərinə "vətənpərəst" və "təəssübkeç" deyirlər. Halbuki vəqədə vətənin böyük düşməni bunlardır və bir də təəccüb burasıdır ki, bunlar hamam azadlıq elan edilən günün səhərisi zühur edib, hökumətin birinci dəfə üstün (üşgün) olmağına səbəb və kömək bunlar oldular. Guya bu "vətənpərəst"ləri kim isə, qəsdən əvvəlcə hazırlayıbmış ki, lazım yerdə istemal etsin.

Demək olur ki, eğer millət içində ittifaq və ittihad bərk olsaydı, nə qoşun üz döndərərdi, nə də xuliqanlar zühur edərdi. Bütün millət də aldığı azadlıq sayəsində dolanıb indiyə qədər vətən xeyrinə neçə-neçə səmərəli işlərə şüru etmişdi. Lakin bu xüsusda millətə də çox qınamaq olmaz, çünki Allah tərəfindən hər kəsin qəlbinə qoyulmuş bu azadlıq arzusu, əsrlərə davam edən azadlıqsız əzabı millətin bir çox adamlarının qəlbində o qədər böyümüşdü ki, onlar heç güman etmərdi ki, bu arzunu hüsulə gətirməmiş bir kəs rahat ola... Və bir də hökumətə bunun dəxi artıq nəfi oldu ki, birinci cəbr və zordan sonra belə bir qiyama davam etməyə öyrənməmiş millətin bir çox hissəsi ürək-sizlik edib, hamam demə sakit oldu, yerdə qalan igidlər isə hökumət ilə müharibələr edib, azadlıq yolunda fəda olurdular. Hökumət dəxi çox qazanmırdı, onun da kişiləri bu yolda "qurban" olurdu...

Qərəz, cəbr, zor, zülm, sitem getdikcə artırdı, senzurasız çıxmasına izin verilmiş qəzetlər bir-birinin dalınca bağlanırdı, azad qurulmasına rüxsət verilmiş müntəqlər və məclislər dağılırdı; əmniyyəti-şəxsiyyəni iyi, tozu yox idi. Kimini basırdılar, kimini kəsirdilər, kimini asırdılar

dılar, kimini sürüdülər, kimini tutub dustaq edirdilər. Həbsxanalar ağzına qədər dolmuşdu, hətta ac adamlara (fəhlə qisminə) çörək verməyi də qadağan etmişdilər. O idi ki, neçə-neçə pulsuz naharxanalar hökumət tərəfindən bağlandı...

17 oktyabrın sonra neçə-neçə fırqələr dəxi törədi, bunlardan ən alçağı "monarxist" ya "monarxist"lər fırqəsidir ki, bunlar padşahbaz, padşahpərəst olub, hökuməti-müstəqilə və müstəbido tərəfdarlarıdır. Üzvlərinin çoxu xuliqandır. Ən odlu fırqə isə "anarxist" və ya "anarxist"lərdir ki, bunlar hər bir rahatlıq və sakitliyə biganə olub, hərə-mərə və nizamsızlıq istəklisidirlər. Bunların üzvləri hökumət tərəfindən elə bir zülm gördükdən sonra hər bir azadlıq və hümayətə dəstbördə olan və azadlığa olan etiqadını itirmiş adamlardır. Sair fırqələrdən üzv tərəfindən zorlusu "hökuməti-moşruteyi əvamiyyə" və ya "qanunu-osasiyi-əvamiyyə" (Konstitusionno-demokratiçeskaya yaxud "kadet" və ya "Narodnaya svoboda") fırqəsidir ki, bunlar yalnız bir azadlıq tələb edirlər. "İctimaiyyəun-inqilabıyyəun" (sosial-revolusiyoner) fırqəsi dəxi vardır. Bunlar zəhmətkeş sinfini toplayıb, onların nəfəsini gözləmək üçün hökumət dolancığını bərdən-birə, cəbr ilə də olmuş olsa, təzələşdirib, ziraət comiyyətləri qurmaq istəyirlər. Tələb və məramca on gözəl və on göyçək fırqə "İctimaiyyəun-amiyyəun" (sosial-demokrat) fırqəsidir ki, bunun bütün tələbləri pəsəndidə olub, baş tələbləri hər nəyə desən deyər. Bu tələb isə kasıb və dövlətlini bərabərləşdirib, bu gün pul ucundan və dövlətin çox və azlığından dünyada törənən həsəd, bəxş, kin, ədavət, qüdrətsizlik, məhəbbətsizlik, üz döndərmək, yalan, saxtakarlıq, niyəkərlik, dava, muharibə və sairə məzəmm şeyləri yox etməkdir.

Bu üç axırkı söylədiyim fırqələrin hamısı istəyirlər ki, millət bilavasitə padşah ilə bir yerdə hökumət dolandırsın və dövlətin qanunları qərar etmək işləri büsbütün millətin olındə olsun, nəinki vəzir-vəzəranın. Binaəniləy millət seçilmişlərinə külli-ixtiyar verilib, heç bir şeylə onun ixtiyar təhdid edilməsin, yəni balacalanmasın. Lakin birinci şərt budur ki, millət seçilmişləri də bu seçki qaydası ilə seçilsin:

Seçki görək ümumi külli olsun, yəni uşaq, dəli və qoşun əhlindən savayı hamının vəkil seçməyə ixtiyar olsun, bu ixtiyar hamıda bərabər olsun (ağanın və nökrinin ixtiyar bir olsun). Bu ixtiyar kişiye verilən kimi, arvada da verilsin. Seçki məxfi olsun, yəni hər seçkiçi hansı adamı istəyirsə, onun adını xolvətə yazıb versin, çünki seçki bu cür məxfi olmayıb aşkar olsa, o surətdə zəif adamlara qüvvətliyə güc edib

istəmədiyi adamı seçməyə məcbur edirlər. Seçki görək vasitəsilə olsun, yəni haman birinci seçkidə seçilən adamlar vəkil adlanıb, millət məclisi qurmağa getsinlər.

Bəs vəqion hökumətin millət məclisi qurmağa özünün artıq meyli olsa idi, o surətdə seçki haqqını ümumi külli, bərabər və məxfi olmaq qaydası ilə edərdi və nahaq yerdə bu haqqı balacalandırmazdı. Və bundan savayı millət məclisindən başqa ayrı bir məclis quramazdı ki, qanunlar verməkdə onun da millət məclisi kimi haqqı olaydı. Halbuki hökumət millət məclisinin belə bir nəqis qurulması ilə iktifa etməyib, bir də özgə məclis qurdu. Və ona da, millət məclisinə verdiyi ixtiyarını verdi, yəni qanun verməkdə onu da işə çəkdi. Bu məclis nə məclisdir?

Bu məclisin adı rusca Qosudarstvenniy sovet və ya Verxnyaya palatadır ki, türkcə biz buna Dövlət şurası deyirik. Bu məclisin üzvləri kimdir? Məclis kimlərdən qurulubdur? Bu məclisin üzvləri bürokrat və burjuva adlanan adamlardandır. Bürokratlar, yəni momur, qulluqçu, daha yaxşı – çinovnik və sahibmənsəblərdəndir. Vəzirlərdən tutmuş hər bir sahibmənsəb cəmbəli bürokratdır. Hanki məmləkətdə ki, bürokratlar güclü və ixtiyarlıdır, o məmləkətin işi xarəbdir, çünki ixtiyarlı bürokratın vücudu ilə millət özü heç bir iş görə bilməyib, həmişə bürokratların buyurduğuna əməl etməyə məcbur olar və heç bir ixtiyarı olmaz ki, durub bürokratların tutduğu əməllərə nəzor yetirsin ki, görək, aya, bu əməllər millətdən ötrü nə qədər ağırdır və milləti özməkdə bürokratın nə haqqı vardır. İxtiyarlı bürokrat millətə qəyyum hesab olunur, millət dəxi onun qulu yerində görünür. Heç insaf deyildir ki, millət öz xeyir və şərinə gözləncə anladığı yerdə durub, uşaq kimi qəyyum əlinə verilib; halbuki bu qəyyum öz mənsəbinə bütün millətin xeyrinə satmaz. İrana və Osmanlıya bir nəzər edək. Millətin qoyun sürüsü kimi dolanıb pərişan və sərgərdan qalmağına səbəb nədir? Bürokratiyanın gücü və ixtiyarını...

Burjuvalar isə – bunlar da pul güdənlərdir, hər biri böyük iş sahibləridir ki, zəhmətkeş və əkinçi adamların vasitəsilə pul qazanıb, heç zəhmətkeşin halına qalmırlar. Bunlarınkı az adamı çox işlədib, çox da pul və sərməyə qazanmaqdır. Onlar mühafizə edib gözlədik-

lon yalnız bir puldur, sommayədir. Zəhmətkeşlərin məşətini yüngül-
ləşdirmək onların ağına gəlməz, zəhmətkeşin elimli, əqli-səlim
sahibi. qanacaqlı olmağı onlara xoş gələn şeylərdən deyil və bir də
zəhmətkeş nə qədər möhtacdır, bir o qədər də onlara nəfdir. Çün-
ki zəhmətkeş üzünə möhtaclığı ucundan hər bir əzab və zəhmətə
razi olub, burjuanın keyfi istədiyi kimi işləyəcəkdir. Mülkədarlar dəxi
burju qismindəndir.

Bunlar böyüklük və ağalığ kimi şeyləri çox sevdilər. Bunların
əqidəsincə kəndçi yaranıbdır ki, ağasına qulluq edib, ona pul qazan-
sın. lakin nə tövr qazansın, nə ilə qazansın, qazanmağa iqtidarı varmı
– bunlar daha ağanın işi deyil. Mülkədarın yeri var, kəndçinin yeri
yoxdur. Ona görə kəndçi yerə möhtacdır və bu möhtaclıq da onu
nökərçiliyə məcbur edir. Bu gün bütün Rusiyayı bürüyən açlığa
səbəb kimdir? Mülkədarlar!

Bəs Dövlət şurasının üzvləri haman bu bürokrat və burjualar-
dandır. Bunların bir qismini padşah özü üzv təyin edir və qalanları
da seçki qaydası ilə seçilir. Bunlardan savayı Dövlət şurası
üzvlərindən bəziləri də pravoslaviyaməzhəb ruhanilərin başçı-
larıdır. İştə aşıkardır ki, həmin bu Dövlət şurasında olanlar əvvələn,
milləti həmişə qısıqı və əziyyət içində saxlayan çinovnik, bürokrati-
yanın vəkilləri, millətin zəhmətkeş qismini güzərəndən salan burju
və dövlətilənn nümayəndələri, kəndçi sinfini ac qul məqamına gətirən
mülkədar və dvoryanların seçilmişləri və bir də din azadlığına həmişə
mane olan pravoslavıya ruhanilərinin başçılarıdır. Dövlət dumasına,
yəni millət vəkillərinə verilən ixtiyar Dövlət şurasına da verilir.
Dövlət dumasının qanun verməyə ixtiyarı olan kimi, Dövlət şura-
sının da qanun verməyə ixtiyarı vardır. Lakin iş buradadır ki, Döv-
lət duması vermək istəyən qanunu görək Dövlət duması qəbul etsin
və illa qəbul etməsələr, qanunun hökmü işləyə bilməz. Ta ki görək
buna padşahın özü baxa. İndi məlum olduğu üzrə, Dövlət duması
elə qanunlar vermək istəyəcəkdir ki, bunların vasitəsilə bütün millət
qısıqı və əziyyətdən qurtarıb, mürəffəhülhal dolana bilsin. Binə-
nileyh. bürokratiya və burju siniflərinin də bu qanunlar vasitəsilə
ixtiyarını gətirdikcə azaldacaqdır. Belə olan surətdə Dövlət şurası
ki, bürokratiya və burjuaziya yığınağıdır, bu qanunların veril-
məsinə razı olarmı? Doğrudur, Dövlət duması dəxi Dövlət şurası
vermək istəyən qanuna razı olmaz və bu qanunların baxılması pad-
şahın özünə qalar. Lakin padşah ilə millət arasında Dövlət şurası

kimi keçmiş hökumət nümayəndələrinin sədd və süpör olması Döv-
lət dumasını hər bir ixtiyardan salmış kimi olar... Odur ki, Dövlət
şurasının vücudu onsuz da naqis və natamam, bir tövr ilə yığılmış
Dövlət dumasının özünü daha cüzi bir məclis monzilesinə salır.
Halbuki Dövlət dumasından başqa böyük və külli ixtiyar sahibi heç
bir məclis olmamalıdır. Bunu da unutmayalım ki, Dövlət şurasında
müsəlmanlardan bir vəkil də yoxdur və olmayacaqdır. Bu xüsusda
odibi-şəhirlərimizdən Ə.İbrahimov cənabları "Ülfət" qəzetində
yazıb, Dövlət dumasının müsəlman vəkillərinə təklif edir ki, Döv-
lət şurasına müsəlman vəkilli daxil etmək məsələsinə dumdada danış-
sınlar. Lakin mənim zənnimcə, bunun heç lüzumu yoxdur. Bir məc-
lis ki, Dövlət dumasına zidd ola, orada müsəlmandan vəkil oldu,
olmadı birdir. Yaxşı olardı ki, heç Dövlət şurası bilmərrə qurul-
mayaydı. Amma nə etməli ki, bu məclis quruldu. Və quruldu ki, neçə
yüz illərdən bəri yığılmış millət ehtiyacının rəf olmasına soddə və
manəe ola...

Bir tərəfdən Dövlət dumasına millətdən üzvlər seçmək işinin
elə naqis və balaca olması və digər tərəfdən də Dövlət şurası kimi
bürokratlar yığınağı qurulması milləti həvəsdən salıb, Dövlət duma-
sına olan etibarını kəsmiş kimi oldu. Dumanın əhəmiyyətini, yeni
lazım və vacibliyini heç kəs nəzərə almırdı. Çünki bildirilər ki, belo
dumadan heç bir şey, heç bir mənfəət çıxmayacaqdır. Bu isə hökü-
mətə çox xoş gəlirdi, hökumət duma açılacağını vədə verdiyinə peş-
man olmurdu. Zira ki, bunu yəqin etmişdi ki, hüriyyətpərvər adam-
lardan heç bir kəs elə naqis dumaya daxil olmağa razı olmayacaq-
dır. Razi olanlar da "vətənpərest" və "təəssübkeş" adlanan 17 okt-
yabr firqəsindən olacaqdır, bunlar da hökumətin ağzına baxıb, "sür
dəyəyə" zərbi-məsələinə tabe olacaqdılar. Bundan məsəva, hökumət
belə güman edirdi ki, dumdada hüriyyətpərvər adamlardan olsalar da,
çox az olacaqdılar. Ona görə onların rəyi dumdada şayani-diqqət ol-
mayacaqdır və bir də hökumət bunu özünə yəqin etmişdi ki, du-
mada hüriyyətpərvərlərə xələ və məmaniet yetirən hamıdan artıq
kəndçilərin vəkilləri olacaqdır...

Qərübə budur ki, hökumət dumanın bütün millət nəzərində belo
cəri bir şey hesab olunduğunu yəqin bilə-bilə, genə də istəyirdi ki,

dumanı bacardığı yerəon heç zad moqamına yetirsin. Binaənileyh, əvvələn, Rusiyanın ətraf və əknafında dumaya vəkil seçmək işini qəsdən toxıro saldı. Odur ki, duma aprelin 27-də açıldı. Amma indiyədək bizim Qafqazdan oraya bir vəkil də göndorilməyibdir. Vo saniyən, hər bir quberniyanı "voyennoye polojeniyə" (idareyi-ürfiyyəyi-osqonnyə) altına alıb qoyurdu seçkidon qabaq camaat yığılıb, duma xususunda danışınlər, dumanın nodon ibarət olduğunu əhaliyə qandırb, layiqli adamlar seçməyə vadar etsinlər. O idi ki, dumaya bir qədər ümidi olan adamların da həvəsi itib, hər yerdə kosəlot və ətalət ilə istər-istəməz iş görüldü.

Bir: tərəfdən dəxi repressiya deyilən cəbr və zülm davam edirdi. Bınova millət bilmərrə istitaədon düşmüşdü. Bir çox adamlar, olələxusus, yohudilər Rusiyadan baş götürüb qaçırıldı. Bu cür dolanacaq no vaxta kimi davam edəcəkdir, Allah bilirdi. Lakin bu dolanacaq dəxi tab gətirmək qeyri-mümkün idi. Binaənileyh, millət belə bir ağırından ağır haldan çıxmaq üçün bir oncam axtarırdı. Əncam dəxi bu idi ki, ya qıyam edib, hökumətin belə bir tab gotirilməsi mümkün olmayan ağırlığını üstündən atmaq və ya hər no tövr naqis də olmuş olsa, Dövlət dumasını ümid ağacı bilib ondan ol üzümək. Əvvəlincə oncam məlum səbəblərə görə mümkün deyildi. Labüddən ikinci oncamdan yapışmaq lazım gəlirdi. O idi ki, dumanın açılmasına bir az qalmış millət içində dumaya həvəs artmağa başladı. Əvvəl dumaya özünü salmaq istəyən "17 oktyabr" və ya monarxistlər firqəsi idi. Ondən sonra "kadet" və yaxud məşrutəyi-ovamiyyə firqəsi kəmalışovq və həvəs ilə öz adamlarını dumaya salmağa soy və qeyrət etdi. Vo elə bir cəld iş gördü ki, "17 oktyabr" firqəsini basıb keçdi. Bunun dalınca ictimaiyyəun-amiyyəun firqəsi tərəfindən də dumaya üzv hazırlamaq əlamətləri göründü. Millətin birdən-birə dumaya olan belə həvəsi hökuməti əndişəyə saldı. Daha millətin dumaya layiqli üzvlər hazırlamaq əmrində bu qədər cəld və sürətlə iş görməsinə mane ola bilməyib, hökumət özünü qorumağa başladı. Ən əvvəl pul sandan özünü təmin və arxayın etmək üçün beş prosent ilə külliyyətli borc clədi. Vo saniyən bu zülm və sitəmin davamına səbəb olan Vitte, Dumovo və kompaniyaya mənsub adamlar belə bir "hünər"dən sonra qocalıb yorulduqlarına görə qulluqların çıxardıb, əvəzində təzəalları qoydu. Bundən başqa, Dövlət dumasının açılmasından iki gün əvvəl dövlət üçün əsas qanunlar elən edildi. Və bu qanunlar Dövlət dumasının cüzi bir məclis olduğunu ikinci dəfə camaata bəyan etdi.

Lakin daha dumanın işi qurtarmışdı. Aprelin 27-si yetişi, vokillər Peterburqa yığıldı və Duma kəmalitəntononə ilə açıldı. Vo hökumət ancaq burada qandı ki, bu duma o özü güman etdiyi dumaya bənzərir və buraya yığılan vokillər hökumətin əmrinə qulaq asınacaq üçün yığılmayıbdır. Bunlar millətdən ötrü həqiqi hürriyət və əzədlilik qazanıb, camaatı istibdad zindanından qurtarmaq üçün ənd içib gəlirdilər. Vokillərin padşah həzrətlərinin nitqinə cavəbon yazdıqları əndə bunu əyən surətdə hökumətə bildirdi.

Əndə göndoriləndən indiyə kimi bütün Rusiyə deyil, bütün ələm gəzləyirdi ki, gərək hökumət dumanın bu əndəsinə nə cavəb verəcəkdir. İndi bu may ayının 13-də vəzirlər həyətə dumanın əndəsinə cavəbon bir para bəyanat verib, dumanın baş tələblərini rədd edir. Duma isə, nəcə ki bugünkü tələqlərləndən göründü, vəzirlər həyətinin bu hərəkətdən dilgər və mütəəffir olub, öz dediklərində qayim durmağı qəət edibdir. İştə, bu gündən belə bütün ələmin ənzəri Peterburq tərəfinə cəlb olunubdu. Hər kəs deyir gərək nə olacaqdır. Lakin bunu unutmamalıdır ki, vokillər fəda olmaq istəşə də, öz camaatını istibdaddən qurtarmağa ənd içən kimi, millət dəxi, cəndan kəçiləcək isə də, öz vokillərinə kömək etməyə ənd içibdir...

TƏƏSSÜFLƏR OLSUN

Hərgəh millətlərin tərəqqisini, yəni qabağa gətirməsinə ölçə bilən bir ölçü olsa idi və o ölçü ilə müsəlman millətinin qabağa gətirməsi ölçülə idi, əndə məlum olardı ki, biz bir addım qabağa, iki addım dala, dörd addım qabağa, üç addım dala, iki addım dala, beş addım qabağa cəloyə-cəloyə qabağa gedirik.

Bir kolmo, biz təzə yerimək əyənən uşağa oxşayırıq ki, bir addım atıb sonra yixılır; durub bir addım daha atır, əmma əyaqları bir-birinə dolaşib yənə yixılır, yənə durur, addım atır, bədoni ağırlıq edib yixılır, durur və i.ə.

Uşağın bu cürə yixıla-dura gətirməsinə səbəb nədir? Məlumdur ki, onu yeridən əzələrin cismani qüvvətsizliyidir. Yaxşı, bəs bizim bu cürə – bir dala, bir qabağa addım atıb yixılardura "qabağa gətirməyimizin" səbəbi nədir?

Onun da səbəbi bizi qabağa aparən əzələrin, yəni iş başında duranlarımızın qüvvətsizliyidir. Əmma bizim əzələrimizin qüvvət-

sizliyi cismani qüvvətsizlik deyildir, yəni əzalarımız çolaq, şil və şikəst deyildirlər. Onların qüvvətsizliyi monovi qüvvətsizlikdir!

Mənəvi də qüvvətsizlik budur:

Cəmiyyət, yəni cani-dildən işə girişməlik yox! Fəaliyyət, yəni oyaq və ciddi cəhd ilə iş görmək yox, hamısından bədtər mətanəti-qəlb. yəni cürət, ürəkliklik yox, həvəs yox, sövq yox, arzu yox...

Vallah, mən bilmirəm ki, bu əzalarımız öz xüsusi işlərində nə tövrdürlər. Amma onu bilirəm ki, millət işinə qalanda, bunların hamısı mənəvi qüvvətsizdirlər ki, rusca buna besxaraktermost deyirlər. Türk-cəsinin dürüstlüyünü bilmirəm. Burada da bizim əzalarımızı balaca uşaqlara oxşatmaq olar.

Görürsən ki, bir balaca uşaq anasının qucağından yerə düşüb bir qədər gedir. birdən qabağında bir pişik görüb, tez qayıdıb qaçır anasının qucağına, sonra düşüb bir də gedir. Bu səfər də bir ayrı şeydən, məsələn, öz kölgəsindən qorxub, yenə qayıdıb qaçır anasının qucağına.

Bizim əzalarımız da öhdələrinə götürdükləri bir işi o qədr aparırlar ki, nə qədər bu iş özbaşına gedə bilər. Amma elə ki işin qabağına bir balaca əngəl çıxır və burada işi aparmaq üçün əngəli itələmək lazım gəlir, o halda əzalarımızın əli-ayağı boşalıb, işdən əl götürməyi məsləhət bilirlər. İş dəxi "Ördək, balıq və xərçəng" in çəkdiqləri araba kimi hamanca yerində qalır...

Bu bir!

İkinciyə qalan yerdə, bizim bir dərdimiz də budur ki, bəzi adamlarımız elə bir işin dalınca gedirlər ki, o işin nədən ibarət olduğunu özləri də bilmirlər və binaenileyh, gördükləri işdən heç bir səmərə hasil olmur.

"Ördək, balıq və xərçəng" hekayətini yazan rus ədibi Krılov bir ayrı hekayəsinin başında bu sözləri yazır:

"Əgər başmaqçı durub bulka çörəyi bişirə və bulkaçı da başlayıb başmaq tikə, bu cürə işdən əziyyətdən başqa heç zad çıxmaz".

Bizim "bulka çörəyi" bişirmək istəyən "başmaqçılarınmızın" və "başmaq" tikmək istəyən "bulkaçılarınmızın" əsil məqsədinə baxsan, doğrudan da, "bulka" bişirmək və "başmaq" tikmək deyil. Bəs nədir?!

Özlərini göstərmək!

Bəli!.. Yuxarıda zikr elədiyim Krılov cəvabları belə bir hekayə dəxi yazıbdır:

Günlərin bir günü ayı, meymun, keçə və bir də eşşək bir musiqi məclisi düzəltmək istəyiblər. Biri əlinə tar, biri saz, biri zurna və

bir dəfə alıb başlayıblar çalmağa. Amma görüblər ki, səs-küydən başqa heç zad çıxmır və çaldıqları havacat heç kəsə sümüyünə düşmür. Deyiblər ki, yaqın pis oturmuşuq, gəlin yerimizi dəyişək. Durub yerlərini dəyişiblər, çifayda, çaldıqlarından yenə heç bir zad çıxmayıbdır. Görüblər ki, bir bülbül uçur, haman dəm durub bülbülə yalvarıbdılar ki, ay bülbül, sən allah, bir bizi başa sal görək nə tövr oturaq ki, bizim çaldığımızdan bir şey çıxsın.

Bülbül də gülüb deyibdir ki, canım, siz musiqişünas deyilsiniz. Binaenileyh, nə tövr otursanız, lap mil dursanız, çalğınızdan heç zad çıxmaz.

Əlbəttə, çox yaxşı olardı ki, bizim də haman adamlarımız bir işgörmən bülbülü gördükdə ona məsləhət edoydilər. Lakin heyhat!.. Çünki bizim haman adamlarımızın məqsədi iş görmək olmayıb, özlərini göstərməkdir. Ona görə də işləbən bülbülü gördükdə hoy-huy salıb, daş atırlar ki, bülbül qaçsın.

İşləbən "bülbül"ümüzə də o cürət, o ürək yoxdur ki, bunların hər-sinin başına bir qapaz salıb deyə: Durun belo! Yazıq camaatı damaq eləməyin!

Odur ki, deyiblər: Bülbülümüzə həvəs yox, qarğamızda səs.

BAŞÇI LAZIMDIR

Tarixi bir həqiqətdir ki, bir millətin tokamül və ya inqilab təriqilə tərəqqi və təməddününə səbəb o millətin başında duran bir və ya bir neçə tərəqqipərvər və təcəddüxah firqələr olubdur.

O firqələr öz millətin cürbəcür təriqlər ilə, doğrudan da, irəli aparmaq yolunda böyük fəaliyyət göstərərək, qabaqlarına çıxan hər dürlü mümanietlər ilə mübarizə və mücahidə etməklə bilaxir öz məqsudlarına nail olublar.

Firəng, nemes, ingilis, amerikanlar, yaponlar və sairələr bugünkü tərəqqi, təməddün və rifahi-hal ilə asudə məişət keçirmələrində haman başlannda duran və onları təriqi-səadət və tərəqqiyə yönəldən firqələrində bərludurlar.

Bu gün bu millətlər dərəceyi-tərəqqinin o payesinə çıxıbdırlar ki, hər bir fərdləri öz xeyir və şərlərini layiqincə anlayıb, əsil insan kimi yaşamağı bilirlər və onun sayəsində də sərbostanə və qeydsiz ömür sürürlər. Orada hər bir fərd vəzir olsun, fəhlə olsun, təfavüti

yoxdur, öz-özlüyündə, öz tərz-i-moişətində onu təsdiq edə biləcək və onun hüququna və hüriyyəti-şəxsiyyətinə xələl yetirəcək heç bir şeylə müqəyyəd deyildir, mögərinki, bunun hüriyyəti-şəxsiyyəti başqalarının hüququna təcavüzdən ibarət olmasın. Bu işə onlar üçün qeyd deyildir, çünki ölkənin hüququna toxunmaq, ya hüriyyəti-şəxsiyyətinə ol atmağın böyük bir şəhər olduğunu hər bir fərd çox gözəl anlayır.

İnsanlıq vəzifəsi işə şərhdən çəkinməkdir.

Xülasə, onlar hamısı birlikdə hər bir yaxşını təqdir və hər bir yamanı təkdır və təqbih etməyə qadirdirlər.

Yaxşı ilə yamanı dürüst anlamaq üçün də mütləq elm və bilik lazımdır ki, o da onlarda vardır. Elm və bilik sahibi olmaqlarının da başlıca səbəbi yuxarıda orz etdiyimiz üzrə öz mücahid firqələri olubdur.

Bu anda dəxi biz görürük ki, məsələn, qonşumuz erməni, gürcü, yəhudi millətlərinin başlarında öz firqələri durub ətradi-milləti kəməli-səbat ilə irəli sürməkdədirlər. Odur ki, məsələn, bu gün Yevropadan dala qalmış olan Rusiya dövlətinin ümumtərəqqi və təcəddüd işlərində də iştirak edənlər ancaq bu millətlərdir. Mücahid firqələri illərcə çalışıb-vuruşmaqla bu millətlər birdəfəlik tərəqqi və təcəddüd yoluna...

Kəçək bizə! Əcəba, bizim millətimizi qabağa aparan kimdir? Hanı bizim başımızda duran firqə, yaxud firqələr? Hanı o tərəqqi və təali bələdləri ki, bu gün cəhəlet çölündə, köhnə və çürümüş əqidələr palçıqına batmış olan millət karvanını tərəqqi və təcəddüdü rahat yoluna sala bilərlər? Hanı?

Yoxdur! Karvan batıb qalıbdır...

Bizim də sair millətlərdə olan kimi başçı firqəmiz olmasa, əcəba, tərəqqi və təcəddüd edə bilərikmi? Haradan edə bilərik? Məgər ziyalılarımız, ürfə və intellidentlərimiz bunu bilmirlər? Anlamırlar? Neyçün heç bir təşəbbüs yox?! Neyçün oxumuşlarımız heç bir asari-həyat göstərmirlər.

Camaatımızda müşahidə olunan cüzi tərəqqi və təcəddüd əlamətindən naşi təsəlli tapıb da, arxayın oturmaq yaramaz!

Bu əsrdə tısbəgə qədəmi ilə tərəqqi etmək heç tərəqqi etməməyə müsavidir.

Burada milləti irəli sürüyə bilən qüvvət lazımdır!..

ÖZ QƏDRİMİZİ BİLMİRİK

50-60 il, daha doğrusu, bir yüz il bundan əqdəm Bakının ətrafı otsuz-ələfsiz bir düz olub, heç bir kəsə mənfəət vermirdi. Bu səbəbə görə oranın qədrini bilən, bu yerlərin içində yatan milyonlardan, qızıldan xəbərdar olan bir kimsə yox idi. Çox ola bilsin ki, içərisində milyonlar yatan bu yerlərin üstündə acından ölənlər də az deyildi. Amma bir gün oldu ki, bu yerlərin qədr və qiyməti bilindi.

Bu yerlər artıq möhtərəm və əziz oldu. Hər bir parçaları qızıl qiymətinə bərabər oldu. Yer işə öz içindəki sərvəti samanı dıxarı çıxarıdı, milyonlar qazandıрмаğa başladı. Bu milyonlar sayəsində Bakı da, onun ətrafı da kəsb-i-əhəmiyyət edib gətirdikə abadlaşmağa başladı.

İndi bizim elmdən, sonayədən məhrum qalmış olan camaatımızı haman bu ziqiyət yerlərə təşbih etmək cayızdır. Zira heç onsuz deyil ki, camaatımız əfradı içində bütün müddətə xeyr və mənfəət yetirib xalqı başıuca edəcək adamlarımız olmasın! O adamlar vardır. Lakin onlar hələ öz istedad və qabiliyyəti-xariqüladələrini büruzə vermirlər. Çünki içərisində yaşadıkları şərait müsəid deyildir. Bütün camaatımızı bürümüş olan cəhəlet hər bir şeyin, hər bir təşəbbüsün qabağını bir səddi-əhənin kimi kesir, qoyur.

Nəyəndir ki, Yevropada hədsiz adamlar çıxır ki, öz ağıl, fərasət və qabiliyyətləri ilə deyil, yalnız öz millətlərinə, bəlkə ümum insaniyyəyə həm maddi və həm mənəvi mənfəət yetirirlər. Amma bizim icimizdən elələri çıxır?!?

Məgər Allah-taala bizi qabiliyyətsiz, istedadsız yaratdıdır? Xeyr, bizim hamımızın xilqəti birdir. Ancaq mühitimiz olan şərait bizim dahilər üçün müsəid deyildir. Bizdən də ümuminsaniyyət dahiləri çıxmağa yol vermirlər. Və işiq gələn yerləri bərk-bərk bağlayıblar. Doğrudan da, nəvəcad və ehtiram edilib də xalqa mənfəət yetirən şeylərin adına "min əməli-şeytan" deyəndə, hankı müsəlman oğlu müsəlman telefon, teleqraf, maşın və sair bu kimi şeylər icad etmək fikrinə düşərdi? Sair elmərə, sənətlərə dəxi bu nöqtəyi-nəzərdən baxıldığı zaman onların tərəqqisi mümkün idimi? Onları tərəqqi etdirən dahilərin zühuru qabil idimi?! Hələ indiyə qədər, deyil elm, bilik sayəsində, bəlkə öz istedadı-xudadətinin zorundan, güc-bərəkətindən şairlikdə, ədiblikdə şöhrət qazanmış olan üdəbə və şüeralarımız təlin və təkfir edilməyibdirlərmi?

İngilislər sərvəti-təbiisindən milyonlar qazanmaqdan başqa, dünyanın ən gözəl və qiymətli bir yer guşəsi olan Hindistanı tək bir nəfər adamlarına dəyişməyə razı deyildirlər. Bu adam kim idi? Şairi-milliləri olan məşhur Şekspir idi. İngilis əhli o şairi bütün Hindistandan əziz tuturdular.

Belə bir ağır şərait içində yaşadığımız halda bizim içimizdən ingilislərin şekspirələrinə müqabil adamlarımız olmadığı təbiidir, lakin orasını unutmamalıdır ki, bizim millətimiz içində indi və ya gələcəkdə şekspirələr istedadında yaradılmış adamlar yox deyildir. Vardirlər və bədbəxtlik burasıdır ki, biz öz cəhəletimizlə o dahilərin zühdünə mane oluruq. Onlar üçün müsaid şərait hazırlamırıq ki, öz zühdurları ilə həm bizi sairələr içində başıuca etsinlər, həm də insaniyyətə bir xidmət göstərsinlər.

İndiyə qədər, bu neçə illər ərzində içimizdə dahilik üçün doğulmuş əfradımız belə cahil mühit içində tərəqqi edə bilməyib, bütün istedadları ilə itib-batıbdılar... Söz yoxdur ki, əgər Edison da bizim içimizdə doğulub belə şərait üzrə yaşasaydı, o da bu gün icad etdiyi xariqülədə makinalara şeytan əməli dəyərdi. Və ola bilsin ki, bu gün bizim içimizdə Edisonun ixtiraatına şeytan əməli deyən şəxslər Yevropada doğulmuş və bəslənmiş olsaydılar, onlar da Edison kimi cürbəcür ixtiraatları ilə aləmi-insaniyyətə xidmətlər göstərə bilərdilər, lakin nə fayda ki, elə olmayıbdır.

Lakin indi bu iyirminci əsrdə vaxtdır ki, daha biz öz insanlığımıza diqqət yetirək. Özümüzün də sairələr kimi məharətlər göstərə biləcək insan olduğumuzu nəzərə alıb, bir kərə o qara pərdəni üstümüzədən ataq. Məharət və ustadlığımızın üstünü bürüyən kəşif qabaqları yırtaq və içimizdə mövcud olan sərvəti səmanın zühdünə və zühuru ilə həm özümüze və həm bütün insaniyyətə xidmətlər göstərəcəyinə mane olmayaq. Bəsdür ki, indiyə qədər xalqın ağılı və fərasəti ilə mənfəətbərdar olurduq. Qoy bundan sonra da xalqın bizdən istifadə etməsinə yol açılıns!

RƏHBƏRLƏRİMİZ

Hər bir millətin təkamül və yaxud inqilab təriqi ilə tərəqqi və təməddününə səbəb o millətin başında duran, rəhbəri olan bir və ya bir neçə tərəqqipərvər və təcəddüdxah firqələrin olması tarixi bir həqiqətdir.

Haman firqələrdir ki, öz millətini müxtəlif yollarla irəli aparmaq yolunda ciddü cəhd edib və böyük mərdənəlik və fəaliyyət göstərən, qabaqlarına çıxmaq və hər bir cürə mümaniyətlər ilə mübarizə və mücahidə etməklə bilaxirə öz məqsudlarına nail olublar.

Firəng olsun, nemes olsun, yapon olsun – bu tayfalar hamısı bugünkü tərəqqi, təməddün və rifahi-hal ilə asudə məişət keçirmələri də haman başlarında duran və onları təriqi-səadət və tərəqqiyə tuş edən firqeyi-mücahidlərinə borcludurlar.

Firqeyi-mücahideyindən məqsudumuz bir neçə adamın, özlərini millət rəhbəri hesab edib, tərəqqi etmək adı ilə bilib-bilmədikləri işlərə mübaşir olmaq deyildir. Bəlkə hər kəs milləti tərəqqi etdirəcək bir sənət, bir əmələ öz qəlbində bir şövq və həvəs hiss etdiyi surətdə haman əməlin dalınca düşüb, onu xalq arasında nəşr və təmmim etmək, onunla xalqın ya ağılı və yaxud hissiyyəti-aliyyəsinə nəşvü nüma etdirməklə xalqa maddi və yaxud mənəvi bir xidmət göstərmək içində davam etməkdədir.

İşte mütərəqqi və mütəməddin millətlərin dərəcəyi-tərəqqinin ali payəsinə nail olub da, bizlərə nisbətən xoş gün keçirmələri öz karkün adamları sayəsindədir.

Bu gün o millətlərin təzi-məişəti də bizimkindən dəfələrcə xoşraqdır. Orada hər bir fərd mənafeyi-ümumiyyənin nədən ibarət olduğunu və bu mənafeyi-ümumiyyə ilə hər kəsin də mənfəəti-şəxsiyyəsi təmin edildiyini dürüst anlayıb əsil insana yaraşan bir tərzle ömür sürürlər. Orada hər bir fərd, hər kim olursa olsun, öz-özlüyündə öz təzi-məişətində onu təzyiq edə biləcək və onun hüququna və hüriyyəti-şəxsiyyəsinə xələl yetirəcək şeylərlə müqəyyəd deyildir, məgərinki bunun xələl hüriyyəti-şəxsiyyəsi başqaların hüquqi-şəxsiyyəsinə təcəvüzdən ibarət olmasın. Bu işə onlar üçün heç bir qeyd olmayıb, bəlkə özləri arzu edən şeylərdəndir. Çünki özgenin hüququna toxunmaq, ya hüriyyəti-şəxsiyyəsinə el atmağın böyük bir şər və zərəri olduğunu hər bir fərd çox gözəl anlayır. Xülasə, onlar hamısı birlikdə hər bir yaxşını təqdir və hər bir yamanı

təkdir və təqbihə etməyə qadirdilər. Yaxşı ilə yamanı da dürüst anlamaq üçün elm və sənaye sahəsində tərəqqi etmək lazımdır. Bu elm və sənayenin, yeni tərəqqi yolunun xalq üzərinə açılmasına da səbəb başçı firqələridir.

Lakin bizlərdə hələ elə rəhbərlər yoxdur, yox olmalarına da səbəb ümum camaatımızı bürüyən, əhatə edən ətələt və kəsətlə bərabər, rəhbərliyə layiq olan şəxslərimizin məişətcə dar gün keçirmələridir.

Bu halda bizim hər bir fərdimiz öz tərəqqisi üçün bir rəhbərə möhtac olduğunu hiss edir. Lakin bu rəhbərlər öz rəhbərlik işlərinə ehtimam və diqqətlə məşğul olmaq üçün məişətcə təmin olunmalıdırlar. Doğrudan da, rəhbər olmaq istedadını haiz olan şəxslərimizin öz aramızda qədr və qiymətləri bilinməsə, onlar təmini-məişət üçün başqa yerlərdə, başqa tayfalar içində və ya başqa bir yolda işləməyə başlayıb, xalqa fayda verə bilməzlər.

MÜƏLLİMLƏRİMİZ VƏ MƏTBUAT

Keçən sənələrdə yenə də heç olmasa bir para müəllimlərimiz qəzetlərdə nafe məqalələr yazmaqla oxuyanlara bir növ mənfəət yetirirdilər. Lakin bir neçə zamandan bəridir ki, müəllimlərimizdən heç bir səs-səmir yoxdur. Guya bunların mətbuat səhifələrində müzakirə olunacaq heç bir ehtiyacları, mühüm məsələləri yoxdur. Və guya oxucularımızın bunların məqalələrinə heç bir möhtaclığı dəxi yoxdur, halbuki həqiqətdə belə deyildir. Müəllimlər əhəlimizin savadlıları və əhəlimizə savad öyrədən olduqlarından onlar mətbuata daha artıq əhəmiyyət verməlidirlər. Əhəlimizin övladı mütəəllimlərimizin bilavasitə ağızdan söylədiyi sözlərə möhtac olduqları kimi, övladların ataları da müəllimlərin onlara dair söyləyəcək olduğu sözlərə möhtacdır. Bu sözləri də ancaq mətbuat vasitəsilə söyləmək mümkündür. Bir çox məsələlər vardır ki, təlim və tədrisə dair bir müəllim bilən şeyi çox vaxt o biri müəllimlər bilmirlər. Bir çox məsələlər vardır ki, o barədə müəllimlərin fikri lazımdır. Ümumi müəllimləri bir yerə yığmaq və orada təlim və tədris xüsusunda danışmaq, fikir verib fikir almaq nə qədər mühüm bir işdir. Amma müəllimlərimizin ictimaa bu halda həmişə mümkün deyildir. Halbuki belə bir ictimai möhtac olmayıb da, mətbuat vasitəsilə

mübadileyi-əfkar etmək mümkündür. Bu işə zənn edirəm ki, çətin bir iş deyildir. Təlim və tərbiyə məsələlərindən başqa min cürə ümumi məsələlər vardır ki, onların həlli yolunu da bir çox müəllimlərimiz gözəlcə bilirler.

Ona görə də bu yolda dəxi qələmləri ilə çox kömək edərlər.

Kənd müəllimlərimizin işə bu yolda vəzifələri daha artıqdır. Məlumdur ki, kəndlərimizin qismii-özəmi cəhəlat gəşəsinin təmsalidir. Bu qaranlıq yerdə bir işq varsa, o da kənd müəllimidir. Hər bir kəndin hər bir cürə ehtiyacı kənd müəlliminə gözəlcə aydındır. Belə olan surətdə bu barədə dinib-danışmamağın nə mənası vardır! Necə ola bilər ki, yanında olan adamların çəkdiyi əziyyətləri, ehtiyacları görə-görə və bilə-bilə bu barədə sükut ixtiyar edəsən və danışmayan. Halbuki səni danışmamağa məcbur edən heç bir şey yoxdur...

Yenə də Rusiya müsəlmanları içində içəri Rusiyanın müsəlman müəllimləri bu barədə mətbuat vasitəsilə həm özlərinə və həm də əhəliyə bir çox mənfəətlər yetirirlər. O tərəflərin qəzetlərini açıqdada içində bir-iki nafe məqaləyə təsadüf olunur ki, müəllifləri müəllimlərdir. Amma bizim Qafqaz müəllimləri bu qədər ehtiyacatın vücudu ilə mətbuata əhəmiyyət vermirlər. Bir kəlmə, öz mühitlərinə laqeydanə bir nəzərlə baxırlar. Bu işə arzu olunan işlərdən deyildir...

“MİLLƏT GERİDƏ QALDI”

Mən and içərəm ki, bizim millətin doğrudan da geridə qalmasına bir səbəb də haman bu “millət geridə qaldı” sözüdür ki, daha gündə onlara qulaq asmaqdan tənqə gəlmişik. Görürsən iki qərib müsəlman bir şəhərdə görüşürlər. Birisinin də əlində qəzet var. Haman saat başlayırlar ki, “millət geridə qaldı”, bizi xabi-qəflət basdı, vay halımıza, vahəsərəta və sair. Bu cürə boş və biməna sözlər ki, içində bir qəpiklik mənfəət yox, savayinki ürək bulanması və bir də baş ağrısı. Bu cürə kiflənməmiş və çürümüş sözləri hamıdan çox deyən içimizdə bir sinif adamlardır ki, onların müsəlman millətinə olan zərəri nəflərindən çoxdur və millətin geridə qalmasına səbəb olduqlarıdır. Həqiqətdə geridə qalmaqla irəli getməyin nədən ibarət olduğunu bilməyən bu adamların heç məsləki, əqidesi olmur və hərçənd hüriyyətdə və ədalətdən dem vururlar, amma onların da nəməne

şey olduğunu başa düşməyib, hər bir eməllərində də tərsinə iş görürlər. İki zidd məsləkli qəzeti ki, bunun biri camaatın əxlaqını pozub tərəqqisinə mane ola və o biri də camaat üçün tərəqqi yolu açsın, bunlar bir-birindən seçə bilməzlər, məhz bir "xətir" üçün ya o qəzetə və ya bu qəzetə tərəfdar olurlar.

Camaatı elan edirəm ki, bu cürə adamlardan bacardıqca uzaq olub, bir də onları "millət geridə qaldı" dedikdə sözlərinə qulaq asmasınlar.

BİZ NƏ TÖVR İŞ GÖRÜRÜK?

Biz iş görmək istədikdə bir şeyi yadımızdan çıxarırdıq.

O şey nədir?

O şey nərdivanıdır!

Necə yəni nərdivan! Nərdivan nədir?

Nərdivan bir alətdir ki, onun vasitəsilə adam tədriclə yuxarı çıxa bilər. Hər kəs nərdivansız yuxarı çıxmaq istəsə, elə yıxılacaq ki, təpəsi dağılacaq.

Bu belə! Bundan başqa, bir də biz həmişə başımızdan yekə iş görürük.

Amma bunun səbəbi var. Səbəbi də budur:

Qonşularımız siçan boyda işlər gördükdə, biz yatmışdıq. Sonra onların işi böyüyüb, keçi boyda olanda da, biz yatmışdıq. Sonra onlar eşşək boyda işlər görməyə üz qoydular, biz yenə yatmışdıq. Qonşularımızın eşşək boyda olan işi irəliləyib camış yekəlikdə oldu, amma biz yatmışdıq. Və camış dönüb dəvə olanda da, biz yatmışdıq. Biz ancaq o vaxt oyandıq, nə vaxt ki, qonşularımız fil boyda işlər görməyə başladılar.

Qərər, gözümüzü ovxalayıb dedik ki, nə var? Biz də o boyda işlər görə biləcək və başladığımız fil boyda işlər görməyə.

Axırı nə oldu?

Axırı belə oldu:

Filin bir ayağını qayırmamış yoruluruq və durub qaçırıq. Sonra utanırıq, deyirik, gəlin təzədən başlayaq, ancaq burasını iqrar eləyirik ki, filə gücümüz çatmır. Deyirik ki, ondan balacasını qayıraq. Fildən balaca nədir? Əlbəttə, dəvə. Qərar qoyuruq ki, dəvə boyda qayıraq, başlayırıq. Amma yenə dəvənin ayağı tamam olmamış yoru-

lub qaçırıq. Sonra yenə yığılır, deyirik ki, dəvə iridir, ondan balacasını başlayaq. Ondən balaca nədir? Camışdır. Başlayırıq camış boyda iş görməyə, lakin camışa da gücümüz çatmır. Aşağa enirik (halbuki, qonşular fildən yuxarı çıxırlar). Deyirik ki, eşşək boyda iş görmək, amma eşşək də bizə güc eləyir. Tuturuq keçini. Görürük yox, keçiyə də tab gətirə bilmirik. Onda məsləhəti qoyuruq siçan üstünə.

Amma onda da görürsən ki, içimizdən bir pişik çıxdı və siçanı yedi!..

Biz belə iş görürük.

BİZ İLƏ YEVROPALILARIN TƏFAVÜTÜ

Yevropalılar ağappaq və tərtemiz bir libas kimidirlər. Biz də kirdən rəngi məlum olmayan mündəris bir paltar kimiyik. Odur ki, haman ağ və tərtemiz paltarın üstə bir balaca ləkə düşəndə, o saat məlum eləyir, amma kirli paltarın üstünə min o qədər ləkə düşsün, məlum eləməz. O səbəbdəndir ki, məsələn, Firəngistanda birisi ildə, ayda bazarda bir güllə atanda qəzetlər bir həftə o barədə danışırlar, camaat böyük həyəcana düşür... Halbuki bizim yerdə gündə beş-altı adam öldürülür, heç kəsin qulağına girmir...

Ağappaq qar kimi təmiz bir penceyin üstünə bir damcı mürəkkəb düşsə, yarım verstdən məlum eylər, amma bizim bədənimizdəki çirkin paltarın üstünə bir girvənkə mazut tök, bir addımdan məlum eləməz.

İkinci təfəvüt.

Bu halda, yeni bu iyirminci əsrdə yevropalılar sən edirlər ki, quş kimi havada uça bilsinlər. Amma biz bədbəxtlər hələ indi çalınır ki, adam kimi dünyada yaşaya bilək... Şeir:

Onlar əvvəl adam imişlər ki,
indi də quş olmaq istəyirlər,
Bəs biz əvvəl nə imişik ki,
indi adam olmaq istəyirik?

...
İndi keçək başqa məsələlərə.

Təkəbbür və lovğa adamdan hamının zəhləsi gedir, amma hamı da o cürə adamlardan çəkinir və həmişə onlara yol verməyə məcbur olur.

Hər halda, bu məsəl ki – ağac bar gətirdikcə başını aşağı tutar – hamının xoşuna gəlir. Amma burasının unutmaz olma ki, bari çox olan ağacın başını o qədər də aşağı tutması ağacın özü üçün zərərdir, çünki sınar.

O səbəbdəndir ki, ağacın qədr və qiymətini bilən bağbanlar o cürə ağaclara bir dayaq qayırırlar ki, bu "başlaşıqlıq"dan ona bir zərər və sədəmə yetişməsin. Halbuki bizdə tək-tək tapılan barlı "ağaclar" bar verib başlaşıqlı olduqları halda, onun barından mənfəət aparanaqların daha da başından basırırlar ki, binəva puç olsun!

BİZ QIZIŞIRIQ...

Hər bir qızmış şey axırda soyuyan kimi, biz də əvvəl qızışib sonra soyuyuruq. Məsələn, günlərin bir günü qızışib məktəb açırıq. Budur, müavini-müdir, nazir, müavini-nazir, müəllim, müavini-müəllim, mübəssir, mütəbbiq, xəzinədar, buxalter, kağızapanan, kağız-gətirən, storoj, müavini-storoj – qərəz, bir batalyon adamı çağırıb məktəb açırıq və deyirik ki, gərək bu məktəbdə ərəb dili, fars dili, türki dili, rus dili, fərəng dili, alman dili, ingilis dili, şəriət, təbiət, hikmət, həndəsə, hesab, hiqzəs-sihhə, üsul-dəftər, coğrafiya, tarix, filan, filan, filan oxuyub, uşaqlarımız məktəbi qurtaran kimi alimifazil və filosofikamil olsunlar.

Bir il keçir...

Biz yavaş-yavaş soyuyuruq...

Məktəb də yavaş-yavaş soyuyur...

İki il keçir...

Biz lap soyuyuruq...

Məktəb də lap soyuyur...

Üç-dörd il keçir.

Biz soyuyub buza dönürük...

Məktəb də soyuyub buza dönür.

Sonra oturub papağımızı geri edib, ah çəkirik və deyirik ki:

– Ah! Bu məktəbin bir zamanı vardı ki, dəm-dəstgahı dillərdə söylenirdi, amma indi? Müdirlər, müəllimlər dağıldı, uşaqlar dağıldı. Ata-analarda həvəs qalmadı. Elə müsəlmanın işi belə olar!

Daha əvvəldə bir fikir ələmirik ki, axı bir bu qədər camaatı ki, məktəbə yığmışıq və məqsədimiz də uşaqlarımızı filosof etməkdir, bunları dolandırmaq lazımdır; dolandırmaq üçün pul lazımdır; pul tapmaq üçün əlləşmək lazımdır; əlləşmək üçün həvəs lazımdır; həvəs üçün başda fikir lazımdır; fikrimiz də gərək bu cürə olsun: "İşin bünövrəsini xırda götür, qoy sonra böyüsün, yəni təbiətin yolu ilə get!"

Təbiətin yolu deyir ki, insan, heyvan, nəbatat – anadan doğulanda balaca olsun, sonra yavaş-yavaş böyüyüb həddi kamala yetsin.

Həmçinin ticarət, həmçinin sənət, həmçinin hər bir işimizdə bu yolla getmək lazımdır.

Əvvəl xırda, sonra böyük, neinki əvvəl böyük, sonra xırda...

BİZ HAMIMIZ QAFQAZLI BALALARIYIQ

Daha bəsdir, aqlımızı başımıza cəm edək, minlərcə illərdən bəri əşg ilə qan sellərinə qərək olan Vətənimizin belə bir dəhşətamiz mənzərəsinə pozub, ittifaq gününün şəxəsi altında nurlanmağa qeyrət ədəlim.

Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq, aramızda ülfət olsun, bir-birimizə üz tutaq, yekdigərimizə rast gəldikdə qəlbimiz məhəbbət, sevgi hissindən nəşət edən fərəh ilə məşhun olsun. Yekdigərimizin qəm və fərəhindən hissiyab olaq.

Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Qafqaz haqqında qəlbimizdə bəslədiyimiz məhəbbət təbiidir ki, gərək bizi bir-birimizə mərbut etsin. Qərəz və tərəflikdən müstəvli büğz və ədavət kimi dəni hisslərdən özümüzü təmizləyək. Bəsirət gözü ilə halımıza bir nəzər ataq: hamımız Qafqaz balalarıyıq, zərurət və ehtiyacımız birdir. İstiqbalımızın rəfah və səadətini təmin edəcək qüvvə hamımızın hümmət və qeyrətinə bağlıdır. Yalnız əldən səs çıxmaz. Birimiz müsibət qarantına giriftar olduqda, digərimiz onun təxlisinə canidildən müsai sərf etməlidir. Birimizə bəxtiyarlıq işığı üz çevirso, digərimizi də ondan hissəyəb etməliyik. Birimizə bədbəxtlik arız olsa, digərimiz xoşbəxt ola bilməz. Biz bunu özümüzə yəqin etməliyik. Bu

nöqteyi-nəzərdən, səadətə nail olmağa çalışınımız digərimizin də səadətünə qeyrət etməlidir.

Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin düşməni varsa, hamımızın düşmənidir, dəfinə hamımız çalışmalıyıq. Birimizi bir təhlükə təhdid edirsə, hamımızı təhdid edir, nicatımız ittifaqdadır. Din, millət ayrılığı bizim ittifaqımıza sədd olmasın gerek. Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Həmrəylik, həmfikirlik, həmməsleklik, həmkarlıq bunlar hamısı bizim vəzifeyi-müqəddəsələrimizdən ədd olunsun gerek. Əks surətdə heç bir işimiz düz gətirməz, taleyimiz nifaq və ədavət üçün bizi bir-birimizə uğratmayıbdır. Biz bunu isbat etməliyik.

Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq, mədəniyyət və mərifətlimiz cəhəldə qalanımıza, qüvvətlimiz zəifimizə, sərvətlimiz tavanasızlarımıza arxa olmalıdır. Bu əsas üzrə dolanmalıyıq ki, əğyardan yetişən zərbələr də bizim üzərimizdə əsərpəzir olmasın.

Biz Qafqaz balalarıyıq. Bundan belə, bizim səyimiz, cidd-cəhdimiz yckdigərimizə müavinət və riayət etməyə münhəsir olsun gerek, birimiz digərimizin hansı bir sui-rəftar və münasibətsizliyindən şakirdirsə, bu ikinci əvvəlincinin şikayəti bica olduğunu isbat etməlidir. Aramızda hər bir münəaqışə və müxalifatu təsviyə etməliyik.

Biz Qafqaz balalarıyıq, bizim ümumi məktəblərimiz, mədrəsələrimiz, qəzetələrimiz olmalıdır. Ümumi ittifaqlar, ictimalar, məclislər qurub ehtiyaclarımızı, hər bir dərdimizi müzakirə edib, əlaclar aramalıyıq. Biz öz ruhani və cismani qüvvələrimizi bir yerə qatıb hanki bir yolda sərf etsək muradımıza nail olarıq.

Bundan belə bizim "lozunq" virdi zəbanımız bu olmalıdır ki, birimizin səadət və xoşbəxtliyi hamımızın səadət və xoşbəxtliyinə bağlıdır. Bundan belə biz, qafqazlılar, bunu özümüzə rəhbər edib, buna müvafiq iş görməliyik.

Bunların hamısını əvama təlqin etmək icab edər. Bu da qəzetə vasitəsilə mümkündür. Qəzetələrimizin bundan belə ümdə vəzifəsi əvamımızı xudşünaslıq məqamına gətirməkdir. Qəzetələrimiz nəmolum və biməna mübahisələri, nəfəs qaldıran məqalələri, araqızsıdıran mükəlimələri tərkd edib ittifaqa dair səmimiyyət qoxulu məqalələr yazsalar və ittifaq fikrini qüvvədən fələ gətirəcək tərqi və vasitələri əvama bəyan və izaha başlasalar, az çəkməz ki, öz məqsədi-alilərinə nail olarlar.

Ürəfa nə pişrovlərimiz dəxi ittifaq üsulunu təmin edəcək təşəbbüslərdə bulunmalıdırlar. Bunun da başı ümumi məktəblər açıb, ümumi bir qəzetə nəşr etməkdir.

Bəs, himmət ədölim, qeyrət ədölim! Qafqaz balaları! Keçən keçdi. Keçənə güzəşt deyərler, keçmiş unudaq, gələcəyin dərdinə qalmaq lazımdır. Görürsünüz ehtiyaclarımız, zərurətimiz hamısı birdir. Sənə nə lazım isə, mənə də o lazımdır. Mənə nə lazım isə, sənə də o lazımdır. Ehtiyaclarımız yetişibdir, rəf etmək lazım, rəf edilməsə nəyə məhkum olduğumuzu pişəzveqt bilmirsiniz, düşünür-müsünüz.

Ehtiyacatımızın rəfi də qafqazlılar, özümüzün himmət və qeyrətine bağlıdır. Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin səadət və xoşbəxtliyi hamımızın səadət və xoşbəxtliyinə bağlıdır, xoşbəxtliyimizi, səadətimizi arzu ediriksə, əlimizdən gələni himmət və qeyrət müzaiqə etməyək!

MƏKTƏB MƏSƏLƏSİ VƏ F.A. CƏNABLARI

"Məktəb məsələsi" ünvanı ilə yazdığı bu ikinci məqaləni əvvəlincisinə mabəd surətində yazacaq idim. Çünki dərmian etdiyim məsələyi-mühimmə xüsusunda öz təsəvvüratımı izhar etməyi vəd etmişdim. Lakin (F.A.) rəfiqimizin "Yüz ildir getdik və əlx" məqaləsi bizi bu məsələdən bir haşiyə çıxarmağa məcbur etdi.

Həmin bu "məktəb" məsələsinə bihəqqin aşına olan (F.A.) rəfiqimiz kimi mühərrirlərimizi biz qaldırdığımız məsələ xüsusunda öz təsəvvürati-qiyətdaranelərini yazacaqlarını biz kəməli-intizar ilə gözləyirdik. Lakin bu "Yüz ildir getdik və əlx". kimi məqaləni heç gözləməyirdik, hətta yuxumuza da girməyirdi. Amma doğru deyirlər ki, "İş olanda olur".

Bizi artıq məyus və mükəddər edən odur ki, (F.A.) rəfiqimiz yazdığıımız məqaləni dürüst oxuyub, fikrimizi anlamaq əvəzində, məqaləni nə səbəbdən isə təhrif və fikrimizi təğyir etməyi səlah görübdür. Məsələ, mən yazmışam ki, "Dilimizin heç bir imtiyazı yox və kəsbi-ruzi vasitəsi də yalnız, bir rus dilidir... Aşikardır ki, bütün camaatı ana dilində olan məktəblərə təşviq və tərgib etmək üçün o məktəblərdən gözlənicək maddi təminatı indidən təmin etmək lazımdır. Bu bir çox mühüm məsələdir ki, mərifət və mədə-

nıyyətimiz, zənnimcə, yalnız bir bundan asılıdır". Amma (F.A.) rəfiqimiz mənim bu sözlərimi dəyişdirib, əvəzində bunu yazıbdır ki, guya mən böylə demişəm: "Dilimizin heç bir imtiyazı yox və kəsbi-ruzi vasitəsi də yalnız bir rus dilidir... ki, mərifət və mədəniyyətimiz, zənnimcə, yalnız bir bundan asılıdır. İnsaf yahu! Bu, buna bənzər ki, məsələn, birisi bir məqalə yazsa və o məqalənin bir yerində qeyd edə ki, "namaz qılmaq vacibdir" və haman məqalənin digər bir yerində yazsa ki, "adam öldürmək haramdır", sən də binəvanın "namaz qılmaq" ilə "haramdır" sözlərini bir-birinin yanına yazıb deyəsən ki: Ay camaat, filan adam yazır ki, namaz qılmaq haramdır!

Və sonra da bir qədər istehza yazıb "oxucu qardaş"ı da köməyə çağırırsan...

"Oxucu qardaş" özü gördü ki, (F.A.) bəradərimiz haman bu tövr edibdir. Ancaq bilmirəm ki, bunu "oxucu qardaş"ları güldürmək üçün edibdir, yoxsa bu cürə anlayıbdır. Hər halda özgələrin rəy və təsvirinə qarşı bu chitramsızlığı mən heç vaxt özümə layiq bilməzdim... Hələ bu dursun.

(F.A.) bəradərimizin bir hərəkəti mənə hamıdan artıq təəccüb-ləndirir ki, rəfiqim mənim məqaləmi təhrif elədiyi bəs deyilmiş kimi, məqalədə ifadə etdiyim bütün fikrimə də təgyir verib üstündən də bir etiraz yazır və kəməli-yes ilə bu sözləri də axırda deyir:

"Xülasə, məqalədən böylə anladım ki, (??) indiyədək qəzetələrdə yazılan "milli məktəblər", "ana dili" və qeyri sözlərin hamısı boş-boş sədələr imiş, bürokratların elindən xilas olmuş məktəbləri yenə dübarə onlara vermək istəyirlər (!) və əlx". Lap aşkar görünür ki, bəradərim (F.A.) özgənin fikrini bu günə təgyir edib mətbuata salmağı bilmərrə müğayiri-ədib hesab etmeyir.

Mənim məqaləmdə ifadə etdiyim fikrim budur ki: "Əlan rus ibtidai işkolalarında oxuyar uşaqlar oranı ikmal etdikdən sonra sair böyük işkolalara girib, təhsillərinə davam edə bilərlər və yaxud haman ibtidai məktəblərdə oxuduqlarına iktifa edib rus dilinin bəre-kətindən bir iş tapıb kəsbi-ruzi edə bilərlər. Amma müsəlman ibtidai məktəbi olsa, onu ikmal etmiş şagirdlər nə böyük işkolalara girə bilərlər, nə də bir iş tapıb kəsbi-ruzi edə bilərlər. Ondan ötrü indidən fikir etmək və çalışmaq lazımdır ki, gələcəkdə açmaq fikrində olduğumuz müsəlman məktəbləri, axırda şagirdlərə maddi bir kömək verəcəyindən xalqı ümidvar edə bilsin ki, camaatımızın hər

bir sinfi uşaqlarını müsəlman məktəblərinə qeyd etməyə şövqmənd olsunlar", vəssələm. Mənim fikrim budur ki, əvvəlinci məqalədə yazmışam və müsəlman məktəblərindən axırda kömək çıxartmaq məsələsi xüsusunda da öz təsəvvüratımı söyləyəcəyimi vədə vermişəm. Məktəblərin bürokratlar əlinə verilməsini arzu etməmişəm, "milli məktəb" və "ana dili" boş-boş səda olduğunu söyləməmişəm. Rəfiqimiz (F.A.)-nın bu günə nalayiq sözləri mənə isnad verməsi çox təəccübdür.

Şayani-diqqət burasıdır ki, (F.A.) əfəndi yazdığı məqaləsində ana dilini və milli məktəbləri guya müdafiə edib, axırda ana dilinə və milli məktəblərə dair kutahbinə və təəssüf ediləcək dərəcə dairəsi teng olan nəzərini dəxi meydana çıxarır.

Rəfiqimizin ağzı dolusu söylədiyi "ana dili" və "milli məktəbi" və bu xüsusda qopardığı qiyamətlər və hay-huyular, bilirsiniz nədon ibarətdir? İçində müəllim olduğu rusko-tatarski işkoladan ki, orada həm rusca və müsəlmanca oxunur!..

Əfəndim, bəradərim! Əgər "ana dili" və "milli bir məktəb" söyləməkdə muradınız vaqə"de yalnız rusko-tatarski işkolalardır... bu əqidenizə də şerik deyilmə, çünki bu mühüm məsələyə mən vəsə nəzər ilə baxmaq istəyirəm.

Mən milli məktəb ona deyərəm ki, orada bütün elmlər öz ana dilimizdə tədris olunur. Rus dilinin bu elmlərə dəxli, təsərrüfi yoxdur. Rus və müsəlman işkolasını ibtidai anadil məktəb hesab etmək, zənnimcə, dilimiz və millətimizi təhqir etməkdir.

Əfəndim, əgər siz bu məsələdə ermənilərə təqlid edirsinizsə, siz də görə bilərsiniz olarsınız. Çünki ermənilərin nəinki, yalnız ibtidai milli məktəbləri, hətta üç kilisa da ali məktəbləri dəxi vardır. Gələcək məqaləmizdə ana dili və milli məktəblər xüsusunda bir qədər vəsi surətdə yazmağı dərhədə edib də əlan bunu kəmal heyret və təəccüblə əlavə edəyəm ki, (F.A.) rəfiqimizin "ana dili" və "milli məktəbi" (ki onu müdafiə etmək üçün, hətta həqiqəti gizlətmək istəyir) yalnız bir rusko-tatarski işkolalardan ibarət bilməsi hamısından bətdordir!

Çox təəssüflər olsun! Rəfiqimizin bütün məqaləsi başdan-ayağa "subyektivno" yazılmış bir şeydir.

Rəfiqimiz ana dilini və milli məktəbləri guya müdafiəyə qalxır, bunun üçün bu vasitəyi-nicatımız olan dile məktəbə dair mənim ifadə etdiyim fikir və nəzərimi kəməli-ehtimam ilə gizlədib, əvəzin-

də mənim başıma vəhşiyano və divanələrə mənsub bir əqidə soxub onu da xalqa bildirir və özü də tənqid etməyə başlayır, yəni məni dəli ələ salır və bu hərəkəti də özünə layiq bilir. Lakin o bir tərəfdən də ana dilinə və milli məktəblərə dair həqarət ilə baxdığı nəzərini ifadəyə məcbur olur.

Rusca bilməyin kəsb-i-ruzi üçün bir mənbə olduğunu rəfiqim inkar edir və halonki özü rus dilinin sayəsində kəsb-i-ruzi edir. Bu həqiqəti danıb da özünü bir maska altında görmək üçün köhnə təz-i-idarənin pisliliyindən dəm vurur. Daha bunu bilməyir ki, rus dilinin kəsb-i-ruzi mənbəyi olduğu bir ayrı məsələdir və köhnə təz-i-idarənin də pisliliyi özge bir məsələdir. Qafqazın imtiyaz və istiqlalına gəldikdə rəfiqim uşaq kimi danışır, deyir ki, Qafqaz kəsb-i-imtiyaz etsə də yəno rus dilinə möhtac olacaqdır. Mən bunu inkar etməyirəm. Ancaq Finlandiyada da rus dili istemal olunur, bəinhəmə bütün müəssisələrində, divanxanalarında, dəftərxanalarında öz dilləri işlənilib bir o qədər də əməllər üçün mənbəyi-ruzidir...

Qərək ki, (F.A.) rəfiqimizin bu günə baş-ayaq və ayaq-baş vurməsindən məqsədi nə olduğunu anlamadım.

ORDAN-BURDAN

Bir firəng ilə söhbətim

Günlərin bir günü, yəni bir neçə zaman bundan irəli nə tövr oldusa bir firəng ilə tanış oldum. Firəng məni, mən firəngi söhbətə tutdum, bir xeyli danışdıq, elədik; axırda firəng məndən soruşdu ki, bir də görüm bu Qafqazda nə qədər müsəlman vardır? Dedim, altı dəfə doqquz yüz doxsan doqquz min doqquz yüz doxsan doqquz və bir də altı müsəlman! Dedi, bu zəhməti çəkmə, altı milyon desə idin ağzın yorulmazdı. Dedim, mən müsəlmanam, doqquz yüz doxsan doqquz min doqquz yüz doxsan doqquzun mənə artıq təsiri olur, nəinki bir milyonun. Firəng bu sözə razı oldu və sonra yenə soruşdu ki, bu altı milyon müsəlmanın içində neçə qəzetə verilir. Dedim Allahdan gizli deyil, səndən nə gizli olacaqdır: bu altı milyon müsəlmanın içində birçə dəne qəzetə verilir. Bunu dediyimi gördüm, firəng yerindən elə sıçradı ki, guya kişini ilan dişlədi! Ve üzündə elə bir heyrət və təəccüb olaməti göstərdi ki, mənim özüm

də quruyub mat qaldım və ürəyimdən keçirdim ki, yazıq altı milyon müsəlman bir gör sənənin içində birçə dəne qəzetə verilməsi yad firəngə nə pis təsir elədi və halonki, sənə qalsa istərsən ki, heç qəzetə yerli-dibli olmasın! Amma sonra bildim ki, firəngi təəccübə gətirən altı milyon müsəlmanın içində bir qəzetə olması deyilmiş, çünki o məndən soruşdu ki, "Müsyö, indiyədək, nə təvərixdə, nə də heç bir abrazovannı yerdə görülməyibdir ki, bir dəne qəzetənin altı milyon müştərisi olsun! "Neujeli" sizin bir dəne qəzetənin altı milyon müştərisi var?! Firəng bu sualı mənə verdikdə, məndən bir qəhqəhə çıxdı ki, firəng elə bildi dəli olmuşam... Dedi, nəyə güllürsünüz? Dedim: – Heç, onu deyirəm ki, qəzetəmizin altı milyon müştərisi yoxdur, bir qədər azdır.

Dedi: – Beş milyon?	– Əlli min?
Dedim: – Bir qədər azdır.	– Yox, azdır.
Dedi: – Dörd milyon?	– Otuz min?
Dedim: – Bir qədər azdır.	– Yox, azdır.
Dedi: – Üç milyon?	– On min?
Dedim: – Bir qədər azdır.	– Yox, azdır.
– İki milyon?	– Beş min?
– Yox, azdır.	– Yox, azdır.
– Bir milyon?	– Dörd min?
– Yox, azdır.	– Yox, azdır.
– Beş yüz min?	– Üç min?
– Yox, azdır.	– Yox, azdır.
– Üç yüz min?	– İki min?
– Yox, azdır.	– Yox, azdır.
– Yüz min?	– Bir min?
– Yox, azdır.	– Yox, bir az çoxdur.
– Doxsan min?	– Bəs neçə?
– Yox, azdır.	– Min səkkiz yüz!

Bu sözü demişdim ki, gördüm rəfiqim firəng tez bir fayton çağırıb düz vağzala sürdüdü və o gedən firəng oldu ki, getdi. Bir neçə vaxtdan sonra firəngdən bir kağız aldım ki, içində bunu yazmışdı:

"Altı milyon tayfanın içində bir dəne qəzetə ola və o qəzetənin də min səkkiz yüz müştərisi ola, o tayfadan heç bir yaxşı şey gözləmək olmaz, a molla!" Bu sözlər məni çox yandırdı, tez götürüb cavabında yazdım ki: "Nə olsun, biz müsəlmanlar beləyik, amma siz firənglərin də yedikləri həmişə qurbağa ilə tıbağadır!"

HALİMİZƏ DAİR

Vətənimiz olan Qafqaziyada əhalimizin tərəqqisi cəhətindən qabaqda olan bir şəhərimiz varsa, o da Bakıdır. Doğrudur Bakı şəhərində yaşayan və ödədəcə müsləmanlardan az olan sair tayfa əhlinin tərəqqisi onlardan ödədəcə çox olan Bakı müsləmanlarından iki-üç qat artıqdır. Amma genə də hər nə tövr olsa, sair şəhərlərimizə nisbətən Bakı şəhəri bu yolda çox qabaqdadır. Bu şəhərdə həm elm və həm hünər və sənayeci-nəfisə get-gədə tərəqqiyə düşməkdədir və bu tərəqqi içində tərəqqiyi-mokusə bonzör bezi hadisələr baş verir sə də, lakin bu hadisələrin noticosi yene də hoqiqi tərəqqinin müzəffəriyyotini bildirməyə başlayır. Doğrudur, bu şəhərdə hələ çox adam vardır ki, tərəqqini başqa bir rəngdə anlayır və bir çoxları da vardır ki, tərəqqinin nə olduğunu heç də anlamırlar. Bir çoxları da vardır ki, əhalinin tərəqqi etməsindən zərər və ziyanlarına düşdüklerini anlayıb ap-aşkara düşməni-tərəqqi olublar.

Bir çoxları da vardır ki, anlamadıqlarından tərəqqiyə düşməndirlər – ürfi bu böyük şəhərdə hər bir cür fikir sahibi vardır. Amma yene də hoqiqi tərəqqi tərəfdarları getdikcə çoxalmaqdadırlar. Və bunların da hoqiqi həyat və məişət haqqında qəbul etdikləri əqidə o qədər böyüyüb, o qədər tanımbıdır ki, onları hər vohch ilə olur olsun bu əqidədən daşındırmaq mahaldır. Bərəkət olsun ki, belə bir kamil əqidəni pozmaq və pozdurmaq xəyali-xamində olanlar da öz cəhəllərləri ilə o qədər məşurdurlar ki, daha bundan sonra onların sözləri heç kəsə təsir edə bilməz.

Kimi elm ilə, kimi ağıl və təcrübə ilə bir koro anlayıbdır ki, indiyə qədər sürdüyümüz həyat deyildir. Bəlkə həyat içində bir məmətdir. Doğrudan da minlərcə atalar, övöllərdə gələcəyi heç də nəzəritəbarə almayıb, günlərini qəflətdə keçirdikləri bir zamanda birdən-birə öz qəflətlərini anlayıb övladlarına tərbiyə verirlər ki, onlar gələcək həyatı-bəşəriyyəyə hazır olsunlar. Özləri kimi bir çox lazımlı şeylərdən məhrum olmasınlar. İndiki əsrdə sairləri kimi yaşamaq üçün hazırlanmış adamlar lazım olduğunu hər kos düşünməyə başlayır.

Lakin, çox təəssüf olsun ki, Bakıdan başqa, sair müsləman şəhərlərində tərəqqi bulmaq yolunda heç bir fəaliyyət müşahidə olunmur. Bu şəhərlərin adamlarında tərəqqi fikri varsa da, haman

fikir hələlik qüvvədən fəle qoyulmur. Hətta övöllərdə, yəni bütün Rusiyanı xabi-qəflətdən oyadan zərbədən sonra bu yerlərdə də "lobbeyk" sədəsi çəsidilməyə başlamışdısa da, indi o ses daha gəlmir.

Bu hesabdan kond və kəsəklərimizə gəldikdə oralar haman yazıq gəlməli halda baqi qalmaqdadırlar. Kənd adamlarımız arasındakı heç bir oyaqlıq hiss olunmur. Zaten bu toocübb deyildir. Onların öz özbaşlarına oyanmaqlarına hələ bir çox vaxt istər. Digər tərəfdən onları oyadan da yoxdur. "Xofləra xoflə key konədə bidar" (yatan yatını oyada bilərmi), xoflə olmayanlarda da daha artıq həvəs qalmayıbdır.

ORDAN-BURDAN

Bizim yerlərdə qumar oynamaq elm oxuyub adam olmaq kimi çətin bir şey deyildir.

Bir çox atalar elə ki görürlər oğlanları oxuya bilməyirlər, həmin saat məktəbdən çıxarıb qumarbazlığa qoyurlar.

Qərək, sözümlə bəndə deyil, onu qandırmaq istəyirəm ki, ən məşhur qumar bizim yerdə "dördaşiq"dır; bu "dördaşiq" üstündə yaxşıca sərməyə qazanıb "adam" olanlar və həmin "dördaşiq" üstündə atadan-qalma sərməyoni fonayə verib əli qoynunda qalanlar burasını yaxşıca bilirlər ki, "dördaşiq" oyunda da iki şey var: "toxan və alçı".

Horifin biri homişə istər ki, aşıqlar "alçı" dursun, o birisi də gözünü dikib "toxanlara" münətozir olar.

Bəzi vaxt olur ki, həmin "alçı" atmaq arzusunda olan hərif ümidini ololxüsus baş aşığa bağlayıb aşıqları hündürdən tullar, amma aşıqlar yere düşəndə gözləri pər-pər çalar. Görür ki, aşıqların üçü də "toxan" durub, baş aşıq da bir az əgri durubdursa, amma yene də "toxana" oxşayır. Onda həmin horifin əhvalı bizim indiki hökumətin əhvalına bənzər. Çünki hökumət dəxi bu ikinci дума üstə camaat ilə "dörd-aşıq" oynayırdı, aşıqlar doxi дума vəkəllərindən ibarət idi.

Hökumət tamam səkkiz ay soy və tolaşda idi ki, ikinci dumanın vəkəlləri "alçı" dursun, yəni hökumət nökeri olsun.

Amma nə fayda, görünür ki, qumarbazlıqda hökumətin əli gətirə bilməyir, çünki necə ki, indi molum oldu, дума vəkəllərinin hamısı "toxan" durubdurlar və Peterburq ilə Moskva vəkəllərindən ibarət

olan "baş aşığı"lar da hərçənd bir qədər əyri düşübdürlər, amma yenə də "toxana" hesabdırlar.

İndi, ey "alçıya" ümid bağlayıb "toxan" atanlar!
Görünüz hökumət nə haldadır!

• • •

Hələ hökumət o yana dursun, bir baxın görün, Tiflisə gedən Bakı vəkili cənab Qarabəyov nə haldadır ki, buradan oraya qarpız ümidi ilə gedib, orada heç şorba xiyarı da tapmayıblar. Görünür ki, cənab Qarabəyovu, yəni bütün Bakı camaatını teleqram vasitəsilə aldadıbdırlar və bunları aldatmağa məcbur olan şeyxülislam cənabları olubdur. Şeyxülislam cənabların da aldadan canişin həzrətlərinin dəftərxanası olubdur. Canişin həzrətlərinin dəftərxanasını aldadan erməni "daşnaqsaqanlar" olubdur. Erməni "daşnaqsaqanları" nı aldadan da onların ürəklərini özünə paytaxt etmiş şeytani-rəcim olubdur.

İndi məzəli burasıdır ki, görək əsil yalançılara nə cür tənbiş olunacaqdır.

Əgər baxıb görəsə ki, bu cürə qırmızı yalançılığı zarafata salıb gülürlər, onda bəd olmaz ki, biz də işimizi irəli aparmaq üçün o cürə "hiyləyi-siyasi"lərə ol ataq, çünki gündə on dəfə yediyimiz "hiyləyi-şər" ilə günah hesab olmayan halda, "hiyləyi-siyasi"lər bu günlərdə lap savabdır.

ORDAN-BURDAN

Dünən bir neçə nəfər "ürəyi yuxa" adamlar məni görüb hər biri mənə bu sözü dedi:

"Progress" qəzetinin üçüncü nömrəsində Zəngəzur acları barəsində Qarabəyov yanıqlı bir məqalə yazmışdı, oxuyandan sonra az qaldı ki, ağlayam.

Dedim: – Mən də həmin məqaləni oxudum, amma oxuyandan sonra az qaldım ki, oynayam.

Dedilər: – Nə üçün?

Dedim: – Nə təfəvütü var? Biz ağlayıb bikiş olmaqla, ya oynayıb şad olmaqla Zəngəzur aclarının qamı tox olmaz ki, səndən onlara çörək vermək olsun, istər ağla, istər mil dur.

"Ürəyi yuxa" adamlar bu sözün üstündə məndən bərk incidilər.

• • •

Amma, cənab oxucu! Son mondon incimə, qoy sənə bir söz deyim.

Cənab oxucu! Fərz elə ki, sənəin qardaşın və ya əziz bir adamın dəryaya qərq olub batmaqdadır; yazıq ha əl-ayaq çalır, özünü birtəhər sahilə-nicata sala bilsin, amma dağ boyda lopolor bir-birinin dalınca qardaşının üstünə hücum edib, binovanı boğmaqdadır: o tərəfdən də bir nohong balıq ağzını ojdaha kimi açıb istəyir ki, qardaşını udsun, sən də kənarda durub qardaşının müsibətinə gəndən tamaşa eləyirsən, özünün də olində uzun ağac var və nəhong balıqları öldürən bir karası dəxi varındır. Aya, insafdırmı ki, sən ağacı qardaşına uzatmayıb balığı da öldürməyəsən???

Deyəcəksən ki, xeyr, insaf deyil!

Çox yaxşı, peyğəmərimiz (s) bizə buyurubdur ki, cəmi müsəlmanlar bir-birinə qardaşdır. Bəs, bundan belə məlum olur ki, Zəngəzurda böyrü üstünə yixılmış Kərbəlayı Məhəmmədcafor sənəin qardaşındır. O yazıq acliq dəryasına qərq və "tif" naxoşluğu balığına da taam olmaqdadır.

Aya insafdırmı ki, sən bu əhvalatı bilə-bilə səhər cətəsi yağ çörək ilə çay, günorta vaxtı kələm dolması, dovğa və axşam da rongli plovunu duyunca yeyib, o yazıq Məhəmmədcafora bir danə çörək verməyəsən???

İndi bu bir söz idi dedim, ancaq təvəqqe eləyirəm ki, məndən inciməyəsən!

ORDAN-BURDAN

Müsəlmanlarda bir məsəl var, deyirlər ki: "Ağac bar gotirdikcə başını aşağı tutar". Amma, bəinhəmə müsəlmanlarda bir qayda vardır ki, onların "ağacları" bar gotirdikcə başlarını yuxarı tutub, ancaq hökumət qapazı deydiyi zaman başlarını aşağı tuturlar ki, qapaz vurana "rahet" olsun.

• • •

Yenə müsəlmanlarda bir məsəl var ki: "Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməse, xalq bilər", amma bəin homo müsəlmanlarda bir qayda da vardır, yaxşılıq elə at onların içinə, sairlərin xoşuna gəlsə də, müsəlmanların acığı tutur.

• • •

Yenə müsəlmanlarda bir məsəl var ki: "Əli əli yuyar, əl də üz", amma bəin homo müsəlmanlarda bir qayda vardır: əl əli sındırar, əl üzün, gözün tökər.

• • •

Yenə müsəlmanlarda bir məsəl var ki: "Əyri otur, düz danış", amma bəin homo müsəlmanlarda bir qayda vardır ki, həmişə düz və diz üstə oturub, əyri-müyri sözlər danışılar.

• • •

Yenə müsəlmanlarda bir məsəl var ki...
Müsəlmanlarda məsəl çoxdur, amma, nə cəmək, əməl azdır və bir yerdə ki, məsəl çox ola və əməl az ola, o yerin işi... sözün doğrusu, çox uzundur.

ORDAN-BURDAN

"Molla Nəsrəddin"

Dövlət dumasını bağladılar...
"Molla Nəsrəddin" jurnalını da bağladılar...
Dövlət dumasını bağlayan hökumət oldu...
"Molla Nəsrəddin"i də bağlayan hökumət oldu...
Ancaq təfəvüt burasındadır ki, Dövlət dumasını bağladılar, padşah əmrini ilə, amma "Molla Nəsrəddin" jurnalını – donos ilə...

Bəli, alimi-məşhur olan qədim Molla Nəsrəddini dəxi müstəbid və müstəbidlər xadimləri haqq və haqqaniyyəti üstündə sevməyib, o qədər incitdilər ki, yazıq axırda özünü dəliliyə vurdu...

"Molla Nəsrəddin" in bir o qədər "siyasi töhməti" yox idi ki, hökumət oğlinin xatirinə dəyə və onu da "müzirət məsləkəinə görə" bağlaya idi. Xeyr! "Molla Nəsrəddin" in rus hökuməti ilə bir o qədər işi yox idi. Bəlkə onun işi "bizim öz hökumətimiz ilə idi". Yəni "Molla Nəsrəddin" haqq söz danışdı.

Və haqq və həqiqət acı olduğuna görə biz həmişə "şimi" yeməyə öyrənmiş "hökumətimiz" in xoşuna gəlmədi və gəlməyən surətdə "hökumət" hökumətə donos verib, haqq və həqiqət ağzını yumdurdu...

Lakin yumdura bildimi?

Bu özgə məsələdir. Bunu, gət cəmətdən xəbər al, desin!

ORDAN-BURDAN

Kimdən nə soruşdular

Loğman həkimdən soruşdular ki, o dəbi kimdən öyrəndin?

Dedi: – Bakının işkol uşaqlarından.

Dedilər: – Nə tövr?

Dedi: – Təfsilə chtiyyət yoxdur.

• • •

İskəndəri Zülqəməyindən xəbər aldılar ki, cəsəret və şücaəti kimdən öyrəndin?

Dedi: – Nəvvab Eynüddövlə ilə Sərdari Nüsret Rohim xandan.

Dedilər: – Nə tövr?

Dedi: – Onların yerinə utandığımndan.

• • •

Hatəmi-Taidən birisi soruşdu ki, bu səxavət və kəraməti kimdən öyrəndin?

Dedi: – Bakının bəzi milyonçu hacılardan.

Dedilər: – Nə tövr?

Dedi: – Əhvalat uzundur.

* * *

Firdovsi əleyhi-rəhmədən soruşdular ki, şeir yazmağı kimdən öyrəndin?

Dedi: – Müsəlmanların indiki müteşairlərindən.

Dedilər: – Nə tövr?

Dedi: – Mən də onlar kimi ləğviyyat yazmadım.

* * *

Bir müsəlman uşağından soruşdular ki, bu qəder söyüşü kimdən öyrəndin?

Dedi: – Hamısını dədəmdən.

Dedilər: – Nə tövr?

Dedi: – O mənə söydükcə, mən də əzbərlədim.

ORDAN-BURDAN

Bir qədər qəzetəçilik dərsi

Müəllim. Qəzetəyə hər cür şey yazmaq olarmı?

Şagirdlər. Xeyr, olmaz.

Müəllim. Necə olmaz? Bəs qəzetənin başında “Hürriyyət” yazılıbdır?

Şagirdlər. Doğrudur, hürriyyət yazılıbdır, amma hürriyyət ondan ötrü yazılmayıbdır ki, hər kəsin ağına nə gəlsə götürüb qəzetəyə vurdursun.

Müəllim. Çünki o halda qəzetə nə olar?

Şagirdlər. O halda qəzetə zibil səbəti olar.

Müəllim. Çox yaxşı, bəs o surətdə kim kimdən inciməlidir, qəzetənin müdürü yazı yazıb da yazdığı çap olunmayandan, yoxsa yazı yazıb da yazdığı çap olunmayan qəzetənin müdürindən?

Şagirdlər. Qəzetənin müdürü yazı yazıb da yazdığı çap olunmayandan inciməlidir.

Müəllim. Nə üçün?

Şagirdlər. Çünki yazı yazıb da yazdığı çap olunmayan müdürün qəzetəsini zibil səbətinə döndərmək istəyirmiş.

(Bəzi yazı yazıb da yazdıqları çap olunmayan şəxslərdən təvəqqe olunur ki, bu sözlərdən hələ tez inciməyib, dərsin dalına qulaq assınlar).

Müəllim. Bəs qəzetəyə nə tövr məqalə yazmalıdır ki, çap olunsun?

Şagirdlər. Əvvəla, qəzetənin məsləkinə müvafiq olsun.

Müəllim. Məsələn, nə tövr?

Şagirdlər. Məsələn, qəzetənin məsləki budur ki, tərəqqiə mane olan şeylər rəf edilsin. Ona görə əgər birisi durub yaza ki, demir yolu şeytan əməlidir və gödək paltar geymək haramdır, o surətdə onun məqaləsi çap olunmayıb, zibil səbətinə düşər.

Müəllim. Və saniyə?

Şagirdlər. Və saniyə mətbuat qanunlarına müğayir olmasın.

Müəllim. Nə tövr?

Şagirdlər. Mirzə, onu müdir özü canının qorxusundan yaxşı bilir.

Müəllim. Və salisən?

Şagirdlər. Və salisən, qərəzi şəxsi ilə yazılmasın.

Müəllim. Nə tövr?

Şagirdlər. Məsələn, Əli Vəli ilə qumar oynaya, Vəli də Əlinin pulunu uda. O surətdə Əli götürüb qəzetəyə belə bir şey yaza: “Ay, cəhəlet bizi basdı, qəflət yuxusu axırımıza çıxdı. Biz nə vaxtdək öz hüququmuzu anlamayıb, onun-bunun əlində müztər qalacayıq? Bir insaf edin, özgə millətlərin cavanları elm və ədəb dalına düşüb millətə xidmət etmək yolunda can qurban edirlər. Amma bizim cavanlarımız, öz on cümlə, məsələn, cənab Vəli bəy, gündüz axşama kimi klublarda leyləcliyə edib, qumar oynayır və xalqın pulunu udur. Möhtərəm müdir, təvəqqe edirəm ki, adımlı yazmayıb, imzama “Canı yanan” qoyasınız. Bu cürə kağızların da yeri zibil səbətidir.

Müəllim. Xub. Və rabəən?

Şagirdlər. Və rabəən, şəxsi işlər yazılmasın.

Müəllim. Nə tövr?

Şagirdlər. Məsələn, biri belə yaza: Müdiri möhtərəm, çox təvəqqe edirəm ki, mənim bu kağızımı çap edəsən. İsrəğa gün mən çəkmə almaqlıq qəsdilə Məşədi Filanın dükanına getdim. Məşədi Filan menden 12 manat neqd pul alıb, bir cüt çəkmə verdi. Çəkməni geyib bir gün gəzəndən sonra gördüm çox dardır və ayağımı

bərk sızır. Əhvalatı Məşədi Filana nəql elədim. Dedi, mən nə qayınm? Dedim, çəkməni geri al və ayrısını ver. Dedi, olmaz, xarablamısan! Nə qədər elədim olmadı. İndi bu əhvalatı cəmi müsəlman qardaşlarıma bildirib sual edirəm ki, aya rəvadımı ki, həmi pulum getsin, həm də çəkmə ayağımı çolaq eləsin! Bu da səbət malıdır.

Müəllim. Xub və xamısən?

Şagirdlər. Və xamısən biməna şeylər yazılmasın.

Müəllim. Nə tövr?

Şagirdlər. Məsələn, bu gün tək və tənha əyləşib öz-özümə fikir edirdim. Müsəlman millətinin xar və zəlil olmağı barəsində. Hansı ki, ayrı millətlər hamısı qabağa gedir, amma biz bədbəxtlər geriyyə qalıb, hansı ki, görək biz hamı millətlərdən qabaqda olub, yüzlərcə məktəblərimiz olub, uşaqlarımız dərs oxuya idi. Hansı ki, indi küçələrdə "əlməndə" oynayırlar. Müdir möhtərəm, təvəqqe olunur ki, çox tez qəzetəni də çap eləyib, adımı da "Nalan" qoyasınız.

Müəllim. Müdiri möhtərəm, bu məqaləni tezmi çap edər?

Şagirdlər. Deyir, müdiri möhtərəm, bu məqaləni cırıq-cırıq eləyib öz-özünə deyər: bunun əvəzinə bir əhvalat yazıla idi, yene bir şey olardı.

Müəllim. Və sadısən?

Şagirdlər. Və sadısən, fitnə və fəsad qovzayan olmasın.

Müəllim. Nə tövr?

Şagirdlər. Daha onu burada yazmaq lazım deyil. Çünki məqalə yazan özü bilir ki, fitnə qəsdı ilə yazıbdır.

Müəllim. Çox gözəl, dərsinizi yaxşı bilirsiniz. Əgər müsəlman yazıçıları da bu dərsləri əzbərləşəydilər, nə olardı?

Şagirdlər. Özlərinin və müdirin vaxtını zayə etməzdilər. 7 qəpiklik markanı, iki qəpiklik mürəkkəbi və bir qəpiklik qələmi kor qoymazdılar və zibil səbətini ağzınadək doldurub xidmətçinin də əziyyətinə səbəb olmazdılar.

İdarədən. Ay olaydı ha!

ORDAN-BURDAN

Sual. Heç elə şey ola bilmə ki, bir şeyin adı ola, amma özü yerli-dibli olmaya?

Cavab. Bəli, olar! Məsələn, Bakı ilə Gəncənin "cəmiyyəti" keyriyyələri"nin adları var, amma özlərindən heç bir əsər yoxdur.

Sual. Həsənqulu, nə qayırsan?

Cavab. Dəstəmaz alıram!

Sual. Nədən ötrü?

Cavab. Dünən əllərimlə bir müsəlmanın başını kəsmişdim, indi Ağdaş vaizi Molla Səməd efəndinin sözlərinə əməl edib, dəstəmaz alıram ki, əllərimin günahı rəf olsun!

Bir əcnəbi (*kamal təcəvblə*). Bu ölən kimdir ki, bu dəbdəbə, bu təntənə, bu cah-cəlal ilə cənazəsini təşi edibsiniz və belə atəşin nitqlər söyləyirsiniz?

Müsəlman. Bu ölən, müsəlman millətinə ən böyük qulluqlar göstərmiş və millət yolunda hər bir şeyi qurban etmiş bir şəxsdir!

Əcnəbi. Bəs nədən vəfat edib?

Müsəlman. Deyirlər ki, acıandan...

Sual. Nədən ötrü müsəlmanlar bir bu qədər cəmiyyətlər düzəldirlər?

Cavab. Ondan ötrü ki, axırda "cəmiyyətin" adamları bir-birilə savaşırlar.

Sual. Yaxşı, məgər ayrı yerdə "cəmiyyətsiz" savaşımaq olmazmı?

Cavab. Olar, ancaq "cəmiyyət" içində savaşırların hər biri "həqq, həqqaniyyət" və "millət" adına savaşıb, öz şəxsi düşmənçiliyini pərdələməyə yol tapırlar.

S u a l . O kimdir ki, yazıq camaatın alın tərile, əl zəhmətilə hüsula gəlmiş bütün rizq və ruzisini öz altına qoyub, nərildəyə-nərildəyə, guruldaya-guruldaya, xurduxaş eyləyir və özü də heç doydum deməyir, camaat da gəndən durub tamaşa edir və yaxın durmağa qorxur? İndi deyirsiniz ki, Məhəmmədəli şah və ya İran xanları! Xeyr!.. Dəyirman daşı...

S u a l . Hacı Səfər, nə üçün bidamaqsan?

C a v a b . Balam, üstümə kağız gəldi ki, gərək 3 gündən sonra 5 min manat pul verəm.

S u a l . Paho, görünür ki, anarxistlər yazıblar!

C a v a b . Xeyr, kağız bankdan gəlibdir.

Şamaxı yolundakı müsəlman gecə kurslarının müəllimlərindən birisi mənə rast gəldi, gördüm binəvamn əhvalı çox pəjmürdədir. Soruşdum ki, nə olubdur?

Dedi: – Başım da ağrayır, belim də!

Dedim: – Bəs səbəb nədir?

Dedi: – Başımın ağramağına səbəb odur ki, başımda olan biliyi çıxarıb gecə kurslarının müəllimlərinə verdim. Belimin də ağramağının səbəbi odur ki, oradaca paltonumu da çıxarıb, vallah mən heç kəsə vermədim, amma hər kəsə, görünür ki, başımdakı bilikle bərabər əynimdəki paltonu da istəyirmiş. Ona görə də hər ikisini də aparıbdır.

Dedim: – Zərər yoxdur, biz müəllimlər nəşri-maarif yolunda elm və biliyimizdən başqa, hərdən bir paltomuzu sərf etməliyik.

Məzhəkə

Kəndlinin biri buğdasını, baramasını aparıb bazarda dəyər-dəyməzinə satıb bir dana at, bir dana eşşək və əyninə də bir dəst paltar alıb cvinə tərəf gedirdi...

Bir nəfər bəy bunu gəndən gördü və təəccüb elədi ki, kəndlinin həmi atı var, həmi də eşşəyi. Daldan kəndliyə yaxınlaşıb başına elə bir qapaz saldı ki, kəndli ancaq bir saatdan sonra ayıla bildi və ayıldandan sonra da baxıb gördü ki, eşşək yoxdur.

Yasavul kəndlinin atına baxıb şikayətinə qulaq asdı, amma şikayət "haqqı" az olduğuna görə kəndliyə bir neçə dana qamçı çəkdi və dedi: – Bağla atını burada, get ətrafı göz, bəlkə eşşəyin tapıla. Kəndli atını yasavula tapşırıb eşşəyi axtarmağa getdi. Çox gəzdi, çox dolandı, hərçənd bəyin qapısında bir eşşək gördü ki, öz eşşəyinə çox oxşayırdı, amma o cürmə şeyləri fikrinə gətirməyə cürət cləmədi.

Və qayıtdı ki, bəlkə yasavul bir kömək eyləyə, amma nə yasavuldan və nə atdan bir nişan da görmədi.

Kəndli xəvə düşdü, öylə bildi ki, bunlar hamısı yuxudur. Onun üçün üzünü çimdiklədi ki, ayılsın, amma gördü ki, xeyr, yatmayıbdır. Bikes və bidamaq bir çayın qırağında oturub evinə qayıtmağa utanırdı, gördü ki, bir nəfər sarıqlı gəlir. Kəndli durub ikiqat əyildi və genə bidamaq yerinə oturdu. Sarıqlı dedi ki: – Nə var ki, belə bidamaqsan? Kəndli ağlaya-ağlaya əhvalatı nəql elədi.

Sarıqlı bunun təzə libasına diqqət yetirib dedi: – Mən sənə əlac edəərəm.

Yazıq kəndli şadlığından bilmədi ki, nə qayırsın, özünü yıxdı sarıqlının ayağına. Sarıqlı dedi: – Sənin atını da, eşşəyini də cin oğurlayıbdır və o cin də sənin bu libasındadır. Ona görə bu libası ovsunlamaq lazımdır. Və illa başına çox bəlalər gələr.

Kəndli cin adını eşidən kimi dəlilək paltarını çıxarıb tulladı. Sarıqlı bir dua oxudu və dedi: – Bir qədər yat!..

Onsuz da it kimi yorulmuş kəndli başını yerə qoyan kimi yuxu basdı və yuxusunda gördü ki, eşşəyi də, atı da tapılıb, kişnəyə-kışnəyə bunun yanına çapırlar. Kəndli sevindiyyindən öylə çığırdı ki, öz səsinə oyandı və oyanıb gördü ki, nə sarıqlı var, nə paltar. Binəvani

vəhşət basdı. Əlinə bir çomaq alıb özünü qoruya-qoruya kəndinə yetirdi. Xalq yığılıb dedilər ki, a kişi dəli olubsan-nədir. Lüt gəzib özünü qoruyursan. Dedi: – Atımı oğurladılar, eşşeyimi oğurladılar və paltarlarımı oğurladılar. İndi qorxuram ki, özümü də oğurlayalar.

BƏYANİ-MƏSLƏK

“İrşad” və “Tərəqqi” qəzetələrində mühərrirlik etdiyimiz zaman bir təkim qəzetəçi sənətindən layiqincə müxbir olmayan şəxslər məqalələrinin məzkur qəzetələrdə çap olunmadığından naşı, bizə cürüz edib “hürriyyəti-kəlamə yol vermirsiniz” deyirdilər. Lakin bu şəxslər orasını unudurdular ki, hər bir qəzetənin müəyyən bir məsləkli olmalıdır. Ona binaən həman qəzetədə yazılan hər bir məqalə də həman məsləkə müvafiq olub, onun, yəni o məsləkin qarələrə təlqini yolunda xidmət etməlidir.

Əks surətdə, yəni qəzetənin müəyyən bir məsləkli olmadığı halda, o qəzetəni oxuyanlar ondan az mənfəət görürlər.

Əvvəla, məslək nədir? Və saniyənin həmin “Həqiqət” adlı nəşrinə başladığımız qəzetənin məsləki nədən ibarət olacaqdır?

Bu iki suala qüvvəmiz daxilində cavab verməyə çalışacağıq.

Söz yoxdur ki, xalq arasında mübtəsil oxunan bir şeyin oxuculara bir təsir olub. Bu təsir sayəsində oxucuların fikri də cümbüşə gəlib bir yol, bir məslək tutmaq istəyir.

İndi əgər həman oxunulan şey qəzetə olsun, jurnal olsun, daim bir məslək üstündə qalib o yoldan, o məsləkdən o yan-bu yana sərp-məzsə, oxucularının da fikri həman məsləkə alışıb hər kəs müəyyən bir fikir, bir əqidə sahibi olar.

Bu isə oxucular üçün mənəvi bir tərbiyədir. Yəx, əgər qəzetə müəyyən bir məslək təqib etməzsə, bu halda o qəzetə oxuculardan sui-təsir hasil edər: oxuduğunu ağıl və insaf ilə tənqid və təkid etməyə alışmamış oxucuları da özü kimi məsləksiz edib, əxlaqını da pozar.

Çünki məsləksizlik – yolsuzluqdur, əxlaqın pozğunluğudur. Məsləksiz qəzetə müzir olan kimi məsləksiz insan da müziridir. Əlbəttə, məsləkin yaxşısı da vardır, yamanı da vardır.

Amma yenə də məsləksiz insan yaman məsləkli adamdan daha zərərlidir. Çünki yaman məslək müəyyən olduğu halda, onun zərərini rəf etməyə çarə tapmaq asandır.

Məslək nədir?

Məslək – hər kəsin etiqad etdiyi bir yoldur; ümumi xoş-bəxtliyini, asayiş və aramını, rəfain-halını, tərəqqi və təkamülünü təqib edən hər bir məslək onun sahibi üçün müqəddəs ədd olunmalıdır. Belə bir məsləkə xidmət edən şəxs həman məsləkə xəyanət etməməlidir. Belkə o məsləkin daha ali və daha müqəddəs bir yola yaxınlaşması üstündə çalışmalıdır, insan öz məsləkini dəyişə bilməmi?

Əvət, insan yaxşı bir məsləkdən daha gözəl bir məsləkə keçə bilər. O gözəl məsləkdən daha gözəlinə keçə bilər. Yəni özü tərəqqi etdiyi kimi, məsləki də o yolda tərəqqi edə bilər. Amma yaxşı bir məsləkdən pis bir məsləkə keçmək olmaz. Keçərsə, əxlaqsızlığı bildirər.

Hər kəs öz ağıl və insafı izn verdiyi yaxşı bir məsləki qəbul etdiyi kimi, biz dəxi öz aciz ağıl və bolluca insafımızca müqəddəs ədd etdiyimiz və ümumxalq üçün baxışus əfradundan olduğumuz millətimiz üçün mənfəətli bildiyimiz məsləkimizi həmin bu “Həqiqət” qəzetəsi vasitəsilə əhaliyə təlqinə çalışacağıq.

Bizim məsləkimiz nədir?

Bizim məsləkimiz odur ki, millətimizin tərəqqisinə bəis olan hər bir həqiqi vasitə və vəsilələrə yol verməli və millətimizi cəhəllərə və yaxud tərəqqiyi-məkuso sövq edən şeyləri dəf və izələ etməlidir. İştə qəzetəmizdə yazılan məqalə və oxbar həman məslək daxilində yazılacaqdır. Məsləkimizə müvafiq olmayan məqalələrdən, əz cümlə bunu saya bəlorik: fitnə və fosad qovzayan, qəroz-şəxsi ilə yazılmış olan, bir şəxsin heç kəsə zərəri olmayan və mənfəətiaməni xələdar etməyən hərəkətini tənqid edən və yaxud heysiyyəti-şəxsiyyəsinə toxunan, insanlıq hissiyyatını təhqir edən məqalələrə heç bir halda yol verilməyəcəkdir. Bundan başqa, savadsız və məlumatsız şəxslərin bir ohvalata və ya bir hadisəyə dair yazılmış məqaləsi kəmalimə-məmnuniyyətlə qəbul edildiyi halda, onun elmi, ədəbi və ümumiyyətlə, ağıl məqalələrinə də yer verilməyəcəkdir.

İştə hələlik bu qədər.

İndi Allahdan tofiq diləyib işə başlayırıq.

DİL.

Zənni-acızonəmco, dilimizin islahı barəsində yazmadan qabaq, dilimizin obqası xüsusunda danışib demək daha özeldir.

Çox vaxt rus qəzetələrində bu növ xəbər oxunur: filan müsəlman qəryəsində hökumət bir məktob açdı, lakin ocnobi dilinə qarşı xüsumət ibraz edən əhali bu məktobə həvəslə uşaq qoymurlar. Yaxud filan məktəbin müəllimi rus olduğuna görə əhali məktobə uşaq vermək istəmir. Bundan başqa, özümüz də bir çox ataların ağızından bu sözü eşitməmiş ki, filan məktəbdə müsəlmanca oxunmadığına görə biz də oraya uşaq qoymaq istəmirik.

Əvvəl nəzərdə bu cürə əhvalat hər kəsə, yəni milli tərəqqi tərəfdarlarına çox xoş gəlir. Onlar belə zənn edirlər ki, rus məktəbinə, rus müəlliminə "müsəlman dili olmamazlığa" qarşı etiraz edən müsəlmanlar öz ana dillərini o qədər sevirilər ki, o dil tədris edilməyən məktəbə uşaq qoymaq istəmirilər. Yəni bugünkü polyak, yaxud leh tayfası kimi hərəkət edirlər. Öz məktəblərinin tərəqqisini arzu edirlər.

Lakin heyhat, zahirədən xoş görünən bu əhvalatın batininə ol vurulsa, çox puç, əsassız və kədərləyici nəticələrə düşər olar. Polyakların əcnəbi dildə tədris edilən məktəblərə qarşı qəlblərindəki nifrət, öz millət və milliyətlərini sevməkdən və milliyətlərinin ən böyük bir əlaməti olan dillərinin qədər və qiymətini bildiklərindədir. Çünki onlar burasını çox gözəlcə anlayıblar ki, hər bir millətin bütün milliyəti ilə bəqasına baş səbəb onun dilidir və dilinin tərəqqisidir.

Amma bizim adamların xristian dillərinə qarşı ibraz etdikləri xüsumət möhür fanatizm ucundandır, nəinki millət və milliyətlərinin və milliyət əlaməti olan dillərinin qədər-qiyətini bilməkdəndir.

Bunun dəlili çoxdur.

Bir ərəbdən soruşursan ki, sən kimdən?

Deyir:

– Ərəb!

– Sən nə dindənən?

– İslam.

– Nə dildə danışırısan?

– Ərəb.

İslam olmayan ərəbdən də bu sualları etsən, cavabında deyər ki, mən ərəbəm, dinim xristian dinidir, dilim ərəb dilidir. Bir farsdan da

bu əhvalatı soruşsan, deyər ki, mən farsam, dinim islam dinidir, dilim fars dilidir. Bir lozgidən də bunu soruşsan, deyər ki, özüm lozgiyəm, dinim, olhomdüllah, islamdır, dilim də ya əlaz, ya omdı, ya qumuk, ya çərək və s. dilidir. Həmçinin rus, gürcü və sairə. Amma bizim bir nəfərimizdən sor ki, sən kimdən? Deyər müsəlmanam.

– Hənkə millətdən?

– Müsəlman millətindən.

– Nə dindənən?

– Müsəlman dindənən.

– Nə dili danışırısan?

– Müsəlman dili.

Halbuki özü türkdür, dini islam dinidir, dili də türk dilidir. Daha burasını düşünən yoxdur ki, müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman – yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyət də yoxdur.

Əgər bu gün yaponlar islam dinini qəbul etsələr, onlar ancaq din cəhətinə müsəlman olarlar, amma dil və milliyətə yapon qalırlar.

Hərçənd mətləb o qədər aydındır ki, bu barədə artıq danışmağın lüzumu olmasın görək. Lakin gənə də bir para oxucularımızı mülahizəyə alıb tövziyə məqalə üçün bunu da olavə edirik ki, bizim bu sözlərimizdən məqsəd müsəlmanları böyük-böyük ədib ittihad-islami pozmaq deyildir. Çünki əvvəla, ümummüsəlmanlar doğrudan da cürbəcür millətlərdən əmələ gəlmişdir və səninin ittihad-islam ondan ibarət deyil ki, ərəb, fars, türk və sair islamlar bir-birinə qarışmış bir millət olsunlar. Bu, mümkün olan iş deyildir. Çünki ərəb nə qədər istəsə də, heç vaxt türk ola bilməz. Ya türk çalışsa da, heç bir vaxt dönüb ərəb ola bilməz. Bu, təbii bir qanundur. Palıd ağacı heç vaxt armud ağacı ola bilməz. Əgər palıd ağacını armud ağacı eləməyə istəyiriksə, mümkün olmaz. Palıdın ancaq kökü palıd bələsi ovezində alma meyvəsi almaq mümkündür. O halda da palıd calamaq, peyvənd etmək lazımdır. O surətdə gənə palıdın özü yox, onun üzərində qalanmış şaxdan alma gözlemək olar. Əlbəttə, əgər iş calanmağa qalsın, insanı da calamaq mümkündür. Məsələn, bir türk Ərəbistanına gedib ərəb arvadı alar, sonra oğlunu da ərəb qızına evləndirər... Əlbəttə, nəvəsi ərəb olar...

Amma madam ki, bizim bu surətlo orob vo ya fars olmaq toşob- bündo deyilik, ona görö türklüyümüzde baqi qalırıq. Buna görö do dilimiz türk dilidir. İndi homin bu türk dilimizin ovvela, baqi qalması vo saniyon toroqqi etmosi və islah olunması barosində çalış- malıyıq. "Baqi qalması" sözlərinə oxucularımızın diqqotini cəlb etməkdən moqsodimiz, dilimizin baqi qalmamaq ehtimalı olduğunu bildirməkdir. Çünki doğrudan da eğer biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nozorlə baxmaqda davam edorsək, yəni heç bir ohomiyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batar, yox olar vo bir millotin də ki dili batdı, onda o millət özü də batar, çünki bir millotin varlığına, isbatı vücud etmosinə səbəb onun dilidir.

İndi dilimizə ohomiyət vermədiyimiz nə yerdən məlumdur? O bərədo gələn sofor.

* * *

Biz öz dilimizə ohomiyət verməmişik. Dilimizin qədrini vo qiymətini bilməmişik. Buna şahid, əvvəla, üsuli-qədim məktəb- lərimizdir, hanki ata öz övladını üsuli-qədim məktəbinə qoyduqda o məktəbdə oğlunun nə dildə dərş oxuduğuna əhəmiyyət veribdir?.. Heç biri... Atalarımız ancaq bununla təsəlliyyab olubdurlar ki, o məktəblərdə "müsəlmanca" oxunur. Vo müsəlmanca dan ibarət guya ərəb və fars dilləri imiş, çünki həmin məktəblərdə bu dillərdən başqa özgə bir dil oxunmur. O, – cyb olmasın – məktəblərin – yəne cyb olmasın – "proqramı" məlumdur: əvvəlcə çərəkə, sonra cüz- Quran, sonra Quranın məddi, ondən sonra "Gülüstən", "Bustan", "Əbvab", "Tarixi-Nadir", "Hafız" və sairin fars kitabları.

Odur ki, o cür məktəblərdən çıxmış, daha doğrusu, qaçmış uşaqlar, təbiidir ki, türkcə heç bilməzlər, farsca danışmaq bacarmazlar, ərəbcə ancaq qiraət oxumaq bilərlər. O da şərtən ki, ərəbcə kitabda ziri zəbər qoyulmuş ola.

Əhalimizi təşkil edən əfradın bir parası molla və "şibhi molla"- lardır, bir parası mollaların müridləridir, bir parası da itilicntlər və "şibhi itilicnt"lərdir. Bir parası da bunların müridləridir.

Mollalarımızdan türkcə biləni, yəni türk sərף və nəhvinə mütə- biq yazıb danışmaq bacaranı yox dərəcəsinde azdır. Mollalarımızın

müridlərindən "savadlı" olanları varsa, onlar da yazı-pozularını, məktub-filanlarını farsca yazırlar, o da min cür qolot ilə. Mosolən, hesablarında – roqoni somorqond – pinc batman, mali-zori-rusi – həft – arşın, qəbz – oz hacı... filan vüsul süid divist poncah monat noqd. Hələ bunlardan boziləri türkcə bilməməyi özləri üçün bir "fəxr" də hesab edirlər. Tosadüfən ollerinə düşmüş türkcə bir kitabı açib farsca oxuyurlar.

Bundan başqa, üsuli-codid məktəblərində guya "müsəlmanca" oxunmuyur – deyə şikayət edən bu cənablar, indiyə "təza modaya" görö hesab kitablarını, məktublarını rusca yazdırmağa qeyrət edirlər. Kart vizitləri üzərlərində adları rusca, dükən qabağındakı elanları oksəron rusca, dəftər-kitabları, buxqaltərləri yohudi, ya rus olmaq şərti ilə rusca, təqvimləri rusca, blankları rusca, konvert (zorf)ləri üzərində adları rusca, rusca olmayanları da farsca. İmza vo qolları envait müsibətlə oxuna biləcəklər surətdə rusca. Özləri də xoş müqəddəsdirlər, "müsəlmanca" dərş istomirlər. Yəni bir məktəb açasan ki, içində yalnız orob vo ya fars dili təlim edilə – zəror yoxdur – "müsəlmanca"dır deyə iktifa edirlər.

İtilicntlərimizin də türkcə bilməmələri vo onların müridlərinin də türkcə bilmək istoməmələri aşkar bir əmrdir.

Deməli, nə o tərəfdə qeyroti-milliyə var, nə bu tərəfdə! Millot və milliyət nə olduğunu o tərəf anlamır, bu tərəf də anlamaq istomir.

İçimizdə bir ovuc millot qədrini bilən, öz milliyətini sevon adamlarımız varsa da, bunların bu yoldakı soy vo zohmətləri ancaq özlərinə qalır, qəzəto yazırlar, özləri oxuyurlar. Türkcə kitablar nəşr edirlər, ancaq özlərini xərcə salırlar, başqa milli təşəbbüslərə ol vururlar, məyus olurlar, çünki bu tərəf puç, o tərəf bərbad, yerdə qalanlar da bisavad.

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANI

(1880-1920)

AZƏRBAYCAN

(Məqalə)

"...Azərbaycan; bohano axtaran özgölor və kin-küdurətli özünüküləri qarşısında vurdu, vuruldu, öldürdü, öldürüldü, həyatın çətinlikləri və çök-çevrirləri içərisində inqilab və tokamül yolunu keçib yaşadı.

Ücadantutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işğoncelor Azərbaycanı istiqlalıyyət horokətını və azadlıq tələblərini möhv edo bilməyəcəkdir.

Özgölor və "özümüzünkülər" üroklərində saxladıqları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinosi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar.

Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət somalarında uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər.

...Öz gənc həyatını həqiqət və azadlıq yolunda mərdliklə fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf etmək olurdu ki, dar ağacları belə onların zəif vücutları qarşısında titrəyirdi. Bunların hədoqədən çıxması gözəlri, göyərmiş dodaqları və sıxılmış boğazları colladları qorxudur və rənglərini qaçırdı.

Mühəribə əleyhinə olan qüvvələr, daxili və xarici düşmənlər soyulmuş bu varlı əyaləti öz macəraları üçün meydan təyin etdilər. Təərrüz və zülmün qanlı pəncəsi bu vətənin nəzərin vücutunu parçaladı, qalib və məğlubların yandırdığı atəşlər abad yerləri yaxıb külə döndərdi. Duz-çörək qanmayan ünsürlərin qanlı xəncəri Azərbaycanın hərmətdən salınmış qızlarının vücutunda elə yaralar açdı ki, onların qanlı dodaqları bir daha yumula bilməyəcəkdir.

Hələ də Azərbaycanın qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanı parçalanmış vücutuna dikilmişdir. Dodaqlardan çşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvələri çşidilməkdədir.

Lakin, ey qeyrətli Azərbaycan, ey Vətən məstunlarının istiqamətli övladları, ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanı, ey təriflərdə cəhəng olmayan Azərbaycan!.. İy Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənin verdiyin şəhidlərin qanı bəhasıdır.

Bunlar sənin həqiqətən ölməmiş cavanlarının, cəvənmərd qocalarının, əzmkar uşaqlarının, təsəlli tapmamış qadınlarının və qızlarının səsindədir ki, təqdir və təqdisləri İran somalarında təronnüm edir.

Bu eşitdiyən onların səsindədir, dinlə və ayıl!
İy Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan!
Başını qaldır!

Təlalım ki, bu gün fəlakət və fəsalət girdabında boğaza qədər məsibətlərə batmış, vücutun əziyyətlərə dığar olmuş, on ağır cəhənglər içərisində gəcsüz və qüvvətsiz ol-ayaq çalmağdasan. Təlalım ki, qışım bu şaxtası lüt vücutuna qorxunc nəstərlərini sancmaqdadır. Pərişan, solğun və yurdsuzsan. Təlalım ki, çox bədbəxtsən. Təlalım ki, müharibədə iştirak edən ölkələr sənin qədər xərdə olmamışlar. Təqdirli millətlər sənin qədər əzab və işğoncelorə dığar olmamışlar.

Dünyanın on günəhkar əsiri həmişə xilas oldu. Sən isə hələ girməmişsən...

Təlalım ki, başdan-ayağa yaralanmış və parçalanmışsən. Bununla belə o abırlı başını yüksək tut, vətənin qolbından gələn təsəlli səslərini dinlə, qoy bu səs sənin ürok və ruhunda dörin bir intibahın qüdrətli tufanı doğursun. Çünki sən yığılmış pəhlivana, ayağa düşmüş qəhrəmana bənzəyirsən ki, onun ayağa qalxması üçün qeyrət və həmiyyət dəmarlarına təsir etmək on yaxşı çarə və tədbirdir.

Əgər xərməyandaki həyat gövhəri və fəaliyyət atəşi tamamilə sönmüş və möhv olmuşsa, hərgah əvvəlki varlıq deyilsən, sənə rəhmət oxumalıdır. Lakin əgər parlaq gövhərin işarələri, o həmiyyət atəşinin həratı sənin dəmarlarında hələ də varsa, sənin qarşısında bir xəşbəxt səhər durur. Qoy o kəmiyyət səhər və məramo nail olmaq səhəri sənə mübarək olsun, ey demokratik Azərbaycan!

Sən təcoddud və tokamülün gənc meydanının yalnız yolçusən; çətinliklər görmüşsən, imtahanlardan çıxmışsən, budur qarşında yeni bir dövr açılır.

Fədakarlıqlarının nə qədər böyük somoro verdiyini gördün, əzildin, qanın axıdıldı, həyatından yalnız bir quru nəfəs qaldı. Lakin məqsəd mənzilə çatmaq üçün şərəfətli bir yola qədəm qoydun.

Zülm, işgəncə, ozab, müsibət, dar ağacları, zəncir və zindanlar nə qədər möhkəm olsalar belə, sənin istiqamət və mötənin qarşısında bir-bir əzilib məhv oldu. Təhdidlər, hücum və əziyyətlər, mühasirə və qırğınlar səni parça-parça edib altını-üstünü çevirdi. Lakin məğlub edə bilmədi.

Yıxıldın, yerə döydün, lakin hər dəfə yeni bir qüvvə ilə ayağa qalxıb yüksəldin, hadisə və vəqiflər sənə ozm və iradənin üzərindən keçdi. Lakin onların ölüm və məhvindən sonra sən yenə də yaşadın və sağlamət qaldın... Sənə o həyat dövrünün sənədən osğorlik, fədakarlıq istədi, qan istədi, sən bunları bol-bol ona təqdim etdin.

Çıxışlar, qiyamlar, üsyanlar, müharibələr istədi, hamısına dözdün, suyu üzünə bağladılar, çöxərsiz və yeməksiz qaldın. Lakin öz məqsədinə çatdın, istibdadı yıxıb məhv etdin.

Bu bir sökmək və dağıtmaq əməliyyatı idi ki, sən görək köhnə və çürük, min yerdən çatlamış binanı yerlə yeksən edəydin, etdin!

Bu gün bir tərəfdə bir-biri üzərində qalanmış xaraba və viranələr, keçmişin zohmətləri, təxiri qabil olmayan çətiyaclar, səfəlet və fəlakətin saysız-həsabsız tələbləri, zamanın qəm və qüssələri sənədən möhkəmdir.

O bir tərəfdə isə mərkəz mətbuatının səsi, səni vətənin ən parlaq və bənzir fikirlərinin sədası qulağına çatmaqda və sənə nəcib fəzilətlərinə əfərin oxumaqdadır.

O vaxt çatmışdır ki, sən bu ibrətəməz mənzərə qarşısında bir dəqiqə dayanıb fikirləşəsən...

Əgər sən həmin inqilab və mübarizənin vücuduna maddi qüvvə verməmiş demokratik Azərbaycan sənsə, əgər məşrutənin xəmirini yoğurmuş və bərkətməmiş qan sənə damarlarında axırsa, vətəndə gedən islah və təmir dövrəsinə hazır olub, özündə soy və çəlişənlik taparsan.

Pozmaq, dağıtmaq asandı. İndi təmir və bərpa etməlidir. Abadlaşdırmaqdır.

İstibdad əleyhinə qiyam, əcnəbi istilasına qarşı müqavimət, pozğun daxili ünsürlərlə mübarizədə şücaət və qəyərət, həmiyyət və istiqamət tələb olunur.

Bunların hamısı pak övladlarının vücudunda vardır.

Məzkur məqsədləri sənədən işə keçirmək, nəhayət, istibdadın binasını yıxmaq, zərəkəlik, inad və soyğunçuluqları məhv etmək lazım idi. Bunlar hamısı sənənin varlığında ən yüksək dərəcədə vücudə gəldi.

Budur, artıq keçmişin zohmətlərindən istifadə dövrü gəlib çatmışdır. Keçmişin xarabaları üzərində golocəyin sarayları yüksəlməlidir.

Bu sarayların yüksəlməsi fikir və düşünmə tələb edir. Uzağı gərə, uzağı düşünən fikir. Ağıllı və tədbirli fikir. Yaradıcı və canlandırıcı fikir. Təbiiq və icraedici düşünmə. İslah edib intizam yaradan fikir. Səbir və səbat, yenilik, disiplin və təşkilat, ayıqhq, ümidvarlıq və fədakarlıq tələb edən fikirlər olmalıdır.

Bəli, fədakarlıq və həmişə fədakarlıq!

Həç vaxt yorğunluğa və yasa qapılmamalıdır. Həç vaxt!

Xüsusilə bir xalqın ağır həyat yükü bir nazik təkdən asılı olsa belə... Ey Azərbaycan! Ey bu oyalətə qəyərətli, demokratik qüvvətli! Sən keçmişdə vətənin dayağı olmuşsan, golocəkdə də olacaqsan.

Bu günün nəcəbat və şərəfət müsabiqəsi sənədən vəfa və sədaqət gəzləyir.

Bu təklifin altından boyun qaçırma bilməyəcəksən.

Ey öziz Azərbaycan, sən bir itti gərə gözənsən ki, İran sənənlə... mədəniyyətə baxır. Sən bir həssas və müteəssir olan ürokənsən ki, bu vətən dünyə işığı sənənlə hiss edir.

Ey ölməz Azərbaycan, bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa, həmişəlik yaşa!.."

HÜSEYN CAVİD

(1882-1941)

MÜHARİBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Tuhaf şey!.. Nerəyə getson, hər nəyə baqsan, bir sarsımtı, bir pərişanlıq hökmüfərma... Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcanda, bütün gözlər intizarda...

Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yox ki, duyduğumuz saldırlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içinde bıraçıyor. Dünyamız, şimdiyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bələyə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napaleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadirlər məzarlarından baş qaldırır da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bələdir, bir taundur, aləmşümul bir fəlakətdir...

Fəqət bu fəlakət hər kəsi bir dərəcədə düşündürmür, hər ölkədə bir təsir bıraçmır. Birini güldürürkən, digərini ağlatıyor. Birini məyus və müztərib ediyor da, digərini qəhqəhə və müzəffəriyyətlə sevindiriyor.

Bütün dünya gözdən keçiriləcək olursa, hər şeyin dəyişdiyini, hər halın başqalaşdığını görmək mümkün deyildir. Bu dəyişmənin, bu başqalığın yeganə səbəbi isə, əlbəttə, içində bulunduğumuz müharibədir.

Müharibənin hazırda müvəffəqiyyəti, bir çoqları texnikada, texnikanın mükəmməlliyində görüyorlar. Halbuki bu qalibiyyətləri yalnız texnikada deyil, başqa qüvvələrdə də aramalıdır. Çünki yalnız yaqıb-yıqıcı toplar, növicad çəpəllinlər, boğucu qazlarla iş aşmaz. Bunlar ilk baqışda gözə çarpdığı için hər kəsi düşündürüb duruyor. Halbuki bu müdhiş silahlardan daha müdhiş almanların müharibədəki yeni nəzəriyyələri, yeni planları, əskərindəki kəskinlik və bütün məmləkət xalqındakı əhvali-ruhiyyədir. Bu ölkənin əhvali-ruhiyyəsində isə, fənni-tərbiyənin, ədəbiyyat və fəlsəfənin təsiri inkar olunmayacaq şeylərdəndir.

Rus-Japon müharibəsində, bəzi mütəfəkkirlər, japonların qalibiyyətinin onların komandanlarında, zabitlərində deyil, ibtidai məktəblərdə, məktəb müəllimlərində, müəllimlərin xalqa vermiş olduğu tərbiyədə aramışlardı. Şübhəsiz ki, bu nəzəriyyə almanlara, alman ordusuna daha ziyadə şamil olsa gərəkdir...

Bizdə – Rusiyada ibtidai, orta və ali məktəblərin azlığı bir nöqsan təşkil etdiyi kibi, bu məktəblərdə keçilən bütün elmlər, bütün fənlər də olduqca səthi və nəzəridir. Halbuki almanlarda böylə olmayıb da bütün-bütünə bunun əksinədir. Orta və ali məktəblər kənara dursun, ibtidai köy məktəblərində belə hər elm, hər fənn son dərəcə səmimi bir tətbiqat və əməliyyat ilə keçilir. Yalnız darülfünunlar deyil, köylərdə də səyyah bir professor təsadüf edilir. İctimai, fənni, ədəbi konfranslar verilir. Fənni heqiqətlər olduqca tətbiqi bir surətdə göstərilir. Və ona görə də hər bir alman yalnız dinləməklə qalmaz, dinləmək də istər. Görməyi kafi bulmaz, göstərməyi də arzu edər. Hələ onlarda ibtidai məktəblərin məcburi olması, oğlan-qız, kimsenin müstəsna tutulmaması, daha başqa bir feyz, daha başqa bir fəzilətdir.

İştə böylə bir mühitdə böyüyən, böylə bir ölkədə yaşayan tələbə və talibələr ikmali-təhsildən sonra, bir də kəndi filosofları, ədibləri tərəfindən yazılmış əsərləri mütaliyə başlarlar. Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər. Çünki düşünməyə başlayanlar, xilqət və təbiətdə bir qayə, bir nəticə arayan gənclər, yalnız mütaliə sayəsində kəndi məsləkini təyin edə bilər, kəndi aradığını bulur.

Əgər bir millətin fəlsəfə və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyal-pərvər, laibali qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyanı qapılıb da həp o yolda hərəkət edə və mümkün deyil, aqıntıya qarşı bir dürlü kürek çəkəməz. Məsələ, bir gənc bir şeir, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə oquyacaq olursa, dərhal kəndisinə ruhdas, məsləkdaş olmaq üzrə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyənir və o ruhdaslaşmağa yeltənir və o məsləkdə yaşamaq istər və bu yazılan əsərlər isə, adətə, aləmşümul bir müəllim yerinə keçər, qarelərin ruhlarına nüfuz etməyə başlar.

İştə məzkur əsərlər zəhərli, əxlaqsız, gevşək bir mevzu təqib edərsə, er-gec bütün oqucularını da zəhərləmiş olur. Kəskin, ciddi və mətin bir yolda yazılmışsa, şübhəsiz, qaredə də eyni fikri, eyni duyğuyu oyandırmış olur.

Ədəbiyyat, bir millətdəki ohvalı-ruhiyyənin inikası deməkdir. Golocok nasıl iso, şimdiki ədəbiyyat və fəlsəfinin təsir və nüfuzu- na qapılır və heç bir dirlü də qurtuluş imkanı bulamaz.

Şimdiki iranlılar, bilxəssə farslar, göz önünə gətirilsin, bütün İranın ohvalı-ruhiyyəsi təhlil edilsin, bütün şəhərlər, bütün köylər, ofyunçuluq, şübbilik, sofsotə içində yuvarlanıb gediyor. Müstəsna olaraq az bir qismi çıxdıqdan sonra, hər kəsdə, hər qafada bir ətalət, bir məskonət görülüyor. Əcəba, ruhları ozməkə olan bu gəvşəkləkləri, bu sofələri doğuran kimdir, nodir, hanki soboblardır?

– Şübhəsiz ki, ədəbiyyat...

Ruhanilər və hakimlərin korluq və bəcoriksizliyi də təsirsiz deyil, amma eycə diqqət buyurulsə on mühtüm sobob, yəni ədəbiyyat və mətbuatdır.

Firdevsi, Sədi, Nizami, Hafız, Xoyyəm kimi nədiyyə-i-fətrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyayı beş qurşa alməyan zahid-məslək ədəblər, laübali və məsxərəçi şairlər, oxlaqsız və yalıtq mədəhlər, əcəba hanki rəzalət qaldı ki yapmadılar? Nə səçmələr, nə əfsənlər uydurmadılar?!

Bu hal Türkiyədə də əskik olmamış... Bir kərə tarixi-ədəbiyyat gəzdən keçirilsə, Ruhi kimi laübali məşrəblər, Nəfi kimi yayqaraçılar, Nəbi kimi ölgün bir fikir daşıyan fəlsəfəçilər, Nədim kimi sofəhət-pərvər xərəbatilər kəndi yazıları ilə türklərin sağlām və sarsılmaz ruhlərini pozub gəvşətdilər. Şinasi devrinə gəlincəyə qədər, bəlkə ondən də sonra hər bir diziyə əcəm ruhu, əcəm fəlsəfəsini izlədilər.

Avropa yolunu tanıır-tanımaz, bir də fransız müqəllidliyi meydan aldı. Həm də fransızların az-çəq ciddi və məhərətlə ədəbiyyatı deyil, hoppa, doğorsiz və çürək əsərləri təqib olundu, tərcümə edildi və kəndiligindən xüsusi əsər yazanlar belə, bir dirlü təqliddən yaqayı sıyıramadılar. Həm də əskilik ilə yeniliyi, əcəmilik ilə fransızlığı qarşıdıraraq iki çürək, iki oxlaqsız uçurum arasında qaldılar. Yalnız Rza Təvfiq, Əbdülhəq Həmid, Təvfiq Fikrət kimi məşahir, bir də milli ənənələr, milli duyğuları dinləyən bəzi gənc ruhlər, gənc qələmlər kəhnəlikdən, müqəllidlikdən sıyrılməğa başladılar. Nəmiq Kəmal kimi özünü hər kəsə sevdire bilən böyük bir hünərvəri belə pək kiçük, pək dərruhlu buldular və haqları da var...

"Açıq söz", 25 oktyabr 1915

İştə, türk-fars ədəblərinin kəndi millətini, millətin ohvalı-ruhiyyə- sino olan təsir İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, Almaniyada, Rusiyada və sair məmləkətlərdə də eyni dərəcədə şamil və hökməformadır.

Məsələ İngilizləri alalım: onların ətədən bəri, cihangirəno bir əməl ərşəsinə qəşmələri, hər yerdə nüfuz qazanıb də hər ölkədə rol oynamaları, siyasi qüvvətlərə mədəyum olduğı kimi, fəlsəfi-ədəbi təsirlərdən də varəstə deyildir.

İngilizlər məğrurdur, soğuşqanlıdır, düşüncəli və dərbəndir. Əlbəttə bunlar, bu sifətlər, mühtüm, milli ruha, milli təbəbiyyəyə rəcə sifətlərdir. Lakin Şekspir kimi dəhələrin əməlpərvər, ələmsümül əsərləri, Herbert Spenser kimi böyük fəlsəfəçilərin nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər İngilizdə, bütün xəlq ruhunda böyük və səmimi bir təsiri əmləkdir.

Fransanın da Jan Jak Russo kimi həssas və məriz bir ruha məlik olan fəlsəfəçiləri, bir təqim xəyəlpərvər, hoppa şairləri bəzi oxlaqsız, mədəçi rəmançılarını, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühtümünə təsir etməmiş deyildir.

İtaliyaya gəlincə, əski İtalyanlarla işimiz yəq... Biz şimdiki İtalyanları yalnız musiqiçi – çalğıçı tanıyuruq. Çalğının bəslədiyi ruh və oxlaq hər yerdə, hər kəscə bolli olduğundan, onlardan, onların oynayacağı rəldən bəhs etmək lüzumsuz gürüldü.

Rus-alman mühtümünə gəlincə, bu mühtüməki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədəb, həm fəlsəfəçilik üzrə iki böyük simə, iki nüfuzlu müfəkkir qarşımızda dikilib durur. Onların biri məşhur Tolstoy, biri də alman fəlsəfəçisi Nitsşedir.

Sən zamanlarda bu iki müqtədir dəhənin Rusiya və Almaniyada oynadığı müvəffəqiyyətlər, inkar edilməyəcək bir nüfuz və qüvvətə məlikdir. Tolstoy qəcəman və məhtəşəm rəmanlar ilə, ufacıq, sədə risalətlərlə, mənə bir qəyeyi-əməl, məsihəpəsondəno bir məslək izləmiş, izlədiyi qəyeyi-əməli, düşündüyü məsləki, rusiyalıları, bilxəssə ruslara bəyöndəmiş, milyonlarca qərelərini, İncili-şərifin övfədi-ci təlimatı ilə yəşətməğa çalışmış, az-çəq müvəffəq də ola bilmişdir.

Məzkur Nitsşeyə gəlincə o, daha başqa bir yol, daha başqa bir qəyeyi-əməl təqib etmiş. Onun əsərlərində, Tolstoyun düşündüyü "məhəmətlərdən" əsər yəq...

O, zəiflərin özilməsini qayət təbii bulur. Məhəbbət, mərhəmət kibi duyğuların xəyalpərəstəyə, mənasız şeylər olduğunu isbatə çalışır, həm də isbat etməkdən aciz qalmaz.

Ona görə də Tolstoy Nitsçeyə “yanımdəli alman” – deyər tənqid və müaxizə edir və onun məcnunənə əsərlərinin Rusiyada təb və nəşrinə, tərcümə edilməsinə, nüfuz qazanmasına qızmaqdan bir dürlü kəndini alamaz. Və onun yürütməkdə olduğu fəlsəfənin yaqı zəhərdən başqa bir şey olmadığını da ilavə edir.

Lakin eyi düşünülürsə Nitsçə fəlsəfəsinin batini pək də zahirinə bənzəməyərək, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir. O, Tolstoyun düşündüyü nüqtəyə acı olmaqla bərabər, daha kəskin və həqiqi adımlarla iləriləmək istər: “Hər kəsin məqsudu bir, amma rivayət müxtəlif...”

Rusiyada Nitsçenin qərələri az deyildir. Rusiyanın məşhur ədiblərindən, mətin üsluba, dərin düşüncəyə malik olan Dostoyevski – o böyük dahi və ruhşünas belə Nitsçə yolunu, Nitsçə ideyasını daha əvvəl ortaya sürmüş. Şimdiki bərhəyat ədiblərdən Leonid Andreyevin fəcalələrində də az-çoq Nitsçə ruhu görülməkdədir. İştə bunun için Tolstoy Nitsçeyə qızdığı kibi Andreyevə yazdığı bir məktubda deyir ki:

“Leonid! Leonid! Sən bəni qorqutuyorsun, fəqət bən səndən qorqacaq deyilim!”

Demək ki, qoca Tolstoy bu cümlə ilə məslək və fikircə kəndinə müxəlif sayılan, Nitsçə ruhuna yaqınlaşan Andreyevi bir dürlü düşündürmək, müaxizə etmək istiyor.

Hər halda Tolstoyun ən ziyadə nüfuz qazandığı bir Rusiya olduğu kibi, Nitsçenin də ən çox rol oynadığı məmləkət, şübhəsiz, Almaniyadır... İştə, demək olur ki, bu böyük mütəfəkkirlərin ən səmimi təsirləri hər yerdən ziyadə kəndi məmləkətlərinə olmuşdur. Bu iki məmləkətdən hər birini gözədən keçirəcək olsanız, təbii, binlərcə, on binlərcə darülfünunlara, rüşdi, edadi məktəblərə rast gələrsiniz və milyonlarca tələbə və talibənin elm arqasınca qoşulduğunu, məzkur məktəblərə dəvam etdiyini görürsünüz.

Bəlli bir həqiqətdir ki, hər məktəbdə bir çox dərslər oqunduğu kibi ədəbiyyat, fəlsəfə, tarixi-fəlsəfə dərsləri də keçiliyor və hər məmləkətin ən məşhur ədibinin, ən nüfuzlu filosofunun əsərləri və əsərlərində qayə də birər-birər təhsil və tənqid edilir.

Eyni zamanda bütün gənc dimağlar (beyinlər) birər fotoqraf kibi duyub bəllədiyi həqiqətləri böyük bir məraq ilə alır və o

həqiqətlər get-gədə inkişaf edərək ümumi bir duyğu, ümumi bir düşüncə, ümumi bir əhvali-ruhiyyə təşkil edər.

İştə bu gün müharibə meydanında seyr etməkdə olduğumuz yigitlər, qalibiyət arqasınca qoşan qəhrəmanlar, hər məzkur məktəblərin məhsulu, hər məzkur darülfünunların pərvərdeyi-irfanıdır.

Demək ki, bugünkü müharibədə yalnız toplar, tufənglər deyil, hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsilə bəslənən beyinlər də ayrıca haizi-əhəmiyyətdir.

Fəqət bugünkü müharibənin gələcək ədəbiyyata icra edəcəyi təsir keçmiş ədəbiyyatın bugünkü müharibəyə vərəcəyi təsirin qat-qat fevqində olsa gərək...

Əvət, bugünkü müharibənin hazırlamaqda olduğu zərbə, pək qorqunc, pək təhlükəlidir. Şu müdhiş inqilabdan hiç bir qüvvət qurtulamayacaq. Bütün elmlər, fənlər umulmaz dərəcədə sarsılacaq, dəyişəcək. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da bu aqıntıya qapılmaqdan kəndini almayacaq. Bəlkə daha kəskin, daha sağlam adımlarla yürüyəcək, daha doğru, daha mətin bir yol izləyəcək... Və şimdiki qadar qaraladığımız saçmalar, bugünkü parça-tikə ala-bəzək ədəbiyyatımız da büsbütün alt-üst olacaq. Gənc münəqqidlərin nəzəri-istehzasına uğrayacaq. Həm də insafsız, mərhəmətsiz, etinasız bir surətdə yırtılıb atılacaq. Heyhat!.. Son nədəmət isə fayda verməyəcəkdir.

“Açıq söz”, 26 oktyabr 1915

HƏSBİ-HAL

1

Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək için o millətin məktəblərini, daha doğrusu, ibtidai məktəblərini görmək kifayət edər. Avropaya meydan oquyan Almaniyanın, qoca Rusiyayı həyəcana düşürən Japoniyanın bütün bu tərəqqiyyati-ciddiyyələri hər ibtidai məktəblər sayəsindədir.

Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüqə gələn müvəffəqiyyətlər, qılc parlıtsından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur.

Demək ki, bir millətin hər halını tədqiq etmək için ən doğru meyar, ən kəsdirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş,

hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır ki, o rəhbər də olsa-olsa yenə məktəblər ola bilər. Hər kəs yaşamağa möhtacdır. Rahat və məsud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtizadə. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqilə becərə bilmək üçün bəhəral qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir. Zira elmi-iqtisad bilməyən bir tacir mənfəət yerinə zərər görür. Tarixi-ədiyan, fəlsəfeyi-din bilməyən bir xoca hidayət, şəriət yerinə səfsətə, zəlalət toxumu saçır.

Elmi-zirətdən başı çıxmayan bir mülkədar, yaxud əkinçi buğda əkərsə çavdar biçər, həndəsə bilməyən bir memar qübbə ilə uğraşırkən divarları çatlamış bulur.

Təlim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvi-əfkar edəcək yerdə fəsadi-əxlaqa bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət törətmiş olur.

Məktəb təbiətin bir məkəsi-həqiqisidir. Aləmi-təbiətdə hər nəyə təsadüf etsək, onun ən mükəmməl tarixini, ən gözəl nümunəsini məktəb sıralarında görə bilərik. Həsili hər hanki məsləkə sülük etsək, məktəb otağını ziyarət etməkdən müstəğni ola bilməyiz. Lakin məktəb də "məktəb" nami-məcləbəsinə haqqilə layiq olmalıdır. Şimdiyə qədər məktəblərimiz bir ətalət-xanədən başqa bir şey deyildi. Hətta nəfəs bir nəzərlə tədqiq edəcək olsaq, o pərişan hal şimdi belə hökm-fərma olmaqdadır. Bir çox məktəblərdə müəllimlər vaxt öldürməkdən başqa bir şeyə yaramıyolar. Daima şagirdlərdən miskinənə bir inqiyad, cahilənə bir itaət istərlər. Dərsləri hərfi-hərfinə tutuqşu kibi əzbərlətməyi kəndilərinə üsuli-cədid zənn edib öz-özlərini aldatıyolar.

Ciddi müəllim pək şərəfli, pək böyük bir adamdır; əgər üsuli-təlimi və öz vəzifəsini bilirsə. Cahil müəllim pək bayağı, pək aşağı bir insandır, əgər həddini aşıb təlim və tərbiyə meydanına atılırsa...

Qafqasiyanın yedi, səkkiz yıl bundan əvvəlki halı xatirdədir. Məktəb naminə iki-üç evcik ya var, ya yox idi. Allaha şükür, bu son zamanlarda ödə-bəridə beş-üç məktəbə təsadüf etmək mümkündür ki, bu da şayani-təbrik bir haldır. Lakin təəssüf ediləcək bir nöqtə varsa, o da bu məktəblərin nasıl idarə olunmasıdır. Heyəti-idarənin kimlərdən və nə nev əzalardan mütəşəkkil bulunmasıdır. Məsələn, bir köydə, qəsəbədə, ya bir şəhərdə bir məktəb təsis etmək üçün ilk öncə bir seçki vüqu bulur. Təbiidir ki, seçki işi ümumə aid və əksəriyyəti-araya tabedir. Rəyə iştirak edilir isə yüzdə doqsan beş payı

təcrübəsiz, elmsiz, onun-bunun ağzına baqanlardır. Açıq təbir ilə fanatizm əsirləri, cəhalət qurbanlarıdır. Yerdə qalan beş nəfər isə az-çox təlim və tərbiyə işinə vaqif olsa belə, nə yapsınlar! Əksəriyyəti-araya malik olamayıb yox hökmündə qalırlar. Ən nihayət seçki xitam bulur, bir təqim mühafizəkarlar əzalığa səlahiyyət qazanıb mükəmməl bir idarə vücdə gəlmiş olur. Şimdi heyəti-idarə bu səlahiyyət və müvəffəqiyyətlərində həqiqirmi?

– Əsla...

Həqiqəti-hal nəzəri-diqqətə alınır isə həpsi nüfuzlu, mötəmid, xalq arasında özünəməxsus bir heysiyyətə malik olan adamlardır. Yalnız işin uyğunsuzluğu məzkur heyətin dərəhdə etdikləri ilə mübaşir olduqları iştə həqqilə dərin bir vüquf və təməyyüzə malik olmalarıdır. Onun üçün də təsis edilmiş məktəbə lazım olan fəda-karlıqlar ifa ediləmiyor. Təlim və tərbiyədə haizi-əhəmiyyət olan nüqtələr bütün nəzəri-diqqətdən qaçırılıyor. Sadə "üsuli-cədid" ünvanilə iktifa edilib, əski, pozuq müəssisələrdən daha bərbad bir surətdə qarışıb gediyor. Yarım-yamalaq bir nümayişdən başqa hiç bir sağlam nəticəyə müvəffəq olunamıyor. Heyətin ədəmi-isabətindən istifadə edərək bir təqim cahil, təcrübəsiz, fənni-tərbiyəyə biganə adamlar da dürlü-dürlü yaltaqlıqlar, iltimaslar sayəsində dərs işlərinə daxil olub ortalığı zirü zəbər ediyolar. Yarınki gün qəzetə sütunlarına göz gəzdirirsən; filan məktəb bağlandı, filan qiraətxanə Allahın rəhmətinə getdi, filan müəssisə qapadıldı. Fəqət niçin? Cəhalət!

İran məclisi-milliyəsinin bugünkü halı hər kəsə məlumdur. Hər işdə bir tərəddüd, hər təşəbbüsdə bir qətiyyətsizlik görünməkdədir. Biçarə millət də müvəffəqiyyətsizliklərini düşünərək yürək oğuşdurmaqdan başqa bir şey yapamıyor.

Fəqət bais kim?.. Yenə millət kəndisi.

Səbəb nə?.. Yenə cəhalət!

İranlı arqadaşlarımdan birilə İran intixabatı haqqında dərldəşirdik. Diyor ki, haman intixabat başlar-başlamaz, görürsən ki, filan şəhərdə, ya filan gündə xalq bir-birinə girib çiqiyolar. Kimi seçəlim? Seçmiyəlim? Nihayət, ya qolu zorba nüfuzlu, fəqət cahil bir xanı, yainki günü keçmiş, qaimül-meyl, saimün-nəhar ağsaqqal bir xocanı məclisi-milliyəyə doğru fırlatıyolar. Şimdi bu müstəbid, cahil xan, yaxud şu mömin, zahid xoca ingilis, rus politikasının qarşısında nə yapa bilər? Təbii hiç... Yapacaqları bir iş varsa, o da biçarə

millətdən ayda bir qaç yüz tımən məbusluq haqqı naminə cib xərci almaqdır. Bu hal 34 sənə əvvəl Türkiyə məclisi-məbusanında da vüqu buldu. Lakin son inqilabda, yəni iki yıl əvvəl "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti hürryyəti istirdad edər-etməz, seçki məsələsini əsla nəzəri-diqqətdən çıxarmadılar. Məmləkətin hər tərəfinə dağılıb cəmiyyət söhbələri təsis etdilər. Söz ilə, dil ilə, qorqu ilə, xülasə bir istibdadi-əhrarane ilə xalqı, avam cəmaəti huşlu, başlı, qanlı, canlı, zəki, fəal məbuslar intixabına vadar etdilər.

Bu üsulun nümunəsini İstanbulda belə görmək mümkün idi. Fəqət onların bu təşəbbüsü sayəsində məbusların üçdə iki payı ancaq məbusluq naminə layiq zatlar ola bildi. Üçdə bir payı isə yenə "əski tas, əski hamam!" təbirinə ləyaqət qazananlardan ki, onlar da bir taqım dişi düşmüş pəşalardan, nüfuzlu mülkədarlardan, ağıl qaçmış xocalardan və Ərəbistan yadigarlarından ibarətdir. Məclis işə başladığı zaman diqqət edəcək olsan, görürsən ki, kimi dışanda sığara içməklə məşğul, kimi də məclisin müzakirəsinə ağıl irdirə bilməyib uyumağa amadə kibi görünür. Gənc qəhrəmanlar isə hər tərəfdən peydərpey od yağdınyorlar, odlu fikirlər saçıyorlar. Mevzui-bəhs edilən maddələrdə hər kəs kəndi hissiyyatını dinləyib istedadına görə sözə iştirak ediyor. Hər biri təcrübəli, mühakiməli, diplomalı olduğu halda yenə söyləyəcəyi sözlərdə ixtisas "ispetsializm"ə riayət etməkdən çəkinmiyor. Biri elmi-iqtisadda mütəxəssis və təcrübəkar isə iqtisad məsələsinə ən çox beyanifikir edən o olur. Biri siyasi isə, o da siyasiyyata aid bir çox mütaliat sərf ediyor. Hasilı, müxtəlif işlərdə, müxtəlif əfkarə malik olduqları halda "təqsimi əmal" qanununa riayət edər, hər kəs öz istedad və ixtisasına görə söz söyləyər, onun için də bütün Avropanın nəzəri-diqqətini cəlb etdilər. Hürryyət və heysiyyətə malik bir millət olduqlarını isbat elədilər. Lakin bu müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi "İttihad və tərəqqi" cəmiyyətinin əl altından yaptığı istibdadi-hürryyətərvəranədən başqa bir şey deyildir. Bir qətiyyəti-riyaziyyə ilə müşbətdir ki, Asiyada, Japoniyadan başqa hər tərəfə baqşan yüzdən 99 pay avam, bir pay ancaq iş bilir, maarifdən anlar adamlardır. Rəy məsələsinə gəldikdə, təbiidir ki, qələbə avam, cahil tərəfində olacaqdır. Cühələ isə elmin fəzilətini və nə yolda iləriləməsini təqdir edəmər, çünki cahildir. Maarif sevən adam hiç bir zaman cahil qalmaz idi, şübhəsiz, təhsil edib alim olmuş olurdu.

Fəqət şimdi nə yapmalı? Hər işimizə müdaxilə edən də yəno onlar... Yeganə bir çarə varsa hər kəs, daha doğrusu, gözü açıq adamlarımız insafı araya qoymalı, şəxsiyyətdən, qərəzkarlıqdan vaz keçməli, hər işi iş sahibinə tapşırması, hər seçkidə də yuqarıdakı istibdadi-əhraraneyi unutmamalı və hər işdə, hər təşəbbüsdə ixtisas və istedadı nəzəri-diqqətə almalıdır.

Sözümüz pək uzun sürdü. Nərdən başladığ, nərde bitirdik. Yazmış olduğum şu dağınıq fikirlər xəyalımda belə yox idi. Təlim və tərbiyyəyə aid bir qaç sətir yazmaq istərkən dağdan-daşa, dərədən-təpəyə düşdük. Fəqət hər məktəbin ilk əsası onun təsisindən və heyəti-idarəsindən başladığı için yenə faydasız çıqmar zənn edirim. İnşallah, gələcək nömrələrdə bir qaç dəfə təlim-tərbiyyə haqqında həsbi-hal edəriz.

HƏSBİ-HAL

2

Təlim və tərbiyyə haqqında veriləcək atidəki məlumat bir taqım mevsuq mənbələrə istinad edər. Onlar için mütaləsi faydasız olmaz zənn edirim.

Tərbiyyə (pedaqogika) nədir? Və nə yapmalıdır? Alman hükəmasından filosof Kant diyor: "Tərbiyyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini müntəzəmən və mütənasibən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddərinə isal eyləməlidir".

İngilis hükəmasından Lokk da diyor ki, "Tərbiyyə insanları fəzilətli, cəmiyyətə faydalı və kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək için ən qolay və qısa olan üsuldur".

Filosofi-şəhir Herbert Spensere gəlincə, o da: "Tərbiyyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır" deyir. Şimdi bu cümlələri vücudə gətirən kəlmələr bir-birinə pək bənzəmiyorsa da nəticə və qayə bir olduğu dərhal nəzərə çarpiyor. Fənni-tərbiyyənin insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məsud bir həyata nail eyləyəcəyi hər kəsə müəlləm bir həqiqət olsa gərəkdir. Lakin tərbiyyənin eyi bir nəticəyə vasil olması müəllimlərin, müəllim, əfəndilərin səviyyəyi-irfanına, təşəbbüsü-ciddiyyəsinə bağıldır. Onun için müəllim "elmi-həyat", "elmi-ruh", "elmi-əxlaq" kibi tərbiyyə

xüsusunda lazım olan şərtlərə vaqif olmalıdır. Kamilən olmasa belə, səthi surətdə bilməsi faydadan xali deyildir.

Elmi-həyat, məktəb şagirdlərinin yeyib-ichmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kibi hallarından bəhs edər. Bədənin və bədəndə olan nəşvü nümanın hanki təsir ilə və nə səbəblə dəyişə biləcəyini göstərir.

Elmi-ruh, uşaqların fikrini, hissiyyatını, əxlaqını öyrəyib bilmək üçün böyük bir vasitədir. Onunla (elmi-ruh ilə) şu təbii halları təcəlli və təhəvvülünü, hanki təsirlər ilə dəyişdiyini və nə surətdə təbii və islah ediləcəyini bir dərəcəyə qadar bilmək mümkündür.

Elmi-əxlaq isə xeyir və şərin nədən ibarət olduğunu, təbiiyə nəsil bir qayə təqib edildiyini və həyatın nə tərəfə sürükləndiyini öyrətir.

Xülasə, bu üç elm fənni-təbiiyə üçün birer mühüm əsas təşkil edir.

Bir məktəb otağına girilsə, orada olan şagirdlərin çöhrələrinə (fizyanomiya) diqqət edilsə bir-birinə bənzəmədikləri dərhal gözü ilişər, çöhrələri müxtəlif olduğu kibi, əxlaq və təbiətləri də müxtəlif olacağı şübhəsizdir. Bəzi uşaqlar inadçı, söyüşən, bəziləri həlim, dalgın, kimisi haylaz, yaramaz, kimisi də çin fikirli və zərif olur.

Onların təbiətlərində bu ixtilaf olduğu halda, bəzi vaqt da birdən-birə bu əxlaqlar dəyişməyə yüz tutar, biri inadçı ikən yumşaq, biri miskin ikən zəki və fəal olur.

Bu səbəblərə məbni yekrəng bir təbiiyə daima mənfəət yerinə zərər verir. Bir müəllim elmi-ruh yardımı ilə bu müxtəlif təbiətlərin cərəyanını nəzəri-diqqətə almalıdır ki, çəkdiyi zəhmətlər hədəf olmasın. Bir müəllim bir artist qadar ruhaşına və təbiətşünas olmalıdır.

Lakin bir çox həriflər də var ki, məzkur şəraiti öyrənir də təbiiq etməz, yenə zəhmətləri nəticəsiz qalır, çünki hər məsləkdə olduğu kibi, təlim və təbiiyə üçün də hər müəllimlə azacıq istedad bulunmalıdır. Nəzəriyyat pək də fayda verməz.

Bir uşaq anadan doğduğu gündən etibarən yedi-səkkiz yaşına qadar ata-anası yanında yaşar, qoşar, ev təbiiyəsi, ailə təbiiyəsi alar, sonra da məktəb otağını ziyarət edər; arzusunda, istəyinə görə beş, on, on beş il də məktəbdə keçirər.

Şimdi ev təbiiyəsi ilə məktəb təbiiyəsinin hər ikisi uşaqlarda dürlü-dürlü təsirlər bağışlar, bir uşaq evdə ata-ana təbiiyəsi saye-

sinde xələq, çalışqan, mütəşəbbis bir qəhrəman olduğu halda məktəbə davam edər-etməz əxlaqı, təbiəti büsbütün dəyişir, fəna, uygunsuz bir hal kəsb etmiş olur.

Bu halı törədən xassə isə yoldaşlarından, arqadaşlarından aldığı əxlaqlar, müəllimlərdə, mürəbbilərdə gördüyü əhəmiyyətsizliklərdir və bu təsirlərin ən əhəmiyyətli də yenə müəllimlərə rəcədir. Müəllimlər təbiiyədən alayanlardan olsalar, şübhəsiz ki, nə məktəbdə, nə də məktəblilərdə (məktəb şagirdləri) müziq əxlaq, fəna təbiətlər bulunmaz; bulunsada pək səthi, pək təsirsiz qalır. Şimdi bu məsələnin bir də əks tərəfi var, nasil ki, bir uşaq evdə pək sırtıq və əxlaqsız olduğu halda bir məktəbə girər-girməz də haman dəyişir, inanılmayacaq dərəcədə zəki və uslu olur.

Ailə, məktəb təbiiyəsinə başqa bir də təbiiyə-ümumiyyə vardır ki, məktəb təhsili ikmal edildikdən sonra 35, 40 yaşına qadar insanda davam edər. Bu təbiiyə yalnız mühiti-ümumiyyə rəcə bir təbiiyədir. Çoq zaman mühiti-ümumi, insanın ailə içərisində, məktəblərdə aldığı təbiiyəni büsbütün dəyişdirib başqa bir ələmə, başqa bir cərəyanə tabe edər. Bu xüsusda maddi və mənəvi bir taqım təsirət insanın aldığı təbiiyələri zirzəbər edəcək dərəcədə məsləkətin müğayir hallara sevgi edə bilər.

Azacıq muşikafənə bir nəzərlə baqılsa deyilə bilər ki, bütün bu təbiiyələrin ən əhəmiyyətli, ən müqəssiri olsa-olsa yenə təbiiyə-ümumiyyə (təsiri-mühit) ola bilər. Yalnız mühiti-ümumi təsirindən yaqayı qurtaracaq bir müəssir var ki, ona da (nəfs) deyilir. Nəfs əksəriyyəni ilərki təbiiyələrə tabe olmaqdan varəstə ola bilməz, lakin mətanəti-fevqələdəyə malik olan insanlarda isə daima qabili-təhəvvül, daima qabili-isləhdır.

Ailə təbiiyəsi və vücud sağlamlığı (səhhəti-bədən) həyatı-bəşəriyyətin ən mühüm əsasını təşkil edər. Vücudun sağlam olmasının yeganə səbəbi və müəssiri isə ata-anadır.

Bir uşaq uşaqlar anadan xəstə doğar. Xəstə yaşar və xəstə bir vücud ilə tərk-i-həyat edər. Bu xəstəliyi icad edən ata-anadan başqa kimsə deyildir. Çünki bir uşaq xəstəlikləri irsi olaraq evlərdə intiqal edər. Uşağın atası anasına nisbətə pək az irasi-məzərrət etmiş olur. Uşaqlara sirayət edən xəstəliklərdə ən dərindən fəlakətlərə yol açan analardır. Çünki uşaq ana rəhmində düşdüyü zaman dan başlayaraq doquz ay qadar qanından, təvəllüddən sonra da sütün-

dən bir çox müziri səhhoti-təcdiyat ilə illətlərin və mühlik mərzələrə düşər olur. Bicarə məsum böyüdükcə vücudundakı təhlükəli xəstəliklər də onunla bərabər böyüməyə başlar.

Bir çocuq ilə dünyaya gələn xəstəliklər ata-anasının irtikab etdiyi naqabili-əfv bir günahdan başqa bir şey deyildir. İştə, Herbert Spenserin ata-analara xitabən söylədiyi su qısa cümlə şayani-təəmmüldür: "Qəvaidi-səhiyyəyə hər bir müxalifət, bir günahi-maddidir". Bir çox çocuqlar da olur ki, ata-anasından hiç bir vəchlə məsiri olmadığı halda yeyəcəyi, içəcəyi, geyəcəyi yüzündən xəstələrin, tənəffüs etdiyi hava, hərəkətsizlik, valideynin qeydsizliyi bütün-bütün səhhotini ixlal edər. Çocuqları təmiz, saf bir havada yaşatmaq, sihi bir surətdə bəsləmək, sıq-sıq yığmaq, oynamaqdan, o yan-bu yana qaçmaqdan mən etməmək, müziri-səhhet libas geydirməmək, sərbəstliyinə mane olmamaq... ata-ana için boyun borcu qadar mühüm birər vəzifədir. Hər şeydən əvvəl çocuqların yeyib-içəcəkləri nəzəri-diqqətə alınmalıdır. Çoq yemək (xörək) müziri-səhhet olduğu kibi, az yemək də faydalı deyildir. Yeməklərdə ən çoq diqqət ediləcək nüqtə bəsləyici (müqəddi) olmasındır. Yemək, qarnı doldurmaq, yaxud ləzzət duymaq için də deyildir. Bəlkə həyatı idarə etmək, vücudu bəsləmək içindir. Bir də ən çoq diqqət ediləcək şey yeməklərin müqərrər, müntəzəm bir saətdə, bir zamanda olmasındır. Yoqsa hər saətdə, hər yarım saətdə ağızda (saqqız çeynər) kibi bir şey yuvarlamaq, bütün-bütün müziri-səhhetdir. Çünki bu hal həzmi, mədəyi xərab etməkdən başqa bir şeyə yaramaz.

Fəqət bu qaydayı gözətəcək, nəzəri-diqqətə alacaq kimlərimiz var!? Qafqasiyada çocuq tərbiyəsindən anlayan qaç anaya təsadüf edə biliriz? Çocuq tərbiyəsinə diqqət etmək için tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz? Hər hanki qəzetəyə baqsan millət böylə? Vətən şöylə? – olmalı kibi bir çoq məqalələr, xülyalar görünür. Lakin xülyə ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyər biliriz? Beli bükülmüş, ətəh və ətələtə uğramış ixtiyarlardanmı? Bir taqım biqeyd, laübali gənclərdənmi? Yaxud saf, təmiz, məsum, ləkəsiz nevzadlardanmı? Şübhəsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələcəyinə ağlayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çirpən məsumlar ola bilir. Fəqət bu nevzadların yeyib-içməsinə, geyi-

nib gəzməsinə, təlim və tərbiyəsinə diqqət edəcək analar nərədə? Erkek qisminin maddi surətdə doğub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kibi, mənevyyatca da münəvvərafikr, tərəqqipərvər olmalarına yenə yeganə vasitə qadınlardır, demək ki, tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir.

HƏSBİ-HAL

3

Ayşə Sədiqə xanım "Təlim və tərbiyə" adlı kitabında diyor ki: "Çocuqlara hər kim olsa dərş verir, fəqət tərbiyə və oxlaq dərşini hər kəsdən eyi valide verir. Çocuğun birinci mürebbiyəsi validədir. Validəsi olmayanlara yenə bir qadın məmur edilir. Çünki zəmani-səbavətdə çocuqlara xidmət edə biləcək qadınlardır. Demək oluyor ki, bir qövmin səadəti və tərbiyəsində qadınların böyük təsiri vardır. Bunun için hər şeydən ziyadə qadınların tərbiyəsinə etina ediləməlidir. Tərbiyəli validələr yetişdirməyə qeyrət ediləməlidir".

Qadınların cəmiyyəti-bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözəlcə isbat edilə bilir ki, o da sudur: "Cənnət anaların ayaqları altındadır" – buyurulmuşdur.

Qafqasiya türklərindən şu kəlamı-müqəddəsi bir qaç kərə eşidib duymamış bir nəfər təsəvvür olunmaz zənn edərim. Məsəlmanlıq bir avropalının dediği kibi quru bir lafdan ibarət isə... hiç! O əmri-qüdsiyyəyə itaət isə... Hənya! O nərədə? Japoniyalılar islamıyyəti qəbul etmək fikrində imiş! Diyorlar islamıyyətin erkək-qadın haqqındakı təhsili-elm, hörməti-müteqabilə, müsəvat kibi bir çoq şeyləri o kitabdan, bu kitabdan oquyub duysalar, ehtimal ki, təbdili-məzhəbə həvəslənənlər, lakin bir qaç müdəqqiq, müfəttiş göndərib də göz-gözə tədqiq etsələr, müsəlmanların əfal və hərəkətinə göz qoysalar şaşıb qalmazlarmı?

Əcəba?! Qızlar, oğlanlara nisbətən maddiyyatda ikidə bir həqqi-vərasətə malikdirlər. Rəsuli-əkrəm təlim və tərbiyədə hiç fərq qoymadığı halda təhsili-elmi kişiyə, övrətə müsəvi bir surətdə fərz buyurduğu təqdirdə, nasıl olur da ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsəbəsinə tuturuz. Əcəba, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn

olunur? Bir çox mübarək ağızlar, qadınların tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinmıyorlar, ecəba məktəb, təlim və tərbiyə insana itaətsizlikmi öyrətir? Yaxud insanıyyət, səfəq, mərhomət, nozafət – evlada məhəbbət, böyüklərə itaət nə olduğunı təlim edər?

Sadətdillik xoş bir şey olsa da, bu qədər, bu dərəcəsi sevilir bir şey deyildir. Bugünkü gün cəhtimal ki, bir taqım səfsətamiz quruntular ilə, boş xəyallar ilə kəndimizi mütəsəlli edəlīm... Fəqət yarın? Yarın hər işimizdə olduğu kibi, qız tərbiyəsi haqqında da başımıza, gözümüzə vuracaqız, kor-peşman olacaqız, lakin nəticə bir yana çıqmayacaq. On yıl əvvəl oğullarını məktəbə verməyən, tərbiyəyi sapıqlıq ədd edənələr şimdiki nərde? Hər tərəfə baqarsın eyi, fəna, istər-istəməz hər kəsdə evladını tərbiyə etmək mərağı qabarmaqda, çəşmaqda!.. Hər şəhərdə, hər qəsəbədə oğlanlara məxsus iki-üç ibtidai məktəb açılmaqdadır. Lakin üç-dört illik yarım-yanlıq məktəblər səkkiz-doquz sənəlik ev tərbiyəsinə təbdil və islah edə biləcəkmə zənn olunur? Heyhat!..

Bıçarə çocuq iki-üç yaşından başlayaraq məktəb otağına girincəyə qadar xurafat uçurumlarında yuvarlanır gedər. Bir otaqdan digər otağa girəcəkmə olsa "damdabaca"lar ilə qorqutulur. Başı açıq dışarı çıcaqçaq olsa göydən başına adamcıl qurt dərəsi düşər. Qaranlıq bir yero getso cınlər, divlər ilə təhdid edilir. Hasili ənvai-mevhumat ilə zavallıncı mənəviyyəti alt-üst olur. Otuz yaşına gəlsə belə, o qorqunc kölgələr bir dürlü başından çıqamaz olur. Ev tərbiyəsinin doğruduğu ən gözəl tərbiyə, ən xoş əxlaq, yalançılıq, kindarlıq, bədnəfslik, arsızlıq, itaətsizlik, qorqaqlıq kibi bir taqım rəzil, murdar əxlaqsızlıqlardan ibarətdir. Binəva çocuq sabahdan aqşama qadar küçədə, bacada, toz-topraq içində yaşar, qoşar, nihayət bir yeri səqətlənir, yaxud ordan-burdan dürlü-dürlü müsrı xəstəliklərə hədəf olur gedər. Bir ana oğluna "Yavrum! Quzum! Get qaradaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin" deyəcəyi yerdə, "Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş cönonbəri çağır da gəlsin, zəhrımarını zoqqumlansın" – diyər.

Şimdiki böylə vəhşi, cahılanə bir həyatdan, ölçü-bıçısı olmayan bir mühitdən, pozucq, uyğunsuz bir tərbiyədən nə fayda hasil ola bilər? Təbii hiç...

Bir gavur çocuğu ana qucağına hənuz bir yaşında ikən yediyi qaletlərdən əlifbayı öyrənməyə başlar, ev divarına baqsa hesab

cədvəlləri görür, əməli-orbəyi üç-dört yaşında gülə-gülo, sevə-sevə öyrənir. Beş-altı yaşına varır-varmaz məktəb həvəs ilə əl-ayaq vurmağa, çırpınmağa başlar, məktəbə girdiyi zaman əxlaqı, dərəsi, zəkası, həvəsi yerində olub, fəal mütoşəbbis, qəyur bir insan olmağa çalışır, bir azdan sonra qarşınızda iyirmi yaşında universitetdən məzun fəzil bir ofəndi bulursunuz, bir çox heyrotamiz baqışlar ilə süzdükdən sonra, o bəyənmədiyiniz gavuru alqışlamağa məcbur olursunuz.

Şimdiki, o istedad, o fevqəladəlik ona necədən gəldi? Göydən zənbil iləmi cəndi? Yaxud Allah-təala o zəka və istedadı onlara münhəsir etmişdir? Təbii, bunların hiç birisi deyil! Yalnız qələbə və müvəffəqiyyət çalışmalarıdır və çalışmaq yolunu bilən ərlərindir.

Lakin bu nöqtəyi cəyicə nəzərdə tutmalı ki, təbiət kimsəyə yüz gərməz, kimsənin əlində bəziçə olmaz. Cənabi-Həq təbiətə öylə bir qüvvəyi-qəhire, öylə bir qüdrəti-qəlibə vermmiş ki, daima qəlib gəlir, məğlub olmaz. Kəndisinə qarşı durmaq istəyənləri pəncəyi-qəhrində özər, örsələr, məhv edər, yaşatmaz. Uzağa gətmək lüzumsuz, yalnız on yıl bundan əvvəlki halımızı düşünsək nə dərəcə dəyişdiyimizi, sevmədiyimizi, ürkdüyümüz halda, bir çox nöqtəyi-nəzərdən təbiətə nəsil boyun əydiyimizi apaçıq görüb anlarız.

Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub evladını tərbiyədən məhrum bıraqanlar, yarınki gün cigorguşlərinin zillət, fəlakət odunda yanıb-qavruqluqlarını ağlaya-ağlaya seyr edəcəklər... Çocuqlar məsum-durlar, onuncin yapıdıqları işlərin hiç birindən məsul deyildirlər, onların hal və hərəketlərindən məsul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəməhə valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məsul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzırr bir adam hazırlamış olurlar. Xeyirsiz, xain, ədəbsiz evlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, həsiyyətli insanlara müsəllət olmaq üçün bir sürü əxlaqsız, bir yığın sersəri yetişdirmiş olurlar. Böylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə məsul olacağı, nə müdhış cinayət işlədiyini hər kəscə məlum, aydın bir həqiqətdir.

Bu il olmasa belə bir qaç il sonra təlisili-ibtidainin istər qız, istər oğlan üçün məcburi tutulacağı şübhəsizdir. Lakin bizim istədiyimiz kibi deyil. Ümumrusiya türklərinin səmimi dostu (?) "Pruş-keviç"lərin istədiyini kibi olacaq, şimdiki xanım qızlar milli mək-

təblərdə ana dilini oquyub öyrənməsələr, yaxud ata-anaları tərəfindən məhrum edilsələr, bir-iki il sonra zor ilə, qəhr ilə oqumağa məcbur olacaqlar. Bir də cəbrə, təzyiqa nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək üçün anaların təsbihlər ilə, qızların barmaqları ilə komediya çiqarmaları çəkilib bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyız.

HƏSBİ-HAL

4

Təlim və tərbiyə məsələsində ilk nəzəri-diqqətə alınacaq nöqtə məktəblərdir, məktəb otaqlarıdır. Məktəblər, səhhəti ixlal etmə-yəcək dərəcədə havadar, yuca yerlərdə yapılmalıdır. Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxanə, həbsxanə, məzaristan kibi yapı (bina)lara yaqlaşmamalıdır. Xırıltı, gurultu çox olan mövqelərə yanasmamalıdır. Məktəb binası mümkün dərəcədə günəş yerlərdə vaqe olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir. Günəşə mane olacaq kölgələr ilə mühat bulunmamalıdır. Çünki pək çox xəstəliklərin günəşsizlik və rütubət yüzündən vücudə gəldiyi aydın bir həqiqətdir.

“Günəş girməyən yerə təbiblər girir” məsəli məşhuri-ələmdir. Buracıqda bir az haşiyə çıxmaq istərim. “Rütubət” sözlə “tərbiyə” kəlməsini düşündükdə Naxçıvandakı “Məktəbi-tərbiyə” ilə onu istila edən müziirri-sihhat rütubəti xatırlamaq bir dürlü əldən gəlməyir.

Naxçıvanın şu milli məktəbi, – fəqət şimdiki deyil, ilk açıldığı zaman öylə idi. Nili-mübarək üzərində, yəni, “Bazar çayı” üstündə vaqe bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qohtuğuna sığınmış dar bir yerə təsadüf edər.

Xaricdən şəhərə varid olmuş bir səyyahi-zavallı məktəbin divarlarına göz gəzdirəcək olsa (yarım arşın qədər) xəcalətdən tərləmiş olduğunu müşahidə edər.

Fəqət məscidi-came? Naxçıvanın gözəbəyəni məsəbəsində olan o böyük bina? On beş-iyirmi bin manata mal olan o məbəəd nə oldu? İştə, o da məzkur çayın nəmli, vərəmli öpüşlərilə söndü, getdi, doğuş ilə ölüşü bir oldu. Bir qaç yerdən rəxnədar oldu, qübbəsi çatladı, qapısı bağlandı.

Zatən məzkur məktəbin də orada vaqe olması məscidə mücavir olmaq üçün idi. Şimdi bu məktəbin günəşsizlik, darlıq, rütubətə mərəz

olmaqdan başqa digər qüsuruları da var ki, onlar da qismən güzərgah olması, məzkur çayın şırıltısı, bazarın gurultusu kibi bir çox müğairi-fənni-tərbiyə manəələrəndən ibarətdir. Lakin bu məktəbin ilk təsisini və niçin orada yapılmasını eyicə anlamaq üçün bir az da təfsilata ehtiyac var. Bu məktəb on beş-on altı yıl əvvəl təsis olunmuş. Şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski cənabları ilə şəhər hakimi Slavaçinski bu xüsusda pək fədakarlıqda bulunmuşlar. “Cidilli bağ” adlı geniş, havadar, gözəl bir yerdə məktəb təsisini xalqa təklif etmişlər isə də kimsə razı olmamışdır. Bazardan, məsciddən uzaq bulunduğu, həm də vəqf yer olduğu bəhanə tutulmuşdur. Şəhər hakimi, xan və bir qaç gözüaçıq əfəndilər məktəbin orada yapılmasına nə qədər təlaş etmişlər isə də bir çox mühakiməsiz həriflərə məram anlatamamışlardır. Səkkiz-doquz bin rübləyə dəyən o gözəl yer i şəhər duması parasız, pulsuz məktəbə hədiyyə etdiyi halda, kimsə təqdیر etməmişdir. Lakin orayı bir qaç yıl sonra bir xristian pək ucuz, pək dəyərsiz bir qiymətə almış; o vəqf (?) yerdə geniş, gözəl, bağı-bağçalı bir klub yapmışdır.

Şimdi anlaşılır ki, vəqf olan bir yerdə məktəb deyil, klub yapmaq belə mümkün imiş!..

Lakin yeni yapılan zaman bağda vaqe qız məktəbi isbat ediyər ki, xalq işin əhəmiyyətini azacıq təqdیر etməyə başlayır.

Çünki burası da Məktəbi-tərbiyə üçün intixab edilmiş bir qədər gözəl və havalı bir yerdir. Zənn edərsən burası da vəqf olmalı, lakin hər nədənsə bir kərə yapılıyər yer deyildir. Hər nədənsə əgər bugünkü duyğular, görklər, bilgiler on beş yıl əvvələ təsadüf etsəydi, təbii o dürlü çürük xüyalara, mevhumatlara yol açılmazdı, o vaxt işin həqiqəti düşünlməmişdi, şimdi artıq düşünlüyor, düşünlməyər başlayır.

Qomşu kirvələrimizdə məşhur bir məsəl var ki, o da “Musurmanın sonki ağı benim olaydı” cümləsidir.

Həqiqətdə gözəl tədqiq edilə pək təcürbəli, pək mənədar bir söz olduğu dərhal anlaşılır.

Bunca təfsilatdan məqsəd, Naxçıvan işlərini təsvir etmək deyil, bəlkə Qafqasyada sakin bütün türklərin hər şəhərdə, hər qəsəbədə (vəqf yeri) köhnə məzaristan kibi bir çox qiymətli, əhəmiyyətli yerləri əldən çıxarıb mevhumata səpmələrini ərzi-ixtar etməkdir. Bu dürlü uyğunsuzluqlara deyil bir şəhərdə, Qafqasyanın hər şəhə-

rində təsadüf etmək mümkündür. Bir az diqqət edilso, bir çox "bulvar"ların, şəhər bağçalarının, kilisələrin hər öylə "məzarlıq, vəqf yeri" dediyiniz yerlərdə inşa olunduğu nəzərə çarpar. Biz, vəqf yeri- dir, günahdır deyib qorqmuş, çəkilməmiş, bir arşın qadar hasar çəkməyi belə oisirmişiz. Hökumət iso bu cəhalətdən istifadə edərək yağh-yavan, yaqşı-yaman gözüne ilişeni kəndi mal etmişdir.

Mevzui-bəhsi aşdıq, söz cığırından çıxdı. Artıq haşiyəyi kəsib də ycnə sözümlə, bəhsimizə gəlölüm.

Əvət, mümkün dərəcədə məktəb binası günəş işığından məhrum olmamalıdır. Lakin işıq bir tərəfdən gəlməlidir. Zira iki yaxud bir qaç tərəfdən gələcək olsa, müxtəlif kölgələr biraqır ki, o da göz için müzürdür.

İşıqın sol tərəfdən gəlməsi daha faydalıdır. Çünki, sağ tərəfdən gələcək olsa, yazı yazarkən sağ əl doqter üzərində öz kölgəsilə şagirdləri rahatsız edər. Sınıfın (klasın) pəncərələri də olduqca çox və aydınlıq olmalıdır. Məktəbin dörd-beş arşın (rus arşını) enində günəş bir dəhlizi (koridoru) və tənəffüsxanəsi olmalıdır. Hər məktəbin mümkün dərəcədə kəndinə məxsus bir də gözəl bağçası bulunmalıdır ki, çocuqlar orada sərbəst gəzinə bilsin, saf, təmiz hava ala bilsin. Rəfi-əhtiyac için qədəmxanələri olduqca uzaq qır güşədə bulundurulmalı, qulluqçulur nəzafət haqqında pək ziyadə diqqətli olmalıdır.

Sınıflarda nəzəri-diqqətə alınacaq şeylərin ən mühümmü sıra "skameyka"lardır. Sıraların ölçüsündə çox diqqət lazımdır. Əldən gəldiyi qadar onları sıhhi, fənni bir ustaya ismarlamalıdır. Yoqsa şagirdlərin boyuna görə olmayıb da fəzləcə yuca ya alçaq olursa pək məzərrətlər iras etmiş olur. Bir də müəllimlər daima çocuqların sıra üzərində aldıqları vəziyyətə diqqət eyləməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini öyər, gəmiqlər əyildikdə əzayidaxili də böyük zərərlər görmüş olur. Bu zərərlər bədənə xarici, daxili əzasından başqa, fikir üzərində də təsiribəxş olur. Fikrin müstərin və oyanıq olması için bəhər hal baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbiə qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cəvələn edəməz. Beyin qanın cərəyanı-sərbəstənəsindən məhrum olunca fikirlər, duyğular da məhdud və əqim qalmış olur. Çünki dimağ qan ilə, əfkar və ehtisaset da dimağ ilə ərzi-fəaliyyət edər.

Bir də bir sırada iki çocuqdan ziyadə oturmamalıdır. Çünki bir sırada dörd-beş tələbə oturacaq olsa ehtimal ki, biri müsi bir

xəstəliyə tutulmuş olur da ondan digorlorino də sirayət edər. Amerikada, Avropanın bəzi yerlərində hər toloboyə bir sıra təxsis edən məktəblər pək çoxdur. Sınıfdə dərs müddəti pək uzun sürməməli və 45 ya 50 dəqiqəyi aşmamalıdır. Hər dərs arasında sınıfların havasını dəyişməlidir. Çünki tələbənin tənəffüsü etdiyi zaman havaya hamizi-qarbon dağılır, tor və yağ ifrazatı təbəxxür edərək sınıfın havasını olduqca zəhərlər, bərbad edər.

Sınıf süpürüldüyü zaman quru süpürge ilə süpürülməməlidir. Zira müziir mikroblar ilə havaya qalqıb uçsan tozlar bir azdan sonra sıraların taxtaları üzərinə enər, qonar, sonra tənəffüs edildiyi zaman mözkur tozlar ilə bir taqım mikroblar hiss edilməyəcək dərəcədə çocuqların nəfəsləri ilə ta cigərgahlara qadar yol bulub bir çox qorqulu xəstəliklərə səbəbiyyət vermiş olur.

Bir çocuq təhlükəli bir mərəzo, keçici bir xəstəliyə düçar olursa məktəbə gəlməyə, dərse devamı etməyə məcbur edilməməlidir. Müvəqqət bir zəman için evlərinə gəndərilməlidir. Təvədi edib sağlamlaşdıqdan sonra təkrar qəbul edilməlidir. Bozi çocuqların xəstəliyinə diqqət etməyib də ata-anası başından atmaq niyyətilə, müəllim də qeydsizlik və etinasızlıqla sınıfa qəbul etməkdən çəkinməz isə, şübhəsiz ki, bir çox biçərə məsumların da fəlakətinə yol açılmış olur.

Bir də aş (çičəyi döyülmək) şəhadətnaməsi olmayan bir çocuq əsla məktəbə alınmamalıdır və məktəbə alınan çocuqların yaşlarına da pək ziyadə əhəmiyyət verməlidir. Yedi yaşdan aşağı olanları pək də qəbul etməməlidir. Çünki pək kiçük çocuqlar, cır ağaclar kibi cılız, zəif bir vücud ilə dərse başlayınca sıqlır, zohmət çəkər, həm vücudca, həm də fikircə zəif qalır, iləriləyoməz, atidə də pək çocuqlar təhlükəli bir surətdə zərərçidə olur.

Çocuqların əlil, miskin bir şey olmaları arzu edilməzse, dərse arasmda, baxşus böyük tənəffüslərdə (cimnastik) və bir taqım oyunlar oynamağa müsaidə etməlidir. Xayır, sadə müsaidə dcyil, təşviq və tərgib eyləməlidir.

Cimnastikdə tələbəyi bir komanda altında müntəzəmən hərəkət etməyə alışdırmaq məktəblərin inzibatını təmin edər.

Bir çox oyunlarda da müəllim çocuqları sərbəst biraqır kibi gərdənməlidir, lakin sezdirməksizin əl altından nəzarəti də unutmamalıdır. Cimnastik və sairəyi layiqilə ifa etmək için ya o xüsusda mütxəssis bir müəllimə, yaxud ona dair yazılmış əsərlərə müraciət etməlidir.

Herbert Spenser diyor ki, "əgər istiqbalda hal-hazır mədəniyyətimize vəqif olmayan bir asarı-otiqə məraqlısı məktəblərimizdə oqunarı kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını bulacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiyyəti çocuq sahibi, yəni bir baba (ata) olması ehtimalının mevcud olmadığına qail olacağı kibi, his şübhəsiz ki, "bunlar monastıra aid təzi-todris olsa görək" deməkdən kondini alamayacaqdır".

İştə bu sözün sahibi qoca bir ingilizdir. Bu mütalieyi yalnız ingiliz mühitinə, məktəblərinə baqaraq yürütmüşdür. Lakin müşarileyh bizim bu məktəb, mədrəsə namı verdikimiz səfalət-xanələri, bu etəlet ocaqlarını görəcəkdir olsaydı nə söylərdi əcəba!

Yuxarıki sözlərə diqqət edilse, təbii, daha şiddətli, daha şayani-təkdir bir təşbih qullanacağı dərhal nəzərə çarpar.

Məktəblərimizin proqramları eycə düşünülün; dərslərin ən mühüm qismini təşkil edən və ən çox rol oynayan maddələr, bir taqım səfsətlərdən, ruhsuz gəvəzəliklərdən başqa bir şeymidir?

İyirminci osr mədəniyyəti bu uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz.

Zira təlim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alet deyildir.

O tərbiyə – bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, paslı beyinləri silib təmizləmək üçün mənəvi bir seyqəl kibi tələqqi edilməlidir.

Mümkün olsa gələcək həsb-i-halda şu məsələyi səthi surətdə təhlil edəriz.

Qafqasyanın hal-hazırını ancaq həqiqətpərvər qəzetələr ilə, ciddi, mütəşəbbis müəllimlər ilə kəsb-i-sələh edə bilər.

Bunların hər ikisi həyatı-ictimaiyyətimizi bizə əks etdirən islahata təbdil edib çalışan bir ayineyi-təbiətümə müşabihəsindədir. Müəllimlərin vücudə gətirəcəyi təbdil işə digərinə nisbətə daha əhəmiyyətliyətlidir.

Fəqət müəllim öyrənilib, öyrətdiyi kitablara iktifa etməməlidir. Bir çox tərbiyyə, ictimaiyyətə, təbiyyə, əxlaqiyyətə aid kitablarda mütalie etməlidir. Və mütaliesindən bir nəticə, bir mühakimə çıxarmalıdır. Olduqca kəndi mənəviyyatını, kəndini, vicdanını təsfiyə və islahatə çalışmalıdır, tainki söylədiyi sözlər, verdiyi nəsihətlər həsb-i-nəticə verə bilsin. "Söyləyəni baqma, söylədiyinə baq" dəsturunu əldə sərmayə itixaz edənlər bu xüsusda çox yanlışdirlər.

Hor söz sahibinin sözü ilk öncə ruhilo və vicdanilo uzlaşmalı, müvafiqət etməli, sonra müxatibə söylənməlidir.

Bir ərəb ədəbi diyor ki, "Qolbdən çıxan sözlər, daima qolbə nüfuz edə bilər. Qolbin xəbəri olmayıb da ağızdan fırlayı verən sözlər, dinləyənin bu qulağından girib o birindən çıxıb gedər".

Demək ki, sözün təsirbəxş olması üçün, həz söyləyənin eyni bir qolbə, parlaq bir vicdana, gözəl bir əxlaqa, hoqiqi bir məlumata malik olması icab ediyor.

Bir müəllim öz-özünü bir riyazət-i-mənəviyyə ilə islah etdikdən sonra, şübhəsiz ki, hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlər nəzərində böyük bir əhəmiyyətlə tələqqi olunur. Kəmal-i-sürət və mətənətlə hər kəsin ruhuna nüfuz edə bilər.

Bir də müəllim yalnız məktəbdəki şagirdləri tərbiyə etməklə qalmayıb, mümkün dərəcədə kəndi nüfuzunu – sözlərinin əhəmiyyətini təmin və təvsiə çalışmalıdır. Şimdi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyatı-ictimaiyyətimiz belə saf, parlaq bir tərbiyyəyə möhtacdır.

Müəllimlərimiz azacıq müşkafano, dərbinəno hərəkət edəcəkdir olsalar, şübhəsiz ki, bütün mühitimizi islah etmiş olurlar.

Sınıf (klas)da hər iki gündə bir, çocuqların əlbisəsinə, yüzünə, əllərinə baqıb kirli və ya təmiz olduqlarına diqqət edilməlidir.

Müzürri-səhhət halları, işləklər büsbütün mon olunub səbəbi yumşaq, tatlı bir dil ilə tələbəyə anladılmalıdır və təkrar edilməməsinə şiddətlə tənbih etməlidir.

Bir müəllimin, çocuğunu anlayacağı tərdə eylədiyi pədəranə təvsiyələr və tənbihlər, əmin olmalı ki, pək gözəl nəticələr verir. Hər fənalığın, pisliyin, pintiyyəni səbəbləri tələbəyə anlatıldıqca, şübhəsiz ki, ata-anaları, qəvm və əqrəbələri, hətta yaşadığı mühit belə mütənnəbih olub kəndilərini islah etməyə çalışırlar.

Xalq şimdi məktəbi, ondakı tərbiyyəyi azacıq həsb-i-tələqqi etməyə başlamış. Müəllim əgər uslu, namuslu, həlim, səlim bir əfəndi olursa, təbii, dörd-beş sənə zərfində yalnız bir ibtidai məktəbi deyil, məktəblə əlaqədar olan böyük bir köyü (kəndi), köy xalqını tamamilə islahatə müvəffəq olur.

İbtidai məktəb proqramı olduqca təmiz, qullanışlı, aydın, qolay və mənfəətli olmalıdır. Xurafatə, məvhumatə aid süprüntüləri mümkün mərtəbə sınıflara biraqmamalıdır. Əvvəldən girmiş olsa da süpürüb təmizləməyə diqqət və qeyrət etməlidir.

İbtidai məktəb üçün türk dilində müxtəlif qiraət, kitabət, elmi-üşya, coğrafiya, hesab, türk tarixi və islam tarixi kimi şeylər kifayət edər.

İkinci ildən etibarən rus dili də təbii ilavə edilməlidir. Çünki onsuz da iş aşmaz.

Foqot müəllim, bunlar ilə iktifa etməyib bir çox hoqaiqi-fənniyoni, bir təqim hadisəti-tərbiyoni xülasə edərək ağızdan, açıq, müəssir bir üslubla tələbəyə təlqin etməlidir. Həftədə bir-iki dərs yalnız bu işə münhəsir edib tələbənin gözünü açmalıdır.

Bir çox təbii levhələr ilə məktəb otağı təzyin edilməlidir, uşaqlar zəhmət duymayacaq dərəcədə bir təqim xoş mevzulardan bəhs edilməlidir. Kor-korano "sür dərəcəyə" qanununu əsla tələbəyə hiss etməməlidir, çünki təşəbbüsü-şəxsidən bütün-bütün məhrum qalmış olur.

Qafqasyada müəllimlər

Qafqasın ibtidai məktəblərində türk dərəcə verən müəllimlər təqribən üç hissəyə bölünür:

Birinci qism, Aras aşırı qoşub gələn fanatizmə dəlləlləri.

İkinci qism, seminariyada (darülmüəllimin) ikmali-təhsil etmiş fəndilər.

Üçüncü isə yeni üsulda tərbiyə görə müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir.

Birinci qism təşkil edənlər müəllimdən başqa hər şeydirlər. Həzarçəşə və pək qumaz hərifdirlər. Buqələmun kimi hər saatda bin rəngə girməyə müstəiddirlər.

Aras kənarına varır-varmaz hərif bir kərə düşünür, hər şeydən əvvəl kəndisi üçün bir sərmayə arar. Bir yerə bəqar, bir göyə bəqar, aradığı sərmayəyi iki arşın göy bezdə bulur. Marağada dərəcə şagirdi ikən, Aras suyu içər-icməz anadan doğma seyid olur. Sonra ağa mübarək qədəmləri ilə Qafqasın şü otlu, sulu toprağını müzəyyən bəyurur. Beş-on gün yüz suyu tökər, yalvarır-yaqarır, amma fırladığı işləməz, foryadı bir yana çatmaz, çünki cəməət həpsi etiqadsız, seyidə bəqan yox!..

Bir də bəqarsın ki, hərifin ağına bir şey gəldi. Belindən göyü açib bir yana fırlatdı. Özünü bir ətər dükənina verdi. Beş-altı şahilq

həbdən, tozlu-topraqlı otdan-filanıdan aldı, şoləsinə cibləşdirdi. Ya Əli, ya modod önünə gələn qəsəbədə köylərə yüz qoydu. Şimdi köyün hər tərəfinə qulaq versən təbibbəşi (?) cənablarının seyit-şhrotşuları toninondaz olmaqdadır. Lakin iş, təbibliklə do bitməz. Bir ucdan öldürdüyü, tələf etdiyi zavallıları öz əllə kəfənlər, öz əllə məzarə qoyar. Sonra icab edərsə, mərsiyəsini də özü oxur, həsilə parə çıxacaq yer buldumu? Yəhudilə bözzazı kimi sağına-soluna, əlinə-böyünə, hər tərəfinə ölçər-biçər, yeri gəldikdə fəla də bəqar, dua da yazar, cin də tutar. Foqot... Foqot xudənəkərdə bu işlərin həpsində bir rəvəcəzlik, bir etinasızlıq gərsə, bəsbəttin məsləkini dəyişdirir. Kitabçılarda "votən dili" çox, təhəffüqçülərdə votənlik, qəlsük bol...

"Vorotnik", "qəlsük" böyünə keçirildikdən sonra məzəcdənlərdən, gənə məl sətənlərdən bir dost də gözəl kostyum alıb oyninə təqar. Bir məktəbə dəvəm etməyə başlar.

İştə sənə yeni fabrikadan çıxmış qanlı-canlı "arəzəvənə" bir müəllim!.. Yalnız birçə diplomə (attestati) əskik...

Lakin orası də qolay, zira cənəsi gəvşək bir təqim cəhil mühəfizokərlərə qarşı beş-on gün böyün büküb yaltəqlıq edərsə, hər sənəməsinə bəli, bəli deyərsə, şübhəsiz ki, on zəkə, on təcrübəkər müəllimlərin sərəsinə keçmiş olur. Foqot ədəbsiz imiş, əxləqsiz imiş baş yox, keçər-gəddər, yalnız həcə fəndinin, yalnız kərbəlayı kişinin boş dənərinə buldumu? Artıq əsrin əflətənlərinə şilləq atmağa başlar. İş yoluna qoyduqdan sonra həmiyyət, qeyrət qanı çəşub-dəşəraq qızğın, dəşəqtək nətqlər söyləməyə başlar, işte küçüctik bir nümünə:

"Cəməət, cəməət! Votən, məmləkət xərəb əldi. Bəhəmə bənnan bəlo piş əzvəqtədən iləri, oqsəmi-müəttəvviə məktəbxənlər əməq ləzimdər. Qəzətlərin dilsuz və yürəkəndənən həvədisəti insənə qulağında gəşzəd oləndə dər həqiqətdə votən dər həqqində nə cəliyəcəğini bilməyib, gözələrinin sirişki əbi-nisənənin suyu kimi axır". Bu bir. (?)

İkinci qism də rusca təhsil edib türk dərəcə verən fəndilərdir ki, dərəhdə etdikləri dərslər əksəriyyətlə ibtidai məktəblərə münhəsir kibidir.

Muşikafənə bir nəzərlə bəqıləsə sair müəllimlərinə nisbətən onlar pək eyidirlər, pək fəydəlidirlər. Hissiyəti-milliyəyə əzəcik bigənə olmaqla bərabər bir təqim çürək, təhlükəli məvhumətə əşinə deyilərlər ki, bu də pək böyük qəzəncədr. Onlarda olan fəzilətlər və qüsurlar ayrı-ayrı nəzəri-diqqətə alınmalıdır.

Onların seminariyalarda və sair məktəblərdə görüb öyrəndikləri şeylər həp müntəzəm, mürəttəb (sistematik) bir tərzdə olmuşdur. Onların təhsilində çürük və faydasız şeylərə pək az təsadüf edilir. Gördükləri fənn ilə, elm ilə bərabər fənni-tərbiyə "pedaqogika"ya da eyicə diqqət ediyolar. Bir çox dəfələr nümunə için müdirilər, nazirlər tərəfindən onlara dərslər verilib gözəlcə tənqid olunuyolar.

İştə on-on iki illik təhsil və təcübə sayəsində hər nasıl olsa müəllimlik için bir istihqaq qazanmış olurlar. Onun için Qafqasyanın pək çox yerlərində ən ciddi çalışanların qismi-küllisini onlar təşkil ediyolar. Hətta bir çox ufaq-təfək yeni təb olunmuş əsərlər belə onların həmiyyət ilə meydanı-intişarə atılıyor ki, bu da xalqı müta-liyəə alışıdırmaq için böyük bir müvəffəqiyyətdir. Lakin, bəzi əfəndilər müstəsna olmaq şərt ilə, bir çoqları azacıq sapıyolar ki, o sapınlıq da bir taqım yanlışlıqlar, uyğunsuzluqlar doğurmuş olur. Nümunə olmaq üzrə bir qaç sətir yazı bu yanlışlığı isbata kafidir. İştə rusca oqumuş, türk dilində müəllimlik edən arqadaşlardan birisinin məktubundan bir parça: "Əfəndim, mən istiyorum getmək iyunun on beşində mineralnı sulara, hanki ki, olar çox mənəfəətli məndə olan cüzi naxoşluğa.

...bəy də gedəcəkdir mən ilə bərabər, ancaq qalmaq için orada iyirmi beş gün hərgah siz də istərsiniz gəlmək, olar mənəim için çox yaqşı və çox xoşbəxtlik..."

Bu da iki. (?)

İlk nəzərdə insan, şu cümlələrin türk dilində olduğuna əsla şübhe etməz, çünkü hər kəlməsinə diqqət etsə düzgüncə, türk sözləri olduğunu təsdiqdən kəndini alamaz. Lakin cümlələrdəki ahəngə, o qarışıq mübtədə, xəbərlərə bir musiqişünas sameəs ilə qulaq versə, dərhal "xaxol" ruh ilə düşünölmüş, türk kəlmələri ilə vücudə gəlmiş bir əcubə olduğunu anlar.

Bu hal, bu qarışıqlıq yalnız bəzi müəllimlərə məxsus deyildir. Şəhərlərdə iqamət cdən, ruscaya azacıq aşına olan tüccar və kəsəbəyi dəxi ifsad etməkdədir.

Elmsiz, saf bir köylüyü (kəndli) qonuşdurunuz, onunla həsb-i-hal ediniz, eyicə diqqət edəcə olursanız, şəhərlilərə nisbətən onları türk ləhcəsinə, türk ruhuna daha yaqın, daha munis bulursunuz.

Şimdi yuqarıda yazılmış iki qismi bir arada müxtəsərcə xüləsə edəlīm.

Əvvəlinci qısımda göstərilən budalaların nə fikri, nə duyğusu, nə lisanı, nə də əxlaqı ki, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir, bizə gəlməz, Qafqasya için lüzumsuz və bimənədir.

Hələ lisanları, ədəbiyyatı-atıyemizi rəxnədar edəcə dərcədə müzır və təhlükəlidir, onun için də şayani-əhtirəzdir.

İkinci qısım isə fikircə, əxlaqcə, maarifcə şayani-istifadədir.

Hələ türk lisan və ədəbiyyatını azacıq nəzəri-diqqətə alsalar, türk sərf və nəhvinə beş-on ay qədər göz gəzdirsələr, şübhesiz ki, vətənə, millətə çox, həm də pək çox xidmət etmiş olurlar. Fəqət əhəmiyyətsiz bir vəziyyət alacaq olsalar, təbiidir ki, lisanımızı bərbad etməkdə əvvəlinci qısımdan geri qalmayacaqdır.

HƏSBİ-HAL

5

Şimdi üçüncü qısma gələlim.

Üçüncülər: "yeni üsulda tərbiyə görüb, yaxud görmək istəyib, müəllimiyə həvəskar olan gənclərdir" demişdik.

Bunların – bu müəllimlərin bir payı ibtidai türkçə, rusca təhsil görüb bir fəaliyyəti-cavanmərđanə ilə çalışanlardır ki, sayları pək az, xidmətləri isə pək çoqdur.

Bir payı da vaxt ilə yalnız mədrəsələrdə uğraşib yorulmuş əfəndilərdir ki, şimdi işin mahiyyətini anlayıb candan, yürəkdən, gecəli-gündüzlü çalışıb iləriləmək istiyolar. Bir tərəfdən türkçə tarixə, ədəbiyyata, lisanə diqqət edib, bir tərəfdən də xüsusi olaraq az-çox ruscaya həvəs ediyolar. Onların bu dürlü açıqgöz olmaları ciddən şayani-təqdirdir.

Fəqət bunlardan bir taqım gənc xocacıqlar da var ki, yaşadığı əsrin mədəniyyətini bilməyərək, yaxud bilmək istəməyərək, azacıq etinasız kibi görünüyolar.

Fəqət onlar da işin əhəmiyyətini biləcəklər. Lakin az deyil, pək çox peşimançılıq çəkəcəklərdir.

Maarifpərvər zatlarnın borcudur ki, hər yerdə onları şirin dil ilə, məhəbbət ilə çalışıb iləriləməyə təşviq etsinlər. Təşviq etsinlər də həm onları, həm də kəndilərini qayeyi-məqsədə nail etsinlər, edə bilsinlər.

Məhəbbət boşəriyyətin ön dorin, ön ülvi bir təcəlligahıdır.

Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət çhrad edə bilir.

Qafqasınan bezi yerlərində, daha doğrusu hər yerində az-çox bir münaziciyi-şoxsiyyə cərəyan etməkdədir. Bu münaziyyəyə yol açan da bir taqım xüsusi məhəbbətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Bir mühafizəkar bir təcəddüdpərvəri, açıqgöz bir genci uzaqdan görünəcə, yaxud ona aid bir söz çşidincə dərhal sınırləri (esabı) oynamağa başlar. Görmöyəcə gözü olmaz, lakin haqqı da var...

Yeniyyətəcə bir genc, yaxud tərəfdari-təcəddüd bir əfəndi də mühafizəkara, əski fikirli bir xocacığa təsadüf edəcə, əsla ona yaqınlaşmaq istəcəməcə. Yaqınlaşsa da müstəhziyanə suallar ilə zavallıyı xırpalamaq, qızartmaq istəcə.

Əvvəlki quşqulanmasında, yaqın durmamasında, nifrət və məhəbbətsizlik etməsində ikinciyyə nisbətən azacıq haqlıdır. Çünki həqiqətdən uzaqdır. Həqiqi elm, fəzilət nə olduğunu cyicə kəsdiremiyor. Onun için də bu tərəfəcə məhəbbətsizlik göstəriyor.

Fəqət ikincilər, yəni münəvvərfikr olanlar isəcə, bir çox nəcəteyi-nəcərdən yanlışıdır. Vəcə sataşmaq, təkdir etmək kibi bir taqım hərəkətlərindən məsuldurlar. Zira aldıqları vəziyyət əksəriyyətləcə onların islah edəcəmөyib ədavətləcə qarşıq bəcə dərğınlıqlara yol açır.

Şimdi bu iki qüvvət uzaqdan bir-birinəcə yan baqarsa, biri havaya, biri suya çəkmək istəcə arabanın (moşədəin) olduğu yerdəcə qalacağına şübhəcə edilməcəmөlidir.

Yaxud bir araya gələib də bir-birinəcə yaqlaşmaq istəcə yəcə yaqlaşır-yaqlaşmaz bir şiddət-i-mexanikiyyə ilə çarpışır isəcə – təsir-əks təsir qanununca hər ikisi zəhmət duyar. Hər ikisi zərərdidəcə olur. Hər ikisi şiddət-i-müsadiməcə ilə geri fırlayıb ayrı, qeyri yaşamağa, küsgün bir vəziyyət almacağı məcbur olur. Bu vəziyyət isəcə büsbütün tərəqiyyati-mədəniyyətimizəcə mane olub daima ənvari-həqiqətləcə qarşı bir zülmət-i-təhommülgüdəz hazırlanmış olur.

Bir də təfsiləcə nə həcət... Pisliyi qurcalamaq, qarşıdırmaq, xasseyi-şaməyi icinəcəmөkdən başqa bir şeyəcə yaramaz ki!

Mədəniyyətdən moşədə rifahiyyət və səadətləcə nail olmaq isəcə, təbii, onu hər kəcə alqışlar, hər kəcə sevr, hər kəcə istəcə.

Bir mədrəsənişin tələbə, bir genc xoca ki, yeni-yeni xocalığı hazırlanıyəcə, şübhəsiz ki, məsud yaşamaq için sairlərdən daha ziyadə dairyci-mədəniyyətləcə girmək istəcə. Xar və zəbun qalmaq istəcəməcə.

Daha açıq təbir ilə – onlar Molla Nəcərdinin "tavlamıxdəcə bağlanıb qalmış buzovuna bəcənzər", mıxdan açılıncəcə dört əlli, dört ayaqlı qaçmaq istəcərləcə. Onları həyati-mədəniyyətləcə alısdırmaq için bəcəş-altı aylıq rəhbərlik kifayət edəcə. Lakin şu rəhbərlikdə mülayimət və məhəbbətdən əsla uzaq bulunmamalıdır. Onları inadla, məzəmmət ilə deyil, qardaş kibi sevr-sevr dairyci-ittihadəcə çağırılmalıdır.

Mümkün dəcərdəcə hər şəhərdəcə, hər qəsəbədə bir qaç əzadan mürəkkeb bir cəmiyyət təşkil edilməcədir. Bəcəzi şəhərlərimizdə olan nəşri-maarif cəmiyyətləri kibi vaqt qaib etmədən qəflət, cəhalet uçurumlarında yuvarlanan o biçərələri müəllimliyyə təşviq etməli, çalışdırılmalı, bəcəzi ufaq-təfək məsarifi dəcərdədə etməlidir. Müxtəsəcə qiraət, hesab, türk tarixi, islam tarixi, coğrafiyyə, qəvaidi-lisan kibi bir taqım mühüm, fəqət qolay şeyləri az bir zamanda öyredib pərvaz ceyləməlidir.

Keçən həftələrdəcə Ə.T. əfəndilərinin bu məsələyyə dair yürütdükləri mütaliyyəi hər kəcə oquyub, görmüşdür. Onun için pək də təfsiləcə həcət yoc zənn edirim.

Fəqət burasını bilməli ki, bu hal inqilabi bir haldır. Bu üsul dəcəvam etsəcə-etsəcə ancaq iki-üç sənəcə dəcəvam edə bilir. Pək ziyadə uzanması arzu ediləcəcek dəcərdəcə fayda verməcə, çünki bu qısım müəllimlərin bəcəş-on aylıq təhsili ibtidai məktəbləri yarım-yamalaq idarəcə edəcə bilir, çocuğəcə az-çox qiraət, kitabət, tarix, lisan... və sairəcə kibi şeylər ilə müstəfəd edəcərdəcə də, fəqət bir çox nəcəteyi-nəcərdən nəticəcə qüsurlu çıqəcə bilir.

Bəcəş aylıq təcəddüd, iyirmi bəcəş illik məvhumat ilə paslanmış dimağları (beyinləri) hiç dəcə silib təmizləyəcəməcə. Bəcəhorhal əski küp yəcə az-çox sızmağəcə başlar. İcəb edən fəcəzalı-əxlaqiyyəyi, hissiyati-milliyyyəyi tələbəyyə təlqin edəcəmөyib, xoc bir qayəcə varamazlar. Çünki o kibi fəcəziletlər təcədrici təkamül bir təhsiləcə möhtəcədır.

Süretləcə alovlanan hər şey, hər əmөл, hər duyğəcə səcəbat göstəcərməcəzəcə pək çabuc sənəcə, yaşayamaz, süretləcə münqeriz olur, yarım-yırtıq, qırıq-tökük işləcə daima nəticəsiz qalır.

Təcərubəkər müəllimlərəcə, həqiqətəcəşinə xocalarəcə malik olmaq için er-gəc iki böyükc müəssisoyəcə ehtiyacımız var ki, biri milli bir darülmüəllimin, digər dəcə ruhani bir darülelmədən ibarəcətdir.

Bu xüsusedəcə fəcəziletpərvər şeyxülislam həzrətlərinin keçənlərdəcə "Həqiqət" dəcə bir məqalələri dəcə var idi.

O məqaləcə, Qafqasyadəcə ciddi və həqiqi bir darülelm təsisini tövsiyyə ediyordəcə. Vəcə oradəcə təqib ediləcəcek proqramı dəcə ayrıca gös-

təriyordu. Məzkur proqramı bəyonələr pek çox oldu. Fəqət öylə bir mütləbiyi-haq bəyanına təqib edilmədi. Cavabsız qaldı, əqim qaldı, nəticəsiz qaldı...

Bəli, bin dürlü hava və həvəyə qarşı pərəstiş edən milyonlar, bir çox rəzilənə, səfilənə işlərdə küll olub gedən altınlar, öylə bir nidayi-həqiqətə qarşı susdu, qaldı. Səs vermədi, lal oldu.

İllərcə orz olunduğu kimi hər şey öz yerində, öz vaxtında yapılaçaq. Qış keçib gedəcək, yüzü qaralıq kömürə qalacaqdır.

Lakin anlaşıldığına görə bu iki darüeləm, şimdilik ayrı-ayrı açılmalıyaq. Cəmətdə az-çox həvəs varsa da para (?) cəvabları pek də aldırmaıyır, müsaidə etməyir, daha doğrusu, məsləhət görmüyür.

Zatən Ərdəbil dəlilləri baş ucunda hazır; kəndini zəhmətə, məşəqqətə, məsrəfə soqmaq fəzlə deyilmi ya?

Bununla bərabər hər halda bizim için alim və müəllim yetişdirəcək müntəzəm və mürtəb bir müəssisə lazımdır.

Azacıq himmət, qeyrət edilərsə bu iki arzunu bir nöqtədə birləşdirərik. İki bostanı bir ırmaqdan sirab edə bilərik. Müntəzəm bir darülmüəllimin təsis edilərsə, müəllim qıtlığı çəkməkdən qurtulaıq.

Sınıflar təqib edildikcə edilir. Səkit-doquz sənə dərəcə davam olunur. Müəllimliyə istihqaq qazanıldığı təqdirdə təlim və tərbiyə həvəskar olanlar müəllimliyinə gedər. Axund (alim) olmaq arzusunda olanlar isə iki-üç sənə dərəcə ayrıca darülmüəllimin proqramına ilavə olunmuş, ilahiyyat şöbəsinə davam edər. Dünya və axirət elmlərini mükəmməlcə təhsil etmiş olur. Və həqiqi, mühakiməli, doğru bir məlumata malik olunur. İştə o zaman haqqilə alim adına layiq alimlər görünərik. Və müəllim qıtlığı çəkməkdən də azad olarıq.

Hüseyn Cavid

O kəs kim elmdən məhrum, cəhlilə "fanatik"dir,
Cəmə insan o nadanə ki, bir heyvani-natiqidir.
Rəsuli-Sadiqo min üç yüz il sabiq deyib Xəliq
Ki, bəilm olsa insan cinsi-heyvanata lahiqidir.
Nə şərəfə aşına, nə ürfə nadadır o nabina,
Ona bir yaxşı palanilo bir ofsar layiqdir.
Təkəllümdən sova bəilm insanın nə torəhi
Ki, hər halətdə heyvanilo hər halı müvafiqdir.

Kürreyi-ərzdə boni növi-boşorin nisbətində heyvanata nə dərəcədə olursa, əhli-əlmın şərəfəti ovamünnasə doxi o mənzilədo məhsul olur; necə Qurani-mübində Xudavəndi-cahanafərin buyurur: "Avamlar heyvana oqşar, bəlkə ondan da azğın olar". Bəlkə əlmsiz kimsələrin heyvanatdan doxi əskik və gümrah olmağına işarə olunur; pəs bu surətdə əlmi-şərif təvəssütilə insan yər yüzündə cəmi-şərəfət və soadətə malik olub sair bəilm qardaşlarından imtiyaz tapır.

Elmdir ki, ətfəli-xürdəli növnihəl vəzilə gülşoni-kamaldə cüybari-zülali-maarif vəsitosilə sirab etdirib, əbü həvəyi-insaniyyətdə nəşvünümə verib, günəgün ʔlüm və fənun əsmarilə cilyəndirib, sayədar və pürbar ağaclar kibi dərəcəyi-fəzl və kəmalətə yetirir. Elmdir ki, insanı zülməti-cəhalətdən kənar edib ənvəri-hidayətlə qəlbini rəvşən qılıb ixtiraati-cədidə və tərəqqiyyati-mütəəddidə səhibi edir. Məzmunu – "Bəşikdən qəbrədoğ əlm tələb edin!", bu bərdə bir dəlili kafidir; əgərçi bu təkidat biz müsəlman qardaşlara yetmiş, əmma diqqət nəzərilə mülahizə buyurulanda bu hədisi-şərifə məhz milili-xaricə və düvəli-mütəəddidə əmil olub günbəgün soy və əhtimam edib mütəəddid ʔlüm və fənun təhsiləno rəvnəq verib hər dəqiqə cəmi tərəqqiyyat və kəmalətə malik olmağa çalışıb bir an gəflətdə bulunmayırlar. Bəlo uzaq şəhərlərdən iki-üç aylıq məsafəni təyy edib, qürbət ixtiyar qılıb təhsilə-əlm cəmək həvəsini uçub "Əlm Çində də olsa, tapıb öyrənin!" məzmunu – dürör məş-hunino rəvnəqəfza olub, ləylü və nəhar səməndərvar nari-qeyrət və mədəniyyətdə yanmaqdadırlar. Əvvələ bu müəyyən və müsəlləm ki, həzrəti-Rəsuli-Əkrəm zamanında Mədinə ilə biladi Çin arasında üç-dörd ay zərfində təyy cəmək məhəl və mümtənə bir əmr imiş (coğrafiya əlminə rücu edilərsə məlum olur), pəs bu kəlamimübərəkdə olan ʔsrar və təkidən məqsəd filhəqiqə məhz tələbi-cəlmə təşviq və tərgib etməkdir. Və səniyon bu məzmunu-əlidən hanki

clmin tohsil olması, no dildo vo no lisanla olmağına işaro olunub şorh vo bost verilmoyib ki, aya bu clmi ingilis lisanında öyronmək vo ya Fransa dilindo oxz etmək lazımdır vo yaxud orəb lisanından olavo dildo olsa günah vo qeyri-caizdir. Əstəğfurlillah! Hiç bu barədə, olsincyi-mütooddido xüsusunda istisna olunub özgə bir irad varid olmayıbdır.

Pos əsri-haliyyomızdo olan müsəlman qardaşların gəflotindon vo ülumi-mütonovvio füyuzatından bibohro olmaqlarından məqami-ofsusda bulunuram ki, nasıl bodboxt vo nadan olmuşuql Belə ki, İranda gözəl şohorlordon mohsub olan vo abü hova və seyrü sofadə sair biladdan imtiyaz tapan şohorlordon birisi do sükunət etdiyimiz "Urmiyo" şohridir; bir torəfdə imperator canibindon rus şkolası, bir səmtdə ingilis məktəbxanəsi, bir mövqədə Fransa məktəbi güşad olunub ki, hər birində mütooddid dillordon əlavə bir müsəlman müəllimi orob, fars və türk dillorinin təlimindon ötori təyin olunub, hər üç məktəbdə möccanon təlim vo torbiyoyə talib vo rəğib olub toroqqiyi-millot yolunda soy edir.

"Əcəb deyil ki, ovçə qaçar ovunun dəlincə,
Mozəlidir ki, ov qaçar ovçunun dəlincə".

Necə ki, məsdori-vilayətdə yetişibdir: "Mən olloməni hərfon qodyosyononi obdə", yəni "hər kəs mənə bir hərf təlim etsə, mənə özünə əbd etmiş kimidir!" Amma bu bığarə məktəbdarlar ahü dad çəkib bu cahil və bihəmmət cəməətlə bu fərmayişin oksinə əməl edib deyirlər ki: hər kəs bizdən bir hərf öyrənsə həqiqət bizi özünə əbd edib və sorəfraz qılıbdır. Lakin bu tokidatla yəne ələcpəzir olmayır; mögər bir neçə nəfər xanzadə bu məktəblərdə təhsil edirlər ki, bir para dövlət işlərdən ötəri gələcəkdə lazım olmağını təsvir edib Parij, London və Peterburq yollarını təyy etmək zəhmətini nəzərə alıb burada təhsili-əlmo məşğul olublar. Bir neçə nəfər xanzadəyi çıxandan sonra boqiyosı tamən emonə, yohudi və nosara uşaqları ki, bunlar ülm və fənunə, əlsincyi-gunəgunə tərvic verib və kəməli-şövq və rəğbətə rəvnəqəfza olublar. Hotta fars və türk dillorini danışıb yazmaqlarını müsəlman yoldaşlarından artıq dərəcəyi-təköllümə yetiriblər. Və illə tüccar və sair əsnaf otfalı bu xüsudə olləddəvam konarəculuq edib bu mətləbə əbədən iqdəm qılmayıb və pak-pakizo olan ağızlarını, firəng və ingilis lisanında təköllüm etməklə murdarlığa tənəzzül etməyə razı olmayırlar. Və

odomi-təlim və tərbiiyə cohtilo nə məsəli-şəriyyədən bir məsələ qanıb və nə əhkəmi-Qurandan bir mətləb anlayıb və nə lazım olan fars və türk dilindən kəmə hüvə həqqüh bohrəyab olublar. Bu bığarə uşaqlarə bu barədə yəne məzəmmət yeri yəqədir, çünki bunların ataları hənzə 70 yaşında bəsavad olmağə səbobinə tokəlif-i-şəriyyə ittiləində bilmərrə qəsir olub, əncəq məsələyi-toharəti yüz məşəqqətə öyrənib bəbi-nəcasətdə gərçə olub məbhut və mütohöyyir qalıblar.

Pos bu hal üzrə ki, nə üsul və fəruə dənə və nə əhkəmi-məsəli əşinədirlər, nə do zamənə gərə lazım olan clmi-sənəət, ziraət, ticarət, tıbb, hikmət, həndəsə və həyətədən xəbərədirlər. Həyhat, həyhat! "Çə nisbət xəkrə bə ələm-ə pak". Filhoqiqə mülahizə edəndə bəş günlük dünyadır, hiç bu zəhmət və məşəqqətə doymoz ki, müsəlman qardaşlar firəngiməb – "ycvəpəyski" olub öz dininə vofə qılmayıb bilmərrə bədin və ləməzəhb olsunlar?!
Əgər müsəlmanlıq budur ki, bizim müsəlmandə var,
Vəy onun səbahinə ki, bu günün ərxəsinə gələcək!

Filvəqə, diqqət nəzəri ilə baxanda əncəbələr "balon" vəsitosilə nəçə günlük məsəfəni bir saat zorfəndə, clmi-sənəət təhsili qüvvəsilə, təyy etməyə qədər olurlar; bunlar bizim için böyük mətləblər deyil ki, şayənə-təəcüb və məyci-tohöyyur olsun! Hotta clm sayosində insən nəinki kürrəyi-ərzi soyahətdə əciz və qəsir, bəlkə tamən əflək və somavətə bir əndə seyr etməyə mühit və dərə ələ bilirmiş, bizo nə?..

Pəs bu surətdə zəhmət-i-müşkiləyə mütohömmil olub sorli-övqəti-şəriyyə qılıb kəsbi-clm və sənət etmək bəhudə və bimonə bir iş olmağı bizim indimizə əşkar və hüvəyədər! Və bundən qəti-nəzər bəsirət gözilə baxən biz müsəlman milləti Rəsul-i-Əkrəm həzrətlərindən yetişən o əmri-nəvəhənin hənki birisinə əməl və pəyrəv olmuşuq ki, əlavə bir tokidat-i-clmiyyə və sənəiyəsinə do rəvnəqəfzə olub, təmoddün və tədəyyün xüsusunda buyurduğı fərmayişə həmmət və sədəqətlə əməl edib, kəməli-səy və əhtiməmlə çalışıb, təinki mülk-i-mütəmoddino nəzorlorində mövhun və sənə-gün olmağaql!

"Şərqi-Rus" qəzeti, 21 may 1904

NAKAMLIQ

Böyük bir ziyai-abadi

Bu gün qara topraq əcolin pənceyi-qəhri Qafqasiyanın Rusiya türklərinin, daha doğrusu, bütün türk ünsürü-nocibinin yorulmayan, qəhrəman və çalışqan bir evladını ağuşi-əbədisinə alıyor.

Mirzo Abdulla Məhəmmədzadə, A.Sur, Abdulla Tofiq imzalarını qəzetə sütunlarında görüb bilməyən pək az qare bulunur zənn edərim.

İştə o fəal gənc getdi. Nakamı olaraq tərki-həyat etdi!

Gəncədə məbadiyi-ülumu təhsil etdikdən sonra üç sənədən ziyadə İstanbulda ikmalı-təhsil ilə məşğul olub tarix və ədəbiyyatda böyük bir ləyaqət göstərmiş olan bu dəyərli cavan əfsus! bənlərə əfsus ki, dünyadan kam almayaq, arzularına yetişməyərək millətə, vətənə lazım olan ən qiymətli bir zamanında millətini, vətənini tərək etdi, yalnız və yalnız ailə və arqadaşlarının, əhlibbə və vətəndaşlarının yürəyinə unudulmaz bir həsrət qoyub getdi.

Mərhum müşarileyh yaşasaqdı, ədəbiyyatımıza pək böyük mənfəətlər, pək qiymətli əsərlər bəxş edəcəkdə. Zətən göstərdiyi nümunələr istiqbalının nə dərəcədə parlaq olduğunu müdəqiq qarelərə təslim etdirmişdir zənn edərim.

Fazılı-hünərvər, ədibi-siyasətpərvər İbrahimov Sənətullahəy əfəndinin mərhumu (A Sur) haqqında yazmış olduğu mütaliatı hər kəs oquyub düşünmüşdür zənn edərim. Onun türk dilinə, türk ədəbiyyatına olan xidmətləri pək parlaq olacaqdı, əfsus ki, kəndisi söndü, getdi...

Əvət, şu bir sənə zərfində Qafqas, ulu Qafqas, sevgili evladlarından üç qiymətli vücud qayıb etdi.

Birincisi möhtərəm şair mərhum Sabir həzrətləri idi. Miri-mumileyhi Tiflisdən Şamaxıya, yəni məzari-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüşdüm. O lətif və düşgün sima hala gözümün önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqas öylə nadir vücudə bir də pək çətinliklə malik ola bilir.

İkincisi vətənpərvər üləməmizdən hacı molla Ruhulla həzrətləri idi ki, ziyayı-təhəmmülgüdazi islam ruhilə bəslənmiş hər bir vətəndaşını məhzun və dilxun etdi.

Üçüncüsü isə şu iki mərhumun hiç birilə qabili-qiyas olamaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çoq yaşayıb və istədikləri qadar millət və vətənlərinə ifayi-xidmət edə bilmişlərdir.

Bu isə (A.Sur), hənuz yeni-yeni qol-qanat açıb, təşəbbüsatda bulunub vətən yavruları için, onların tərəqqiyatı için çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvət firsət vermədi. Biçarəyi aldı götürdü, şu mütəşəbbis, gənc ədibimizin səbəbi-irtilahına gəlincə Tiflisdə iki ay zərfində xəstəxanədə bir qəç dəfə əməliyyatı-cərrahiyyə (operatsiya) icra edildikdən sonra qurtulmayaraq nihayət, əcolin ağuşi-dəhşətməsinə qovuşmuşdur. Cənabi-Həqq validəsinə, qardaşlarına və arqadaşlarına, dostlarına və vətəndaşlarına səbri-cəmil əta eləyö...

Hüseyn Cavid

İdare:

Bu xəbər dünkü qəzctəmizin təb məkinasına verildiyəndən sonra əlimizə düşdüyünə görə bir gün təxirə düşər olmuş isə də, cənnət-məkan Abdulla Tofiq haqqında bəzi xatirat və təfsilatı həvi olduğuna görə, dərci əlzəm bilinmişdir.

"İqbal", 14 may 1912, № 59

ŞƏFIQƏ ƏFƏNDİZADƏ

(1882-1959)

QADIN SƏSİ

Kamal əfəndinin ailəsi ösən türk olub milli gözəl bir tərbiyə almış olduğundan çox nəcib güzəran edirlər.

Konardan baxan bu ailəyə həsəd edirdi. Ailə içində söylomoləri osil türk şivəsində olduğu kibi, dolanmaları da nozakot və lotafətin son dərəcəsinə; adət və üsulları da türk üsulunda idi.

Ailənin rəisəsi Fəridə xanım övladlarını milli ruh, milli tərbiyədə bəsləmiş, balaca vaxtından onların oşəblərinə, damarlarına islam qanını yerləşdirmişdi.

Bu xanım çox müddətlər Avropada sakin olduğu halda aldığı tərbiyədənmi, əmədiği süddənmi, nodən isə əcnəbi lisanını mükəmməl dərəcə bildiği, əcnəbi adətərinə bələd olduğu halda ailələri arasında əcnəbi lisanı çəşidilməz, əcnəbi adətləri görülməzdi.

Bigənə bir türk bu ailə arasma düşsəydi kondisinin Avropada olduğunu unudub Şorq müsəlmanları içindəki bir ailədə zənn edərdi.

Fəridə xanım dostlarının, qonun-qonşularının ailələrini kəndi ailəsi kibi xoşbəxt görmək istədigindən hər vaxt onlara bu yolda nəsihət edərdi.

– Qızların! Necəsiniz? Keyfiniz yaxşıdırımı?

Millətin üzvləri olacaq balalarınız nə haldadırlar?

– Sağ olunuz, yaxşıdır.

– Yaxşı olsunlar, var olsunlar, onların vücudları ilə fəxr edəcəyiz inşallah, qızım, onlara kondinizmi müəbbiyolik edərsiniz? Afərin... afərin böylə də lazımdır. Əcnəbi müəbbiyələrinin tərbiyəsindən övladlarımızı əcnəbiləşdirməkdən başqa bir tərbiyə gözləmək olmaz.

Təbii, hər kəs tərbiyə etdiyi çocuğa kəndi adətini sevdirməyə çalışıyor. İmdidən kiçük yaşdan çocuqlarımıza kəndi millətini sevdirməli, vəzifələrini bildirməliyiz.

Çünki onlar bizdən bir qat daha tərəqqi ediyor. Biz ata-ana mazi adameyiz, övladlarımız istiqbal adamıdır. Biz odəmə möhkumuz, bizi məmər bəklıyor.

Çocuqlarımızın yaşamaq haqlarıdır, onları vətən və millət bəklıyor.

Ona görə də vətənlərini, millətlərini sevdirmək hər bir atanın borcu və birinci vəzifəsidir.

Fəridə xanım, oğullarından çox qızlarını oxutmağa, milli tərbiyə verməyə soy cəmmişdir. Bunu gören bozi dostları "Ay Fəridə xanım! Qız övladına bu qədər təlim nə lazımdır, işte bu qıza lazımdır olan qədər elm öyrətmiş, lazımdır artıq da tərbiyə verməmişsiniz, kifayət degilmi? – deyərdi. Fəridə xanım onların cavabında:

– Bundan sonrakı istiqbalımızın parlaqlığı, gələcək günlərimizin məsuliyyəti, tərəqqisi, bizim qəcaqlarımızda böyüyən qız yavvuları ilə olacaqdır.

Bugünkü fəlakəti açıqca söyləmək icab edərsə, biz qadınlara aiddir. Bakınız modəni millətlər nə deyirlər: "Analar müəllimlərin on hoqqı köməkçiləridir".

Bir çocuq ilk tərbiyəsini anası qəcağında öyrənəcəkdir, vətən və millət hissələrini yəno oradan alacaqdır.

Qadınlıq ələmi öylə bir ələmdir ki, ailə, millət, vətən, cəmiyyət, modəniyyət, insanıyyət, şəfəqqət, mərhəmət kibi müqəddəs şeylər hər o ələmdədir, orada nəşvü-nəmə bulur. Əgər qızlarımız ələmi-irfandan məhrum qalmış olurlarsa, o millətin həli nəsil olmur.

Mədam ki, bu qədər cəmiyyətin osil binəsi, kökü qızlarımızdır. Mədam ki, millətin hər bir halında mosul ünəs təifəsidir. Təlim-tərbiyədə də oğullarımızdan artıq qızlarımıza önəmliyyət verməlidir.

Fəridə xanımın bəslədiyi fikri, əməli anlaşıldı zənn edəriz.

İşte islam qanlı Fəridə xanımın yetişdirdiyi böyük oğlunun təhəl zəmanı gəlmişdir.

Fəridə xanım canından ziyadə sevdigi övladına qız intixabının qəydimə qalmışdır.

Gecə sabaha qədər gözünə yuxu gətməyib dərindən-dərindən xoyallara dalıyor. Gündüz saatlarla düşünüyor, oçoba, Fəridə xanımı on çox düşündürən nədir?

Fikrinde nə kibi qız intixabı qərarlaşmışdır?

Təbii, milli tərbiyə görmüş, millətini sevmə, millətin yol ilə gedən qız istiyor.

Xudənəkərdə əks halda bir qız qismət olursa...

İşte Fəridə xanımı da on çox düşündürən mosələ burasıdır.

Əgər əcnəbi tərbiyəsi görmüş bir qız qismət olursa, ta ata-baba əslərinin gəldiyi kibi cığır korlanıb təzə bir cığır təqib etmək lazımdır.

göler ki, bu da güc bir mosolo! Küçük yaşdan bəri damarlarında kökləmiş, tobiotlərində çağılmış adəti tork etmok qolaymıdır?

Fərido xanım dünyagörmüş, oqlı başında, millotini sevən bir xanım olduğundan hıor kəsin hüsnü toveccöhini qazanmış, kəndisini hər kəsə sevdirmiş idi.

Odur ki, hər kəsin müşkül işi olsa idi, Fərido xanımın yanına gedər və rəyini soruşardı.

O cümlədən oğul evləndirmək bərəsində soruşulan suallara o da böylə məsləhət görürdü.

Bir qadın nə qədər dilbər, nə dorəco gözəl olursa olsun, adəmiyyət feyzindən binosib iso səhra çiçəgi kibi naməqbul və qiymətsizdir.

Qadın kolmosi altında pək çox və zəiflər vardır. Onlardan ən birinciləri: validolik, mürebbiyelik, rəfiqelik, roislik böyləmi?

Əgər bir qadın elmü maarif nurundan binosib, kəndi vəzifəsindən bixəbər, milliyətindən bigano olursa, aşkardır ki, kəndisinə tapşınlan vəzifələrin heç birini layiqilə ifa edməz. Öylələrinin yetişdirdiği övladlarından milləti için zərərdən başqa bir şey görülməz.

Çocuqlar anadan çılpaq dünyaya gəldiği kibi düşünmək, anlamaq, bilmək, söyləmək kibi şeylərin hopsindən mohrum olaraq dünyaya gəlir.

Bir çocuq qozayo, ana südüne nasıl möhtac isə, dünyaya tanış olmaq için də mürebbiyəyə öyləco möhtacdır. Mürebbiyə də təbii validə olmalıdır. Çünki heç bir kənar insan ananın olduğu kibi sədaqətli ola bilməz, demək ki, bir ana həm südilə, həm milli tərbiyəsilə övladının həm anası, həm mürebbiyəsi olmalıdır.

Böylə olursa gözələnən məqam əldə edilə bilir ki, o sayədə millət dirilir, ruhlar birləşir.

Ona görə də gəlin olacaq qız nə sırf avam, nə do aləmdən bixəbər olmalıdır.

Və nə də kəndi aləmindən bixəbər olub da sırf əcnəbi tərbiyəsi görmüş olsun.

Gözleyok ki, təlimilə bərabər milli tərbiyəsi də olsun.

Fərido xanım yadlara böylə məsləhət gördiği halda kəndi övladına qismət olacaq qızın kim və nə kibi tərbiyəsi olduğunu düşünərək bu fikirlə sabahı açdı.

Geyinib dostəmaz aldı və namazını qılıb yüzünü dualar qəbul ələyən Allah-taalaya çevirib əllərini yuxarı qabxızdı və sidqi dil ilə bu cür dua və niyaza başladı:

– Ey orhom olrahimin olan Allah, ey saf və sədiq qolbdən gələn duaları qəbul edən Allah, ey ulu tanrı! Üzümü sono tutub sondən niyaz edirəm, bu halda böyük bir işin qarşısında yanı imdiyo qədər suyumla bəslədiyim, ruhumla oxşadığım, vücudumla pənahəndə olduğum oğlumun sonin kəməngilə evləndirmək istiyorum, son yənə millotini sevən, çocuqlarına layiqlo ana olan oğluma münasib bir zövce qismət ol, bonim evimə, bonim sağlığımda əcnəbi adət və üsulini salma.

Qarlı, çovğunlu bir qış günü idi. Fəridə xanım namazını qılıb pəçin yanındakı dəşəkce üzərində oturub təsbəhini çeviriyordu, bu vaxt qapı dalından bir səs gəldi. Gələn insanın kim olduğuna müqtodir ikən balaca nəvəsi Muxtar qaça-qaça gəlib iki olilə bərk qapını itələdi. Qapı açıldı. Daldan birisi qovurmuş kibi Muxtar özünü nənəsinin qucağına salmaq için tələsirdi.

Nənəsi do qollarını açıb sevgili Muxtarını qucaqlanmış ikən o biri tərəfdən mürebbiyə hövlənak gəlib Muxtarı iki qolları dibindən tutub yuxarı qalxızdı və homan alub o biri otağa apardı.

Çünki mürebbiyə təhti-tərbiyəsinə aldığı çocuğun kəndi vəziləşindən başqa bir dil ögrənməginə, başqa bir tobiot gətürməginə hiç vaxt razı olmazdı.

Burada mürebbiyəyi qınamıyoruz. Tobii, hər kəs vəzifəsini icra etməyə çalışmağa bəreludur.

Fəridə xanım çox düşündü, bir-iki dəfə başını o tərəf-bu tərəfə sallayıb dərinəndən bir ah çəkdi. Fəridə xanım kəndi kəndinə diyordu: Əstəğfirullah rəbbi vətub aliyo, biz nə qəlot clədik oxumuş qız aldığ. Oğlum aşiq olmamışdı ki, onu təqsirləndirəyim, bizi altadan onun mükəmməl dorəco rusca bilməsilə bərabər türkce də çox gözəl oxuması oldu.

Nə biləyim ki, onun anası qızını zorrə qədər ev idarəsindən, çocuq tərbiyəsindən məlumat verməmişdir.

Nə biləyim ki, analar qızlarını bir əlim ilə kifayətləndirib də gələcəkdə millətin anası olacağını ona təlim etməmişdir.

Bən istər kəndi qızlarıma, istər ətrafındakılara olsun milli təlim-milliyə deyib dad çəkdiği halda, Allah bənə milli tərbiyədən əsla xəbəri olmayan birisinin qismət clədi... Şükür kərominə... Hər

şey yola gedor, ancaq kondi övladına biganə rəftar cəməgini hiç bir vicdan sahibi qəbul cəməz. Hiç bu da insafmıdır ki, iki yaşında, ağzından holo süd qoxusu gəlon cigərparçanı bir cənəbi qadının ümidinə buraxıb da aramızda moda almış olan böylə çirkin bir işlə iftixar cədlisin. Böyləsi bir bonim gəlinim degildir. Çoxlarını cəvinde mürrəbbiyələri var. Cəcəba, bu işdən iftixar cəden xanımlarımız cəocuqlarını tərbiyədən acizmi qaldılar ki, xənələrində cənəbi bulundurmaqla həm millətin rüknü olacaq övladının tərbiyələrini bərbad, həm də bununla foxr cədiyorlar.

Hələ bəzi modaya qapılmışlar, cvlərində mürrəbbiyə bulundurmayı kəndlərinə mozirot sanıyorlar.

Heyhat! Nə böyük qəflət!

İştə nur topu kibi Muxtarımı, gözəl sevimli nəvəmi bu nərədən çıxması molum olmayan cənəbinin əlinə tapşırtdılar ki, əli-əlbət bizim və bizim kibi sırf milli tərbiyə gərənlərin əksi. O şimdiki kəndi milli adətlərini öylə Muxtarımın beyninə dolduracaq ki, gələcəkdə o yüzdən çox böyük cəzalar gərəcəgiz. Hələ bəlkə türklük binası ilə təməli tökülmiş binamızı tarumar cədəcəkdir. Qəhr olsun böylələri... Bonim sögməgo do haqqım yox... A... o demiyor ki, sən kəndi adətindən çıx da bənim adətimə gir, biz kəndimiz yalvarıyız, parələr, hədiyyələr veriyoruz ki, sən gəl kəndi adət və üsulunu bizim cigərparça övladıma ögrot, hələ bacarsan kəndi milli adətlərimizdən nifrət cətdir, uzaqlaşdır.

Kəçən gün Gülsüm xanımgilə gətmişdim. Onlarkı da bu madmazeldən varmış bilmiyordum. Bən onu əvvəl gərəndə böylə xəyal cələdim ki, yəqin bu kəs paltartikəndir.

Ona gərə də daha bunun nəci olduğunu xəbər almağı lazım bilmədim. Gülsüm xanım, gəlini Anaxanım bir yerdə oturmuş söhbət eliyirdik. Anaxanım tez-tez bu arvadin sözüni aralığa gətirməgindən şübhələndim. yəno suala hacət gərəmədim.

Anaxanım darıxdığından daha saxlaya bilməyib kəməli iftixar ilə bu qadının mürrəbbiyə olduğunu söylədi. Və cəocuqları tez vaxt içində cəlb cətməkdən məmnun qaldığını da əlavə cətdi. Mən yerimdə hərəksiz qaldım, gəldigimə peşman oldum. Düşündüm ki, sən Anaxanım ömrünün içində böylələrlə oturub durmadan, bunların elmini təlim almədin, imdi də nə onların, nə kəndi elmindən, şəriətindən xəbərini olmağı halda iki kəlmə danışıq bilməklə böylə iləri gətmişsənə, kəndi cəocuqlarına kəndin tərbiyə verməgi

özünə ar hesab edib do cənəbilər olino tapşırırsan?.. Bən bu fikirdə ikən Gülsüm xanımın da gözü bəndə imiş, o da Anaxanımın o biri otağa kəçməgindən mənfəətə bərdar olub:

– Bacı! Niyə böylə dərini fikrə gətmişsən? Bənə əsər cəyləyən şey sənədemə əsər cəylədi? Allaha and olsun, bu ayağıqırılmışın ayağı bizim evə giren gündən bənim qanıma doyunca xörək gərəmiyibdir. Dədim:

– Əvvəldən razi olmaya idin, mənə olaydın.

– Ax, ay bacı! Məgər bənim sözümə qulaq asan varmı? Holo oğlum da razi degildi. Oğlum diyordu ki, bizə mürrəbbiyə nə lazımdır. Altı-yeddi yaşına qədər kəndi dilimizi bildi bəsdir, sonra o biri elmləri də gətib məktəbdə ögərənr.

Zəmanəmiz dağılsın bacı! İmdi gərə-götür dünyasıdır, bizləri layiq cəden kimdir? Kəçənlərdə toyda bacılıqlarına rast gəlmiş, onların həpsinin söhbətləri cvlərində saxladıqları mürrəbbiyələri bərəsində imiş.

İştə o vaxtdan evdə dinclik qoymadı, gündə ərilə dava-qalmağal saldı ki, bizim cəocuqlarımıza da mürrəbbiyə saxla, axırda mərəminə çatdı.

Əlavə bir şey daha bəni yandııyor. Holo saxladıqları ay yarım cəgil o qədər paylar, hədiyyələr almışdır ki, hesabı yoxdur. Kəçən gün anadan olan günü imiş. Nə bilim demiş ki, bənim anadan olan günümüdr, izin veriniz bir-iki yoldaşımı yanıma dəvət cəloyim, bunlar da izin verdilər, gəlinim oğluma iki hommal dalı məyvəcət aldirdi, ondan başqa yüz iyirmi manat verib saat zənciri aldılar və ona bağışladılar.

Bacı, qurban olum sana! Bunlar cəkilon dördlərdənmidir? Nə yaxşı ki sən gəldin, yürogim lap dolmuşdu. Dərdimi sənə söylədim bir az fərəhləndim cədi.

Pərvərdigərə, şükür koromino! Bu dördlər ilə qovrulan bir mən degiləm, çoxlarıdır.

O gün homamda qədim dostlarımdan Hacı xanımın gəlininə rast gəldim, bənə bəni gərəməgino nə qədər sad oldu. Onun da yürogi dolu imiş, onun da dördi hopsinin dərindən çox, yazıq üç əvvəlinci balalarını mənə tək siyah qanatlari arasında qəyb cətdikdən sonra, axırda bu iki əlindeki balaları qalıblar, üç balanın dağıni cəkən zavallı insan məhəbbətini sən iki balasına salmış ikən bu iki balasının da diridiri yüzlərinə həsret qalmış, onun da əri körpə uşaqlarını mürrəbbiyə əlinə tapşırılmış, mürrəbbiyə də uşaqları anasının yanına qoyuyor, yazıq hom göz yaşını tökdü, həm də danışıdı. Diyor ki, atasına

yalvardım ki, qoy balalarım bir saat yanıma gəlsinlər, balalarımı doyuncu görmək üçün cigorim kobabo dönür, qolbim döğünür, ağılim başımdan çıxır.

O da diyor ki, boş danışma! Uşaqlar sənin yanına gəlib nə öyrənəcəklər, səndən nə tərbiyə götürəcəklər diməklə biçərənin yürəginə dağ vurmuş.

Bunlar həpsi görənək bolasıdır. Bu görənək bizim aramızda öyle kökolmiş ki, az-çox məlumatlı xanımlarımız da hər məclisdə çocuqlarının türkçə söyləmək bilmədiklərini fəxr ilə bir-birinə anlatıb, qeyri-əcənbə dillərini gözölçə bilməklərindən uzun-uzadı söhbətlərə dalıyorlar.

Çox heyf ki, imdiyə qədər bir böylə qafil yaşadıq, istər qız, istər oğlan balalarımıza vətəni, milləti sevdirmək, gələcəkdə nə ilə xoşbəxt olacağımızı yavrularımızın qulaqlarına doldurmadıq.

Məlumdur ki, çocuqlar bir qaç sənələr ağışi-şofəqqətdə qalır, vücudi böyür, fikri, zəkası, qüvveyi-hafizəsi də genişlənir, mini-mini qolbində böyük-böyük hissələr oyanır. Yavaş-yavaş sözlər söyləməyə başlar, gözlləri görməyə, qulaqları eşitməyə, fikri düşünməyə alışır.

Nə çşirdir zəhnində yerləşir, onu təqlidə başlar, nə görse ufacıq beyin qutusunda yəqub hifz edər.

Vücudi böyüdüğü kibi fikrində vəzh edilən şeylər də böyür, kökləşir. İştə bu vaxtında gələcək yollarını aydın göstərmək lazım idi ki, düz yolları ilə gedə idilər, biz o yolları təmizləmədik, süpürmədik, daşlı, qayalı, tozlu, torpaqlı, güllü, tikanlı yollara oğullarımızı saldırıq.

Onlar kəndi kəndilərinə yol aradılar. Kəndi yollarından yol seçə bilməyib əcnəbilərin təmizlədikləri, süpürdükləri yollara kəndilərinə atdılar. Zavallılar nə yapsınlar, bəziləri öz atalarından görəmedilər, bəziləri də kiçük yaşdan əcnəbilərin ölinə düşdülər. Orada o mənbdən pərvəriş tapdılar.

İmdi də biz onlardan milli dil, milli adət görmüyoruz, əks təqdirdə onları günahkar hesab edüyoruz. Daha onu düşünmüyoruz ki, hər kəs əkdığını biçər. Hələ cöləllərini tanıyuram ki, kendisi türk qızı türk olduğu halda, məclisdə türkçə qonuşmağı kendinə ar hesab edüyoruz da, yarım yamalaq əcnəbi lisanilə kendisini əcnəbilərə bənzətmək istüyoruz.

Hey getdi oski zamanlar, hey!.. Əski zamanlarda qadınlara hörmət də var idi... məhəbbət də var idi... Hər bir nüfuzda kişilər ilə bir müsəvi dərəcədə idik... Heyhat!.. O zamanlar keçdi... Uçamalar bardağ oldu... İmdi oxumuşlarımız çoxaldı... Daha bizləri bəğənmüyoruz... Yüzümüze baxmağa, sözüümüze qulaq asmağa bələ tənəzzül buyurmuşlar.

Odur ki, imdi hər qaidələr doğışdı... Milli adətlərin yerinə əcnəbi adətləri qonuldu... milli dil əvəzinə əcnəbi dili dəb düşdü.

Milli adətlərimiz unuduldu... Milli dilimiz tərək oldu getdi: nəvəm Parisdə təhsilini bitirdi... amma bizi də yidi bitirdi, ...ağırlığına paralar xərclətdi... amma bu paralarla nələr qazandığını anlamıyoz, bir az da artıq məlumat bilmək istəsək, – siz bir şey anlamıyosunuz, bən darülfünun cəmi fənlərini qazanmışam, – diyor.

Keçən gün yanıma gəldi. – Nənə keyfin necədir? – deddi.

– Allahın amanında olasan yavrum, – dedim. Yanımda oturmaq için kendini döşəgin üstünə saldı. Sonra... Sonra dimdik qalxdı. Döşək üstə oturmadi... taxtda rahatlanma bilmədi... bəni, babasını bəğənmədi... sözlərimizi bəğənmədi... hərəkətimizi bəğənmədi... bir şeyimizi də bəğənmədi. Evin qaidəsini pozmağa... adətlərimizi dəyişdirməyə çalışdı.

İştə nəvəmin Parisdən gətirdiği fənlər! Bundan təbii daha nə ola bilər. İştə beş sənə içinde gecəli-gündüzlü çalışdığı təhsilin səmərəsi... Bundan artıq nə gözlüyorsunuz. On beş il bundan əvvəl olunan dadü fəryadları, ağlanan səsləri eşidən olsa idi... qızlarına milli tərbiyə versəydilər, hər əcnəbi qadınlara çocuq tərbiyəsiyəçün evlərinin ön ali mövqeyinlə yer verməsəydilər, məclislərdə əcnəbiləşməyə fəxr etməsəydilər... şimdiki də oğullarımızın, nəvələrimizin gültüncü, məsərəsi olmazdıq.

Evinde əcnəbi saxlamaq müdasına qapılmasaydıq, milli tərbiyə ilə tərbiyələnen gözəl-göyçək qızlar şimdiki evlər küncündə qırx-əlli yaşında ixtiyarlar şəklinə girib də ərsiz qalmazdı.

Nur topu kibi, gül damlası kibi oğullarımız əcnəbi tərbiyəsi səmərəsi olaraq əcnəbi vilayətdən birer qız ilə qayıtmaz idilər.

...
Bədbəxt qadınlar, kimsəsiz qadınlar, elmü maarif nurilo işıqlanmağa haqqılo layıq ikon şimdi osirələr kibi hüquqsuz, sohra çiçəkləri kibi suyumsuz, qiymətsiz yaşayan bədbəxt qadınlar.

Millətimiz, sonin yüzüəndön böyük-böyük mövqələr tutmaq cəhətiməl var ikon. Çox toossüf ki, zikurlarımız imdiyə qədər düşülmədilər, qızlarına millət yetidirmək təlimini ögrətmədilər, qızları için milli məktəblər, hüner evləri açmadılar.

Sonra da qızlarının ön birinci vəzifəsi olan övlad tərbiyəsi vəzifəsini cənəbi qadınlar olino verib dö, "sondön no tərbiyə götürəcəklər" kibi təhqirəmiz sözlərlə qadınlarımızı, qızlarımızı təhmətləndirdilər.

İşio o sayododir ki, biz dö böyləcə hər həqqımızdan məhrum yaşyıoruz.

SALMAN TURXAN

(1884-1941)

QUL

Şüoramızın oşarı, üdəbamızın əsəri orob və fars boyunduruğunda olduğı kibi adlarımız da bu iki dillərin osiri və qullarıdır. Əzəl gündön no cür düşübdürsə, deyəson, bu "qulluq" paltarı türk millətinin boyuna öçüüüb və biçilmişdir. Əbu Nəsr Fəribi, İbn Sina, Mollayi Rumi, Cəvhəri, Xosrov Dəhləvi, Nizami Gəncəvi, Xaqəni Şirvani kibi ön böyük fəzələli-nəmədar türk oğlu türk olduqları hələ yazdıqları osorlorini bəşdən-bəşə orob və fars dillərində yazmışlar və sonradan gələcək şairlərimiz dəxi onların "iz"ləri ilə gedib hər birisi bu böyük ustədlərə pəyrovilik cəməşlər. Hələ türk sultan və pəşəhlərinin iləmə və müctəhidlərinin fars dilinin rəvəc təpməğı yolunda cədikləri soy və qeyrəti bir-bir sadələməq istəsək, o bərodə əyrinə bir kitab yazmaq icəb cədir. Yalnız bu kifayətdir ki, Sultan Məhmud Qəznəvi türk olə-olə farslar için "Şəhnəmə" tədərükündə olub "həkim Firdəvsi"yə hər bəytinə bir qızıl (altın) vəd əyləyöndə türklərin Firdəvsiyə olən "Qudətqu bilik"¹ "Büğrəxən"²ni xidmətində sağ və sələmət idi. Müxtəsər səlxə (sırf) türk dilində indi dö olsun, bircə sorum (sötir) yazımız yoxdur ki, o yazıya bəxt fərohlənok. Hədislər, xətibələr, dualar, ziyarətlər, həməsi orob və fars dillərində yazıldığı kibi ibadətimiz dö bəşdən-əyəğə orobcədir. Biz cə zənn cədir ki, təmə sərf cədikdən sonra bir orob şairi tərəfindən düzülən "süfrə duası"³nün ovəzində türkçö bu milli şairimizin qoşduğı "təpşirmə"⁴ni oxusəq böyük bir günəhə mürtəkib olmuş olarıq. "Aşdır, dəşdir, yaxşıya yənəşdir, yələndən uzəşdir, bələyiq yələ, bəroqot dələ, yələvəcə² sələmə

¹ Büğrəxən (türk hökmdarlarından olub dördüncü osirin əxirlərində Məvərənnəhr ilə Türkünəstən arasında vəfat cəmişdi. Ləqəbi Şəhəbüddəvlə, adı Hürəm, atasının adı Süləymən, bəbəsinin adı İlək xəndir. Hərcəndi Büğrəxəndən Ş.Səmi pək bir-iki sötir yazməğə iktifə cəmişsə dö ləkin hind müvərrixləri undən ötür bir nəçə səhifələr əyirmişlər (Səlmən).

² Yələvəcə – türkçö pəyğəmbər cəməkdir ki, bəzən yələvəc bəzən dö yələvəc yazmışdır və o cəmləndən Xaqəni Şirvani qəsədolərinin birində yazmış "Xosrov Dəvələlələtin ovzəlik və səltənət, müstəhəq xiləfətin – öz yələvəcə (təngəri)" və hələcə əski türkmən kitablarında yələvəcə yazıldığı kibi çəpşilü türkləri dö yələvəcə cəyib duruyorlar (Səlmən).

ola, tannı yoluna bismillah allahü ekbər". Bən güman etmirəm ki, dörd kəlmədən ibarət olan (allahüm müzd vəla tənqis) cümləsi bu ikicə kəlmə ana dilimizdə deyilmiş "Aşdır-daşdır" sözlərinin necə ki lazımdır mənasını ifadə edə bilsin, bu tapşırmanı saf yürekli batur (qəhrəman – bahadır) övladlarından olan "türkənən qardaşlarımız əski yunanlar "Homirus"un sözlərini hövsələlərində hifz elədikləri kibi bunlar da neçə əsrlərdən bəri öz milli şairlərinin tapşırmasını və habelə başqa "qoşma" "düzmə"lərini yadlarında saxlayıb nəsilbənəsil oxuya-oxuya gəlmişlər və bu gün yenə seve-seve oxumaqdadırlar.

Sədəddən ayrılmaıyib yenə əsil mətlobə qayıdaq. Məqələmizin sədrinə iri həft ilə yazdığımız "qul" sözü ərəbcə "əbd", "qulam" və farsca "bəndə", "çakər" sözlərinin eynidir. Mələumdur ki, əski və yeni ərəb adlarının bir çoxunun əvvəllərinə bir "əbd" sözlə "qulam" sözü ilhaq olub iləklənmişdir ki, onun ilə o şəxs kimin qulu, əbdi, qulamı, çakəri, kölesi olduğu bəllənir. Bu əbd və qulam sözləri haçan (nə vaxt) ortaya çıxmış və vəchi təsmiyələri nedir? Orası ilə bizim işimiz yoxdur, qoy bu "nöqtə"ni tarix yazanlarımız araşdırıb təhlil eləsinlər. Bu vəzifə dəxi onların müqəddəs vəzifələrinin birisidir. Ancaq belə xeyalə gəlir ki, yuxarıda yazdığımız kibi, farsların "bəndə" və "çakər"ləri ilə türklərin "qul"u ərəb adlarına ilhaq edilən əbd və qulam sözlərinin eynən tərcüməsidir. Hələ adlarımızın yüzdə doxsan səkkiz faizi ərəb və fars adları olduğu kibi əbu, qulam və qul dəxi onlardan bizə yetişən mirasdır. Ərəbin Abdullahı, farscaya tərcümə ediləndə Xudabəndə, türkcəyə də çevriləndə Tanrıqulu olur. Dürüst diqqət ilə düşünüb zaiqəyə tapşıranda aydın və aşkar surətdə məlum olur ki, tərcüməyə də ıktifa eləməyib Əliqulu, Həsənqulu, Hüseyinqulu yazsa yəne Əbdüləli, Qulaməli, Əlibəndə, Əbdül-həsən, Qulamhüseyn adlarını işlətməmişik. Hər bir işdə ifrat dərəcəsinə çıxdığımızdan "qulluq" vəzifəsində də dəxi intiha dərəcəyə varıb hər kimə qul olub və hamının qapısında da panbağ-panbağ (aciz-aciz) boynumuzu burmuşuq. Yuxarıda yazdığım qulluqlar çox ola bilər ki, dindar və doğru müsəlmanlığımızdan yana nəşat etmişdir və məhz möminligimizi bir daha sübut etmək için pak və müqəddəs adlara qul olub və onun ilə də şərəfət qazanmışıq, vaxt ikən bəlkə də bu qulluqlar lazım və vacib imiş? Lakin bunlardan savayı yenə adlarımızda sansız-hesabsız əbdlik, qulamlıq, qulluqlar vardır ki, bu çağacan onların qaynağını, mənbəyini axtarıb tapa bilməmişik. Kim bilir, şayəd yaradılışda biz elə qul yaranıb qul da doğulmuşuq! Və

açun (dünya) varkən də bu qulluqda baqi qalmalıyıq? Çox yaxşı olardı ki, incə düşünen mütəbəhhər ədiblərimiz ilə nazikxəyal, müşkaf təbli şairlərimiz vaxt ikən tağları, daşları tır-tır titrədən "hür" azad türklərin haçağdan və nə səbəbə görə qulluq zənciri ilə sarındıqlarını ətraflı yazıb aşkara çıxara idilər. Çünki adlarımızdan belə anlaşılır ki, biz Allaha, peyğəmbərə, imamlara qul olduqdan başqa yenə bir çoxlarına qul olmuşuq və bu adət hələ indi də bizim aramızda mütədavil olub dövran sürməkdədir. Misal için götürək bu adları:

Təhmasibqulu, Nədirqulu, Şahqulu, Səfiqulu, Ocaqqulu, Şeyxqulu, Pirqulu, Hacıqulu, Nəcəfqulu, Xanqulu, Bəgqulu, Həzrətqulu¹, İmamqulu², Nəzərqulu, Məxdumqulu, Ələmqulu, Tuğqulu, Abasqulu ta ola maşallah...

Heyf olsun ki, bu məqaləciğazi düşündüğüm kibi yazmaq mənə mümkün olmadı və bir çox sözləri düğümləyə-düğümləyə üstüörtülü deyib keçdim. Lakin müxtəsər vəch ilə olsa da, bu mətlobi yazmamış keçə bilməyəcəgəm. O mətlob də budur ki, adlarımızda əsri cəhalətdə sitayiş edilən "büt"lərin və yenə əsri səadət dərk etmiyən və yaxud dərk edib də dini-islami qəbul eləmiyən bütprəst ərəblərin adları qarışib ki, ata-babalarımızın səhlənkarlıqlarından o adlar ilə öz məsum balalarını adlandırdıb biçarələri onlara da qulluq eləməgə məcbur etmişlər. Biz o adlardan burada məhz bir "səbəb"ə görə zikr etmək istəmədik. Fəqət etiraz edən olsa, dəlillərimizi "Açıq söz" vasitəsilə deməgə hazırıq.

Yuxarıda şairlərimizin də ərəb, fars qulları, əsirləri olduqlarını demişdik. Lakin şeirdə işlətdikləri təxəllüslərində sırf ərəb, fars lüğətlərindən götürdüklerini aydınlatmamışdıq. Təəssüf olsun ki, təxəllüslərdə də Qulam, Əbd, Çakər, hətta Əbdin cəmi olan İbad və habelə balaca qulcuğaz mənasını ifadə eləyən "əbid" kəlməsini dəxi istemal etməkdən çəkinməmişlər. "Azərbaycan tarixi ədəbiyyatı" ilə uğraşanlar neçə-neçə bu təxəllüslərdə olan şairlərin kəlamlarına təsadüf etməkdədirlər.

¹ Həzrət – tatar qardaşlarımızın istilahnın axund deməkdir; Vəli Həzrət, Məhdum Həzrət.

² İmam – dəxi bu monayə qorib olub pişnaməz monasıdır. Soltan oş-Şüorayı Füzuli Bəğdədi bir kəlamda buyurur:

"Fəqih sanma sadiq məntiqinin quluna fəl etmə,
İmamı bilmə aqil ixtiyarın sənə tapşırma" (Salman)

Mərhum "Mirzo Məhəmməd Rza Təbrizi" Azərbaycanın mümtaz ürofa və ümorəsindən olduğu halda, yəno nodonso toxollüşünü "bondo" ixtiyar etmişdir. "Çakor" toxollüşlər isə imdinin özündə də vardır və habelə Şah Abbasın dərbar şairi olan türk Həson bəgin toxollüşü o qədər yaraşsız oksik toxollüşdür ki, insan yazmağa da həya ediyor. Bütün (tozkıro) müəlliflərinin yazılarına inanmaq olarsa, Həson bəg kibi şuxtob və şirin kolam şairin toxollüşü sog (it) imiş. Həlo Həson bəgo bir mərhəməti-şahənə olaraq başqa "sog toxollüş şairlərdən" seçilmək üçün Şah Abbas tərəfindən "sog lovond" deyə bir lüğət doxi olma olunmuş idi. Bu mötləbi "Atoşkədə" müəllifi Hacı Lütfoli xan Azor toxollüş ilə Ş.Sami bəg doxi təsdiq edirlər. Biz Həson bəgin şeirlərin görməsöydük, çox ola bilirdi ki, ona isnad verilən toxollüş də təzlik ilə inanmaya idik. Amma imdi qəbula məcburəq. Baladə məzkur müəlliflərin yazmalarına görə, Həson bəgin bir gün dərbarə gəlib Şah Abbasın ova gətirdiyini öyrəndiyindən aşıma bu beyti təməllüq üçün yazub şaha təqdim edir:

"Səhər əmədom buqeyot beşekar rəstə budi
Tə ke "sog" nəbərde budi beçə kar rəstə budi".

Ədəbiyyatımızda bu cür beytlər az dərğildir. Hənoz "Məcmueyc əşarı" çap olunmamış bir Azərbaycan türk şairinin kəlamlarında da buna oxşar və lap bu ruhda yazılmış bir beyt vardır ki, eynən yazıram:

"Dut bəni kuyində boynu bağılı itlərdən hesab
Hənsi it kuyində bən tək bələ əfqən ələmiş"

Bundan başqa yəno bir məşhur zəbərdest şairlərimizdən ...in bunlara bənzər bir beyti xatırmızıdadır:

"Təqşim ədondə itlərinə süfrə-süfrə nən,
Həz ruz bəxş ədə bənə bir pərə, qəncəm".

Yadıma gəlir ki, təxminən il yarımdan əqdəm Bakıda nəşr olunan "Kaspi" qəzetəsində bir balaca xəbər yazılmış idi. O balaca xəbər də bu idi ki, Bakının adı konduktorlarından İsmailof fəmiyalı bir şəxs bələdiyyə rəisi Biç cənablarına ərizə yazıb və etdiyi konduktorluğundan da istəfa vermiş idi. O zaman İsmailof öz istə-

fasına bunu dəlil göstənmiş idi ki, bələdiyyə ozalarından olan Olyanski ona eyni mükalimədə "son" deyə xitab etmiş və bu xitab isə onun üçün ən böyük təhqirdir. Bələdiyyə rəisi doxi İsmailofun ərizəsini haqlı sandığından Olyanskiyə bir yerli-yataqlı beytin (məktub) yazıb bundan sonra "son" kolmosini tərk edib onun yerinə "siz" sözü işlətməyini təvsiyə etmiş idi. Dəmolı, adı bir konduktor öz şərifini mülahizə əloyib özünə son xitab edilməyə razı olmadıqından ərizə verib istəfaya çıxır. Amma biz həz yerdə öz-özümüzü əsgildib dəyor qiymətdən salırıq və həz kəs ilə danışıqda da qulunuz, nəkoriniz, çəkoriniz, bəndəniç, əbdəniç, quləniç deyə yaltəqlıq edirik və həyni təkəllümdə (əyib olınasın uşaqların anası) dəməklə ədəbli (?) olduğumuzu göstəririk. Cığoğuşu olan əvlədimizi birisi bizdən soruşduqda "qulbəçəniç; qız ələ koriziniz" deyəib kiçilirik. Söz yox ki, bunların hamısını özümüz tərodib və bu əskik günlərdə düşməyimizə də yənə əzlimiz bəis olmuşuq. Təmkin və vüqarlı şəxsləri fərsli, təkəbbərlü hesab edib yaltəqçılıq isə şikəstənləş, təvəzəli sənmişiq. Yəqindir ki, bizə bu günlərdə salan qulluqdur. Qul ələ şəxsəndə də bundan artıq bir iş gözləmək əlməz.

Kəçənlər kəçib, gələcək qeydəno qalıb artıq türk olduğumuzu ətiraf etməliyik. "Qulluq" lokosini ədlərimizdən silib uşaqlarımıza gözəl-gözəl türk ədləri qoyub əzlərinə də türk ruhunda bələməliyik. Bunlar hamısı türk ədləridir ki, gət-gədə xəlqımız tərəfindən unudulmaqdadır: Ayxan, Günxan, Təqəxan, Dənizxan, Gəğəxan, Yuldəzəxan, Turxan (Mümtəz dəməkdir), Bətrəxan, Gümüşişəxan, Oğuzəxan, Ləçinəxan, Tərlən bəg, Tuğan bəg, Tərqəd bəg, Uğurlu bəg, Əzələq bəg, Qara bəg, Aydın bəg, İldırım bəg, Ağşunqur, Ağca, Ağə, Xənlər, Bəglər, Qəplən, Arslən, Qaqəş, Qızıl Arslən, Qaya bəg, Ağələr, Dəşdəmir, Əzdəmir, Qılınç, Bəysəngür, Adıgözəl, Oruc, Yəlbərs (şir), Əlcən, Qarəgöz, Qarəxən, Qutluğ, Yəldəş, Tənriverdi, Qəşən, Orduxən iləx. Bizim bu gözəllikdə ədlərimiz ələ-ələ dəhə nə vacib ələbdür ki, ərəbdən, fərsdən ədə bərc ələq. Doğrudur dörd-bəş ildən bəridir ki, ədlərimizə bir nəçə gözəl ədlər qarışdırıb yəniliğə rəğbət göstərmişik. Amma nə etməli ki, onların əzü də ərəb ədləridir. Bənəm əqlim kəsməyir ki, dənədə bir ərəb təpəlsin ki, ərəb ədını kənərə təlluyub və əvlədinə də gətürüb türk ədi qəysən və yənə inənə bilmirəm ki, bir fərs şairi öz ənə dilində bircə fərd yazmayıb əmmə türk dilində bir böyük divən bağılasın. Və həç xəyalinə gəlməz ki, bir gürəvi ərifli ərmoni dilində yazılmış bir əşər oxuyub

başlasın torif clomogo ki, bax bizim şairimiz no gözöl scir deyib, amma biz belo degilik. Kim bizim üzümüzə xoş baxsa, onun yolunda var-yoxumuzdan keçorik vo neco ki bu çağacan da keçmişik. Vaxtdır ki, gözümüzü açıb diqqot ilo o'trafımıza tamaşa cloyok, sellor, yağışlar islada bilmodigi səhraların bəşor qanı ilo bol-bol suvarılıb lehmoligino döndüğünü düşünok. Tarixdo "Söhrab"ın "Rüstom" qabağına çıxarıldığını oxuduqda toocüb edirik. Amma imdi milyon-rüstomlərin söhrablar əllorindo doğrandıqlarını nozorə almırıq, tarixlərdə misli görünmomiş olan bu alomşumul dava söz yox ki, qulluqdan xilas olmaq için edilir. Analar övladlarından, xanımlar kişilorindən, bacılar qardaşlarından, pullular pullarından, qəhrəmanlar canlarından möhz qulluqdan azad olmaqdan ötrü keçirlər. Biz də bu qulluqdan azad olmaq için var qüvvomiz ilo çalışmalıyıq, qulluq bizim izzətü nəfsimizə toxunub qeyri-azad millotlor yanında başısağa və xəcalot edir, ağalar ilə yan-yanaşa oturmaq üçün (Ağa) olmalıyıq, yoxsa sodrə göz dikmiyib yeno dohlizdə boynu burulu durmalıyıq. Vaxtdır ki, qulluq adını rədd eliyib ağalıq clomogo olan qabiliyotimizi göstörök. Neco ki, bir fars sairi deyir:

"Naqabil əst anke be mütlob nomirəşod
Vor no zomano dor töləb mərd qəbil əst".

Aşqabul, 12 fevral 1917-ci il

ƏLİ RAZİ ŞAMÇIZADƏ

(1886-1938)

GƏNCƏDƏN¹

Bir neçə gün bundan müqəddom yolum düşdü məscido. Gördüm məktəbdar axund Məşədi Molla Yusifin məktəbinin qabağında böyük həngəmə var. "Qoyma ha... qoyma a... godə, tut!" – səsi göylərə qalxıbdir. Getdim ki, görəəm no vəqə olubdur. Gördüm ki, axund öz şagirdlərini yığıbdir qabağına, əlindo beş girvonko qərarı konfet, hərdon birini, ikisini götürüb tullayır göyə. Çağırır ki, ədə Məhəmmədhosən, qoyma, bu sənindir, bax əgər özgosi alsə, daha verməyəcəyəm!

Konfet aşağı gələndə uşaqlar Badkubonin biçərə fəhlələri kimi bir-birinin üstünə tökülür, deyəsən ki, kazaklar qovalayır. Xəbər aldım ki, axund, bu nə qonaqlıqdır? Dedi, şagirdim Həsənqulu Qurani çıxıbdir, onun şirinliyidir. Özü də bir manat aş pulu almışam.

Dedim, cənab axund, altı gün bundan qabaq həmin şagird "Yasin" də deyilmi idi?

Buyurdu ki, həqqi-tolimdon beş manat durur idi, Qurani çıxanda almalı idim, ona görə hər vərəqdon birco sotir oxutmuşam, bu da kifayətdir.

"Molla Nəsrəddin", 1906, № 15

BİR ARVADIN CAVABI

Hörmətli molla əmil

Yazıb sizdən təvəqqə edirəm, bizim bu kağızımıza yer verəsiniz. Keçmişdə jurnalımızda hamamdan, tiryəkdən, molladan, falaqqadan, cadu-pitikdən, üzərlikdən, ilandan, qurbağadan və s. belo şeylərdən yazırdınız. İndi, yəqin ki, sözü qurtarıb. Yapışmışınız biz arvadların yaxasından. Məsələn, 23-cü nömrəinizdə arvadların qaşınmalarından yazırsız. Qaşınmaq nə eyibdir? Adamın bir yeri gicişəndə qaşınar.

¹"Gəncodən" "Həyvorə" inzası ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalında başqa müəlliflərin də yazısına rast gəlmək olar. Gəncodən yazan "Həyvorə" imzası Ə.Razininidir.

Əgər qaşınmaq arvadlara eyibdir, bəs kişilər niyə qaşınırlar? Mollaların qaşınmaq əski peşəsidir. Və Bakı vəğzalımda dünya görmüş bir müsəlmanın qardaşın qulağını qurdaladığı və dırnağım təmizlədiyi məgər sənin yadından çıxıbdır? 24-cü nömrənidə yazırsınız ki, arvadlar pul hesabı bilmirlər. Bunu görə siz heç yazmaya idiniz. Arvadlar başına nə kül töksün? Hansı məktəbdə arvadlara elmi hesab oxudubsunuz ki, pul hesabı bilsinlər və bir də mən görüb eşitməmişəm ki, çox şeylərdə pulu barmaqları ilə hesab edirlər və iyirmiye iki on, yüzə iki əlli deyirlər.

25-ci nömrədə arvadların saqqız çeynəməyinə lağ edirsiniz, guya müsəlman xanımlarının adı çəkiləndə onların saqqız çeynəməyi yadınıza düşür. Saqqız çeynəməyin nə eybi var? Bəs saqqızı nədən ötrü qayınlılar və saqqız olmasa çərçilər nə ilə alış-veriş elər? Niyə rus xanımlarının smiçkə çirtlamağı eyib deyil, bizim saqqız çeynəməyimiz eyibdir? Və mən çox kişilər görmüşəm ki, arvadları saqqız çeynəyəndə deyir ki, ay arvad, ondan bir az qır mənə də ver.

26-cı nömrədə arvadların başmağına lağ edirsiniz, bəs sən özün molla kişisən, insaf ilə söylə, rus və erməni təkin çəkməni geyib pирə getmək olarmı və o ziyarət qəbul olunarmı? Və bir neçə nömrənidə müsəlman arvadlarının libasını çəkiş başlayırsınız üstünə gülməyə. Məsələn, jurnalınızın 17-ci nömrəsində atlar müsəlman arvadlarını küçədə görüb hürkürlər. Məlumunuz ola ki, o atlar rus atlarıdır. Onlar heç müsəlman arvadları görməyiblər. Hərgah rus xanımlarının libasını və onların at minib, üzü açıq kişilər ilə gözdiklərini müsəlman şəhərində, məsələn, Təbrizdə, ya Mazandaranda görsələr, yəqin ki, o yerin atları, hətta adamları da onlardan hürküb qaçarlar. Və xülasə, səndən təvəqqe edirəm ki, müsəlman arvadlarının şəklini jurnalınızda çəkməyəsini. Çünki rusca bizim təlim alanlarımız o şəkilləri görüb bizdən vəhşilənirlər. Və çox ittifaq olur ki, dönüb rus qızı alırlar. Bu da siz mollalara heç xeyir deyil, çünki kəbin pulu sizin cibinizdən çıxıb keşişlərin cibinə girir.

"Molla Nəsrəddin", 1906, № 28

CƏHRƏÇİ XALAYA CAVAB

Ay arvad, sənə görüm Zənuz pirləri qənim olsun! Səni görüm, qiyamət günü uruz arvadlarınyan həsrin qopsun! Səni görüm, bu dünyada mömin adamlara həsrət qalasan. Ay başıdaşlı, sənin üzündə məgər birçə tikə həya yoxdur ki, bir para veyil kişilər kimi götürürsən qəzetlərə kağız yazırsan. Vay-vay, qoyma bağrını çatdadi, mən sənə yerinə utandığım az qalırım yerə gərom! Ay başküllü, necə kişilərdən xələt çəkmədin? Məgər bu qədər həyasızlıq olardı ki, sən eylədin? Məgər sən o kağızı yazanda bilmirdin ki, özünü də biabır eləyəcəksən, bizi də? Ay səni görüm əcinnəyə, şeytana rast gələsən, sən müsəlman arvadı ola-ola necə qızarıb-bozarmadan əlinə qələm aldın? Ay səni görüm əlin elə qurusun ki, bozbaş qabına əl uzada bilməyəcəm.

Elə yalan sözləri niyə bir-birinin dalına düzüb "Molla Nəsrəddin" in 27-ci nömrəsində yazıbsan? Yazırsan ki, arvadlar pul hesabı edə bilmirlər. Ondan ötrü ki, məktəbdə oxumayıblar. Utan, utan, bir də belə sözləri danışma, yaxşı, bizim Zeynəb bacı da məktəbdə oxumayıb, bə niyə pul hesabı bilir. Keçən həftə əinin cibinnən iki dəne gümüş pul çıxarmışdı ki, versin məhəbbət duası yazdırsın. Mən soruşdum ki, bu pulların hamısı nə qədərdir? Dedi, biri bir abbasdır. Bunlar nə bir çətin hesabdı? Yəqin nə məktəb, necə məktəb? Vallah ay qız, sənə oqlin çəşib, yəni deyirsən ki, müsəlman qızları da uruz-erməni qızları kimi məktəbə getsinlər? Necə qeyrətin qəbul eləyir? Bu sözləri danışsan? Onda bəs müsəlman qızları ilə uruz, erməni qızının təfəvütü nə olsun? Mən bilirəm axırımız nə günə qalacaq, çünki görürəm ki, bəzi laməzəhb müsəlmanlar istəyirlər qızlarını məktəbə göndərsinlər. Məhz onların bəlasıdır ki, dünyavü aləm bir-birinə deyib, heç bir fikrinə gətirirsənmi ki, Urusiyətdə niyə bu qədər nahaq qan tökülür? Niyə Qafqazda erməni-müsəlman davası düşdü! Niyə Şamaxıda zəlzələ oldu? Niyə Tehrandə iğtişaş başlandı? Niyə Bakıda müsəlmanlar bir-birini boğurlar? Bilirsinizmi bu işlərin səbəbi nədir? Rəhmətlik anam – Allah ölənlərinizə rəhmət eləsin! – həmişə hamamdan evə qayıdanda, çünki yolu erməni məhəlləsindən düşərdi, mənə deyərdi, ay qız Xanpəri, mən sənə deyirəm, sən də yadında saxla ki, bir vaxt olar, yeri-göyü bəla tutar. Deyərdim, niyə, ana? Cavab verərdi ki, on iki-on üç yaşında ərlik uruz,

eməni qızları başaıçiq məktəbdən qayıdırlar. Bunların heç birisi kişi-dən qaçmırlar.

Mən onda xırda idim. Yaxşı qana bilmirdim. Amma indi başa düşürəm ki, rəhmətlik arvadın sözü doğru imiş. Vay, bizim halımıza!..

"Molla Nəsrəddin", 1906. № 29

XANPƏRİ BACIYA CAVAB

Hörmətli Molla əmi!

Keçən nömrənin birində imansız Xanpəri qarğış dilin açıb olmanın sözləri mənim haqqımda demişdir. Nə ələyim, bu orucluq olmaya idi, görərdin onun cavabında nələr söylərdim. Bir yandan oruc-namaz, bir yandan corma-cocuqların küyi, qalmaqalı və gecələrdə cəhrənin dızılması məni lap taqətdən salıbdır. Yoxsa indiyə kimi o həyasızım abırını ətəyinə bürüyərdim. Bircə bundan xəbər alasan ki, ay utanmaz, söylə görək, həyasızlığa kim qurşanıbdır ki, bu qədər həyadan danışursan? Arvad gerek arvadın namusunu çəksin. Səndə heç namus yoxdur. Başındakı yaylıq sənə haram olsun. Mən yamanlıq eləmədim ki, yazdım, Molla əmi, arvadları bu qədər biləyinə dolama. Onların olar-olmaz eyiblərini açıb lağa qoyma. İndi isə razılığın əvəzində başlayırsan mənə qarğış eləməyə. Və arvadların bir para gizlin sirlərin açmağa. Məsələn, deyirsən ki, Zeynəb bacı ərinin cibindən pul oğurlayıb məhəbbət duası yazdırır. Get özün fikir elə, mənim qəzetə əhval yazmağımı çox eyibdir, yoxsa biz arvadların sirtini açıb kişilərə bildirməkmi? Bir də görünür ki, sən Molla əminin 12-ci nömrəsində çəkilən şəkə heç baxmayıbsan? Bax gör nə çəkilir: Kişi öz gözəl, Allahın əmri ilə aldığı arvadını körpə balası ilə gözüyaşlı qoyub gedib uyubdur urus ləçərinin birisinə. Həbelə işlər olanda arvad başına nə daş salsın, ay canı yanmış?! Ürəyi yanan məhəbbət duası da yazdırır, ocağa da qaçar. Allah bir eyləsini sən qabağına çıxarsın, onda dadını görərsən. Və bir də məhəbbət duası yazdırmaq və kişilərin cibindən pul oğurlamaq, başına cürbəcürə oyunlar getirmək bizim aramızda olan sirlərdir, bunların hamısını açmağa dursaq, onda kişilərin yanında nə hörmətimiz olar? Məgər sən rəhmətlik nənən Xanpəri ki, adı sən başı küllüyə qoyulubdur, tutduğu əməllər sənənin yadından çıxıbdır? Əsitmə-

yibsən ki, o rəhmətlik Məstəli şaha cadu qurdurub bir dəqiqədə Paris şəhərini necə dağıdıb, altını-üstə çevirdi və biçərə Müsyö Jordanı dəli eləyib çöllərə saldı? Şəhribanı xanım bunu görəndə rəhmətlik nənəm nə dedi: – Xanpəri, Parisin dağılması təəccüb deyil, təəccüb odur ki, kişilər həmişə bizə deyirlər: "Caduya-pitiyə inanmayın". Necə inanmayaq ki, adam öz gözüylə belə işləri görür?! Və rəhmətlik nənəm cavabında dedi: – Eh, xanım, əgər kişilərin əqli var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldırıraq? Və öz bildiyimizi edirik? İndi biz də gerek sənənin böyük nənənin gətirdiyi yol ilə gedək, yoxsa bir qara pulluq da bizim qiymətimiz olmaz.

"Molla Nəsrəddin", 1906. № 32

GƏNCƏDƏN. TEATR MƏSƏLƏSİ

Ay molla əmi, bu günlərdə başıma bir iş gəlib. Ha istəyirəm yazam, amına qələmi əlimə götürən kimi tək səbir gəlir.

İndi də qələmi götürmüşəm, qorxuram ycnə də səbir gələ, de, qoy barı tez yazım qurtarım.

Ay molla əmi, bu teatr dəstgahı Gəncədə baş tutandan bəri mənim işim heç rast gəlmirdi. Görürsən, gah naxoş olurdu, gah alış-verişimdə ziyan çəkirdim, gah yuxuda əjdaha görüb belə qorxurdum ki, var-yoxumu verirdim Molla İskəndərquluya dua yazdırırdım. Ha fikirləşirdim ki, belə bələlara bais nədir? Bilə bilmirdim.

Bir gün teatr cəmiyyəti məndən xahiş etdi ki, bir əba tapım. İrəli-lərdə də mən teatr üçün bir para libas tapıb verərdim ki, teatr məclisində geyinsinlər. Bu dəfə də əbamı vurdu qoltuğuma ki, aparım teatra. Qədim dostum Molla Həmidullah Miyanəli mənə rast gəldi və əbanın əhvalatını soruşdu və mən də cavab verdim. Gördüm dostumun rəngi bozardı və bir qədər mənim üzümə baxıb dərin bir ah çəkdi. Gənə bir az mənə baxandan sonra yapışdı əbadan və başladı dartağa.

Dedim: – Yavaş, qardaş, sözünü de, görüm əbanı niyə dartırsan. Dostum guya ki, heç mənim sözlərimi eşitmirdi ki, elə əbanı çəkir.

Dedim: – Axı, yekə kişisən, sözünü de, görüm nə istəyirsən?

Molla əbanı boşladı və üzünü məndən çöndərdi ki, getsin və gedəgetdə mənə soruşdu: – Qiyamətdə nə cavab verəcəksən?

Dedim: – Kime?

Dedi: – Allaha.

Dedim: – Nədən ötrü?

Dostum bir az uzaqlaşdı, çöndü mənə tərəf və əlindəki ağacı göyə qovzayıb başladı: – Ay mələm, sən kimə laməzhəblər şəriətin belini sındırdılar, belə də xilafə-şər iş olar? Sən məgər bilməyirsənmi ki, həmin obanı geyib teatr çıxardacaqlar? Xub, xub, inşallah sabah Allahın cəzasına yetişərsən.

Xülasə, obanı apardım. Haman gecə teatr məclisində obanı geyib dərviş şəbihi göstərirdilər. Mən də baxırdım. Və dostumun sözləri yadıma düşürdü. Öz-özümə deyirdim: – Pənah Allaha.

Sabah oldu, gördüm ki, gözlərim bərk ağrayır. İndi bu saat elə bərk şiddətlə ağrayır ki, gözlərimi açma bilməyirəm. Bu gün axşam Mirzo Cavad hökümün sözlünə baxıb getdim hamama və həcamət qoydurdum. Mənfəətini görmədim. İndi bu sözləri yazmaqdan qəsdim teatr məclislərinə libas verən qardaşlarımı xəbərdar etməkdir ki, bu işlərin nəticəsi söz yox ki, axırıtda məlum olacaq. Və lakin bu dünyada da homişə bu cür adamlar növ-növ bədbəxtliklərə düşər olacaqlar.

Hələ bozi biar adamlar teatrlara övtrə libası da aparırlar. Ay aman, Allah, nə günlərə qaldım?!

"Molla Nasrəddin", 1906, № 37

CƏNAB MOLLA ƏMİ!

Mələm ola ki, bən də çox millətpərəst adamam. Sənin yaman gününü istəmirəm. Pişəzvəqt səni ayıq ələyirəm, məbadə, məbadə, cindarlara şəkə gətirərsən. Ağzın, ya gözün, ya qulağın öyilər. Mən gördüyümü görmüşəm. Dünən bizim Zəlxanın başı ağrayıb yatmışdı. Qonşularım dedilər ki, bunun sümük azarı var. Buna cindar Molla Şəbanqulunu gətirin, bir neçə heykəl yazsın. Müxtəsər gedib mollanı gətirdik. Molla əvvəl bir qədər qərribə-qərribə cinlərin adını oxudu, zəfəran, müşk və soğan suyu ilə dualar yazıb tapşırırdı ki, bunun ikisini kasaya salıb qarısını çıxardıb bir sabah, bir axşam içsin və bir neçə dualar da yazıb buyurdu ki, birisini atası çörəkden əvvəl suyunu çıxardıb içsin, birisini də həmçinin anası. Vəlhasil, molla duanı yazıb tapşırıb gedəndən sonra uşaq deyəsən ayıldı, lap anadan doğma

kimi oldu. Gecə yatıb səhərdən gördük uşaq yaxşıdır. Daha lap arxayın olduq. Belə-belə təcrübələri görüb mənə ondan ötrü yazıb səni ayıq etdim, məbadə, şəkə gətirərsən. Yəni bir naxoş uşaq var idi, apardıq "Tisbağa piri"nə, orada mücəvür bizdən iki manat on qəpik alıb, bir qədər torpaq kağıza büküb verdi dedi, suya salın, için və uşağa da içirdin. Qərəz, uşaq da için kimi rahatlıq tapdı. İndi, molla əmi, yazıb xalxələyiqə məlum edərsən, daha hər kimin azarlısı olsa, doktor, həkim lazım gəlməyəcək. Cindarlar ilə iş etmək olar, bilərsiz.

"Molla Nasrəddin", 1907, № 15

ƏŞQ VƏ MƏHƏBBƏT¹

Bu dünya bir dünyadır ki, bunda yaşayanlardan insan növü, yəni hər bir şəxs öz nəslinin artırılması üçün öz həmcinsindən birisi ilə bir yerdə üns tutub yaşamağa məcburdur. Əgər belə olmasaydı, tobiət ağacı meyvə verməzdi. Belə olan surətdə də insanlar günbəgün fəna halo düşüb, tonazül kökündən bilməz kəsildirdi. Nəsil və övlad doğulmadıqda bir zaman cəmi insanlar möhv və nabud olub köklərinin yer üzündən götürülməsi aşkardır.

Xudavəndi-ələm nəslin artmasını fikirdə tutaraq təzvicə bir təbii ehtiyac surətinə almışdır. İnsanlarda gördüyümüz meyl və həvəs həmin təbii ehtiyacə məbnidir. Bu meyl, həvəs isə hər iki tərəfin xüsusi zatında olur, bu meyl, həvəs və hiss – təbii hər bir insanda mükəmməl olduqda eşq və məhəbbət nəmi alır. Buna binaən həkəmə və üdəbaların eşq və məhəbbət bərəsində həkəməno sۆzlərindən bəzisini burada yazmağı münasib və faydalı gördüm:

1. Məhəbbət hər şeyə qələbə edər. – Verjil.
2. Bir qadının ən qiymətli sörvəti zövcinin məhəbbətidir. – İstube.
3. Məhəbbətə düşər olanların ruhi gözllərinin içində roqs edər. – Oqapys.
4. Məhəbbət bizə hər şeyi öyrədir. – Plufarq.
5. Məhəbbət bir müəllimdir. Hər kəsin qəlbində olsa, çocuq kimi ona itaət edər. – Ə.Razi.

¹ "Bəğbanlar" burə daxil deyil. Bu hesab ümumi metrik dəftərindən götürüldübdür.

6. Məhəbbət bir dərülülumdur. – Ə.Razi.
7. Sevmək, sevgilinin fikir və zəhnini almaq, onun kimi düşünmək, onun gözü ilə görmək, onun qolbi ilə hiss etmək. Əhəsil – təbiəti təbdil etmək, onun kimi olmaq deməkdir. – Berni.
8. Aşıqın xəyalı məşuqə bir kölgə kimidir, haraya getso, ardınca gedir. – Ə.Razi.
9. Bir qadın yalnız bir erkəyi məsud etməyə bəreludur. – Ə.Razi.
10. Məhəbbət qadınların qolbindo toğonni cələyon quşdur. – Alfons Qar.
11. Məhəbbət qolbi – insanda toğonni cələyon quşdur. – Ə.Razi.
12. Bir qadın hər bir şeyini öfv edər, yalnız kondisini sevməyini öfv edə bilməz. – Jan Jak Russo.
13. Həyat bir çiçəkdir, bal da onun meyvəsidir. – Viktor Hüqo.
14. Bir erkək görmək ilə, istər bir qadın görmək ilə təslim olursa, hər ikisi xoşbəxt olur. – Ə.Razi.
15. Məhəbbət kimsəyə rohm etməyən insafsız zalim. – Ə.Razi.
16. Könlü məhəbbət qabağında bir uşaqdır. – Sozaisin.
17. Məhəbbət səməi ülvyyotin bir səhridir. – Rasin.
18. İnsan birinə məhəbbət verdiyi vaxt zamanı – hazır o qədər gözəl görünür ki, səbəli düşünmək mümkün olmaz. – A.Qjon.
19. Məhəbbət hərdən daha qüvvətlidir. – Düzon.
20. Məhəbbət bir qüvvətli pohlivandır, hamı onun olindo acizdir. – Ə.Razi.
21. Məhəbbətə düşər olanı məzommot etmək bir yaralının yarasına duz tökmək kimidir. – Ə.Razi.
22. Məhəbbət bir sarı illotdir ki, sovlot cələdiklorini çılğın bir hala gətirər. – Hamilton.
23. Məhəbbət haradan gəldiyini, nə cür qurtardığını və əsli nə olduğunu bilmədiyimiz bir şeydir. – Madmazel Doskodori.
24. Məhəbbət bir balaca uşaqdır, onun əlindən tutub həmişə gəzdirməlidir. O da özünə rəhbərlik edənin gözlerini çıxarıb rəhbərini və özünü də kor cələyib, qayıb olmasına çalışın kordur. – B.Lusq.
25. Məhəbbət gözün düşmənidir. İnsanı kor cələyib gətirdiyi yoldan azdırar və bir qaranlıq quyuya salmağa çalışır. – Ə.Razi.
26. Məhəbbət nə qədər tez tutuşmuş və sürətlə yanmışsa, o dərəcə ömrü az olan bir oddur. – A.Riqar.

27. İnsan 18 yaşında pərəstiş edər, 20 yaşında sevr, 26 yaşında arzu edər, 40-da tofoktür edər. – Pol Duqoq.

28. Məhəbbət bir oda bonzor, nə qədər gözəl örtülüb basdırılırsa, o qədər gözəl və uzun müddət yaşar. – A.Dususi.

29. Məhəbbət erkəklərin ömrü içində bir dəfə hesab olunursa, qadınların bütün ömürlərini təşkil edər. – Madam Dustacl.

30. Məhəbbət qolbloro qapısı açıq cələ girən yəldən daha asan girər. – Vidland.

31. Məhəbbət keçmiş və gələcəyi unutturur. – Madam Dusvinyc.

32. Eşq odu yanan kimi insanı da yandırır. – Məsəl.

33. Məhəbbət bir düşməndir. Moxluqatın oksori ona qurbandır. – Şopenhauer.

34. Məhəbbət bir oddur, lazımdır düşən yeri alovlanmamış söndürmək. – Ə.Razi.

Xülasə, əqvali-hökimanolər ki, eşq və məhəbbət bərosində dinləmişdir təməmən yazmaq arzusunda bulunsaq qaç cild kitab şəklinə girər ki, birer cildi yüz səhifədən ziyadə olar.

Ancaq eşq və məhəbbət bərosində olan əqvali-hökimənci mükəmmol bilmək və mütaliə qılmaq arzusunda olan Adolf Reyqann tərtib etdiyi və doktor A.Monifin tərcüməsi "Məhəbbət, izdivac, qadınlar" nam kitabı mütaliə qılmalıdır.

Bu halda insaf və vicdan ilə çalışmalıdır ki, eşq və məhəbbət insanı bəxtiyarlığa yetirsin.

Eşq, bir uşaq ana qarnında olarkən onun qolbində yerləşdirilmiş bir ağır, qiymətli gövhördür və bəlkə dünya və axirotin xoşbəxtlik mayasıdır.

Eşq və məhəbbət insanın bədonində bir misilsiz hakimdir. Eşq gərçə ruhani olub gözəl asardan isə də, bulunduğu yerdə elektrik kimi bərq dili-şərarələrindən alovlar pəyda olmaqdadır, bunun qüvvəti damarlar vasitəsilə bədonin cəməi yerinə sirayət edir. Ancaq o elektrikin qüvvətindən insanın cəməi üzvləri titroməyə başlar, alı cəkdiyi dəmdə ağzından tüstü şəklinə bir buxar havaya qalxar...

İnsan uşaq vaxtında qolbinin bəşiyində yatan eşq, uşaqlıqdan həddi-bülüğa yetişkənə oynar. Bəzi bədonədə əlaməti və nişənosı təz aşkar olur, bəzi bədonələrdə isə əlaməti və nişənosı gəc bilinir. İnsan xah erkək, xah diş, ananın qarnından dünyaya gəldikdə, onun qolbində eşq və məhəbbət, ürəyinin bəşiyində südəmər uşaq kimi şirin uyquya məşğul olar. Uşaq hədd-bülüğa çatarkən hamı uşaq

uyğundan ayrılıb böyümөгө başlar, guya ki, bu uşaq bir od parçasından törömiş od parçasıdır. İki cavanın qəlbində oyanan eşq və məhəbbət hərarəti irəliddən bir-birini tanımayan arvad və kişi, yeni – zövcə və zövcə guya bir yerdə durmuşlar və çox zamandan bəri bir-birini tanıyırlarmış. Buna bais eşq və məhəbbət odudur. Evlənməkdə ittihad, yəni birlik eşqdir. Hansı evdə bu ip qırılsa, bu evdə xətirçəmlik və xoşbəxtliklə rahat yaşamaqdan bir nişanə belə tapılmaz.

Vəsiliyi-ittihadi-ailə, yəni bir evdə bir külfətin birlik və xoşbəxtliklə yaşamaqlıq vəsiləsi olan eşq və məhəbbət olmayınca cəhənnəm odunda yaşamaq bundan yaxşıraqdır. Belə cəhənnəmdə odundan qurtarmaq çarəsi talaq verib ayrılmaqdır. Bundan başqa bir çarə yoxdur, hətta arvadlar arasında məşhur bir söz var ki, "talağımı satın aldım", yəni "məhrim halal, canım azad" deyirlər.

Bizim Qafqaz məmləkətində bəlkə ildə on mindən ziyadə talaq vəqə olur. O cümlədən 1907-ci sənə miladidə bir sənə içərisində Gəncə şəhərində yalnız şəhərdə 79 talaq vəqə olubdur.¹ Bu qədər talağın müqabiləsində 509 nikah cari olunubdur. Deməli, hesabə görə ərə verdiyimiz qızların yüzdə on altısı talağını alır, yəni ki, ərə boşuyur.

Buna ümdə səbəb budur ki, hər iki tərəfin bir-birinə eşq və məhəbbəti olmayır. Oğlanın qızı, qızın oğlana meyli, həvəsi olmayıb, bir-birini bir divi-ifrətə şəkildə görürlər. Şəksizdir ki, bir insan sevmədiyini görmək istəməz və onun ilə bir yerdə yaşaya bilməz. Yaşasa da ömrünün hər bir dəqiqəsində özünü bir cəhənnəm içində əzab çəkən görür. Amma bizim müsəlmanlar, yəni atalarımız – uşaq nədir, eşq-məhəbbət nədir – deyib öz qız balalarını istədiyi şəxsə verib, bir əsarət qurbanı etməkdədir. Qız balaları on beş yaşına gəlməmiş başlarından rədd cümləyəyə çalışırlar. Və halon ki, qız on beş yaşında özünü yeni tanımış olur, başqasını necə tanıya bilər. Gəncə şəhərində on-on üç yaşında bir məsumə qızı ərə verən çoxdur. Və halon ki, qız özünü hələ tanımamış ərə, ev, bala nədir anlayırsa, yenə ömrünün hər bir dəqiqəsini məşəqqətlə keçirtməkdədir. Zavallı qız gedir bir evə. Beş-altı nəfərin içinə ki, hər biri bir xasiyyətdədir. Bilməyir ərənin xasiyyətini götürsün, qayınananın, qayınananın. qaynın, yəni baldızın. Xülasə, hər ağızdan bir söz çıxır. Hər bir nəfərdən bir fərman sadiq olur. Bəxtsiz zavallı bilməyir hansı sözü dinləsin, hansı fərmana itaət etsin. 13 yaşında elmsiz, tərbi-

yəsiz bir tifil soğiro beş nəfər insanı dolandıra bilirmi? Qayınana həmişə şikayət edir ki, gəlinim nəyə lazımdır, okmək, bişirmək, paltar yumaq... bilməyir, ancaq yaxşı yemək-icmək, geymək bilir. Ər: "Nəyə lazımdır bu?.. Libasım vaxtında yuyulmayıb, yeməyim vaxtında hazırlayıb, bozartmanı ki, duzsuz çəyir, filan... filan..." Xülasə, hamısının fikri budur ki, 13 yaşında bir zavallı, elmsiz, tərbiyəsiz olduğu halda, hər bir işi görməkdə dərəcəyə-qüsür və nöqsanı olmasın. Burası yəqindir ki, belə olan surətdə talaq məsələsi meydana girir. Zavallı qız ağır yükləri götürməkdən bir az çəkmir ki, qönçə kimi dodaqları ağarıb, gül kimi üzü sarılır. Gözləri çuxura düşüb, bədən günbəgün saralıb-solur, incolib zoifləşir. Belə olan surətdə həmin zavallının anası övladını bu halda görcək sorar: "Qızım sənə nə olmuş, söylə, zoifləşmişən?"

Qız: "Anacığım, evimizin ağır yüklərinə təhəmmül edə bilmirəm. Ana, dürlü-dürlü əzab içində yaşayıram. Məni vururlar, söyürlər, incidirlər. Ana, məni öz əllərinizlə cəhənnəmə saldınız."

Qızın sözlərinə ana tab gətirə bilməyib axırı-oləmdə bir ədəvət aşkar olur. Yəni talaq məsələsi düşür ortaya. Yəni, niza vəqə olub, cinayət sadiq olur. Bundan olavə, oğlan qızı, qız oğlanı sevməyi halda hər iki tərəf bir bədbəxtliyə, bir böyük bəlaya düşər olurlar ki, yüzdə biri canını xilas edə bilməyib, qara torpaqların qucağında kamali-istirahət ilə yatmağa məcbur olur.

Xülasə, bunlardan vaz keçirik. Mətləbdən uzaq olmamaq üçün fəvqə nəğil etdiklərim, kümbəli mükəmməl surətdə həckayələrində ərəz ediləcəkdir. Ancaq bu kitabçada eşq və məhəbbət barəsində söyləməkdən başqa bir şeyi söyləyə bilmərik. Gələlim mətləbə: bir xanım qızın yaş çoxalıb həddi-büluq vaxtını keçirdikdə nəçə illərdən bəri qəlbinin beşiyində olan od parçası dediyimiz eşq şərərisi oynayır. Fəqət qəlbindəki eşq odunun şərərisi əlovlanıb yandıqca, tüstüsü bir ah olub ağzından çıxdıqca qüdrəti olmaz özünü toxdatmağa. Buna binaən anası qızına böylə nəsihət edir: – Qızım, bundan sonra sən görək gizlənəsən. Oğlanlara, kişilərə özünü göstərməyəsən. Sən bir adamın malısən. O adamın sənə bir əmanəti var. Əmanəto xəyanət olmaz. Görək bu əmanəti ismət və ülfət sandığında cəhənnəm ilə pak-pakizo saxlayasan. Evində anan ilə çalış, romanları oxuma. Eşq və məhəbbətə dair yazılan kitabçaları oxuma. Eşq və məhəbbət barəsində yazılmış şeir və qəzəllərdən izhari-nifret et. Onları görməkdən gözlərin yum, dinləməkdən qulaqlarına yumruq tut.

¹ Bu əhvalat "Talaq" nam həckayədə tamamilən noql olunur.

Əlbəttə, anaların belo nəsihətləri və qadağanları dinləməyə ixtiyar vardır. Analar övlada nasəh olmağa məcburdur.¹ Lakin gözü Tanrıdan başqa bir kimsəyə yuma bilməz. Analar öz övladlarını kor etməyə çalışarlarsa da acizdirlər. Hətta bəzi analar da var ki, qızları elmsiz, tərbiyəsiz olduğu halda, qızlarını qonşuya getməyi, yanından uzaqlaşmasını hökm edirsə, müvəffəq olurlar. Çünki göz nə qədər yumulu olsa da, bir dəfə açılacaq bir muncuq misalında didə bu böyüklükdə dünyanı görməyə qadir olur. Əvət, biçərə qızın qəlbindəki hərətə-əşq günbögün artır bir davasız və acı dərddə düşər edir.

Zavallı, biçərə qızın hoyasından və ismətindən mələkə üzünə bonzor üzü qıpqırmızı qızarı. Özü-özündən xəbəri olmayaraq, pərdəli yetişir, bu biçərəni qəlbində olan naxoşluqdan ancaq izdivac qurtarı. Yəni öz sevdiniyə qovuşdurmaq, çünki erkəklərdə olan eşq qızlarda olan kimi pərdədə qalmaz. Tez aşkar olar.

Arvadların diriliyi üç qisimdir... birisi uşaq vaxtı – qəlbində eşq yatan zaman, ikincisi eşqi yuxudan ayılan vaxt – cavanlıq zamanı, üçüncüsü – eşq mayəsinin bir başqa tövr ilə cəlvələyib zahir olan vaxtı (kəmalə yetişmək zamanı), lakin bu son zamanda olan şeylərə tərəf çəkir. Bu üç dövr və zaman hər arvadda vardır.

Eşq insanlarda günbögün artır. Eşqin insana olan təsiri nə qədər aqil insanda olsa, onun cəmi ixtiyarını əlindən alıb divanə edər, ancaq bir insanda hərətə eşqi aşkar olan kimi lazımdır dərhal evləndirmək, könlü sevdiniyə ona təzvic etmək. Evlənmək omri təbiət ilə və dini-məzhəbə bir diri yaşamaqlıq suyudur. Hor iki tərəf bu sudan içdikdə hərətə-əşq sönər. Təzədən bir dirilik tapırlar. Hərətə-əşq heç bir şey söndürməz, mögər evlənmək suyu.

Ancaq burasını da söyləmək gərəkdir ki, zəmanəmizdə oğul və qızı evləndirməkdə çox xatalarımız olur. Şərəitimizcə və ümumi hükəmə və üdəbalarn rəyincə oğlan və qız hətta həddi-bülüğe yetişəndən sonra bir-birini seçməsələr, bir-birinə meyil və məhəbbət etməsələr, onlara əqli-nikah cari etmək böyük qəbahətdir. Gərəkdir oğlan və qız kəmalincə kəbir ola. Yeni fəvqidə zikr etdiyimiz ikinci dövrdə ola (21-22 yaşında bir-birlərini kəmalincə sevib, eşq və məhəbbətlərini yekdigərə elan edərlər və bir-birlərinin əxlaq əhvəlatından xəbərdar olalar). Sonra onların şəriətə müraciət edib əqli-

¹ Hərçənd bu nəsihətlər oxumuş qıza deyilir, lakin oxumamış qızlara da çox deyilir. Məsələn, roman əvəzinə eşq və məhəbbətə dair söylənilən nəsihətləri dinləmək.

nikahları olmasını istinad edərlər. Şəriət isə onların iqrarınca əqli-nikahı cari edib, hər iki həsətə çəkəni bir-birinə qovuşdurar.

Əfsus, sode-əfsus ki, bu gözəl hökmü və kari-möhsononi unudub, bir pis adət icad etdik ki, bu cürə adətə-qəbiho bəyonmədiyimiz bəd-pərəstlərdə də yoxdur. Məsələn, atalarımız, analarımız, analarımız canlarından öz sevdikləri övladlarına bir qan içən collardan bətor gərsənirlər. Oğlanlarımızın oksəri hoyadan, məzommotdən, töhmətdən və qorxudan üroklərində olan dərdrəni açmağa qadir deyillər. Böyüklərə itaət vacibdir. Məsələn fəhəvasınca eşq və məhəbbətlərini bədəndə və arzularını qəlbə gizli saxlayıb, ancaq kondilərə belə təsəllilərdən verib, min əzab və möhnət içində yaşarlar. Nə cəlməli, çox da mənim könlüm filan qızı sevir, insan dünyada çox şeyi arzu edir, lakin müvəffəq ola bilmir...

Bir ata öz oğlunu evləndirmək istədikdə oğlunun razılığına baxmayıb və eşq məhəbbətdən xəbərdar olmayıb, öz kəfincə hər kimin qızını istəyə alır. Oğlu narazılıq izhar edərsə, ona aqvalideyn deyib hər bir yerdə töhmətləndirir. Qızlarımız isə botni-madordən düşükdə ata və analarını bir collad libasında görüb, onlardan bir sos çıxdıqda ağarıb, əfil-əfil əsirlər. Biçərə qızlarımız kəbir də olsalar və səğir də olsalar ata və analarına iki qəpik, bir para misalında olurlar. Atalarımız isə qızlarının razılıqlarını nəzərdən uzaq tutub, öz xahişlərinə görə haraya istəsələr xərc edərlər. İcimizdə ən boxtsız və məzlum olanlar və zillət ilə yaşayanlar qızlarımız və arvadlarımızdır. Bunların hər bir hüquq və ixtiyarlarını qəsb etməyib heyvanatdan da alçaq tuturuq. Həmişə sirləri, fikirləri ürokdə, mətblərləri, arzuları könlələrində, dərdrəni gizlin pərdədə, sözləri ağızlarında qalır. Dilləri bağlı, hər bir cəlmədən, maarifdən, tərbiyədən uzaq olurlar.

Ata evində, ata-ana və qardaşa, or evində ərə, qayına, baldıza, qayınataya, qayınanaya əsiri-müqəyyot olurlar. Heyvanatdan da zəlif yaşayırlar. Dəftəri-ümumi hesabına görə Qafqazda arvad və qız oğlan və kişilərdən az yaşayıb çox vəfat edərlər. Sübut üçün metrik və ümumi dəftərlərinə müraciət etməlidir. O cümlədən 1907-ci sənə miladidə bir sənədə Gəncə şəhərində 168 nəfər arvad və qız vəfat edibdir. Ancaq kişi öz əvəli ilə 112 nəfərdir¹. Burada məlum olur ki, vəfatda arvad kişidən 56 nəfər artıqdır. Bundan əlavə adətlərimizin ən böyük qəbihi bir cavana və 13-14 yaşında qızı 40-

¹ Xəncər və güllə yarasına – yəni öz dindaşlarının bəd cəbbarənəsilə ölənlər kişilərdən birə yüz doqquz nəfərdir (hesabə görə Əzraildən artıq... Müəllifin qeydi).

50, 60 yaşında bir qoca kişiye verməyimizdir. Bu qəbil adətimize çox qız balalar qurban olmaqdadır. Osmanlı təbiblərindən ədibi-şəhər doktor Hüseyin Rəmz bəy "Eşq və izdivac" adlı risalesində yazır: Bir gün məni bir xəstəyə baxmağa apardılar. Xəstənin xanəsinə gedib, otağına girdiyim zaman xəstənin dəmir çarpayı üzərində gözəl, qayət təmiz və pak ipək yorğan-döşək içində gördüm. Bu xəstə 20-22 yaşında, Allah-təalanın yaratdığı gözəllərdən ən birincisi olduğunu gördüm. Gözəllikdə və nöqsansızlıqda misli olmayan bu xanım zıncınlı libas içində idi. Həmin xəstənin naxoşluğuna baxdıqda nə gördüm. Ağ ciyərləri fəna və həlakə üz tutmuş. Bu nazik bədən tezliklə həlak, torpağın içinə girəcək, o nərgiz kimi gözəllər, o bədirlənmiş ay kimi üz, o sərv kimi qamət qara torpaqlar altında pozulub xak ilə yeksan olacaq!..

Bu xəstənin arzusu könlündə qalmağı, təzədən, dübarə dünyadan kam almayıb qəbir evinə gəlin getməyi mənə yəqin oldu. "Təbibin olsa da kəz bimərizin səhhətini sevir" fəhüsaqınca təsəlli verib lazım olan davaları yazıb evimə qayıtdım. Necə gün bu minval ilə xidmət oldunsa da, getdim, gəldimse də xəstəyə yaxşılıq üz vermədi. Daha da naxoşluğu günü-gündən şiddət etdi. Yazdığım davalardan bir mənəfəət hasil olmadı. Yəne bir gün xəstənin yanına getmişdim, bir də baxdım gördüm ki, bu binava zavallı gəlin ölüm mənzilinə yaxınlaşıb bir-iki saata kimi ölür. Zavallı bu halı özü də anlamışdı. Bu halda məni yanına çağırıb ürəyində neçə zamanlarla saxladığı gizlin sirrini işarə edib dedi:

– Ay doktor bəy!.. Sizi çox yordum, zəhmət çəkib neçə gün buraya gəlib-getdiniz. Təşəkkürlər edirəm, çox razıyam sizdən, lakin mənim dərdimin dərmanı olmadığını mən çoxdan bilmişdim. Mən atamın alış-verişinin rəvacı uğrunda qurban oldum! Mənim əhvalatımı, macəramı bilmədiyiniz halda mənə acıdığımızı görürəm.

Doktor bəy! Cavanlıqda kim özünə ölüm istər?! Mən də qeyri cavanlar kimi gülmək, oynamaq, bir çox zaman yaşamaq istərdim. Ürəyimdə dürlü-dürlü arzular, mətləblər, dileklər məni bu dünyaya bənd etmişdi. Bu qədər xəstə olduğum halda yenə ölməyimə güman etmirdim. Fəqət bu günlərdə halım başqaladı. Hər nə qədər məzərim mənə həmişəlik bir gəlin otağı olacaqsada, yenə gözüm bu dərdli, bu qəmli dünyada qalır. Doktor, neçə müddət mənə baxıb bir əlac etmək üçün buraya gəlib-getdinizsə də, nə tövri oldusa da mənim ərimi görə bilmədiniz...

Əgər mənim ərimi görəydiniz atam hansı olduğunu bilməzdiniz. Onu mənə ata, yəni qayınata hesab edirdiniz?

Bilirmisiniz, izdivacın rısteyi-ittihadı eşq və məhəbbətdir. Eşq və məhəbbət maya kimidir... artdıqca artar, izdivacın qədrini artırır. Hansı könlüdə eşq və məhəbbətdən əsər olmasa, o könlüdə həmişəlik nifret hasil olar. Atam mənə zülm-qədr etdisə də, mən onu bağışlayıram. Atam diriliyimə səbəb olmuşdu. Məni öz nəfəsinə fəda etməkdə ixtiyarı var idi. Mən də onu haqq ilə icra edərdim. Doktor, sizi belə mətəmli və ağlar sözləri ilə müəssir cəyləyirəm, məni əfv buyurasınız! Burasını düşünün ki, yaşamağımın son dəqiqəsi olan bir halda belə Kəbə ehtiramlı atam yanında bulunmayıb, nə də yaşamaq vaxtımın nuru olmağı lazım gələn ərimi yanımda bulunmayıb? Hər ikisi məni bu ölüm yorğan-döşəyinə atıb öz işlərlə məşğuldurlar. Zahirədə yad, fəqət batində, məhrəm olan siz həkimdən başqa mənə indi bir kəs həmhəl ola bilmir. Bu da bəxtsizliyimizin meyvasidir. Doktor, mənim dərdim eşq və məhəbbət dərdidir! Bu da bir cür çaresiz dərdədir. Allah səndən razı olsun, daha zəhmət çəkmə. Bir-iki saat keçər ki, ölürəm! – dedi.

Biçarə xəstə bu can yandıran sözləri dedikdə məni ağlamaq tutdu. Gözümdən damcı-damcı yaş töküldü. Xülasə, oradan gənə evimə qayıtdım. Dörd saat qədər keçdi ki, eşitdim biçarə vəfat eləyibdir. Bu qızıcığazın düşməni-həyatı olan vərəm dərdinin səbəbini ata-anası nə qədər fikirləşdilsə də bilmədilər. Fikirləşə-fikirləşə özləri də vərəm naxoşluğuna düşər oldular. İki ay çəkmədi ki, qızın anası vəfat etdi. Zavallı qızıcığazın atası da anasını təqib etdi. Bundan əlavə gözümüldə gördüyüm əhvalatdan birisi də budur ki, bir gün rüfəqalarından birisini məhzun gördüm. Məhzunluğunun səbəbini soruşduqda bir gözəl qızı sevməsini söylədi. İlahir.

Bir müddət keçmişdi ki, rəfiqimin evlənmək xəbərini eşitdim. Rəfiqim ilə görüşüb onu təbrik etdikdə bir ah çəkib gözü yaşarmış yerə baxdı. Dedim:

– Rəfiq, niyə bu hala düşdün?

– Ay rəfiq! Sevdiyim qızı bir başqasına tözvəc etdilər. Məni də sevmədiyim və görmədiyim bir başqa qıza zövc etdilər. Mən isə buna təsəlli verib, görüşüb ayrıldım. Qaç müddət keçmişdi ki, rəfiqimin mehmanxanada şərabxorluğa və zinayət mürtekb olmasını eşitdim və görüşüb ona nəsihət və məzəmmət etdikdə belə cavab verdi:

- Ah, rəfiq! Sevdiiyim qız dörd ayın gəlini oldu. Vəfat etdi. Sevmədiyim zövcəmi bir dəqiqə belə görmək istomirəm. Bir tərəfdən sevdiiyimin qəmi-hicranı, bir tərəfdən də sevmədiyim zövcəmin qəmi məni məhsur etmiş, fikir, xəyalat məni dürlü-dürlü mərəzlərə düçar etməkdədir. Buna binaən şərabxorluğu özümə adət etmişəm. Fikir, xəyalatdan uzaq olmaq üçün məst olduqda da zinayə mürte-kib oluram. Xülaso, bədənimdə və qəlbimdə dərdi-qəm və hərarəti eşq şiddətdilər.

Bir qaç gün də keçmişdi ki, rəfiqim həbsxananı teleqraf gətirdi.

Mən isə bunun bu sözlərinə mütəhəyyir olub yenə təsəlli verib, nəsihət etdim. Qaç gündən sonra rəfiqimin məstlik halında bir nəfər rəfiqini tapança ilə vurub öldürməsinə eşitdim. Rəfiqimi də həbs etdilər. Bir qaç gün də keçmişdi ki, rəfiqim həbsxanada vəfat etdi. İndi diqqət edin, görün hər ildə bizdən neçə yüzlerce əziz balalar bu pis adətlərimizə qurban olurlar. Eşq və məhəbbət bir böyük bəla olmağı şübhəsizdir.

YUSİF VƏZİR CƏMƏNZƏMİNLI

(1887-1943)

ƏCƏMİLİK MÖHÜRÜ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏ

Azərbaycan türklərinin həyatına ətraflıca nəzər yetirib, bu həyatı qeyri-türklərin, məsələn, əvvəlki hallarında qalmış türkmənlərin dolanışığı ilə müqayisə etsək, bu iki tarixə yavuş qövmin arasında böyük bir təfəvüt görürük. Bu təfəvüt bundan irəli gəlmir ki, biz türkmənlərə münasib mədəni bir tayfayıq – özümüzmə məxsus ədəbi dilimiz, ədəbiyyat və musiqimiz mövcuddur: maarif yolunda da onlardan çox-çox irəli gedib mektəb, mətbuat və bir xeyli də mükəmməl təhsil görmüş alimlər yetirmişik. Əsil məsələ bunlardan ibarət deyil, söz ondadır ki, bizim tərzi-həyatımıza, adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı əməllər qarışib, möhkəm mövqelər məşğul ediblər. Bu amillər də, əlbəttə, tarixi səbəblərdən irəli gəlir. İran hökəmrənliyinin, ecəm mədəniyyətinin nəticəsi olub. Hansı tərəfdən həyatımıza nəzər yetirsək, adət və ayinlərimizə, milli mədəniyyət məhsullarımıza İranın qoyduğu fəna izlərə rast gələrik. Hər yeni iş (mədəniyyət ya qeyri-mədəniyyət nəticəsi) şəhərlərdə əvvəl baş verdiyinə görə ecəmlik möhürü də kəndlərimizə artıq təsir edə bilməyib şəhərlərimizdə dövrən sürməkdədir. Məsələn, arvadların qapanmağını götürək. Çarşab ("çadırşəb" fars sözüdür) gəzdirmək türkmən elində adət olmayan kimi, bizim kəndlərimizdə də və Anadolu köylərində də adət deyil. Şəhərlərimizdə də İran mədəniyyətinin dövlətindən şədid bir halda yaşamaqdadır. Və hansı möhürlərdə ki ecəmlik təsiri daha da artıqdır, orada çarşab ilə kifayətlənməyib rübənd də (fars sözüdür) gəzdirirlər. Kəndli türk arvadının açıq gəzməyi, "çadırşəb" və "rübəndin" fars kəlmələri olmağı açıqca isbat edir ki, türklərdə belə adət yox imiş...

Tərbiyəmizə gəldikdə burada da haman təsire rast gəlirik. Uşağı çağıranda görə "bəli" desin. "Hay" desə, onu ədəbsiz sanırlar. Deməli, türkün hayı, İranın... "bəli"sindən alçaq tutulur.

Köhnə mektəblərdə uşaq öz dilində oxuyub yazmır – kitablar və yazılar fars dilində olur. Təbiidir ki, bu mektəblərdən çıxanlar özləri ilə həmişə bir farslıq daşıyırlar. Bunun üçün də şairlərimiz əsərlərini fars dilində yazır, fars hərfələrini təqlid edirlər və cəmiy-

yatımızın adi üzvləri də məktub, sənəd, ticarətə dair hesablar və qeyri şeylər yazdıqda yenə fars dilinə müraciət edirlər. Qarıbə burasıdır ki, iki türk bir-biri ilə öz dillərində danışdıqları halda, bir-birinə kağız yazdıqda fars dilində yazırlar. Cənab Nəvvab türk şairlərinin törcümeyi-hallarını farsca yazır, türk oxucularına təqdim edir. Halbuki cənab Nəvvab türk dilini bilir və bu dildə şeirlər də yazıb.

Ədəbi qaydaları da farsdan götürmüşük. Şair görək şeirlərini məhdud bir dairəyə salsun. Qafiyələrin qurtaracağı “əlif” olsun. Sonra v, t və i.a. Bundan əlavə qeyri-təbii eşqi mədh edib əxlaqı pozğun fikirlər nəşr etmək də əcəmlərdən qalıb. Badəni və uşağı tərif edən ədəblərin də izincə camaat gedib. Qeyri-təbii məhəbbət türk icadı deyil, çünki türk ünsürü təkə, qırqız və tatarlar arasında buna rast gəlmirik. Bu murdar adət qədim yunan və Roma dövlətlərindən Bizansa, oradan da İrana keçib. Sonralar İranın ədəbiyyatı ilə də Türkünəstanə və Azərbaycana sirayət edib. Arvadların qapalı olmaları bu adətə əlverişli bir zəmin hazırladıqlarından indi də camaatımız bu fənəliqdan xilas ola bilmir.

Türkünəstan övmələrinin ruhani həyatını nəzərə aldıqda onların qeyri dindar olduqlarını bilirik. Qırqızlar müsəlman adını daşdıqda dinə əsla möhtac deyillər. Türkmən obalarını dolandıqda məscidə rast gəlməzsən. Təkə nişanlarının (müsəlmanlarının) özlərinə məxsus libasları olmaz. Camaat geyinən çapandan geyib başlarında da dəri papaqları olar. Mollaya müqəddəs bir nəzər ilə baxıb onların uca mərtəbələrə mindirən mürəbbəzlik ömürlərini boş-boş dini mübahisə, cənnət və cəhənnəm məsələsi ilə keçirmək – türkmən arasında adət deyil. Bu sağlam övmələr dünya ilə məşğuldur. Bunların qayələri – şücaətli ömür sürüb şan və şərəfə malik olmaqdır. Uzaq Şərqdən gəlib Qafqaz, Anadolu və Balkan dağlarını aşıb macarlara tərəf üz qoymaqlıq da türklərin şücaətpərvərliklərindən və müzəffəriyyəti aşıqı olmalarından irəli gəlir. Azərbaycan türklərində bu əsil türkə mənsub nişanələr qalmamağına səbəb yenə İran hökmlərliyinin mənhus nəticəsi olan riyakar xəlifəsidir ki, başımıza çəkib cənnətə yol axtarıq. Özümüzün də əqidəmiz budur ki, bizdən pak, doğruçu millət dünyada yoxdur. Bizdən savayı hamı murdardır, dünya da “darfənədir”. Bundan başqa, bir darbəza da vardır ki, görək ora üçün çalışsan. Bu da əcəmlərdən iqtibas olunan bizim bəzi fəlsəfəmizdir. Bu fəlsəfə sayəsində murdarları darfənəyə verib özümüz gözümüzü darbəzayə dikmişik. Ümidimiz də bu-

dur ki, hər mömin qardaşa darbəzada bir neçə gözəl huri verəcəklər, əbədi ləzzətə nail olacaqlıq.

Məzhəbbazlıq, dərviş, duaçı, falçı, seyid və mərsiyəxan kimi ixtira və icadlar da İran həyat əqliyyə məhsulları olub oradan bizlərə töhfə olub.

Yuxarıda söylənəndən məlum oldu ki, əcəmin pozğun mədəniyyəti Azərbaycan türk həyatına bir elə ağır möhür basıb ki, indi də onun nüfuzundan xilas ola bilmirik. Heyif ki, bu nüfuz ilə mübarizə etməyə hələ bizdə qüvvə yoxdur. Zənnimcə, onda mübarizəyə müqənnid ola bilirik ki, aşağıda bəyan olan fikirlər qüvvədən fəle keçə. Fikirlərim səkkiz fəsildən ibarətdir:

1. Görək bizim bir cəmiyyətimiz olsun ki, dilimizi farslıqdan xilas eləsin. Bu da onda mümkündür ki, cəmiyyəti fəal və kamil amillər təşkil edələr. Və hər müəllif kitabını çapa verməzdən qabaq cəmiyyətə göstərib qüsurlarını düzəltirə. Beləliklə də, ədəbiyyatımızın iki axınıdan da uzaq olub, osmanlı və ərəb dillərinin nüfuz altına düşməz. Bir də ədəbiyyatımız ədəbsiz kəlmələrdən və qeyri qüsurlardan xilas olar.

2. Görək müstəid və geniş məlumatlı münəqqidlərimiz ola, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar. Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir. Bunun ilə ehtiyaclar dəf olmasa, fars və ərəb sözlərinə əl atmaq olar. Ədəbiyyat ayıq bir məsələni təqib etməlidir. Həqiqətnəvisliyə artıq meydan verməlidir, şeiri nəzərdən uca tutmalıdır. Çünki nəzn qafiyənin düzliyi üçün fars və ərəb kəlmələri ilə şü istemal edir. O söz ki, türkdə var, onun əvəzinə qeyri söz yazmaq, danışmaq işlətmək, əlbəttə, böyük xətdir. Məsələn, “su” ola-ola “ab” və ya “qan” əvəzinə “xun” demək kimi. Şeirnəvislikdə də ki, belə xətalardan çəkinmək mümkün deyil. Amma şeir ilə yazan qafiyə düzliyinə möhtac olmayıb həmişə “arvad” əvəzinə “zən” və ya “qadın” kimi xətalardan əsərini uzaq saxlaya bilər.

El ədəbiyyatını toplamaq dilimizə artıq genişlik verəcək. Bu nöqtəyi-nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” sərlovhəli kitabı ziqiyət bir əsərdir. Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si və Mirzə Məhəmməd Axundovun “Məclis yaraşığı” da bu yolda böyük xidmətlər edirlər.

3. Milli musiqimiz türkləşməlidir. Bunun ilə həm farsca qalib gələrik, həm də türk mədəniyyətini ləzzətli bir mövqeyə gətirərik ki, hamı məhəbbət və rəğbət göstərib ona yavuşlaşar. Məsələn,

Üzeyir bəy Hacıbəyov cənablarının operaları bizim aramızda kəsi-
bi-şöhrət edən kimi, türkmən və onlara qonşu – kürdlərin arasında
parçaları ağızlarda oxunmaqdadır. Bir kürd uşağının “Söylə bir gö-
rüm ey ərəb” oxumağı türklüyün müvəffəqiyyəti deməkdir.

4. Qızlarımızı mükəmməl surətdə oxutmalıdır. Onları hüquqsuzluq
təzyiqindən qurtarmalıdır. Arvad elmi və əri ilə müsavi olsa milli ruh-
lu və tərbiyəli övladlar yetirər. Təbiidir ki, belə uşaqlar gələcəkdə öz
tərbiyələri sayəsində nə farslığın və nə qeyri millətlərin nüfuzu altına
düşməyib öz milli yolu ilə milli qayələrə (ideala) doğru gedər.

5. Türk məktəblərinin sayını artırmalıdır. Onların içində ruhani
sınıfı yetirmək üçün ədədi və ali məktəbi bina etməlidir ki, oradan
kamil mollalar çıxıb biçərə camaatımızı İrandan gələn ecəm etvar-
lı molla-nümələrdən və mərsiyəxanlardan xilas etsinlər.

6. Bizi farsların nüfuzu altına salanlardan biri də fars ədəbiyya-
dır. Lazımdır farsların Firdovsi, Sədi Hafiz kimi dahilərini Azər-
baycan türkcəsinə tərcümə etməklə təhə fars dilində onları oxuma-
ğa ehtiyac olmasın. Tərcümə, əlbəttə, “dəhri-həqai” kimi olmama-
lı, tərcümənin birinci şərti düzgünlük və sadəlikdir. Tərcümə nəsr-
də olursa bu iki şərtlər də lazımcına yerinə yetirilir.

7. Firdovsi və Sədilərin öz millətlərini nəşr etməkdə müvəffə-
qiyyətlərini gördükdə bizə də çalışıb dahilər yetirmək lazım gəlir.
Bunların vasitəsi ilə həm özlərinin mənəvi... (söz oxunmadı). Ehti-
mal ki, “təsirindən” olmalıdır) qurtaraq, həm də öz nüfuzumuzu
qonşularımız arasında artıraraq.

8. Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr et-
məlidir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin. Keçmişini öyrənsin
və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın. Yoxsa hər
kəsdən soruşursan: “Sən kimsən?” Deyir: “Müsəlman”. Təhə bunu
bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimiz də türk millətidir.

Rəy və fikirlərimi bildirdim. Bəlkə möhtərəm oxucular bu yol-
da bir qeyri də vasitə göstərəcək! – Raziyam! Ancaq hamımızın
fikri bu olsun ki, ecəm hökmrənliyindən qalma fəna “yadigar”ları
özümüzə uzaqlaşdırmaq.

Dil bərasində arabir yazılır. Hərə ortalığa bir fikir atır, yene
məsələ əvvəlki dairəsində qalır. Camaatımızın anlamadığı, başa
düşmədiyi bir dildə yazanların sayı gün-gündən artır. Bircə bunu
bilməli ki, bu yazıçıların qəliz ibarələr işlətməkdə fikirləri nədir?
Bu məsələ məni artıq dərəcədə həvəsləndirir. Çünki camaatımızın
gələcəyi üçün bu da lazımlı və həlli vacib işlərdən biridir. Buna gö-
rə qələm sahiblərinə rast gəldikdə bu məsələ bərasində söhbət açı-
ram, rəylərini bilmək istəyirəm. Belə söhbətlərin nəticəsi olaraq
düşünürsən ki, qəliz ibarə işlədənlərin və osmanlı dili ilə yazanlar-
nın çoxusu əqidə və məsləklə iş görmürlər. Məhz “belə yazıblar,
yazırlar, biz də onlara baxıb yazırıq” demək xahişindədirlər. Bir
çoxları “türk dilini birləşdirmək” istəyirlər. Buna görə də osmanlı
dilini ümumi bir dil sayırlar və bu dildə də kitablar, qəzetlər və jurn-
nallar yazıb Azərbaycan türklərinə verirlər. Halbuki bunların özlə-
rinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri var.

Dilin birliyi üç-dörd adamın bir dildə yazmağı ilə olmaz: dil
gerek işlənsin, mürurla gəlib birləşsin. Dil qayımaq zəiflik sev-
məz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-
qanad açar və bu asudəlik sayəsində də belə gözəl, zərif və geniş
bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın ya-
ratdığı el ədəbiyyatındadır, gerek onlar toplansın, öyrənilsin, öz-
birləşsin. Dil axtaran gerek camaatımızın arasında gəzsin, dolaş-
sın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlər-
də, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır. Qələm sahiblərimiz
buralara yönəlib bunları öz dilləri ilə danışdırıb yol göstərməkdən-
sə, özləri düz yoldan çıxıb, camaatı da avara qoymaq istəyirlər.
Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bi-
lik satmaq isə, bu ayrı bir məsələdir. Yoxsa camaatın mənəfəti də
mülhizə olunursa, gerek o camaatın başa düşdüyü bir dildə yazıl-
sın ki, o da oxuyub, bundan bir hissə götürsün.

Gerek yaddan çıxmasın ki, Azərbaycanda neçə milyon adam
var və onların çoxu geridə qalıblar. Bu səbəbdən də gün-gündən
əsir olub, əcnəbilərin ayağının altına düşürlər. Torpaqları, əkin yer-
ləri əllərindən çıxır, ticarət gedir, sənətdən xəbərləri yox, milliyət
və tərəqqi nə olduğunu bilmirlər...

Bu camaatı qaranlıqdan çıxartmağa ən əvvəl dil lazımdır ki, deyəni: "Ay qardaş, uşaqlarını məktəbə qoy, əkin yerlərini satma, gözü açıq ol..." Bunları hansı dillə danışdırmalı ki, başa düşsün? Əlbəttə, camaatın öz dili ilə, Azərbaycan türkcəsində. Osmanlı dilini bunlar bilməzlər.

Belo olan surətdə qəzet və jurnallarımızı osmanlı dili ilə dolurmaq camaata yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxartmaq deməkdir. "Necə" sözü əvəzində "nasıl", "arvad" əvəzində "qadın", "ata" yerinə "baba" və ya "pəder" yazmaq millətin dilini dolaşdırıb, işini çətinləşdirməkdən savayı bir şeyə yaramır.

Yaxşı olardı yazıçılarımız ata-baba dilimizə qayıda idilər. Ona mətbuatımız bir ovuc savadlının malı olmayıb, ümumin, yeni əzsavadlıların və heç savadı olmayanların da mənfəətinə qulluq edərdi.

1914

QULLUQ VƏ ƏSRLİK

"Böyük dura-dura kiçik danışmaz" – bu bizim ev tərbiyəsinin əməl əsasıdır. Bunun nəticəsi nə olur, məlumdur. Gözü açıq, hər şeyi bilmək istəyən uşaqlar böyüklərin rəyasetlərinin qabağında susub, ixtiyarsız bir qul halına gəlirlər. Belə tərbiyə ilə böyümüş uşaqlar özbaşına bir iş görməyə qadir ola bilmirlər. Bunlardan bənilik, müasirlik gözləmək boş bir xəyaldır. Çünki uşaqlıqda qul kimi böyüklərə tabe olub, onların yanında danışmağa cürət edə bilməyən balalar irilənib kişi olduqda da uşaqlıqdakı tərbiyələrinin iyi burlarından getmir. Yeni yekələndə də yeni bir "böyük" axtarırlar ki, ona tabe olsunlar.

Bir müsəlman cəmiyyətinin məclislərinə gedərdim. Otağın yuxarı tərəfində həmişə iki molla oturardı və onlardan aşağı sağ və sol divarların qabağındakı döşəkçələrin üstündə cəmiyyətin qeyri üzvləri əyləşərdilər. Bir məsələ müzakirəyə qoyulduqda ən əvvəl, əlbəttə, mollaların rəyi sual olunardı. Bunların hərəsi öz rəyini bildirərdi (buna sözlüm yoxdur). Qeyri üzvlərə gəldikdə, biri öz fikrini bəyan etməyə cürət etməzdi. "Tahu ağa buyurdu, mən nə deyim", ya "mən də ağa deyəndən deyirəm" sözlərilə qənaətləndirilirdi. Çox

ittifaq düşdükdə, sağ divarın dibindəki üzvlər onlara tərəf oturan mollaın sözünü təsdiq edərdilər, o biri tərəfdə oturanlar da öz molları ilə həmrəy olurdular. Daha hər kəs öz fikrini bəyan edərdi, doğruluğunu qeyrilərə də qandırır – bu yox idi.

Bunun səbəbi nədir ki, yazıq üzvlər fikirsiz, şəxsi rəyisiz, cəsətsiz bir qul halına gəliblər? Əlbəttə, həməən "böyük dura-dura kiçik danışmaz" sözləridir ki, bir möhkəm qanun sanılıb ev tərbiyəmizin bəsinasına qoyulub!

Ev tərbiyəsinin yoxluğu bizi qanadı kəsilməmiş bir quş halına gətirib, ancaq quş ilə bizim təfəvütümüz budur ki, onlarda qanadı kəsildikdə də uçmağa bir meyil görünür, bizdə isə heç bir meyil və həvəs yoxdur. Biz quluq, qulluqdan da çıxmağa əsla razılıq göstərmərik. Sözlümün doğruluğunu isbata yetirmək üçün bir müsəlman məhəlləsinə gedin, oturun otağın bir guşəsində, qapıdan girono zənn oləyin. Molla içəri girən kimi gedəcək yuxarı başa (buna sözlüm yoxdur). O ki qaldı qeyri adamlara, bunlar otağa daxil olduqda, bir az duruxacaqlar. Bilirsiniz duruxanda nə fikir cləyirlər? Özlərinə yer axtarırlar. Məclisin yuxarı başı (mollaın ətrafı) həmişə boş olar, lakin oraya getməyə cürət etməzlər: orada "böyük" oturur. Odur ki, hər kəs özünü başqa yer axtarır. Yer də olmasa, xalqı alalayıb, güc ilə sığışıp.

Aşağı başın darkeşliyi, isti vəziyyəti yuxarı başın geniş və asudeliyindən uca tutulur.

Gördünüzümü biz quluq. "Yuxarı" sözüəndə qorxuruq; həmişə özümüzü alçaq tutmağa meyil cləyirik. Bu səbəbdən də əcnəbilər arasında ləyaqətsiz bir mövqə məşğul edirik. Belə də gorək olaydı, çünki "niyyətin hara, mənzilin də ora" deyiblər.

Bir şəxs və ya millət üçün niyyət çox şərtdir. Hər kəs niyyətinə uca tutub və cəmi fikir və şeyini onun əmələ gəlməsinə sərf cləsə əlbəttə, peşman olmaz. Bir ingilis və ya bir ncmə öz vətəninəndən çıxıb, bizim məmləkətlərə üz qoyduqda fikri bu olur ki, gəlib böyük bir işə başlasın. Doğrudan da, görürsən şey və bacarığı sayosində bir elə iş başladı ki, bizim aramızda misli yoxdur. Müsəlmanlar işə belə deyillər: bunlar həmişə başlanmış bir işə yapışmaq meyində olurlar. Və ya bir "böyük" axtarırlar ki, ona tabe olsunlar. Məsələni dağıstanlı ləzgi, inqış və ya qeyri qövme mənsub bir müsəlman və tənindən çıxdıqda fikri bu olur ki, gedib bir dövlətliyə nəkər olsun. Və ya 20-30 manata qulluq edib, hökumət məmurlarını inqilabçı

dan və ya qeyri bir təhlükədən himf eləsin... Zavallı türklərin niyyəti meymundan savayı ayrı yere getmir: bir meymunu götürüb, düşür-
lər cəmi Rusiyyətin canına və başlayırlar millətimizin adına ləkə-
lər vurmağa. İrənlilər fikirlərini hammalığa, xırda-xuruşluğa, müftə-
xorluğa verirler və i.a. və i.a.

Rusiya Türküstanı aldıqdan sonra bir neçə yerlər abad olub, şe-
hərlər əmələ gəldi. Erməni, yəhudi və qeyri gözüaçıq millətlər bu
şəhərlərdə cəmi ticarəti və qeyri mənfəət gələn yerləri əllərinə al-
dılar. Qarabağın, Şirvanın kəndçi erməniləri ayağı cındır çanqlı bu-
ralara gəlib, indi hərəsi böyük bir dövlət və mülk sahibi olublar.
Müsəlmanların gələnləri də baqqallıqdan yapışdı. Bunların dədə-
babası bu işdən savayı ayrını görməmişlər; bunlar da o yoldan çıx-
madılar: kişilər "gördüklerini qoyub, görəcəyə getmək" istəmirlər.
Öz cızıqlarından çıxmırlar: "Azacıq aşım, ağrımaz başım" deyib öz-
lərini zəhmətə salmırlar. "Beşgünlük" dünyaya vəfa yoxdur: çək-
məsilən müsəlman da ölüb, qəbrə qoyulacaq, kaxana və zavod sa-
hibi xaçpərəst də. Qoy nə olur olsun!" Millətimizin bu fəlsəfesin-
dən sonra siz hələ şikayət edirsiniz ki, Bakının neft mədənləri mü-
səlmanların ola-ola əcnəbilərə keçib, milyonlarını onlara verirler.

Gəncə, İrəvan, Qarabağ bəyləri böyük mülkə, geniş torpağa
malik ola-ola onları dolandıra bilmirlər. Ağalıq edə bilmirlər. Ancaq
cəmi fikirləri bu olur ki, görsünlər pristavın dəftərxanasında bunlara
bir yer olarmı, orada qulluq eləsinlər. Bəylərimiz o qədər alçaq ti-
nətdirlər ki, pristavlara baş endirməyi özləri üçün fəxr bilirlər. Bir
dəftərxana katiblik şapqası bunlara o qədər ləzzət verir ki, onun yo-
lundə cəmi namus və qeyrətlərini verməyə hazır olurlar. Nişanın
qüvvəsi də ki məlumdur – mollalarınmız qeyrətdən əl çəkib, nişan-
dan əl çəkməyən kimi, əyan da bunlardan geri durmur.

Bəs biz qulluq! Bir adam axtarıq ki, ona deyək:

– Ağa, qulluğunda hazırım!

– Mənə görə qulluq!

– Qulluğuna müşərəf olmaq eyni səadətdir!..

Biz alçaqıq. Çünki "Yenilik", "Təzəlik", "Ucalıq" sözlərindən
ürkürük. İnsanlığın yoluna, mədəniyyətin yoluna yeni bir çıxır açma-
ğa müqəddir deyilik. Əcnəbilər gəderlər, biz baxarıq. Onlar elmdə,
fəndə, ədəbiyyat və sənayeci-nəfisədə də yeni yollar açır, təzə üs-
lublar icad edirlər; biz laqeyd qalarıq. Artıq-artıq tərəqqi meyilli
olsaq, onların izincə düşərik.

İz ilə getmək də qulluğun bir qismidir. Amma nə fayda, beləlik
bizə artıq xoş gəlir. Götürün ədəbiyyatımızı oxuyun, əsla təzəliyə
bir meyil görünmür. Ədəbiyyatımız, ələlxüsus, yeni yazılarımız ta-
mam bir meymunluqdan ibarətdir. Şair əlinə qələmi alırmı, götürüb
qaşı kamana və kirpikləri də oxa bənzədir. Daha bunlar mülhizə
ələmirlər ki, qaşı kamana oxşatmaq onu ilk söyləyən şairin kəla-
mında gözəl gördüdü. Ona əhsən deyildi. Sonradan yüzlərcə şair
adlanan onu təqlid edib, yenə qaşı kamana bənzətməklə təzə bir şey
vücudə gətirmədilər, bəlkə o şairin də gözəl kəlamını rəğbətdən
saldılar.

Bəzi şairlərimiz hürriyyəti mədh eləyirlər. Bunlar osmanlı şair-
lərinin izincə getmək istəyirlər. Bunu düşünmək istəmirlər ki, os-
manlı şairi istibdadın ağırlığından əzilib "Hürriyyət" deyə ah-əfğan
ələyirdi. Onların səslərindən dəhşət və zülm eşidirdi. Bunlar ha-
mısı təbii: əzilenin halı çığırtımdan bilinir.

İndi gerek bizim şairi nə vadar edir ki, hürriyyətdən yazır? Bu
damı istibdadın zorbalığından gecə və gündüz rahatlıq tapa bilmir?
Bunu da mı hər tərəfdən xəfiyyətlər təqib edib, ağzını açmağa im-
kan vermirlər? Şairlərimizin xüsusi həyatı ilə aşına olduqda, görü-
rük ki, bunlar nəinki istibdad ağırlığını hiss edirlər, həyatda laqeyd
bir ömür sürürlər və günlərini eys-ışrətdə keçirirlər.

Bəs, bunlar təqlid üçün hürriyyəti mədh eləyirmişlər. Odu ki,
bunların kəlamını oxuyanda nə hürriyyətin feyzini hiss edirsən, nə
də istibdadın ağırlığını; ürəyimiz heç bir iztirab və həyəcan ilə dol-
mur. Çünki şair hissiyyat ilə yazmasa, oxucuya bir təsir bağışlaya
bilməz!

"Millət" sözünü doğruçu millət xadimlərilə bərabər hər sər-
səri də ağzına alıb, "millət dalda qaldı", "milləti gerek qabağa apa-
raq" deyə-deyə qiymətdən salan kimi, "hürriyyət" sözü də hissiy-
yatsız şairlərin dövlətindən gülənc bir hala gəlib. Az çəkər ki, şairin
özü də əvvəlki hüsnünü itirib gözdən düşər. Səbəb də həmənz iz ilə
getmək xülyasında bulunan təqlidçilik qulları olarlar. Çünki bizim
üçün təb, ilham, Allah vergisi mənasız sözlər olub. Şeiri sənətə (pe-
şeyə) döndərmişik; guya hər kes istəsə şair ola bilər, hər nə desə-
lər yazar, müəyyən vəqtdə sifariş verilən şey kimi hazır edər. Av-
ropanın müqəddir şairlərinin tərcümeyi-halını oxuduqda gördük ki,
bunlar uşaq vaxtlarından şeir yazmışlar. Bizim Sabir də 8-9 ya-

şında şeir yazmağa qədəm qoymuş. Deməli, bir şəxsdə təb olsa, uşaqlıqdan bəyan olunur. Adam ki 30-40 sınında başladı şairlik iddiasına düşməyə, buna şair deməyib, özündən müştəbeh olmuş bir axmaq desək, səhv etmərik. Çünki bunlar bənzətmə və nəzirelər yazmaq ilə şeiri daşlayıb bihormət etməkdən savayı bir iş görə bilməzlər. 40 yaşında "nərəstə" şairin "təbi", ya qoca qanın eşqi – ikisi də gülünc hallardan biridir. Bununla belə şairlik iddiasına düşənlərimizin sayı günü-gündən artır. Qezetə sütunlarına təxmis və təcnis ilə doludur. Heç bir usanmaq, utanmaq görünür. Tənqidçilərimiz də yoxdur ki, yazalar təbi olanları təbsizlərdən, ağılları divanədən aralayalar. Ədəbiyyatımız bir dərəcəlik olub, hər yetən qələm götürüb dahilik eşqinə düşüb.

Keçək hekayənavisliyimizə.

Bura da bir tənqidçilik meydanına dönüb, nə milli dil var, nə milli ruh. Qəhrəmanlar bir-birilə osmanlı dilində danışırlar. Özləri də Avropa həyatına bənzər bir ömür sürürlər. Oğlan qıza görüş təyin edir, görüşürlər, bir-birilə ədəbi dildə danışırlar, bir-birinə şeir oxuyurlar. Qız da bilikdə, məlumatda, istedad və qabiliyyətdə oğlandan geri qalmır. Deyirsən: "Pərvədigara, bu yazıçılar hansı məişəti belə təsvir edirlər?" Məgər biz o qədər mədəni olmuşuq ki, qızlarımız oğlanlar ilə görüşüb danışırlar? Məgər qızlarımızın biliyi və təcrübəsi bir o qədər genişdir ki, hər şeyi lazımınca dərk eləyib düşünürlər?.. Yox, qardaşım, bizim məişət belə deyil! Bizim qızlarla (görüş dursun kənardə) ərə verdikləri adamın sifətini görmək hələ mümkün olmayan işlərdən biridir. Özləri də dilsiz-ağızsız və başlarını dolandıрмаğa güdrətli olmamaq dərəcəsinə təcrübəsiz şeylərdir.

Deməli, hekayənavislərimiz avropalıları təqlid edirlər. Bunlar da şairlərimiz kimi ədəbi esirliyi qəbul edib, qələmlərində qulluq zənciri daşıyırlar.

Faciənavislərimiz də bunlardan geri qalmırlar. Bunların da qəhrəmanları pəncərəni açıb, gecələr kainata xitabən nitqlər söyləyirlər, "Ey yıldızlar, dağılın, tökülün yerə!.." kimi sözlər deyirlər. Görün nə gülünc işdir: bir kərbəlayı və ya onun oğlu ulduzlarla söhbət eləyir! Bu da təqlidçilikdən əmələ gəlir. Şekspirin bəzi qəhrəmanları ulduzlara müraciətən sözlər deyirlər. Burasını unudurlar ki, böyük ingilis şairinin təsviri ilə deyil, zaman və məişət ilə bizim əsrin və həyatın arasında böyük məsafə və dedikcə artıq təfəvüt var.

Cəmiyyət təşkilinə və fəaliyyətinə gəldikdə burada da həmən iz məsələsinə rast gəlirik. Cəmiyyətimizin proqramları tamam bir-birinə bənzəyir. Burada da köhnə yol ilə gedilir, kənara çıxmaq yoxdur.

Bizə bir zəmindarlıq cəmiyyəti vacib işlərdən biridir ki, kəndçilərimize təzə qaydada yeni ixtira makinaları ilə yer əkmək öyrətsin: yeri nə növ qüvvələndirməli ki, məhsulu artıq versin... belə-belə çox şeylər öyrətməlidir. Kəndçilərimizi savadlandırmalıdır, onların tərəqqisi yolunda çalışmalıdır. Bir çox kəndçilər sucuq, qamışlı, kol-koslu və ya susuz yerlərə malik olduqda o yeri mənfəətsiz hesab edib, əcnəbilərə satırlar. Bizim bir qüvvəli cəmiyyətimiz və ya zəmindarlıq bankımız olsa belə yerlər satılmaz. Xərc qoyular, kol-kosu təmizlənər, suyu qurudular və ya su gətirilər.

Avam kəndçini öyrətməlidir. Çalışmalı ki, kəndçilər əkin yerlərini satmasınlar. İnanın ki, əkin yerləri müsəlmanların əlindən çıxdıqda, onların vücudu bir qəpiyə dəyməyəcək, qiymətimiz onda qopacaq. Millət əkin yerindən və onda sakin kəndçilərdən ibarətdir. Bunların tərəqqisi millətin tərəqqisidir. Şəhərlərin tərəqqisi milləti fot olmaq qorxusundan hifz edə biləcək! Biz bu nöqtəyə diqqət yetirmirik, amma sonra pəşman olacağıq.

Zəmindarlıq cəmiyyətimizdən başqa bizə bir çox qeyri cəmiyyətlər də lazımdır. Hanı bizim ticarətə, sənətlərə dair cəmiyyətlərimiz? Milli banklarımız? Ticarətimiz öz gələcətinə əlində. Pullarımız öz gəcibində. Hanı yazıq arvadlarımızı himayə edən cəmiyyətlər? Əcnəbilər arasında heyvanları himayə edən cəmiyyətlər var ki, onlara əziyyət vermək qadağan olub. Bizlərdə arvad kimi əziz məxluq əzib döyürlər, küçələrə tullayırlar. Buna bir acıyan tapılmır.

Hanı dil və ədəbiyyatımızın genişliyinə çalışan cəmiyyət? Ədəbiyyatımız istedadsız, başsız bir neçə yarımcıqların dövlətindən əcnəbi ədəbiyyatına əsir olub. Qafqaz, Türküstan, İranda gün-gündən asan və gözəlliyi sayəsində tərəqqi edən dilimiz lüzumsuz bilinib atılır və yerinə camaatımız başa düşmədiyi osmanlı dili götürülür. Tarixi, etnoqrafı və qeyri cəmiyyətlərə ehtiyac görünürsə, təşkil edən yoxdur. Nəşriyyat cəmiyyətimiz yoxdur, hər yazıçımızın yaxası bir tacirin əlindədir. Keçmişlərin əsərləri çap olunmamış qalır, fikirləri və zəhmətləri siçanlara yem olub. Həsən bəy Məlikzadənin "Zəminədarlıq" sərəlövhəli neçə cilddən ibarət olan qiymətli kitabı təb olunmamış qalır. "Heyvanların əqli" adlı böyük bir elmi-fənn əsərləri də var ki, heç yerləri də məlum deyil ki, kimdədir.

Mirzə Fətəli Axundzadə kimi böyük yazıçımız, ədəbiyyatımızda həqiqətmənslik kimi ayıq bir məsləkin banisi yavaş-yavaş yaddan çıxıb gedir, əsərlərinin ikinci təbinə şüru edən yoxdur. Fəridun bəy Köçərli müqtədir bir ədib on beş il zəhmət çəkib üç cild "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi"ni vücuda gətirib. Bunları çap etdirən yoxdur, cəmiyyətlərimiz də ona etinasızlıq edirlər. Eşitdiyimə görə, bu əsəri cənab Fəridun bəy Bakı "Nəşi-maarif"ə göndərmiş ki, təb etdirdsin. Cəmiyyət qət ələyib ki, ədəbiyyat tarixi bir o qədər də millətə lazımlı kitablardan deyil.

Pərvərdigara! Nə böyük xəta ələyirlər. Ədəbiyyat tarixi həyatı fikrimizi, onun tərəqqisini göstərib, milli simamızı həm özümüzə, həm əcnəbilərə göstərən bir kitab olduqda, bizə mədənilik adı qazandırdıqda niyə lazımlı olmasın, bilmirəm. Bu kitabı... Bir əcnəbi yazsa, Avropada onun ilə böyük ad qazanardı. Görsən bəs bizim aramızda Fəridun bəy Köçərli cənabları kimi adamların emələ gəlməsini niyə şövq və həvəs ilə qarşılamırıq?

Keçmişimiz naməlum, hal-hazırımız pərişan, özümüz qul, fikrimiz qul, işlərimiz başsız, fəalliyətimiz cürətsiz – yol həmənlə yol, kənara çıxmaq yoxdur. Ali məktəbə gedənlər hakimlik, vəkillik və incinarlıqdan savayı ayrı sənət tanımırırlar. Dış həkimliyini "dalan sənəti" deyər boykot edirik. Rəssamlıq, heykəltəraşlıq kimi zərif və həvəsli sənətlərə əsla etina olunmur. Rusiyada 30 milyon türkün bir rəssam və ya heykəltəraşı yoxdur.

Musiqi məktəbi tanımaq istəmirik. Bunların hamısının səbəbi qullara məxsus bir cürətsizlikdən irəli gəlir. Qulluq nişanəsi həyatımızın hər bir güşəsində müşahidə olunur. Buna səbəb nədir? O deyilmi ki, bizim özümüz qulluğa artıq meyil və həvəs göstəririk. Məsələn, bir adamı yaxşı bilib tərif etdikdə, "filankəs çox Allah bəndəsi adamdır" deyirik. Halbuki Allah-taala insanı yaratdıqda onu "bəndə", "əbd" və "qul" deyər yaratmayıb, onu məxluqun əşrafı bilib, ona ağıl kimi böyük bir qüvvə əta edib. Bu ağılın dövlətindən də insan ətrafındakıların özünə təbə edib, şəxsi və ümumi mənfəət üçün işlədib. Ağıl olmasaydı at, eşşək, dəvə, inək kimi heyvanları və toyuq, xoruz, qaz və ördək kimi quşları öyrədib, insan onları öz diriliyi üçün qiymətli bir mənbə qayırmasdı. Həmənlə ağılın vasitəsilə insan təbiətə qalib gəlir, onun uca dağlarını yarib dəmiryollar salır, zəhmli deryaların təlatümə gəlmiş səthi ilə gəmilər işlədir. Hava ilə də mübarizə edir, buludla-

rın arasında uçuqlar seyr etdirməkdədir. Bəs insan qul olmağa yox, ətrafındakıları özünə qul etmək üçün yaranıb. İnsana qul sənəti vermək Allaha nasaz gələn hərəkətlərdən biridir. Biz buna baxmayaraq, yenə özümüzə qulluq isnad veririk. Bircə kişilərə verdiyimiz adlara diqqət edin: "Allahqulu", "Məmmədqulu", "Həsənqulu", "Hüseynqulu", "Əliqulu", "Vəliqulu", "İmamqulu" və qeyri. Hələ bu Allah, peyğəmbər və imam qulları dursun kənarında, biz özümüzü adi şəxslərin də qulu hesab edirik. Məsələn, "Şahqulu", "Ağaqlu", "Xanqulu". İnsanın şeni, qədir və qiyməti müsləman ələmində o qədər alçaq tutulur ki, bunları pir və ocaq kimi cansız və mənasız şeylərə də qul verirlər: "Pirqulu", "Ocaqqulu" kimi.

Biz türk ələ-ələ mən güman ələmirəm ki, bizim təbiətimizdə qulluq və ocaqlıq olsun. Bu adlar da bizə ərəblərdən qalmadı. Din – islamın intişarından qabaq ərəblər bir xeyli Allah və ilahələrə iman edirdilər. Bunların ən böyüyü yeri və göyü xələf edən idi ki, adına "Allah-taala" deyirdilər. "Ərəb... izhar etmək üçün kişi övladını Allah-taalanın qulu adlandırmış. "Əbdullah" o zamanlar kişilərə verilən addır, Allahqulu deməkdir.

"Allah"dan savayı ərəblərin etiqad etdikləri "Manaf", "əzza", "Lat", "baqi" və qeyriləri idi.

Bunları nəzərə aldıqda "Əbdülmanaf", "Əbdülezza" kimi qədim türk adlarının mənası aşkar olur.

İslamiyyət "Allah-taala"nın sifətlərini artırdı. Bu da kişi adlarına sirayət etməmiş olmadı: "Əbdülkerim", "Əbdülezim", "Əbdüleziz", "Əbdülbaqi" kimi bir xeyli yeni adlar emələ gəldi. Bu yolda ərəbləri təqlid etmək, şüəlik ələmində daha da tərəqqi edib ifrata üz qoydu: "Əbdüləli, Qulaməli, Əliqulu", "Əbdülrza, Qulamrza – Rzaqulu"; "Əbdülhüseyn – Qulamhüseyn" – "Hüseynqulu"... kimi adlar icad olundu. Cail mütəəssiblər bu yerə gəldilər ki, özlərini "Kərbəlayı", yeni Əlinin iti də adlandırdılar... Bəs bu alçaqlıq da bizə bir xeyli qüsurla ilə özgələrdən qalmadı. Ulu babalarımız oğullarına "Dağ", "Qaya", "Dəniz", "Gün", "Ay" və "Ulduz" kimi adlar qoydular. Onda adlarına müvafiq də şən və şərəf ilə ömür sürərdilər.

O zamanlar türklük dağ kimi qüvvətli və qaya kimi möhkəm idi; fikirlər gün kimi parlaq, niyyətlər ulduzlar kimi yüksək idi. Biz məgər həmin türklərin hümmətlərindən deyilik? Bizə ən əvvəl lazımdır ki, özümüzü qulluqdan xilas edək.

Dürüst düşünməlidir ki, biz insanlar qulluq üçün yaranmamışıq, şan və şövkət ilə ömür sürməyə gəlmişik. Bunu düşündükdə, türklərə molum olacaq ki, şan və ad ilə ömür sürmək meyli döndürən olan bir millət görək modoni olsun. Görək "foqirlik", "yoxsulluq" və "alçaqlıq" kimi sözlərdən nifrət çölsün. Həmişə dövlətli, qüvvətli və salamat bir millət olmağa çalışsın; çünki təbiət qanunu zəiflik tərəfdarı deyil, zəif görək fot olsun! İnsaniyyət sürətlə qabağa getdikdə zəiflər ancaq ayağa dolayırlar; belə monalar ortalıqdan götürülməlidir. Fəal və dünyəçi Avropanın tənbel və axirotpərvər Şərqi axıb gəlməsi həmin təbiətin qanununa tabedir; parlaq ömürdən gözləri qamaşmış, dünyaya "darfəna" ad qoyanlar yox olunaçaqlar!..

Bir də deyirəm, modoni olmalıyıq. Mədəniyyətdən savayı ayrı bir şey bizə nicət yolu ola bilməyəcək. Məzhəbbazlıq heç bir milləti xoşnəticətli çıxarmadı, bizi də çıxartmayacaq. Bu yükün nə dərəcə batıl olub, insanları fot olmağa məcbur etməyi gün kimi aşkardır. Dəlil istəyirsinizsə, din və kilsə tarixlərini oxuyun. Məzhəbbazlıq yuvası olan İrənin hal-hazırda zolalətinə nəzər yetirin. Onda görəcəksiniz ki, məzhəbbazlıq nifaq və fosadın çəşməsidir.

Türk oğlu türk olun! Türklər heç vətəni dünyanın şövkətli həyatından əl çəkib axirot yolu üçün çalışmayıblar. Həmişə ağalığa ediblər. Şanlı yaşayış üçün qılınc vurublar. Bu fikrin doğruluğunu türk və islamın düşmənləri belə inkar etmirlər. Böyük Volter deyir: "Türk həyatında dini məsələ üstə baş vermiş bir qafilo görünməmişdir. Qafilə dursun kənarında, türk arasında dini mübahisə, bir üsyan, bircə qarışıqlıq işə də tarixdə qeyd olunmayıb".

Bəzi müfəkkirlərimizin "müsləman Lüteri" gözləməsi də yaxşı fikir görək olmasın. Özündən müştəbəh olmuş bir divanə çıxıb yeni bir məzhəb icad etməsindən başqa Lüter məsələsi ayrı işə müvafiq ola bilməz. Mühüm bir Lüter axtarıb ona tabe xoyalında oluncə yaxşı deyilmi hər bir dolaşmış dini və milli məsələlərimizi zəmanəyə və ağıla müvafiq özümüz həll edək? Allaha şükür, cəmiyyətlər, nədvələr (konqralar) vasitəsilə hər bir məsələnin həllinə çalışmaq mümkün olan işlərdən biridir. Daha özümüzdə "böyük" axtarmanın nə mənası var? Bizə kəskin ağıldan və zəmanə tələbatından uca bir şey ola bilməz!

Nicətimiz mədəniyyətə bağlıdır! Mədəniyyət də bundan ibarətdir ki, ən əvvəl dədə-babamızdan qalan əkin yerlərimizi, kənd və şəhərlərimizi əlimizdən çıxartmayıb onlarda züraət, ticarət və

sonətini tərəqqi etməsinə çalışmalıyıq. Bunu düşünməliyik ki, ana dilimizin tonozluluğu millətimizin tonozluluğudur. Ona görə türk dilinin genişliyinə çalışmalıdır. Bu dili sevməlidir, bunda danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməlidir. Vətənimizin hər guşosunda təzə üsul ilə məktəblər açmalıdır. Təbii və təlimdə qızlar ilə oğlanlara təfəvüt qoymamalıdır; ikisini də kamil oxutmalıdır. Qızların elməni və təcrübəsinə artırmalıdır ki, kişilərə məhtac olmayıb, özəri öz başlarını dolandıra bilsinlər. Həkimlik, məmalıq, müəllimlik, dərziçilik, əkin və ticarət işlərilə arvadları tanış çölsək, milli dövlətimiz artar. İndiki kimi arvadlar müftəxor olub, kişilərin üstə düşməzlər. Ruhani işlərimizin islahına çalışmalıdır, ruhani məktəbi açmalıdır ki, mollalarımız ətabata məhtac olmasınlar. Oradan gələn ruhanilər bizə cəhalətdən və müteəssiblikdən başqa heç bir şey götürmirlər. Yeni fikrli ruhanilər erməniləri və Balkan islamlarını dirildən kimi, bizi də canlandıra bilərler.

Müəllimə və müəllimlər yetirmək üçün milli məktəb açılmalıdır. Belə məktəb qurtarmışlar arasında milli toxumlar saçmağa artıq lazımdırlar.

Ədəbiyyatımızı əcnəbi əsirliyindən qurtarmalıdır; təqlidçilik kifayət edər, indisə ortalığa milli bir şey çıxartmalıdır. Musiqimiz millətimizin şan və adıdır, onun tərəqqisi bizim nüfuzumuzu qonşularımız arasında artırır. Musiqikarımız Üzeyir bəy Hacıbəyov cənablarının qədri bilinməlidir...

Operamızın gələcəyi çox parlaq görünür. Rus teatrı bunu gözəndən sala bilməz. Bu şərtlə ki, burada da təqlidə ələmi-islamda ilk opera vücudə gətirməyini təşviq etməlidir. "Opera dramaları öldürdü" deyib çığınaq və operanı mənfəətsiz bilmək böyük xətdər! Opera teatrimızı dirildirdi və ona əbədi bir ölməzlik qazandı! Teatrimız drama məhtac olsaydı, erməni teatrı kimi çoxdan fot olmuşdu. Səbəb budur ki hal-hazırda müqəddər dram yazanlarımız yoxdur: Nəcəf bəy Vəzirov və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevlərimizin qələmləri əvvəlki qüdrətlərini itiriblər.

Operamızın dövlətdən teatrimız erməni, gürcü və hətta rusların da nəzərini özünə cəlb eləyib. Ermənilər qədimdən bizim musiqimizin əşiqi olduqları kimi, indi də ona bac verməkdədirlər. Operamız musiqimizin nüfuzunu ermənilər arasında daha da artırdı. Bir millət ki, qeyri-məcburi bir halda özü nüfuzunu əcnəbilər arasında artırmağa qüdrətli oldu, o millət qaralıqdan çıxıb, mədə-

niliyə qədəm qoyur. Operamızın daha da böyük xidmətləri olacaq: Rusiya müsəlmanlarının ittifaqına böyük bir vasitə olacaq. İndilikdə "Leyli və Məcnun"un parçaları teke – türkmən və dağıstanlılar arasında yayılıb ağızlarda oxunmaqdadır. Beləliklə, türk dili tərəqqi edir və dağıstanlılar kimi xırda qövmələr mədəniyyətimizi qəbul edib türklüyə daxil olurlar.

Bundan savayı operalı bir camaat "millət" adını daşımağa haqlıdır. Avropanın mədəni mərkəzlərində "bizim opera belə oldu, elə oldu" deyildikdə millətimizə bir ayrı nəzərlə baxırlar: tərəqqi etmiş deyər hörmətini saxlayırlar. Bizə də Avropanın rəğbətini qazanmaq vacib işlərdən biridir. Erməni milləti hər bir mədəniyyət məhsullarını, məsələn, ədəblərinin tərcüməsini, rəssamlarının çəkdiyi şəkilləri, heykəltəraşlarının apdığı heykəlləri, böyük artistlərini, cəmiyyətlərini və qeyriləri Avropanın gözüne soxan kimi, biz də bu yolda çalışmalıyıq. Avropanın əfkar-ümumisini bizim tərəfə döndərən şeylərdən biri də operamızdır.

mart, 1914, Aşqabad

BİZƏ CİDDİ MƏTBUAT ÇOXDAN LAZIM İDİ

On il olar ki, Qafqaz türkləri sabit bir mətbuata malikdirlər. Doğrudur, Rusiyada ilk qəzet nəşr edən Qafqaz türkləri olmuşlar, lakin bu qəzet uzun bir müddət davam etmədiyi üçün, mətbuatımız tarixi ancaq 1904-1905-ci illərdən başlanır. "Həyat" qəzeti ilə mətbuatımız yeni bir dövrə girib, yeni bir həyat sürməyə başlayır.

Bu dövrün özündə də sabitlik ayrı bir dövr alır. Bir qəzet uzun bir müddət başa getməyib bağlanır, amma mətbuatsız qalmırıq, bir qəzetin əvəzinə bir ayrısı çıxır, bir müdirin yerini bir ayrısı tutur. Bu hal ilə mətbuatımız indi də ömür sürür.

Dəməli, mətbuatımız xarab olmuş lampaya bənzəyir – gah yanır, gah keçir, yandıqda işıq vermir, işıq verdikdə şöləsi həmişə bərqərar olmur. Mətbuatımızın bu qeyri-sabit halı oxucuların və millətin halına da sirayət etməmiş olmur.

Mətbuatımız tarixi bu müxtəsərcə sətirlər ilə qurtarırdı.

Məsələ dürrüst aşkar olmaq üçün bu sətirləri şərh etmək lazımdır. Məqələmizin məqsədi də bundan ibarətdir.

Yaponların Uzaq Şərqdə ruslara qələbə çaldıqları cəmi Asiyaya ecib bir təsir buraxdı: əsrlərcə yuxuya getmiş qövmələr hərəkətə gəlib, ayılmağa başladılar. İslam aləmi də bu hərəkətə bac verib tərəpəndi, gözlerini açdı, kəsalətli üzündə dirilik nişaneləri göstərdi. Rusiya türkləri "maarif" deyər səsləndilər. Məktəb, mətbuat, xeyriyyə və maarif cəmiyyətləri ortalığa çıxdı.

"Həyat" qəzeti də bu qızıq dövrə Bakıda nəşrə başladı. Cəmi ərəbabi-qələmlərimiz [...] "Həyat"ın ətrafına toplandı. Bu ciddi və tərəqqipərvər qəzet başa getmədi.

"Həyat"ın bağlanmağına ümdə səbəb müştəri azlığı oldu. Müştəri azlığı da onun üçündü ki, əvvəla, Qafqazda savadlı adam az idi. İkinci, savadlı olsaydı da, qəzet alıb oxumağa camaat öyrənməmişdi. Üçüncü, "Həyat" bir elə dildə yazırdı ki, onu ancaq pürsavad adamlar oxuyub, feyz ala bilirdilər. Xalq isə az savadla belə qəzetləri oxuya bilmirdi.

"Həyat" bağlandısa da, onun təsiri mətbuatımızda dərin izlər buraxdı. Qəzetlərimiz xalq malı olmayıb, bir ovuc ibarətlərə qulluq etməyə başladı. Əli bəy Hüseynzadənin istedadı, məlumatı və tərcümeyi-hal gözəbəğlicə kimi oxucuların və ələlxusus mühərririyyə həvəslənlərinin ağıl və məsləklərinə qalib gəldi. Hamı bir ağızla onun dahiyi-özim olmağını söyləyib inandı. Mətbuatımızda təqlidçilik meydanı açıldı: qəliz ibarələr ortalığa çıxdı. Dilimiz təzədən məhv olmağa başladı... Hüseynzadənin dövlətdən ərəbləşmiş osmanlı dili "ədəbi"lik iddiasına düşdü. Mətbuatımız bilmərrə xalqdan ayrıldı. Nə xalq qəzetlərin dilini bildi, nə də qəzetlər xalqın. Biçərə camaatımız dərdləri dərmansız bir halda can vuruşdurmaqda qaldı.

Həqiqət halı düşünənlər çox idi, lakin səsləri eşidilmirdi.

Deyirlər bir dəfə sabiq "Əkinçi" müdiri məşhur Həsən bəy Zərədabi "Füyuzat" məcmuəsinə baxıb soruşub:

– Bunu kimin üçün yazırsınız?

– Camaat üçün, – demişlər. Həsən bəy gülümsünərək demişdir:

– Elə isə camaatın dilində yazın ki, camaat da başa düşsün.

Əlbəttə, Həsən bəyin haqq sözləri heç kəsə kar eləmədi. Çünki sadə dildə yazmaq o zaman bisavadlıq kimi tələqqi olunurdu və bu dərdədən hər kəs yazıçılıq meylinde olsa idi, görək bir xeyli fars

və ərəb ibarələrinə malik ola idi. Adi türk sözləri yerinə ərəb ləfzləri işlətmək mod olmuşdu.

Deməli, "Həyat" qəzeti və onun müəqibləri camaatımızı qəzet oxumağa rəğbətləndirməyə çalışmaqdan, onun bu yolda həvəsini artırmaqdan, dəxi də camaatı qəzetdən uzaqlaşdırdılar. Qəzet camaata yad və düşünülmez bir şey oldu. Hökumət məktəblərində təhsil edənlərimiz az savadları ilə milli qəzetdən bir az da uzaqlaşdılar. "Həyat" dövrü belə keçdi.

CİDDİ MƏTBUAT MÜVƏFFƏQİYYƏTSİZLİKLƏRİNİN QEYRİ SƏBƏBLƏRİ

Dil məsələsindən başqa bir xeyli səbəblər camaatımızı qəzet oxumaqdan usandırdı, mühərrirlərimiz arasına nifaq düşdü. Görək bu nifaq qəzetlərimizin sütunlarına sirayət etməyə idi. Çünki qəzetçilikdən məqsəd millətə yol göstərməkdir. Şəxsi nifaq, şəxsi qovğa mətbuata dəxli olmayan işlərdən biridir. Heyfa ki, burada da yarımcılıq büruzə verildi. Qəzetlərimiz şəxsi-qərəzə, böhtan və iftira, söyüş və biədəbliyə vasitə oldu. Milli məsələlər yaddan çıxdı. Oxuculara dəxli olmayan, millətə baş ağrısından başqa bir şey bəxş etməyən sözlər və söhbətlər ortalığa çıxdı. Biçarə oxucular tənqə gəldilər. Ümid bağlayıb, göz dikdikləri adamların da nə dərəcədə şəxsi-qərəz və məsləksizliyə aludə olmalarını gördülər. Ciddi mətbuat nüfuzunu yavaş-yavaş itirməyə başladı [...].

Bu dövrdən tutmuş indiyədək mətbuatımız axsamağa başlayır. Müqtədir yazıçılarımız fikirlərini bəyan etməyə lazımı bir qəzet və ya məcmuə tapmayıb, sükuta qərç olur, onların əvəzində ortalığa elmsiz, biliksiz adamlar çıxırlar. Məslək məsələsi bilmərrə itir, məqalələr daddan, gözəllikdən, mənadan uzaqlaşır. Hərəkət ilk öyrəncəyini qəzet idarəsinə aparır. Bir məsələ üstündə təkrar-təkrar danışılır. Birisi bir söz dedikdə, bir ayrısı da haman sözü təkrar söyləyir. Oxucunun yeni fikirlərdən əsla xəbəri olmur. Budur, görürsən qəzet düşüb molla əlinə – orucdan, namazdan, təhərətdən söhbət açılıb, min il danışılıb, aləmin zəhləsini tökən söhbətlərin yenidən ortalığa çıxıb qəzet vasitəsilə bəyan olunmağı oxucunu zara gətirir. İnsanlığın qazandığı hədsiz-hesabsız elm və fənlər əvəzində, oxucuya növhələr, dini vəzlər və nə bilim nələr təqdim edirlər. Arif qismi mətbuatdan dəxi də nifrətlənir.

Qəzet beləcə yavaş-yavaş qiymətdən düşməyə başladı. Orucov qardaşlarının qəzetləri hürrendiş oxucuların məsləklərinə müvafiq idisə də, sabit bir proqrama tabe olmayıb, ehtiyacı dəf etməirdi. Avropa mədəniyyətindən, onun məhsullarından yəne oxucularımız lazımı məlumat ala bilmirdilər. Qəzet başına gündə bir mühərrir dəvət olunduqda, qəzet sabit bir məslək təqib edə bilmirdi. Bu səbəbdən həmişə də bir dil işlənməyib, hər sərmühərrir qəzeti yeni bir dildə yazırdı. Bundan əlavə, çox vaxt sərmühərrirlər qəzetçiliyə lazımcına hazır olmadıqlarından, qəzeti oxuduqda bunun təcrübəsiz və biliksiz mühərrirlər tərəfindən qələmə alınmış olduğu gözü sığrayırdı...

Belə olduqda ciddi qəzetlərimiz həmişəlik olaraq camaatımızın rəğbətini qazana bilməzdi. Avropa qəzetləri sabit məsləklərlə ətraflarına milyonlarca adamlar toplayırlar. Həmişə onlara rəhbərlik edirlər. Ona görə böyük-böyük məsələləri qəzetlər vasitəsilə həll eləyirlər. Mətbuatın Avropada olan qüdrət və qüvvəti bizlərdə yoxdur. Bunun ümdə səbəbi budur ki, mətbuatımız başında ləyaqətli adamlar durmurlar.

Qəzetçilik bizlərdə ad, şöhrət, mod və qazanc məqsədi ilə olur. Görürsən varlığından heç kəsin xəbəri olmayan bir şəxs həftəlik bir məcmuə nəşr etməyə başladı. Nə tövr məcmuə olsa olar, xərcini çıxardacaq. "Müdür" cənablarının da fikri budur ki, bir neçə vaxtlığa adı çıxısın. Bir neçə aylığa ağzına gələni yazır. Özgələrin ağızlarından dastan olmuş fikirlərini yəne də təkrar eləyir, qəzetçiliyi bununla qurtarır.

Libas modaya tabe olan kimi mətbuat da bizdə modaya bac verir. Bir vaxt moda belə şiddət eləmişdi ki, hər yetən "müdirlik" iddiasına düşürdü.

MƏZHƏKƏNƏVİSLİK

Mətbuat bir fikrə meydan verdiyi kimi, bəzi ayrı-ayrı fikirləri də yox etməyə görə çalışsın. Mətbuatın əsil məqsədi haqqı intişar edib, nahaqq qalib gəlməkdir. Nahaqq ilə də iki cür mübarizə etmək olar: ya ciddi məqalələrlə, ya məzhəkə tərifi ilə. Məqsədə çatmaq yolunda məzhəkə dəxi də məqbul görünür. Ona görə mətbuat tərziyə bənzəyir: Bir şəxsi ciddi qəzet və məcmualərdən, o birisi məzhəkə və həzl jurnallarından ibarət olur. Bir fikrə çatmaq

üçün motbuatı vasitə etdikdə torözünün müvazinotino çalışmalıdır. Mətbuat müvazinotini pozulduqda lazımı noticoloro də çatmaq mümkün olmur. Ciddi motbuatın məqsədi tikmək və yaratmaqdır. Mozhokonovislik isə uçurmaqdan ibarətdir. Mozhoko uçurduqca, ciddi mətbuat da tikməli və təmir etməlidir. Müvazinot itib, mozhoko qüvvət tapdıqda köhnəlik uçarlar, yox olar. Lakin məqsədə nail olmaq olmaz. Çünki yenilik omolo gətirməyə mozhoko lazımcına qədər deyil. Bu qeyri-salamat bir hal bizim mətbuatda dövran sürüb və indi də sürməkdədir. Nodonso bizim Qafqaz mühərrirləri həmişə mozhokonovisliyə meyilli olurlar. Yüz əlli il bundan əvvəl yaşamış şairimiz Molla Pənah Vəqifdən tutmuş son müqəddir şairimiz Səbərədök hamısı mozhoko yazmağa, hocvəguluğa artıq həvəs göstərirlər. Teatrnotovislorimiz də bu yolda artıqlığına cohd ələyiblər. Mirzo Fətəli Axundov yetmiş il qabaq komediya hüsulə gətirib. Sonrakı yazıçılarımız da onu toqlid ediblər.

Əsrlərcə mozhokə ilə torbiyə tapan millətimiz aşkardır ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının zühuruna artıqlığına sevindi. "Molla Nəsrəddin" də əvvəl illər doğrudan gözəl və cazibəli idi, məsləki sabit və salamat, yazıları kamil və şirin, dili asan və xalqa yavıq. Özü də məhər rəssamlar qolomindən çıxışlı şəkillərlə müzəyyən idi. Hoqiqətdə "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə biz fəxr edə bilirdik.

Ciddi qəzet və jurnallarımız çətin dilləri, duzsuz yazıları və məsləksizliyi ilə oxucuları zərə gətirdiyi zaman "Molla Nəsrəddin" şöhrət tapıb, vətənimizin hər bir güşəsində oxunurdu. Tüccar, əsnaf, əyan, oşraf, əvam, xas – hər bir sinifdə rəğbət qazanırdı. Komsavad baqqallarımız, çörəkçilərimiz höccələyə-höccələyə oxuyur, "Molla Nəsrəddin"dən ləzzət apardıqları kimi, studentlərimiz, doktorlarımız, laqəyd bəy və hökumət məmurluğunda olanlarımız da ondan həzz alırdılar. Çox ailələrdə arvadlar toplanıb, balaca uşaqlara oxutdurub qulaq asardılar.

Bəlo olduqda mozhokonovisliyin təsiri ciddi mətbuat təsirindən artıq olaraq camaat arasında yayılırdı. Məzhəkənin işə keçdiyini görərək, qəzetlər də əsil məqsədlərini unudub məzhəkəyə meydan verməyə üz qoydular. "Molla Nəsrəddin"dən savayı arabir ayrı bəzlə məcmuələri də ortalığa çıxırdı. Mətbuat müvazinotini bilmərrə itdi. Hamı uçurmağa üz qoydu, amma tikmək meylinde olan olmadı. Uçurduqda da yaxşını pisə qarışdırıb, uçurdurdular. Cəmi köhnə binalarımız, milli və dini imarətlərimiz məhv olub gətdi.

Məzhəkənovislikdən yadigar olaraq bizə bir güllüş qaldı. Cəmi rixəndimizi bu güllüşlə boyan edirik. İstər haqq, istər nahaq rixəndli güllüşümüz hər yerdə bürzə verilir. Heyfə ki, tokco pəso rixənd etmək əvəzində, yaxşını da pəso qatırıq gedirik. Bu hal millətin hər bir sinifində müşahidə olunur və şiddətli noticolər verməkdən qalmır. Köhnə yol güllüncə olub itdi. Tozo bir yol göstərən də olmadı.

Həmişə rəhbərə məhtac olan qara xalq yolu bilmərrə itirdi. Adət və oxlaqlarına yerli və yersiz o qədər güllünmüş və əskikləri o qədər üzünə vurulmuş, tokrar olunmuşdu ki, zəvəlli xalq özünü bu hoqarətdən saxlamaq üçün doğma adət və oxlaqını unutmamağa, onlara xər baxmağa başlamışdı.

Bu surətlə məliyyətimizdə əgərdən-əskikdən başqa bir şey, dəyərli və qiymətli bir var görməməyə əyərəşən camaatımız yavaş-yavaş əzlüyündə laqəydlək göstərdi. Dilimiz əcnəbi sözlərlə dolmağa başladı. Çox yerlərdə türkcə danışmağa utandılar. "Türkcə danışma – eyibdir" deyə bir gimnazistinin birinə müraciət etdiyini çox görmüşəm. "Müsəlman" ləfzi fəhş və eyib ifadə edən bir kəlmə oldu... Hər kəs nə bitərbiyə iş gördü, onu görəndə şəxsin müsəlmanlığına yozdular. Halbuki pis əməllər müsəlmandan baş verəndi kimi, qeyri dino və millətə məxsus şəxslərdən də baş verir. Müsəlman və ya qeyri müsəlman deməməli, torbiyəli və torbiyəsiz desək, doxi doğru olar. Bu hoqiqət məqsədsiz güllüşlər içərisində buludlandı. Birisi oğurluq etdikdə deyirlər: "Müsəlmandan ki yaxşı iş çıxmaz". Halbuki müsəlman oğru olmayıb, qeyri dino təcə olanlardan da doğru olub. Amma nodonso cəmi pis əməlləri müsəlmandan görərik.

Milli bayramlarımız camaatımızın gözündə həsnünü yox etdi. Xalq da dədə-babadan qalma gözəl bayramlarını şad bir halda kəçirməyə qorxdu. Bəziləri hətta qolom götürüb, Novruz bayramının canına düşdülər. Neçə əsrlər millətə xidmət edən, ona şadlıq və fərəh verən bir əziz günü şərəfdən salmaq istədilər. Halbuki Novruz şairənəliyi ilə əcnəbilərin də rəğbət və məhəbbətini qazanır. "Bahar bayramı" adı ilə cavanlarımız arasında günü-gündən toroqqə ələyir. "Novruz"u yox cəmək məylində olan mühərrirlər bilmərrə millətə hənsi bayramı verəcək idilər?

Bundan əvvəl balalarımız milli oyunlarımızı oynadılar. İndi çoxusu utanıb, onlardan ol çökir. "Südlü sümük", "başıqovurma", "cıziqdançıxına", "leygələ" və bir çox başqa oyunlarımız var ki, uşaqların hərəkətinə, şadlığına sobob olub, onları millilikdə sabit saxlayır.

Çox yerdə atalar oyunu bilmorə balalar üçün lüzumsuz bilirlər. Yolu itmiş yazıq atalar clə güman edirlər ki, uşaq sübhədən axşamədək kitab üstə otursa, çox bilik qazanar. Doxi bunu bilmirlər ki, uşağı yormazlar, oxutduqda da dərş şeylərini oyuncəq şoklino sallarlar ki, uşağın hovosi və meyli artsın. Bir hacı oğlunu monim yanına oxutmağa qoymuşdu. Yazıq hacı tez-tez yanına şikayətə gələrdi ki, oğlum ağaca çıxır. Biçərə clə bilirdi ki, əcnəbi balaları ağaca çıxırlar və ağaca dırmaşmaq da ədəbsizliyə dəlalət edir. Bir şagird məktəbdən xilas olub, bikar vaxtında tar çalarmış. Atası tarı alıb atır ki, nə tarbazlıqdır. Yol azmış kişi ycnə clə güman cləyir ki, tar çalmağ eyibli bir işdir. Halbuki milli musiqi milliyətimizin möhkəmliyinə böyük xidmətlər edir.

Məzhəkənəvislik sabit bir halda qalmayıb ifrata üz qoydu, millətimiz dəxi də rəxnədar oldu. Bikar mühərririn biri bir gün də qələm götürüb, milli nağıllarımızı həcvə qoydu. Belə xəta törətdikdə görəsən bir dəlil və sübut göstördilərnmi? Əlbəttə yox. İnkər etmək yolu asan olduğu üçün bu yola müraciət etmək fikirləri əlbəttə biliksizlik bəlasından qurtarır. Lakin hər şeyi inkar etməklə də millət çox şey itirir. Nağılların millətimizin həyat, əqliyyə və xəyaliyyəsinin məsulu olduğunu görək idi düşünəydik. Onda dərin bir fəlsəfə olmağını görək qana idik. Amma qanmaq istəmədilər. "Bu da qədim işdir" – deyər nağılı hörmətdən saldılar. Əcnəbilər isə nağıla bu nəzərlə baxırlar, onu hər yerdə toplayıb təb etdirirlər ki, məhv olmasın. Avropada az-az ədəblər tapılar ki, nağıl yazmasın. Avropalılar nağılları bihörmət etmərlər, amma biz nağılı həcv edirik. Biz millətin əsrlərə vücudə gətirdiyi nağılları çölə tullayırıq, onlara yiyə olmurəq.

Əcnəbi dildən tərcümə olunmuş həyatımıza yad, ruhumuza zidd hekayə və nağılları uşaqlarımızın oxumağını rəva görürlər. Bizim şirindilli, maraqlı nağıllarımız kənarda qalır. Uşaqlara ağır, ağıl həzm cləməyə qadir olmayan nəsihət kitabları yazılır, uşaqları kitabdan nifrətləndirirlər. Bunu düşünmərlər ki, nəsihət yazmaq qaydası mədəni millətlər arasında çoxdan dəbdən düşmüşdür, çünki

uşağa quru nəsihət heç vaxt kar cloməz, uşaq gördüyünü götürür. Sən uşağın yanında yalan danış və uşağa tapşır ki, yalan danışmasın. Bunu uşaq heç vodo qəbul cloməz. Uşağın yanında doğru danışmalıdır ki, o da doğruculuğu öyrənsin. Yaxşı deyilmə ki, Avropanın əsrlərə qazandığını biz də öz cloyok? Doxi zamanəyə müvafiq olmayan fikirləri niyə meydan veririk?

"AÇIQ SÖZ" DÖVRÜ

Rus-yapon müharibəsi bizə "Həyat" ilə "İrşad"ı boxş etmiş idi. Böyük Avropa davası da "Açıq söz"ü vücudə gətirdi. Məsləksiz mətbuatdan inciyib kənara çəkilmiş mühərrirlərimiz ycnə də qəzet başına toplandılar. Dərdlərimiz müzakirə olunur, halımızı təsvir edirlər.

Yaxşı olardı ki, müqtədir yazıcılarımızın "Açıq söz" başına toplanmaları ittifaqı olmayaydı. Bunlar himmət edib, həmişəlik olaraq birçə do olsa loyaqətli bir qəzetin davamına çalışa idilər. Yazmalı dərdlərimiz çoxdur. Qara camaatımızı öyrətməlidir. Bunun üçün do artıq bilikli olmalıdır. Ala-yarımcıq xəbərclər, kosik-küsük biliklər camaatı yoldan çıxardır. Camaatı bütün məlumat verməlidir. Bunun üçün də qəzətdə iştirak etmək üçün müxəssislər dəvət etməlidir.

Morhum Həsən bəy Məlikzadənin zəminədarlığa dair böyük əsərləri var. Görək bunlar çoxdan təb oluna idi. Lakin himmətsizliyimiz sayəsində onlar ortalıqda yox olub gedir. Barı, heç olmasa, Həsən bəyin əsərlərini mürurla qəzətlərdə çap cləyə idilər. Onlardan camaatımıza böyük mənfəətlər hasil olar. Qonşularımız cənnəti və gürcülər zəminədarlıq cəmiyyəti qayıdırıb kəndçilərinə təzə üsulla yer əkmək öyrədirlər. Əkinçoc torpaqlarını mühafizə edirlər ki, əcnəbilərə satılmasın. Bizim cəmiyyətimiz olmağa bas deyildir, bu bərədə qəzətlərimizdə birçə söz də yazılır. Halbuki torpaq məsələsi millət üçün həyatı və zəruri məsələlərdən biridir. İqtisadi məsələlər bu saat cəmi dünyanı məşğul cləyir. Hər kəs öz millətini varlı və tavanalı cləməyə çalışır. Çünki yoxsul xalq torəqqi edo bilməz. Bu fikri əmələ gətirmək üçün iştirakı-əməliyyat (kooperasiya) tərtib edirlər. Bu şirkətləri cəmi şəhər və kəndlərə yayırlar, xırda bərc bankları açırlar, xalqa pul lazım olanda ollərdən tuturlar...

Bizim camaat isə fəqirlik torbasını daşıyır.

Elmsizliyi cəhotino hor kos başına vurub onun çöroyini olindon alır. Tamahkar tacirlor bir torofdon, müamilöçilər do bir torofdon yazıq millötin qanını sorurlar.

Bu barədə qəzetlərdə yazan yox, iş görən yox.

Arvad məsələsi millötün torəqqisi yolunda böyük maneə təşkil edirdi. Bu məsələ barəsində danışıldı. Arvadların elmsiz olmalarının noticoləri ortaliğa tullandı. Şükürlər olsun, məsələ həll olunmağa üz qoydu. Qız məktəbləri açıldı, atalar hovoslo qızlarını məktəbə göndördilər. Ancaq məsələnin vacib torəfi qaldı konarda. Torbiyonin mahiyyət və keyfiyyəti haqqında dinon olmadı. Bir qəzet yoxdur ki, "cəmi pis hərəkətlərimiz torbiyosizlikdondir" demosin. Bu "torbiyosizlik" sözünü qəzetlər tokrar-tokrar söyloyıblor və söyloyırlor. Lakin birco mühərrir isə do torbiyo barəsində oxuculara məlumat vermədi, oxucular da torbiyonin nodon ibarət olmağını bilmirlor.

Bu barədə görək yazıla idi, hom də çox yazıla idi. Bu məsələyə dair Avropada cəroyan edon fikirlər camaatımıza bildirilməlidir.

Məsələlərimiz çoxdur. Dördlərimiz başdan aşib. Deyib danışan yoxdur. Müəyyon fikirlər var ki, Avropada hüsula gəlib, bizim camaata deyil. Mətbuatımız bir halda qalsa, o fikirlər yəno bizim üçün gizli qalacaq. Yazılmalıdır, kəmil yazılmalıdır. Öyrənməmişdon qəzet başına gəlməməlidir. Yoxsa "qaş qayırdıqda göz çıxarılır".

Oxucuları təkco Avropa davası ilə məşğul etmək fayda verməz, bu ötorə bir şeydir. Bu gün var, sabalı yoxdur. Bizo varlığımız ilə həmişə mərbut olan məsələlərin müzakirəsi lazımdır. Bu barədə danışılmalıdır, oxucuların rəğbətini buraya döndərməlidir...

Məzhəkənəvislik yıxdığı binaları yenidən tikməlidir. Məharət göstərməlidir. Mətbuat müvazinətini düzəltməlidir. Bunun üçün do ləyaqətli qəzet və jurnallar nəşr etməlidir.

Məsələnin sabitliyinə, məlumatın salamatlığına diqqət etməlidir. Bu yolda möhtorəm "Açıq söz" və "Yeni iqbal"ın vəzifələri böyüyür. Müvəffəqiyyətlərini haqdan dileyirik.

1916

AZƏRBAYCAN MUXTARIYYƏTİ AYILIN, TOPLAŞINI!

Türk millətinə xitab

Əsrlərlə qılinc zorposi ilə istilə olunub, millətlərin qan və göz yaşları ilə bir-birino bitişdirilən torpaqlar başsızlıq sayosində məhv olub gedir. Şəddadın zülm ilə abad olmuş imarəti uçur, dağılır. Böyük ölkə bir-birino deyir: Rusiyanın qiyaməti qopur. Geniş bir dövlət mərkəz bir orta idarəyə qadir deyil. Hökumətə gündə bir adam daxil olub, biri çıxır. Sabit idarə yox, nizam yox, qayda yox, əmin-amanlıq yox. Güclü gücsüzü döyür, özir və təhqir cloyir; abır və namusu ara yerdə gedir. Başsızlıq gün-gündən ölkəni ağzına alır; nahaq qanlar tökülür, abadanlıqlar talan olunur.

Bu hal gətirdikco şiddət cloyir və cloyocok, ələm vıran olur və olacaq. Rusiya hökumətindən cəmi millətlər ümidini çoxkib öz başını öz otoyinə bükməyə başlayır. Rusiya millətləri horo öz cəmiyyət və şuraları ilə idarə olunmağa üz qoyur, qoşun toplayırlar. Hor millət öz fərdini axtarıb tapır, ol-olo verib camaatını halına qalır. Çünki milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!

Bu sətirləri millətlər şurasından qayıdarkon yazıram. Orada eşitdiyim məruzələrdən sonra od tutub yanırım. Çünki cəmi millət öz yükünü topəyə vurub və vurur. Biz isə köhnə otalot və kosalot ilə yaşayırıq.

İndiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şuramız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, olahiddə bir millət təşkil edə-ədə, mal və dövlətə malik ola-ola öz milli işimizi öz olimizə ala bilmirik.

Ey nəci b türk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını yad et! Şan və şövkət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çoxmosi əl-təndə tapdalandığın kifayət edər.

Ayılın, toplaşın! Rusiyanın siyasi hüyatı yeni bir dairəyə girir. Rusiyada yaşayan millətlər üçün tarix yeni bir səhifə hazırlayır. Ədəmi mərkəziyyət binası qurulur. Ölkə federasion üsuli ilə idarə olunmaq istəyir.

İndiyə kimi Peterburq hər millət üçün qanun yazıb, omrlor vəriyordur, indi isə qanunları millətlərin milli məclisləri yazacaq. Florin öz malı, öz dövləti, öz səadətini özünə məhvəl olacaq.

Pəs böylə bir gözəl yaşayış üçün niyə çalışmışsınız? Niyə fürsəti fot eləyirsiniz? Keçirirsiniz. Sonra peşman olarsınız! Bu zaman firqəbazlıq zamanı deyil. Onlar üçün sonralar da vaxt olacaq. İndi toplaşın, milli idarə yapın, sonra firqə qeyli qalını salarsınız.

Ey "Hümmət"çilər! Ukraynanın cəmi firqələri itifaq edib, Ukrayna muxtariyyətini yaptılar. Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz. Pəs əqidə davası eyləmək zamanı deyil. Mərkəziyyəti öldürüb, yerində ədəmi mərkəziyyət payidar edilməlidir. Milli idarə qoy çöl tərəfdən düzəlsin, sonra içini düzəldikdə mübahisə edərik.

Ey dini firqələr! İslamiyyəti hər şeydən qabaq tutursunuz. Bizim dediyimiz sizin əqidəyə zidd deyil. Əlimizdə milli idarə olsa, din şərafəti də artar. Köhnə idarə tərəfindən dinimiz hər an, hər dəqiqə təhqir olunurdu. Yeni idarə üçün çalışmalı ki, təh bir də o qədim vaxtlar geri qayıtmasın!

Ey dövlətlilər! Pul qazanmaq asandırsa da, saxlamaq bu saat çətindir. Çünki dərəbəylik zamanında heç kəsin canı və malı əmin-amanlıq tapmayacaq. Əgər istəyirsiniz ki, mal və dövlətiniz əlinizdə qalsın, qazandığınız pulların bir hissəsini millət sandığına verin milli idarə yapmağa sərf ələsinlər. İnanın ki, milli idarəmi olmasa, can, mal və namusunuz əldə qalmayacaq. Rusiyada törəyən işlərdən sizin xəbəriniz yoxdur. Bunun axırı çox pərişan olduqda da sədəməsi ancaq bizə toxunacaq. Çünki biz millət işinə nəzər yetirmirik. Ayılmaq vaxtıdır, ey cavanlarımız! Eys-ışrət zamanı deyil! Hər millətin cavanları millət üçün imarətlər yapırırlar. Gece-gündüz çalışırlar. Məgər siz onlardan əskiksizsiniz? Onlarda olan zor, qüvvə sizdə də var. Rəşadət və cürətdə siz onlardan da irəlidedəsiniz. Böylə olduqda pəs sizin səsiniz niyə gəlmiş? Niyə Azərbaycan türklərinin bayrağını uca tutmursunuz?

Ey cavanlar! Cəmi millətlər sizin işə diqqət ilə baxır. Sizdən qeyrət gözləyirlər. Pəs siz haradasınız?

Ədəmi mərkəziyyət fikrinin başında toplaşın: "Müsavət" firqəsinə yazılın! Yatmışları oyadin. Onları federasion nuru ilə işıqlandırın! Durmaq zamanı deyil. Bir mərkəzə tabe Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın.

Ey ziyahılar! Qafqaziyanın böyük və bərəkətli bir qismi biz Azərbaycan türklərinindir. Burada torpağın və mülkün çoxu bizim,

dövlət bizim, onda yaşayan millətin çoxu bizim, damşılan dil bizim, ruhumuzu bəsləyən musiqi və ədəbiyyat bizim... Pəs allahın o gözəl nemətindən niyə üz döndərsiniz? Cürət ediniz, iş görünüz! "Müsavət" şöbələrini hər şəhər və kəndlərə yayınız! Durmaq zamanı deyil; bir az səbr ələsəniz, gözəl ölkəmiz fut olub əldən geder!

Qorxmayın, tutduğunuz işdə sizi heç kəs təqsirləndirməz. Çünki pis fikrə düşmüşsünüz. Yaddığınız təşkilat ilə həm Rusiyani hifz edirsiniz, həm Azərbaycana.

Ey bəylər, xanlar, mülkədarlar! Öylə güman ələməyin ki, Azərbaycan muxtariyyəti sizi uçurub dağıtmaq fikrindədir. Muxtariyyət uçurmaq üçün yaranmayıb, bəlkə yaratmaq və bina etmək üçün yaranıb. Muxtariyyət onun üçün düzəlidir ki, dərəbəylik zamanında millətin mal və canı sağ və salamat qalsın. Muxtariyyət onun üçünür ki, namusumuz ayaqlar altına düşməsin.

Ey türklər! Qars-Ərdəhan müsibətləri, Urmu, Qəsri-Şirin və qeyri yerlərin talanı sizə bunu öyrətdi ki, başsız və pərakəndə milləti hər yetən döyür, incidir və öldürür. Zəmanə böylə xarab zəmanədir ki, aqlamağa, göz yaşlarına qulaq asan olmur. Zəmanə iş zəmanəsidir.

Məgər neçə milyon türkün gücü yoxdur? Güc var. Ancaq dağınıq gücdür. Böylə güc faydalı olmaz. Toplanıb cəmi gücümüzü təşkilata tabe etməliyik. Ədəmi mərkəziyyət qayəli Azərbaycanda bir idarə yaradılmalıdır ki, Dağıstan, Bakı, Gəncə, İrevan, Batum və Qars vilayətlərindəki türklər mal, və namusunu mühafizə ələsin. Həm hal-hazırda, həm gələcəkdə asudə və səadətli yaşamağını təmin ələsin.

Toplanın! Qoşun düzəldin! Zəruret vaxtı ölkəmizi əmin-amanlığa çıxardan milli əsgər olacaq. Ləngiməyin: "Fürsəti fot eliyən aqil deyil, divanədir"!

Kiyev, avvalı - noyabr, 1917

I. MUXTARIYYƏT NƏDİR

Oxucularımız muxtariyyət sözünü çox eşidib. Çünki qəzetlərimiz bu sözü hər gün işlədir. Ola bələr ki, muxtariyyətin mənasını çox adamlar başa düşməsinlər. Bunu dürrüst bilmək üçün sizə bir məsəl gətirim. Götürek bir türk kəndini. Tutaq ki, bu kənddə on beş daxma var. Bir gün bu kəndin adamları bir yığnaq qururlar və öz-

lərinə bir məclis təşkil edirlər. Bu məclis başlayır kəndi dolandırmağa. Hər kəsin nə dərdi oldu, məclisə deyir və məclis də çarə arayıb. Bu gün tutaq ki, kənddə birisi vurub bir adam öldürür. O saat məclis işə baxır və təqsiri olanı tənbeh eləyir. Tutaq ki, su üstə qeylü-qal çıxıb. Genə məclis işə baxır, hərənin haqqını özünə verir. Hər kəs ki, dəcəllik eləyib, məclisə qulaq vermək istəmir və camaatı incidir, dəcəl adamı məclis tutub tənbeh eləyir. Xülasə, camaat bəyəndiyi adamlardan əmələ gələn bu məclis kəndin cəmi işlərini sahmana salır. Məktəb açır, azarxana düzəldir, yollar salır, körpülər tikdirir, işsiz camaata iş verir, torpaqsıza torpaq tapır, fəqir və əlsiz-ayaqsız adamlara kömək eləyir və qeyri və qeyri...

Belə xoşbəxt kəndə muxtariyyətli kənd deyirlər.

İndi Rusiyada hər bir millət özünə muxtariyyət istəyir. Yəni istəyirlər ki, cəmi millət işini hökumət çinovniklərinin əlindən alsınlar.

Muxtariyyət, yəni öz əli, öz başı olmaqlıq. Muxtariyyətli bir millət ölkəsinin, yəni şəhərlərinin, kəndlərinin, əkin yerlərinin, meşələrinin, mədənlərinin və qeyri mallarının ixtiyarını öz tanıdığı millət adamlarının öhdəsinə verir. Bu adamlar da milləti dolandırır. Millətin nəyə ehtiyacı olsa, ona çarə axtarır. Millət rahat və fərağat yaşayır. Millət başında duran adamlar camaatın dürüst dolandırma bilməsələr, onda millət qeyri adamlar seçə bilər. Deməli, muxtariyyətin əsil dediyi budur ki, cəmi işlər ölkədə camaatın xahişi ilə əmələ gəlsin. Yəni güclü gücsüzə cəfa çəkənməsin; xalqın malı, dövləti, canı və namusu özgələrin kəfinə qurban olmasın.

Rusiyada qeyri millətlər özünə muxtariyyət düzəldən kimi bizim müsəlmanlar da bu yolda çalışırlar. Ən qabaqda gedən kırımlı qardaşlarımızdır. Türkünstanlılar və başqırdlar da muxtariyyət elan elədilər. Yəni cəmi dünyaya elan elədilər ki, bundan sonra öz işlərinə özgələri qarışmağa qoymayacaqlar. Növbət indi bizə yetişir. Bizim də ki bir dövlətli ölkəmiz var. Biz də başsızlıq bəlasına giriftar oluruq. Bizi də nahaq yerə qırırlar, talayırlar və incidirlər. Bunların da səbəbi budur ki, bizim ölkəni dolandıran özgə millətlərdir. Əlbəttə, dini dinimizdən, dili dilimizdən olmayan bir millətin bizə canı heç də yanmayacaq. Amma ölkəmiz öz vəkillərimiz əlinə düşsə, bizim də dərdimizə yanarlar.

Ona görə çalışmalı ki, vaxt ikən muxtariyyət qazansın.

II. MƏHƏLLİ MUXTARIYYƏT

Muxtariyyət iki cürdür: birinə mədəni muxtariyyət və o birinə məhəlli muxtariyyət deyirlər. Mədəni muxtariyyət özgə millətlər ilə qarışıq olub özünə məxsus əlahiddə torpağa malik olmayan millətlərə əlverişlidir. Edilboyu tatarlar ruslar ilə qarışıq olduqlarına görə özlərinə milli və mədəni muxtariyyət istəyirlər. Bunların xahişi budur ki, dil, din və adətlərinə mane olunmasın. Şəxsi hürriyətləri təmin olunsun.

Mədəni muxtariyyətin böyük cybi budur ki, onu mühafizə etməyə millətin əlində lazımı bir qüvvə yoxdur. Mərkəzi hökumətdən nə növ təyir olsa, siyasətin nəticəsi mədəni muxtariyyətli millətlərə də sirayət edər. Deməli, bu gün məmləkətin başına pis fikirlili vəziyyətlər gələrsə, siyasəti dəyişib millətlərin hüququnu ayaq altına salarlar. Məhəlli və milli muxtariyyət isə böylə deyil.

Məhəlli muxtariyyət torpağa malik olub, bir millətdən ibarət olanlara əlverişlidir. Məsələn, Türkünstan və ya Başqırdıstan. Türkünstanda sakin türklər arasında qeyri millətlər yox kimidir. Türkünstanlıların özlərinə məxsus dilləri və adətləri var. Bu millət məhəlli muxtariyyətə malik olduqda tez tərəqqi eylər. Özünəməxsus qoşunu və milli məclisi olduqda mərkəzi Rusiya hökumətində baş verən təyirdən qorxmaz. Çünki mərkəzi hökuməti Türkünstanın daxili işlərinə qarışmağa qoymaz. Köhnə istibdad zamanı rus padşahlarının zülmü nə qədər ağır idisə də, Finlandiya muxtariyyətinə dürüst kar edə bilmədi. Çünki finlər öz torpaqlarına pənah aparıb, məhəlli məclisləri ilə öz haqlarını əldə saxlaya bildilər.

Biz, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğumuz üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyirik. Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdan tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəflərindəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki, bu şəhər bizə həmişə yol göstərib və bizə kömək əli uzadıb. Bakı şəhərində millət məclisi qurulacaq və bu məclisə Azərbaycanın hər bir guşəsindən camaat vəkilləri göndəriləcək. Vəkillər o məclisdə camaatın dərdrəlini və dileklərini bildirəcək və ona görə əlaclər ediləcək. Millət məclisi Azərbaycanımız üçün qanunlar yazacaq, biz də ona əməl edəcəyik. Millət məclisinin buyruqlarını yerinə yetirmək üçün

milli hökumətimiz olacaq. Millətə lazım olan tədbirləri millət vəkilləri tələsəcəklər və onları götürmək üçün milli hökumətə veriləcək. Milli hökumətimiz bizim malımızı, canımızı, namusumuzu himn etməyə üçün var qüvvəsilə çalışacaq.

III. MUXTARIYYƏT BİZƏ NƏ VERƏCƏK?

Rusiya bu saat alt-üst olur. Başsızlıq o qədər artıb ki, sabaha sağ çıxmağa ümid yoxdur. Azərbaycan da Rusiya kimidir. Bir tərəfdən rus saldatları camaatımıza qorxu çəkdirir, o biri tərəfdən də camaatın özü dinc durmur; bir-birinin canına düşüb, həlak eləyir. Qamçı gücü ilə təbiiyə alınmış camaat qamçıdan xilas olan kimi qofəsdən çıxan bir yırtıcıya bənzəyir. Ölkə nizamına salınmalıdır. Köhnə rus hökuməti öldü. Təzəsi yoxdur. Olsa da ondan bizə bir o qədər fayda olmayacaq. Çünki, "tat dilini tat anlar". Bizim milli və dini ehtiyaclarımızı özümüzdən başqa özgəsi düşünə bilməz. Bəylə olduqda cəmi məsələlərimizin həllini millət məclisindən gözləməli. Ən əvvəl millət məclisinin borcudur ki, ölkəmizi dəriyəlik bələsindən qurtarsın. Çünki bu nizamsızlıq uzun çəkərsə, camaatımız torq olub gedər. Ümid budur ki, muxtariyyətimiz başa gələn kimi, milli qəşunumuz vasitəsilə Azərbaycanda əmin-amanlıq hasil olar.

Torpaq məsələsi də həllini muxtariyyətdən gözləyir. Kəndçi və əkinçilərimiz torpaq üstə çox müsibət çəkiblər. Bir tərəfdən torpaq azlığı, o biri tərəfdən köhnə hökumətin vətənimizə yerləşdirdiyi malakanlar (mübacirlər) işi qarışdırıb. Millət məclisi bəylə qanun yazacaq ki, torpaqsızlara torpaq paylanacaq. Kəndçinin güzəranı yaxşılaşacaq. Təhlil güclülərdən yumruq görməyəcək. Fəhlə qarışdırma ümidini muxtariyyətimizə bağlamalıdır. İndiyə kimi fəhləni adam sayıb eyləmişdilər, onu incidirdilər, pulunu kəsirdilər. Biçərə fəhlələr gündə zavodlarda və neft quyularında hədəf yerə tələf olurdular. Onların qeydində, külfətinin imdadına çatan olmurdu. Güclülər fəhlələrin zoru ilə pul qazanıb kef eləyirdilər, fəhlələr isə sabahın çörəyinə möhtac idilər.

Bu müstəbidlər muxtariyyətimizin gücü ilə ortalıqdan götürüləcəkdir. Xülasə, hər kəsin nə dərdi var, əlacını millət məclisindən gözləsin. İndiyə kimi ana dilində məktəb açıqda rus hökumətindən

qorxurduq. Çünki rus hökumətinin fikri bu idi ki, bizi dinimizdən, dilimizdən, dodo-baba adətlerimizdən geri salsın. İndi Allaha şükür, soy eləyirlər ki, Azərbaycanın özünün hökuməti olsun. Bu hökumətin də çox adamları müsəlman olduğu üçün, hər bir müsəlman özümüzün xahişi ilə onları gələcək. Deməli, camaat o ki lazımdır, ana dilində məktəblər açılacaq. Oxumaq xərxi ucuz olduğu üçün, hamı oxuyub yazmaq bilib, elm öyrənəcək. Elmi olan millət dünyada asanlıqla yaşaya bilər. Bizim də cəmi fikrimiz budur ki, necib millətimiz özgələ möhtac olmayıb, rahat dolarsın. Dünya beş gündür. Bu dünyada bolluq, salamatlıq ilə ömür çəkməlidir. Bəylə çəkməlidir ki, dirilik, xoşbəxtlik olsun. Bunun da niyyəti muxtariyyətimizdir.

IV. MUXTARIYYƏTƏ LAYİQİK

Yüz il olur ki, biz türklər rus qılıncı zorla Rusiyaya təbə olmuşuq. Amma bu yüz ildə bozi bərdən istiqlalimizə əslə unutmadıq. Məsələ, bir xeyli rus dəstəxana və məhkəməsinə tanımaq belə istəmədik. Aramızda baş verən çox işlərdə məsləhət yerimiz həmişə ağsaqqallar olurlar. Ağsaqqallar qanlıları barışdırırlar; bir-birindən inciməmiş ər-arvad arasında barışıq yaradırlar; iki adamın biri bir hadisədən zərər gördükdə zərəri təqsirkardan alıb zorordiyə verilir. Bəylə adətlər aramızda hökmdür. Rusiyada sud gördüyü işi bizlərdə qazi və ağsaqqallar görürlər.

Bunun səbəbi nədir? Bu deyəlməkdir ki, bizim camaat öz milli işlərini özgə əlinə verməyi istəmir, baxın görək az vaxtda camaatımız hökumət məktəblərinə nə nəzər ilə baxırdı. Uşaqlarını etibar edib, oraya göndərmirdi. Camaatımızın cəmi meyli öz milli idarəməyə və öz adamlarımızdır. Bu dolil istəməz. İndiyə qədər modəni olmamağımıza səbəb Rusiyanın mərkəziyyət üzrə yapılmış idarəsi idi. Oradan bir qədər rus göndərdilər gəlib adət və qaydasından, dil və dinindən xəbərdar olmadığı bir milləti idarə eləyirdi. Asırdı, kəsirdi, vergi yığırdı, bolluca da rüşvət alıb, otururdu yerində. Camaatımız da bu çinovniklərə əslə etibar etməyib öz qədimliyində qalırdı. Çinovniklər öhdələrinə götürdükləri təzə işləri qəbul etməkdən istəməzdi. Amma hərəgah vaxtında bizim muxtariyyətimiz olsaydı, hər işin başında öz adamlarımız dursaydı, camaatımızın etibarını qazanıb xeyirli işlər görürdülər.

Xülasə, keçən keçib. Allah gələcəyi bərəkətli eləsin. İndi də muxtariyyətimizi başa gətirək, gec deyil. Şükürlər olsun ki, yaxşı iş görən adamlarımız da var. Hal-hazırda Azərbaycanın idarəsini öz əlimizə götürməyə biz qadirik.

V. MUXTARIYYƏTI NƏ CÜR ALA BİLƏRİK

Muxtariyyət yolu axtarıqda gerek mürsidimiz Ukrayna dalınca gedək. Ukrayna əvvəl mərkəzi bir məclis qayırib işə başladı. Əsla bu məclis dürüst seçilmiş də deyildi. Sonra qurultaylar dalbalda çağırdı. Cəmi firqələrin və qeyri cəmiyyətlərin qurultayları mərkəzi Ukrayna məclisini təsdiq edib üzvlərini artırdılar. Sonra hökumət əmələ gəlib qeyri işlər də yavaş-yavaş islahə düşdü.

Ukraynanın məqsədə nail olmasının ümdə səbəbi bu oldu ki, cəmi firqələr muxtariyyət bərəsində həmfikir oldular. Cürbəcür fikir və məsləkə tabe adamlar əl-ələ verib müttəfiq bir halda millət imarətini tikməyə başladılar. Məlumdur ki, ittifaq olan yerdə də iş aşar gedər. O yerdə ki, nifaq oldu, orada xeyir və bərəkət olmaz.

Deməli, bizə ən əvvəl lazımdır ki, bir qurultay çağırıb cəmi firqə, cəmiyyət, komitə və şuralarımız arasında muxtariyyət almaq üçün razılıq hasil edək. Öylə ki, razılıq əmələ gəldi və ortalıqdan küdurət və sözgüleşdirmə götürüldü, onda dərdimizin yansına dava tapılmış kimidir.

Sonrakı fikir millət məclisidir. Bu məclis ki, əmələ gəldi və camaat ki, onu təsdiq etdi, məclis milli işlərimizi yüngüllük ilə yola verə bilər.

Vacib məsələlərimizdən biri də milli qoşundur. Milli qoşun düzəlsə, ölkəmizdəki başsızlığı fəvvrən ortadan qaldırmaq mümkündür.

Bir də başsızlıq və qarışıqlığın ümdə səbəbi camaatın aclığıdır. Hərgah bizdə muxtariyyət tezlik ilə başa gəlsə, aclığı da tez yox etmək olar. Məsələn, Ukrayna dövlətində bolluca çörək və qənd var. Azərbaycanda da bol neft var. Milli hökumət olsa, Ukrayna ilə alış-veriş başlandı; neft verib əvəzində çörək və qənd alardı. Camaatımız da bu iki şeydən çəkdiyi əziyyəti çəkməzdi.

Bu saat cəmi Qafqaz müsəlmanlarının canını qara qayğı alıb ki, Osmanlı sərhədindən qayıdan bir milyon qoşun kənd və şəhərləri-

mizdən keçərkən ələmi kor qoyacaqlar: can və mal tələf edəcəklər, xanımanlar yaxacaqdılar, arvad və uşaqlarımızın namusuna sataşacaqdılar. Hərgah bizim muxtariyyətimiz olsa, bizim nizamlı qoşunumuz olsa, biz rus saldatından əsla qorxmırıq. Onlar qayıdan yollara öz milli əşgəllərimizdən düzərik; dahı birinin hünəri olmaz ki, müsəlmanın malına və canına qəsd eləsin.

VI. MUXTARIYYƏTİMİZİN ƏSİL ƏSASI

Muxtariyyətimizin əsil əsası ədalət ilə qurulmalıdır. Ədalət olmaz isə, binamız başa getməz. Rusiya zülm ilə abad olmuşdu. Axırda ədl ilə bərbad oldu. Ədalət də onda olar ki, Allahın yaratdığı insanların birinə pis və o birisinə yaxşı nəzər ilə baxmayasan. İnsanlar bərəbərdirlər, istər arvad, istər kişi; istər erməni, istər rus və ya müsəlman hüquqda gerek şerik olsunlar. Azərbaycan muxtariyyəti üçün millət ayrılığı gerek olmasın. Qanunlarımız da gerek bu əsas üzrə yazılsın. Məmləkətimizdə ədalət olar isə, cəmi millətlər ona sədaqət ilə qulluq edərlər. Yox, əgər olmaz isə, ağacı içindən qurd yeyən kimi, gözəl ölkəmizi düşməncilik və küdurət tərək edib virənəyə döndərərlər. Və hərgah bunların arasında xüsumət olsa, səbəbləri tapılıb yox edilməlidir. Səbəb yox olduqda düşməncilik də özünə yox olar.

dekabr, 1917, Kiyev

MİLLİ VƏ MƏDƏNİ İŞLƏRİMİZ

I. ÜMUMİ KİTABXANA

Bakıda ümumi bir kitabxana açılmasını qəzetlərdə oxumuşduq. Sonra bu məsələ unudulmuş kimi göründü. Halbuki kitabxananın bizim üçün o qədər əhəmiyyəti var ki, çoxdan bu yolda çalışmalıydıq. Kitabxana açmaq bir o qədər də çətin iş deyil, təşəbbüs olunsa, pulsuz belə bir çox kitablar toplamaq olar. Ümumi kitabxana fikri birinci olaraq Kiyev Müsavat komitəsini düşündürdü. İlyarım

II. NƏŞRİYYAT CƏMIYYƏTİ

oqdom komito Bakıda ümumi kitabxana tesisinə qərar verdi və min cildə qədər kitab ələ gətirdi. Kitablar iqtisadi, siyasi, ictimai və başqa məsələlərə aiddi. Avropalıların islam və türk alomino olan nəşriyyələrinə dair bir çox kitablar var. Fikir bu idi ki, kitabxananın bir qismi islam məsələsinə sorf edilmiş və islama dair nə qədər əsərlər yazılıbsa, ələ gətirilsin. Təəssüf ki, inqilab bir çox maneələr təşkil etdi və kitabxanamız da Kiyevdə qaldı. Bakıya getirə bilmədik. Bu gün bu məsələ yenə önümüzdədir. Gələcəkdə də bizdən ol çəkməyəcəkdir. Bu gün bu məsələnin həllinə çalışmalıdır.

Milli işlərimizdə hər şeyi hökumətdən gözləməməlidir. Xüsusi təşəbbüslər də lazımdır. Bu barədə zəhmətkeş ziyalılar ittifaqı işə girişməlidir.

"İttifaq" bütün soyini kitabxana məsələsinə həsr etsə, böyük iş görər. Kömək üçün hökumətə müraciət olunsə, hökumət müzayiqə etməz, zənnindəyəm. Kitab ələ gətirmək üçün xaricdəki səfərlərimizə və konsullarımıza müraciət ediləsə, türk, fars, ərəb və Avropa dillərində qiymətli əsərlər ələ gətirmək olar.

Bunları deməyə lüzum yoxdur. Kitabxana açmağa meyl olsə, yolu da tapılar. Milli adamlar bulunmalı.

Kitabxanamızın olmaması bizə çox zororlor verir. Rusiyanın böyük şəhərlərində yaşadığı və bir məsələ ilə maraqlandıqda, o saat ümumi kitabxanaya gedirsən. Səni maraqlandıran məsələyə aid bir nəçə cild kitab alıb çəkilirsən kitabxananın böyük salonuna, nə lazımsə o kitablardan yazıb gətürürsən. Bir şeyi yazmaq üçün nə məlumat lazımsə isə asanlıq ilə almaq mümkündür. Bizdə isə belə deyil.

Bu günlərdə bu sətirləri yazana bir qədər keçmiş yazıçılarımızə dair məlumat lazımsə idi. Şəhərdə kitabxana yox, xüsusi kitabxanam da yazımda deyil. Axırda bütün şəhəri ayaqlamaq məcburiyyətində qaldım.

İştə yazıçı üçün nə qədər müşkülət...

Hərgah milli fikrimizə, milli sözümləmə meydan verilmək istəyiriksə, tezliklə ümumi kitabxana açmalıdır.

Xalq üçün asan dildə faydalı kitablar nəşr etmək üçün özgə millətlərdə nəşriyyat cəmiyyətləri var. Bu cəmiyyətlər ucuz qiymətə millətə gözəl kitablar verirlər.

Heyfə ki, bizdə belə cəmiyyətlər yoxdur və olmayıbdır. Yalnız Kiyev tolobələrimizin "Nəşriyyat heyəti" türk dilində üç kitabçə təbi ilə işlərinə xitam vermişdir.

Nəşriyyat cəmiyyətlərinə olan ehtiyac bizdə başqa millətlərdən çox-çox böyükdür. Çünki nəşirlərimiz yox mənziləşindədir. Bir Orucov qardaşları var idi. Şimdi onlar da nəşriyyat işlərindən ol çəkmişlər. Bizim millət üçün ticarət məqsədilə açılan müəssisə xeyir verməz. Bu yolda hökumətimiz və ya xüsusi cəmiyyətlərimiz çalışmalıdır. Yaxşı olardı ki, məarif nəzarəti nəzdində bir heyət təşkil olunaydı və bu heyətə kitab möhübləri dəvət olunaydı. Firdun boy Köçərli həzrətləri məktəbdə müdirlik edirlər. Müdir üçün başqa adamlar da tapmaq olar. Amma Firdun boyin ədəbi vəzifəsini kiməsə görə bilməz. Firdun boyi məarif nəzarəti nəzdində açılacaq olan nəşriyyat şöbəsinin başına dəvət etməli və birinci olaraq ədəblərimizin əsərlərini basdırmalıdır. Nəşriyyat şöbəsinə əza olmaq üçün Salman Mümtəz çox faydalı olar.

Mümtəz cənabları kitab möhübbü olduğu üçün çox qiymətli əsərlər toplamışdır. Onun kitabxanasında bir çox ədəblərin olyazmaları mövcuddur.

Köçərli ilə Mümtəza nəşriyyat işlərimiz tapşırılsə və onlara pullar təxsis olunsə, az bir zamanda gözəl noticələr meydana çıxar, zənnindəyəm.

Hansı yolda qonaq olunsə, nəşriyyat üçün görə qonaq olunmasın. Çünki bu günlər basılan kitablar kəsilən pullardan qiymətli-dir. Bir çox pullar var ki, sorf olunur və oməli noticələr də vermirlər. Nəşriyyatə xərclənən millət üçün böyük sərmayələr vücudə gətirir. Bütün gələcəyimiz, mədəni binalarımız, torəqqi məhsullarımız bu sərmayə üzərində binalanacaqdır.

Pəs sərmayə üçün çalışmalıyıq və onu əhəli əlinə verməliyik.

III. MİLLİ MƏCMUƏ

Bizdə heç vədə milli məcmuə təb olunmayıb desək, səhv etmərik. Nə "Füyuzat", nə "Şələlə", nə sonra çıxan məcmuələr milli olmuşdur. "Füyuzat" yolu itirdiyi üçün müaqləbləri də onu təqlid etmişlər. Hənkə məcmuə çıxmağa başlarsa, Hindistan və Misir camilərini təsvirini qeyd edərək, ümumislam ələminə aid şeylər yazar.

Həlbuki birinci bizi həvələndirən məsələ Azərbaycanımı gərək olsun: ənun üçün milli məcmuəni başdan-baş Azərbaycan ilə doldurmalıdır. Bərəkət versin ki, tariximiz, ədəbiyyatımız, teatro musiqimiz və başqa mədəni məhsullarımız çox-çox var. Bunlara dair yazılsa, həm özümüz özümüzü, həm də əcnəbilər bizi tanıyarlər. Vətənimizdə bir çox tarixi binalər var. Hər nömrədə bunun birinin rəsmini qeyd edərək, ətraflıca məlumat verməlidir.

Ticarət məsələləri məmləkətin can nöqtəsidir. Buna dair statistika saxlamalı, ölkəyə nə qədər mal gəlir, ölkədən nə qədər mal çıxır, xaricdə bizim nə kimi mallarımız kimlər tərəfindən alınır, müş-tərlərimiz nə növ mal sevir, bazarın övzai nə təhərdir?

Yazmalı min şey var. Bizdə yeni-yeni qüvvələr və istedadlı cavanlar çıxır. Bunlara meydan verməli, vergilərinin yolunu təmizləməlidir. Yoxsa bir çox təb və qabiliyyətlər məhv olub gedər.

Milli məcmuədə əksər səhifələr Azərbaycana həsr olunmalı və sonra bütün ələmi-islama və Avropa mədəniyyətinə. Millətimize təbii tərbiyə və başqa məsələlərə chtiyyəci var. Amma bu yolda heç bir şey yazılmadı. Yazmalı, yazdırmalı, tərcümə etməli. Yeni şeylər vücudə gətirməlidir. Yeni şey də onda olar ki, əvvəlcə ərəb və fars ələmini təsvir etməkdən başınıb, türk ələmini və bilxəssə Azərbaycanı təsvir edək.

IV. KÖÇƏRLİNİN ƏSƏRLƏRİ

Hər bir insanın mahiyyəti və məzmunu onun fikri və işi ilə bəli olan kimi, millətin də bütün istedadı və qabiliyyəti, qüvveyi-fikriyyə və xəyalıyyəsi onun ədəbiyyatında bəyan olunur. Bir milləti öyrənmək üçün onun tarixi ilə bərabər ədəbiyyatını da öyrənirlər. Millətin, mənəvi həyatı geniş bir surətdə xalq ədəbiyyatında inikas əyləyir. Burada şəxsiyyət yox, bütün millət görünür. Yazılı ədəbiyyat

yatsa ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin nə dərəcədə xalq ümumiyyətdən ucalmasını göstərir. İstər xalq, istər şəxs ədəbi məhsulları ilə bütün millətin ruhunu və o ruhun incə meyl və hərəkətlərini təsvir ələyir. İşdə bizi özümüzə tanıdan və başqalarına zinətli bir şəkil də təqdim edən ədəbiyyatımız olacaq.

Heyfa ki, indiyə kimi ədəbiyyatımıza əhəmiyyət verməmişik. Ən müqtədir ədiblərimizin əsərləri bir çoxları üçün gizli qalmışdır. Səbəb bu ki, onlar ya heç təb olunmayıb və ya ki basılıb və çoxdan satılıb qurtarmışlar. Qarabağ şairlərinin əsərləri Almaniyada Leypsiq şəhərində 1868 sənəsində Adolf Bərje tərəfindən təb olunmuşdur. Bu gün nadir bir şeydir. Mirzə Fətəli Axundovun mətbu əsərləri bir az adamlarda qalmışdır. Bir çox məqalə və məktublər heç də təb edilməmişdir. Həsən bəy Zərdəbinin əsərlərindən yalnız ikisi Kiyev tələbələrimiz tərəfindən çap olunub. Başqaları isə qeyri-mətbudur. Xalq ədəbiyyatımız çox adamlər təşəbbüsü ilə toplanmışsa da, təb olunmuşu yoxdur. Bir çox şairlərimiz var ki, adları bələ çoxlarına bəlli deyil...

Ədəbiyyatımızı müntəzəm bir şəkildə salmaq və ümumə tanımaq əhəmiyyətli, həm də çox əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu yolda iyirmi ildən bəri çalışması ilə və ədəbiyyatımızı nizama salması ilə məşhur Fəridun bəy Köçərlidir.

Fəridun bəy ən müqtədir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvə ruhlarını canlandırdı və həyatı-fikriyyəimizi təbii yoluna saldı.

Çox heyf ki, Fəridun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzadəsi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" hələ təb olunmayıb qalır.

Mühəribədən əvvəl bu əsərlərin təbi üçün Bakıda "Nəşri-maarif" cəmiyyətinə müraciət olunmasını o vaxtlər qəzetlərdə oxumuşduq. Mühəribə və inqilab ortalığı qarışdırdı. Ədəbiyyat məsələsi unuduldu. İndi isə bu məsələlər üçün əlverişli bir zaman gəldi. Bu gün maarif nəzarətimiz bu yolda ciddi addımlər atmalıdır.

Doğrudur, kağız yoxluğu hiss olunur, lakin bu, maneə təşkil edə bilməz. Nə qədər kağız bəha olsa, milli kitabdan bəha olmaz. Bizə kitab lazımdır ki, bizi həm özümüzə, həm də əcnəbilərə tanıtsın. Bu kitab da ədəbiyyat tariximizdir.

Hal-hazırda Bakıda gözəl kitablar basdırmaq mümkün deyilsə, İstanbulda təb etdirmək olar. İstanbul səfərimiz cəmi maarif məsələlərində maarif nəzarətimizə kömək etməyə hazır olduğu kimi, nəşriyyat işində də kömək edə.

V. HÜRUFAT MƏSƏLƏSİ

Hürufat məsələsi Şərq üçün ən zəruri məsələlərdən biridir. Çünki hürufat çətinliyi milləti bu hürufatdan qaçma məcburiyyətində saxlayır. Bu səbəbdəndir ki, Qafqazda ruslaşma xalqımızın öz xahişi ilə geniş meydan almada. Xalq qınamaq olmaz. Rus əlifbasına iki ay sərf etdikdə oxuyub yazmağı öyrənirlər. Bizim hürufata isə bir il sərf olunsada, dürüst oxuma mümkün olmur. Rus hərfi ilə bir şey yazılarsa, yazıldığı kimi də oxunur. Bizdə isə böylə deyil: yazılan sözə cürbəcür mənalar verilir. Əcnəbi sözləri bizim hürufat ilə yazılarsa, heç doğru oxumaq olmaz.

Bizə oxumaq və yazmamıza bir çox vaxtlar sərf olunur. Axırda da lazımı nəticələr görünmür. Hürufatımız latın əlifbası olsaydı, az bir zamanda milli maarifimiz ölkəmizin hər tərəfinə yayılırdı.

Şərqlin məktəblərində uşaqlar illər itirirlər. Oradan savadsız çıxırlar. Bais hürufat...

Millətini seven bir adam hürufatımızı görərek laqeyd qala bilməz. Bizim can nöqtəmiz. Burada bu hal çoxdan bəri millət xadimlərimizi düşündürməkdədir. Mirzə Fətəli Axundov hürufat məsələsini həll etmək üçün İstanbula səfər etdi; Tehrana layihə göndərdi. Heyfa ki, Mirzə Fətəlinin fikirlərini anlamadılar. O vaxtdan bu məsələ arabir meydana çıxdı.

Bu gün ölkəmizin və millətimizin müqəddəratı əlimizdə olduğu bir zaman hürufat məsələsi yenidən fikirləri məşğul eləyir. Bizim nazirimiz Xudadad bəy Məlikaslanov cənablarının təklifi Nazirlər Şurasında qəbul olunaraq hürufat islahı üçün çalışmağa başlanılır. Bu yolda bir heyət işləyir.

Şərqdə dəfələrlə mütəəssiblik sədlərini yıxan, ənənəvi hüduqları pozan və heyət tələbatından başqa heç bir şeyə bac verməyən Azərbaycan bu gün yenə bir inqilab doğurmaq istəyir. Babaların köhnəlib dəbdən düşmüş adətlərini atıb, yenilik hüsulə gətirir... Uğurlar olsun!

İndi baxaq görək bizə hankı hərflər və səslər lazımdır: zənnimizcə, yeni əlifbamız 35 səsdən ibarət olmalıdır...

Bu səslərin çoxu latından alınmalıdır. Latında olmayanları icad edib uydurmalı, təbiidir ki, soldan sağa oxunub, yazılacaq. Yeni hürufat ilə söz söyləndiyi kimi də yazılacaq. Bir səs neçə şəkildə olmayacaq. Yəni sin, sad və ze, zad kimi əhva şəkillər olmayacaq. Hər səsə müvafiq birçə şəkil olacaq.

Əgər yeni əlifba qəbul olunarsa, oxumaq, yazmaq qayət asanlaşar, qələtsiz yazı yazmaq az bir vaxt sərf etmək ilə mümkün olar. Deməli, millət oxuyar, yazar, müşkülət görməz, xeyir və şərin anlar. Köhnə hürufatımız milli idarəmizdə də bir çox əngəllər törədirdi. Teleqrafda işləmir, dəftərxanalarda yazı məşinlərinə uymur. Avropalılar bir kağızı bir neçə dəqiqədə məşində yazıb, kopyası ilə bərabər çıxarırlar. Bizdə isə əl ilə yazaraq bir çox vaxt itirirlər...

Deməyə nə hacət. Millətimiz o qədər ayılıb ki, özü hürufatımızın qüsurlarını görür, bilir. Əgər hökumət bu məsələni həll edərsə, millətə unudulmaz bir xidmət etmiş olar.

Bir sual dilimizin ucuna gəlir: əcəba, Azərbaycan yeni hürufatı qəbul eləsə və başqa müsəlman ölkələri eləməzsə, nə təhər olar?

Təsəvvür olunan sualın cavabı gödəkdir:

– Biz qəbul eləməliyik. Vaxt gələrsə başqa ölkələr də görər, götürər.

Doğrudan da, nə üçün hər cəhətdən tərəqqi etmiş Azərbaycan bir nöqtədə dayanıb mürgü döyən qardaşlarını gözləsin? Biz çoxdan bəri inqilabçılığa öyrəndik. Biz Rusiyada birinci olaraq türk qəzetəsini nəşr etdik.

Biz türk aləmində Qurani-şərifini ana dilimizə tərcümə etməklə birincilik qazandıq.

Aləmi-islamda birinci olaraq opera vücudə gətirdik. Azərbaycan Cümhuriyyətini vücudə gətirməklə islam tarixinə yeni səhifə əlavə elədik...

Latın hürufatını qəbul etməklə bir inqilab da yapaq və ömin olaq ki, bu inqilab əvvəlkilərdən də parlaq və məhsuldar olacaq.

XƏLİL İBRAHİM

(1892-1938)

“MÜHARİBƏ VƏ QADINLAR”

Əski fəlsəfədir, deyirlər: xeyirsiz hiç bir şər yoxdur.

Vaqclərin hamusu kibi cəhan müharibəsi də bu fəlsəfəyə tabe olaraq bütün şərlər içində bir çox xeyirli nəticələr də verdi.

Rusiya hökumət ricalından birisi müharibənin müsbət nəticələrini təriflə: “Müharibə Fransaya dua, Rusiyaya ayıqlıq verməmişdir” demişdir.

Həm vaqia: öldürücü, yakıcı, dağıdıcı, yıkıcı müharibə bir tərəfdən milyonlar ilə qurban apararaq binlərcə verst abad yerləri xərabəzarə döndərdiği kibi, digər tərəfdən müsbət nəticələr də verməmiş olmadı. Bu müsbət nəticələrin də əksəri qadınların qismətinə düşdü.

Əsrlərdən bəri həqq və hüquq davası edərək bin dürlü təşəbbüs və iqdamatda bulunub da bilnisbə bir şey qazanmadıqları halda; bu müharibə içində qadınların nələrə nail olduqları nəzərdən keçirilsə, davanın onlar için nə qadar xeyirli olduğu anlaşılır. Müharibə vəqti qadınlar həyati ictimaiyyədə kəndiləri için mühüm bir mövqə qazandı. Siyasət ələmində də bibəhrə qalmadılar. Bəylə ki, bu vəqtədək bir çox yerlərdə xidmətə qəbul olunmayan qadınlar, şimdi hər yerdə özlərinə xidmət kürsüsü bulurlar. Rusiyada qadınların qazancı notariusluq mənəbinədək vardı; Fransada qadınlara bələdiyyə şurasına seçmək, şimal dövlətlərindən birisində hətta səfərxanələrdə belə xidmət etmək hüquqi verildi. İngiltərə isə daha iləri gedərək orada qadınlara 53 yaşına yetişdikdən sonra parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqi təmin edildi: bu vəqtədək həsrətində bulunduqları ali məktəblərin də bir çoxunun qapıları qadınların püzinə açıqdi...

Bu surətlə müharibə zəmanı qadınlar, əsrlərdən bəri arzu etdikləri, əsrlər ilə uğrunda mübarizədə bulunduqları bir çox şeylərə nail oldular və nəticədə həyati-siyasiyyə və ictimaiyyədə mühüm bir mövqə dutaraq müsavati-hüquq yolunda çox irəliləmiş oldular.

Şərlər içində ələ düşmüş olan bu xeyirli nəticələr bütün qadınlar

bəxtiyar etmək ümidini bağışlamaqla bütün fəlakətlər və içində qalmış olan nəslı-hazırı də isindirərək məftəxər və Yalnız burası var ki, qadınlıq ələmindən bəhs edərəkən, müsavati islam qadınları ilə sair dinlərlə münəddin qadınları ayırmaq gəliyor. Zira onlarda müsavati-hüquq məsələsini nəslı-səadətlərə nərək mübarizəyə iqdam etmiş, nəslı-hazır isə birinci səadətlərə tənə nail olaraq nəslı-atinin müzəffəritinə əmniyyət hasil etmiş və səadətinə yetişmişlərdir. Bizdə isə hələ mübarizə iqdam etməmiş dursun, hüquqi nisvan ideyası belə bu vəqtədək intişar etməmiş olduğundan, bu xüsusda qadınlarımızın neçə əsr geridə qaldığını müsavati-hüquqi-nisvan məsələsinin dövrü-ibtidasını kəndilərimizə olduğumuzı etiraf etmək məcburiyyətindəyız.

Bu nöqteyi-nəzərdən bakılırsa, demək olar ki, müharibənin xeyirli nəticələrindən gələcəkdə də bütün ələmi-nisvanın təşkil edən islam qadınları da istifadə edəcəklərsə də, məsələlər fəətlər onlara dolayısılə yetişərək, imdilik, bəlkə təmam bir ələmi-nisvanın bizim qadınlarımız bundan müstəfid olamayacaqlarıdır. Müharibənin müsbət nəticələri doğrudan-dogruya təmam qadınların qismətinə düşmüş oluyor. Müsəlman qadınları isə bu feyzlərin hiç birinə nail olmadıqları halda, bəylə, bəylə dən dolay böyük fəlakətlərə uğradılar; ümumiyyətlə, qadınlar için bir fainik kibi olan cəhan müharibəsi müsəlman, olxən müsəlman qadınları için bir zəval, bütün mənasilə bir fəlakət təməli. Mənən bir şey ələ etməmiş olan türk qadınları maddətən nisvan qeyb etdilər!

Ərləri, oğulları, qardaşları müharibəyə getmiş olan qadınlar başqa millətlərə mənsub qadınlar kibi qismən kişilərinin davam etdirmək, qismən də kəndi təşəbbüs və zəhmətini təmini-məişət etməkdən aciz qalaraq bin dürlü zəhmət və qətlərə, hələ və müsbətlərə uğradılar. Bir çox ailələr kəndi xidmətinə aparıldığından sahibsiz qalaraq iflasə uğradılar və hətta acliq bəlasına məruz qaldılar.

Bu xüsusda da hamudan artıq bəlayə düçar olan həmməti siya cəbhəsindəki müsəlman qadınları oldu: bunların ələmi-nisvanı getmədiklərsə də, əri davaya gedənlərdən çox müsibətə düşən kişiləri ailə başçıları davaya gedənləri az da olsa himayə

Amma bu zəvalli qadınların orlori, oğulları, qardaşları qismən qınılaraq qismən günahsız olduqları halda, "Xəyanətdə ittiham" olunaraq yurdlarından sürüldülər, məhkum edildilər, həbsxanələrə doldurulduqlar, qurşuna düzildilər, qismən də bir "xain" kibi edam edildilər.

Böylə "xain" adlandırılanların ailələrinə isə himayə olmazdı: bunları himayə ovəzino toqib etdilər. Nəticədə bütün ailələr ayaqlar altında əzilərək səssiz-soraqsız tələf olub getdilər.

Xülasə, bu müharibədə bir bəla qalmadı ki, bizim qadınlarımız ona düçar olmasınlar.

Ölmək, bir dəfə ölüb qurtarmaq yaxşı bir şeydir. Amma diri ikən bəşəriyyət aləmində quru müqəvva toşkil etmək, həm də bin dürlü səfalət, aclıq, çıltapaqlıqla bərabər digər tərəfdən də ayaqlar altına düşmək, ərzü namusdan məhrum olmaq... çökilməz dərdlərdir. İştə müharibənin bizim qadınlarımıza verdiyi nəticə: binlərcə adamlarımız sətil sərgördən ortalıqda qaldı.

Əlbəttə, başqa millətlərə mənsub qadınlar da müharibədən müte-zərər olmamış qalmadılar. Lakin onların bir qismi fəlakətə uğradısa da, yerdə qalanları böyük mənfəətlərə nail oldular. Amma bizim qadınlarımız bir şey qazanmadıqları halda qismətlərinə də bunca bəla və möhnət düşdü.

Səbəb nə oldu ki, ümumiyyətlə qadınlar için bir fəali xeyir kibi olan müharibə bizim qadınlarımıza ancaq və ancaq fəlakət gətirdi?

Bizə qalırsa, səbəb bizim qadınlarımızın həyatı-siyasiyyə və ictimaiyyəyə hazır olmadıqlarıdır.

Vəqtilə bizim qadınlarımız da həyat səhnəsinə buraxılaraq həyat yollarını öyrənmiş, əsrimizə tələbinə görə yaşamağa istedad hasil etmiş olsaydılar, şübhəsiz ki, imdi bu halə düşməz, böyük fəlakət zamanına özlərini təmindən aciz qalmazdılar.

Onlar da həyata müstəid olarlardı.

Səbəb bu!

Məsuliyyət kimin üzərindədir, əcəbə?

Bu suala da tarix ilə nəslə-ati cavab verər!!

HÜRRİYYƏT MEYVƏSİ

İş çox – çalışan yox. Yük ağır – yük daşıyan yox. Vəzifə mühüm və məsuliyyətli – vəzifəsini bilmək istəyən az!

Rusiya hürriyət almışdır. Bəli, bu yaxınlarda almışdır. Amma bu hürriyət on illərdən bəri künclərdə, bucaqlarda, qaranlıq yuvalarda, həbsxanalar küncündə, zindanlar zülməti içində, buzlu Sibiriya tundralarında, qaranlıq kazarmalarda, vəhşi tayqalarda çalışan alicənab xadimlərin min dürlü zəhmət və məşəqqəti, hər növ həmiyyət və qeyrəti sayəsində alınmışdır!

İndi bunca əzab və zəhmətlərin ağacı meyvə gətirmişdir: Hürriyət meyvəsi!

"Açıq söz", 22 mart 1917-ci il

MÜNDƏRİCAT

Klassik publisistikamız: dünənin, bu günü, sabahın sənət örnəyi 4

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

İttihadi-lisan	13
Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti	15
Açıq məktub	20
Dil və din	21

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI

Dərdimiz və dərmanımız	24
Kömək elayin!	30
Türk və tatar qövminə müraciət	31
Ədəbiyyatda məslək	33
Rəddi-şərr və fəsadın ardı	34
"Hər gün bir az" – silsilə məqalələr	39
Müsəlmanlar və konstitusiya	61

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

Heyvaniyyət və insanlar	64
Ədəbiyyatımıza dair məktub	70
Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı	74
"Molla Nəsrəddin"	79
Qaranlıqda qalanlarımız	84
Taybunuz ölküz	86
Həsən bəy Məlikov	89
Milli bayram	91
Məişətimizə dair	94
Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz	109
Dünyada belə nədən törəyir?	117
Heyətə dəvət	120
Ana dili	123

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?	127
Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz	155

Tolstoyluq nədir	159
Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar	169
Nicat məhəbbətdədir!..	179
Mecnun və Leylayı-islam	185
"İntiqad ediyorus, intiqad olunuyorus"	197

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

Sizi deyib gəlmişəm	208
Atalar sözü	209
Bizim "obrazovanni"lar	210
Niyə məni döyürsünüz?	211
Bakılılara	213
Nəsihət	214
Müsəlman içində gördüklərim	216
İfratın mənfəəti	218
Abirin və kilab	220
Meymunlar	221
Məscidlərimiz	222
Qarıyoğunlar	225
Qazancımız	228
İdarədən	230
Millət qurbanları	231
Qız uşağı	233
Papaq	235
Oğlanlarınızı oxutmayın	237
Ölümlər	238
Mırt-mırt	240
Mikroblar	242
Murdar	243
Dil	245
Müsəlman	247
Şeytan	248
Necə qan ağlamasın daş bu gün	250
Tərəkmə	251
Dağarcıq	254
Düşmənlər	255
Qanlı faciə	256
Çiçək	258

Dərd	261
Kişi golir	263
Azərbaycan	264

ƏHMƏD BƏY AĞAĞLU

İslamlığa görə və islamıqda qadın	267
Sözlər, sözlər!	302
"Bakı, 8 dekabr"	305
Müsləman xalqların vəziyyəti	308
Bakı hadisələri haqqında həqiqət	313

NƏRİMAN NƏRİMANOV

Göz yaşu tökdürən cəzirə	330
Həftə fəryadı	331
Həftə fəryadı	335
Həftə fəryadı	345
Həftə fəryadı	350
Həftə fəryadı	355
Həftə fəryadı	359
Hər dənbir	363
Yalnız əldən səs çıxmaz	365
Cümə söhbəti	367
Həftə fəryadı	371
Dərdlərimizin əlacı	374

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

Qanlı Bakı faciələri haqqında	381
Kədərlı Naıçıvan hadisələri	387
Əcmiədzin. Üçkilse hadisələri	392

ƏMƏR FALQ NEMANZADƏ

Dilimiz və imlamız	396
Nə üçün haqqımızı istəmiriz?	399
Dəvət	402

Ağacı qurd içindən yeyər	414
Qəbahət sizdə və bizdə	417
Tiflis, 22 iyun, sübh saat səkkiz	421
Məzlum ən böyük zalımdır	423
Millətperəstlik zamanıdır	426
Köməkləşəlim	430
Çox utandıq	435
İşığımız sönməyəcəkdir	440
Mən kiməm?!	442
Milliləşmək	450
Nə ctməliyik?	453

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Cavanlarımız	456
Yuxudur, yoxsa həqiqət?	458
Edamın ağır xətiresi	460
Quyuqlu ulduzun təsirləri	463
Bakı qoçuları	468
Vəsiyyətnamə	471
Dil ictimai mühüm bir amil kimi	473
Oxşama	476
Bəsirət görək!	479
Səttar xan	482
Dirilik nədir?	485
Milli dirilik I	487
Milli dirilik II	491
Milli dirilik III	494
Milli dirilik IV	498
Milli dirilik V	502
Millətin bir rüknü də dindir VI	505
Milli dirilik VII	510

ÜZEYİR HACIBƏYOV

Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i təvəccöhi	515
Mərzələrimizdən biri	518
Dövlət dumasının qurulması	520

Təəssüflər olsun	533
Başçı lazımdır	535
Öz qədrimizi bilmirik	537
Rəhbərlərimiz	539
Müəllimlərimiz və mətbuat	540
"Millet gəridə qaldı"	541
Biz nə tövr iş görürük?	542
Biz ilə yevropalıların təfəvütü	543
Biz qızıyıq... ..	544
Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq	545
Məktəb məsələsi və F. A. cənabın	547
Ordan-burdan (<i>Bir firəng ilə söhbətim</i>)	550
Halımıza dair	552
Ordan-burdan	553
Ordan-burdan	554
Ordan-burdan	555
Ordan-burdan (" <i>Molla Nasrəddin</i> ")	556
Ordan-burdan (<i>Kimdən nə soruşdular</i>)	557
Ordan-burdan (<i>Bir qədər qəzetəçilik dərəsi</i>)	558
Ordan-burdan	561
Ordan-burdan (<i>Məzhəkə</i>)	563
Bəyani-məsələk	564
Dil	566

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANI

Azərbaycan	570
------------------	-----

HÜSEYN CAVID

Müharibə və ədəbiyyat	574
Həsbi-hal 1	579
Həsbi-hal 2	583
Həsbi-hal 3	587
Həsbi-hal 4	590
Həsbi-hal 5	599
Urmiyədən	603
Nəkamliq	606

ŞƏRİQƏ ƏFƏNDİZADƏ

Qadın səsi	608
------------------	-----

SALMAN TURXAN

Qul	617
-----------	-----

ƏLİ RAZI ŞAMÇİZADƏ

Gəncədən	623
Cəhreçi xalaya cavab	625
Xanpəri bacıya cavab	626
Gəncədən. Teatr məsələsi	627
Cənab molla əmi!	628
Eşq və məhəbbət	629

YUSUF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ

Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə	639
Dil məsələsi	643
Qulluq və əsrlik	644
Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi	654
Azərbaycan muxtariyyəti ayılın, toplaşın!	663
Milli və mədəni işlərimiz	671

XƏLİL İBRAHİM

"Müharibə və qadınlar"	678
Hürriyyət meyvesi	681

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Gülləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rövşən İsgəndərov</i>
Korrektorlar:	<i>Pərinaz Musuqızı Fəridə Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.09.2007. Çapa imzalanmışdır 27.12.2007.
Formatı 60x90 1/16. Fiziki çap vərəqi 43. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 253.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.